

В.С. Макарчук

Загальна історія держави і права зарубіжних країн
ЗМІСТ

Тема 1. ДЕРЖАВА І ПРАВО СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Азіатський спосіб виробництва

Держава і право Стародавнього Єгипту

Вавилон і Ассирія. Закони Хаммурабі

Тема 2. ДЕРЖАВА І ПРАВО СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ (ІНДІЯ ТА СТАРОДАВНІЙ СХІД)

Держава і право Стародавньої Індії. Закони Ману

Стародавній Китай

Тема 3. РАБОВЛАСНИЦЬКА ДЕРЖАВА І ПРАВО: СТАРОДАВНЯ ГРЕЦІЯ

«Гомерівська» Греція

Афіни

Спарта

Тема 4. РАБОВЛАСНИЦЬКА ДЕРЖАВА І ПРАВО. ДРЕВНІЙ РИМ

Виникнення Риму. Реформа Сервія Туллія

Суспільний і державний лад Римської республіки

Криза республіки. Реформи Гракхів. Диктатура Сулли

Причини падіння республіки. Диктатура Цезаря

Суспільний і державний лад Риму в період принципату

Домінат. Реформи Діоклетіана та Константина

Римське право ранньої республіки. Закони XII таблиць

Класичне римське право (пізня республіка і принципат)

Тема 5. ФЕОДАЛЬНІ ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ. ДЕРЖАВА ФРАНКІВ

Держава франків

Ранньофеодальна держава в Англії

Варварські правди

Тема 6. РАННЬОФЕОДАЛЬНІ МОНАРХІЇ В ЄВРОПІ

Династія Капетингів у Франції

Нормандське завоювання 1066 р.

Держава Вільгельма Завойовника в Англії та її розвиток.

Велика хартія вільностей 1215р.

Виникнення єдиної німецької ранньофеодальної держави

Тема 7. СТАНОВО-ПРЕДСТАВНИЦЬКА МОНАРХІЯ В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Переміни в суспільному ладі. Становлення міського самоуправління

Станово-представницька монархія у Франції

Станова монархія в Англії, її особливості

Станово-представницька монархія в Німеччині

Тема 8. АБСОЛЮТНІ МОНАРХИ В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Передумови абсолютизму

Абсолютна монархія у Франції
Абсолютна монархія в Англії та її особливості
Німецький абсолютизм

Бранденбурзько-Пруська держава

Австрія у другій половині ХУІІ-ХУІІІ ст

Тема 9. ФЕОДАЛЬНА ДЕРЖАВА І ПРАВО ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Поморські та полабські слов'яни - найзахідніша гілка слов'янства

Виникнення і розвиток Польської держави

Польське право доби феодалізму

Чеська держава

Особливості чеського феодального права

Тема 10. БУРЖУАЗНА РЕВОЛЮЦІЯ В АНГЛІЇ. УТВОРЕННЯ БУРЖУАЗНОЇ ДЕРЖАВИ

Передумови революції

Громадянська війна в Англії (1642-1648 рр)

Республіка і протекторат Кромвеля

Реставрація монархії

Висновки

Тема 11. ВИНИКНЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ США

Війна за незалежність у Північній Америці. Утворення Сполучених Штатів Америки

Розвиток США у ХІХ ст. Війна між Північчю і Півднем та її наслідки

Реконструкція Півдня (1865-1877 рр.)

Суспільно-політичний устрій США на початку ХХ ст. Становлення двопартійної системи

Тема 12. ФРАНЦУЗЬКА БУРЖУАЗНА РЕВОЛЮЦІЯ. УТВОРЕННЯ БУРЖУАЗНОЇ ДЕРЖАВИ У ФРАНЦІЇ

Початок буржуазної революції. Декларація прав людини

Встановлення панування великої буржуазії

Варенська криза і знищення монархії

Боротьба Жиронди і «Гори». Створення якобінської диктатури

Якобінська диктатура. Конституція 1793 р

Контрреволюційний переворот 9 термідора. Директорія

Консульство й імперія

Висновки

Тема 13. ОСНОВНІ ІНСТИТУТИ БУРЖУАЗНОГО ПРАВА

Історичний нарис розвитку права. Право добуржуазних суспільних формацій

Буржуазне право

Дві головні системи буржуазного права

Конституційне право. Виборче право

Еволюція буржуазного кримінального права та пенітенціарної системи

Тема 14. СТАНОВЛЕННЯ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ МОНАРХІЇ В АНГЛІЇ

Утвердження принципів парламентської монархії. Поява

“відповідального уряду”

Виборчі закони 1832, 1867 та 1884-1885 рр

Політичний устрій Англії напередодні першої світової війни.

Зміни в праві та правоохоронній системі

Британська колоніальна імперія

Тема 15. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК ФРАНЦІЇ у 1814-1914 рр.

Реставрація Бурбонів. Революції 1830 та 1848 рр

Друга республіка та Друга імперія

Паризька комуна - перша пролетарська держава

Третя республіка. Державно-політичний лад Франції напередодні Першої світової війни

Тема 16. УТВОРЕННЯ НІМЕЦЬКОЇ ІМПЕРІЇ. АВСТРО-УГОРЩИНА

Посилення Пруссії. Пруська конституція 1850 р

Північнонімецький союз. Утворення Німецької імперії

Австрія та Австро-Угорщина (1814-1914 рр)

Тема 17. ВПЛИВ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА НА СВІТОВУ ІСТОРІЮ

Поняття «загальної кризи капіталізму» - вчора і сьогодні.

Жовтневий переворот 1917р. Перші кроки Радянської держави і права

Демократична революція в Німеччині. Утворення Веймарської республіки

Революція 1919р. в Угорщині, її наслідки

Утворення незалежних національних держав у Європі. Комуністична експансія. Комінтерн

Тема 18. БУРЖУАЗНІ ДЕМОКРАТІЇ (США, АНГЛІЯ, ФРАНЦІЯ) В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

США у міжвоєнний період. «Новий курс» президента Рузвельта. XVIII, XIX, XX, XXI поправки до американської конституції

Великобританія. Виборчі реформи 1918 та 1928 рр. Делеговане законодавство

Франція у міжвоєнний період. Народний фронт

Тема 19. ФАШИСТСЬКІ ДЕРЖАВИ І ВІЙСЬКОВІ ДИКТАТУРИ

Суть фашистської політичної доктрини. Націонал-соціалізм як німецька різновидність фашизму

Фашизм в Італії

Німецький націонал-соціалізм

Японський мілітаризм - східна різновидність фашизму

Інші фашистські держави

Іспанія

Польща

Румунія

Історична приреченість фашизму і націонал-соціалізму

Тема 20. БУРЖУАЗНІ ДЕМОКРАТІЇ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ

ВІЙНИ

США. Посилення влади президента. Роль Конгресу. Поправки до Конституції -XXII-XXVI

Великобританія. Еволюція двопартійної системи. Лейбористська націоналізація. Політика консервативних кабінетів М. Тетчер та Дж. Мейджора. Т. Блер

Четверта та П'ята республіки у Франції

Тема 21. АЛЬТЕРНАТИВНІ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ

Європейські держави “народної демократії”

Китайська Народна Республіка

Шведська модель соціалізму та її національні варіанти

Тема 22. ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК АРАБСЬКОГО ХАЛІФАТУ. ПІДВАЛИНИ ТРАДИЦІЙНОГО МУСУЛЬМАНСЬКОГО ПРАВА

Виникнення ісламу. Об'єднання арабів та виникнення халіфату

Розкол мусульманського світу на шиїтів та суннітів

Арабські завоювання. Держава Омейядів

Халіфат Абассидів

Традиційні мусульманські правові системи

Тема 23. ВІЗАНТІЯ

Східна Римська імперія та Візантія за Константина Великого та Юстиніана

Розвиток феодальних відносин у Візантії. Боротьба з зовнішніми ворогами

Боротьба з хрестоносцями. Латинська імперія

Занепад Візантії. Завоювання Константинополя турками-сельджуками

Тема 24. УТВОРЕННЯ МОНГОЛЬСЬКОЇ ФЕОДАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ. ОСНОВНІ РИСИ СУСПІЛЬНОГО І ДЕРЖАВНОГО ЛАДУ

Виникнення феодальних взаємовідносин у Монголії

Монгольська ранньофеодальна держава

Монгольські завоювання та їх наслідки

Золота орда та Кримське ханство

Тема 25. ФЕОДАЛЬНА ДЕРЖАВА І ПРАВО КРАЇН ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ

Основи державного ладу феодального Китаю. Династії Цзінь,

Тан, Мін, Цін

Делійський султанат та держава Великих Моголів в Індії

Влада і сьогунат феодальної Японії

Тема 26. ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ ТА НАРОДИ БАЛКАН В ХІУ-ХІХ ст

Туреччина (Османська імперія) в ХІУ-ХУ ст

Османська імперія у ХУІ-ХУІІ ст

Занепад Туреччини в ХУІІ-ХУІІІ ст. Боротьба ватиканських народів проти турецького ярма

Утворення на Балканах незалежних держав (Сербії, Болгарії,

Румунії)

Тема 27. ЛАТИНСЬКА АМЕРИКА

Доколумбові цивілізації Америки

Іспанська та португальська колонізація. Організація управління колоніями

Боротьба за незалежність. Створення суверенних держав

Тема 28. ДЕРЖАВА І ПРАВО ЄВРЕЙСЬКОГО НАРОДУ. ІЗРАЇЛЬ

Додержавний період. Давня Ізраїльська держава

Організація самоуправління єврейської діаспори в умовах відсутності національної держави

Виникнення держави Ізраїль у 1948 р. Зовнішня і внутрішня політика Ізраїлю. Право

Тема 29. НІМЕЧЧИНА, ІТАЛІЯ ТА ЯПОНІЯ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Повоєнний розвиток Німеччини. Боннська конституція 1949 р.

Возз'єднання ФРН та НДР

Італія у 1943-1999 рр

Японія - від аутсайдера до лідера

Тема 30. РОСІЙСЬКА ДЕРЖАВА (XII ст.- 1917 р.)

Станово-представницька монархія в Росії

Російський абсолютизм

Буржуазна революція 1905-1907 рр. Лютнева революція 1917 р.

Зміни в державі і праві

ПЕРЕДМОВА

Політики усіх часів та народів вирішують, по суті, одні й ті ж завдання: зовнішня безпека країни, внутрішній, міжкласовий, релігійний та міжнаціональний мир у державі, розвиток її економіки, внутрішньої та зовнішньої торгівлі, боротьба зі злочинністю, створення ефективного управлінського апарату, зміцнення авторитету влади в очах громадян та світової спільності тощо.

Але правові норми різних за ступенем розвитку суспільств можуть суттєво відрізнятися і навіть прямо суперечити одна одній. Адже *суспільство без законів, без норм права просто немислиме*. Історії невідомі скільки-небудь стійкі групи людей, для регулювання відносин всередині яких не вимагалися б свої внутрішні закони і правила! Чи то мова йде про монастирську общину чи про злодійську касту - усюди діють свої загальнообов'язкові для всіх її членів норми поведінки; будь-яка держава - віковична імперія чи новонароджена острівна країна - має своє право.

Але що ж таке тоді «закон»? Чи є якийсь зміст у відстоюванні тих правил гри для суспільства, що гучно іменуються правом?

Пропонована Вам, майбутнім правознавцям та правоохоронцям, навчальна дисципліна «Загальна історія держави і права зарубіжних країн» ставить на меті дати часткову відповідь на поставлені запитання. Ви побачите, як різні суспільно-економічні формації створювали власні, притаманні лише їм форми держави, і як право цих держав намагалось

стимулювати їх функціонування та розвиток. Але окрім чисто економічних факторів величезний вплив на діючі державно-правові норми мали існуючі в суспільстві традиції, релігія, географічний чинник тощо. Право не могло випереджати загальний культурний рівень населення.

Ця навчальна дисципліна вивчає досвід - як позитивний, так і негативний - світових наддержав та невеликих країн, які водночас зуміли зробити якісний стрибок у своєму розвитку. Коли і чому законодавець вдається до посилення або, навпаки, до послаблення санкцій за делікти і злочини? Чи завжди успішні реформи приносять стабільний прогрес? Якщо прийняти до уваги ту обставину, що саме особистості з юридичною освітою у будь-якій державі світу становлять її політичну еліту: парламентаріїв, міністрів, верховних суддів, то вивчення історії держави і права на правових факультетах вищих учбових закладів бачиться зовсім незайвим і навіть життєво необхідним.

Пропонований посібник адаптований до вимог навчальної програми для системи вищої освіти як працівників правоохоронних органів, так і цивільних вузів. Різниця полягає в обсягу навчальних програм — 72 години для курсантів інститутів внутрішніх справ та 120 годин - для студентів денної форми навчання юридичних факультетів університетів. Пересічно мова йде про 20 лекцій у першому випадку та 31 лекція (включаючи вступну) - у другому. Сучасна концепція вищої школи передбачає певну самостійність вищих учбових закладів (особливо тих, які мають статус Національних) у визначенні обсягу викладання навчальних дисциплін та співвідношення їх складових. Тим самим навчальна програма, для прикладу, Національного університету імені Тараса Шевченка у Києві може не збігатися в окремих деталях з програмою Харківського університету внутрішніх справ, а обсяг навчальних годин Львівського інституту внутрішніх справ буде значно меншим, ніж на юридичному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка. Тим самим завдання створення посібника, який би задовільнив усі вимоги, неймовірно ускладнюється. В одних вузах в історію держави і права зарубіжних країн включають кілька лекцій з історії Росії, в інших вважають, що в курсі історії держави і права України ці питання дублюються. Післявоєнна історія держави і права по суті достатньо викладена в навчальному курсі «Державне право зарубіжних країн».

В посібнику пропонується 30 лекцій, з врахуванням того, що перша лекція - завжди вступна і кожний конкретний викладач по-своєму бачить програму курсу, обсяг та розподіл навчальних годин, має власну оцінку рекомендованої навчальної та джерельної літератури. Лекції, помічені в посібнику зірочкою «*», на думку автора, передбачаються як додаткові - для відносно більш розширеної програми юридичних факультетів.

У разі, якщо на думку читача, пропонована йому в даному посібнику інформація бачитиметься неповною чи сумнівною, автор пропонує звернутися до такої літератури:

Підручники

История государства и права зарубежных стран. Ч. 1.- М., 1988. История

государства и права зарубежных стран. Ч. 2.- М., 1991. История государства и права СССР. Ч. 1.- М., 1985. История государства и права СССР. Ч. 2.- М., 1986. Федоров К. Г. Історія держави і права зарубіжних країн.- К., 1994. Федоров К. Г. История государства и права зарубежных стран.-Л., 1977. Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права.- М., 1995. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн.- К., 1994.

Навчальні посібники

Бостон Л. М., Бостон С. К. Держава і право епохи станово-кастового суспільства. Навчальний посібник.- Запоріжжя, 2000.

Бродський Р. М., Енольський З. А. Нова історія країн Азії та Африки,-К., 1979.

Жидков О. А. История государства и права стран Латинской Америки.- М., 1967.

Исаев И. А. История государства и права России.- М., 1993.

История государства и права зарубежных стран: Рабовладельческое и феодальное государство и право.- М., 1988.

Катрич В. М. Держава і право Стародавнього Риму.- К., 1974.

Катрин В. М. Історія держави та права Стародавньої Греції.-К., 1969.

Ливанцев К. Е. История буржуазного государства и права.

Макарчук В. С. Основи римського приватного права.- К., 2000.

Рабовладельческое и феодальное государство и право стран Азии и Африки.-Харьков, 1981.

Страхов М. М. Основні закономірності становлення буржуазної держави і права у провідних країнах Європи і в Північній Америці.- К., 1991.

Джерела

Гроссман Ю. М., Лісовий І. А. Історія Стародавнього світу. Практикум.-Львів, 1985.

Документы по истории зарубежного права.- М., 1987.

Конституции буржуазных государств.-М., 1982.

Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII-XIX вв.-М., 1957.

Сборник документов по всеобщей истории государства и права- Л., 1977.

Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции ХУИ-ХУІІІ вв.- М., 1990.

Хрестоматия памятников феодального государства и права.- М., 1961.

Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран.- М., 1984.

Хрестоматия по истории Древнего мира.- М., 1956.

Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія.- К., 1995.

Тема 1

ДЕРЖАВА І ПРАВО СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Під Стародавнім Сходом розуміють, як правило, країни Близького Сходу (Єгипет, Ассиро-Вавилонська держава, Хетське царство, Урарту,

Фінікія, Палестина, Персія). Інколи до цього списку додають Давню Індію і Давній Китай. Саме тут виникли перші в історії людства держави та склалися найбільш ранні правові системи. Дія порівняння, перші держави в Європі з'явилися на 1-1,5 тис. років пізніше, ніж на Близькому Сході чи в Індії.

АЗІАТСЬКИЙ СПОСІБ ВИРОБНИЦТВА

За родового ладу земля, вода, мисливські та рибні угіддя знаходилися у користуванні усіх членів общини. Перехід до металевих знарядь праці дозволив різко підвищити її продуктивність і тим самим заклав підмурок для виникнення класового суспільства. З появою надлишкового продукту з'являється майнова нерівність, а з розвитком *поділу праці* ремесло відокремлюється від землеробства і скотарства, налагоджується торгівля й обмін. Той клас, який володіє багатствами і заставляє працювати на себе інших людей (рабів, селян, ремісників), намагається тримати їх у покорі. Для цього створюється абсолютно нова інституція, якої родовий лад ніколи не знав і яку ми називаємо *державою*. Різні органи влади, суди, поліція, в'язниці, армія - це складові ланки державного апарату; характерною рисою держави є *право*, тобто система законів та юридичних норм. Починається нова ера в історії людства.

Перші держави Східної півкулі виникли приблизно в однакових природно-кліматичних умовах. Це були долини великих річок: Нілу (Єгипет), Тигру, Євфрату (Месопотамія), Гангу та Інду (Індія), Хуанхе (Китай). Тут були найсприятливіші умови для землеробства і, відповідно, для отримання додаткового продукту—родючі ґрунти, вода для зрошення, теплий клімат тощо. Античні джерела пишуть про урожай сам-200, однак, це, звісно, перебільшення. Проте врожай сам-24 - сам-30 був нормою на зрошувальних ґрунтах. Інша річ, що для організації зрошувальної системи, для відвоювання землі у джунглів, для захисту від диких тварин вимагалися злагоджені зусилля сотень і тисяч людей, а інколи навіть населення цілих провінцій. Індивідуальне приватне господарство, засноване на власній, найманій чи рабській праці, як це було у Європі, тут на Сході так і не склалося.

Земля перебувала у власності общини, її члени, користуючись общинними землями, виконували необхідні суспільні роботи, колективно сплачували податки, працювали на державних роботах (будівництві пірамід у Єгипті чи Великого китайського муру). Існували общинні органи самоуправління, які виконували функції обліку і контролю, судові, адміністративні тощо.

Тривалий час вважалося, що розвиток людського суспільства відбувався за схемою: первіснообщинний лад - рабовласницький - феодальний - капіталістичний з перспективою соціалізму і комунізму. Держави Стародавнього Сходу в цю схему не вписувались. Рабство тут ніколи не мало такого поширення, як у Стародавній Греції чи Римі, де на одного вільного громадянина припадало 8-10 рабів і негро-мадян і основна праця та лєвова частка виробництва були результатом їх діяльності. На Сході рабство носило патріархальний характер, раби були слугами у храмах і маєтках знаті і майже ніколи - основною продуктивною силою. При бажанні можна знайти ознаки

родового ладу - общинне землеволодіння і самоуправління, феодалізму - користування землею відроблялося службою у війську правителя чи оброком і відробітком селянською працею.

Частина учених, починаючи ще з Карла Маркса, вважає, що існував як самостійний лад т. зв. азійський спосіб виробництва. В СРСР про нього благополучно «забули», надто уже нагадував він колгоспну систему 30-х - початку 50-х років.

Що ж характерно для азійського способу виробництва?

Основою життєдіяльності і виробництва виступає сусідська община, її органи самоуправління регулюють правові відносини в колективі. Земля є власністю держави, однак община має право опосередкованої власності. Саме її органи розподіляють земельні ділянки між общинниками. Користування цими наділами можливе за умови виконання суспільних обов'язків і повинностей, сплати податків тощо.

Джерелами рабства виступають полон, кабала (з обмеженнями), дітнародження в сім'ях рабів. Становище їх в цілому краще, ніж у Греції чи Римі, а кількість - відносно незначна.

Найпоширенішу форму східної держави становила деспотія. Економічною основою влади деспота була державна власність на землю, податки, військову здобич. Влада спиралася на професійне, нерідко наймане, військо та цент-

ралізовано скероване чиновництво. Сама ж царська влада, що дуже характерно для Сходу, обожнювалася. Фараони в Єгипті вважалися живими богами, і навіть у Індії, де жерці намагалися контролювати царську владу, вважалося, що цар - раджа виступає знаряддям бога Брахми, а його влада - божественного походження.

Розглянемо основні територіальні різновидності т. зв. азійського способу виробництва і його державницько-правових конструкцій: Древній Єгипет, Ассиро-Вавилонську державу та Індію.

ДЕРЖАВА І ПРАВО СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ

Єгипет розташований в Північно-Східній Африці. Прийнято вважати, що назва країни походить від давньогрецького слова «Айгюптос». Воно виникло, вірогідно, від Хе-ка-Птах - міста, яке греки пізніше іменували *Мемфісом*. Самі ж єгиптяни називали свою країну «Та Кемет»- Чорна земля - за кольором місцевого ґрунту. Стародавній Єгипет територіально був вузькою долиною (від 4 до 30 км ширини) в нижній течії Нілу. Завдяки періодичним розливам цієї ріки (з липня по листопад) ґрунти тут родючі і добре зрошувані. Поливне землеробство вимагало будівництва зрошувальних споруд. Для цієї роботи створюються об'єднання родових общин, які називалися номами. На рубежі IV-III тисячоліть до н. е. у Єгипті існувало 40 номів, кожний з яких мав свого правителя-номарха, своїх богів, а іноді й особливу, відмінну від інших, говірку. Поступово проходить об'єднання номів і в Єгипті виникають два царства - Південне і Північне. В боротьбі двох царств перемагає Південне. Близько 3200 р. до н. е. фараон Менес (Міна) об'єднує під своєю владою увесь Єгипет. Згідно з Геродотом, Менес заснував

столицю об'єднаного царства на перетині Верхнього та Нижнього Єгипту, звівши греблю, щоб захистити місто від паводку. Звідси було зручно правити обома частинами країни.

Історію Стародавнього Єгипту прийнято поділяти на чотири великих періоди: *Раннє* (XXX-XXVIII ст. до н. е.), *Давнє* (XXVIII-XXIII ст. до н. е.), *Середнє* (XXII-XVIII ст. до н. е.) і *Нове* (1580-1085 рр. до н. е.) царства. Іноді цю періодизацію заповнюють п'ятим, т. зв. *Пізнім* царством (до I ст. до н. е.).

За доби Раннього царства в Єгипті правили дві династії, які походили з верхньоєгипетського м. Тіна (біля Абідоса). Вже за царів першої династії єгиптяни почали просуватися

за межі своєї країни: на південь - в Нубію, на захід - в Лівію, на схід - на Синайський півострів. Однією з найважливіших функцій царської влади уже в цей період стала організація зрошувальної системи в Нільській долині та підтримання її в робочому стані. В наступний період - Давнього царства - Єгипет виступав як велика централізована держава, що поширювала свій завойовницький вплив на території Синайського півострова, південну Палестину та Нубію.

Головною господарською і суспільною ланкою тривалий час залишалася громада. Існували громадські ради, які виконували адміністративну, господарську і судову функції. На чолі держави стояв фараон, чия влада була безмежною, а він сам вважався особою божественного походження. Фараони навіть одружувалися з міркувань влади на рідних сестрах, щоб не втрачати чистоту крові. Вони мали титул царів Верхнього (Південного) і Нижнього (Північного) Єгипту і носили дві корони - білу і червону. Найближчим помічником фараона був візир «джаті», якому підпорядковувалися начальники окремих «домів», тобто управлінь. В країні існувало декілька таких «домів»: хлібний, золотий, виноградників, рахунку биків, військовий, жертвоприношень. Візир, крім того, був головним скарбником, верховним суддею та керівником усіх суспільних «царських» робіт. Розподілом працівників на ці «царські роботи» відали вже згадані ради місцевих громад. Збором і внесенням податків у скарбницю теж відали громадські ради, але процес цей суворо контролювався чисельним чиновницьким апаратом. У штабі кожного з «домів» нараховувалися сотні чиновників-писців.

Рабство в Єгипті звично трималося на військовополонених. Фараони здійснювали завойовницькі походи на Синайський півострів, у Нубію.

Відомо, наприклад, що під час походу до Нубії засновника IV династії Снофру (XXVIII ст. до н. е.) було захоплено 7 тис. полонених та 200 тис. голів худоби, а під час походу на лівійців- 1100 чоловік.

Полонених в Єгипті називали «живими убитими» і використовували для громадських робіт. В епоху Древнього царства існував звичай будівництва пірамід, пов'язаний з релігійними віруваннями. Вважалося, що за умови збереження тіла можливе загробне життя його колишнього власника. Збереглося 70 таких пірамід. Найбільша з них - піраміда Хеопса (Хуфу) висотою 146,5 м, кожна сторона якої має основу довжиною 230 м. Піраміду будували 20 років, використовуючи працю не тільки рабів, але й усього

сільського населення країни, по 100 тис. чоловік кожні 3 місяці.

Важливе місце в системі державного механізму займали жерці, чії функції не обмежувалися власне релігією. Жрецтво пропо'вдувало святість особи фараона, божественне походження і незмінність його влади на землі. Будь-які спроби сумніву суворо переслідувалися жерцями, тобто по суті це була своєрідна політична поліція. З іншого боку, жерці прагнули при нагоді відтіснити фараона від влади, не допускаючи, щоб на престолі перебувала людина, нездатна виконувати свої державницькі функції. Так, після 30-ти років правління фараон на знак придатності мусив зі зброєю пробігти певну дистанцію, яка символізувала Верхній і Нижній Єгипет.

Місцеве управління очолювали царські чиновники (*номархи*). В їхніх руках перебувала місцева адміністрація і судова влада, власні загони воїнів та поліція. Ослаблення влади фараона призводило до зміцнення їх позицій, залежність від центру ставала лише номінальною. Вже в добу Давнього царства армія була самостійною, управління нею здійснював «дім зброї». На привілейованому становищі перебувала особиста охорона фараона. За свою службу військові отримували земельні наділи, які оброблялися рабами. Військові жили в окремих поселеннях, своєрідних гарнізонних містечках.

Під час занепаду Давнього царства (V династія) центральна влада фараонів слабне, Виснажений будівництвом пірамід та соціальними протиріччями, Єгипет наприкінці правління VI династії почав розпадатися на напівнезалежні номи. 70 мемфіських царів наступної VII династії, за переказами, що збереглися у Манефона (єгипетський жрець та історик Шст. до н. е., писав на грецькій мові), правили усього 70 днів. Нове об'єднання відбувається в кінці III тисячоліття до н. е. На єгипетський престол претендували два об'єднавчих центри. Одним з них був Гераклеополь, розташований на півночі країни неподалік від Файюмської оази. Його номарх Хеті I (Ахой) підкорив своїй владі правителів сусідніх областей. Суперниками Ахоя в боротьбі за гегемонію над усім Єгиптом виступали номархи Фів. Вони і вийшли переможцями. За Ментухотепа I країна була об'єднана. Цей новий період єгипетської історії називається Середнім царством.

Дещо змінюється основна направленість суспільних робіт. Замість пірамід починають будувати більш утилітарні речі. При Аменемхеті I була зведена фортеця на західному кордоні Єгипту. За царювання Сенусерта III споруджується низка фортець у Верхній та Нижній Нубії. Розширюється і удосконалюється іригаційна система (зокрема Файюмська оаза). В окреме відомство виділяється поліція. Поліцейських,

зазвичай, вербували з полонених нубійських негрів, що дозволяло не допускати зрощування каральних органів з місцевим населенням, використовувати поліцейських разом з армією для придушення повстань. Поліція вела нагляд за суспільними роботами, переслідувала карних злочинців, охороняла поховання фараонів, ловила рабів-втікачів тощо. Функції її були набагато ширшими, ніж проста охорона громадського порядку. Надалі залишаються сильними позиції номової знаті, але усе

більшого соціального значення набувають люди незначного походження. Найважливішу опору царської влади починають складати гвардійські військові частини.

Набуває подальшого розвитку інститут рабства. Царські раби - *хемуу нісут* - використовуються в царському, храмовому та приватному господарстві (зокрема, фараон надає їх у користування воїнам, чиновникам тощо). Приватні раби - *баку* - складають частину особистого майна власника і можуть бути куплені та продані.

Тоді ж, у період Середнього царства, відбувається розвиток ремесел і торгівлі. Це в свою чергу призводить до майнового розшарування в сільських общинах. Значна частина сільських общинників бідніє і розорюється. В XVIII ст. до н. е. в історії країни відбувається найбільше повстання селян, ремісників і рабів. Фараон був позбавлений трону, його чиновники - вигнані з палаців. З пірамід і гробниць викидалися мумії. Царські і храмові запаси і скарби були розділені між повсталими, всі списки податків знищені, а колишніх панів заставили працювати на переможців.

Ослаблений соціальними потрясіннями Єгипет стає здобутком азіатського кочового племені гіксосів. Від їхнього 150-річного панування країна звільнилася в результаті широкого визвольного руху, очоленого фіванським царем Ях-мосом I, родоначальником XVIII династії. Починається доба Нового царства (1580-1085 рр. до н. е.). Справжнім творцем єгипетської воєнної держави став фараон Тутмос II (1525-1473 р. до н. е.), який здійснив 17 завойовницьких походів у Азію, підкоривши своїй владі Сирію, Палестину, Лівію і Нубію. За його правління командування армією централізувалося, з'явилися підрозділи кінноти та піхоти зі спеціалізацією - лучники, списоносці тощо. Армія підпорядковувалася тільки фараону чи візиру, тобто номархи позбавлялися власних збройних сил. Влада намагається ізолювати армію від решти населення, створивши своєрідну військову касту, що з презирством ставиться до цивільних.

Водночас у руках жерців зосереджуються величезні багатства. Наприклад, храм бога Амона у столиці Єгипту Фівах після одного з походів отримав у повне володіння цілу область Лівану з трьома містами. В цей період жерці намагалися обмежувати владу самих фараонів. Фараон Аменхотеп IV (Ехнатон), який правив у 1419-1400 рр. до н. е., вирішив здійснити релігійну реформу. Вводилося єдинобожжя: поклоніння богу Сонця, якого називали Атон. Храми усіх інших богів закривалися. Повстання, спровоковане жерцями, фараон зумів придушити, але після його підозріло раптової смерті ця реформа була зведена нанівець. Наступники Аменхотепа IV розпочали відхід від його політики. Семнех-Кере відновив культ Амона, а за наступного фараона - Тутанхамона - затверджений царем-реформатором культ Атона повністю позбавився державної підтримки. За фараона Рамзеса II (1317-1251 рр. до н. е.) кількість храмових земель подвоїлася, жерці почали відчувати себе незалежними від царської влади, а посада верховного жерця стала спадковою. Жерці і родова номава аристократія знову розпочинають боротьбу проти верховної влади фараона.

На Сході, в Сирії єгиптяни зіткнулися з новим сильним ворогом - хетами. В знаменитій битві Рамзеса II з хетами під стінами сирійського міста Кадеша з обох сторін брало участь по 20 тис. чоловік. У своєму описанні битви Рамзес приписує собі перемогу, але відомо, що фараонові війська Кадеш не взяли і хети під проводом царя Муваталліса переслідували єгиптян при відступі. Незважаючи на силу єгипетської зброї, Рамзес II так і не спромігся відновити кордони імперії фараонів XVIII династії.

Фараонам Нового царства вдається узяти гору над номархами і частково над жерцями, але це призвело до зміцнення позицій чиновницького апарату. Була здійснена адміністративна реформа, країну поділено на два великі адміністративні округи на чолі з намісниками фараона. Округи ділилися на області, які теж очолювалися призначеними зверху чиновниками. Кожен такий намісник чи управитель мав власний апарат писців. Існували спеціальні школи, де готували чиновників.

• Кар'єра чиновника стає більш привабливою, ніж кар'єра воїна. З'являються літературні пародії на військових («Взяття кошачої фортеці»), і, навпаки, в «Повчанні Ахтоя, сина Дуауфа, своєму сину Пепі» стверджується, що: «Місце писця - в столиці, і не буде він там знати нужди», «Нема посади, непідвладної начальнику, крім (посади) писця, він (сам собі) начальник». Такі зміни в народній психології давніх єгиптян мали далекі наслідки.

Армія починає виконувати не властиві їй раніше функції нагляду за будівництвом іригаційних споруд та громадських будівель тощо. Поступово відбувається ослаблення військової могутності Єгипту, від першої «світової імперії» відпадають деякі раніше підкорені країни. Проходить часта зміна правителів на престолі, звичним явищем стають заколоти і змови, знову посилюються позиції номової знаті (особливо у Фіваїді, на півдні Єгипту).

Період Нового царства позначений широким застосуванням праці рабів, передусім в царському і храмовому господарствах. Так, протягом свого 30-річного правління Рам-зес III подарував храмам понад 100 тис. полонених з Сирії, Палестини та понад 1 млн *сечат* (грецьке «*арур*»; 1 *арура* -= 0,2 га) орної землі. Тим самим азіатський спосіб виробництва поступово змінюється рабовласницьким ладом.

На поч. XI ст. до н. е. в Єгипті утворилося два царства: Нижньоєгипетське з центром в Танісі, на північному сході Дельти, та Верхньоєгипетське зі столицею у Фівах. На той час Сирія, Фінікія та Палестина уже вийшли з-під єгипетського впливу, північна половина Єгипту була перенасичена лівійськими військовими поселеннями. Один з лівійських воєначальників Шешонк I (950-929 рр. до н. е.) заснував XXII династію. Але його влада не була міцною. При лівійських фараонах (IX-УІІІ ст. до н. е.) Нижній Єгипет розпався на окремі області. Наприкінці VIII ст. до н. е. нубійський цар Піанхі захопив значну частину Верхнього Єгипту, зокрема й Фіви. Місцеве жрецтво надало підтримку завойовникам. Але правитель Саїса в Нижньому Єгипті Тефнахт, що спирався на лівійців, зумів очолити боротьбу з загарбниками. Проти нубійців виступив і Мемфіс.

З метою збереження своєї влади фараони Пізнього царства прагнуть

здійснювати реформи, які б послаблювали напругу у суспільстві. Так, за фараона Бокхоріса (732-726 рр. до н. е.) було заборонене боргове рабство (до речі, сам Бок-хоріс був захоплений у полон нубійським царем Шабакією і заживо спалений, нубійці знову заволоділи Єгиптом). За Ямоса II здійснювалося своєрідне декларування доходів вищих чиновників. Окремі з них, незважаючи на свою назву, - «неджеси» - «малі люди» (чим не «слуги народу»?) мали статки, які дорівнювали багатствам фараона. Той чиновник, який не міг довести законного походження своїх маєтностей, карався смертю.

У 671 р. до н. е. асирійський цар Асархаддон розгромив військо нубійського фараона Тахаркі і захопив Мемфіс. Звільнення Єгипту і його об'єднання здійснив засновник XXVI (т. зв. саїської) династії Псамметіх I. У 525 р. до н. е.

перський цар Камбіз розбив єгипетські війська в битві під Пелузієм і завоював Пізнє царство. Камбіз був проголошений царем Єгипту (XXVII династія). Щоб надати захопленню Єгипту законного характеру, створювалися легенди про матримоніальні зв'язки персидських царів з єгипетськими царівнами та про народження Камбіза від шлюбу його батька Кіра з Нітетіс, дочкою фараона Априя.

Єгипет кілька разів добивався незалежності від персидських володарів (XXVIII-XXX династії), поки не був завойований у 332 р. до н. е. Олександром Македонським, в котрому єгиптяни перші бачили визволителя з-під гніту персів. Час Єгипту фараонів минув. Розпочалася епоха еллінізму.

Право Стародавнього Єгипту загалом було елементом у надбудові до базису - азіатського способу виробництва. Уся земля формально належала фараону, який передавав її у тимчасове або постійне володіння сільським громадам, храмам, воїнам, чиновникам. У будь-який момент фараон міг позбавити землі особу або громаду. Фараон міг змушувати володільців виконувати будь-які повинності, як наприклад, будівництво пірамід тощо.

Вже в епоху Раннього царства формуються характерні риси сакральної єгипетської монархії, де фараон, божественний «володар Обох Земель», носій подвійної корони Єгипту, виступає як втілення бога Гора. Тоді ж уперше складається царська титулатура з чотирьох імен: ім'я Гора, пов'язане з уявленнями про Ка - божественний образ царя; «ім'я Обох Володарок» - богині Півдня Нехбет та Півночі - Уаджіт, уособлених у подвійній червоно-білій єгипетській короні; «золоте ім'я», яке символізує божественну плоть царя; титул царя Верхнього і Нижнього Єгипту, що передує його особистому імені. А сам Гор стає великим богом - покровителем єдиного Єгипетського царства. Спорудження гігантських пірамід - яскраве свідчення того, наскільки великою була в Єгипті віра в особливу божественну силу фараона, що поширювалася на підданих і після його смерті. Бог Благий (або Добрий) за життя, бог Великий помертню, фараон виступав зосередженням релігійного життя, від його земного благополуччя та загробного блаженства, за уявленнями єгиптян, залежала доля країни. Своєрідним апофеозом влади фараона в Єгипті виступає релігійна реформа Аменхотепа IV. На

дванадцятому році свого правління цар-реформатор остаточно пориває з традиційним єгипетським багатобожжям та засновує культ сонячного диска - Атона. За наказом фараона в єгипетських написах робляться спроби не лише знищити імена богів, але й саме поняття «бог».

Слово це намагаються замінити словом «володар», а знак бога - знаком, що означував фараона. Саме сонце на завершальному етапі реформи мислиться не як бог, а як цар. Віднині у світі правлять лише два царі: Сонце-Атон та його син Ехнатон - «догідний Атону».

Деспотична влада фараона не була владою волюнтаристською, фараон по-своєму турбувався про власний народ. У цьому плані дуже цікавою пам'яткою держави і права Стародавнього Єгипту бачиться *«Повчання гераклеопольського царя своєму сину Мерікара»*, яке датується часом переходу від Давнього царства до Середнього (або першими десятиріччями Середнього царства). В *«Повчанні»* особливий акцент робиться на моральній основі влади. Закликаючи Мерікара безпощадно ставитися до заколотників та остерігатися черні, гераклеопольський цар одночасно радить наближати до себе людей за їх заслуги, не карати несправедливо, турбуватися не лише про вельмож, але й про усіх підданих, бо всі люди - «стадо бога», всі вони «вийшли з його плоті». Закликаючи сина дотримуватися мудрих приписів предків, він говорить про особливу відповідальність, яку накладає на царя його сан, та вказує йому, що саме добродійні дії правителя - краща пам'ять про нього серед людей та заповідь виправдання на суді богів в загробному царстві, де добродійність цінується вище, ніж пожертвований богам «бик зловмисника».

У I тис. до н. е. земля стає предметом купівлі-продажу та здачі в оренду, що було ознакою ослаблення влади фараона і кризи азійського способу виробництва.

Рухомі речі були предметом приватної власності і могли вільно відчужуватися. Існували договори позики (до 100 відсотків річних), найму, оренди землі. В останньому випадку орендна плата становила від 1/3 до 5/6 врожаю (якщо надавалося ще й зерно для посіву).

Сім'я характеризується пережитками матріархату, становище жінки в сім'ї високе. Шлюб укладався через договір, причому жінка зберігала своє майно. Розлучення відбувалося вільно. Усі діти, незалежно від статі, були спадкоємцями.

Головою судової влади вважався фараон, фактично суд над вищими чиновниками здійснював візир-джаті. Вищою судовою установою були т. зв. *шість палат* (в період Давнього царства), які якраз і очолювалися візиром. В період Нового царства судова влада здійснювалася особливими судовими колегіями-кенбетами: центральною (30 членів), окружними, міськими. Незважаючи на те, що суддя вважався

жерцем богині істини Ісіди, хабарництво було досить поширеним явищем. За хабар відпускали злочинця, за хабар же призначали на посади.

Серед видів злочину виділяються злочини проти держави, проти особи і майнові злочини. Мірами покарань призначалися: смертна кара,

членушкодження, ув'язнення, примусові роботи, штраф, виставлення біля ганебного стовпа. Судочинство велося у письмовій формі, суддя своє рішення не мотивував. Виконання покарань (смертна кара, членушкодження) покладалося на поліцію. Однозначно смертною карою каралися усякий непослух фараону і його чиновникам, не кажучи уже про повстання. Смерть наступала і за злочини проти релігії, наприклад, за убивство звичайної кішки, яка вважалася священною твариною. Згвалтування, фальшивомонетництво, крадіжка, розголошення державної таємниці каралися членушкодженням, причому відрубувannya підлягав той орган, що «провинився». “ Прийнято вважати, що «єгипетські норми права і державного управління тою чи іншою мірою були засвоєні ... державою Ахеменідів (державна давніх перських царів- Авт.) та елліністичними монархіями, Аршакідами (Парфянське царство з III ст. до н. е.- Авт.) та Сасанідами (т. зв. Новоперське царство з 227 р. до н. е. по 636-642 рр. н. е.- Авт.), римлянами і Візантією, народами християнського Сходу, Руссю».

БАВИЛОН І АССИРІЯ. ЗАКОНИ ХАММУРАБІ

У Передній Азії найдавніші держави виникли в долині річок Тигру і Євфрату, тобто в долині Межиріччя, або Месопотамії. В південній її частині жили племена шумерів. Основним їх заняттям було землеробство. Десята частина врожаю у вигляді податку вилучалася в царські комори. На кінець IV ст. до н. е. в Південній Месопотамії існували понад 20 дрібних держав, їх правителі називалися патесі, а самі держави в свою чергу - патесіати. Між найкрупнішими патесіатами - Лагашем та Уммою в кінці IV тис. до н. е. починається боротьба за об'єднання під своєю владою Південного Межиріччя.

У центральній і північно-західній частині Межиріччя проживали семітські племена, що називалися за своїм головним містом аккадійцями. Приблизно в середині III тис. до н. е. на чолі Аккаду опинився талановитий воєначальник і адміністратор Саргон I. У його війську налічувалося 5400 воїнів. Вважається, що це перше в історії постійне військо. За службу його воїни отримували від царя земельні наділи.

Близько 2320 р. до н. е. в Лагаші вибухнуло народне повстання, кероване Урукагіною (Урунімгіною), що стало переможним. Урукагіна за період шестирічного правління (2318-2312 рр. до н. е.) здійснив важливі соціальні реформи, які вважаються *найдавнішими відомими правовими актами в галузі соціально-економічних відносин*. Були відмінені побори зі жрецького персоналу, збільшено натуральне утримання підневільних храмових робітників, відновлено незалежність храмового господарства від царської адміністрації. Певні поступки були зроблені і рядовим прошаркам населення: зменшено плату за здійснення релігійних обрядів, відмінено деякі податки з ремісників, полегшено повинність на зрошувальних спорудах. Окрім цього, Урукагіна відновив судову організацію в сільських общинах та гарантував права громадян Лагашу, захистивши їх від лихварської кабали. Нарешті була ліквідована поліандрія (багатомужжя). Усі ці реформи Урукагіна видав за договір з головним богом Лагашу Нінгірсу, а себе оголосив виконавцем його

волі. Реформи не зачепили землеволодіння знаті, не ліквідували повністю боргової кабали. Через шість років після переможного повстання Урукаїни землі Лагашу були захоплені армією Умми, а реформи Урукаїни - скасовані.

В усобну боротьбу південно-мезопотамських міст втрутився *Саргон* (правив Аккадом з 2334 р. до н. е.). Цей цар підкорив собі усе Межиріччя, Елам (гірська країна на схід від Межиріччя) і здійснив походи в Сирію і Малу Азію. В кінці свого царювання прийняв титул «царя чотирьох сторін світу». Саргон та його наступники Саргоніди (п'ять царів, син змінюючи батька, правили країною протягом 150 років) прискорили розвиток державності в Древньому Шумері. Сильного удару було завдано родовій аристократії шумерських міст. Однак, державний лад цих міст ще нагадує попередню, додержавну епоху. Це невеликі адміністративні утворення типу міст-держав. Центром їх, оточеним сільською периферією, були поселення міського типу. Серцевиною і символом такого поселення був храм - *зікурат*, збудований на честь місцевого божества-покровителя. Нерідко храм був місцем проживання вождя і перебування його адміністративного апарату з числа жерців - чиновників. Таким вождем був обраний усіма вільними чоловіками (або призначений радою старійшин) *енсі* («той, що очолює рід») чи *лугаль* (велика людина). У храмі знаходилися комори для зберігання зерна, отриманого з храмових земель, обробка яких була обов'язком усіх землеробів, склади готової продукції ремісників, арсенали і т. п. Зрозуміло, що таке місто мало автономний устрій з власною армією, чиновниками, податками тощо. Рада або общинні збори управляють загальним земельним фондом, чинять суд, можливо, мають право зміщення енсі та лугалів. Влада центру тримається на військовій силі царя та тих вигодах, які забезпечує єдина держава: припинення міжусобних війн, вільний розвиток торгівлі і ремесел, надходження рабів із завойованих територій, безпека кордонів тощо. Однак ця влада первісно не носить такого абсолютного характеру, як влада фараона в сусідньому Єгипті. За одного з наступників Саргонідів - Урнамму (засновник Третьої династії Ура 2112-2003 рр. до н. е.) царська влада зрештою набула деспотичного характеру. Цар став верховним суддею, главою усього державного апарату, він же вирішував питання війни і миру. Було створене сильне центральне управління. В царських та храмових землях чисельний штат писців та чиновників реєстрував найдрібніші аспекти господарського життя. В країні діяла налагоджена транспортна система, гінці з документами розсилалися в усі кінці держави. Син Урнамму Шугльгі (2093-2046 рр. до н. е.) добився свого обожнення. В храмах ставилися його зображення, яким слід було приносити жертви. *Шугльгі видав закони*, які свідчать про наявність розвинутої судової системи. В них, зокрема, встановлювалася винагорода за привід раба-втікача його власнику. Передбачалися також покарання за різні види членушкоджень. На відміну від більш пізніх законів Хаммурабі, Шугльгі не керувався принципом «око за око, зуб за зуб», а визначив порядок матеріального відшкодування постраждалому. ***Закони Шугльгі вважаються найдавнішими з відомих нам правових актів.***

У кінці III тисячоліття до н. е. в область Аккаду вторгаються аморейські племена з Аравії, а в область Шумера -еламіти. Між цими двома завойовниками точиться боротьба за повне панування над Межиріччям, в якій перемагають аморейські царі, чиєю столицею був Вавилон. Близько 1894 р. до н. е. амореї створили самостійну державу з центром у Вавилоні. Розквіт давньовавилонського царства і остаточне об'єднання під його зверхністю усього Межиріччя відбувається за знаменитого царя Хаммурабі (1792-1750 р. до н. е.). Хаммурабі переміг еламів, підкоривши північне від Вавилонії царство Марі, та завоював місто Ашшур, центр могутньої в майбутньому держави. Його імперія протрималася близько двох віків. У 1595 р. до н. е. Вавилон був захоплений хетами, а в 1518 р. до н. е. - касітами, панування яких тривало 362 роки.

За Хаммурабі велися не лише успішні війни, але й будувалися канали, споруджувалися храми, установився єдиний для усієї країни культ бога Мардука, бога-покровителя Вавилону. Зі звеличенням Мардука пов'язувалась і сакрапіза-ція (тобто обожествлення) правителя - спільна риса для усіх азіатських деспотій. Зусиллями жерців було багато зроблено в сфері астрономії і календаря, математики і писемності/

Хаммурабі розробив знаменитий звід законів. Висічений на базальтовому стовпі, кодекс зберігся до нашого часу. Складається він з 282 статей.

Було б не зовсім вірним вважати Хаммурабі першим чи найбільшим законодавцем Вавилонського царства. *Закони держави Ешнунни* (державу захоплена Хаммурабі в 1763 р. до н. е.) уже на поч. XX ст. до н. е. містили тарифи цін та оплати найманої праці, статті сімейного, шлюбного та кримінального права. Так, за подружню зраду з боку Дружини, зґвалтування заміжньої жінки та викрадення дитини вільної людини встановлювалася смертна кара. Як впливає з цих законів, раби носили спеціальні тавра і не могли вийти за межі міста без дозволу свого володаря. До другої половини XX ст. до н. е. відносяться *закони царя Ліліт-Іштара*, в котрих зокрема регулюється статус рабів. Були встановлені покарання за втечу раба від господаря та за переховування раба-утікача. Обумовлювалося, що коли рабиня вступала у шлюб з вільним, її діти від такого шлюбу ставали вільними, і т. д. і т. п. Тобто, закони Хаммурабі з'явилися не на пустому місці, їх поява була лише одним з виявів фіксації місцевих правових норм, доповнених законодавчою практикою правителя.

Показово, що норми права кодексу Хаммурабі були практично вільні від релігійного впливу. Вчені вважають це свідченням того, що релігійна система Межиріччя не була тотальною, тобто не монополізувала сферу духовного життя. На відміну від іншої найдавнішої правової системи світу, давньоєгипетської, норми правової поведінки у Вавилонській державі залишалися відносно вільними від авторитету релігії і втручання жерців. Ці закони як за своїм змістом, так і за рівнем розвитку тогочасної юридичної думки були великим кроком уперед у порівнянні з давнішими шумерськими та аккадськими правовими пам'ятками. Зокрема, був прийнятий, хоча й не

завжди послідовно відстоювався, принцип провини та злої волі. Так, було встановлено різні покарання за зумисне і незумисне убивства.

Закони викладалися за певною системою: порядок судочинства, майнові відносини, шлюб і сім'я, знаряддя праці, захист особи. Древній Вавилон був різновидом східної деспотії. Цар (патесі-лугаль) має необмежену владу, управління побудоване на засадах бюрократичного централізму. В країні діє відрегульована податкова система, населення задіяне у суспільних роботах. Патесі-лугаль здійснює управління через міністра-нубанду, подібно до того як у Єгипті був візир-джаті. Цей збіг не випадковий. Влада фараона і пате-сі-лугаля була спадковою, вона могла опинитися у руках недосвідченого юнака чи немічного старця. Міністрів, як й інших чиновників, можна було змінювати, покладати на них відповідальність за невдачі тощо. Місцеві адміністрації очолювали призначувані (а не спадкові) царські чиновники - *шакканаку Іарабіанум*. В армії владу здійснювали *декум* і *нубутту*. Воїни (*реддум* та *баірум*) отримували від царя землю і худобу в позиттєве користування, але без права відчуження (ст. 35, 36). Майнова відповідальність такого воїна поширювалася лише на майно, захоплене ним на війні, але не на майно, надане державою у користування.

Вільне населення ділилося на два розряди - *авілум* (мужі) та *мушкенум* (покірні). Вважається, що мушкенум - це колишні вільні общинники, змушені стати орендарями державних або храмових земель. В питаннях приватної власності чи приватного володіння рабами авілум і мушкенум абсолютно рівноправні. Але в питаннях про образу, завдання шкоди чи тілесного ушкодження покарання для мушкенум суворіші. Те ж стосується випадків, коли обидві категорії виступають в якості потерпілих. За крадіжку худоби у авілум штраф втричі вищий. Якщо хтось украв майно мушкенум, то збиток було необхідно компенсувати в десятикратному розмірі, в той час як за крадіжку царського чи храмового майна передбачалося заміщення у тридцятикратному розмірі. Якщо авілум завдасть тілесного ушкодження мушкенуму, він може відплатитися штрафом, а мушкенум компенсувати тілесне ушкодження, завдане ним авілуму, сріблом не може. У випадку, коли тілесні ушкодження завдаються між рівними, відповідальність наступає за принципом таліону - «око за око, зуб за зуб».

Суворо охороняється приватна власність. Будь-яке посягання на рухоме чи нерухоме майно, на рабів чи худобу карається штрафом у 10-30-кратному розмірі або ж, що частіше, - смертю. За крадіжку майна палацу і храму (ст. 6), за купівлю без свідків у неповнолітнього чи раба (ст. 7), за грабунок (ст. 22) і навіть за мародерство під час пожежі (ст. 25) погрожувала смертна кара. Спроби присвоєння зданого на зберігання хліба чи срібла караються набагато м'якше - подвійним штрафом (ст. 12, 24). Земля, вода, зрошувальна система вважалися державною власністю. Користування земельною ділянкою, включаючи оренду, обмін, передачу в спадщину, пов'язувалося з добросовісним виконанням своїх обов'язків. У разі небажання виконувати їх, чи неможливості (воїн потрапив у полон), земельний наділ передавався іншому. За неявку на військову службу без причини власник такого наділу

карався смертю.

Одним із об'єктів власності були раби. Крадіжка раба, його переховування чи навіть сприяння втечі раба (див. ст. 13) однозначно каралося смертю. Існувало і боргове рабство, однак термін боргової кабали обмежувався трьома роками (ст. 117). Цікаво, що закон передбачає віддання в боргову кабалу дружини, сина або дочки боржника, але не його самого. Подібні паралелі — діти власність батька, який може продати їх у рабство, зустрічаємо і в інших рабовласницьких суспільствах. Ці обмеження ставили на меті запобігти розоренню селян і остаточному перетворенню їх у рабів, оскільки селяни були основою ополчення, а також платниками державних податків.

Раби, як правило, експлуатувалися на царських землях, в маєтках чиновників і знаті, для ведення храмового господарства тощо. Однак, зустрічаємо у законах Хаммурабі і згадку про тих рабів, які є власністю мушкенум. Основними джерелами рабства (окрім трирічної боргової кабали) були військовополонені та діти рабів. За убивство раба компенсацію отримував господар, а не члени його (раба) сім'ї. Те ж стосується тілесних ушкоджень. Закон захищає тих рабів, які опинилися у рабстві у разі неповернення боргу. Убивство такого раба тягне за собою убивство сина господаря. Штрафні санкції передбачені і щодо того господаря, який убив чужого раба, взятого під заклад. Діти раба і вільної вважаються вільними. Для порівняння, в Давньому Єгипті раб формально був власністю фараона, який передавав його у володіння храму, чиновнику чи воїну. В державі Хаммурабі раб був уже об'єктом власності, а не володіння, - його можна було продати, передати у спадщину, з-акласти тощо. Рабів (крім боргових) часто використовували для жертвоприношень.

У давньовавилонській сім'ї теж, на відміну від Єгипту, становище чоловіка і жінки різниться. В Єгипті вони рівноправні, у Вавилоні - ні. Чоловік сплачує тестеві викуп чи приносить шлюбний дарунок (ст. 160, 159), після чого жінка стає залежною від нього. Подружню зраду чоловік на свій розсуд може покарати смертю (утопленням дружини), якщо є достатньо доказів (ст. 129). Перелюб з боку чоловіка не вважався злочином, якщо він тільки не спокусив дружину вільної людини. Жінка може піти на чужі хліби, якщо чоловік потрапить до полону, однак після його повернення, вона мусить повернутися до нього, навіть якщо у неї є нові діти (ст. 135). Безплідній дружині після розлучення слід повернути її майно, а ледачій, марнотратній можна не давати нічого (ст. 138, 141). Щодо дітей, батько не може без підстав позбавити сина спадщини (ст. 168), якщо тільки той не вчинив злочину, але може продати його під виглядом усиновлення. Батько також зобов'язаний навчити дітей своєму ремеслу.

Панівне становище у родині батька є помітним, але не абсолютним. Дружина може домагатися розлучення у випадках чоловікового адюльтеру, безпідставного звинувачення у подружній зраді та зникнення чоловіка без залишення своїй родині засобів до існування.

Успадкування відбувається двома шляхами: по закону і по заповіту.

Вважається, що успадкування за заповітом є ознакою вищого ступеня розвитку суспільних відносин[^] Діти успадковують свою частку порівну. Діти рабині приймають участь у розподілі спадщини, якщо батько-господар визнав їх своїми. Але у цьому випадку діти від законного шлюбу мають[^] право узяти свою частку першими (ст. 170).

Карне право у законнику відзначається своєю жорстокістю, але загалом це риса усіх ранніх кодифікацій (закони Драконта в Афінах, XII таблиць у Римі тощо). Законодавець намагається дещо наївно викоринити зло з допомогою правового терору.

У законах Хаммурабі ми бачимо відхід від первісного принципу таліону, що теж є вже ознакою класового суспільства. Правило «око за око, зуб за зуб» може спрацьовувати лише у відносинах між рівними. Авілум і мушкенум, як уже вказувалося, по-різному розплачуються за свої правопорушення.

Застосування принципу таліону виключає потребу встановлення суб'єктивної сторони дії. Вбивство з необережності, в певних випадках, тягне за собою майже ту ж відплату, що й убивство свідоме. Ст. 228-232 перераховують компенсацію замовнику, який зазнав тих чи інших збитків від руйнації збудованого на замовлення будинку. Смерть господаря карається смертю будівничого, раб замінюється рабом, майно - майном тощо. У деяких випадках ця рівність сторін і адекватна відповідальність за вчинене призводить до юридичних курйозів. Шкода (смерть) завдана «сину чоловіка», наприклад, у борговому рабстві, «компенсується» аналогічною шкодою (смертю) сину винуватця (ст. 116). Закон, таким чином, допускає застосування смертної кари до особи, яка не має практично жодного відношення до злочину, причому не обов'язково навіть чоловіки. За побої вагітної, які спричинили її смерть, життям розплачується дочка убивці (ст. 210). У випадку, коли «повна» компенсація неможлива (лікар зробив невдалу операцію, раб образив свого господаря, усиновлений відмовився від усиновителя чи син від батька) застосовується т. зв. символічний талі-он— відрізаються пальці хірургу (ст. 218), вухо рабові (ст. 282), язик усиновленому (ст. 192) тощо.

Таліон не слід плутати з кровною помстою. Роль відплат-ника бере на себе держава, а не рід скривдженого, тому сам звичай таліону - це ознака швидше класового суспільства, а кровна помста - родового. У законнику Хаммурабі кровна помста відсутня. Для порівняння, т. зв. варварські правди в Західній Європі допускали (при її обмеженні) кровну помсту аж до IX ст. н. е., тобто більш ніж через 2500 років після Хаммурабі.

Смертна кара згадується у законнику (підраховано) у 30 випадках. Як правило, це кваліфікована смертна кара. Так, за співучасть в убивстві свого чоловіка заради коханця невірна дружина каралася насадженням на кіл (ст. 153). Якщо кілок гладкий, страта займає 2-3 години нестерпних мук, якщо ж на ньому зробити зарубки,- іноді й 2-3 доби.

Поблажливіше ставиться законодавець до цивільної відповідальності. Щоб не зменшувалася кількість воїнів та платників податків, Хаммурабі

намагався полегшити участь тих прошарків вільного населення, які перебували у тяжкому матеріальному стані. Зокрема, одна з статей законів обмежувала боргове рабство трьома роками роботи на кредитора, після чого позика, незалежно від суми, вважалася повністю погашеною. Якщо з причини стихійного лиха врожай боржника був знищений, то термін погашення позики та відсотків автоматично переносився на наступний рік. Деякі статті законів присвячені орендному праву.- Плата за орендоване поле звичайно дорівнювала третині врожаю, а саду - двом третинам (для порівняння, в Афінах до реформи Солона безземельні фети працювали за шосту частку врожаю).

Тенденція до пом'якшення покарання спостерігається у двох випадках: вищий здійснив злочин щодо нижчого або раба, і у випадку, коли ушкодження заподіяне ненавмисно у бійці (ст. 206). У першому випадку доводиться говорити про класовий характер вавилонського права, у другому - про зачатки поняття суб'єктивної сторони злочину.

Судді забороняється відмінити своє рішення під загрозою штрафу у 12-кратному розмірі від суми позову та зміщення зі своєї посади (ст. 5). Очевидно, це застереження мало запобігати хабарництву, а також безкінечному поновленню судового процесу і сутяжництву.

І останнє. Суддя не завжди міг виявити істину. В такому випадку вдавалися до ордалій - суду Божого. Так, ст. 2 передбачала, що звинувачення у сумнівному випадку «перевірялося» водою. Звинуваченого кидали у ріку. На відміну від варварської Європи, де невинний «мусив» іти на дно (вода - чиста субстанція і грішника не приймає), тут смерть звинуваченого підтверджувала його провину. Показово Інше - юриспруденція, якщо це можна так назвати, народів, які знаходяться на однаковому ступені розвитку, незалежно від того, що їх розділяють тисячі кілометрів і тисячі років, знаходить прийоми, в основі яких нерідко лежить один і той же принцип.

У другій половині XIII ст. до н. е. за царя Тукульті-Нінтурті I (1244-1208 рр. до н. е.) наймогутнішою державою Близького Сходу стала Ассирія. Ассирійський правитель захопив Вавилонію і призначив туди своїх намісників. Правові пам'ятки цього періоду (він називається середньо-ассирійським) свідчать про те, що рабство й далі не набуває широких масштабів, основою виробництва залишається община. Рабів мало, коштують вони дуже дорого. Проте тепер боргове рабство стає довічним і спадковим, кредитор може робити з боржником при несплаті боргу все, що завгодно: «бити, вищипувати волосся, бити по вухах і продірявлювати їх» та навіть продати кабального раба за межі Ассирії.

Рекомендована література

Васильєв Л. С. История религий Востока.- М.: Высшая школа, 1988.

Древние цивилизации. / Под ред. Г. М. Бонгард-Левина.- М.: Мысль, 1989.

Краткая всемирная история. / Под ред. А. З. Манфреда.- М.: Наука, 1967.

Токарев С. А. Религия в истории народов мира.- М.: Политиздат, 1986.

Тема 2

ДЕРЖАВА І ПРАВО

СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

(ІНДІЯ ТА СТАРОДАВНІЙ СХІД)*

ДЕРЖАВА І ПРАВО СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ. ЗАКОНИ МАНУ

Природні умови Індії дозволяють говорити про її поділ на дві частини - північну (басейн річок Інду і Гангу) та південну. Кліматичні умови Північної Індії нагадують Єгипет чи Месопотамію, родючість ґрунтів залежить від розливу річок та уміння затримати паводкову воду. Південна Індія на воду бідніша, зате багатша на корисні копалини, в першу чергу метали.

Племена, що складали корінне населення Індії, звичайно об'єднують загальним іменем дравідів, а найдавніший період індійської історії називають дравідійським. Культура дравідів у цілому відповідала шумеро-аккадському суспільству: іригаційне землеробство, скотарство (вівці, свині, буйволи, а також слони і верблюди). Існували і великі міста: Мохенджо-Даро (площа 150 га) та Хараппа. Хараппська цивілізація (датується 2500 (2300) - 1800 (1700) рр. до н. е.) займала територію протяжністю понад 1100 км з півночі на південь та понад 1600 км з заходу на схід. Цегляне будівництво, широкі вулиці і триповерхові будівлі та навіть водопровід і каналізація - і усе це за 2 тис. років до н. е. В найбільших містах, які були адміністративними та ремісничими центрами, проживало до 100 тис. чол., що свідчить про налагоджену систему торгівлі й обміну товарами.

На рубежі II тис. до н. е. в Північну Індію з середньоазіатських степів вторгаються племена *аріїв*, чий економічний і культурний розвиток був незрівнянно нижчим. Це був союз 9 племен, серед яких провідну роль займало плем'я *бхаратів*. Вождем племені звався *раджа*, вождь союзу племен - *магараджа*. Дравідійське населення було частково знищене, частково обернене на рабів і слуг. У I тис. н. е. арії також вторгалися в Південну Індію, де підкорили місцеве населення. У ведійських творах та епосі згадується велике число древніх династій та назв найдавніших держав у долині Гангу. Поступово з більшого числа держав у долині Гангу першорядне значення набула *Магадха*. Її столицею було м. Раджагріха. За магадського царя Удаїна (461-445 рр. до н. е.) столицею держави стала *Патачіпутра* (сум. Патна). Потім на магадхському престолі утвердилася династія *Нандів*. Створена ними держава підготувала умови для виникнення великої імперії Маур'їв. Вважається, що саме внаслідок арійських завоювань склалися відносини між завойовниками і підкореними, які, в свою чергу, призвели до поділу суспільства на касты (чи, точніше кажучи, *варни*). Вищою варною були жерці - *брахмани*, далі йшли *кшатрії* - воїни; селяни і ремісники та торговці об'єднувалися під загальним іменем *вайшья*, наймані слуги, раби - *шудра*. Між ними існували нездоланні «перегородки» - заборонялися (чи не визнавалися законними) шлюби між представниками різних, навіть привілейованих каст, діти від таких шлюбів вважалися «нечистими» і зачислялися до нижчих варн.

Брахмани, нібито народжені з уст бога Брахми, займали провідні

позиції: приносили жертви богам, здійснювали обряди, служили радниками у царів, тримали у своїх руках монополію на писемність і знання, їх майно не міг зачепити навіть цар, у всіх судових тяжбах з представниками інших варн рішення виносилося автоматично на користь брахмана, їм не можна було не довіряти чи суперечити. Вони були звільнені від усіх податків, повинностей і тілесних покарань. 9-річний брахман стосовно 90-річного кшатрія вважався батьком, той - його сином.

Кшатрії, створені нібито з рук Бога, зі свого середовища висували воєначальників і навіть раджив. У мирний час вели безтурботне життя, отримуючи багаті подарунки від царів. У військовий час це була єдина категорія населення, яка приймала участь у походах і битвах. Брахмани і кшатрії вважалися «двічі народженими», однак шлюби між двома пануючими верствами усе ж були заборонені. *Вайшья*, народжені нібито зі стеген Брахми, теж були «двічі народженими», однак належали уже до експлуатованих груп населення. Селяни сплачували в скарбницю податок, що складав 1/6 врожаю, а торгівці - до 1/5 свого прибутку, зате їх звільняли від військової повинності.

У найважчому становищі перебували *шудра* (ноги Брахми), вони не мали жодних прав, а самі лише обов'язки. Штраф за убивство шудра для вищих каст дорівнював штрафу за убивство собаки, їх основний обов'язок - покірне слугування двічі народженим. Каста ця була неоднорідною. Найнижче становище займали потомки дравідів, т. зв. *парії*, вважалось, що навіть дотик до них оскверняє, їм не

дозволялося жити в поселенні, користуватися новим або цілим посудом тощо.

Раби знаходилися поза кастовим станом, їх використовували як слуг. Вони могли звільнитися від рабства. Саме рабство не набуло в Індії поширення і носило доволі патріархальний характер. Арії, що потрапляли в боргову кабалу, вважалися рабами лише тимчасово.

В сільській общині існували земельні наділи, а значить і приватне землекористування, але в цілому общини мали суспільний характер. Структура общини і самоуправління будувалися за єдиним зразком: староста, писці (облік господарства), коваль, тесля, гончар, цирульник і обов'язково жрець - брахман.

У VI ст. до н. е., як уже вказувалося, в Індії існувало кілька держав. З них найбільш відомі дві: *Магадха* у середній течії Гангу та *Кошал* на північний захід від Магадхи. Боротьба між ними закінчилася перемогою Магадхи і включенням до її складу усіх областей між Гангом і Гімалаями. В 327 р. до н. е. військо Олександра Македонського вторг-лося до Індії, після його смерті в багатьох містах залишилися греко-македонські гарнізони. Відбувалося взаємне спілкування завойовників і завойованих, контакти з Грецією та еллінським світом тривали.

Національно-визвольний рух, на чолі якого стояв Чандрагупта (322-297 рр. до н. е.) привів до відродження великої держави у Північній Індії - *імперії Маур'їв*. Можливо, сам Чандрагупта, навіть походив з касты шудр. За його

сина Біндусара (297-272 рр. до н. е.) до складу держави було включено частину Афганістану. Внук Ашока (268-232 рр. до н. е.) завоював царство Калінга і таким чином об'єднав під своєю владою майже усю Індію. Місця знахідок едиктів Ашоки дають змогу окреслити кордони його імперії: вона охоплювала не лише області Західної, Центральної, Східної і Південної Індії (крім крайнього Півдня), але й території Пакистану та деякі райони Афганістану. Столицею імперії продовжувала залишатися Паталіпугра. Ашока вів постійну боротьбу з брахманами. Удару по їх пануванню і авторитету було завдано тим, що Ашока оголосив державною релігією буддизм. Ця релігія виступала проти соціальної кастовості суспільства, за рівність людей від народження, що, природно, притягувало до буддизму купців, розбагатілих вайшья, яким брахманізм відводив дуже скромну роль у суспільстві. Тим самим влада Ашоки здобула важливу опору.

Після його смерті держава розпадається. Його спадкоємці спершу поділили імперію на західну та східну частини. В 180 р. до н. е. влада в Паталіпутрі перейшла до представників нової династії - Шунгів. Близько 100 р. до н. е. на територію Індії вторгаються племена скіфів (саків) і утворюють Індо-Скіфське царство.

У Стародавній Індії також існував азіатський спосіб виробництва. Правове становище особи залежало не від майнового стану, а від належності до тієї чи іншої касты. Навіть кастова належність до кшатріїв не виключала небезпеки потрапити у боргову кабалу і на певний час перетворитися у раба. Проте, як уже зазначалося, цей стан вважався тимчасовим - борговому рабу дозволявся навіть шлюб з вільною жінкою, але у межах своєї касты.

За формою правління Індія була монархією. Цар (раджа, магараджа) походив з кшатріїв. Вважається, що його влада не була такою деспотичною як у Єгипті чи Вавилоні, оскільки обмежувалася наглядом брахманів. Останні регулювали виконання царем своїх обов'язків (*дхарми*): охорона підданих, опікунство над вдовами і сиротами, організація суспільних робіт, запобігання голоду тощо. В законах Ману зазначалося: «Цар, який по нерозумності безтурботно мучить свою країну, негайно позбавляється з родичами країни і життя» (VII, 111). У своїй діяльності цар спирався на бюрократичний апарат, який складався з брахманів і кшатріїв. Цар призначав чиновників центрального і місцевого управління. Поруч з царем діяв дорадчий колегіальний орган з *мантринів*, *махаматрів* (чиновників) і представників міст. Покірність населення держави забезпечувалася з допомогою військової сили (VII, 114).

Як уже вказувалося, община була автономна у своєму управлінні, однак вайшья сплачували податки на потреби влади. Сільські області склалися з 10, 20, 100 і 1000 селищ (VII, 117), причому на кожному рівні знаходився відповідний управитель. Він контролював збір податків, мобілізацію кшатріїв у разі потреби ведення військових дій тощо. Від єгипетського номарха відрізнявся не лише тим, що був призначуваним, але й тим, що його доходи становили жалування від царя (а не відсоток усіх податків).

Індійське право формувалося на основі релігійних уявлень (закони

Хаммурабі були практично позбавлені такого впливу). Закони створювалися брахманами, у них, природно, знайшли відображення релігійно-етичні і правові уявлення цієї касты.

Закони Ману (II ст. до н. е. - I ст. н. е.) були створені жерцями однієї з шкіл брахманізму, написані вони у формі двовіршів, що має полегшити їх запам'ятовування. Усього в законах 2650 (2685) статей, розбитих на 12 розділів. Зміст виходить за межі чисто правових норм - тут і політика, мораль, релігійні настанови (каяття, шлюб) і т. д. Покарання порушника не обмежується мирським життям, але й майбутніми незручностями у житті загробному (перевтілення), загрозою життю і здоров'ю його близьких родичів тощо.

Індія цього періоду перебувала на етапі розкладу первіснообщинного ладу. Сільська община виділяла т. зв. великій сім'ї (представникам трьох поколінь родичів) земельний наділ. Відчужувати це господарство можна було не інакше, як за загальною згодою усіх членів общини. Приватну власність общинників (поле, сад, став) не можна відібрати ні силою, ні залякуванням. Держава не втручається у справи сільської общини і не забороняє общинникам, а також брахманам, знаті, купцям та ін. приватним власникам вільно відчужувати свою землю. Держава, однак, зберігає за собою право верховного нагляду за угодами про нерухомість. Державі належать незаймані землі, знайдені у землі скарби. Власний домен має раджа. В VII главі (п. 137, 138) зазначається право царя збирати податки, а також протягом одного дня в місяці зобов'язувати виконувати певну роботу ремісників і шудр, що живуть власною працею. Не зовсім зрозуміло, чи пов'язані ці права держави з її верховною власністю на нерухомість.

Дискусійним є питання про те, перебуває земля й інша нерухомість у власності чи лише у користуванні особи. Право власності на землю - ніби розчленоване. Земля одночасно належить державі (верховна власність), общині (опосередковуюча власність) і приватнику (внутріобщинна чи позаобщинна власність).

Правомірними способами набуття нерухомої власності є спадщина, купівля, одержання дарунку та набувальна давність. Якщо власник «мовчки спостерігає», як хтось користується його власністю упродовж 10 років, то право отримання її назад втрачається (VIII, 147). Набуття рухомої власності можливе також, крім названих казусів через знахідку, здобич, позичку під відсотки, за виконання роботи.

Виморочне майно представників трьох нижчих варн переходило у власність царя (IX, 189). Закони Ману регулюють інститут договору. Недійсною вважається угода, укладена з нетверезим, малолітнім, маразматиком, душевнохворим, або із застосуванням насильства і обману. Договір неодмінно має укладатися у присутності свідків. Багато уваги приділено договорам позики, причому встановлюється максимальний розмір відсотків у місяць (2% в місяць для брахмана, 3% для кшатрія, 4% для вайш'ї і 5% для шудри). Засобами забезпечення є: застава, поручительство третьої особи.

У сімейному праві визначається, що жінка завжди перебуває під опікою чоловіків - батько охороняє її в дитинстві, чоловік у зрілі роки, в старості це мають здійснювати сини (IX, 2.3). Жінка у будь-якому віці вважалася непридатною до самостійності (V, 147, 148). Розлучення може ініціювати лише чоловік, достатньою причиною для негайного розлучення є лайливий характер дружини. Спадщина ділиться між синами порівну, або за взаємною згодою переходить у спільне користування.

Карна частина законів Ману вражає жорстокістю покарань: розрізали на частини лезом за підробку, здійснену золотарем; саджали на кіл або відрубували руки нічному злодію. Злочинцям відрізували ніс, вуха, язик, статеві органи, відрубували кінцівки, осліплювали. П'яниці на лоб ставили тавро у вигляді чарки, злодію - собачої ноги. З цими людьми не можна було сідати їсти, здійснювати жертвоприношення, вступати у шлюб тощо. Членоушкодження застосовувалося тільки щодо нижчих каст, брахман і кшатрій могли відкупитися штрафами, причому брахман міг виплачувати штраф поступово, частинами. У кшатрія залишалася можливість взяти позику (під 3% в місяць). У разі несплати останньої могло наступити боргове рабство. Ст. VIII, 379 передбачає, що для брахмана замість смертної кари може застосовуватися бриття голови.

За вбивство кшатрія штраф був у чотири рази менший, ніж за убивство брахмана. За вбивство шудри штраф призначався у два рази меншим, ніж за вайшью. Можна припустити, що ці суми виплачувалися лише представниками вищих каст, адже ті ж закони Ману передбачають смертну кару за набагато менш суттєві злочини: третю крадіжку, грабунок царського або храмового майна тощо.

Якщо шудра піднімав палицю на «двічі народженого», йому відрубували руку. Удар ногою брахмана коштував шу-дрі відрізаної ноги, звинувачення брахмана у неправді - життя. Однак було б помилкою вважати, що панівне становище в суспільстві забезпечувало цілковитий імунітет представникам вищих каст. За єресь, лінь, слабоволля, пустопорожні балачки, жебрацтво закони Ману приписували карати якраз брахманів і кшатрій; брахмани і кшатрії не повинні були виступати в ролі лихварів (X, 117). Одним словом, «що дозволене бичу, те не дозволено Юпітеру». Як бачимо, правлячий клас усвідомлював необхідність принаймні зовнішнього дотримання вимог моралі задля збереження свого панування. З іншого боку, «брахман може впевнено присвоювати майно шудри, бо в нього немає ніякої власності» (VIII, 417).

Суд і процес, зазвичай, проходить колегіальне. Свідками виступають рівні: жінки щодо жінок (VIII, 68), чесні шудри - щодо шудр і т. д. У разі, якщо свідки належать до різних каст, перевага надається свідченням брахмана (VIII, 73). Існують і ордалії (VIII, 114, 115) - випробування вогнем, водою, принесенням клятви. Закони Ману вимагають у сумнівних випадках наявності речових доказів.

Відмітимо також такі принципові моменти законів Ману, як:

1. Поняття убивства в стані необхідної оборони при захисті самого себе, жінок чи брахмана (VIII, 349).

2. Заборона брати навіть незначну винагороду за дочку при виданні її заміж (НІ, 51).

3. Деяке пом'якшення заборони шлюбів між представниками різних каст (ІІІ, 12, 13).

4. Можливість відсторонення від влади і фізичного знищення царя і його родини в разі, якщо цар «мучить свою країну» (VІІ, 111) та деякі інші.

Їх можна вважати свідченням того, що правова думка давньої Індії розвивалася навіть в умовах консервативного патріархального суспільства, норми родового ладу поступалися місцем більш цивілізованому, прогресивному.

СТАРОДАВНІЙ КИТАЙ

За своїми природно-кліматичними умовами Китай дещо відрізняється від передньоазійських країн. Його територія доволі чітко поділяється на три частини: а) долина ріки Хуанхе, або «велика китайська рівнина»; б) Центральний Китай, де поєднуються гористі райони з долиною ріки Янцзи; в) Південний Китай - гірська країна.

Розливи Хуанхе несуть родючий намул, що робить умови землеробства в цьому регіоні подібними до єгипетських чи месопотамських. Ґрунти Центрального та Південного Китаю менше родючі, але тут містяться багаті запаси корисних копалин: міді, олова, свинцю тощо. Поливне освоєння долин двох найбільших річок Китаю розпочалося лише з середини I тис. до н. е., коли давньокитайська цивілізація пройшла вже тисячолітній шлях свого розвитку. Тим самим економічна основа азійського способу виробництва в цій державі виникла набагато пізніше від появи самої держави.

Найдавніший період історії Китаю носить назву Шан-Інь (XVI-XH ст. до н. е.). Китайські племена, що проживали в басейні р. Хуанхе, об'єдналися для організації відсічі північним кочівникам (хунну) та з метою розвитку Іригаційної системи. Племена, які відіграли основну роль в цьому об'єднанні, називалися Інь, а створена ними держава - Шан Столицею було місто *Шан* в сучасній провінції Хе-нань, поблизу м. Аньян. Царська влада зберігала патріархальні риси. Вона була обмежена радою родових (чи племінних) старійшин, а також народними зборами. Цар називався *ван* (за життя) або *ді* (після смерті). З функціями воєначальника він поєднував функції верховного жерця, а в окремих випадках - організатора виробництва. В руках родової знаті зосереджувалися землі і раби. Рабство також носило патріархальний характер. У похованнях цієї доби зустрічаються могили де разом з рабовласником поховані кілька рабів (отже, раби могли перебувати не лише у державній, але й у приватній власності). Основну масу населення становили селяни-общинники. Вже в іньську добу склалася китайська ієрогліфічна писемність. Відомо близько 30 тис. (!) знаків цього письма (для порівняння, словник Шекспіра містить 40 тис. слів, для читання сучасних китайських газет досить знання 2 тис. ієрогліфів, освічені китайці знають їх близько 10 тис.). Є відомості про існування жерців-професіоналів, причому різних спеціальностей: *бу* - гадалки, *ші* - ті, що вели погодні записи, чарівники, *чжу* - «богомольці», тобто, ймовірно, жертвувальники. Але - І це головна

особливість китайських релігійних культів - найважливіші релігійні церемонії зокрема, жертвоприношення Небу виконували Імператор та вищі чиновники. Тим самим релігія (китайські вірування не містять обіцянки загробної винагороди) не відігравала тієї ролі, що в Індії, Єгипті чи навіть у Межиріччі. Вона не була ні надто важливим елементом зміцнення імператорської влади, ані потенційною опозицією імператору. Щоправда, послідовники Конфуція (Кун-Фу-цзи) завжди прагнули утверджувати ідею, що царська влада повинна бути справедливою, інакше правителя можна і потрібно усунути, але відсутність єдиної церковної структури робила релігійну опозицію безсилою перед владою імператора.

В XII ст. до н. е. починається тривала боротьба держави Шан-Інь з племенами чжоу, які згодом захоплюють столицю Шан (1124 р. до н. е.) і створюють власну Чжоуську державу.

За доби Чжоу (XII-УІІІ ст. до н. е.) виникає централізована китайська держава. Завойовники прийшли з басейну р. Вей. їх держава (її називають Західне Чжоу) була порівняно велика, але внутрішньо неміцна, її спадкові правителі починають обожнюватися (титул царів *Тяньцзи* - син неба, заступник неба). Вважалося, що такий *вам* отримував владу (а разом з нею і право видавати закони) від самого Неба шляхом спослання йому Небесного Повеління на царювання (*Тянь мін*). Разом з тим царська влада не набула деспотичного характеру. Вона обмежувалася радою сановників. В екстрених випадках (наприклад, для вирішення питання про успадкування влади) скликалися зібрання представників вищої титулованої чжоуської аристократії - *чжухоу*. Цареві були підпорядковані т. зв. *три старці*, тобто три керівники головних управлінь у державі: фінансового, військового та суспільних робіт (головним чином функціонування зрошувальної системи). Поступово число управлінь зростає, створюється особливе управління царського палацу та скарбниці, судове відомство, відомство культу царських предків.

Під тиском племені *цюаньжунів* близько 770 р. до н. е. територія чжоуської держави різко скоротилася, столиця була перенесена на схід в район сучасного Лояна. Держава цього часу (її називають Східне Чжоу) постійно відчуває брак коштів і військової сили. Селянство було обкладене податками, які становили 1/10 частину врожаю. Посилення експлуатації в умовах слабкості державної влади та постійної загрози вторгнень не могли не викликати широких народних рухів. У результаті переможного селянського повстання 842 р. до н. е. царська влада була скинута, а держава Чжоу незабаром розпалася на ряд самостійних царств.

У VII ст. до н. е. на території Китаю співіснують п'ять держав, які постійно воюють між собою. Це епоха *Чуньцю* (*Весен та осей*). Чотири з п'яти держав-гегемонів цього періоду ортодоксальна чжоуська традиція трактувала як «варварів»: північно-західне жунське царство *Цін*, маньсь-кі царства *Чу* (в середній течії Янцзи) та *У* (в дельті Янцзи), а також найпівденніше *Юе*, де населення складали предки сучасних в'єтнамців. Епоха V—III ст. до н. е. дістала назву періоду *Чжаньго* (Царств, що борються); таких найсильніших царств було уже сім: *Цін*, *Янь*, *Чу*

(периферійні) та Вей, Чжао, Хань, Ці (серединні), а число слабших не піддається обліку. Державний лад цих утворень характеризувався сильними позиціями родової аристократії. В свою чергу правителі намагалися спертися на особисто їм відданих людей незнатного походження, вводячи принципово нову систему посадової винагороди - «жалування», яке виплачувалося зерном. У великих царствах поступово вводилася централізована політико-адміністративна система. Основними виробниками в сільському господарстві цього періоду залишаються вільні селяни-общинники. Наприкінці першої половини I тис. до н. е. повсюдно припиняються общинні переділи, земля переходить у володіння окремих великих сімей. З'являється боргове рабство, спершу під виглядом «усиновлення» та «застави дітей» (характерно, що для означення усіх рабів: військовополонених, куплених і кабальних затверджується єдиний термін *нубеї*).

Доба Чжаньго вважається «золотим віком» китайської філософії. В цей час виникають найважливіші філософські вчення: конфуціанство, даосизм, моїзм та легізм (фацзя). Вчення Кун-Фу-цзи (551-479 рр. до н. е.), відомого в Європі як Конфуцій, стало культовим у Китаї офіційно з 59 р. до н. е. і залишалося у цій якості до 1928 р.

У IV ст. до н. е. починається звеличення царства Цінь. Міністр Шан Ян провів *реформи*, які мали на меті політичну централізацію, адміністративно-територіальну перебудову, підрив могутності аристократичних родин, зміну системи оподаткування з врахуванням майнової диференціації общинників. Шан Ян увів єдине законодавство та судочинство, узаконив заклад та купівлю-продаж землі, скасував обмеження розміру наділів, наполягав на поділі великих патріархальних господарств на окремі, малосімейні. Він відмінив усі попередні спадкові титули. Нові ранги знатності надавалися за особисті, передусім за військові заслуги. Лише вони давали право на заміщення адміністративних посад. Їх власники отримували - у відповідності з діючим законодавством - пільгові регламентовані права на володіння землею, рабами та ін. майном. Згодом ранги почали продаватися, що відкрило доступ до влади представникам давньої родової аристократії.

У війську Шан Ян замінив колісниці -основу військової могутності аристократії - мобільною кіннотою, бронзову зброю - залізною. Правом на виготовлення зброї володіла лише держава.

Розквіт держави Цінь припадає на правління царя Чжєня, якому був присвоєний титул Цінь Ші-хуанді, що значить «перший великий государ династії Цінь». Він підкорив решту китайських князівств, а також завоював частину території Манчжурії та Монголії. В 221 р. до н. е. Цінь завоювала останнє самостійне царство Ці на Шандунському півострові, центром об'єднаної держави стала столиця царства Цінь м. Сяньян. За правління Цінь Ші-Хуанді Китайська держава була розподілена на 36 областей, створений потужний чиновницький апарат, розширена іригаційна система, прокладено дороги з твердим покриттям. Ші-хуанді провів реформу армії (її чисельність досягла 300 тис. чол.), де основною ударною силою стала кіннота. Була здійснена низка інших культурних та економічних реформ: вводилися єдина

система мір і ваг, спрощене ієрогліфічне письмо тощо. Нарешті, за Цінь Ші-хуанді на півночі країни розпочалося будівництво Великої китайської стіни для захисту від кочівників. Імператор поширив на увесь Китай установки Шан Яна, створивши військово-бюрократичну імперію на чолі з одноосібним правителем. Цінці займали у ній привілейоване становище, їм належали усі керівні чиновницькі посади. Законом встановлювалося єдине для всіх повноправних вільних громадянське найменування «чорноголові».

Підтримання влади в об'єднаній країні досягалося засобами терору. Тих, хто висловлював невдоволення, за законом кругової поруки співучасників обертали в рабство. За рахунок військовополонених та засуджених судами чисельність державних рабів набувала небачених розмірів. Масштабні плани імператора вимагали великих коштів, що в свою чергу вело до посиленої експлуатації підданих. Опозицію владі склали прихильники релігійно-етичного вчення Конфуція, які спробували критикувати імператора, спираючись на приклади з історії. Розправа була жорстокою: 460 учених-конфуціанців були поховані живцем, всі історичні книги спалені.

Імператор Цінь Ші-хуанді служив для Мао Цзе-дуна своєрідним кумиром. У зв'язку з цим можна процитувати кілька настанов - «перлів», приписуваних засновнику династії Цінь: «Будеш багато читати, імператором не станеш», а також «Книги - у вогонь, вчених - до ями».

Невдовзі після смерті Цінь Ші-хуанді (помер він у 210 р. до н. е. у віці 48 років) його династія була скинута. До влади прийшла династія Хань (206 р. до н. е. - 220 р. н. е.). Засновником династії став вождь селянських повстанців Лю Бан, офіційно проголошений імператором у 202 р. до н. е. Перший період правління династії Хань відзначався деяким пом'якшенням деспотизму: обмежується застосування смертної кари, відбувається зниження податків до 1/30 частки доходу, повертається свобода людям, які запродали себе у рабство. Правителі династії Хань відмовляються від титула *хуанді*, а конфуціанство проголошується державною релігією і проіснувало аж до революції 1911 р. Лю Бан був також вимушений порушити принцип централізації та роздати частину земель у володіння своїм соратникам - семеро найвпливовіших з них отримали титул «ван», що віднині став вищим аристократичним рангом.

Під час правління У-ді (140-87 рр. до н. е.) зростає

велике землеволодіння, поміщики експлуатують у своїх господарствах працю рабів та вільних орендарів. Держава здійснює заходи по заохоченню виробництва і зовнішньої торгівлі. У-ді здійснив кілька загарбницьких походів на територію Східного Туркестану та Фергани, в 111 р. до н. е. приєднав землі Гуандуна та північ В'єтнаму. Були налагоджені торгівельні зв'язки з Римом. За У-ді нарешті була зломлена політична сила *ванів*, їхній сепаратизм перестав загрожувати цілісності Китаю.

На цей період переважну більшість виробників у сільському господарстві й надалі складають вільні землероби-общинники. Вони обкладалися поземельним (від 1/15 до 1/30 врожаю), подушним та подвірним

грошовими податками. Чоловіки виконували робочу (по місяцю в рік упродовж 3 років) та військову (2-річну армійську та щорічну 3-денну гарнізонну) повинності. В містах функціонували органи самоуправління, що було однією з найбільш характерних рис давньокитайського суспільства. Рабство було основою підґрунтя виробництва лише в промисловості, як у приватній, так і в державній. Работоргівля в цей час набула бурхливого поширення.

У 8 р. н. е. відбувається *переворот Ван Міна* (Ван Мана). Ставши регентом, Ван Мін усунув малолітнього царя і провів важливі *реформи*. Уся земля в країні оголошувалася державною власністю, її купівля-продаж була заборонена. Були встановлені розміри максимальних земельних наділів, а надлишки землі у володінні приватних власників - конфісковані. Передбачалося наділення цією землею неімущих. Державною власністю були оголошені також раби. Окрім цього була введена державна монополія на залізо, сіль, вино, а також здійснена спроба встановити тверді ринкові ціни на предмети першої необхідності.

У 18 р. н. е. в Північному Китаї (Шаньдун) під проводом Фань Чуна розпочалося селянське повстання «червонобро-вих», спрямоване проти диктатури Ван Міна. В 25 р. повсталі здобули перемогу над його військами, після чого селянський рух починає змінювати свою направленість. До повстанців приєднуються загони аристократів, і в результаті відбувається відновлення династії Хань в особі Гуан Уді (25-57 рр. н. е.). Новий імператор заборонив таврування рабів, обмежив права власника на їх убивство, а також здійснив низку заходів, спрямованих на зменшення рабства та полегшення становища народу.

Правителі династії Молодших Хань намагаються зберегти централізовану владу та відновити економіку країни, розхитану утопічними реформами Ван Міна. У Ханьській імперії проживало близько 60 млн чол., що становило 1/5 населення земної кулі в той час. Зрозуміло, що самими лише засобами державного примусу, без опори на аристократію тримати у покорі таку кількість людей було неможливо. Держава вимушена спостерігати за посиленням великих земельних власників з т. зв. *сильних домів*. Розвиток виробничих відносин веде до закабалення вільних селян-оренда-торів, з одного боку, та до наділення земельними наділами і власністю рабів, з іншого. Такі зміни дещо нагадують появу *колониату* в умовах кризи і розпаду Римської імперії. Чисельність оподаткованого державою (тобто економічно самостійного) населення катастрофічне падає: від 49,5 млн чол. в середині II ст. н. е. до 7,5 млн за переписом III ст. Маєтки сильних домів стають економічно замкнутими господарствами, виходячи з-під контролю державного апарату. Це призвело до занепаду товарно-грошових відносин. Удвічі скоротилася кількість міст. На самому початку III ст. був виданий указ про заміну в імперії грошових платежів натурою, а згодом монета була офіційно відмінена і в оборот введені як товаро-гроші шовк та зерно. Звичним явищем в житті Китаю стають локальні селянські повстання.

У 184 р. в Китаї відбувається потужне народне повстання «жовтих пов'язок» під проводом Чжан Цзяо та його братів. Основним лозунгом руху було встановлення загальної рівності. Армія повсталих налічувала кілька сот тисяч (до 300 000) чоловік. Напружена боротьба тривала 15 років і закінчилася придушенням народного виступу. Але система державного управління була ослаблена, і єдина Китайська держава в 220 р. н. е. припинила своє існування знову розпавшись на окремі царства (первісне їх було три).

Рекомендована література

Васильєв Л. С. История религий Востока.- М.: Высшая школа, 1988.

Древние цивилизации. / Под общей ред. Г. М. Бонгард-Левина.- М.: Мысль, 1989.

Краткая всемирная история. / Под ред. А. З. Манфреда.- М.: Наука, 1967.

Токарев С. А. Религия в истории народов мира.- М.: Политиздат, 1986.

Тема 3

РАБОВЛАСНИЦЬКА ДЕРЖАВА І ПРАВО: СТАРОДАВНЯ ГРЕЦІЯ

Місцевість Греції - гориста, землі погано зрошувані, неродючі, країна зі звивистою береговою лінією та чисельними гірськими ланцюгами. Така географія зумовлювала розвиток ремесла і мореплавства, політичну роздробленість і відсутність централізованої держави. Надра країни були багаті корисними копалинами: залізом (Лаконіка), сріблом (Аттіка), золотом (Фракія), мармуром тощо. Давні греки не обмежувалися самою лише торгівлею з сусідами, вони активно колонізували Малу Азію, Чорноморський басейн, Сицилію та Італію. Політичний устрій і форми правління грецьких міст-полісів дуже різнилися між собою: демократія, аристократія, тиранія, змішані форми, однак, це стосувалося лише вільних громадян. Вони складали не більш 8-10 відсотків усього населення, решту становили раби і вільні негромадяни. Пересічний вільний володів десятком рабів і міг не турбуватися про шматок хліба. Свобода давала можливість удосконалюватися духовно і фізично, створювати мистецькі шедеври. Недаремно найбільш убивчою була характеристика: «Він не вміє ані читати, ані плавати». Своєрідними були і релігійні вірування давніх греків, їх боги дуже схожі на людей: сварилися, ворогували між собою, зраджували дружинам тощо. Посмертна відплата очікувала лише тих смертних, які дуже розгнівали богів (Тантал, Сізіф), решта потрапляла в підземне царство, де доля ремісника, торговця чи царя мало чим відрізнялася. Вважалося, що єдиною умовою отримання вічного спокою є обряд поховання. Проте душі приємно, коли про неї згадують, влаштовують гучні поминки і спортивні змагання тощо. Такої честі можна удостоїтися, зробивши щось визначне для громадян свого міста-поліса. Наприклад, переможець олімпійських ігор відзначався встановленням статуї, а в місто його вносили через «персональний» пролом у мурі, ніби сама його тінь захищатиме цей прохід від ворогів. Особливості психології древнього грека, його система цінностей відповідали особливостям історичної доби. Понад усе цінувалася особиста свобода. Але цю свободу потрібно було

щоденно відстоювати у боротьбі із зовнішніми ворогами та величезною кількістю рабів («Скільки рабів, стільки ворогів»). Втрата громадянства, незалежно від особистих статків, майже завжди означала втрату свободи, тому патріотизм був у

стародавніх еллінів, що називається, у крові. Греки були життєрадісними, поняття «гріха» у його християнському розумінні для них не існувало. Однак насолода від плотських утіх завжди таїла небезпеку розслаблення і втрати пильності. Це вимагало самообмежень. Так, наприклад, греки пили своє сухе вино, лише розбавленим водою навпіл.

«ГОМЕРІВСЬКА» ГРЕЦІЯ

Вже в III-II тис. до н. е. високорозвинута культура існувала на о. Крит. Приблизно в XVII ст. до н. е. можна говорити про високий економічний і культурний розвиток грецьких (ахейських) держав на території Пелопонесу. Найбільшими з них були Мікени і Тірінф в Арголіді та Пі-лос в Мессенії. На рубежі XIII-XII ст. до н. е. ряд ахейських держав під загальним керівництвом Мікен (легендарний цар Агамемнон) здійснюють грандіозний військовий похід проти Трої в Малій Азії. Майже у цей час з півночі в Грецію вторгаються дорійські племена. Кілька хвиль вторгнення дорійців ущент руйнують розвинуту ахейську культуру, міста заносить піском, досягнення науки і мистецтва щезають у пам'яті нащадків.

Найдавніші пам'ятки грецької літератури - поеми «Іліада» та «Одіссея» змальовують нам «гомерівське суспільство» (XH-УІІІ ст. до н. е.), коли ахейська культура змінювалася дорійською. Основним заняттям греків було землеробство, але мірилом багатства слугувала худоба. Торгівля була розвинута слабо, і мала переважно міняльний характер. Так, рабня коштувала 4 воли, а золоті доспіхи оцінювалися у 100 бичків. Залізо потроху витісняє бронзу. Відбувся т. зв. другий суспільний поділ праці, тобто ремесло відокремилася від скотарства і землеробства. Кращі землі належать родовій знаті. Поруч існують селяни з мізерними земельними наділами або й повністю позбавлені землі. Останні називалися фетами і фактично перебували на становищі наймитів, їх поденна робота оплачувалася їжею та одягом. Рабство носить патріархальний характер: рабів не дуже багато і вони використовуються в основному в домашньому господарстві. Є раби, які самі володіють рабами і будинками (Евмей). Кровна помста ще зберігається, але уже припускається викуп. Племенем управляє вождь-басилей, в чиїх руках зосереджується командування військом, судові функції, обов'язки жерця. Як правило, наступником бацилея стає його син, хоча допускається і вільний вибір. Важелі влади перебувають також у руках ради старійшин, до котрої входять евпатриди (тобто, «діти благородних батьків»). Народні збори все ще залишаються важливим управлінським органом, особливо під час ведення війни. Бацилеї змушені звертатися до них за підтримкою в складних обставинах. Втім, за 20 років відсутності Одіссея на рідній Ітаці ці збори жодного разу не скликалися.

Розклад родового ладу і виникнення держави в Спарті і Афінах відносяться до кінця архаїчної епохи (IX-УІІІ ст. до н. е.). Цей час в історії

Греції позначається важливими економічними і соціальними зрушеннями. Виникають нові ремесла як: лиття, паяння, ткацтво і удосконалюється гончарство. Розширюються торговельні зв'язки з Фінікією, звідки запозичується алфавіт. Складається грошова система і розвивається карбування власної монети. Колишні родові поселення починають зливатися в більш крупні центри.

АФІНИ

У Афінах за легендарного царя Тесея (IX-VIII ст. до н. е.) відбулося об'єднання чотирьох іонійських племен. Прилегла територія була розподілена на паралію (прибережну частину), діакрію (бідний гірський район) та педіон (територія на північ та північний схід від Афін, де зосередилися маєтки знаті). Соціальна структура суспільства складалася з евпатридів - аристократів, геоморів - землеробів та демі-ургів-ремісників. Родова аристократія користувалася усіма політичними і громадянськими правами. Представники демосу (від селянина-бідняка до власника кораблів і майстерень), маючи права громадян, не мали майже жодних політичних прав. Ще одна група вільного населення - т. зв. метеки (іноземці, що поселилися в Афінах і займалися ремеслом чи торгівлею), взагалі не мали ані громадянських, ані політичних прав. Особливу категорію становили раби, які розглядалися як робоча худоба чи інвентар. Були утворені територіальні одиниці - навкрарії, по 12 на кожне з чотирьох племен. Кожна така одиниця виставляла по 1 бойовому кораблю та двох озброєних вершників. Влада ба-силея поступово відійшла в минуле. Афінами управляв *ареопаг* - рада з евпатридів, яка збиралася на пагорбі бога війни Ареса. З свого середовища ареопаг вибирав одного, а з 683 р. до н. е. - дев'ятьох *архонтів* для управління поточними справами. Народні збори самостійного значення не мали і не впливали на обрання архонтів. Після річного перебування на посаді архонт ставав пожиттєвим членом ареопагу.

На початку VII ст. до н. е. в Афінах з'являються перші писані закони. Евпатриди намагаються обмежити пережитки родового ладу, передусім кровну помсту, забезпечити свою особисту і майнову недоторканість. Авторство цих законів приписується Драконті. Саме від його імені пішов термін «драконівські закони». Смертна кара була чи не єдиним покаранням, адже в'язниці греки не знали. Життям розплачувалися не лише за убивство, але й за осквернення святинь і навіть крадіжку овочів. Кроком уперед у розвитку юридичної думки стало розмежування злочинів на умисні і здійснені з необережності. Прогресивним слід вважати і те, що закони, попри свою жорстокість, обмежували владу архонтів, які часто надто вільно тлумачили право.

Особиста свобода громадян Афін перебувала під загрозою. Безземельні фети ставали т. зв. «шестидольниками», тобто працювали за 1/6 врожаю. За несплату орендної плати можна було узяти в боргове рабство самих шестидольників та їх дітей. У 594 р. до н. е. афінське суспільство охопила «велика смута», викликана загальним невдоволенням. Давньогрецький історик Плутарх писав, що «величезна більшість, та й до того ж люди великої

фізичної сили, збиралися і умовляли один одного не залишатися байдужими глядачами, а обрати одного вождя, надійну людину, і звільнити боржників, що пропустили строк виплати, а землю переділити і цілком змінити державний лад». Цього року першим архонтом було обрано Солон, представника евпа-тридів, який не був «спільником багатих в їх злочинах». Афіни стояли на порозі громадянської війни, багато боржників покинули поліс, втікаючи від кредиторів. *Реформи Солон* (594-593 рр. до н. е.) врятували ще незміцнілу рабовласницьку державу в Афінах. Здійснювалися вони рішуче, опір аристократичної верхівки, вихідцем з котрої був сам Солон, було подолано. По-перше, скасовано усі існуючі на той час борги: звільнив Солон усіх закабалених і заборонив боргове рабство на майбутнє. Ті громадяни, які стали рабами і були продані за кордон, викуповувалися коштом держави. Віднині усі раби мали бути або військовополоненими, або придбаними на ринку. Заборонявся самозаклад боржника. Багатьом селянам повертали їхні ділянки землі, відібрані за борги. Однак перерозподіл землі не було проведено, а позичкові відсотки теж не зменшені.

Узаконювалася свобода заповіту. Будь-яке майно, заодно земельні ділянки, можна було продавати, закладати, ділити між спадкоємцями тощо. Таким чином, майнове розшарування серед вільних громадян не лише не зменшувалося, але й набувало пришвидченого подальшого розвитку. З іншого боку, кожний вільний громадянин, боронячи особисту свободу як найвищу цінність, водночас ставав лояльним захисником інтересів держави в цілому. Невдачі афінян у військовому змаганні за о. Саламін (ще одна причина Солонових реформ) були подолані.

По-друге, здійснена великомасштабна політична реформа. Громадяни поділені на чотири розряди, виключно за майновою ознакою без огляду на «благородне» чи простолюдне походження. Громадяни, що отримували з своєї землі не менше 500 медимнів (1 медимн - 52,5 л) зерна, олії чи вина, увійшли до першого розряду, 300 - до другого, 200 - до третього, менше 200 - до четвертого розряду.

Лише з представників першого розряду обиралися воєначальники і архонти, а інші вищі посади заміщувалися представниками двох вищих розрядів. Представники першого розряду не служили у війську, але у військовий час на них лягали поставки для армії і утримання флоту. Другий розряд формував кавалерію, третій - гоплітів, тобто важко-озброєну піхоту. Четвертий розряд з легкоозброєних воїнів, які у бою розміщувалися попереду основного строю (і гинули найбільше). Ополченці зобов'язувалися мати власну зброю і утримувати себе під час походів.

Вищим органом влади ставали загальні народні збори, які віднині скликалися регулярно. Участь у роботі народних зборів брали представники усіх чотирьох розрядів.

Одночасно було засновано *Раду чотирьохсот* (по 100 чол. від кожного племені-філи), куди могли бути обрані вільні громадяни, крім жебраків і наймитів. Рада чотирьохсот готувала проекти народних зборів, а у певних випадках діяла від їхнього імені. Поступово Рада чотирьохсот перебрала

колишні функції ареопагу.

Ще одним органом самоуправління вступала *геліея*, тсо-то суд присяжних, куди обиралися громадяни віком від 30 років. Обрання проходило жеребкуванням з представників усіх чотирьох майнових груп. Геліея приймала звіти вищих посадових осіб, мала право денонсації міжнародних та приватних договорів.

Якщо в Раді чотирьохсот домінували, зазвичай, аристократи, то геліея була більш демократичним органом. Загалом же, реформи Солона завдавали удару родово-аристократичному принципу організації держави і суспільства, замінюючи його майновими. Вищий дохід зобов'язував громадянина до більших витрат на суспільні (передусім військові) потреби, але такий внесок компенсувався вищими політичними можливостями, ширшою участю в управлінні державою. Знать залишилася у програші, вигравала верхівка демосу - купці, лихварі, багаті ремісники. Разом з тим до участі в управлінні (геліея, народні збори) допускалися навіть неіміущі фети, що перетворювало останніх у лояльних громадян держави та її захисників у воєнних конфліктах з ворогом.

На той час тип рабовласницької держави, при якому громадяни різних майнових груп мають відмінні права з відповідно відмінними обов'язками, називаються *тимокра-тією*. В античних Афінах тимократія стала перехідною формою державної влади від олігархії до демократії.

Після Солона владу в Афінах захопив тиран Пісістрат. Тиранія Пісістрата та його синів сприяла перерозподілу землі на користь селянства. Одночасно тиран примусив громадян платити податки, його особиста охорона мала ознаки регулярної армії на відміну від колишнього народного ополчення. Незважаючи на антидемократичний характер тиранії, вона все ж була поступальним кроком у формуванні державного апарату Афін.

Після скинення диктатури Пісістратидів справу Солона продовжив архонт *Клісфен*. У 509 р. до н. е. замість попереднього родового поділу вводився територіальний. Замість чотирьох племінних філ діяли десять територіальних. Уся територія Аттики була розподілена на три зони: берегову, Афіни з передмістями та внутрішню частину. До складу кожної з 10 територіальних філ входило 3 тритії- по 1 від кожної зони. Першочергово філи розподілялися ще й на деми - дрібні райони, яких нараховувалося близько 100. Наслідком реформ аристократичні родини виявилися розпорошеними. Так, рід Амінандритів мав представництво в 26 демах різних філ і тритій, рід Керкірів - у 19 демах тощо. Така роздрібненість унеможливлювала спільні дії родовитої аристократії. Родоплемінний поділ, в рамках якого панувала родова аристократія, був замінений на територіальний. На чолі демів були поставлені демархи, в чиї обов'язки входили запис вільних новонароджених, набір ополчення, вибір по жеребку до Ради та геліеї. Кожна філа споряджала підрозділ піхоти та кінноти і за власний кошт виставляла 5 військових кораблів з екіпажем.

Замість Ради чотирьохсот створювалася *Рада п 'ятисот* -по 50 чол. від кожної філи. Була створена виборна колегія з 10 стратегів, у чиї функції

входили питання військових справ та зовнішніх зносин. За ареопагом зберігалося право розгляду справ про убивства, можливість скасування рішень

народних зборів та питання відповідальності посадових осіб. У 462 р. до н. е. реформа Ефіальта позбавила ареопаг усіх політичних функцій. Колегія архонтів з появою колегії стратегів теж почала перетворюватися на анахронізм, втративши колишні функції і повноваження.

З іменем Клісфена пов'язане виникнення *остракізму*, тобто суду черепків. Популярність окремих осіб завжди таїла загрозу для демократії. Задля популярності реформ такий діяч у принципі міг отримати підтримку значної частини населення, як це мало місце у випадку з Пісістратом. З метою запобігання в майбутньому самої можливості поновлення тиранії вводилося таємне голосування щодо найбільш популярних державних діячів. Той з них, «проти» якого назбирувалося понад 6000 черепків - «бюлетенів», на 10 років виганявся з Афін без конфіскації майна. Зрозуміло, що після десятирічної відсутності політичний вплив вигнання уже не становив небезпеки для демократичних підвалин держави.

Ця демократія проіснувала 150 років, до поразки у Пелопоннеській війні (431-404 рр. до н. е.). Саме демократії Афіни зобов'язані своєму звеличенню. В 500 р. до н. е. Афіни навіть надали підтримку повстанню в м. Мілеті проти перського панування. В 492 р. до н. е. спроба персів оволодіти Афінами була невдалою, а в 490 р. до н. е. під Марафоном 11-тисячна афінська армія Мільтіада перемогла в кілька раз більшу сухопутну армію персів, розбивши її наголову. У 480 р. до н. е. перси посунули проти Греції 5-мільйонну (за свідченнями древніх авторів) армію. В морському бою біля о. Саламін перський флот був розгромлений, його відступ перетворився на панічну втечу. Наступного року була розгромлена сухопутна армія персів. У результаті греки звільнили від перського панування район Егейського моря - усі острови і узбережжя Малої Азії. Був утворений Афінський морський союз, загальносоюзна скарбниця перенесена з острова Делос у Афіни, а у всі міста і общини союзу надіслані афінські уповноважені. Спроби окремих міст вийти з союзу афіняни придушували силою зброї. Велика кількість полонених зумовила неймовірну дешевизну рабів. Держава процвітала. Збагачення і піднесення Афін сприяли подальшому розвитку демократії. У зіткненнях з персами, чиї армії складалися з примусово мобілізованих воїнів, яких у бій гнали бичами, вільнолюбні греки мали величезну моральну перевагу. Пізніше Наполеон стверджував, що моральна сила співвідноситься з фізичною у пропорції три до одного. В греко-перських війнах грекам вдавалося перемагати вдсятеро більші армії. З іншого боку, основу військової могутності Афін становив флот. Оскільки вершники і гопліти були вихідцями з вищих майнових класів, флот, де не вимагалось мати власну дорогу зброю, припадав на бідних громадян, «корабельної черні», як її презирливо називали в Афінах. Внаслідок зростання ролі флоту в ході військових дій все більше зростав вплив широких демократичних верств населення на політичне життя республіки.

Найбільш видатним політичним діячем цієї епохи (близько 444-429 рр. до н. е.) був Перікл. Він походив із старовинного і знатного роду. Перікл очолив афінську демократію і протягом 15 років був загальноновизнаним керівником цієї держави, якого народ прозвав «олімпійцем». Перікл провів ряд важливих демократичних реформ. При ньому було розширене виборче право і введено жеребкування на виборах. Державні посади уперше стали оплачуватися, що давало змогу займати їх не лише багатим (ще пізніше буде введена навіть оплата відвідувань народних зборів).

За Перікла вводяться також «театральні гроші», тобто оплата білетів у театр для біднішого населення. В Давніх Афінах театр став не лише розвагою чи видовищем, але й засобом політичного виховання.

Ще в 457 р. до н. е. архонтом Афін уперше був обраний зевгіт, тобто представник третього розряду. Офіційної відміни закони Солон не зазнали, але посади стали доступними для усіх громадян - як правило, за жеребком. Така процедура мала ту перевагу, що виключала можливість підкупу при виборах і зосередження влади в руках вузького кола родової аристократії чи фінансової олігархії. За часів Перікла оплату стали отримувати не лише члени Ради п'ятисот, але й солдати, матроси і взагалі усі посадові особи, за винятком найвищих - стратегів.

Суспільний устрій Афін у V ст. до н. е. є класичним зразком рабовласницької демократії. Населення поділялося на громадян, метеків і рабів.

Громадянином вважалася особа чоловічої статі, у якої батько і мати були уродженими і повноправними громадянами Афін. Громадянство набувалося з 18 років, що тягнуло за собою обов'язок дворічної служби у війську. З 20 років дозволялося брати участь у народних зборах. Громадянин залишався військовозобов'язаним до 60 років, у виняткових випадках оголошувалася загальна мобілізація. За філою закріплювався обов'язок формувати військовий загін з числа своїх членів. Командир такого загону обирався.

Основна кількість громадян була людьми середнього достатку, чий земельні наділи не перевищували 10 га. Фізична праця, крім землеробської, вважалася принизливою, недостойною громадянина, нею займалися лише іноземці, вільновідпущеники, раби. Цікаво, що охорона правопорядку також вважалася другорядною справою другого сорту, якої вільні люди уникали. Афіни були єдиним грецьким містом, де існувала поліція.

Метеки і вільновідпущеники мали обмежену дієздатність. Вони займалися ремеслом і торгівлею (крім торгівлі нерухомістю). Позбавлялися участі в народних зборах, а займати посади не мали права. За несплату податків могли потрапити у рабство.

Раб мав статус речі. Його можна було продати, купити, віддати у найм. Часто громадяни віддавали своїх рабів у найм державі, наприклад, для будівництва флоту чи роботи у рудниках. Рабам заборонявся шлюб, діти від рабині ставали власністю її господаря. Убивство раба формально заборонялося, але не тягнуло за собою жодної відповідальності.

Афіни як держава були полісом, столицю від крайньої межі відділяло

кілька десятків кілометрів. Верховним органом управління були народні збори, які скликалися кожні 8-10 днів, в середньому 40 раз на рік. Зрозуміло, що число учасників у пересічному випадку складало 2-3 тис. чоловік і навіть менше. За участь у першому засіданні громадянин отримував 9 оболов, за кожне наступне - 6. Для порівняння, «послуги» повії коштували приблизно 3 оболі. Народними зборами розглядалися питання продовольчого постачання, оборони, приватні суперечки громадян. Формально будь-яке питання війни і миру, зовнішньої політики чи фінансів могло бути поставлене на голосування. Кожний громадянин міг добиватися через народні збори відміни будь-якого закону, особливо якщо цей закон порушував принцип демократії (графа параномон). Однак процедура була складною: попередній розгляд в Раді п'ятисот, потім - схвалення народних зборів, далі - затвердження в гелієї. Все це відбувалося у формі змагального процесу: ініціатор нового закону звинувачував старий закон, що вимагало неабияких ораторських здібностей. Коли такий учасник процесу свою справу програвав, його могли позбавити громадянських прав. Якщо врахувати, що збори призначали «старим» законам кваліфікованих захисників, стає зрозумілим, що внесення поправок у законодавство було під силу лише справді непересічним особистостям з високим авторитетом та ораторськими навиками, Афінський громадянин міг висунути обвинувачення проти будь-якої посадової особи в зловживанні владою. Якщо збори визнавали звинувачення достовірним, винного негайно усували з посади. Рішення зборів приймалося схвальним (чи обурливим) криком присутніх, а у сумнівних випадках - розходження на дві групи прихильників і супротивників вотованої пропозиції.

Важливі судові справи розглядав суд присяжних - гелієя. Суддею міг стати кожний громадянин у віці від 30 років, за умови бездоганної репутації. Від кожної філи жеребком обиралося 600 чол., після чого створювалося 10 судових колегій, як правило, по 501 чол. у кожній (решта обраних вважалися запасними). Усі десять колегій засідали одночасно. Чию конкретно справу мала розглядати та чи інша колегія, вирішувалося також жеребком. Такий порядок практично виключав можливість підкупу членів гелієї. Часом в залежності від важливості справи суддівські колегії могли обиратися чисельністю в 201, 401, в особливо важливих процесах - 1001, 1501, 2001 членів. У виключних випадках вирок виносили усі 6000 членів гелієї. Суд був відкритим і гласним, але вердикт виносився шляхом таємного голосування (кидання камінців в урни). Вирок вважався остаточним і оскарженню не підлягав. Гелієя розглядала лише найважливіші політичні і релігійні справи. Однак, вона також могла бути апеляційною інстанцією тих справ, де рішення виносили посадові особи. Крім суто судових справ гелієя вирішувала також питання про надання прав громадянства. Вона ж розглядала законність заміщення державних посад, користуючись правом відводу небажаних посадових осіб. Нарешті, гелієя була ніби другою законодавчою палатою: як уже вказувалося, саме гелієя затверджувала чи відкидала рішення народних зборів.

При винесенні рішень та вироків суд не завжди був пов'язаний законом. Геліея сама творила норми права. В переліку покарань існували смертна кара (різні види залежно від важкості злочину), конфіскація майна, позбавлення громадянства, заборона поховання зрадника батьківщини (така «тінь» позбавлялася спокою в загробному житті). Звинувачений міг ще до вироку суду добровільно піти у вигнання, що автоматично позбавляло його громадянських прав.

Важливе значення в управлінні мала Рада п'ятисот - т. зв. буле. Члени обиралися жеребкуванням, але не у філах, а народними зборами. До обрання допускалися громадяни у віці від 30 років, платники податків, які виявляли турботу до батьків. Кандидат проходив перевірку на політичну зрілість (докімасію). Буле, як вища постійно діюча державна установа слідувала за виконанням існуючих законів та за діяльністю посадових осіб. Рада п'ятисот будувала свою роботу

через секції, яких було 10 (пританії), за числом філ. 50 членів Ради, представники однієї з філ, були черговими упродовж десятої частини року. Як уже згадувалося, Рада попередньо розглядала питання, що підлягали винесенню на народні збори. У її віданні також перебувала державна скарбниця.

Ареопаг, що відігравав роль вищого законодавчого та управлінського органу Афін у IX-VI ст. до н. е., поступово втратив більшість своїх функцій. За реформою Ефіальта (462 р. до н. е.) його політичні функції розподілялися між народними зборами, буле та геліеєю. Відтепер ареопаг став судом у справах про навмисні вбивства, тяжкі тілесні ушкодження та підпали. Члени суду засідали уночі, під час засідання одягали на очі пов'язки (саме тому богиня правосуддя Феміда зображається із зав'язаними очима).

Справи розбійників, викрадачів рабів, грабіжників розглядала *колегія одинадцяти*. Вона обиралася Радою п'ятисот. Ця ж колегія виконувала вирoki.

Серед вищих виконавчих органів Афінської держави існували колегії архонтів і стратегів. До складу першої входило 9 чол., причому перші три члени колегії архонтів мали владу більшу, ніж решта шість. *Перший архонт - епонім* розглядав скарги афінських громадян і скеровував їх на розгляд народних зборів, ареопагу чи колегії одинадцяти. *Другий - бастей* - наглядав за релігійними справами, моральністю жерців та притягав до відповідальності за святотатство. *Третій - полемарх* - відповідав за справи, суб'єктами яких були іноземці (ризик конфлікту з іншими полісами і державами) та метеки. Він слідував за тим, щоб загиблі воїни були обов'язково поховані (навіть якщо доводилося викуповувати тіла), а на їх честь відбулися жертвоприношення. Решта 6 архонтів - *фесмофетів* готували справи для розгляду у суді, проводили жеребкування судових колегій тощо. У віданні одного з архонтів знаходилась поліція, яка опікувалася за дотриманням правопорядку та безпекою держави. Вона також слідувала за таємними зборами, гучними бенкетами та оргіями і доповідала народним зборам про виявлені факти розпусти, неробства тощо. Афінська

поліція складалася з 300 лучників. Це були раби скіфського походження, які називалися токсотами. Кінні і піші лучники брали під варту вільних громадян, яким поліцейська служба бачилася принизливою.

Найширші повноваження мала *колегія стратегів* з 10 чоловік. Вона обиралася не жеребкуванням, а прямим голосуванням усіх учасників народних зборів. Дозволялося переобрання на наступний термін (Перікл переобирався 15 разів).

Теоретично у віданні комісії були лише армія і флот, а де-факто ще й державна скарбниця, зовнішні зносини і підготовка найважливіших питань для винесення на народні збори. Перед зборами стратеги відповідали лише за посадові злочини. На відміну від колегії архонтів, усі члени колегії стратегів вважалися рівними. Фактично ж завжди найбільший вплив зосереджувався в одних руках. З середини V ст. до н. е. роль цієї колегії в системі державних органів значно зросла.

По суті кожний громадянин брав участь в управлінні. Кожні 2-3 роки він отримував місце в гелієї, не менше 2-х разів за життя ставав членом Ради п'ятисот (буле). На перший погляд, така реальна демократія мала б служити зразком й ідеалом не лише для древніх часів, але й наступних століть. Участь усіх громадян у прийнятті законів, здійсненні правосуддя, змінність і підзвітність посадових осіб, колегіальність у вирішенні питань, авторитетність і остаточність винесених рішень — все це разом узятє забезпечувало ефективність афінської системи державного управління. Населення мало широкі соціальні гарантії (плата за участь у народних зборах та ін. органах управління, «театральні гроші» тощо), бідніше селянство могло розраховувати на отримання землі за рахунок завойованих територій. У свою чергу таке врахування інтересів усіх громадян зумовлювало високу морально-політичну єдність афінського суспільства, забезпечувало необхідну стійкість армії і флоту, утримувало усіх громадян від асоціальних вчинків під загрозою втрати громадянства - незалежно від соціального становища.

Серед недоліків цієї системи відмітимо такі:

По-перше, Афіни були полісом, чисельність вільних громадян котрого не перевищувала кількох десятків тисяч чоловік. Для більш значних державних формацій подібна пряма демократія не змогла б бути такою ж ефективною.

По-друге, матеріальне і, у певному розумінні, моральне благополуччя Афін будувалося на використанні праці сотень тисяч абсолютно безправних рабів. Виплати за участь в народних зборах та виконання інших державних функцій, наділення неіснуючих землею тощо вимагали великих матеріальних засобів. У кінцевому підсумку ці блага досягалися ціною жорстокого пригнічення рабів, метеків, вільновідпущеників.

По-третє, давно з'ясовано, що «кожна палиця має обидва кінці», а «наші недоліки - це продовження наших достоїнств». Демократія сприяла піднесенню Афін, вона ж призвела до їх занепаду. Соціальні гарантії розслабляли нижчі верстви повноправного населення, чий життєвий мінімум був практично гарантований, утверджували презирливе ставлення до

праці. Надалі верхи втрачали смак до подальшого збагачення. Оскільки над кожним громадянином тяжіла загроза ostracismu і практично кожний міг потрапити під суд за звинуваченням у зловживанні службовим становищем, майнові злочини тощо, то верхівка афінського суспільства вимушено заgravала з низами. Вигідніше було роздати частину майна у вигляді подачок, ніж під справжнім чи надуманим приводом бути засудженим до конфіскації усього майна. Сподіватися на те, що злидар-геліаст виявить справедливість стосовно зарозумілого багатія-аристократа, особливо не доводилося. В новітній час з чимось подібним (якщо можна порівнювати непорівнюване) зіткнулися власті Швеції та інших розвинутих капіталістичних держав з широкою системою соціальних гарантій. Високі податки на майнові класи і соціальний комфорт для низів суспільства призводять до сповільнення темпів економічного розвитку, втечі капіталів з країни, люмпенізації частини громадян.

Що стосується афінського права, то воно може служити зразком права рабовласницької демократичної республіки, подібно до того, як сама Афінська держава була прикладом такої рабовласницької демократії.

Як уже згадувалося, в 621 р. до н. е. Афіни отримали закони Драконта. Уже в них здійснювалось обмеження кровної помсти (відповідає не рід, а сам винний, дозволено за згодою родичів убитого примирення за викуп), провадилося розмежування між навмисним і ненавмисним злочинами (так, за ненавмисне убивство винний підлягав вигнанню, а не смертній карі, як за умисне), вводилося поняття необхідної оборони, встановлювалось однакове покарання для виконавця злочину і підбурювача.

За Солона закони Драконта, крім кари за убивство, були скасовані. Після цього геліея кожного разу виносила окремий присуд, керуючись звичаями чи власними переконаннями.

Розквіт античного світу забезпечувало рабство. Раб виступав об'єктом права, розмовляючим знаряддям і вважався власністю пана. Широкого поширення дістав інститут приватної власності на землю, особливо після реформ Солона, що дозволили дроблення, продаж, заповіт та ін. відчуження земельної власності. Держава була власником рудників, багатьох орних земель (особливо завойованих), кораблебудівельних потужностей. Усе це, за винятком культових споруд, передавалось в оренду приватним особам. Вона ж лише здійснювала нагляд за станом орендованого майна, експортно-імпортними операціями, суднобудуванням, заснуванням колоній. Так, здача в оренду державної власності відбувалась лише з відома спеціальних посадових осіб (полетів).

Детальна кодифікація прав власника афінськими законами не була проведена. Однак широкого поширення набули оренда землі, будинків, рабів, худоби, різноманітні кредитні операції. «Кожний може віддати своє майно будь-якому громадянину, якщо він не позбавився глузду, не вижив з розуму від старості або не попав під вплив жінки».

У зобов'язальному праві афінське суспільство вдавалось до: а) завдатку, б) закладу, в) поручительства третіх осіб. Порушення укладеної угоди

тягнуло за собою втрату завдатку або сплату його подвійної суми, у разі неможливості грошового стягнення практикувалася відробка боржника у господарстві кредитора. За певних умов передбачалася можливість позбавлення громадянських прав недобросовісного орендатора державного майна.

Що стосується оренди, то державне майно здавалося в оренду на 40 років чи пожиттєво, а приватні земельні наділи - на 1-3 роки. Несвоєчасна сплата орендної плати слугувала підставою для розірвання договору оренди.

Кредити надавалися під високий відсоток - від 12-18 до 30-36 відсотків річних, в залежності від ризикованості справи (наприклад, морська торгівля). Однак, кредитор позбавлявся своїх прав у випадку корабельної катастрофи, тобто втрати закупленого товару на узяті в борг гроші.

Шлюб набував різновидності договору купівлі-продажу, одруження жінки було справою її батька чи старшого брата. Вступ у шлюб вважався справою обов'язковою, до холостяків ставилися як до хворих. Дружина в умовах офіційно моногамної сім'ї перебувала на становищі старшої служниці, а усі жінки жили в своїй частині будинку. Чоловік був законним представником її прав. Для розлучення достатньо було покликати свідків. Невірну дружину можна було вигнати з дому, а майно її присвоїти. Зрада чоловіка не тягнула відповідальності перед дружиною, але упіймавши на місці злочину коханця своєї дружини, ображений чоловік міг безкарно його убити.

Дозволялися шлюби між дядьком і племінницею, між братом і сестрою.

Існувала свобода заповіту. У якості спадкоємців виступали сини, а у разі їх відсутності - «дочки-спадкоємці». Улаштування їх майбутнього брала на себе держава.

Діти не повинні були утримувати батьків, якщо ті не навчили їх якогось ремесла.

У карному законодавстві справи про поранення, крадіжки, вбивства, перелюби розглядалися в судах тільки за заявою зацікавленої сторони. Винятком було лише убивство посла, яке розглядалося як релігійний злочин, оскільки посли перебували під покровительством богів.

Державними злочинами вважалися зрада державі, обман народу, образа богів, внесення протизаконних пропозицій на розгляд народних зборів. За законом 410 р. до н. е. кожний, хто намагався скинути демократію в Афінах, оголошувався поза законом і його можна було безкарно вбити. Релігійні злочини також каралися смертю. Так, Сократ мусив випити чашу з отрутою як винний у безбожництві, філософ Анаксагор - піти у вигнання, бо стверджував, що Сонце - розпечена куля, а не бог Аполлон.

Визначення покарання залежало від важкості злочину, а також таких характеристик як приготування, замах, підбурювання. При покаранні смертною карою засудженому пропонували самому виконати вирок за допомогою самогубства (отрута, меч, шворка). Найважчим покаранням було позбавлення політичних і громадянських прав (атімія). Застосовувалось також обмеження громадянських прав, конфіскація майна, штраф. В'язниця

виступала лише місцем попереднього утримання до винесення судового вироку. За хабарі та розкрадання посадові особи обкладалися штрафом у десятикратному розмірі. Штраф чекав за облудний донос і сікофантів, тобто професійних донощиків.

Грабіжники і розбійники могли бути продані у рабство, нічного злодія дозволялося убити на місці. Покарання могли бути піддані і тварини чи неживі предмети (наприклад, колоди і камені), якщо вони ставали причиною випадкової загибелі людини.

Афінських громадян не піддавали катуванню чи тілесним покаранням (за винятком страти). Натомість допит раба, навіть якщо останній проходив лише свідком у справі, обов'язково здійснювався із застосуванням тортур.

Афінське право виступало знаряддям класової держави у формі рабовласницької демократичної республіки. Саме цією обставиною пояснюються усі його характерні ознаки та особливості.

СПАРТА

Постійним суперником Афін у боротьбі за політичне домінування в регіоні виступала Спарта, її суспільний лад характеризується як аристократична республіка. В VI ст. до н. е. дорійські племена підкорили собі Мессенію (боротьба тривала кілька сторіч - з VIII ст. до н. е. по VI ст. до н. е.), її землі стали спільною власністю переможців, а населення перетворене на державних рабів-ілотів. Для того, щоб утвердити і зберегти своє панування над корінними мешканцями Мессенії, дорійці були змушені об'єднатися з 12 ахейськими общинами. З того часу спільну спартанську общину очолювали 2 царі - дорійський і ахейський. Невелика група повноправних громадян-спартіатів експлуатувала величезну кількість поневолених ілотів. Це звісно вимагало створення сильної воєнної організації.

Захоплену землю спартіати розділили на спадкові ділянки (клери), які оброблялися ілотами. Спартіат не міг продати, закласти чи здати в оренду свій клер. Ілоти, що обробляли цю землю, сплачували податок (половину отриманого врожаю), який йшов на утримання спартіата. Обов'язком останнього була військова справа, а весь вільний час зайнятий полюванням, гімнастикою, хороводами. Чисельність спартіатів разом з сім'ями не перевищувала 10 відсотків від загальної кількості населення.

Основи такого ладу у Спарті заклав ще легендарний законодавець *Лікурґ* (IX-VIII ст. до н. е.). Саме йому приписується поділ території Лаконіки (первісного ядра майбутньої держави, площею усього в 300 кв. км) на 39 тис. ділянок-кле-рів, введення залізних грошей (для запобігання хабарництву, навіть незначні суми доводилося перевозити волами), розробка законів проти розкоші (дах мав зводитися лише сокирою, двері - пилкою, без оздоб і прикрас). Виховання дітей з 7 до 20 років стало справою держави, з 20 до 60 громадянин вважався військовозобов'язаним. Не пізніше 30 років він мав вступати у шлюб, придане було заборонене. Молоді спартіати мусили здобувати собі харчування набігами на господарства ілотів, двічі на рік ілотам оголошувалася «війна», під час якої озброєні підлітки убивали цих

беззбройних напівра-бів. Спарта, схоже, єдина держава, де убивство, пограбування, крадіжки вважалися похвальною справою, якщо об'єктом злочину було життя і майно підкореного населення.

Спартіатам заборонялося займатися ремеслом, торгівлею, фінансово-кредитними операціями. «Довірити» цю діяльність ілотам вони не могли, але й обходитись без зброї, посуду, одягу тощо було неможливо. В згаданих сферах були зайняті т. зв. періеки (тобто ті, що живуть навколо Спарти) - особисто вільні люди без політичних прав. Пері-еків також використовували у війську як легкоозброєних воїнів. Вони ж платили державі данину і були проміжною ланкою між 200 тис. ілотів та 8 тисячами (далі - навіть 700)

спартіатів. Цим співвідношенням пояснювався допуск періеків до військової справи і дещо легші умови життя.

На чолі вільної общини, як уже згадувалося, стояли два царі - дорійський та ахейський. У військовий час це були воєначальники, у мирний - вищі жерці. Влада царів була спадковою, їм належали великі ділянки родючої землі та визначена частка військової здобичі. Для обмеження царської влади щорічно усіма повноправними спартіатами обиралася *колегія ефорів* (спостерігачів) з 5 чол. Ефори слідували за розподілом військової здобичі, вводили податки. З середини VI ст. до н. е. мали найширші повноваження в управлінні, нагляді та судочинстві. Вони ж скликали Раду старійшин (герусію) та народні збори, вели переговори з іноземними послами. Старший ефор - епонім давав своє ім'я назві року. Звіт ефори складали лише перед своїми наступниками.

Народні збори (апела) формувалися з одружених громадян віком від 30 років. Виступати на зборах, пропонувати закони чи кандидатів на посади дозволялося лише посадовим особам. Збори висловлювали своє рішення, зазвичай, криком. Судді сиділи в ізольованому приміщенні і прислухалися до того, як кричать обидві сторони (згідні і незгідні), визначаючи переможця. У сумнівних випадках практикувався поділ голосуючих на дві частини шляхом розходження у різні сторони. Однак власті своїми постановами могли оголосити рішення зборів недійсними, а самі збори розпустити.

Рада старійшин складалася з 28 членів-геронтів, які обиралися народними зборами з представників найбільш знатних родин, не молодших за 60 років. Герусія провадила усі поточні справи держави та була її вищою судовою інстанцією. До герусії також входили і обидва царі, і лише цей орган мав право зміщення царів. Оскільки геронти обиралися довічно, а питання, що виносилися на розгляд народних зборів, готувалися винятково герусією, можна говорити про виняткову роль цього органу. Загалом геронти ні перед ким не були відповідальні.

Суперництво Спарти і Афін стало причиною Пелопоннеської війни. Остання тривала 27 років і призвела до кризи грецького суспільства. В 431 р. до н. е. спартанські війська вдерлися в Аттику і спустошили її. У 430 р. до н. е. Перікл уперше за 15 років не був обраний стратегом, а наступного року помер від чуми. Керівництво Афінською державою перейшло до Клеона, і у 425 р. до н. е. спартанська армія, що вважалася непереможною, уперше

зазнала поразки.

В 422 р. під м. Амфіополь відбулася вирішальна битва, у якій обидва полководці - Брасід і Клеон загинули. Був заключений т. зв. Нікійв мир між Афінами і Спартою терміном на 50 років. Однак, уже в 413 р. до н. е. Спарта відкрито порушила умови миру і захопила м. Декелею за 20 км від Афін. 20 тис. афінських рабів перебігли на бік Спарти. У 411 р. до н. е. в Афінах відбувся державний переворот, через що влада перейшла до рук олігархів-землевласників, а демократична конституція була скасована. Повстання афінського флоту скинуло цю олігархічну диктатуру. В 405 р. спартанці розбили афінський флот в Геллеспонті, а в 404 р. були змушені капітулювати Афіни. За умовами капітуляції Спарта отримала увесь афінський флот, були ліквідовані усі міські укріплення. На недовгий час в Афінах утвердилася т. зв. «тиранія тридцяти», але уже наступного 403 р. до н. е. демократія відновилася.

Перемога над Афінами дорого обійшлася Спарті. В 400 р. до н. е. закон ефора Епітадея дозволив відчуження землі. На той час більшість спартіатів загинула в битвах, їх кількість скоротилася з 8 тис. до 1 тис. 2/5 земельного фонду опинилося в руках жінок-спадкоємців.

У наступній війні з Фівами в 371 р. до н. е. непереможні спартанці були розбиті полководцем Епамінондом в битві при Левктрах. Заволодіти Спартою переможцям тоді не вдалося, але ця війна виснажила її сили. Знову підносяться Афіни, чиє населення досягло 200 тис. чол.

У 338 р. до н. е. Греція була захоплена Македонією. Спарта зуміла ще деякий час зберігати самостійність. З 146 р. до н. е. вона потрапила під владу Риму.

Суспільство, яке майже півтисячоліття проіснувало в Спарті, було в певному розумінні унікальним. Презирство до будь-якої діяльності крім військової справи, знищення батьками своїх фізично немічних дітей (за вироком герусії), убивства ілотів у щорічних криптіях, виховання підростаючого покоління в постійній атмосфері грабежів і крадіжок, з одного боку. Разом з тим не можна не зазначити інший бік медалі - високий бойовий дух цього народу. Коли перський розвідник перед битвою у Фермопільській ущелині підкрався до їх табору, він не повірив своїм очам. Спартанці розчісували один одному гребенями волосся. Однак, знаючі люди пояснили цареві Ксерксу, що ці 300 чол. готуються до неминучої смерті. І справді, усі вони до одного полягли, але ніхто не покинув поля бою. Спартанські матері проводжали своїх дітей у бій словами: «З щитом, або на щиті». Боягуз-утікач, щоб легше бігти від озброєного ворога, завжди кидав важкий щит. На щиті ж приносили з почестями убитого бійця, який виконав свій обов'язок. Хрестоматійною стала історія про спартанського підлітка, який украв лисицю і сховав її за пазуху. Разом з іншими він стояв на плацу, не сміючи покритися від болю, поки лисиця вигризала його живіт.

Суперництво - військове - «суворої» Спарти і «розніжених» Афін завершилося, як відомо, перемогою Спарти. Однак, що стосується галузі культури, то тут відставання від Афін було вражаючим. За півтисячі років у

Спарті не було жодного визначного філософа, художника, скульптора і лише один поет, та й той творець військових гімнів.

Рекомендована література

Історія стародавнього світу / За ред. Крушкол Ю. С.- К.: Вища школа, 1976.-С. 12-41,47-58,78-99.

История Древней Греции.- М.: Высшая школа, 1986.

Кечекьян С. Ф. Государство и право Древней Греции. Учеб. пособие.-М.: Юридическая литература, 1963.

Сергеев В. С. История Древней Греции. Изд. 3-е.- М., 1963, гл. 5-7.

Страхов М. М. Всесвітня історія держави та права. Вип. 1. Держава та право Стародавнього Світу.- Харків, 1994.

Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран.- М.: Юридическая литература, 1984.- С. 34-43.

Хрестоматія по истории Древнего мира.- М., 1956.

Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія.- К.: Вентурі, 1995.-С. 16-29.

Тема 4

РАБОВЛАСНИЦЬКА ДЕРЖАВА І ПРАВО. ДРЕВНІЙ РИМ ВИНИКНЕННЯ РИМУ. РЕФОРМА СЕРВІЯ ТУЛЛІЯ

Заснування Риму, за підрахунками давньоримських істориків, відбулося 21 квітня 753 р. до н. е. Звичайно, ця дата умовна. Перший період римської історії, т. зв. царський, тривав по 510р. до н. е. і був перехідним від первіснообщинного ладу до рабовласницького. Крім Ромула, засновника Риму, відомо ще шість царів, причому останні три походили з етруського роду Тарквініїв. За них Рим перетворився на досить велике місто, що підкорило собі усю область Лаціуму (терит. Середньої Італії).

Повноправні громадяни називалися *патриціями* і об'єднувалися у 3 племені по 100 родів у кожному. Поділ землі для 30 курій (курія обіймала 10 племен) провів нібито ще Ромул. Управління здійснювалося загальними народними зборами (куріальними коміціями), які приймали чи відкидали пропоновані законопроекти, обирали посадових осіб, виступали вищою апеляційною інстанцією при вирішенні питання про смертну кару. Старійшини усіх 300 родів складали Сенат. У віданні останнього були поточні справи управління, виробіток законопроектів, заключення миру. Сенатори традиційно обиралися від однієї і тієї ж сім'ї кожного року. В руках виборного царя - рекса перебувало військове керівництво, функції вищого жерця та деякі судові справи.

Земельний фонд зосереджувався в руках патриціїв, вони ж розподіляли між собою і нові завойовані землі. Однак, крім патриціїв у Римі проживали ще й так звані плебеї, які стояли поза родовою організацією. Плебеї були особисто вільними, вони несли військову службу і платили податки, але не брали участі в управлінні і розподілі землі. В їхніх руках накопичувався торговий та промисловий капітал. Нерівноправність патриціїв і плебеїв була джерелом напруженості у суспільстві і за слушних умов могла перерости у громадянську війну. Тому шостий реке *Сервій Туллій* (578-533 рр. до н. е.)

здійснив реформу, подібну до реформи Солона. Усе населення і територія Риму були розбиті на 4 округи або триби. Крім того, населення поділялося на

5 майнових класів за рівнем доходів - незалежно від того були це патриції чи плебеї. До першого класу входили ті, чиє майно оцінювалося в 100 тис. асів, разом вони становили 80 центурій (сотень). У другому класі опинилися ті, чиї статки складали 75 тис. асів (22 центурії). У третьому - відповідно 50 тис. асів (20 центурій), четвертому - 25 тис. асів (22 центурії), п'ятому - 11 тис. асів (30 центурій). Поза цими п'ятьма класами стояли «вершники» (18 центурій), які мали бути багатшими від громадян першого класу, та «пролетарі» (від латинського слова, що означало «потомство»). Пролетарі, чиє майно не дотягало до п'ятого класу, складали усього одну центурію. Оскільки в Римі кожний громадянин набував зброю за власний рахунок, то природно, що придбати повне важке озброєння (меч, щит, спис, лати), чи тим більше утримувати бойового коня, могли лише вищі майнові класи. Вони ж виставляли найбільше число центурій (сотень) в народному ополченні (пролетарів до ополчення взагалі не брали). Зате і всі політичні переваги

належали представникам цих класів. Народні збори відбувалися по центуріях. Усього було 193 центурії. Вершники і громадяни першого класу мали 98 (18 + 80) голосів, тобто більше половини від загальної кількості. Якщо вони виступали спільно, то будь-яке рішення приймалося навіть всупереч голосам решти чотирьох класів та пролетаріїв разом узятих.

Римський ас - це фунт (327 г) бронзи. Бик вартував 100 асів, вівця - 10 асів. Нормальний земельний наділ площею приблизно в 5 га, що приносив близько 5 т зерна на рік, якраз і вартував 100 тис. асів. Таким чином, майже усі патриції потрапили до вищих майнових класів, однак їм довелося потіснитися перед верхівкою плебсу. Оскільки, після реформи Сервія Туллія плебеїв допустили до поділу суспільного поля, можна було очікувати, що їхнє матеріальне становище поліпшиться, а політичний вплив зростатиме. Реформа дещо зменшила роль родової знаті в суспільстві. Політична роль куріальних зборів теж помітно зменшилася, колишні збори по племінним трибам більше не скликалися.

Раз на п'ять років проходив перепис населення з метою визначення майнового цензу. Було введено постійний податок на утримання війська. До активної військової служби притягалися громадяни у віці від 16 до 45 років, чоловіки старшого віку несли гарнізонну службу.

Наприкінці VI ст. до н. е. в Римі була знищена царська влада і встановлена аристократична республіка.

Як уже згадувалося, територія Риму була розбита на 4 округи-триби, пізніше до них приєдналися ще 17 сільських триб. З 471 р. до н. е. збори плебеїв починають приймати в трибах рішення, обов'язкові лише для плебсу. З 449 р. до н. е. рішення трибутних зборів стають обов'язковими для усіх мешканців триби. Плебеї постійно боролися за розширення своїх прав. Найяскравішим прикладом цієї боротьби була так звана *сецесія плебеїв*, коли

вони усі при повному озброєнні покинули Рим і виселилися на Священну гору (494 р. до н. е.). Така втеча різко ослабила військові сили Риму і тому патриції пішли на поступки. Була створена важлива посада народного трибуна - захисника інтересів і прав плебеїв. Народні трибуни обиралися в народних зборах по трибах і мали право опротестування розпоряджень усіх інших посадових осіб (право вето). Боротьба між плебеями і патриціями тривала протягом V-III ст. до н. е.

Із 445 р. до н. е. дозволялися раніше заборонені шлюби між патриціями і плебеями. Це відкрило плебеям шлях до вищої магістратури і в Сенат. У 367 р. до н. е. їх представники Ліциній і Секстій після десятирічної боротьби, відкрили плебеям доступ на будь-які посади, один з консулів мав обов'язково бути плебеєм. Цими ж законами заборонялося зосереджувати в руках окремих фамілій земельні наділи площею понад 500 югерів - 125 га (земля формально була державною власністю у володінні громадян). За законом Петелія (326 р. до н. е.) скасовувалася боргова кабала, боржник відповідав перед кредитором лише своїм майном, а не свободою.

Після другої сецесії плебеїв (289 р. до н. е.) був прийнятий закон Гортензія, який фактично урівнював повноваження трибутних зборів з центуріатними. Вважається, що цим закінчується 200-річна боротьба за урівняння в правах плебеїв з патриціями. На початку III століття до н. е. з 35 найбільш знатних римських фамілій залишилося 15. Відбувається фактичне злиття патриціїв та плебейської верхівки. Виникає нова патриціансько-плебейська аристократія, яка отримала в Римі назву нобілітету. Нобілітет захоплює в свої руки усю політичну владу, сенат стає його слухняним знаряддям. Рядове ж плебейство нічого не виграло і навіть матеріально ослабло у ході цієї боротьби.

СУСПІЛЬНИЙ І ДЕРЖАВНИЙ ЛАД РИМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

За неписаними римськими законами визнавалося, що люди нерівні між собою, раби взагалі розглядалися як не люди, а речі. Громадянином вважався чоловік, народжений від повноправних батька і матері. З досягненням повноліття його приводили на форум і записували у відповідну трибу. Після цього він набував право участі в народних зборах, право бути обраним на посаду в державному і судовому апараті, право служби у війську (і відповідно участі у розподілі військової здобичі). Громадянин до смерті батька не мав права розпоряджатися майном. Жінки взагалі позбавлялися права здійснювати угоди і тим більше брати участь у суспільному житті.

Втрата громадянства була пов'язана з продажем у рабство за борги (до 326 р. до н. е.) або за злочин, вона ж наступала внаслідок заслання чи вигнання.

Раб-вільновідпущеник ставав громадянином, але не міг заміщувати посади. Вільновідпущениками ставали різними способами - наприклад, згідно заповіту, або за умови викупу, відробітку тощо. В разі порушення цих умов вільновідпущеника можна було знову повернути в рабство (що згодом заборонено).

Іноземці - *перегріни* могли отримати громадянство Риму за особливі

заслуги перед державою. На них не поширювалися римські закони, а діяла власна система права - пере-грінська. Регулював ці відносини т. зв. перегрінський претор. Розквіт Риму зумовлювався використанням дешевої рабської праці. Ще під час першої Пунічної війни взяття одного міста Агрігента дало римлянам 25 тис. полонених, котрих було продано в рабство (262 р. до н. е.). При взятті Та-рента в 209 р. до н. е. продано в рабство 30 тис. мешканців, у 167 р. до н. е. при розгромі Епіра - 150 тисяч. І, нарешті, завершення третьої Пунічної війни і зруйнування Карфагену ознаменувалися продажем у рабство усіх його жителів. Залежно від надходження рабів ціни на ринку різко коливалися. Однак, за рабів з високою кваліфікацією (вчителів, акторів, кухарів, танцюристок) сплачувалися величезні суми. Дрібне і середнє селянство не витримувало конкуренції з великими латифундіями, де використовувалася рабська праця. Війна ІІ-ІІІ ст. до н. е. на території Італії, далекі заморські походи пізнішого часу призвели до розорення і обезземелювання селянства.

Становище раба було надзвичайно важким. Римський письменник і державний діяч Катон Старший учив експлуатувати рабів не тільки в дощові дні, але й під час свят. Якщо господаря убивали в його будинку, усі раби, що на той час перебували поруч, підлягали страті. Убивство чужого раба прирівнювалося до убивства чужої худоби і каралося відшкодуванням збитків. Сімейний суд міг засудити раба до смерті. Раби неодноразово повставали. Найбільш відоме в історії повстання Спартака (74 р. до н. е.), після придушення якого влада стратила понад 6 тисяч рабів, «прикрасивши» страченими Аппієвий шлях до Риму.

Політична історія Древнього Риму ділиться на два великі періоди - республіку і монархію. Республіка проіснувала близько 500 років. Ця республіка була рабовласницькою за своїм типом і аристократичною за формою правління. Вищі посади займалися представниками вузького кола знатних фамілій. В руках цих людей зосереджувалися і великі земельні володіння.

Головним органом влади був *Сенат*, до якого входили представники відомих 300 родів. З вимиранням цих родів за законом 318р. до н. е. вакантні місця заповнювалися особами, що обиралися народними зборами. Як правило, це були ті, хто уже займав вищі посади в магістратурі або надав державі великі послуги. За законом Овінія доступ у Сенат став можливим і для плебеїв. Список сенаторів переглядався кожні 5 років. У віданні Сенату було попереднє обговорення усіх питань, що виносилися на розгляд центурій; право вето на рішення народних зборів (крім судових); розпорядження скарбницею і державним майном та бюджет взагалі; зовнішні зносини; військова справа, включаючи призначення командуючих.

Перший у списку сенаторів називався принцепсом. Він вів засідання зборів. Голосування відбувалося шляхом розходження сенаторів у різні боки.

За диктатури Сулли (І ст. до н. е.) число сенаторів було подвоєно (до 600). Сенат став установою консервативною, до його складу входили лише найбагатші і найродовитіші з рабовласників.

Одночасно в Римі збереглося багато важливих інститутів народовладдя: народні збори, трибунат, термінування повноважень службових осіб та їх підзвітність народним зборам, безоплатність посад, колегіальність управлінських органів.

Законодавчими органами вважалися народні збори (коміції). До реформи Сервія Туллія основну роль відігравали куріатні коміції, після неї - центуріатні та трибутні. Скликалися вони за наказом консула, претора чи народного трибуна. За несприятливих умов (буря, плямки на внутрішніх органах жертовних тварин, епілептичний випадок когось з учасників) припиняли свою роботу. Розпустити коміцію міг і голова зборів. Центуріатні коміції вирішували питання війни і миру, обирали вищих магістратів, приймали чи відхиляли закони, дарували громадянство, були вищою апеляційною інстанцією у справах із смертними вироками. В трибутних коміціях (за місцем проживання) відчувалася перевага плебеїв. Спершу вони носили другорядний характер, але в період між 449-287 р. до н. е. отримали ті ж законодавчі функції, що й центуріатні коміції, за винятком питань війни і миру. Відбувався постійний ріст числа центурій і триб. У III ст. до н. е. кожний розряд населення отримав по 70 центурій і їх загальне число, з врахуванням вершників і пролетарів, зросло до 373. Кількість сільських триб теж зросла, тепер їх разом з 4 міськими налічувалося 31.

Значення цих народних зборів було набагато меншим ніж у Афінах. Збори не мали права законодавчої ініціативи, запропонований сенатом законопроект можна було прийняти або відкинути в цілому, без внесення поправок. Голосування тривалий час було відкритим. Враховуючи, що більшість неімущих громадян (клієнтів) перебувало у залежності від свого багатого покровителя (патрона) рішення таких зборів були легко прогнозовані. Оскільки участь у зборах на відміну від Афін не оплачувалася, селяни і міська біднота не завжди були на них присутніми.

Поточна виконавча влада знаходилася в руках т. зв. *магістратів*. Члени колегій обиралися народними зборами на 1 рік і формально були підзвітними цим зборам (аж до віддання під суд). Члени колегій мали рівні повноваження і могли накладати вето на рішення і постанови колегій. Всі посади були неоплачуваними, бо вважалося, що громадяни зобов'язані виконувати суспільні доручення.

Колегія консулів спочатку складалася з двох осіб. На цю посаду обирали не молодших за 43 роки. Всі інші посадові особи, за винятком народних трибунів, перебували у їх підпорядкуванні, консули мали право відміни розпоряджень нижчих начальників. Вони були головнокомандуючими військами в провінції та Римі і мали необмежені повноваження в усьому, що стосувалося війни і військової справи. Консули скликали сенат і головували в народних зборах (маючи право розпуску останніх). Вони видавали обов'язкові постанови і накладали адміністративні стягнення. За межею міста, у військовому таборі могли виносити смертні вироки.

Колегія преторів первісне складалася з 2, далі - з 8 чоловік. З 367 р. до н. е. претори розглядали попередньо усі карні і цивільні справи до направлення

їх у суд. Фактично вказівка визначала претора майже завжди наступне рішення суду. За відсутності консула претор мав право заміщувати його у командуванні військом. У підпорядкуванні претора перебували карні або нічні тріумвіри, що здійснювали арешти, вироки, спостерігали за в'язницями.

До магістратів належали і *цензори*, які обиралися один раз на 5 років. Вони упродовж 10 місяців роботи складали списки громадян за майновим цензом, на основі яких проводилося обкладення податками. Вони ж розподіляли громадян між центуріями і трибами. Починаючи з 312р. до н. е. цензори складали списки сенаторів, отримавши тим самим право відводу небажаних осіб. Цензор від імені держави давав підряди на суспільні роботи і слідкував за якістю їх виконання, вів спостереження за збором податків з провінцій та мита у митницях. Цензори не підлягали судовій відповідальності.

Не підлягали судовій відповідальності також диктатори і народні трибуни.

Магістратура *диктатора* була винятковою і екстраординарною. Диктатор призначався консулом одноосібно або під тиском сенату у випадку війни чи внутрішньої смути. Влада диктатора була необмежена і підкріплювалася кінним військом. Він мав імунітет і від вето трибуна. Однак його повноваження обмежувалися у часі - не довше 6 місяців.

З 494 р. до н. е. діє *колегія народних трибунів*, які обираються з числа плебеїв. Ця посада була настільки впливовою, що відомі випадки відмови сенаторів від місця в сенаті і їх перехід з патриціїв у плебеї тільки задля спроби отримання цієї посади. Число трибунів зростало від 2 до 5, а далі - і до 10. Трибуни мали право забороняти виконання будь-чиїх наказів, за винятком наказів диктатора. Могли накладати вето на постанови сенату і народних зборів. Мали право арешту і публічного допиту будь-якої особи.

До магістратури нижчого рангу належали *курульні едили* і *квестори*. Едили спостерігали за порядком на ринках Риму і влаштовували видовища, видавали розпорядження про продаж рабів і тварин. Квестори вели розслідування карних справ, вони ж вели архівні справи, поряdkували в скарбниці. Поліція підпорядковувалася едилам. Формально бути обраним на посаду міг будь-який громадянин. (Однак вимагалось відбутися не менше 10 військових кампаній на коні, або 20-у пішому строю, перш ніж претендувати на найнижчу посаду існувала також черговість зайняття магістратських посад). Фактично потрібні були великі кошти на передвиборну кампанію: бої гладіаторів та інші видовища, роздача хліба, вина, олії тощо. Практикувався і прямий підкуп виборців, існувала навіть такса за поданий голос. Оскільки виконання обов'язків було неоплачуваним, утримання магістратів проводилося з їх власної кишені.

В добу республіки політичні права на населення провінцій не поширювалися. Вибори магістратів здійснювалися виключно громадянами Риму. Безплатні роздачі продовольства та організація видовищ для потенційних виборців значною мірою сприяли зростанню люмпенізації маси пролетарів, яка починає жити виключно за рахунок подачок.

Провінції управлялися призначеними Римом губернаторами з числа колишніх консулів та преторів. На середину 2 століття до н. е. таких провінцій налічувалося 9: Сицилія, Сардинія, Корсика, Цізальпінська Галлія, Іспанія, Африка, Македонія, Іллірія, Азія. Влада губернаторів у провінціях була практично необмеженою.

Специфічною суспільною установою Риму була армія. До служби допускалися громадяни з 16-17 років. Пролетарі тривалий час служби позбавлялися. В кінці III століття до н. е. майновий ценз для служби в армії понизився з 11 тисяч асів до 4 тисяч, а у I столітті до н. е. до служби почали допускати неімущих. Солдат отримував плату і міг розраховувати на частку у військовій здобичі (щоправда, з цих сум він не лише утримував себе, але й давав хабарі нижчим командирам за звільнення від робіт). Так, після перемоги над Антіохом римляни захопили 1280 слонових бивнів, 234 золотих вінки, 187 тисяч фунтів срібла (1 римський фунт - 327 гр.), 224 тис. срібних грецьких монет, 140 тисяч македонських золотих монет, а контрибуція накладена на Антіоха склала 15 тисяч талантів.

За законом консула Марія (кінець II століття до н. е.) після 16 років служби солдат - ветеран наділявся земельною ділянкою з суспільних фондів. Пізніше, починаючи з Сулли, ветерани стають опорою диктаторів та імператорів, отримуючи від них щедрі подарунки за попередню службу під прапором цих полководців. Дисципліна у армії забезпечувалася правом командуючого на смертний вирок. У виняткових випадках (бунт, втеча з поля бою) застосовувалася так звана децимація, тобто страта за жеребом кожного десятого з числа тих, що провинилися.

КРИЗА РЕСПУБЛІКИ. РЕФОРМИ ГРАКХІВ. ДИКТАТУРА СУЛЛИ

Ріст латифундій, де широко використовувалася найдешевша рабська праця, означав розорення десятків тисяч дрібних власників, які просто не витримували конкуренції. В самому Римі розгорнувся широкий демократичний рух на захист інтересів бідноти. Він відомий під іменем руху братів Гракхів. Тіберій Гракх походив з відомого плебейського роду Семпроніїв. У 133 р. до н. е. він був обраний народним трибуном і виступив з власним аграрним законопроектом, в якому пропонував встановити обмежувальну норму земельних володінь - не більше 1000 югерів (югер = $\frac{1}{4}$ га) на сім'ю. Надлишки мали бути конфісковані і розподілені між біднішими громадянами по 30 югерів. Метою реформи мало стати відновлення розореного селянства і збереження римської військової могутності, оскільки основою цієї могутності була саме селянська армія. Коли трибун Марк Октавій наклав трибунське вето на законопроект Тіберія Гракха, останній добився від трибунних зборів відсторонення Марка Октавія від посади трибуна. До складу комісії по проведенню реформ були обрані Тіберій Гракх, його брат Гай та його тесть Аппій Клавдій. При проведенні реформи Тіберію Гракху довелося кілька разів порушувати закони: відсторонити Октавія, затверджувати закон про субсидії для дрібних землевласників через народні збори, а не

через сенат, і, нарешті, виставляти свою кандидатуру на другий строк.

Під час цього виставлення в народному зібранні відбулося зіткнення. Тиберій Гракх і 300 його прихильників були убиті, а тіла їх скинуті у Тібр.

У 123р. до н. е. народним трибуном був обраний брат Тиберія Гракха - Гай, налаштований ще більш революцій-но. Для того, щоб отримати симпатії найбідніших верств населення, Гай провів так званий хлібний закон, згідно якого хліб з державних запасів продавався по знижених цінах. В інтересах мас був проведений закон Гая Гракха про вивід ряду колоній - на південь Італії та на місце зруйнованого Карфагену. Земельний фонд навколо Риму уже був вичерпаний і тому ця пропозиція була своєчасною. Гай зумів добитися свого переобрання на пост трибуна вдруге (122р. до н. е.) і виставив власну кандидатуру на третій строк (на 121 р. до н. е.). Вороги Гракха з числа сенаторів намагалися використати проти нього дві обставини - вивід колонії на місце Карфагену (ці землі вважалися підданими прокляття) і законопроект Гая про надання прав громадянства Риму італікам (тоді б вони могли претендувати на усі види військової здобичі не менш, ніж римляни).

Прихильники Гая Гракха укріпилися на Авентінському пагорбі. Але ворогам вдалося взяти цей табір штурмом. Гай Гракх загинув, а разом з ним було перебито ще 3000 його прихильників. Однак революційний рух італійського селянства і міської бідноти набирал далшого розмаху. Це був рух за землю, за політичні права, за загальну демократизацію суспільного ладу.

Вже в 111 р. до н. е. був прийнятий закон Торія, який поклав початок приватизації земельного фонду (до цього земля традиційно вважалася суспільною власністю). Наділ, не більший за 30 югерів оранки, став вважатися приватною власністю. Введення землі в оборот прискорювало процеси класового розшарування, а отже і загострювало класову боротьбу. Під час війни з нумідійським царем Югуртою Рим опинився на грані військової поразки. З півночі розпочався натиск племен галльського і германського походження - кімврів і тевтонів. Полководець Гай Марій урятував Рим, але для цього йому довелося змінити соціальний склад армії - у військо були допущені неіміщі пролетарі. Зрозуміло, що включення цих шарів суспільства до складу збройних сил призвело до збільшення їх ролі і впливу у суспільному житті Риму. В 100 р. до н. е. трибун Сатурній провів закон про роздачу земель солдатам Марія і про нове зниження цін на хліб. Трибун Лівій Друз 91 р. до н. е. Виступив з законопроектом про надання громадянських прав італі-кам. Це намагався зробити ще Гай Гракх, адже італіки (жителі Італії, не громадяни Риму) складали понад 2/3 римського війська. Лівій Друз був убитий, що послужило сигналом для початку так званої союзницької війни (90-88 рр. до н. е.). Рим опинився у надзвичайно складному становищі і був змушений піти на поступки. Усі італіки отримали права римського громадянства. Нові громадяни були приписані до 8 (з 35) триб, тобто в трибутних зборах «старі» громадяни Риму ще зберігали свій вплив, але виключне становище римської міської общини уже було підірване. Крім того, відбулося переродження армії. Після завершення громадянської війни вона перетворюється у самостійну силу.

Виступ проти влади Риму понтійського царя Мітрідата VI (121-63 рр. до н. е.) призвів до втрати Римом Боспору, Колхиди, Малої Вірменії. За його сигналом у різних містах Малої Азії в один день було перебито 30 000 римських громадян. Розвиваючи успіх, Мітрідат зі своїми військами зайняв Грецію. Консулом на 88 р. до н. е. був обраний Луцій Корнелій Сулла (138-78 рр. до н. е.). За три роки війни у Греції він зумів завдати поразки Мітрідату, був підписаний вигідний для Риму мир.

Навесні 83 р. до н. е. Сулла висаджується зі своєю армією на півдні Італії і починає новий етап громадянської війни - проти консулів Цінні і Марія. У 82 р. до н. е. утверджується одноосібна безстрокова диктатура Сулли. Для розправи зі своїми противниками Сулла вводить проскрипції - особливі списки людей, що оголошувалися поза законом. Убивця осіб, занесених у проскрипції, отримував винагороду від диктатора, їхні раби підлягали звільненню. Спроба переховувати занесеного у ці списки каралася смертю. Таким чином, було знищено понад 100 сенаторів і 2500 вершників. Сулла провів у життя ряд антидемократичних законів, зокрема Сенат отримав нові права, включаючи судові. Компетенцію народних зборів різко обмежили. Трибуни позбавлялися політичних функцій. Однак уже в 79 р. до н. е. Сулла тяжко захворів і зрікся влади. Республіканську конституцію було повернено, але ненадовго.

ПРИЧИНИ ПАДІННЯ РЕСПУБЛІКИ. ДИКТАТУРА ЦЕЗАРЯ

Продовження в т. зв. Мітрідатових воєн з Римом у 74-64 рр. закінчилося повною перемогою Риму з включенням Понтійського царства до складу Римської імперії. Полководець Помпей, командуючий римською армією, здобув перемогу над 22 царями, Мітрідатовими союзниками, підкорив 12 млн чоловік, завоював 1538 міст і фортець. Захитало Республіку повстання Спартака, що вибухнуло у 74-71 рр. до н. е. Армія рабів у момент найвищого успіху досягала 120 тисяч чоловік. Повстання було придушене армією під проводом Марка Красса.

У самому Римі визрівав заколот Луція Сергія Катіліни, метою якого мав стати державний переворот і скасування боргів. Катіліна, виданий Цицероном, втік до Етрурії і разом з 3000 його прихильниками загинув у бою з римським військом.

Невдовзі після придушення цього виступу політична влада в Римі переходить до рук трьох визначних діячів, які утворюють 1-й тріумвірат (60 р. до н. е.). До складу тріумвірату входили Помпей (переможець Мітрідата), Красс (який збавив Рим від Спартака) і Цезар.

Юлій Гай Цезар (народився 100 р. до н. е.) починав свою політичну кар'єру як типовий демократ. Домігшись свого обрання консулом на 59 р. до н. е., провів аграрний закон, за яким колишні ветерани Помпея були наділені земельними ділянками. Однак, для втілення в життя цього законопроекту Цезар був змушений діяти в обхід Сенату, відхиливши вето народних трибунів. Того ж 59 р. до н. е. Цезар провів ще один аграрний закон, за яким переважне право на отримання землі з суспільних фондів мали батьки, що утримували 3-х і більше дітей (таких в Італії було 20 000). Одночасно консул

обмежив права провінційних намісників, забезпечуючи цим популярність і підтримку місцевого населення.

Тепер Цезарю було потрібне військо. Він добивається, щоб його призначили намісником у Галлію (на 5 років). Але оскільки Галлію ще треба завоювати, то Сенат дозволяє Цезарю набрати армію. Галлія була підкорена і у 57 р. до н. е. проголошена римською провінцією. В 54-51рр. до н. е. Цезар з 60 000 військом придушує 300-тисячне повстання галлів, тоді ж було підкорено 300 племен, взято штурмом 800 міст, захоплено в полон 1 млн чоловік. Золото сильно упало у ціні і продавалося в Римі просто на фунти.

Сенат, побоюючись авторитету Цезаря, вимагає від нього розпуску війська. Після відмови сенатори оголошують полководця ворогом вітчизни і доручають Помпею набрати армію для боротьби з Цезарем. До 45 р. до н. е. Цезарю довелося вести війни проти Помпея, його синів, Мітрідатово-го сина Фарнака (цей був розбитий за 5 днів, після чого народилося знамените «Прийшов, побачив, переміг») та Ка-тона Молодшого. В 46 р. до н. е. Цезаря проголосили

диктатором на 10 років, а в 44 р. до н. е. - пожиттєвим. Крім цього, з 48 р. до н. е. в його руках зосередилася влада трибунів, з 46 р. до н. е. - цензорська влада. В 45 р. до н. е. йому присвоїли титул імператора. В його ж руках знаходилася влада верховного понтифіка (жерця). Коміції існують, але виконують вже волю диктатора. Сенат не лише збережений, але й розширений ще на 300 чоловік (разом 900), проте слухняний волі імператора. Таким чином Цезар отримав можливість одноосібно здійснювати вищу владу, оголошувати війну і укладати мир, розпоряджатися скарбницею і управляти військом. Кілька разів його соратники намагаються увінчати, Цезаря царською (гех) діадемою - оскільки Цезар готувався до походу проти парф'ян, щоб помститися за смерть Красса, в Римі ширилися чутки, що перемогти парф'ян може лише цар (реке).

Все це викликало невдоволення як народу, так і деяких сенаторів, які вважали Цезаря тираном. 15 березня 44 р. до н. е. на засіданні Сенату він був заколотий змовниками, яких очолювали Брут і Кассій. На тілі Цезаря з 23-х ран лише одна виявилася смертельною.

Перебування при владі Гая Юлія Цезаря - це своєрідний рубіж між римською республікою та імперією. Причини переходу від однієї форми державного устрою до іншої полягали у наступному: по-перше, розвиток рабовласництва і приватної власності призвів до посилення класового розшарування. Різка різниця між станами суперечила декларативній рівності римських громадян, закладеній в основі Республіки.

По-друге, римські республіканські установи склалися як органи управління містом, полісом. Після надання прав римського громадянства населенню усієї Італії та здійснення завоювань в Європі, Азії, Африці попередня система втратила свою ефективність. З цих причин Республіку замінив монархічний режим, що спирався на сильну армію і постійний державний апарат. У порівнянні з республікою ця система мала дві суттєві переваги. Рабовласницький клас отримав в особі монарха ефективного

захисника свого економічного і політичного панування. Латифундіям більше не загрожували демократи - демагоги типу Катіліни, які для отримання підтримки плебсу були готові перерозподілити землю і власність. З іншого боку, Римська держава отримувала додатковий фактор стабільності після допущення до політичної влади панівної верхівки завойованих Римом провінцій. За Юлія Цезаря надання прав римського громадянства населенню провінцій стало поширеною практикою. Інакше і бути не могло - кордони імперії простягнулися від Іспанії до Вірменії і від Британії до африканського узбережжя. Армія давно перестала бути за своїм складом установою громадян міста чи навіть мешканців самої лише Італії. Убивства Гая Гракха і Лівія Друза показали, що добровільно жертвувати своїми привілеями на користь усіх громадян імперії більшість жителів Риму не бажали. Краще було провести цю назрілу реформу зверху, ніж чекати заколотів і громадянських війн знизу. Імператори це розуміли краще від плебсу. Вони не лише роздавали римське громадянство за особливі заслуги, але й без зайвих церемоній включали до складу Сенату чи дарували символічні персні «вершників» тим державним чиновникам і офіцерам, що висунулися з пануючої верхівки підкорених народів. Зрештою, у 212 р. н. е. імператор Каракалла надав права римських громадян усьому населенню підкорених провінцій. Зайве говорити, що панівна верхівка завойованих країн - за умови лояльності до римської імператорської влади - отримувала ці права набагато швидше. Об'єктивно перехід від республіки до монархії не лише зосередив владу в руках аристократичної олігархії наддержави, але й внутрішньо зміцнив імперію, заклав підвалини для її ще кількасотріч-ного зростання.

СУСПІЛЬНИЙ І ДЕРЖАВНИЙ ЛАД РИМУ В ПЕРІОД ПРИНЦИПАТУ

Убивство Цезаря не означало відновлення республіки. Бруту і Кассію довелося втікати з Риму, фактичним господарем міста став найближчий друг Цезаря консул 44 р. до н. е. Марк Антоній. У 42 р. до н. е. при Філіппах у Македонії Брут і Кассій були розбиті, що означало повну і остаточну поразку прихильників старої сенатської республіки. В самому Римі було встановлено 2-й тріумвірат у складі Марка Антонія, Октавіана (молодий родич Цезаря, усиновлений ним) та Лепіда. На відміну від 1-го, цей тріумвірат був затверджений народними зборами. Тріумвіри розгорнули кривавий терор проти тисяч прихильників республіки. Ними знищено 130 сенаторів та понад 2 тисячі вершників. В результаті внутрішнього конфлікту тріумвірат розпався і Октавіан винищив своїх колишніх соратників. 13 січня 27 р. до н. е. Октавіан розіграв в сенаті і на народних зборах сцену складання з себе надзвичайних повноважень і «відновлення» республіки. Однак сенатори вмовили його залишитися при владі, наділивши Октавіана почесним титулом Августа. Октавіан Август (27 р. до н. е.- 14р. н. е.) намагався на відміну від свого усиновителя якнайменше підкреслювати монархічний характер своєї влади. Тому він називав себе «першим серед рівних» або *принцепсом*, оскільки його ім'я стояло першим у списку сенаторів. Саме тому і увесь лад, що склався за Августа та існував у період ранньої імперії отримав назву

«принципату». Його можна було б визначити як монархію під виглядом республіки. Сенат і усі республіканські установи зберігалися. Октавіан демонстрував свою повагу сенаторам і 13 разів обирався консулом. Мав також владу трибуна, був верховним жерцем, отримав почесний титул «батька вітчизни». Всі республіканські посади, зосередилися в одних руках. Крім цього, Август володів і вищою військовою владою (старовинне військове звання «імператор» було включене в склад його титулів та імені). Магістрати фактично стали чиновниками принцепса. Посади претора, едилів, народних трибунів втратили реальне значення. Магістрати почали отримувати платню від принцепса, від нього ж залежав термін їх перебування на посаді. В руках імператора зосередилася необмежена влада: видання законів, командування військом, вища адміністративна і судова влада. Режим його особистої влади підтримував розгалужений апарат таємної поліції, донощики в політичних справах отримували четверту частину конфіскованого майна. За Августа була скорочена армія, але створена т. зв. преторіанська гвардія, яка становила особисту охорону імператора. Роль народних зборів різко зменшилась, їх функції перейшли до принцепса і Сенату. Вже Цезарем було встановлено майновий ценз в 1 000 000 сестерціїв для членів Сенату. Склад сенаторів поповнювався за рахунок осіб, що висунулися на державній службі. Формально Сенат міг видавати закони, призначати і зміщувати магістратів, включаючи вибір і зміщення самого принцепса. Одночасно Сенат був і вищою судовою інстанцією. Насправді ж, за винятком нетривалих періодів, коли відбувалася зміна імператорів і династій, роль Сенату була номінальною.

Разом з сенаторами верхівку суспільства становили вершники. Майновий ценз для цієї категорії складав 400 000 сестерціїв. Як правило, це були офіцери і чиновники, у чиєму володінні перебувало середнє за римськими поняттями по-містя - близько 100 га орної землі. Стосовно плебсу, починаючи з Августа, проводиться політика «хліба і видовищ». Населенню Риму щедро роздаються даровий хліб, олія, вино, дрібні суми грошей, для нього влаштовують пишні ігри і видовища (наприклад, «морські» бої гладіаторів у гігантському штучно виритому ставку), але народ вже усувають від будь-якої участі у політичному житті.

Відносно рабів імператорами проводиться політика терору і насильства. Побойуючись нових повстань, подібних до виступу Спартака, імператор Август вводить закон, за яким смертній карі підлягають усі раби, які в момент убивства господаря перебували у маєтку. Одного разу (61 р. до н. е.) за вбивство знатного римлянина було страчено усіх міських рабів цієї людини - 400 чоловік. Власті пішли на цей крок навіть всупереч обуренню усього населення Риму, як рабів і вільновідпущеників, так і вільних людей. Імператор Адріан (117-138 рр. н. е.) уже не прагнув до нових захоплень і звертав особливу увагу на внутрішнє зміцнення держави, в першу чергу на розвиток адміністративно-бюрократичного апарату. За його указом господар за безпричинне убивство невільника мусив платити штраф. Найжорстокіших рабовласників примушували продавати своїх рабів. Однак у кожному маєтку

існували свої внутрішні в'язниці. Рабів, що провинилися, часто примушували працювати, закованими у кайдани. Примусова праця була малоефективною. Тому підприємливим рабам дозволяють (ніби від імені господаря) мати своє майно, набувати кораблі, відкривати торговельні заклади. Таке майно називається *пеку-лієм*. Особливого поширення набув пекулій у сільському господарстві. Господар раба забирав собі левову частку прибутків з пекулія, міг у будь-який час відібрати його.

Але старе римське право забороняло рабу продавати чи купувати будь-що, брати позику, наймати чи здавати в оренду худобу чи реманент. Поступово відбувається зняття обмежень для рабів - пекуліатів, що відповідало інтересам власників пекуліїв. В подальшому, уже в період т. зв. домінації, це приведе до перетворення колишніх рабів у колонів.

Вільне населення провінцій у 212р. н. е. добивається прав римських громадян. Зрозуміло, що найбільше від цього виграла провінційна знать, яка поповнила ряди сенаторів і вершників. Однак простий люд у провінціях важко переносив римське панування. У селян відбирали землю для римських поселенців, їх продавали у рабство за борги, обкладали поборами, головним чином, на користь армії. Тому в багатьох провінціях (Галлія, Британія, Африка - 1 ст., Палестина - II ст.) спалахують великі повстання проти римського панування. І навіть після надання прав римського громадянства становище низів залишалося складним. Дрібні землевласники були обтяжені чисельними податками, вони були змушені брати участь у тривалих військових походах. Це вело до розорення селян. Частина їх йшла до війська, де рядовий міг дослужитися щонайвище до центуріона (сотника), а офіцерський корпус складався з сенаторів та вершників.

«Золотий вік» Римської імперії був нетривалий. У 192 р. в результаті змови загинув останній імператор династії Ан-тонінів - Коммод. Після його смерті розпочинається громадянська війна, на престол одночасно претендують кілька імператорів. Переможець Септимій Север (193-211) стає першим «солдатським імператором». Його влада носить відверто військовий характер. Але рядовий солдат отримує змогу дослужитися до командних чинів і звання вершника. Таким чином, перед ним відкривається можливість не лише військової, але й цивільної кар'єри. Север заповідає синам: «Живіть дружно, збагачуйте солдатів і не звертайте уваги на усіх інших». Начальник гвардії (префект Преторія) не лише здійснював командування військом, але й очолював адміністрацію, суд. Зрозуміло, що доля таких «солдатських імператорів» в значній мірі залежала від армії та її командуючих. У середньому кожний з солдатських імператорів перебував при владі 4 роки. Після убивства останнього з імператорів династії Северів влада деякий час перебувала у руках Максиміна - колишнього пастуха, який вступив на службу простим воїном. Та й він був скоро убитий, і імператори почали змінюватися на престолі з калейдоскопічною швидкістю. Внутрішня нестабільність імперії призводить до частих наскоків варварських племен: готів у Причорномор'ї, франків і аллеманів у Галлії, саксів у Британії, маврів в Африці. Від Риму відпав ряд провінцій - Галлія, Британія, Іспанія, на сході

утворилося Пальмірське царство. Криза вимагала реформи усієї державної і суспільної організації.

ДОМІНАТ. РЕФОРМИ ДІОКЛЕТІАНА ТА КОНСТАНТИНА

Римській імперії вдається на певний час вийти з стану кризи. Імператорська влада знову зміцнюється. З 284 н. е. в Римі встановлюється *домінат* (від латин, сіютіпіз -пан). Це уже відкрито монархічний лад типу східної деспотії. Рештки старих республіканських установ зникають, Сенат перетворюється усього лише на міську раду Риму. Влада домінуса вважається вищою від законів і обожествляється.

Управління здійснюється на суворо централізованій основі під патронатом чиновників. Підготовка законопроектів і обговорення питань зовнішньої і внутрішньої політики виконується тепер державною Радою, яка діє при імператорі і за його дорученням. Домінує спирається на постійну армію, служба в якій вважається почесною професією. Чиновники отримують форму одягу, привілеї, пенсії. Крім військового відомства важливе місце в державі належить і відомству фінансовому.

Реформи розпочав імператор Діоклетіан (284-305), син вільновідпущеника, проголошений військом імператором. Він провів податкову реформу. Колишні непрямі податки замінюються уніфікованим подушно-поземельним податком, який збирався натурою і був вищим. Було також здійснено монетну реформу, в обіг випущена повноцінна золота монета поруч зі срібною і бронзовою. Едикт про тверді ціни на товари і послуги (301 р.) став першою спробою державного регулювання цін як на предмети першої необхідності, так і на оплату праці. Наприклад, гонорар адвоката був вищим за одноденну плату мідника у 15 разів.

Враховуючи сепаратистські тенденції ряду провінцій, Діоклетіан розукрупнює імперію на 101 провінцію (пізніше до 120), об'єднаних у 12 т. зв. діоцезів. Це призвело до зменшення сили і, відповідно, можливості самостійних дій управителів провінцій.

З іншого боку, Діоклетіан ділить імперію на 4 частини («тетрархія») і призначає собі співправителів, 2 *августы* -для західної і східної частин імперії (імперії, в свою чергу, ділилися на дві префектури), добирали собі співправителів -2 *цезарів*. Тепер чотири співправителі спільно придушують спроби самозваних претендентів на престол. Кожний з них наділений найвищими повноваженнями на своїй території, але намагання стати одноосібним правителем відразу нашкоджується на опір решти трьох співправителів. Цей механізм на якийсь час зупинив калейдоскопічну зміну імператорів, внутрішньо зміцнив державу, дозвол-ив організувати відсіч варварам на кордонах імперії. Сама армія зросла приблизно на третину і була розділена на дві частини. Перша стояла на кордонах держави, друга посилялася на підкріплення туди, де виникала у цьому потреба.

У 305 р. Діоклетіан добровільно зрікся влади. І хоча формально влада передавалася його колишнім співправителям і помічникам, але відразу знайшлися нові претенденти на престол, в країні розпочалася громадянська війна.

Переможцем з неї вийшов Константан Великий (313-337). Він зберігає поділ імперії на 4 частини, але ними управляють вже не співправителі, а підпорядковані одноосібному імператору префекти. На чолі діоцезів були поставлені вікарії.

За Константина встановлюється союз християнської церкви з державою. За *Міланським едиктом* (313 р.) оголошувалася віротерпимість стосовно до християнської релігії. З цього моменту церква стає надійним союзником, захисником імператорської влади, а імператори збагачують церкву земельними і грошовими пожалуваннями.

11 травня 330 р. столиця імперії урочисто переноситься на береги Босфору. Стара грецька колонія Бізантій була розширена і перейменована у Константинополь. Перенесення столиці - явище не випадкове. Східні провінції були культурніші і багатші від західних. Економічний і культурний центр імперії перемістився на схід.

Реформи Константина завершують реорганізацію сільського господарства. Раби-пекуліарії за своїм становищем вже з кінця II ст. н. е. мало чим відрізнялися від т. зв. колонів. *Колонами* в Римі називалися люди, як правило, з числа вільних, які брали в оренду земельний наділ. Власникам помість-сальтусів була вигідна лише довгострокова оренда. Земля розбивається на дрібні ділянки, які обробляються рабами - пекуліаріями і вільними - колонами. На початках раб працює за 1/6 чи навіть 1/9 врожаю, решта відходить господарю. Колон віддавав 1/3 врожаю (а не 5/6) і мав відробити 6-12 днів у рік на свого господаря. Але поступово раб піднімався до становища «вільної» людини (з нього знімаються юридичні обмеження тощо), а вільний селянин опускається до кріпацтва, тобто проходить фактичне урівняння цих двох категорій землеробів. Імператорська конституція Константина (332 р.) позбавляла колону права переходити з одного маєтку до іншого. Утікач надалі повертався господарю в кандалах. Той, хто прийняв його, сплачував власнику суму нестриманих податків і платежів. Такий порядок фактично означав переростання рабовласницьких відносин у феодальні. Щось подібне відбувалося і у ремісничому середовищі. Колишні раби, вільновідпущеники і вільні люди тепер у рівній мірі залежать від власника сальтуса, живуть на окремих хуторах чи в селах зі своїми ремісничими майстернями, крамницями, ятками, виконуючи однакові повинності і сплачуючи оброки. Син власника ремісничої майстерні чи торгової ятки успадковує становище батька.

Останнє об'єднання імперії у одних руках відбувається за імператора Феодосія I (379-395). За його правління колони були остаточно прикріплені до землі, а ремісники - до корпорацій і міст. Панівною релігією стало християнство. Після його смерті імперія остаточно розпадається на Західну і Східну. В 410 р. готи на чолі з Аларіхом вперше вступають у Рим. У 476 р. вождь германських найманців Одоакр скидає останнього імператора Західної Римської імперії Ромула-Августула, і ця імперія перестає існувати, навіть формально.

РИМСЬКЕ ПРАВО РАННЬОЇ РЕСПУБЛІКИ. ЗАКОНИ XII

ТАБЛИЦЬ

Класична завершеність римського права пояснюється, по-перше, високим рівнем товарних відносин; по-друге, всесвітнім характером самої імперії, що викликало необхідність примирення на певному рівні різноманітних правових систем (грецька демократія, східна деспотія тощо); по-третє, можливістю використання правового досвіду найбільш культурних іншонаціональних частин імперії (наприклад, Афіни), а також діяльністю римських юристів, які користувалися могутньою підтримкою держави і авторитетом у населення.

Першою правовою пам'яткою Риму вважаються *Закони XII таблиць* (V ст. до н. е.), прийняття яких стало наслідком вагової перемоги, здобутої плебеями у боротьбі з патриціями. Характерною ознакою древнього квіритського права був формалізм. Недотримання обряду набуття т. зв. гез тапсірі (5-7 свідків, накладання руки на покупку, покладення суми на вагу), навіть якщо йшлося про несуттєві дрібниці, вело до визнання угоди недійсною, незалежно від сплати суми. До гез тапсірі належали земельні наділи, раби, робоча худоба, будівлі і сільські сервітути. Усі інші товари складали т. зв. гез пес тапсірі, їх набуття не вимагало специфічного обряду «накладання руки» в присутності свідків.

Земля була колективною власністю - аґрегати́виз. У приватну власність сім'ям було роздано, за легендою ще Ромулом, лише по 2 югери (0,5 га), у користування отримували поле 20 югерів (5 га). Після завоювань земля підлягала зрівняльному перерозподілу. Герої отримували додаткові наділи. Держава слідувала, щоб недопускався небажаний перерозподіл землі, наприклад, від патриціїв до плебейів.

Існувало боргове рабство (до 326 р. до н. е.), однак у разі виплати боргу такий раб повертав собі волю. Боргове рабство у Римі було скасовано аж через 268 років після реформи Солона в Афінах.

Майно вважалося колективною власністю сім'ї, але розпоряджатися ним мав право лише раїег гатїїаз (батько сім'ї), після його смерті майно ділилося між агнатами -кровними чи прийомними членами родини. Дочка переходила у сім'ю чоловіка без прав на спадок, це ж стосувалося її нащадків, онуків раїег ішпїїаз. Залежності від живого батька син міг позбутися лише після трикратного символічного продажу у рабство, без збереження права на успадкування майна.

Шлюб укладався у різних формах - купівлі «накладанням руки» або зіпе тапи (майно у роздільній власності подружжя, шлюб щороку поновлюється після 3-денного відлучення - інакше за терміном давності (1 рік 1 день) дружина стає «власністю» чоловіка).

Закони XII таблиць найважчими злочинами, що каралися смертною карою, вважали зраду держави, потрапу чужого врожаю, підпал будинку чи поля, злісні наклепи та злісне кривосвідчення. За нічну крадіжку злодія можна було вбити на місці, за денну - він потрапляв у рабство до потерпілого.

Вищі магістрати самі вирішували, що є злочином чи таким не виступає.

Тілесні покарання (крім смертної кари) не застосовувалися. Вільний за злочин міг відкупитися, раб відповідав життям. Крім того, для страти вільного громадянина вимагалось рішення центуріатних коміцій. За засудженими вільними зберігалось право апеляції до народних зборів.

Основною формою захисту порушених прав за законами XII таблиць була безпосередня розправа потерпілого з порушником. Спійманого на місці злочину потерпілий міг скалічити чи убити на місці. Пізніше ці функції перебере на себе держава.

Оригінали XII таблиць не збереглися (знищені у 387 р. до н. е. під час нападу галлів). Уявлення про них маємо з фрагментарних уривків із творів більш пізніх авторів. Закони XII таблиць були виставлені на головній площі міста. Отримання громадянських прав у 18-річному віці супроводжувалося перевіркою знання молодим римлянином цих законів.

КЛАСИЧНЕ РИМСЬКЕ ПРАВО (ПІЗНЯ РЕСПУБЛІКА І ПРИНЦИПАТ)

Поступово в римському праві відбуваються суттєві зміни. Проходить відмова від юридичного формалізму, утверджуються принципи «рівності сторін», «справедливості», «доброї совісті». Переворот в судочинстві відбувається приблизно в 150 р. до н. е. Суддя більше не вільний у своєму рішенні, він мусить керуватися запискою (т. зв. формулою) претора, посадової особи, у чиї функції входив попередній розгляд справи. Обидва претори при вступі на свої посади видавали едикти, де встановлювалися правила, якими повинні були керуватися судді при розгляді справ. *Преторський едикт* з часом стає важливішим джерелом нового права, законотворчим актом. Кожний претор при вступі на посаду підтверджував перевірені на практиці едикти своїх попередників, додаючи щось своє. Крім того, перед передачею у суд кожної конкретної справи претор вислуховував обидві сторони і складав юридичну формулу позову. Судді інколи давали вказівку зробити так, а не інакше, інколи ж - повна або часткова свобода.

Старе квіритське право замінюється преторським, тобто тими нормами, що були вироблені внаслідок право-творчої роботи вищих посадових осіб (преторів) з врахуванням, як правило, досягнень світової юридичної думки того часу.

Під час процесу позивач і відповідач були змушені користуватися послугами юристів. Найбільш знаменитими правознавцями тієї доби були: Прокул, Сабін, Гай, Папініан, Помпоній, Павел, Ульпіан. Перші два поклали початок двом напрямам римської юриспруденції: прокуліанському та сабініанському.

Відбувається поступове зближення трьох форм права: цивільного (Закони XII таблиць, постанови народних зборів, коментарі юристів), преторського (едикти преторів) та т. зв. права народів, тобто тих юридичних процесів, де обидві сторони були іноземцями. Судочинство в останньому випадку здійснював перегрінський претор (з 242 р. до н. е.), процес проходив у набагато простішій формі.

У період імперії діяв *екстраординарний процес*. Чиновник - суддя розглядав справу по суті відразу після виступу сторін і їх адвокатів. У суді почав вестися протокол, вводилося суддівське мито та стягнення судових затрат. Рішення суду звично спиралося на едикти імператора, влада якого вважалася джерелом правосуддя. Допускалася апеляція.

Зрушення в економіці загалом поширювалися на юриспруденцію. Римське цивільне право класичного періоду є предметом самостійного спецкурсу (40 годин), тому обмежимося лише найбільш загальними зауваженнями.

Саме римськими юристами було введено поділ на право приватне (інтереси окремих осіб, наприклад, власність, сім'я) і право публічне (норми, які за визначенням Ульпіана, «стосуються становища Римської держави як цілого»). В першому випадку винний присуджувався, як правило, лише до штрафу, чи відшкодування збитків потерпілому. При розгляді усіх справ суддя виявляв сам факт протизаконного діяння, наявність умислу, необережності чи невідомості. РИМСЬКИМИ юристами розроблено поняття складу злочину.

Ці орієнтири права зберігалися і у середньовіччі - у тих державах, що запозичили римське класичне право, та у подальшому у праві буржуазних країн.

Рекомендована література

История Древнего Рима.- М.: Высшая школа, 1981.

Історія стародавнього світу.- К.: Вища школа, 1976.

Косарев А. И. Римское право.- М.: Юридическая литература, 1986.

Тишик Б. Й., Орач Є. М. Основи римського приватного права.- Львів: Видави. ЛьвДУ, 1994.

Машкин Н. А. История Древнего Рима.- М.: Госполитиздат, 1956.

Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран.- М.: Юридическая литература, 1984.- С. 43-72.

Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія.- К.: Вентурі, 1995.- С. 30-61.

Тема 5

ФЕОДАЛЬНІ ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ. ДЕРЖАВА ФРАНКІВ

Середніми віками в Європі учені називають період від падіння Західної Римської імперії (476 р.) до падіння Східної Римської імперії чи Візантії (1453 р.). Це час існування особливого суспільного ладу, який прийшов на зміну рабовласницькому. Феодальне суспільство так само, як і рабовласницьке, було класовим, воно базувалося на експлуатації людини людиною. Відмінність полягає в тому, що за феодалізму трудящі були вже не рабами, а лише особисто залежними від своїх панів, чи в гіршому випадку, кріпаками представників пануючого класу, який називався класом феодалів. Феодалізм як суспільний лад був неминучою і необхідною стадією в історії розвитку людства, але в порівнянні з рабовласницьким ладом він виступає більш прогресивним явищем, хоча характеризується ще слабким суспільним

поділом праці.

ДЕРЖАВА ФРАНКІВ

Після падіння Західної Римської імперії салічні франки на чолі з королем Хлодвігом (481-511) на початку VI ст. зайняли майже усю територію колишньої Римської провінції Галлії. На кінець VIII ст. вони підпорядкували собі германські племена аллеманів, тюрінгів, саксів, баварів, лангобардів.

Про германців розповідали ще Юлій Цезар, який зустрівся з ними в серед. I ст. до н. е., та історик Тацит, який вивчав їх побут і звичаї наприкінці II ст. н. е. За часів Цезаря це були переважно скотарі, мисливці і рибалки, без розвинутого землеробства. Земля оброблялася спільно великими родовими групами, а продукти згодом розподілялися між собою. Ще через 150 років землеробство стало основним заняттям. Землю почали ділити між т. зв. великими сім'ями, які включали в себе три покоління родичів. Землі було багато і довгий час їй браку не відчувалося. Виникає ремесло і ринки збуту. Незначні справи роду і племені вирішуються старійшинами. Для найважливіших справ скликаються народні збори. У германців такі збори припадали на «щасливі дні» - при повному чи новому місяці. Проходили озброєними, згоду чи незгоду висловлювали, потрясаючи зброєю. Усі дорослі общинники були одночасно воїнами, наявність зброї була ознакою вільного, повноправного члена племені. Знатні і багаті часто збирали навколо себе дружину і, за висловом Тацита, «віддавали перевагу здобути собі кров'ю те, що іншим діставалося потом». Звісно, така дружина добиралася без огляду на приналежність дружинників до того чи іншого роду.

Перша германська держава остготів (східних германців) виникла в IV ст. н. е. на Дніпрі. В 375 р. був розбитий союз гунами, які прийшли з монгольських степів. Перша варварська держава вестготів (західних германців) утворилася в Пд.-Західній Франції і в Іспанії в 419 р. У 493 р. остготи під проводом короля Теодоріха (475-526) завоювали Італію, а в 568 р. Італія стала жертвою вторгнення нового германського племені лангобардів. Ці завоювання прискорили процес феодалізації суспільства, а разом з ним і виникнення держави. Серед завойовників - варварів найбільших успіхів добилися племена франків. Від гирла Рейну вони рушили за р. Шельду і в 486 р. підкорили Північну Галлію до р. Луари. Франкські королі охоче приймали до своєї дружини романізованих галлів. Вони були необхідні варварській державі завдяки своєму знанню писемності, римського і місцевого права, латинської мови. Середовище дружинників поповнювалося за рахунок королівських рабів, вільновідпущеників і кріпаків. Членів своєї дружини король щедро наділяв завойованою землею, спершу у вигляді подарунків, а згодом як пожалування суто феодального характеру (бенефіції).

Масштабні завоювання вимагали змін в управлінні. Рада старійшин була замінена постійним оточенням короля, народні збори назавжди втратили своє колишнє значення. Місце народного ополчення зайняло військо, що складалося з служилих людей. Коли франки захоплювали нові території, король наділяв у першу чергу своїх дружинників, які часто отримували володіння римської знаті, населені рабами і колонами. Так формувалася своя

власна, доморощена знать.

Уже в VI ст. основна маса орних земель стає у франків вільно відчужуваною власністю, «аллодом». Земля починає зосереджуватися у руках небагатих, переважна більшість колишніх вільних общинників вимушена шукати підтримки і захисту у сильних членів суспільства. Платою за отримане покровительство і захист ставала свобода. Бідняк отримував від покровителя ділянку землі на умовах безтермінового спадкового тримання. Іноді до неї додавалася худоба, реманент чи гроші. Натомість він був зобов'язаний сплатити за землю і відробляти своєю працею (панщина) чи продуктами тієї праці (оброк). Ці ж умови поширювалися на нащадків залежного общинника. Часто франки ставали залежними через неможливість несення військової повинності. Перші три місяці відбування служби воїн мусив харчуватися за власний рахунок, кожен три воїни повинні були мати з собою воза. Ухилення від служби у війську каралося штрафом у 20 биків. Розв'язуючи війну, король чи герцог тим самим підштовхував збіднілих общинників до розорення і перетворення на залежних людей. Однак покровительства часто шукали і заможні члени суспільства. Земля передавалася «добровільним» актом (він носив назву *ком-мендація*) новому власнику (графу чи монастирю) і поверталася попередньому уже в якості тримання, з зобов'язанням виконувати повинності. У більшості таких випадків, крім підтримки і захисту тримач до своєї ділянки отримував ще й додатковий наділ. Ділянка у спадковому триманні називалася «прекарій». Повинності селян спершу були неоднаковими, більшими чи меншими. Вони встановлювалися особливими договорами, в залежності від того, яким чином набувався прекарій, був він попередньою власністю тримача чи звичайним пожалуванням.

За втратою землі йшла втрата особистої свободи. Розпомалося з безнадійних боржників або повністю безземельних, які були готові взяти прекарій на будь-яких умовах. Згодом, коли цей процес розвинувся, уже у III-IX ст. королі забороняють перехід від одного феодала до іншого, вільні люди, з страху на покарання, зобов'язуються знайти собі пана (сеньйора). Утверджується правило: «нема землі без сеньйора», людину без «покровителя» можна пограбувати, убити тощо.

Землевласники-феодала поступово захоплювали судову і взагалі усяку адміністративну владу в межах своїх володінь. Для затвердження цих захоплених ними прав феодала добивалися від короля особливої грамоти, яка визнавала за ними право на те, що вони фактично захопили самі. Така грамота називалася імунітетною грамотою, а нова влада власника такої грамоти - імуніста - називалася імунітетом. Слово імунітет в перекладі з латини означає «вийняття», «вилучення» в розумінні вилучення даного земельного володіння з-під юрисдикції короля чи його чиновника - графа. Власник такої грамоти віднині самочинно здійснював судову і адміністративну владу в межах своїх володінь і часто поза ними.

Важливе значення для характеру феодальних відносин мала *реформа Карла Мартела* (688-741). У сфері її дії після утворення імперії Каролінгів

опинилася не лише Франція, але й Італія та Німеччина. Саме ця реформа дозволила франкам узяти під свій контроль чисельні германські племена - після неї держава франків була міцнішою за сусідів, а феодалний розвиток суспільства випереджував оточення. Карл Мартелл (Молот) був майордомом, тобто своєрідним прем'єр-міністром при кількох франкських королях у першій половині VIII ст. Він походив з багатого та знатного роду Арульфінгів, його батько також був майордомом. У 732 р. франкське військо ледве розбило арабів у битві при Пуатьє. Саме в цій битві проявилася слабкість армії франків, сформованої на основі народного ополчення. Араби мали значну перевагу в кінноті. Оскільки повне оснащення кіннотника (панцир, зброя, металічні лати для коня тощо) вартували стільки ж, як 45 корів, то у франкському війську вершників було обмаль. Влада Мартелла була настільки значною, що сучасники називали його «принцеп-сом». Він скористався цією владою для створення якісно нового війська. У церкви і монастирів було відібрано частину земель і роздано воїнам у вигляді бенефіцій. Далі йшлося за ієрархією: король роздав бенефіції герцогам і графам, ті - баронам, барони - рицарям. *Бенефіцій* – це землекористування на умовах несення військової служби та деяких інших повинностей. Власник бенефіція мусив на першу вимогу свого сюзерена (війна, придушення повстань) з'являтися для несення військової служби важкоозброєного кіннотника. Увесь обладунок вершник-шевальє мав придбати за власний рахунок - доходи з бенефіція. Таким чином, король чи інший феодал ставав *сеньйором*, а його бенефіціарій - *васалом* (від кельтського «людина»). Урочистий обряд посвячення у васали називався оммаж (від латинського «Ното»), тоді ж у королівському лексиконі з'являється вираз «мої люди». Наділені землею барони ставали васалами герцогів, рицарі - васалами баронів. Сформувався феодална драбина сюзеренітету - васалітет. В разі смерті васала його бенефіцій і обов'язки переходили до старшого сина (майорат), у разі відсутності синів - до зятя або іншого власника чоловічої статі, який міг виконувати військовий обов'язок. За відсутності такого спадкоємця-воїна бенефіцій передавався новому власнику. Практично відразу починається боротьба бенефіціаріїв за невідчуження своїх маєтків, що призводить до феодалної роздробленості. Через переважно натуральний вираз господарства торговельні відносини мають епізодичний характер, відсутні і національні зв'язки. Взагалі формування нації, тобто усталених груп людей з розвинутими політичними, економічними, етнічними, релігійними та ін. зв'язками,- це ознака більш зрілого ступеня розвитку, властивого для епохи капіталізму. Зусилля королів та майор-домів щодо створення великих державних утворень, як правило після їх смерті, зводяться нанівець. Так, після смерті короля Хлодвіга його нащадки ділять державу на 4 частини: Австрію, Нейстрію, Бургундію, Аквітанію (кін. VII ст.). Створена Карлом Великим у 800 р. величезна імперія, у 843 р. була розділена між його трьома онуками: Людовік Німецький отримав східну частину, Карл Лисий - західну (сучасна Франція), центральний коридор та Північна Італія опинилися в руках Лотаря. Розпад великих державних утворень після смерті

їх засновників супроводжувався боротьбою між нащадками. У цій боротьбі претенденти на свою частку спадщини спиралися на васалів. Останні, в свою чергу, добивалися імунних грамот і невідчуження бе-нефіціїв. З часом маєтки перетворювались у феодалську власність, а назви посад (граф, віконт) - у спадковий титул. Цій тенденції децентралізації намагалася протистояти сильна королівська влада.

Уже засновник династії Меровінгів Хлодвіг (V ст.) зробив значний внесок у зміцнення влади центру. Якщо на початку своєї діяльності він був повністю залежний від народних зборів (просив їх згоди на оголошення війни вестготам, на прийняття християнства тощо), то за роки подальшого правління вирішувалися завдання ліквідації племінного сепаратизму, створення нових загальнодержавних форм управління. Державу було розбито на територіальні округи і підпорядковано королівським чиновникам і судцям. Найближчим оточенням короля стала *Рада*, до якої входили вищі світські чиновники і єпископи. Перший сановник носив назву *майордома*, юридичним радником короля був *палацовий граф*, управителем канцелярії - *реферндарій*, командуючим кіннотою - *маршал*. Сталого розмежування обов'язків не було. Як правило, розширені засідання Ради з запрошенням представників знаті відбувалися навесні і восени, решту часу Рада була постійно діючим органом при королі.

На місцях управління округами здійснювали графи і герцоги. Крім адміністративних і судових функцій у їх обов'язки входив збір податків, частина яких призначалася для державної скарбниці. За 200 років правління нащадків Хлодвіга, Меровінгів, повністю було завершено переростання органів воєнної демократії в апарат управління, призначений обслуговувати інтереси феодалів. Уже Хлотар II (VI ст.) проголосив, що посади графів будуть заміщатися лише представниками знаті, переважно місцевої.

Останні королі з династії Меровінгів дістали прізвисько ліних. Управління поступово зосередилося в руках королівських майордомів. Зрештою, у 753 р. нащадок Карла Мартелла Піпін Короткий з династії Каролінгів (751-768) здійснив державний переворот і став королем франків. Син Піпіна Карл Великий (768-814) зумів підкорити своїй владі саксів, значну частину території майбутньої Австрії, швейцарські провінції, північний схід Іспанії. У 800 р. папа Лев III у Римі урочисто проголосив Карла імператором, а володіння Карла Великого почали називатися імперією. Франкська держава цього періоду може служити прикладом організації варварської держави. Столиці цієї держави у сучасному розумінні не існувало. Вона знаходилася там, де перебував король і його дружина. Король пересувався по франкській державі від одного свого маєтку до іншого, бо саме там знаходилися запаси продовольства та інших необхідних засобів для задоволення потреб двору і армії. Збиралися ці продукти та товари у вигляді податку з місцевого населення. Після спустошення запасів одного замку король з оточенням переїздив до іншого. Не мала варварська держава і чітко окреслених кордонів. Фактичними кордонами її були межі куди простягалася

влада короля і його дружини, що збирали данину і податки. Реформа Карла Мартелла започаткувала чисельне збільшення і зміцнення пануючого класу - воїнів-землевласників. Саме ця обставина дозволила Карлу вести енергійну зовнішню політику. З часу проголошення імперії до її складу входили сучасна Франція, північна частина Іспанії, північна Італія та значна частина західної Німеччини. Реально - це було тимчасове з'єднання під владою звитяжного завойовника, без скільки-небудь міцного внутрішнього економічно-політичного зв'язку.

Розпад імперії Карла Великого пояснювався не лише тим що в ній були об'єднані різні, часто ворогуючі між собою племена, які після його смерті відійшли від Імперії і стали самостійно існувати у формі племінних герцогств, як і до завоювання їх Карлом. Причини такого розпаду криються у самій природі феодалізму. Карл Великий спробував було організувати ефективну систему управління, не пов'язану з місцевою знаттю. На чолі округів призначалися графи які командували місцевим ополченням, у більш об-ширних областях - герцоги. Раніше ці посади належали племінним вождям і передавалися у спадщину. Імператор активно втручався у справи церкви (зокрема, у конфлікт між Римом і Візантією з богословських питань), йому належала ініціатива у призначенні на посади єпископів та архи-єпископів на підвладних територіях. Усі ці зусилля в кінцевому підсумку виявлялися марними. Оскільки міцні економічні зв'язки між частинами імперії були відсутні, розпад її на герцогства ставав неминучим. Нова знать, подібно до старої, місцевої, прагнула імунітетів, автономії, а в перспективі і повної незалежності від центру.

На початку XI ст. у всій Європі завершився процес феодалізації, тобто уся чи майже уся земля опинилася в руках пануючого класу феодалів, а усі трудящі села і міста потрапили у більш чи менш сувору форму залежності від панів. Найважчою формою залежності став кріпосний стан трудящих, який полягав у спадковій прикріпленості до певного представника панівного стану. Такий кріпак був спадково прикріплений до землі і зобов'язувався спадково служити своєму сеньйору. Чисельні повинності (панщина і оброк) називаються *феодальною рентою*. Феодальний власник отримує її за право користування землею, яку він передає селянам, чи, як їх стали називати, «тримачам».

Королі були надто слабкими, щоб протистояти посиленню місцевої знаті, оскільки єдиною можливістю винагороди дружинників і слуг в умовах натурального господарства було пожалування землі з правом збирати податки і данину. Великий землевласник в межах своєї вотчини ставав для населення фактичним государем, тобто виконуючим публічно-правові функції.

Король на цей час продовжує «існувати», але фактична влада на місцях належить феодалам. Найбільші з них, які отримали свої феоди від короля, вважають себе йому рівними - перами (досл. «рівними»), хоча й називаються його слугами - васалами. Дрібні феодали, що одержали свої наділи не від короля, а від перів, виступають вже їхніми васалами і зобов'язані служити

своїм сеньйорам і т. д. Увесь панівний клас побудовано у вигляді ієрархічної драбини: на вищій сходинці - король, нижче - великі феодали (герцоги, графи, абати великих монастирів), далі - барони, на найнижчій сходинці - прості рицарі. Увесь панівний клас зверху до низу був пов'язаний солідарністю своїх експлуататорських інтересів. Імперія Карла Великого після його смерті, з відносно централізованої держави розпалася на численні вотчини, власники яких перебували у васальній залежності один від одного і у кінцевому підсумку від короля. З останнім мало рахувалися, оскільки кожний феодал знав лише свого безпосереднього сеньйора і виконував лише його вимоги. У франкській державі, де феодалні порядки знайшли найбільш яскраве втілення, панував принцип: «Васал мого васала - не мій васал».

Показово, що не лише васал мав обов'язки щодо свого сеньйора, але й сеньйор, звісно, значно вужчі, - щодо свого васала. Останні зводилися до підтримки і покровительства. В разі, якщо сеньйор ігнорував ці обов'язки, грубо порушуючи права васала, той, принаймні теоретично, мав «право» на опір і навіть повстання. На практиці цим «правом» користувалися вже тоді, коли васал знаходив собі могутнішого покровителя або у разі помітного ослаблення сеньйора (військова поразка, опала, вимирання роду тощо).

РАННЬОФЕОДАЛЬНА ДЕРЖАВА В АНГЛІЇ

Близько 449 р. германські племена, сакси, юти та тюрін-ги, перейшовши через Ла-Манш, утворили на Британських островах кілька (7) варварських королівств. Набагато пізніше від континентальної Європи тут відбувся процес об'єднання в одне королівство - Англію. Це сталося лише в IX ст. (829 р.), коли король Уессекса Екберт об'єднав три королівства в одне.

Після германського завоювання Британських островів підкорені місцеві кельти були перетворені у напіввільних летів. Англосаксонська знать - ерли - отримали невеликі земельні наділи - «гальди». Площа такого гальда складала близько 40 га орної землі. В VI-VII ст. розпочався процес укрупнення феодалної власності. Колишні сім варварських королівств зливаються в три. Одночасно відбувається наступ ерлів на сільські общини і закріпачення селян. Користуючись усобною боротьбою королівських династій та війнами між королівствами, ерли домагаються надання їм імунітетних грамот. Місце колишніх старійшин в управлінні місцевими общинами посідають королівські чиновники з числа ерлів.

Найдавніший англосаксонський кодекс *«Правда Етельберга»* був створений у VII ст. Уже в цьому документі спостерігаємо класове розшарування суспільства. Так, за убивство вільного - ерла винний карається штрафом у 100 шилінгів. За убивство лета, в залежності від категорії, до якої належить убитий, штраф складає відповідно 80, 60 і 40 шилінгів. Життя безземельного наймита оцінене у 6 шилінгів. Показово, що життя усіх вільних членів суспільства захищене правом однаково - у 100 шилінгів, незалежно від службового чи майнового становища убитого. В законнику короля Альфреда (890 р.) убивство вільного - ерла оцінюється уже неоднаково - від 200 до 1200 шилінгів. У вищу суму оцінене життя найбільш знатних ерлів.

Якщо в державі франків селяни починають шукати собі «покровителів» уже в VII-VIII ст., а імператор Карл Великий спробував осуджувати практику тиску на селян позачерговими призовами на військову службу, судовим переслідуванням, допоки селянин «збіднівши, волею-неволею, власність свою не віддасть», то на Британських островах ці процеси проходили із запізненням, але набирали більш жорстких і категоричних форм.

Так, в законах Етельстана (близько 940 р.) містилася категорична вказівка: нехай родичі знайдуть сеньйора тому, хто його ще не має. Така людина, поки не знайде собі покровителя, стоїть поза законом, її можна навіть безкарно убити, як злодія! Над кожними 9 селянами має бути поставлений десятник, який призначений слідкувати, «щоб дев'ять виконували уклад».

Загалом в Англії відбуваються ті ж процеси державного будівництва, що і у франків. Від народних зборів функції управління переходять до рук короля і його ради - вітенге-мота («збори мудрих»). На місце родоплемінних старійшин призначаються королівські чиновники — елдормени. Однак феодалізація англійського суспільства розпочалася у IX ст. і підходить до свого завершення у середині XI ст., коли престол англосаксонських королів був захоплений герцогом Нормандії Вільгельмом I Завойовником (1066 р.). Останній з метою виявлення тих засобів, якими може послуговуватися держава, провів статистичне дослідження своїх володінь. Воно здійснювалося з допомогою місцевого населення, яке змушували свідчити під присягою, «як на страшному суді». Звідси назва рукопису, який зберігся до наших днів, «Книга страшного суду». Більша частина селян на цей час перебувала в кріпосній залежності і дістала назву «вілланів». Важко розповісти щось конкретне про суть і об'єми їх обов'язків. Однак, поза сумнівом, навіть у цей час ще зберігаються значні прошарки особисто вільних селян.

Англійський феодалізм відрізнявся від континентального не лише відставанням у часі. Тут, на Британських островах, перша (VI ст.) і друга (XI ст.) хвилі завойовників зустрічали відчайдушний опір підкореного кельтського, а згодом англосаксонського етносів. Королівська влада була змушена заставляти усіх членів пануючого класу, від аристократії аж до простого рицарства, вірно служити короні. І, навпаки, експлуататори-іноземці об'єдналися навколо короля-завойовника для збереження свого панівного становища.

Англія, таким чином, не знала того тривалого і складного шляху, яким йшли до об'єднання континентальні держави — через постійні усобні війни феодалів, що супроводжувалися значною загибеллю людей і матеріальних цінностей. Англійське суспільство страждало не від відсутності сильної королівської влади, а навпаки від сильної центральної влади, яка дозволяла собі чисельні зловживання.

ВАРВАРСЬКІ ПРАВДИ

Варварськими правдами називаються ранньофеодальні юридичні кодифікації германських народів. Найбільш ранньою з них вважається т. зв.

Салічна правда датована V ст. Приблизно тоді ж, у У-У I ст., з'явилися Рі-пуарська та Бургундська правди. Дещо пізніше були укладені англосаксонські судєбники, германські та кельтські юридичні збірники (ірландський, аллеманський, баварський) та ін.

У науковому розумінні *«Салічна правда»* не є ні кодексом, ні законом. В ній записані норми звичаєвого права.

Перший король франків Хлодвіг «постановив керуватися в судових рішеннях титулами з 1-го по 62-й». А потім зі своїми наближеними видав додаток з 63-го титула до 78-го. А король Хільдеберт згодом тривалий час роздумував, що належить додати, і знайшов достойним внести додатки від 78-го титула до 83-го, що він і передав брату своєму Хло-тару у писаному вигляді. Хлотар з людьми свого королівства обговорював, що до цього слід додати, що належить встановити наново, і постановив те, що поміщене в титулах з 89 по 93 (*«Салическая правда»*. Русский перевод. - Казань, 1913). Як бачимо, принаймні з деяких титулів, це не лише запис звичаєвого права, але й результат законодавчої діяльності франкських королів. Саме з їхньої ініціативи встановлювалися потрібні розміри віри за убивство королівського службовця, підвищена відповідальність за убивство, здійснене у військовому таборі під час походу тощо. З іншого боку, не підлягає сумніву, що у переважній більшості випадків *«Салічна правда»* просто фіксує ті норми звичаєвого права, що склалися у франків на рубежі У-У1 ст., незалежно від королівських законів і розпоряджень.

Створення перших варварських правд збігалось у часі з завоюваннями, за яких варварські племена прискорено проходили період розкладу родового ладу і переходу до раннього феодалізму. Основу війська все ще складає народне ополчення, в складі якого - усі вільні члени общини. Разом з тим зміцнюється влада і вплив короля, який спирається на свою дружину - майбутніх феодалів. Пережитки родового ладу, «старих порядків», бачимо у тих титулах, що були укладені ще Хлодвігом. Так, заперечення одного общинника досить, щоб переселенець покинув нове місце проживання, навіть якщо на прийом чужинця буде згода усіх інших членів общини (титул XV, ст. 1-2). Ліси, вигони, незорані пустощі належать усім членам общини, але огорожене місце недоторкане до зняття врожаю. Найменше порушення огорожі карається штрафом в 15 солідів, у ту ж суму оцінюється проїзд по полю перед жнивами (XXXIV, ст. 1, 3). Оранка чужого поля (XXVII, ст. 24) і особливо його засів (XXVII, ст. 25) потягнуть за собою штраф відповідно у 15 і 45 солідів. Для порівняння, зманювання чужого раба каралося штрафом у 15 солідів (XXXIX, ст. 1), а його крадіжка - 30 (X, ст. 1). Разом з тим, після зняття врожаю огорожене місце може використовуватися для випасу худоби членів общини, що є свідченням суспільного характеру володіння землею. Наділ ще перебуває у користуванні, а не у повній власності. Виморочна ділянка стає власністю общини. Купівля-продаж землі теж не згадуються. Перехід майна з рук в руки (крім випадків спадкоємства) відбувається за суворого дотримання обряду, в присутності трьох свідків (XVI). Враховуючи обмеження для прийому чужинців, про що йшла мова вище, можемо

стверджувати, що й у цьому випадку земельний наділ переходив до члена общини, а не до сторонньої особи. Рухоме майно успадковували сини (спадкоємці першої черги, IX, ст. 1), мати (IX, ст. 1), далі - брат, сестра померлого (IX, ст. 2), чи, у крайньому випадку, сестра матері. Разом з тим, «земельна спадщина в жодному випадку не повинна діставатися жінці» (у розумінні «неодруженій», яка може вийти заміж за представника чужого роду) (IX, ст. 5). Дослідники цього періоду вважають, що у даному випадку йдеться не про дискримінацію жінки, а про намагання зберегти землю в руках роду. Історичні паралелі можна відшукати і в «Руській правді» (XI ст.). Мине ще 100 років, і в установах короля Хільперіка (561-584) буде вказано, що за відсутності синів наділ має успадковувати дочка або брат, сестра померлого, але не «сусіди», як це було раніше. Даний факт є найсуттєвішим доказом швидкого розкладу родової організації суспільства і складання нових суспільних відносин. Зауважимо, що у вестготів дочки і сини успадковували майно нарівні, а у саксів дочки померлого успадковували його наділ у випадку відсутності синів ще за родового ладу.

Привертає увагу велика кількість майнових злочинів, згаданих у «Салічній правді». Зокрема, вказані окремо штрафи за крадіжку яструба, півня, курки, голуба, журавля, коня, винограду, великої рогатої худоби. Цікаво, що красти свиней чи рогату худобу стадом було «вигідніше», ніж поодиночі. Так, за крадіжку однієї корови штраф складав 15 солідів, а за стадо з 12 корів - 62,5 (а не 180, як можна було б очікувати).

Шлюбні звичаї варварських племен в період розкладу родових відносин також переживають певні зміни. Первіс-но шлюб був купівлею дружини, після смерті чоловіка права на неї переходили до свекра. Це пояснювалося тим, що як глава сім'ї (т. зв. «великої сім'ї», якими жили варвари) саме свекор вносив плату за викуп дружини для сина. У «Салічній правді» місце викупної плати зайняли речі чи гроші, т. зв. «ранковий дар» у винагороду за невинність. Дружина приносила у дім придане. Згвалтування каралося штрафом у 62,5 соліди, а співжиття з дівчиною за взаємною згодою - 45 (XXV, ст. 1, 2). Одруження на рабині чи вихід вільної заміж за раба означало втрату особистої свободи (XXV, ст. 5, 6). Розлучення спочатку дозволялися, але пізніше були заборонені внаслідок поширення християнства (королівський капітулярій 744 р.). До речі, католицька церква і сьогодні не допускає розриву шлюбних відносин.

У франків, як можна пересвідчитися у «Салічній правді», боргове рабство було відсутнім, але майнова відповідальність за непогашену позику високою. Через 40 днів після несплати позики кредитор у присутності свідків вимагав повернення боргу. Відмова негайно погасити борг тягнула за собою виплату 15 солідів (Б, ст. 1). Кредитор протягом трьох тижнів ще тричі приходитиме до боржника зі свідками і кожного разу борг зростатиме на 3 соліди. Після цього граф округу має провести конфіскацію майна неспроможного боржника (Б, ст. 2, 3). Відмова графа виконати цю конфіскацію могла обернутися для нього навіть позбавленням життя! (Б, ст. 4).

Родове суспільство захищає своїх членів з допомогою кровної помсти. В додержавному суспільстві захист життя, майна і честі може здійснюватися лише членами того роду, до якого належав скривджений. Цей порядок освячувався релігією - без помсти убитий не міг досягнути вічного спокою. У багатьох племен, зокрема у древніх норвежців, вважалося особливим достоїнством убити кращого з роду кривдника, тобто помста поширювалася не стільки на особу убивці, скільки на увесь його рід. Зрозуміло, що у цьому випадку кровна помста швидко переростала у війну, яка тривала до взаємного зрівняння кількості жертв з обох сторін або й до повного винищення ворожого роду. Варварські правди кровну помсту обмежують, але не забороняють. У «Салічній правді» убивця може бути позбавлений життя за законом, якщо він настільки бідний і безрідний, що не може зібрати суми викупу: «Якщо ж ніхто не поручиться в уплаті віри (...), тоді він повинен сплатити віру своїм життям» (VIII, ст. 1). Помста заборонена, якщо не було умислу, а отже ворожнечі. Тут у всіх випадках досить відшкодування збитків. Таке ж відшкодування (до 100 солідів) сплачується у випадку тяжкого тілесного ушкодження, кровна помста у цьому випадку заборонена. Заміна кровної помсти штрафом проходила непросто. Спочатку приймати гроші у викуп за кров вважалося ганьбою. Замирення з убивцею завжди прикривалося принизливим для останнього виявом розкаяння і покори. Так, у древніх германців рука убитого зберігалася у родині, після викупу убивця мав покласти в розриту могилу цю руку і закопати тіло - своєрідне вибачення перед убитим і його родом. Пізніше, звичаєве право германців переходить до установлення фіксованих розмірів штрафів (спершу вони індивідуально визначалися у кожному окремому випадку). У «Салічній правді» штраф за убивство («вергельд») раба складав 35 солідів (XXXV, ст. 6), римлянина - 62,5 (або 100 солідів, якщо римлянин - землевласник) (XI, ст. 6, 7), вільного франка - 200 солідів (XI, ст. 1), королівського слуги або графа - 600 (IV, ст. 1). У пізніших додатках до «Салічної правди» у 600 солідів було оцінене життя священика, у 900 - єпископа. Втричі вищі штрафи встановлювалися за убивство вільних франків і королівських службовців під час походу. Так, за життя королівського службовця під час походу винний сплачував 1800 солідів (XIII, ст. 2).

Убивство хлопчика до 10 років каралося штрафом у 600 солідів (XXIV, ст. 1), вагітної жінки - 700 солідів (XXIV, ст. 3), жінки дітородного віку - 600 (XXIV, ст. 6), тобто у 3-3,5 рази вище, ніж життя чоловіка. Дослідники пояснюють факт вищої суспільної цінності життя дитини чи жінки тим, що ці особи не могли тримати в руках зброю, тобто убивця під час злочину не ризикував своїм життям. Можливо також, що цими заходами хотіли обмежити втрати від кровної помсти, не допустити її поширення на жінок і дітей ворожого роду. Зауважимо і той факт, що розміри вергельду залежать від суспільної цінності особи. Усі, хто стоїть нижче від вільного франка (навіть римлянин-землевласник) оцінені у значно нижчі суми, натомість життя графа, священика чи королівського службовця цінується вище.

Не повинно створюватися враження, ніби убивство стало поширеною

практикою внаслідок можливості відкупитися. За 2 золотих соліди можна було купити бика, тому сплата віри була справою усього роду, причому законом було встановлено процедуру розкладання боргу на усіх родичів убивці з боку батька і матері. «Салічна правда», як уже вказувалося, допускала смертну кару у випадку неможливості сплати боргу за делікт. Законодавство германських племен пізнішого часу різко розширить коло злочинів, за які застосовувалася смертна кара без альтернативи викупу. Так, у «Саксонській правді» (поч. IX ст.) смертю карається участь у змові проти короля, також убивство, грабунок і навіть крадіжка майна на суму понад 3 соліди. Цікаво, що подібні тенденції будуть спостерігатися й у давньоруському законодавстві.

Тілесні ушкодження каралися від 3 солідів за удар палицею без появи крові (XVII, ст. 6) до 100 солідів за тяжкі (втрата ока, носа, язика). Характерна деталізація при оцінці пошкоджень, наприклад, визначення суми штрафу в залежності від розмірів рани в дюймах тощо. Так, позбавлення людини великого пальця тягнуло за собою штраф у 50 солідів (можливо, тут далася взнаки та обставина, що саме цим способом римляни традиційно калічили полонених варварів), вказівний, яким натягували лук, коштував 35 солідів (XXIX, ст. 3, 5), а середній палець коштував найдешевше. Каліцтво, втрата працездатності оцінювалося варварськими правдами, як правило, в половину вергельда.

Варварські правди роблять несміливу спробу відмежувати прямий і непрямий умисел, полегшуючі і обтяжуючі обставини при здійсненні злочину тощо. Навіть англосаксонський кодекс, наприклад, ще встановлював однакову відповідальність за навмисне і ненавмисне убивство, але з іншого боку, вже в Салічній і Ріпуарській правдах зазначувалося, що той, хто скоїв неумисне вбивство, кровній помсті не підлягає. Система композицій (штрафів) змушувала суддів ігнорувати наміри злочинця, до уваги брався лише кінцевий результат його дій.

Стосовно об'єктивної сторони злочину германські правди виявляють більше багатство змісту. Грабунок карається суворіше крадіжки, крадіжка зі зломом - суворіше звичайної (відповідно 45 і 15 солідів, XXVII, ст. 22, 23), групове убивство тягне за собою в кілька разів вищий штраф (трьох, найбільш винних, повну суму вергельду кожний, ще трое - по 30 солідів, решта 3 по 15 солідів, ХІІ, ст. 3).

Початково штраф йшов на користь сім'ї потерпілого. Так, у разі убивства голови сім'ї, половина вергельду відходила синам, а половина - найближчим родичам з боку його батька і матері (XII, ст. 1). З переходом судових функцій до держави на користь останньої стягується третина суми штрафу. З розкладом родових відносин втрачає своє значення кругова порука. Так, уже з кінця VI ст. сплату штрафу, як правило, проводить сам злочинець, а не його рід, як це було раніше.

В період родового ладу верховні судові функції повинні були належати зборам роду. В «Салічній правді» згадується *колегія рахінбургів* з 7 членів, обраних народом. Відмова рахінбургів чинити суд карається штрафом в 3

соліди (VII, ст. 1), суд не по закону - 15 солідів (VII, ст. 2). Головою судових зборів є *тунгін*, але скоро його функції переходять до королівського чиновника - *графа*, йому допомагають в судочинстві засідателі - скабіни. Показово, що первісне ще граф міг бути покараний за відмову чинити правосуддя чи перевищення покарання (I, ст. 2), пізніше, з набуттям імунітетів, ці колишні королівські чиновники стають фактичними государями в межах своїх феодалських володінь.

Справа порушувалася не інакше, як за заявою потерпілої сторони, яка формулювала звинувачення і надавала докази. Такий процес отримав назву звинувачувального. Виняток становили злочини, які зачіпали суспільні інтереси. Так, зрадника варвари вішали на дереві. Втеча з поля бою каралася утопленням в болоті. Такий процес покарання проводився з ініціативи властей.

Попереднього розслідування не було. Суддя обмежувався доказами, що їх надавали сторони. Причому суддя знав, що родич ніколи не стане свідчити проти родича чи представник ворогуючого роду - на користь противника. Адже штраф (колосальний за мірками того часу) розкладався на увесь рід винного, а вигоду отримував увесь рід потерпілого. В цих умовах основним завданням судді було добитися визнання своєї провини звинуваченням. Якщо ж таке визнання не наступало, практикувалися ордалії або суд Божий. У цьому випадку застосовувалося випробування водою, залізом і вогнем. Зокрема вважалося, що вода - чиста субстанція і злочинця приймати не буде. Зв'язаного підозрюваного кидали у воду. Якщо йшов на дно - виправдовували, тримався на поверхні - значить, винний. Випробування розпеченим залізом зводилося до того, що судді спостерігали, як заживає опік: якщо легко, значить особа невинна, і навпаки. Випробовуваний вогнем йшов по вогненому коридору між двома багаттями. Цікаво, що вже у «Салічній правді» підозрюваний міг «викупити» свою руку від випробування казанком з киплячою водою за 3 чи 6 солідів, у залежності від важкості висунутого звинувачення (III, ст. 1, 2). В багатьох випадках практикувався судовий поєдинок. Він був обов'язковий, якщо звинувачений у свою чергу звинувачував по-зовника в зумисній брехні. Вважалося, що у такому поєдинку Бог виступає на боці невинного і дає йому перемогу в усіх випадках. Від зобов'язання битися уже не можна було відмовитись, але можна було замість себе виставити чемпіона, тобто професійного бійця. Дворяни билися на конях, селяни - колами. З часом, причому доволі швидко, поєдинки між представниками різних майнових класів унеможливилися.

Особливою формою ордалій була клятва у формі спів-присягання, число тих, хто присягав разом зі звинуваченим, залежало від важливості справи. У різних статтях «Салічної правди» згадуються 3, 6, 9 свідків чи співприсяжників, а в особливих випадках - навіть 72. Клялися на зброї. Якщо хтось із співприсяжників і, особливо, сам звинувачений, збивалися з клятви, справа вважалася програною. З поширенням християнства клястися стали на Євангелії чи святих мощах. Такий порядок вирішення проблеми мав у собі раціональне зерно. Відомо, що у людини, яка хвилюється, вазомоторні

функції порушені, голос зривається, тремтять руки. Урочистість моменту прийняття клятви, присутність культових речей могли породити у когось із кривоприсяжників психічний зрив. Щоправда, часто питання співприсяжництва впиралося в іншу площину. Важко було знайти співприсяжників селянину, часто його співприсяжники боялися не тільки божого суду, але й переслідувань протилежної сторони. Навпаки, феодалу, оточеному васалами і дружиною, зробити це було легше.

«Салічна правда» була оригінальною пам'яткою права раннього феодалізму, вона не відчула на собі будь-якого впливу високорозвинутого римського права. Крім «Салічної правди», у германців існували й інші «варварські правди» - Ріпуарська, Аллеманська, Баварська, Саксонська (поч. IX ст.) та ін.

Рекомендована література

Всемирная история в 10 т.- М.: ГосПолитиздат, 1957. Т. 3.-С. 140-165.

Галанза П. Н. Феодальное государство и право.- М., 1963.

Салическая правда (Под. ред. В. Семенова).- М., 1950.- С. 3-58.

Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран.-М., 1984.-С. 72-97.

Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія.- К.: Вентурі, 1995.- С. 37^6.

Тема 6 РАННЬОФЕОДАЛЬНІ МОНАРХІЇ В ЄВРОПІ

ДИНАСТІЯ КАПЕТІНГІВ У ФРАНЦІЇ

Правонаступниками імперії франків згідно Верденсько-го договору 843 р., укладеного онуками Карла Великого, стали три королівства. Людовік Німецький (східнофранк-ське), Карл Лисий (західнофранкське) і Лотар (серединне) започаткували історичне становлення майбутніх Німеччини, Франції і - частково - Італії. З останніми монархами з династії Каролінгів герцоги, графи і єпископи майже не рахувалися. В умовах панування натурального господарства та майже повної відсутності товарно-грошових відносин королівська влада могла забезпечувати собі підтримку феодалів тільки за рахунок земельних пожалувань. Отри-

мавши земельний наділ на умовах несення служби (бенефіцій), герцог чи граф негайно починав добиватися його перетворення на спадкову, вільно відчужувану власність (ал-лод), а згодом - вилучення цієї власності з-під королівської юрисдикції. В цьому протистоянні королівській владі феодальна верства виступала згуртовано як єдине ціле. Надаючи імунітетні грамоти тим чи іншим феодалам, король різко звужував свої прерогативи і, відповідно, можливості узяти під контроль своїх колишніх слуг.

У 987 р. на з'їзді духовних і світських феодалів Франції королем було обрано феодала Гуго Капета, чиї володіння обмежувалися невеликою областю з центром у Парижі. Йому ж належало і місто Орлеан. Решта території країни цілком самостійно управлялася своїми сеньйорами - герцогами, графами, маркізами. Граф Анжу, наприклад, мав ушестеро більші володіння, ніж король. Королів ще довгий час обирали, тому спадкоємці престолу поспішали коронуватися ще за життя своїх попередників. Потрібно

було понад сто років, щоб нова династія зуміла навести відносний порядок навіть у королівському домені. Організація влади і державного управління капетінгською монархією спершу будувалася на засадах вотчинної системи, тобто особисті слуги короля виступали посадовими особами королівства. Владу монарха обмежувала рада знаті (курія).

Королівська влада поширюється за рахунок нових земельних надбань. Вона зміцнюється внутрішньо завдяки удосконаленню апарату управління. Так, до *королівської Ради* надалі включаються лише найвідданіші васали, з непокірними король розмовляє з позиції сили. Входять до Ради також вищі чиновники - *коннетабль* (командуючий армією), *сенешаль* (начальник королівської канцелярії), *палацовий граф* (керівник королівського суду). Включені до цього органу і т. зв. *легісти* - люди незнатного походження, але добрі знавці права і звичаїв. Управління округами в королівському домені передається від графів і їх заступників, вікаріїв, у руки *прево*. Подібно до легістів, прево набиралися королями з числа незнатних, але талановитих людей. Прево збирали податки для короля, командували рицарськими ополченнями і гарнізонами. З часом округи об'єднуються у т. зв. *бальяжі*, на чолі яких були поставлені *балії*. Тим самим, поки що лише в межах королівського домену феодали були позбавлені основних управлінських функцій при збереженні колишніх земельних володінь. Зрозуміло, що ці зміни зміцнювали королівську владу і у перспективі повинні були обернутися збільшенням королівського домену.

За короля Філіппа II Августа (1180-1223) до королівських володінь були приєднані Нормандія, Мен, Анжу і частина Пуату, які до того перебували у власності англійської корони. Територія домену зросла аж у п'ять разів, король став найкрупнішим землевласником Франції. Це збільшення було досягнуте не лише військовою силою, але й вдалим шлюбом членів королівської родини, купівлею земель у розорених графів і т. п. Одночасно королівська влада рішуче бореться з феодалною роздробленістю. Наведення порядку розпочинається з королівського домену, де у найбільш непокірних графів силою відбирають їх володіння.

Філіпп-Август провів ряд назрілих реформ. Він, зокрема, ввів подушний податок. Сеньйоральна юстиція була замінена судом королівської курії, тобто судочинство переходило від феодалів до королівських чиновників. За рахунок податкових надходжень створюється наймана армія, в цілому більш слухняна і професійна, ніж рицарське ополчення. Були заборонені приватні війни між феодалами, скасовані судові поєдинки. Важливе значення мала адміністративна реформа, за якою володіння короля поділялися на приблизно рівні округи - *бальяжі* на півночі і *сенешальства* на півдні. На чолі округів стояли королівські чиновники (*балії*), у чий компетенцію входили суд, збір податків, керівництво місцевими збройними силами. Ця реформа позбавляла феодалну знать її звичних імунітетів, колишні напівгосударі з часом перетворювалися на звичайних землевласників, позбавлених адміністративних чи судових повноважень. Зрозуміло, що це не влаштовувало феодалних магнатів. Вони намагалися відстоювати власні

інтереси. Двічі - у 1214 та 1241-1242 рр. дворянські коаліції погрожували самим основам династичного правління Капетингів. У цій боротьбі великі феодали користувалися підтримкою церкви, чий вищі ешелони традиційно формувалися з вихідців з дворянства. Доводилося королям рахуватися і з надмірними апетитами вищих чиновників. Так, ще у 1128р. французький канцлер і архієпископ Паризький Стефан де Санліс направив до папи послів зі скаргами на неблагочин-ні дії короля Людовіка Товстого, зокрема по захопленню церковного майна. Папа Гонорій звелів архієпископу піддати короля анафемі і накласти інтердикт (тобто тимчасову заборону виконання усіх релігійних обрядів) на Французьке королівство. Конфлікт вдалося зам'яти за рахунок виплати папському престолу значних грошових сум.

Особливо зміцнив королівську владу Людовік IX «Святий» (1226-1270), якому приписують вислів: «У Франції є лише один король». У 1260 р. він заборонив у королівському домені приватні війни і судові поєдинки. Продовжуючи політику, розпочату Філіппом-Августом, Людовік IX провів три важливі реформи: судову, військову і монетну.

Судова реформа передбачала створення верховної судової палати, котру стали називати «парламентом». Членами парламенту ставали головним чином професійні юристи - легісти, люди незнатного походження. У виняткове відання парламенту передавалися найтяжчі карні справи - убивства, підпали, розбій, фальшивомонетництво. Допускалися апеляції на рішення нижчих судів до суду парламенту. Тим самим у кордонах Французького королівства королівська юстиція була поставлена на вищий рівень у порівнянні з юстицією сеньйоральною, там де остання ще зберігалася. Сеньйоральній юстиції були полишені другорядні карні і цивільні справи, її рішення могли бути переглянуті парламентом після апеляції невдоволеної сторони. Вирішення судових конфліктів між феодалами приносило королівській казні значні судові мита.

Військова реформа фактично заборонила приватні війни і суттєво зміцнила королівську армію. По-перше, встановлювалися т. зв. 40 днів короля. Після початку сварки протягом 40 днів феодалам заборонялося з'ясовувати стосунки за допомогою зброї. За цей час конфлікт мав бути урегульований королівським судом. По-друге, рицарям дозволялося відкуповуватися від служби в королівському ополченні. Тим самим можливості розбудови найманої армії значно зросли. Саме на неї королівська влада не жалкувала часу і коштів. Людовік IX почав навіть практикувати продаж грамот вільності містам з метою вишукати додаткові кошти на апарат управління та найману армію.

Грошова реформа полягала у введенні єдиної, спільної для усієї країни монети. До цього в кожній сеньйорії була своя вагова і грошова системи, що стояло на перепоні розвитку товарно-грошових відносин в країні і економіки в цілому. Герцоги і навіть графи карбували свої грошові одиниці з білонних сплавів, виставляючи високі номінали цих грошових одиниць. Тому їхати з такими грошима у володіння іншого сеньйора було ризиковане - там їх приймали не по номіналу, а за вмістом цінного металу. Королівська казна

почала карбувати високоякісну золоту монету, яка швидко витіснила неповноцінні гроші попередньої доби. Виграш полягав не лише в прибутках від карбування (золото в монеті завжди цінується вище, ніж така ж маса у зливку). Головна вигода полягала у іншому - різко пошавилися

торговельні контакти між колись ізольованими частинами королівства, оскільки нову грошову одиницю радо приймали на усій території країни. Зміцніла економічна єдність країни, що сприяло утвердженню політичної єдності та поклало початок формуванню французької буржуазної нації. Для порівняння, в Німеччині введення єдиної монети -«імперського пфеніга» - відбулося аж у 1495 р., таке відставання у часі стало однією з причин збереження феодальної роздробленості у цій країні і затримки формування єдиної централізованої держави.

Діяльність Людовіка IX не обмежувалася лише покаями королівського замку. Розпочаті ще раніше Альбігойські війни (1209-1229) проти єретичного руху у Південній Франції, саме за його правління були остаточно завершені. В Ланге-доці, Тулузі, Монпельє, Нарбонні, Німі, Безьє були винищені тисячі єретиків-альбігойців. У 1273 р. король подарував папі Венсенське графство на знак вдячності за допомогу у придушенні єретиків-сепаратистів. Усього ж володіння папи у Франції на середину XIV ст. досягали 3,5 тис. кв. кілометрів.

Людовік IX був канонізований папою незадовго після своєї смерті. Тим самим папство відзначило королівську щедрість щодо римського престолу. Але саме за Людовика IX вищі посади в управлінському апараті держави та судовій системі були непомітно і поступово передані від кліриків (представників церкви) до легістів. Король особливо дбав про підготовку високопрофесійних юристів, справедливо вбачаючи в них надійну опору монархічної влади. Духівник короля Роберт Сорбонн навіть заснував у Парижі спеціальний навчальний заклад, де провідну роль відігравав юридичний факультет. Людовік IX почав втручатися у призначення на вакантні церковні посади, тим самим ставлячи церкву під державний контроль. Справи кліриків, крім суто релігійних, почали розглядатися виключно королівським судом (раніше церква користувалася судовим імунітетом). Грошові надходження з Франції до папської казни значно зросли, але вплив Ватикану на французькі справи відчутно ослаб. З боку короля це була добре продумана політика.

На кінець XIII ст. королівська влада у Франції зміцніла, королівський домен займав більшу частину її території. Разом з тим зберігалися самостійні герцогства і графства. Не склалася і єдина система права. На півдні майнові суперечки вирішувалися на основі норм римського права, на півночі - звичаєвого. Феодалізм наклав свій відбиток на застосування багатьох норм приватного права. За великими магнатами визнавалася повна необмежена власність на землю, нижчі тримачі вважалися залежними з різного роду повинностями стосовно своїх сеньйорів. Феодальне право обмежувало громадянську правоздатність - земля могла бути власністю виключно дворянина (або церкви), але дворянину заборонялося займатися лихварством,

торгівлею, фізичною працею.

До початку XIV ст. зберігалися судові поєдинки - *ордалії*. По церковним правилам дозволялося проводити ордалії вином і хлібом, вважалося, що винний обов'язково вдавиться освяченою їжею. В системі покарань композиція (викуп за вчинений злочин) щезла. Сам злочин почав розглядатися як порушення королівського миру, покарання злочинця стало правом і обов'язком держави. Якщо за «Салічною правдою» для порушення справи завжди вимагалася скарга і позов скривдженого, то відтепер держава чинить суд, незалежно від того, є скарга чи ні. Перелік злочинів і покарань XIII ст. частково знаходимо у збірці відомого легіста Ф. Бомануара (1247-1295) «Кутюми Бовезі».

Покарання за злочини поділяються на: смертну кару, тривале ув'язнення з конфіскацією майна, конфіскацію майна «без смертної кари, без каліцтва і без тюремного ув'язнення», штраф. Так, підпал будинку тягне за собою повішання і конфіскацію майна (ст. 831), та ж відповідальність - за крадіжку (ст. 832). Єресь, атеїзм караються спаленням на вогнищі з конфіскацією майна (ст. 833). До речі, першу у Європі відьму спалили саме у Франції наприкінці XIII ст. Нещасну звинуватили у розпусті з дияволом.

Ст. 1043 виводить короля з-під юрисдикції будь-якого суду, він непідсудний в силу свого суспільного становища - «і нема над ним нікого настільки великого, щоб він міг прийти в його двір (чинити суд) при правопорушеннях чи по скаргах на неправильне рішення і по усім справам, що стосуються короля». Не підлягає сумніву антипапська спрямованість цього положення (у той час церква претендувала на найвищу судову владу, включаючи й суд над імператорами та королями).

НОРМАНДСЬКЕ ЗАВОЮВАННЯ 1066 р.

ДЕРЖАВА ВІЛЬГЕЛЬМА ЗАВОЙОВНИКА

В АНГЛІЇ ТА ТІ РОЗВИТОК. ВЕЛИКА ХАРТІЯ ВІЛЬНОСТЕЙ 1215 р.

У 1066 р. до Англії вторглися війська герцога північної французької провінції Нормандії. У битві при Гастінгсі англійські війська зазнали поразки. Англосаксонська знать була перебита, більшість її земель перейшла до королівського домену Вільгельма. Королю належали майже усі ліси, а міста були оголошені «королівськими ленами». Завоювання 1066 р. запобігло розпаду Англії на самостійні уділи. Управління на місцях перейшло від баронів до королівських чиновників — шерифів. Вільгельм I Завойовник (1066—1087) оголосив себе верховним власником землі у королівстві, встановивши, що піддані можуть отримувати землю лише у користування. Тим самим, усе населення Англії було перетворено у васалів і підданих короля, зобов'язаних виконувати на користь корони певні повинності. Королівська влада також зуміла виробити ефективну податкову систему («палата шахової дошки»), позиції фіскального відомства в державі були надзвичайно сильними.

Ще в 1086 р. в країні був проведений перепис населення, землі, знарядь праці. Його матеріали склали т. зв. «Ани-гу *страшного суду*». Населення Англії на цей час досягло 1,5 млн чол., з них лише 12 відсотків були особисто

вільними. 70 відсотків населення становили феодально-залежні тримачі землі, зберігався прошарок рабів-сервів. На жаль, «Книга страшного суду» не дає точного уявлення про права і обов'язки вільних-сокменів та кріпаків-вілланів. Правове становище останніх є предметом дискусії. Не підлягає, однак, сумніву той факт, що податкове відомство після перепису стало діяти ще більш ефективно.

Того ж, 1086 р. усі вільні громадяни Англії були вимушені присягнути на відданість монарху («бути вірним королю проти усіх людей», тим самим і проти своїх сеньйорів). Якщо у континентальній Європі панував принцип «васал мого васала - не мій васал», то в Англії корона установила прямий зв'язок з васалами (ар'єрвасалами) своїх васалів. Навіть після чисельних земельних пожалувань нормандським баронам в королівському домені залишалося більше однієї сьомої усіх земель Англії, а жоден з васалів не міг і близько зрівнятися з королем за багатством. Пригадаємо, що французькі Капетінги первісно були біднішими за деяких своїх герцогів. Васали англійського короля були зобов'язані йому не тільки військовою службою, але й грошовими внесками.

Сила королівської влади в Англії пояснюється як об'єктивними, так і чисто суб'єктивними чинниками. До числа перших віднесемо вимушену покірність нормандських баронів монарху. Сильна королівська влада була гарантом їх панування над підкореним, але нескореним англосаксонським населенням. У цю ж групу чинників можна віднести політичну і економічну слабкість англійських міст, а також некомпактність земельних володінь феодалів. Соратники Вільгельма Завойовника за свою військову службу отримували не один, а кілька дрібних наділів у різних частинах королівства. Це дозволяло тримати у покорі потенційних бунтівників.

До суб'єктивних віднесемо діяльну активність королів по розбудові апарату управління. Уже Вільгельм I зумів створити відносно сильний апарат центрального управління. На чолі колишніх англосаксонських графств були поставлені королівські чиновники - шерифи, що відали адміністрацією, судом та збором королівських податків. Міста, як уже згадувалося, опинилися у королівському домені, і ця обставина була ефективно використана. Наступники Вільгельма I і особливо його молодший син Генріх I (1100-1135) продовжували зміцнювати королівську владу: більшу роль в управлінні почала відігравати королівська рада, яка суміщувала одразу судові, адміністративні та фінансові функції. До її складу входили вищі посадові особи - королівські судді, юстиціарій, канцлер, скарбник, а також найбільш вірні королю великі феодали.

Для протидії зростаючому впливу баронів Генріх I починає енергійно відновлювати - тепер уже під контролем центральної влади - старі англосаксонські органи місцевого самоврядування. На т. зв. сотенних зборах чиниться суд з дрібних правопорушень, розподіляються і стягуються податки, проводяться різноманітні урядові розслідування. Це звужує сферу сеньйоральної юрисдикції баронів.

Генріх I помер, не залишивши спадкоємців. Його дочка Матільда,

дружина французького графа Анжу Жоффруа Плантагенета, та племінник, теж француз, Стефан граф Блуа, розпочинають боротьбу за престол. Цією уособицею скористалися для зміцнення своїх позицій барони Англії. Вони добиваються імунітетів, якими в той час користувалася феодальна знать в країнах континентальної Європи, що, зрозуміло, в свою чергу ослаблювало королівську владу. Анархія припинилася аж у 1153 р. Королем став Стефан, але було погоджено, що після його смерті престол успадкує син Матільди Генріх Плантагенет. Уже в 1154 р. він зійшов на престол під іменем Генріха II (1154-1189), поклавши початок династії, що правила до кінця XIV ст. Крім Англії Генріху II належали Нормандія, Анжу, Мен, Турень, Пуату, а згодом і Аквитанія (французькі герцогства і графства). Спираючись на необмежені ресурси цієї т. зв. Анжуй-ської імперії, використавши підтримку рицарів, міст і вільного селянства, Генріх II зумів провести масштабні реформи. Найважливішою з них стала судова.

Будь-яка вільна людина за певну плату могла перенести свій майновий спір на розгляд *суду королівської курії*, де він розглядався колегією присяжних. Вотчинні суди надалі розглядали справи вілланів, бо ця категорія населення залишалася підвладною своєму сеньйору. Але вільні - міщани, рицарство, вільне селянство - залишалися у великому виграві і були відгороджені від свавілля феодальної знаті. Одночасно зріс авторитет королівської влади, казна одержала нове джерело надходжень - судові мита. В процесі судової практики королівських судів поступово почало вироблятися т. зв. загальне право - *соттоп Іаш* - єдине для усієї країни королівське право. Останнє поступово витіснило місцеве право, що застосовувалося в сеньйоральних та сотенних судах. Реформа карного законодавства була розпочата т. зв. кларендонською ассізою 1166р. Послані з столиці судді регулярно об'їздили графства. На місцях вони викликали до себе 12 місцевих поміщиків-рицарів та по 4 вільних селянина від кожного села. Усі ці люди під присягою повинні були повідомляти про ті карні злочини, що мали місце з моменту попередньої сесії суду. Таким чином, остаточно утверджується принцип, що справи про карні злочини перестають порушуватися з ініціативи зацікавленої сторони, а виступають в якості злочинів проти «королівського миру» і переслідуються державою.

Невдалою виявилася спроба Генріха II поставити під контроль держави церковні суди. На цьому ґрунті він зіткнувся з главою англійської церкви архієпископом Кентер-берійським Томасом Бекетом. У 1170 р. за наказом короля архієпископ був убитий, але у справу втрутився папа Олександр III. Під загрозою відлучення від церкви Генріх II вимушив публічно покаятися і відмовитися від своїх намірів.

У 1169-1170 рр. англійські барони розпочали завоювання Ірландії. В 1171 р. сюди прибув сам король Генріх II. В південно-східній частині острова було створено укріплений район, пізніше названий «Бейл» (буквально — огорожена територія). В 1174 р. Генріх II ненадовго примусив короля Шотландії Вільяма Лева принести оммаж і васальну присягу на Шотландію. Однак, звільнившись невдовзі від васальної залежності, Шотландія розпочала

зближення з Францією Філіппа II Августа у тісному антианглійському союзі.

Ці масштабні війни стали однією з причин військової реформи. У 1181 р. був виданий королівський указ про загальне озброєння. Кожна вільна людина в державі повинна була обзавестися тією чи іншою зброєю, відповідно до свого майнового стану. Ополчення цих вільних людей у необхідному випадку поступало під командування шерифа. Цю нерегулярну армію король міг протиставити не лише зовнішньому ворогу, але й власним непокірним феодалам. З іншого боку, військове озброєння вільних селян та жителів міст зумовило зростання політичної волі цих прошарків населення. Замість військової служби (обмеженої щорічним 40-денним веденням бойових дій) з феодалів почали стягувати т. зв. «щитові гроші». На них король почав наймати на постійну службу рицарів та вільних селян-лучників. Тим самим закладалися основи регулярної армії.

Молодший син Генріха II Іоанн Безземельний (1199—1216) успадкував від батька ефективний управлінський апарат. Однак надані можливості були використані напрочуд невдало. Довільними конфіскаціями земель, арештами і стратами неугодовних йому магнатів, постійними порушеннями установлених феодалських порядків король збудив проти себе опозицію баронів. У війні 1202-1204 рр. французький король Філіпп II Август захопив більшу частину володінь Іоанна Безземельного у Франції: Нормандію, Анжу, Мен, Турень, частину Пуату. Поразка 1214р. у битвах при Ларош-о-Муані та Бувіні остаточно поховала надії повернути втрачені землі на континенті. Ще з 1207р. Іоанн перебував у затяжному конфлікті з папою Інокентієм III. У 1212р. папа видав буллу про позбавлення англійського короля престолу та про передачу права на англійську корону французькому королю Філіппу II Августу. Побоюючись повстання своїх підданих, Іоанн в 1213р. капітулював перед папою, визнав себе його васалом і зобов'язався щорічно виплачувати 1000 марок сріблом. Цей ганебний для королівської влади акт ще більше посилив опозицію. Навесні 1215р. барони за підтримки рицарства та міщан розпочали війну проти короля. Лондонці відкрили їм ворота столиці. Король був змушений підкоритися вимогам повсталих баронів і 15 червня 1215р. підписав т. зв. *Велику хартію вільностей*.

Згідно цього акту барони обирали з власного середовища комітет з 25 членів, які мали слідкувати за дотриманням Хартії з боку короля. Підраховано, що з 68 статей Хартії 30 виражали інтереси баронів, 7 - рицарства та верхівки вільного селянства і лише 3 - міщан. Права залежних віл-ланів у Хартії взагалі не оговорювалися.

Король зобов'язався дотримуватися свободи церковних виборів (конфлікт з папою розпочався з призначення королем Стефана Ленгтона архієпископом Кентерберійським). Він поклявся не стягувати з своїх васалів-баронів більших поборів, ніж це було встановлено звичаєм, зобов'язався не збирати «щитових грошей» та інших сум без згоди «загальної ради королівства». До складу цієї ради повинні були входити безпосередні тримачі короля, тобто в основному ті ж барони.

Баронів, на відміну від представників усіх інших станів, могли судити

лише люди рівного з ними звання - пери. Король зобов'язувався не арештовувати баронів, не позбавляти їх майна, не проголошувати поза законом без вироку суду перів. Скасовувалося утверджене після реформи Генріха II право втручатися в юрисдикцію сеньйоральних судів.

Набагато менше прав Хартія дала рицарству та верхівці вільного селянства. Баронам і королю заборонялося вимагати з тримачів рицарських феодин більше служб і феодинських платежів, ніж було встановлено законом. Вільним людям було обіцяно захист від свавілля королівських чиновників та від надмірних штрафів. Стаття 20 затверджувала розгляд усіх карних справ для цієї категорії населення судом присяжних.

Міста отримали підтвердження уже існуючих вільностей (на початку XIII ст. хартії мали 80 найбільших міст, до кінця століття ще 113 міст та містечок отримали різноманітні привілеї). Разом з тим, право корони збирати з міст особливо неіависний податок - талью - зберігалось. Була встановлена єдина система мір і ваг. Дозволявся вільний в'їзд і перебування у Англії іноземних купців, що значно сприяло зовнішній торгівлі.

Для свого часу Хартія мала певне прогресивне значення. Вона обмежувала королівське свавілля не лише щодо баронів, але й стосовно рицарства і міщан - соціальних верств, що виступали в ту епоху носіями прогресивних тенденцій в економічному і політичному розвитку країни, захищала ці верстви від утисків великих феодинів.

Велика хартія вільностей так ніколи і не була здійснена на практиці у тому вигляді, що задумувався її авторами. Іоанн Безземельний звернувся за підтримкою до папи. Іно-кентій III негайно піддав Велику хартію анафемі, заборонна королю виконувати її, а баронам - вимагати її виконання. Він відлучив від церкви прелатів і баронів, які чинили опір королю. В країні розпочалася громадянська війна, у розпалі якої Іоанн помер. Барони визнали королем його малолітнього сина Генріха III (1216-1272).

До часу правління Генріха IV (1422-1461) Велика хартія вільностей переглядалася 37 разів. Перша поправка була внесена уже в 1216 р., коли з Хартії вилучили 61-у статтю, яка впроваджувала комітет з 25 баронів для контролю за королем. Між 1327 і 1422рр. Хартія підтверджувалася королями (в різних редакціях) аж 44 рази, що є свідченням неіавності даного документа та намагань різних суспільних верств «відкорегувати» цей статут у власних класових інтересах. Історія Хартії стала історією її подальших тлумачень, що переслідували певні політичні цілі.

Даючи оцінку документа 1215 р., слід звернути увагу на дві обставини. По-перше, Хартія побудована на цілком вірній основі - королівська влада не може бути необмеженою, бо це загрожує нормальному функціонуванню держави і суспільства. З іншого боку, якби Хартія дотримувалася у незмінній редакції 1215 р. протягом скільки-небудь тривалого історичного періоду, це призвело б до остаточного феодинського розпаду англійської держави. Свавілля магнатів при такому розвитку подій легко прогнозувати - для порівняння, досить пригадати історичний досвід шляхетської Польщі чи князівської Німеччини. На щастя для Англії і її громадян, подальший

розвиток країни проходив не в руслі аристократичної олігархії, і саме ця країна в майбутньому зуміла дати світові перші зразки буржуазної демократії.

Відносна сила королівської влади в Англії сприяла більш ранньому у порівнянні з державами континенту становленню загальнодержавної правової системи. Першу спробу узагальнити практику королівських судів зробив у 1189 р. головний суддя Англії *Ранульф Гленвілл* у трактаті «*Про закони Англії*». Загальне право в середині ХІІІ ст. розглянув *Г. Брактон* у праці «*Про закони і звичаї Англії*». Діюча в сучасній Великобританії т. зв. прецедентна система права в принципі допускає звернення до прецедентів навіть ХІІ і наступних століть, хоча на практиці такі апеляції не йдуть далі кінця ХVІІІ ст. Незважаючи на те, що Гленвілл і Брактон вважаються в Англії «великими класиками права», справжнє значення їх праць полягає не стільки у впливах на сучасну правову думку цієї країни, скільки в утвердженні поширення т. зв. загального права - на усю територію держави.

ВИНИКНЕННЯ ЄДИНОЇ НІМЕЦЬКОЇ РАННЬОФЕОДАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Процес феодалізації в Німеччині йшов повільніше, ніж у Франції чи навіть у слов'янській Польщі. Закріпачення селянства затягувалося, товарно-грошові відносини не набули поширення. Значна частина селян-общинників зберігала особисту свободу і незалежність від феодалів, земельні наділи

цієї категорії селян оброблялися частково з використанням праці наймитів. Незавершеність феодалізації Німеччини знайшла своє відображення й у її політичній організації. Найбагатші феодали, особливо церковні, не мали ще достатнього адміністративного апарату для позаекономічного примусу (тобто власної армії і поліції). Посада графа і уся система місцевого управління ще не феодалізувалися - у багатьох місцевостях королівства зберігалася родоплемінна судова і військова організація. Не склалася остаточно і феодална ієрархія. Навіть на початку Х ст. на території Німеччини зберігалися племінні герцогства: Саксонія і Тюрінгія (Північ Німеччини між Рейном та Ельбою), Швабія (верхня течія Дунаю і Рейну), Баварія (середня течія Рейну). Герцоги для зміцнення власного становища використовували свій статус племінних вождів. Це вело до збереження племінної роздробленості, гальмувало історичний розвиток Німеччини. В 911 р. династія Каролінгів в Німеччині обірвалася, королем був обраний один із герцогів Конрад І Франконський. Відкритий конфлікт між королівською владою і герцогами завершився поразкою короля. Після смерті Конрада І запекла боротьба за владу між племінними герцогами розгорілася з новою силою. В 919р. в Німеччині були обрані відразу два королі-суперники - Генріх І Саксонський та Арнульф Баварський.

У німецькому суспільстві формуються сили, зацікавлені в сильній королівській владі. Це були, по-перше, власники середніх і крупних аллодів (феодалних помість), що потребували цієї влади для закріпачення селян-общинників. Другою силою стала церква і монастирі. Будучи зацікавленими в розширенні церковного землеволодіння, вони згоджувалися підтримати

королівську владу в обмін на визнання нею інтересів церкви. Зіграв свою роль і складний зовнішньополітичний фактор - з кінця IX ст. Німеччина стала ареною набігів вікінгів-норманів зі Скандинавії, а з X ст. - ще й угорців, які оселилися в Панонії. Спроби організувати спротив войовничим угорцям силами пішого ополчення окремих герцогств були завідомо приречені на невдачу. Тим самим військові потреби держави вимагали сильної королівської армії.

Ці об'єктивні передумови посилення королівської влади були використані королями саксонської династії (919-1024). Уже Генріх I добився визнання зверхності своєї влади над усіма племінними герцогами, включаючи і Арнульфа Баварського. Йому вдалося приєднати до Німецького королівства Лотарингію. Успішно велася боротьба проти набігів з боку угорців. У 933 р. на саксонсько-тюрінгському

пограниччі угорська армія зазнала нищівної поразки. Характерно, що успіху було досягнуто за рахунок королівської кінноти, яка з цього часу почала складати ударну силу війська. Піше ополчення - основа основ колишньої німецької армії - втрачає своє попереднє військове значення, а разом з цим відпадає потреба у вільних общинниках-селянах.

Однак позиції Генріха I важко назвати міцними. Племінні герцоги визнавали його королівський титул у обмін на невтручання у внутрішні справи їх володінь. Спроба сина і спадкоємця Генріха I короля Оттона I (936-973) обмежити самостійність герцогств викликала їх повстання. Для зміцнення свого авторитету і створення дієвого адміністративного апарату королівська влада шукає союзу з церквою. Оттон I та його син Оттон II щедро роздають землю єпископам і монастирям. Ці земельні надання церкві супроводжувалися передачею їй широких політичних прав над усім населенням цих земель. Церква перетворилася на великого феодала-іmunіста. На території церковного іmunітетного округу заборонявся будь-який суд, крім церковного. Церковні установи отримали право вищої юрисдикції над залежним населенням. Одночасно церкві надавалися широкі державні повноваження, вона фактично перетворювалася у виконавчий і судовий орган Німецької держави. Єпископ-ствам і абатствам, що безпосередньо підпорядковувалися королю, надавався т. зв. королівський банн над територією, яка далеко виходила за власні межі їх земельних володінь. Під королівським банном розумілася уся сукупність державних функцій і повноважень (судових, адміністративних, військових та ін.), що теоретично належали королю, а фактично - установам церкви. Тим самим в Німеччині єпископи і абати виконували функції, аналогічні тим, що у Франції і Англії покладалися на світських слуг королів - прево та шерифів. Однак німецька система мала одну суттєву перевагу. Король зберігав право затвердження на усі вищі церковні посади, сама церква лише висувала на його розгляд ті чи інші кандидатури (така система називається інвестурою). Оскільки римо-католицький клір пов'язаний обітницею цілібату (безшлюбності), єпископи і абати не могли мати за-коннонароджених спадкоємців, яким би прагнули і могли передати свою владу і повноваження. Пригадаємо, як у сусідній

Польщі коменданти королівських фортець-каштеляни намагаються небезуспішно перетворити свою посаду у спадкову, як у Франції чи Англії королівська влада пробує не без труднощів боротися з владою церкви, і переваги німецького «винаходу» видадуться очевидними. Вищі церковні сановники в Німеччині використовувалися королем для дипломатичної, адміністративної, судової і навіть військової служби. Нерідко на чолі підрозділів королівського війська стояв єпископ чи абат. Королі отримували готовий апарат управління, не зазіхаючи на спадкове закріплення землі і влади, церква - усі вигоди від здійснення владних функцій. Ця церковна організація, поставлена на службу королівській владі, отримала назву *Reichskirche*, тобто *державної або імперської церкви*.

У 955 р. Оттон I зумів домогтися вирішальної перемоги над угорцями на р. Лех поблизу Аугсбурга. Цим було покладено край угорським набігам на німецькі землі.

Уже перший похід Оттона I в Італію (951 р.) завершився приєднанням Ломбардії, а Оттон I став королем лангобардів. Після другого походу в 962 р. папа був вимушений коронувати Оттона I імператорською короною, а сам папа став васалом імператора. Так, в 962 р. виникла Римська імперія на чолі з німецьким королем, який отримав титул імператора (з кінця XIII ст. вона стала іменуватися «Священною Римською імперією» германської нації). Ця держава проіснувала до 1806 р. Імперія включала до свого складу, крім власне німецьких земель, Північну та частину Середньої Італії, деякі слов'янські землі, а також частину Південної та Південно-Східної Франції (зокрема, в першій половині XI ст. до імперії було тимчасово приєднано Бургундське королівство).

Імператорський титул та пов'язані з ним претензії вимагали великих людських і фінансових ресурсів. Часті походи і придушення повстань в національно неоднорідних областях імперії виснажували німецький народ, об'єктивно ослаблюючи імператорську владу. Остання для свого збереження була вимушена приносити постійні жертви. Починаючи з Оттона I імператори значну частину свого часу проводили в Італії, залагоджуючи непрості відносини з папами та місцевими феодалам». Ця постійна відсутність імператорів у власних німецьких землях дозволяла крупним феодалам нарощувати свою силу, зміцнювати свою незалежність від центральної влади.

Свого часу Генріх I обклав даниною усю сербсько-лужицьку групу слов'ян, а також деякі інші племена західнослов'янської гілки - лютичів, ободритів. За Оттона I до складу Німецької імперії увійшли слов'янські землі між Ельбою (Лабою) та Одером (Одрою). Слов'яни чинили запеклий опір. У кінці X ст. в результаті слов'янського повстання Німецька імперія втратила усі попередньо захоплені слов'янські землі, за винятком сербо-лужицької області. Таким чином «похід на схід» вів до маловиправданого ослаблення сил імперії.

Зміцнення королівсько-імператорської влади означало поштовх до розвитку феодальних відносин у суспільстві. Політика Генріха I стосовно

створення важкоозброєної кінноти стимулювала процеси феодалізації, оскільки рицарі-кіннотники поповнювали клас феодалів. Оттонівська церковна політика сприяла закріпаченню колись вільних селян-общинників. Їх прошарок різко скорочується, вони зберігаються, головним чином, на окраїнах імперії - у Фрісландії, в Тіролі. Феодальна експлуатація в X-XI ст. здійснюється переважно у формі панщини, до якої додаються чисельні оброчні платежі. Поширення панщини означало встановлення найбільш тяжкої форми залежності селян - особистої.

Адміністративна і судова влада поступово зосереджується у феодальній вотчині, що дозволяє її власнику здійснювати позаекономічний примус щодо селянства.

Перші королі нової франконської (Салічної) династії (1024-1125) - Конрад II та Генріх III намагалися зберегти позиції центральної влади за нових соціальних умов. Так, Конрад II пробував спертися на дрібне рицарство в своєму протистоянні з крупними феодалами. Останнім було заборонено довільно конфісковувати лени своїх васалів. Генріх II виступив у ролі покровителя «приватних» монастирів, що перебували у приватному підпорядкуванні великих феодалів. Королівській владі протистояв союз феодальних магнатів з римським папством. Імператор Генріх IV (1056-1106) першим відчув на собі усю силу новоутвореного союзу. В 1070р. розпочався заколот верхівки саксонської знаті, невдоволеної спробами імператора перетворити усю Саксонію на королівський домен. Після придушення цього виступу (1071 р.) в 1073-1075 рр. прокотилося величезне повстання саксонських селян. Імператору вдалося розгромити піше селянське ополчення під Хомбургом, а з верхівкою саксонської знаті було досягнуто компромісу - її лідер Отгон Нортгеймський став саксонським намісником.

Користуючись неповноліттям (до 1065 р.) імператора Генріха IV, Латеранський помісний собор (Рим, 1059р.) установив новий порядок обрання папи. Відтепер його мав обирати конклав кардиналів без участі імператора. В 1073 р. папою був обраний німецький монах Гільдебрандт під іменем папи Григорія VII (1073-1085). На відміну від своїх попередників, цей папа не накопичував гроші заради грошей, а вбачав у них дієвий фактор своєї політики. Його ідеалом була незалежна від феодалів церква. Як уже вказувалося, з часів Отгона I у королівських руках перебувала інвеститура, тобто виключне право призначення на вищі церковні посади. Під приводом боротьби з обмирщенням церкви та симонією (практикою продажу церковних посад світським особам за гроші) папа розпочинає боротьбу проти Генріха IV. Той, в свою чергу на соборі у Вормсі 1076 р. оголосив про відсторонення папи. Тоді Григорій VII відлучив Генріха IV від церкви та позбавив його імператорського сану. Підданих було звільнено від присяги зміщеному імператору.

У 1077 р. Генріх IV був змушений капітулювати. Він прибув до папського замку у Каноссу, щоб покаятися і визнати власну неправоту. Кілька днів босого і простоволосого імператора витримували перед замкненими ворітьми папського палацу, а тоді нав'язали деморалізованому

монарху підписання акту, названого «*Диктат папи*». В 27 статтях вказаного документа проголошувалося, що папі і нікому іншому належить право призначення, зміщення і переведу єпископів, вирішення найважливіших юридичних суперечок, суду і накладення на імператорів та князів церковних покарань, звільнення підданих від присяги монархам тощо. Ніхто не має права судити папу, а князі й імператори на знак покори наміснику Христа повинні цілувати його пантофлю. Князі виступають безпосередніми васалами «апостольської» кафедри, з рук якої вони отримують на ленних засадах князівське, королівське та імператорське право, приносячи папі ленну присягу у васальній вірності. Тим самим виходило, що кандидат у королі чи імператори може отримати вищу королівсько-імператорську владу лише безпосередньо з рук папи. Цим королівська влада суттєво послаблювалася, перетворювалася на предмет постійних суперечок між князями-претендентами на корону. Обраний німецьким імператором з допомогою папи і протиставлений ним Генріху IV Рудольф Швабський сам не збирався віддавати папі ключі від влади в імперії- право інвестири імперських єпископів. В свою чергу, Генріх IV зумів поставити на папський престол свого висуванця Климента III, якого сучасна римо-католицька церква вважає антипапою. Тривала, повна інтриг боротьба між імператорсько-королівською та папською владами завершилася тимчасовим компромісом - так званим *Вормським конкордатом* 1122 р., укладеним між сином Генріха IV Генріхом V та папою Калікстом II. Встановлювався особливий порядок виборів єпископів у Німеччині (за участю імператора) та в Італії і Бургундії (без такої участі). Вормський конкордат фактично руйнував основи імперської церкви.

Як бачимо, державне і правове будівництво у ранньофеодальній Німеччині проходило своїм особливим шляхом. Намагаючись запобігти перетворенню королівських чиновників у спадкових тримачів титулу і тим самим у майбутню опозицію королівській владі, німецькі монархи зробили своєю опорою церковних феодалів. Практика інвестири дозволила тримати під контролем апарат т. зв. імперської церкви. За свою службу престолу церква отримувала - через королівські банни - найширші судові, адміністративні, військові та ін. повноваження. Церковне право та церковна юрисдикція дістали загальнодержавне поширення. Такий експеримент був на перших порах надзвичайно успішним. Німеччина стала імперією, включивши до свого складу значні слов'янські, французькі, італійські території. Однак, у кінцевому підсумку церква відмовилася від ролі високопоставленого і високооплачуваного королівського слуги і виступила як самостійна опозиційна до королівсько-імператорської влади сила. Ейфорія могутності X-XI ст. обернулася однією з головних причин феодальної роздробленості Німеччини у більш пізній період.

Рекомендована література

Галанза П. Н. Феодальное государство и право.— М., 1963.

История государства и права зарубежных стран: Рабовладельческое и феодальное государство и право / Под ред. П. Н. Галан-зы и Б. С. Громакова.- М., 1980.

История средних веков / Под ред. Е. А. Каминского. Т. 1.- М.: Госполитиздат, 1952.

Краткая Всемирная история. Кн. 1-М.: Наука, 1967-С. 192-213.

Страхов Н. Н. Государство и право феодальной Англии.— Харьков: Издательство ХГУ, 1964.

Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран,- М.: Юридическая литература, 1984.-С. 94-101, 103-110.

Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія.- К.: Вентурі, 1995.- С. 46-47, 63-66.

Тема 7

СТАНОВО-ПРЕДСТАВНИЦЬКА МОНАРХІЯ В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

ПЕРЕМІНИ В СУСПІЛЬНОМУ ЛАДІ. СТАНОВЛЕННЯ МІСЬКОГО САМОУПРАВЛІННЯ

На ранньому етапі феодалізму міста подібно до сіл перебували в залежності від феодальних сеньйорів. По суті, міста самі прагнули такого покровителя, оскільки феодальний магнат міг забезпечити містам підтримку в торгівлі.

Безпека шляхів, захист міських стін від зовнішнього ворога, морські комунікації тощо - усе це вимагало таких сил і засобів, яких міста в той час просто не мали. Однак, починаючи з XII-XIII ст., вони виборюють, чи, радше, купують собі більшу чи меншу автономію.

Не останню роль у становленні міст відіграли хрестові походи. Ідею першого такого походу на Близький Схід висунув на церковному соборі в Клермоні (Південна Франція) папа Урбан II. Сталося це в 1095 р. Усім його учасникам було обіцяно відпуск гріхів і багату здобич. Зерна заохочення упали на підготовлений ґрунт. В Європі на той час різко зросла кількість рицарів - нижчої верстви пануючого класу, до складу якої входили молодші сини феодалів. За діючим того часу порядком вони земельної власності (феодів) у спадщину не отримували. Це був т. зв. майорат - система спадкоємства, коли все майно переходить неподільно до старшого в родині чи до старшого з синів померлого. Європейські рицарі, не маючи постійних джерел доходу, займалися розбоєм на великій дорозі, грабували своїх і чужих і були готові на будь-яку авантюру. Роки 1095-1097 принесли неврожай, в Європі навіть були зафіксовані випадки людоїдства. В перший хрестовий похід 1096 р. до «святої землі» рушили натовпи погано озброєних ополченців, з якими турки на їх шляху зуміли справитися. Однак рицарське ополчення в 1096-1099 рр. зуміло дістатися Єрусалиму, на території Сирії і Палестини було утворено ряд королівств хрестоносців. До 1144 р. хрестоносці втратили один з важливих опорних пунктів - Едессу. Організований для відвоювання міста другий хрестовий похід 1147-1149 рр. був безуспішний. У 1187р. полководець Саладін, об'єднавши дрібні держави арабів і турків, зумів відвоювати Єрусалим. Останній оплот хрестоносців у Палестині, місто Акра, був узятий турками у 1291 р., і цей рік вважається кінцем хрестових походів. Але якими б малорезультативними не

були хрестові походи для європейських рицарів, наслідки їх для самої Європи були надзвичайно важливими. Європейці зіткнулися з набагато вищою культурою Сходу, познайомилися з предметами розкоші - шовком, цукром, досконалими виробами зі скла, дамаською зброєю тощо. Виникло поняття моди. Феодал більше не міг ходити в домотканому одязі з грубої тканини і овечих шкур, пити вино місцевих виноградарів і їздити верхи на конях. Для того, щоб задовольнити різко зростаючий попит на ввізні товари, йому потрібні були гроші. Колишня натуральна оплата перестала задовольняти феодалів. З іншого боку, самі хрестові походи вимагали грошей - на зброю для війська, кораблі, парусину і харчові припаси. Найбільше від хрестових походів виграли європейські міста, в яких різко зріс попит на вироби ремісників - спершу на зброю, а далі на посуд, карети, меблі, модний одяг, ювелірні прикраси. Міста почали багатшати. Намагання феодалів вирушити у хрестовий похід вимагали грошової підтримки. Міста були готові надати ці гроші в обмін на звільнення. Особливо легко йшов на такі угоди англійський король Річард I Левове Серце (1189-1199), від нього не відставали сотні менш відомих герцогів, баронів.

Вінцем політичної автономії ставало право обирати свої органи управління, видавати закони та здійснювати суд над міщанами. Сеньйор відступав ці права за одноразовий відкуп або в обмін на щорічну сплату певних грошових сум. Відкупившись, місто отримувало зовнішні ознаки самоуправління: башту з дзвоном (символом права скликати власні віча), ганебний стовп і шибеницю (право чинити суд) та міську печатку (право приймати закони). Управління такими містами здійснювала *міська рада* та виборний *мер*. Однак, місця в раді належали тим громадянам, чії родини брали участь у сплаті викупних сум. Плебеї, чернь до управління не допускалися. Так, міська рада Марселя складалася з 89 членів. Міській аристократії належало 80 місць, 3 - обиралися від духовенства, 6 - від цехів.

Звичайно, становлення міського самоуправління відбувалося нерівномірно, мало свої національні і місцеві особливості. Найраніше, ще до хрестових походів, отримали самоуправління італійські міста - Венеція (VIII ст.), Генуя, Лукка, Піза (X ст.). Тут вдалося скористатися боротьбою франкських та германських імператорів проти римських пап. Намагаючись знайти собі союзника, імператори і папи йшли на підтримку прагнень міст до автономії. А, наприклад, в Німеччині, крім т. зв. імперських і «попівських» міст, існували й міста, що перебували у власності курфюрстів аж до кінця XVIII ст. Якщо *імперські міста* (Гамбург, Бремен, Нюрнберг) мали власний суд, видавали власні кодифікації права, набирали військо, а імператор міг видавати розпорядження, тільки перебуваючи безпосередньо у місті, то міста, що належали курфюрстам, почувалися значно гірше. Останні не тільки збирали податки з своїх міст, але й регламентували роботу ринків і цехів, забороняли мати свої самоуправні комуни, утворювати союзи міст, накладали інші обмеження.

Найважливішим завоюванням міст був вільний стан усіх громадян. У середньовічній Європі існувало прислів'я:

«Повітря міста робить людину вільною». Якщо кріпакові вдавалося прожити один рік і один день у стінах міста і за цей час пан не оголошував про свої права, колишній напів-раб отримував повну свободу.

З метою організації самооборони міста від розбійних нападів зовнішнього ворога та грабіжницьких рицарських банд, для розподілу обов'язків по будівництву та підтриманню міської інфраструктури (водопроводу, каналізації, освітлення, шляхів) ремісники створювали свої об'єднання, що називалися *цехами*, а купці свої, що носили назву *гільдій*. Виникнення цехів розпочалося ще в XI ст., так, паризькі свічники уже в XI ст. мали свій цех. Цех становив об'єднання людей, які займалися певною професійною діяльністю, з метою регулювання цін, якості продукції, кількості підмайстрів, тривалості робочого дня тощо. Якщо первісне цехи створювалися для підтримки осіб однієї спеціальності (допомога при хворобі, посаг дочкам бідного члена цеху, похорон неімущих), то вже з ХІІІ ст. основним завданням цеху стає боротьба проти конкурентів. Осіб, які пробують виробляти продукцію, не будучи членами відповідного цеху (т. зв. «партачів»), виявляють і чинять над ними фізичну розправу, знищують виготовлені ними товари. Цехи встановлюють суттєві обмеження для усіх бажаючих стати членами цеху: навчання удома і за кордоном (в середньому 7-10 років), виготовлення еталонного виробу (т. зв. штуки), гучний банкет для усіх членів цеху тощо. Шанси стати членом цеху для сторонньої людини чи навіть підмайстра зводяться майже до нуля. Майстри спільно чинять тиск на учнів і підмайстрів: встановлюють однаково низькі розцінки на працю, однаково тривалість робочого дня і т. д. Вигнаного з роботи підмайстра жодний з майстрів на роботу уже не візьме.

Напруженими були стосунки цехів і гільдій. Якщо купець прагнув привезти якнайбільше дешевого імпорту, то місцевий цех намагався не допустити конкуренції привізного товару з власною продукцією. Тому відносини цехів і гільдій часто були ворожими, але ця ворожнеча носила більш цивілізовані форми, ніж боротьба проти «партачів». Наприклад, у Лондоні купці викупили собі право призначати не лише певну кількість членів магістрату, але й мера з власного середовища, а ремісничі цехи мушили миритися з таким політичним лідерством купецького стану.

Цех чи гільдія мали свій статут, своїх старшин (ця посада була пожиттєва і спадкова), суд для суду над членами свого цеху. Цех був також військовою одиницею, кожний його член повинен був мати зброю для захисту міста. При облозі міста ворожою армією цех або гільдія захищали свою ділянку міського муру, у мирний час ця ж ділянка муру підтримувалася у належному порядку зусиллями цеховиків.

Часто феодали намагалися після отримання відкупу від міст знову нав'язати їм своє «покровительство». Спершу королі й імператори в подібних конфліктах підтримували представників свого класу, але згодом ситуація міняється на діаметрально протилежну. Монархи прагнуть зміцнення єдності країни і ліквідації феодальної роздробленості та сепаратизму магнатів. Але цього ж прагнуть і міста. Вони зацікавлені у безпеці доріг, повноцінній

монеті, скасуванні внутрішніх мит, припиненні усобних війн, одним словом, у стабільності. В обмін на королівську підтримку своїх викуплених самоуправлінських прав міста готові надавати королям та імператорам певні грошові суми, набрані за міські кошти збройні загони тощо. Чим багатшими і сильнішими стають міста, тим більш суттєву підтримку вони можуть надати королеві. Сила міст - у їх організації, а з сильними рахуються. На якомусь етапі монархічна влада пробує протиставити т. зв. третій стан (міську аристократію) першим двом (дворянству і духовенству). Так з'являються станово-представницькі установи.

В епоху раннього феодалізму монархи неохоче погоджувалися на різні магнатські та клерикальні з'їзди, не кажучи вже про постійно діючі представницькі установи. Феодали — світські і церковні, використовували такі зібрання для висунення своїх вимог монарху, останній нерідко ставав заложником своїх могутніх підданих. З появою і зміцненням нової політичної інституції - третього стану, королівська влада отримує змогу виступати в якості арбітра в конфліктах трьох станів. Тим самим влада короля не тільки звільняється від ризику ослаблення, а навпаки посилюється.

З'являються постійно діючі представницькі установи. У Франції це *Генеральні штати*, в Німеччині - *рейхстаг* і *ландтаги*, в Іспанії - *кортеси*, в Англії - *парламент*, в Польщі - *сейм*, Чехії - *снем* і т. д. і т. п.

Основна відмінність від колишніх з'їздів феодалів полягає у тому, що вже представлено не два стани, як було колись, а три. Тому, якщо колишні з'їзди були знаряддям боротьби проти централізації країни, то станово-представницькі установи стають засобом внутрішнього зміцнення держави.

В станово-представницьких установах не представлені, як правило, народні низи. Навіть особиста свобода не була підставою для надання політичних прав. У містах, як уже зазначалося, патриціанська верхівка ізолювала плебс від найменшої участі в управлінні. На селі ситуація була майже аналогічною. Починаючи з епохи хрестових походів, селянство переводить свої натуральні повинності у грошову форму. З'являється т. зв. цензива - спадкове селянське тримання на умовах щорічної сплати певної суми. Власник такої цензиви ставав особисто вільним. В Англії, наприклад, уже в XIV ст. більшість селян були особисто вільними, а у Фландрії вони звільнилися навіть на сто років раніше. Однак, як правило, вільні селяни у станово-представницьких органах представлені не були, виняток становили окремі німецькі та австрійські землі. Це пояснюється слабшою організованістю селянства, а, отже, меншою зацікавленістю в цьому класі монархів.

Зрозуміло, що залежні верстви населення (закріпачені селяни), представники більшості національних меншин (євреї, цигани), більшість релігійних меншин в станово-представницьких установах участі не брали.

СТАНОВО- ПРЕДСТАВНИЦЬКА МОНАРХІЯ У ФРАНЦІЇ

Приводом для скликання перших Генеральних штатів (1302р.) стала сутичка французького короля Філіппа IV Красивого з римським папою Боніфацієм VIII. Король, потребуючи грошей для зміцнення своєї влади, в

першу чергу армії, почав випускати неповноцінну монету, вимагав грошей у євреїв-лихварів, брав великі позики у міст. Церкву також обклали податком, заборонялося вивозити золото і срібло до Риму, з в'язниць випустили єретиків. Боніфацій VIII виступив з різкою критикою короля, заборонивши йому збирати податки з духовенства, та відкликав кількох прелатів до Риму, щоб обговорити подальші кроки. У Франції ці дії були розцінені як спроба «перетворення Франції у папський лен», розпочалася полеміка легістів з клерикалами. Легіст Марселін Падуанський (ректор паризької Сор-бонни) обґрунтував положення, що «вища влада належить спадковому, а не виборному монарху». У папській буллі «Упат Вапсіат» (18.XI.1302 р.) стверджувалося, що свята католицька церква має лише одне тіло і одну голову - Христа та його учня-заступника - Петра, та наступників останнього на папському престолі. Під владою папи перебувають два мечі - «один, що підкоряється іншому, світський -духовному», «королі повинні служити церкві на перший наказ папи». Папі «належить право карати світську владу за будь-яку помилку. Світській владі це право не надане». Для вирішення конфлікту і були скликані *Генеральні штати*. Особисте запрошення отримали графи, герцоги, вищі сановники церкви. Решта дворянства була представлена виборними депутатами. До третього стану увійшов міський патриціат - виборні особи або призначені королівськими чиновниками. Селяни представлені не були. Кожний стан засідав окремо від інших і мав один голос з трьох. Отримавши підтримку Генеральних штатів, державна рада Франції з ініціативи найближчого радника Філіппа IV - Пльйома Ногаре звинуватила папу в тому, що він незаконно займає папський престол, і винесла рішення про негайне скликання церковного собору, який би засудив папу як єретика і злочинця. 11 жовтня 1303р. Боніфацій VIII (який на той час зійшов з розуму) помер у віці 86 років. Папа Климент V (1308-1314) відкрив нову добу в історії папства, відому як «авіньйонське ув'язнення пап». Новий папа, якому був наданий для постійного перебування французький Авіньйон, мусив призначити в кардинальську колегію таку кількість французів, яка забезпечувала в майбутньому обрання французьких пап, Філіппа IV було оголошено «чемпіоном релігії». Авіньйонське полонення пап (1309-1377) тривало понад півстоліття.

Генеральні штати збереглися і на майбутнє. Дуже швидко їх роль була зведена до встановлення нових податків. Питання на розгляд виносилися виключно королем, королю ж продовжували належати судово-адміністративні функції. Не дозволялося Генеральним штатам тримати і власний апарат.

З 1337 по 1453 рр. тривала *Столітня війна* Англії з Францією, викликана претензіями нащадків Вільгельма Завойовника на французький престол після обриву лінії династії Капетингів (987-1328рр.).

Французькі рицарські війська були двічі розбиті англійцями при Кресі (1346р.) та при Пуатьє (1356р.). В останній битві цвіт французького рицарства був знищений, а сам король Іоанн II Добрий потрапив у полон. Спадкоємець престолу (дофін) Карл мусив шукати величезну суму на викуп

короля з полону. Уряд спробував підвищити податки, що викликало повстання північних французьких міст на чолі з Парижем. Вимогою повсталих стало передання влади Генеральним штатам. Дофін Карл розпустив цей орган, і тоді у Парижі розпочалося нове повстання, яке очолив купецький старшина Етьєн Марсель.

Представники третього стану домоглися включення кількох депутатів Генеральних штатів до королівської ради, поставивши як вимогу зміщення найбільш бездарних чиновників та докорінної реорганізації самої системи управління державою. Лише за таких умов Генеральні штати погодилися організувати збір засобів для викупу полоненого короля. Дофін Карл дає згоду на прийняття т. зв. Великого Березневого ордонансу (1357р.). Цей документ проголошував недоторканність депутатів, заборонив приватні війни феодалів та практику незаконних реквізицій.

Депутати Генеральних штатів отримували право збиратися двічі на рік, не чекаючи дозволу короля. Королівським чиновникам було заборонено займати більше однієї посади та передавати свої функції іншим особам. Вводилася сувора відповідальність чиновників за доручену справу. Ордонанс заборонив продавати з торгів суддівські посади чи здавати їх у відкуп. Скасовувалася практика грошового відкупу (композиції) за тяжкі злочини. Вищі суди не могли приймати у своє судочинство справи, що підлягали розгляду нижчих судів. Відтак обмежувалося королівське право на помилування.

Опинившись у безвихідному становищі, син полоненого короля був змушений схвалити цей документ. Однак, виїхавши зі столиці, він починає збирати сили для розправи з бунтівними депутатами Генеральних штатів.

Услід за парижанами піднялися селяни (1358 р.). Це повстання відоме під іменем *Жакерії*, тобто повстання жаків (Жак - простак), як презирливо називали селян дворяни. Міський патриціат Парижа допоміг придушити Жакерію. Далі прийшла черга столиці, а Великий Березневий ордонанс втратив свою силу.

Перелом у Столітній війні пов'язаний з іменем Жанни д'Арк (яка була спалена на вогнищі англійцями у 1431 р.). На потреби війни король Карл VII в 1439р. добивається введення прямого постійного податку (т. зв. талья), в 1445 р. за рахунок цього податку здійснюється військова реформа. Закладаються основи регулярної армії, що приходить на зміну рицарському ополченню.

Згода Генеральних штатів на ці нововведення зміцнила владу короля і силу його війська. Повне звільнення території Франції від англійських окупантів відбулося у 1453 р. Король Людовік XI (1461-1483) завершив політичне об'єднання країни.

Але зміна становища короля, посилення королівської влади викликали ослаблення самих Генеральних штатів. Король більше не потребував їхньої санкції на збір податків, у розпорядженні монарха була слухняна наймана армія, сформована з колишніх люмпенів, втікачів з кріпацтва, рицарських низів.

У кінці XV ст. було встановлено, що кожний бальяж (велика область) обирає по одному депутату від кожного стану. Депутат міг діяти лише в межах інструкцій своїх виборців (імперативний мандат). Палати станів засідали окремо, кожний стан мав один голос. По закінченні роботи палат Генеральних штатів король отримував узагальнюючий огляд наказів виборців, що носив характер побажання. Збори 1484 р. ще були достатньо представницькими, але протягом XVI - поч. XVII ст. Генеральні штати скликалися усього п'ять разів. Останній раз вони відбулися у 1614р. Замість Генеральних штатів король починає скликати Раду нотаблів, у якій представлені вищі представники трьох станів. Формально рекомендації цієї Ради не мали для короля обов'язкового характеру, однак королівська влада була змушена рахуватися з думкою аристократії, олігархії та церкви, особливо в питаннях введення нових податків.

Королівські податки і суд поширювалися на усю територію країни. Приватні армії магнатів заборонялися ордонансом Генеральних штатів ще на поч. XV ст. Королівська армія стала єдиною реальною військовою силою в країні, здатною придушити виступ непокірного герцога чи бунтівного міста за лічені дні. Наступним етапом еволюції монархії у Франції став *абсолютизм*.

Чи могли Генеральні штати перебрати усю повноту влади в країні з рук монарха, наприклад, скориставшись ослабленням королівської влади в Столітній війні? Історичний досвід Польщі чи Німеччини дозволяє припустити подібну можливість. Однак втручання паризького патриціату в Жакерію на боці недавнього супротивника - королівської влади, до певної міри симптоматичне. Буржуазія, ще не готова до свого єдиновладдя, змушена підтримати саме короля у його сутичці з непокірними магнатами чи в придушенні селянського повстання. Саме сила буржуазії у Франції не дозволила Генеральним штатам виродитися у знаряддя аристократичної олігархії, перебрати владу від короля і зосередити її в своїх руках. Буржуазія не була поки що зацікавлена у такому розвитку подій, оскільки розраховувати на домінуюче становище в країні їй на часі не доводилося. Це було завдання наступної доби, доби буржуазних революцій, а тим часом верхівка третього стану розсудливо підтримала монархію в її прагненні до зміцнення королівської влади, до абсолютизму.

СТАНОВА МОНАРХІЯ В АНГЛІЇ. ЇЇ ОСОБЛИВОСТІ

Перший британський парламент був скликаний у 1258 р. Король Генріх III спробував посилити податковий гніт, що викликало виступ феодалських магнатів, їх вимоги зводилися до скликання загальної ради баронів, яка, за задумом, повинна була провести перебудову усієї системи державного правління з метою припинення зловживань з боку королівської влади. Ця рада дістала назву парламенту. Засідання відбувалися в Оксфорді і проходили дуже бурхливо. В історії за цим парламентом закріпилася назва «Скаженого» або «Безумного». Парламент виробив т. зв. Оксфордські провізії, згідно яких при монарху створювалася постійна Рада п'ятнадцяти. В її обов'язки входили «поради» королеві в справі управління державою та

контроль за діяльністю вищих посадових осіб: канцлера, скарбника, шерифів. Для вирішення найважливіших державних проблем тричі на рік мав скликатися *парламент* в складі 27 чоловік - членів Ради п'ятнадцяти та 12-ти, з числа обраних баронами. Як бачимо, ця установа первісно не мала нічого спільного ні з сучасним британським парламентом, ні навіть з станово-представницькими органами європейських держав, адже у ній була представлена лише феодална аристократія. Король Генріх III в 1265р. спробував приборкати бунтівних васалів, на чолі яких стояв барон Симон де Монфор. Намагаючись заручитися підтримкою дрібних рицарів і міщан, де Монфор спробував змінити принципи комплектування парламенту. До нього повинні були увійти усі барони, по 4 рицарі від кожного графства і по 2 представники від великих міст. І хоча коаліція баронів була розбита, а її керівник загинув, новий король Едуард I в 1272 р. запросив до Вестмінстерського парламенту не лише баронів, але й представників графств і міст. У 1295 р. було сформовано «*Зразковий парламент*», до складу якого увійшли барони, рицарі, міщани, духовенство. Представників знаті запрошували поіменно, решту - обирали. З цього року парламент стає постійно діючою установою.

У 1352 р. парламент було поділено на 2 палати - *палату лордів* і *палату общин*. Перша формувалася за рахунок тримачів титулів герцога, маркіза, графа, віконта або барона, друга - на основі виборів.

Парламент відрізнявся від Генеральних штатів тим, що в штатах три стани засідали окремо, причому кожний мав один голос. В Англії міщани і рицарство засідають спільно (з 1352 р.), що малоістотний вплив на подальшу долю держави.

Нова установа швидко набирала силу. Ще в 1297 р. король Едуард I був змушений погодитися, щоб жодні податки не встановлювалися без згоди парламенту, з того часу і до сьогодні бюджет є одним з найважливіших повноважень парламенту. З 1340 р. у розпорядження парламенту переходить не лише вотування податків, але й контроль за їх використанням. Тоді ж було встановлено, що кожного разу, коли король вимагає грошей, парламент має право попередньо розглядати скарги на дії уряду.

В 1322 р. було встановлено, що без згоди парламенту не можуть бути внесені жодні зміни і доповнення в статuti. Таким чином, парламент почав своє перетворення у вищу законодавчу владу в країні. В 1371 р. ця установа виборола собі право на імпичмент вищих державних сановників. Першою «жертвою» парламенту став у 1386 р. канцлер де Ла-Поль. Як бачимо, англійський парламент був впливовішою інституцією, ніж французькі Генеральні штати.

У XIII-XIV ст. в економіці Англії відбувалися суттєві зміни, що мали свій вплив на принципи формування парламентського корпусу, а отже і на усю роботу цієї важливої державної установи. Ріст міст і розвиток товарно-грошових відносин сприяли збільшенню представництва міщан. Причому активне виборче право надавалося в містах доволі широким групам населення. Це могли бути усі платники подушного податку, власники «свого

вогнища» або члени купецької гільдії- в кожному місті був свій власний порядок участі у виборах. Однак, в цілому англійське міщанство було представлене в парламенті значно ширше, ніж французьке в Генеральних штатах. У Франції від політичного життя були ізольовані не лише міські низи, але й усі ті, хто не належав до міського патриціату.

Відбувалися серйозні зміни в структурі основної господарської і політичної ланки феодальної формації- в англійській вотчині (манорі). Феодали, користуючись тим, що селяни могли продавати надлишки своєї продукції на ринках найближчих міст, почали замінювати натуральні повинності на грошові (комутації). В XIV ст. цей процес став загальним і мав надалі серйозні наслідки. Феодали перестали вести власне господарство на доменіальній землі, здаючи цю землю клаптиками в оренду селянам. Відпала потреба в панщині і селян почали за викуп відпускати на волю. Головною фігурою на селі став особисто вільний селянин-орен-дар, чиє матеріальне становище було надзвичайно важким. Феодали не лише вимагали високу орендну плату за надану у користування землю, але й захоплювали общинні угіддя для збільшення вівчарства. Останнє приносило великі прибутки, оскільки в містах уже була створена виробнича база для переробки овечої вовни на сукно - для власних потреб і на експорт. Допустити селян-йоменів до парламенту означало б підірвати політичні основи феодальної держави. Але формально право голосу на виборах до палати общин мали усі вільні землероби. Тому в 1430 р. право голосу зберегли лише особи, що постійно проживали в графствах і володіли фрігольдом (пожиттєве чи спадкове тримання землі на умовах фіксованої ренти з правом вільного заповіту, розділу і відчуження свого тримання), який приносив дохід не менший 40 шилінгів. У 1445 р. пасивне виборче право було надане в графствах лише дворянам-рицарям, але не простим йоменам. Щоправда, в Англії особи з річним доходом у 20 фунтів стерлінгів були зобов'язані викуповувати рицарський патент, тобто розбагатілий йомен автоматично ставав рицарем. Як бачимо, упродовж якихось 15 років парламент було закрито для соціальне небажаних елементів. Гарантією проти самої можливості надто радикальних рішень парламенту залишалося право монарха відхиляти представлені парламентом законопроекти - біллі. Королі активно користувалися цим правом. Так, наприклад, коли в 1397 р. палата общин прийняла резолюцію про зменшення видатків на королівський двір, король Річард II не лише відхилив цей білль, але й домігся видачі автора законопроекту Хекслі. Пізніше невдаха-парламентарій був переданий суду імпічменту і засуджений до страти. Це стало своєрідною пересторогою для противників монархії.

Заможні верстви були партнерами королівської влади і в справі місцевого управління. Статутами 1327 та 1332 рр. в кожному графстві на допомогу шерифам призначалися т. зв. «оберігані миру», яким надавалося право переслідувати і страчувати злочинців. Дана посада була неоплачуваною, вона вимагала часу і засобів, тому зрозуміло, що «оберігачами миру» ставали лише найзаможніші мешканці графства.

У 1360 р. був введений інститут *мирових суддів*. У кожному графстві мав

бути призначений, згідно з парламентським статутом, «лорд» (мировий суддя) з повноваженнями «загнуждувати злочинців, заколотників і хабарників, переслідувати їх, арештовувати і піддавати покаранню». Саме мирові судді повинні були «також заслуховувати і вирішувати усі порушені короною справи про усілякого роду важкі карні злочини і правопорушення, здійснені у графстві, у відповідності з законами і звичаями даного графства».

Статут 1360 р. мав дуже важливе значення для англійської юстиції, оскільки він позбавляв феодалів усіх раніше наданих прав на загальні розслідування і суд в межах їх сеньйорій. Це було ще одне суттєве обмеження системи феодалних імунітетів, так характерних для попередньої епохи раннього феодалізму. З іншого боку, мировими суддями могли бути лише місцеві дворяни з доходом від нерухомості більшим за 20 фунтів стерлінгів (стерлінг - англійська срібна монета пенні, фунт - первісно вагова одиниця 0,4536 кг, таким чином, 20 фунтів - це майже 10 кг срібної монети високого гатунку).

Поступово, в 1388 р. число мирових суддів було збільшено до 6 на графство, далі - до 8. А з 1414 р. встановлена періодичність їх засідань - 4 рази на рік. У юрисдикцію цих суддів передавався контроль над діями місцевої поліції та її голови - шерифа. Посада мирового судді залишалася безоплатною, тобто знову-таки вимагала часу і засобів, недоступних для середніх верств населення, не кажучи уже про народні низи. Станово-представницька монархія в Англії, як і у Франції, спирається лише на частину рицарства і «третього стану», монарх «ділиться» своєю владою лише з найбільш економічно спроможними групами населення.

На цей історичний період припадають перші спроби англійської церкви відособитися від папського Риму. Коли папа Григорій XI (серед. XIV ст.) наказав лондонському архієпископу арештувати і піддати тортурам богослова Уїкліфа (1320-1384), який проповідував незалежність британського духовенства від римської курії, останнього підтримали Оксфордський університет, король і, згодом, парламент. Парламентський статут 1365 р. проголошував, що «якщо папство буде захищати свої давні несправедливі притязання насильницькими заходами, то країна зуміє вчинити потрібний опір». Було вирішено відняти усі бенефіції, подаровані папою своїм улюбленцям. Церква в XIV ст. володіла в Англії третиною земель, в багатьох місцях вона користувалася монополією вивозу вовни за кордон, дешева монастирська продукція вигравала у конкуренції з товарами, виробленими міськими ремісниками. Парламент став рупором загального невдоволення римською церквою, особливо після відновлення в 1368р. бойових дій проти Франції, на чийй території в Авіньйоні перебував папський двір. Саме парламент заклав основи англійського церковного права і англіканської церкви.

СТАНОВО-ПРЕДСТАВНИЦЬКА МОНАРХІЯ В НІМЕЧЧИНІ

Слабкість центральної влади - характерна особливість феодальної монархії в Німеччині. Імператорська влада на початку ХІІІ ст. сильно підупала, німецькі імператори в своїх діях були залежними від римських пап

та власних васалів.

Для вирішення загальноімперських питань інколи скликалися *рейхстаги* (з'їзди). Вони складалися з трьох курій: курфюрстів (великі князі), іншої знаті та представників імперських міст. Усе вирішували перші дві курії, роль представників міст зводилася до надання грошей для потреб імператора. В князівствах проходили свої місцеві збори - ландтаги - дво- або трипалатні. Іноді крім дворянства, духовенства і міщан у них допускалися і представники вільного селянства. Ландтаги були органами дорадчими.

В Німеччині так і не склався союз монархічної влади з містами - ця основа кожної європейської станово-представницької монархії. Німецькі міста ділилися на три групи: імперські, князівські і вільні. Вони боролися не за Німеччину як таку, а за власні привілеї. Спроби окремих імператорів порозумітися з містами, об'єднуючи тим зусилля проти феодалної роздробленості імперії, негайно перекреслювалися курфюрстами. Так, імператор Вацлав був скинутий з трону за спробу допомогти містам.

Імператор «Священної Римської імперії германської нації» обирався на з'їздах курфюрстів. Тобто монархія, на відміну від Франції чи Англії, тут не стала спадковою, кожному новообраному імператору доводилося розпочинати боротьбу за централізацію держави на порожньому місці. Відсутність династії гальмувала зацікавленість міст у сильній імператорській владі. А те, що міста могли стати союзниками імператорів, не викликало сумнівів. Так, в розпал боротьби між імператором Людвігом Баварським і папою Іоанном XXII німецькі міста виступили як фактичні союзники імператора. Страсбург вигнав зі своїх стін усіх священників, які виконували волю папи. Це ж у 1331 р. зробив Цюрих. В Рейтлінгемі міська рада установила штраф в 15 фунтів за запрошення священника, який підкоряється папі. На сторону імператора перейшов і Нюрнберг. На жаль, у боротьбі за централізацію держави міста не були такими ж послідовними.

У 1314р. на виборах імператора в колегії курфюрстів за Людвіга Баварського було подано п'ять голосів, за Фрідріха Габсбурга - лише два. Прихильники Людвіга проголосили його обраним і коронували в «законному» Аахені, друзі Фрідріха вважали обраним його і коронували в «незаконному» Бонні. Навіть перемога Людвіга над Фрідріхом в битві при Мюльдорфі (1322р.) не зняла напруги. Папа Іоанн XXII в 1323 р. висунув звинувачення проти Людвіга в «беззаконному присвоєнні титулу короля й імператорських прав і в наданні допомоги міланському єретику Вісконті». Розпочалася різка полеміка між папою і Людвігом. Іоанн XXII двічі відлучав Людвіга від церкви і ще до його смерті висунув іншого кандидата. Після смерті Людвіга Баварського папство разом з Францією чинить спільний тиск на колегію курфюрстів з метою обрання імператором людини, відданої інтересам Авіньйона. Завдяки величезним сумах, витраченим на підкуп, німецькі курфюрсти обрали в 1346 р. імператором Карла IV, якого сучасники назвали «попівським імператором».

При імператорі Карлі V в 1356 р., який одночасно поставав і богемським (чеським) королем, була прийнята т. зв. *Золота булла*, яка отримала свою

назву від привішеної золотої печатки. Вона остаточно закріпила владу в Німеччині великокнязівської олігархії. Три духовних (архієпископи Майнцький, Кельнський і Трірський) та 4 світських (король Богемії, пфальцграф Рейнський, герцог Саксонський, маркграф Бранденбурзький) князі обирали імператора, мали право суду над ним і могли зміщувати. Рішення приймалося простою більшістю голосів. Вплив римського (авіньйонського) престолу обмежувався тим, що для коронації імператора, обраного курфюрстами, папське коронування імператорською короною більше не вимагалось.

Розділ XX Золотої булли конкретизував права курфюрстів у цій державі. «На вічні часи» затверджувалися їхні права на повну державну самостійність. Ці права, як випливало з інших розділів документа, включали верховний суд, монетну і соляну регалію, право вести приватні війни тощо. Містам заборонялося створювати союзи проти курфюрстів.

Обрання імператора, як правило, вимагало великих сум, затрачених на підкуп членів колегії виборців. Можливості такого імператора відтворити централізовану державу були мінімальними. Саме тому про станово-представницьку монархію в Німеччині можна вести мову тільки з великою натяжкою. І рейхстаг, і місцеві ландтаги були органами, чиї рішення носили характер рекомендацій. На реальну політику імператора і курфюрстів вони не мали скільки-небудь серйозного впливу. На відміну від французьких Генеральних штатів і, особливо від англійського парламенту, станово-представницькі органи в Німеччині ніколи не претендували на роль державної влади.

Разом з тим помилково вважати, що держава і право Німеччини тупцювали на одному місці в той час, як сусідні державно-правові системи користувалися новими можливостями станово-представницької монархії. В XIII ст. з'являються писані кодифікації права, до яких належать *Саксонське* і *Швабське зерцала*, їх джерелами були норми звичаєвого і канонічного права, а також запозичення з кодексу Юстиніана.

Автором «Саксонського зерцала» вважають суддю Ейке фон Репхофа. Збірник складається з двох частин. В першій викладено «земське право» північно-східних областей Німеччини, в другій - ленне право, тобто відносини сюзере-нітету-васалітету в середовищі німецьких феодалів, порядок тримання і утрати ленів.

Визнається, що світська і духовна влада повинні діяти в єдиному ключі: імператор примушує коритися папі (в разі потреби) з допомогою світського суду, натомість папа церковним судом забезпечує покору імператору.

Як і будь-яка пам'ятка феодального права, «Саксонське зерцало» поділяє громадян на вільних людей (три категорії) і залежних.

Карні покарання жорстокі. Так, злодія вішають (Кн. 2 ст. 13, ст. 13), підпалювачів, убивць, грабіжників, зрадників колесують (Кн. 2 ст. 13, ст. 4), гвалтівника, перелюбника -обезглавлюють (там же, ст. 5), отруйника - спалюють на вогнищі (ст. 6). Вергельд (оплата штрафу) залишається за дрібну (до трьох шилінгів) крадіжку та обман у торгівлі, але одночасно зі

сплатою штрафу винний вважається збездеченим і позбавленим прав. З пережитків попередньої епохи відмітимо судовий поєдинок (Кн. 1 ст. 63, ст. 1), але на нього потрібний дозвіл судді. Вищий за народженням може відмовитися від поєдинку, нижчий - ні.

Відбуваються цікаві переміни - в порівнянні з варварськими правдами в тому, що стосується вергельду за життя чи тяжкі тілесні ушкодження. Якщо в V ст. життя жінки цінувалося вище, то тепер її вергельд складає половину чоловічого. Різниця у викупній ціні між знатними і простолюдом не лише зберігається, але й ще більше диференціюється. Однак, з'являється нова категорія - позбавлені прав внаслідок крадіжки, грабежу та інших злочинних діянь. Убивство, зґвалтування чи тілесні ушкодження цих людей караються символічним вергельдом (або взагалі не тягнуть за собою матеріальної відповідальності), але винний засу-

джується по «закону про порушення миру» і сам переходить в категорію позбавлених прав. Очевидно, що викуп виступає в якості додаткового покарання, його сплата не звільняє від основного.

Деякі положення «Саксонського зеркала» були пізніше використані в *Магдебурзькому праві* - збірнику норм міського права початку XIV ст. Магдебурзькі закони більш детально регулювали норми, пов'язані з товарно-грошовими відносинами. Судді могли виносити рішення, орієнтуючись на судові звичаї, однак прецедентне право в Німеччині не прижилося.

У 1336 р. в Німеччині почала функціонувати папська інквізиція, до цього переслідуванням єретиків займалися місцеві єпископи. Ще через 60 років інквізитор Пітер Піліх-дорф з торжеством заявляв, що йому вдалося викоренити в Німеччині усяку єресь. Мова йде про тисячі спалених «єретиків», «відьом», «чаклунів».

Рекомендована література

Галанза П. Н. Феодалное государство и право.— М., 1963.

История государства и права зарубежных стран: Рабовладельческое и феодалное государство и право / Под ред. *П. Н. Галан-зы* и *Б. С. Громакова-*М, 1980.

История средних веков / Под. ред. *Е. Косминского*. Т. 1.— М.: Госполитиздат, 1952.

Каролина / Отв. ред. *С. 3. Зиманов*. - Алма-Ата, 1967.

Краткая Всемирная история. Кн. 1-М.: Наука, 1967-С. 192-213.

Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран.-М.: Юридическая литература, 1984.-С. 101-102, 112-114, 123-151.

Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія.- К.: Вентурі, 1995.-С. 51-62.

Тема 8

АБСОЛЮТНІ МОНАРХІЇ В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ПЕРЕДУМОВИ АБСОЛЮТИЗМУ

Абсолютизмом (від латинського - необмежений, безумовний) називається абсолютна необмежена монархія, самодержавна влада. Це форма правління, за котрої верховна влада повністю належить одній особі -

монарху. В країнах Західної Європи абсолютні монархії складаються в XV-XVI ст., вони приходять на зміну станово-представницькій монархії. Абсолютна монархія постає як арбітр між старим пануючим класом феодалів та буржуазією і як захисниця обох класів від революційного руху народних мас, які піддаються і феодалській, і капіталістичній експлуатації. Буржуазія стає усе могутнішим в економічному відношенні класом, але все ж недостатньо сильним, щоб ставити питання про захоплення одноосібної влади. Посилення позицій буржуазії пояснюється стрімким економічним прогресом в промисловості. Поява водяних коліс, механічного дуття в металургії, удосконалення ткацького верстата ведуть до укрупнення виробництва та розорення маси кустарних ремісників. Сильна королівська влада стимулює економічний прогрес, що проходить в умовах активного і пасивного опору трудового люду. Капіталізм в його ранніх проявах означав катастрофу для дрібних виробників у місті та на селі, основна маса населення перетворюється на пролетарів, тобто людей, позбавлених засобів і знарядь виробництва, отже і засобів існування. Мануфактури не могли відразу забезпечити працею усю масу безземельних селян та розорених ремісників. Велика їх кількість була змушена бродити країнами Європи в пошуках випадкової роботи, а без неї - займатися жебрацтвом, крадіжками і грабежами. Буржуазія потребувала сильної влади з її репресивно-каральним апаратом, і такою владою став *абсолютизм*. Наприклад, в Англії за законом короля Едуарда VI, виданому в 1547 р., кожний, хто ухилявся від роботи, віддавався у рабство тій особі, яка доносила на нього. Того, хто ухилявся від роботи на умовах працедавця, могли закувати в кайдани і тим змушувати до праці. Якщо робітник самовільно відлучався на два тижні, його засуджували на пожиттєве рабство і ставили клеймо «8» (тобто раб) на лоб чи щоку. Якщо такий раб утікав утретє, його страчували. Буржуазія не тільки користувалася репресивними мткливос-тями централізованої абсолютистської влади, але и завдяки практиці купівлі посад могла займати ключові позиції в урядах, у фінансовому та судовому відомствах. Вихідці з т. зв. третього стану стають радниками королів Генріха VIII (Англія) та Людовіка XIV (Франція).

Падає значення дворянства. Найбільші прибутки воно могло отримувати від довгострокової оренди землі, оскільки короткострокова призводила до хижацького виснаження ґрунту. В тому випадку користувач не дбав про сівозмину, добрива (ґній), зрошування тощо, а намагався узяти максимум з найменшими затратами. На зміну натуральному оброку приходить фіксований грошовий чинш, коли певна сума сплачується незалежно від результату господарської діяльності. Однак, з відкриттям колоній та розвитком промисловості відбувається т. зв. *революція цін*. По-перше, впала купівельна спроможність самої монети, бо в обігу з'явилося набагато більше повноцінних (з вагової та хімічно-складової точки зору) золотих і срібних монет. По-друге, ринок пропонує усе більшу кількість нових товарів, як імпортного (кава, шоколад, тютюн, прянощі), так і вітчизняного походження. Мода, яка століттями стояла на місці, починає щороку змінюватися,

з'являється багато товарів -зброя, карети, ювелірні прикраси, життя без яких уже вбачається дворянству немислимим. Тих сум, яких було цілком достатньо ще сто років назад, уже не вистачає, а збільшувати чинш не дозволяє конкуренція - особисто вільний селянин (викуп на волю розпочався ще в XII-XIII ст.) негайно переходив туди, де чинш був меншим.

Втрата доходів змушує дворянство шукати синекур, тобто добре оплачуваних посад на королівській службі, які б не вимагали надто кропіткої щоденної праці. Управління, законодавство, суд зосереджується в адміністрації короля, дворянство без скільки-небудь відчутного опору випускає їх з власних рук, оскільки воно не зацікавлене в конфлікті зі своїм чи не єдиним працедавцем. До того ж монарх отримує змогу максимально зміцнити свою армію за рахунок дворян, які бажають служити на королівській службі (пригадайте літературного д'Артаньяна з Гасконі). Хоча дворяни разом з духовенством складають менше 1 відсотка населення в країнах Західної Європи (виняток становлять Іспанія та Португалія), прогодувати цю кількість нових слуг король може лише за рахунок податків, основним платником яких виступає третій стан, буржуазія. Монархія не може обійтися без грошей, які вносить буржуазія в державну скарбницю у вигляді податків. Економічна політика такої держави намагається заохочувати вітчизняну промисловість і торгівлю. На якийсь момент складається хитка рівновага. Дворянство, яке зневажає і ненавидить «підлу буржуазію», уже не має змоги обійтися без неї і змушене потіснитися в справах державного управління, особливо в царині економіки. Буржуазія ще не готова узяти одноосібне усю повноту державної влади в свої руки і вимушена підтримувати абсолютну монархію в її протистоянні пригнобленим народним масам та усе слабнучому опору колишньої феодалної верхівки, перів. Державна влада отримує певну самостійність щодо обох класів - дворянства та буржуазії, вона намагається закріпити своє монопольно

панівне становище і роль міжкласового арбітра на майбутнє. З цією метою вона намагається ліквідувати станово-представницькі установи (Генеральні штати у Франції не скликалися 175 років) або максимально ослабити їх впливи, як це було з британським парламентом епохи Тюдорів (1485-1603 pp.).

АБСОЛЮТНА МОНАРХІЯ У ФРАНЦІЇ

Початок встановлення режиму абсолютизму у Франції поклала ще династія Валуа в кінці XV ст. (Людовік XII, Генріх II). Велике значення мало остаточне завершення політичного об'єднання країни за Людовіка XI (1461-1483), а його наступники намагалися скористатися наданими можливостями для встановлення повного контролю над усіма провінціями та для ліквідації автономії міст. До середини XVI ст. майже уся територія країни знаходилася під владою короля. Нова династія Бурбонів (з другої пол. XVI ст.) мала уже необмежену владу. Утвердження абсолютизму супроводилося війнами між католиками і гугенотами, монархія зуміла використати і цю обставину для свого зміцнення.

Остаточно сформувався абсолютизм за кардинала Рішельє, який служив

у слабовольного Людовіка XIII. Рішельє суворо придушував виступи народних низів, розправлявся з релігійними дисидентами-гугенотами, рішуче карав непокірних магнатів. «Інтереси держави,- стверджував Рішельє,- є найвище благо... Моя перша ціль - велич короля, друга - могутність королівства».

Для управління провінціями замість колишніх герцогів і графів та їх наступників - прево і балї були поставлені нові королівські чиновники - *«інтенданти поліції, юстиції і фінансів»*. В їхню компетенцію входило керівництво місцевою поліцією та збройними силами, а також збір податків. Іntenдантів призначали з осіб немісцевого походження, як правило, незнатних. Ця посада не продавалася з торгів, як майже усі інші.

Натомість для поповнення казни вводиться широкий продаж дворянських титулів. Дворянам заборонялося битися на дуелях - формально, щоб не допустити смертей офіцерства поза королівською службою, фактично ж ще й для обмеження дворянського гонору, приборкання потенційних бунтарів. Декларація 1626р. вимагала знесення замків і укріплень герцогів та графів. Так була підірвана ще одна база тієї могутності магнатів, яка в будь-яку критичну хвилину переростала у відкриту опозицію королю.

Що ж стосується третього стану, то Рішельє учетверо збільшив податкові надходження до державної скарбниці. Оскільки дворянство і духовенство податків не платило, тягар лягав на буржуа та селян. Одночасно Рішельє усіляко сприяв розвитку мануфактур, особливо якщо останні працювали на армію, стимулював економічне освоєння колоній, проводив активну політику державного протекціонізму. На морі Франція вела боротьбу з флотом своїх торгових конкурентів.

Вище управління державою здійснювалося королівською радою, її члени призначалися і зміщувалися королем, а не потрапляли туди внаслідок родовитого походження. Відповідали члени ради лише перед королем (чи кардиналом), це ж, до речі, стосувалося й інтендантів у провінціях. Рішення королівської ради повинні були затверджуватися королем, тобто рада не могла здійснювати тиск на короля з метою прийняття рішень, які б могли становити небезпеку для режиму абсолютизму.

Бюрократичний апарат був громіздким. Чиновники не мали належної освіти, не відзначалися високими моральними якостями. Як наслідок - збір податків часто нагадував військову операцію з використанням не тільки поліції, а й армії. Не було проведено уніфікацію податкової системи. В різних провінціях зберігалися власні одиниці об'єму, ваги та довжини, що дозволяло збирачам податків здійснювати різноманітні зловживання.

Вершиною французького абсолютизму вважають королівство Людовіка XIV - «короля-сонця», який зійшов на престол у 1643 р. в п'ятирічному віці. Регенткою було призначено Анну Австрійську, матір короля, а фактичним правителем став її фаворит, талановитий наступник Рішельє кардинал Мазаріні. Дворянство спробувало скористатися неповноліттям короля для повернення колишніх привілеїв, однак «змова поважних» на чолі з герцогом Бофором, спрямована на усунення Мазаріні,

була легко придушена останнім. У 1648-1653 рр. опозиційні престолу сили об'єднувалися у т. зв. «*фронду*» (тобто «пращу», носіння котрої каралося в'язницею. Бунтівні пери демонстрували тим самим свою зневагу до королівської поліції). Після повстання парижан 1648р. королівській владі довелося навіть піти на поступки. Домовившись з буржуазією, Мазаріні до 1653 р. був змушений вести боротьбу проти «фронди принців» (принц Конде, кардинал Ретц та герцог Бофор). Після смерті Мазаріні (1661 р.) Людовік XIV самостійно правив Францією 54 роки. Цей час дістав назву «віку Людовіка XIV» (1661-1715). Двір короля з «кубла заколотів» Парижа перебрався у Версаль, за 18 км від столиці. За Людовіка XIV королівська влада набула характеру особистої централізованої диктатури. Відразу після смерті Мазаріні 22-річний Людовік оголосив, що він «сам буде своїм першим міністром». Юридичне навіть міністри рангу Кольбера чи Лавуа займали зовсім інше становище, ніж Рішельє чи Мазаріні. Король особисто підписував навіть незначні папери. Віднині виступ проти влади не можна було, як колись, виправдовувати намаганням скинути «поганого міністра» при «доброму королі». Щоправда, ця монета мала і зворотну сторону - королівська влада максимально зміцніла, але втратила колишній «громовідвід».

Паризький парламент (вищий суд країни) був позбавлений свого політичного значення. Те ж стосувалося місцевих парламентів в провінціях. У 1688 р. Людовік XIV з'явився у Паризькому парламенті і власноручно видер сторінки протоколів періоду Фронди: «Ви гадали, панове, що держава - це ви? Держава - це я!». На початку 1673 р. парламент було позбавлено основного права, на якому базувався його вплив, - права затримувати королівські закони і подавати на них заперечення (ремонтранси). Розправа з парламентом на перших порах посилила владу короля. Актом 1692 р. усі міські посади, які раніше вважалися виборними, були оголошені продаваними. В наступні 80 років уряд 7 разів виставлятиме ці посади з торгів для поповнення казни.

Було завдано відчутного удару політичним впливам буржуазії, коли в 1663-1664рр. були анульовані усі випадки возведення у дворянство після 1631 р. та проведено звірку на місцях законності використання усіх феодалських титулів їх носіями (буржуазія та ін. представники третього стану часом присвоювали собі гучні титули без будь-яких підстав). Разом з тим, величезні суми витрачалися на підтримку віт-» чизняного виробника. З 1665 р. генеральний контролер фінансів Кольбер, син звичайного буржуа, витратив колосальні кошти на розвиток килимової, шовкової та мереживної промисловості (5,5 млн ліврів), суконні підприємства отримали ще 2 млн ліврів дотацій. За 23 роки управління Кольбера в середньому щороку засновувалися по дві королівські мануфактури. Для заморської торгівлі Кольбер заснував кілька монопольних привілейованих компаній: Ост-Індську, Бест-Індську, Левантійську, Північну та ін. Франція захопила колонії в Індії (Пондішері), Америці (Луїзіана на Міссісіпі), продовжувала колонізацію Канади та Вест-Індських островів. Якщо коротко

охарактеризувати економічну політику абсолютизму періоду Людовіка XIV, то вона зводилася до повсякчасного заохочення власного виробника за умови позбавлення буржуазії найменших політичних прав, навіть тих, що були завойовані в попередню добу.

За Людовіка XIV увійшли до вжитку безіменні бланки, підписані королем,- санкції на арешт і наступне ув'язнення у Бастилії незручної особи. Розпоряджалися такими бланками вищі сановники. В столиці члени королівської сім'ї та інтенданти в провінціях мали право перебирати у власне провадження будь-які карні чи цивільні справи з судів усіх інстанцій. Тим самим режим необмеженої законодавчої та виконавчої влади абсолютизму поширювався і на третю гілку влади - судову.

Спирався режим на сильну центральну владу і армію. На місцях усі військові сили території були під командуванням губернатора та його підлеглих - сенешаля або королівського лейтенанта (намісника). Губернатори не ставали, як це було раніше, носіями начал децентралізації, це були звичайні, хоч і високопоставлені, королівські чиновники. В армії на поч. XVIII ст. налічувалося 46 піхотних і 28 кавалерійських полків. Приблизно третину особового складу становили найманці. У Франції уперше в світі з'явився генеральний штаб. Однак, офіцерські посади усе ще продавалися. Командири полків компенсували кошти, витрачені на купівлю офіцерських патентів, за рахунок полкових сум. Разом з тим саме регулярна армія була найнадійнішою опорою абсолютної монархії.

Режим абсолютної монархії, який був закономірною ланкою у розвитку держави і права, слід розцінювати як явище прогресивне. Він прискорив розвиток економіки, покінчив з рештками феодальної роздробленості, сприяв формуванню французької нації тощо. Окрім збройних сил, централізації, а отже і організаційному зміцненню, були піддані й інші ланки державного апарату - органи суду, репресій, адміністрації і т. д. У містах цю роль зміцнення адміністративно-управлінського апарату виконували муніципалітети, службові особи яких (мери, ешвани та ін.) не обиралися, а призначалися за відповідну плату. Судова влада на місцях (крім атавістичних сеньйоральних судів) була представлена президіальними судами та провінційними парламентами. В діяльність провінційної адміністрації та судів активно втручалися прислані з столиці інтенданти. Як уже зазначалося, інтендантам належали фіскальні, поліцейські, адміністративні, військові, судові функції. Конфлікт з місцевими органами влади вирішувався, зазвичай, на користь інтендантів.

Центральний уряд складався, з одного боку, з *королівських рад* - верховної, фінансової, ради депеш та ін., з іншого боку, з *колегії державних секретарів*, кожний з яких мав власний апарат чиновників,- зачаток майбутніх департаментів. Роль рад падала, згодом вона звелася до координації діяльності департаментів.

Доба абсолютизму ознаменувалася змінами в карно-процесуальному законодавстві. Ордонанс 1498р. Людовіка XII та едикт 1539 р. Франціска I повністю відміняли змагальний процес. Його місце зайняв розшуковий

процес двох типів - ординарний та екстраординарний. Збір доказів, ведення суду проходили таємно. Основним доказом вважалося визнання звинуваченого. Також дозволялися тортури. З метою виявлення спільників тортури могли застосовуватися і після винесення вироку. Судова система була складною і заплутаною. Лише апеляційних інстанцій нараховувалося десять. В судах панували бюрократизм, хабарництво, свавілля. Саме королівська влада (досить згадати безіменні бланки на арешт) цю систему підтримувала і закріплювала. Королівське свавілля зовсім не ставило на меті зміцнення держави, набагато частіше воно носило суб'єктивний характер. Так, Людовік XIV переслідував протестантів, хоч це і завдавало суттєвої шкоди економіці.

Уже в кінці XVII ст. можна було побачити, що абсолютна монархія у Франції йде до катастрофи і ледве долає зростаючий опір. У 1713 р. країна завершила боротьбу за «іспанську спадщину», що стало тимчасовим порятунком для французького абсолютизму. На той час дефіцит державного бюджету досягав 2,5 млрд ліврів, перевищуючи у 32 рази розмір річного прибутку держави. Похорони померлого у 1715р. Людовіка XIV проходили поспіхом і скромно. Абсолютизм у Франції протримався ще понад півстоліття, головним чином спираючись на армію та розгалужену репресивно-тоталітарну систему. Принципи абсолютизму у цій країні були доведені до крайньої межі. Так, у 1771 р. переважна більшість членів паризького парламенту була заарештована і вигнана, паризький і руанський парламенти замінені простими судовими камерами, члени яких призначалися королем. Інші провінційні парламенти були цілком реорганізовані. В руках у королівської влади практично повністю зосередилися усі три владні гілки - законодавча, виконавча і судова. А ще через кілька років розпочалася Велика Французька революція. Вислів Людовіка XV: «Після нас - хоч потоп» виявився пророчим.

АБСОЛЮТНА МОНАРХІЯ В АНГЛІЇ ТА ЇЇ ОСОБЛИВОСТІ

Англійський парламент, вперше скликаний у 1265р., протягом кількох сторіч був найефективнішою станово-представницькою установою середньовічної Європи. Як відомо, уже в XIV ст. королівська влада в Англії не мала права встановлювати нові податки та збирати раніше встановлені без згоди парламенту. Останній з кожним роком ставав усе більш впливовою політичною установою. У нього була своя соціальна база, яка з ростом міст та первісною капіталізацією сільського господарства тільки розширювалася і міцніла. Але Англія також пройшла у своєму розвитку через етап абсолютної монархії. Що ж дозволило зміцнитися королівській владі і, відповідно, що примусило парламент на якийсь час відмовитися від колишніх політичних амбіцій?

У 1380 р. в зв'язку з Столітньою війною, яку Англія вела на той час з Францією, було введено подушний податок на військові потреби. Податок збирався чиновниками настільки насильно і брутально, що це викликало повстання під проводом Уота Тайлера. Міська біднота Лондона відкрила ворота міста повсталим селянам. Тайлер від імені свого війська висунув

королю такі вимоги: остаточне звільнення усіх селян, відміна панщини з заміною її невеликим грошовим внеском, надання селянам права вільної торгівлі продуктами своєї праці. І хоча Тайлера було підступно вбито, феодали переконалися в необхідності сильної королівської влади як гаранта їх становища в суспільстві. Аналогічний урок знать отримала у 1450 р. під час повстання Джека Кеда. Знать, церква, багаті міщани шукали порятунку у сильній королівській владі.

З 1455 по 1485 рр. в Англії тривала усобна війна між прихильниками двох монархічних династій - Ланкастерів і Йорків, відома як війна Білої і Червоної Троянд (ці квіти були елементами гербів названих династій). Відбулося 12 кривавих сутичок; в битвах, на ешафоті та від рук убивць загинуло 80 принців королівської крові. Королем став Генріх VII Тюдор, засновник нової династії. Коли він уперше скликав парламент, в ньому нараховувалося тільки 29 світських перів, деякі з них дістали це звання від самого короля.

30 років усобної війни настільки виснажили Англію, що населення з готовністю підтримувало династію, яка нарешті встановила в країні громадянський мир. Уже після завершення війни Білої та Червоної Троянд у руках королівської

родини зосередилася п'ята частина усіх земель Англії. У 1534 р. Генріх VIII прийняв документ, відомий як «Акт про супрематію». Його вважають початком існування окремої *англіканської церкви*. Віровчення та організаційні основи цієї церкви залишалися переважно близькими до католицьких, але за Єлизавети I в «39 статтях» (1571 р.) віровчення було дещо наближене до кальвінізму. Головою англіканської церкви є король Англії, а не римський папа. Король призначає єпископів. Примасом виступає архієпископ Кен-терберійський, наступний в ієрархії - архієпископ Йоркський. Значна частина єпископів є членами палати лордів в силу обіймаємих посад. Усі принципові церковні статuti підлягають затвердженню парламентом. Видатки на утримання церкви в значній мірі несе держава. Звільнення з-під опіки папського Риму зміцнило авторитет королівської влади, посилило її контроль над палатою перів, оскільки саме королю належало право утвердження клерикальної фракції цієї палати. В 1534 р. було проведено секуляризацію усіх церковних земель, що ще більше зміцнило могутність корони.

Початок англійського абсолютизму припадає на XV ст., а розквіт - на XVI. Як бачимо, англійський абсолютизм дещо випереджав у часі французький (і був перерваний революцією майже на 150 років раніше). Складання сильної централізованої держави в Англії уже наприкінці XIV ст. пояснюється, по-перше, кращою організацією і дисципліною пануючого класу в порівнянні з рештою країн Європи (тут важко переоцінити війну Троянд, яка згуртувала уцілілих феодалів навколо династії). По-друге, наявність вільного селянства дозволила Англії першою в світі створити якісно нове військо на службі короля. Після битви при Кресі (1346 р.) стало зрозумілим, що старому рицарському ополченню та колишній військовій

тактиці приходить кінець. Потужні арбалети, а згодом і вогнепальна зброя з легкістю дірявили найтяжчі рицарські доспіхи. Рицарська кіннота, позбавлена маневреності, ставала швидкою здобиччю легкоозброєних піхотинців-лучників. Англія першою реалізувала нову армію, що не тільки дозволило вести активну зовнішню політику, але й легко придушувати колись грізні бунти непокірних феодалів. По-третє, в англійському суспільстві не було штучних перепон для переходу міщан в ряди пануючого класу феодалів, чи, навпаки, для участі представників дворянства в промисловості і торгівлі. За указом 1278 р. усі вільні тримачі землі з річним доходом у 20 ф. ст. були зобов'язані викуповувати рицарський патент

(казна мала з цього неабиякий дохід). Заможні купці, ремісники, розбагатілі селяни ставали рицарями. З іншого боку, дворянство вже в XIII ст. активно працювало в сфері промисловості і торгівлі, не вважаючи ці заняття чимось принизливим для себе. Це вело до прискореного розвитку острівної економіки і, як наслідок, до раннього складання єдності економічного життя - цієї запоруки політичної цілісності країни. Острівне становище Англії також сприяло формуванню сталих господарських зв'язків. Абсолютизм відповідав об'єктивним потребам централізації держави, функціонування її економіки як єдиного цілого.

Але раннє формування системи політичного абсолютизму в країні зумовило його незавершений характер. Саме цією обставиною пояснюються такі особливості англійського абсолютизму:

- « продовжує існувати орган станового представництва (парламент);

- зберігається місцеве самоуправління;

- збройні сили є відносно нечисельними, якщо порівнювати з арміями континентальної Європи. До певної міри ця обставина компенсується сильним флотом, в т. ч. і каперським.

Було б не зовсім вірно пояснювати збереження англійського парламенту виключно силою традицій чи дивною забудькуватістю королівської влади. Палата громад висловлювала невдоволення і дозволяла собі гостру критику політики королівського уряду навіть у роки правління Єлизавети 1, тобто в період зеніту англійського абсолютизму. Зокрема, нападкам піддавалися питання про престолонаслідування (призначення спадкоємця з огляду на бездітність Єлизавети), ставлення уряду до католиків і кальвіністів-пуритан, продаж торгово-промислових монополій тощо. Крім того, парламент неодноразово протестував проти втручання уряду і двору в парламентські вибори, вимагаючи визнання недійсними тих виборів, в яких депутат виявлявся креатурою високопоставлених кіл чи самого королівського двору. Остання сесія парламенту, яка зібралася за правління Єлизавети (1601 р.), закінчилася фактичною капітуляцією королівського уряду. Єлизавета була вимушена обіцяти припинити у майбутньому продаж монополій, тобто виключного права на виробництво чи зовнішню торгівлю певними видами продукції.

Спокуса узяти парламент під свій контроль, а при нагоді повністю відмінити його законодавчу та контролюючу діяльність, була дуже сильною.

Королівський уряд ще в 1410р. оголосив своєю прерогативою перевірку правильності парламентських виборів. Генріх VII скликав парламент 7 разів за 24 роки, Єлизавета I - 10 разів за 45 років. Генріх VIII (1509-1547) почав сам призначати спікера, Карл I взагалі 11 років обходився без парламенту. Але, незважаючи на переслідування, цей орган не лише вцілів, але й намагався за сприятливих обставин диктувати свою волю королям. Прикладом може служити останній (четвертий) парламент Якова I, який притяг до судової відповідальності керівника фінансового відомства графа Мідлсекса. Сам король був вимушений видати ордонанс, яким оголошував недійсними усі патенти на «монопольне право продажу, купівлі, виробництва або споживання чого б то не було в королівстві». Протягом усього періоду абсолютистського правління парламент так і не випустив зі своїх рук права затвердження розміру податків, хоча й втратив право контролю за державними витратами.

Сила парламенту полягала в союзі «старого» та «нового» дворянства. У континентальній Європі становлення абсолютизму стимулювалося роллю монарха як арбітра у конфлікті буржуазії та дворянства. Дворянство звично зневажало «підлу буржуазію», хоч і не могло існувати без її грошей. Буржуазія підтримувала короля, який ліквідовував феодальну роздробленість, припиняв усобні війни, відміняв внутрішні мита тощо. Союз дворянства і буржуазії у цих країнах був малоімовірним, надто різними виявилися інтереси даних класів. В Англії, як уже згадувалося, розбагатілий простолудин без зайвих формальностей ставав рицарем. І, навпаки, молодші сини перів і баронів (землю та титул успадковував старший брат) залучалися до промислового виробництва і торгівлі, не вбачаючи в цьому кроці жодних моральних перепон. Королівська влада не могла ефективно грати на протиріччях у відносинах майнових класів, оскільки ці протиріччя не були антагоністичними, а сама межа між класами - доволі розмитою і умовною.

До речі, цією ж обставиною пояснюється і збереження місцевого самоуправління. Тим більше, що воно нічого не коштує державі, оскільки усі посади були неоплачуваними. Його посадові особи (ректор, церковні старости, сі-нодсмени та бідли) здійснювали нагляд за дорогами і мостами, опікувалися бідними, контролювали обрання самих посадових осіб тощо. Представники місцевого самоуправління мали право накладати штрафи за бродяжництво, порушення недільного дня (праця в неділю, торгівля спиртним) тощо.

Англійське право періоду абсолютизму далі розвивається як *прецедентне*. Причому, оскільки в країні паралельно існують різні суди (суд канцлера, суди загального права, «маноріальні суди» - ті, що користувалися місцевими звичаями), прецедент, створений в рамках однієї системи судочинства, не є обов'язковим для іншої. Особливо важливу роль в розвитку права починає відігравати *суд канцлера*. Починаючи з 1329 р., усі петиції та просьби про помилування на ім'я короля почали надходити до монарха через канцлера. Канцлер формально був змушений визнавати рішення вестмінстерських судів, але міг під загрозою тюремного ув'язнення

заборонити стороні-переможцю виконувати постанови судів загального права. Виконання власних судових рішень канцлер міг забезпечувати загрозою штрафу і тюремного ув'язнення. Це дозволяло, по суті, творити нові правові норми у тих випадках, коли прецеденти загального права стримували розвиток суспільства (наприклад, подібна правова колізія виникла з появою трастів - загальне право не передбачало можливості управління майном в інтересах власника).

З'являється ряд нових кардинальних моментів. Остаточного утверджується принцип: злочинець чинить посягання не лише на майно чи особу потерпілого індивіда, але й на суспільні інтереси, на «королівський мир».

Для настання карно-правової відповідальності вимагається наявність вини в діях злочинця, причому ця вина розуміється доволі своєрідно. Дана обставина пояснюється тим, що правосуддя в судах усіх форм права часто передавалося до рук представників церкви як найбільш освіченого та підготовленого прошарку суспільства. Церква і канонічне право надавали першочергового значення умислу, спрямованості дій у вчинках індивіда. Так, згідно «вражаючої доктрини Кока», коли особа, стріляючи в дикого птаха, влучає в людину, - це є випадок, оскільки стріляти в дикого птаха законно. Але, коли особа, стріляючи в чужого півня, здійснює випадкове убивство людини, то це вважається тяжким вбивством, оскільки дії особи з самого початку були незаконними.

Тяжкі злочини, що дістали назву «фелонія» (зрада, таємне вбивство, розбій, підпал, фальшивомонетництво та ін.) розглядаються виключно королівськими судами. В XIV ст. з фелонії вицленюється новий делікт - власне зрада, яка в свою чергу підрозділяється на високу зраду (проти короля та системи королівського правління) і малу зраду. Відповідальність за делікти проти короля і членів його родини

(з 1416 р. до їх розряду було віднесено і фальшивомонетництво) поширювалася не лише на злочинців, але й на їхніх дітей - вважалося, що батьки передають свою «нечисту кров».

Поняття «малої зради» передбачало злочинне позбавлення життя, здійснене особою, яка була зобов'язана коритися потерпілому: убивство дружиною чоловіка, слугою господаря тощо.

Легші кримінальні делікти (місдімінор) утворювали собою третю групу злочинів. Зокрема, ними виступали кри-восвідчення, фальсифікація.

Покарання за злочини були надзвичайно жорстокими, часто застосовувалася кваліфікована смертна кара у вигляді спалення на вогнищі, колесування, четвертування, вирізання нутрощів, а також членушкодження.

НІМЕЦЬКИЙ АБСОЛЮТИЗМ

У Німеччині абсолютизм склався як абсолютизм обласний, князівський, а не загальнодержавний. Влада імператора була сильно розхитана селянською війною 1524-1525 рр. та антипапистським рухом, що вилився у Реформацію. Поразка селян у війні виявилася вигідною лише для князів. Саме їх війська відіграли головну роль у розгромі сил повсталих. Дворянство

нижчого рангу і церква вийшли з цієї війни ослабленими. Кріпацтво стало загальним явищем, пожит-тєві і спадкові наділи селян були перетворені у короткотермінові тримання (це дозволяло довільно збільшувати повинності), общинні землі суттєво урізані.

На імперському *Шнейєрському сеймі 1526р.* князі здійснили тиск на імператора. В результаті з'явився імператорський указ, згідно якого встановлювалося, що у справах релігії та віросповідання кожний імперський чин керується почуттям відповідальності перед Богом та імператором. Цю формулу слід було розуміти як законодавче визнання принципу - «чис правління, того й віра». Такий підхід означав посилення абсолютизму в межах невеликих князівств, на які була розбита Німеччина. Значна частина князів швидко прийняла лютеранство, після чого церковна земля і майно католицької церкви конфіско-увались на користь монархів. Це в свою чергу сприяло їх дальшому посиленню та зміцненню незалежності від імператорського трону. Спроби імператора Карла V насаджувати свій, загальноімперський, абсолютизм з допомогою папського престолу зіткнулися з могутнім протестантським рухом. Саме він став опорою князівської могутності і непокірності. Втручання у внутрішньонімецьку боротьбу французького короля (він підтримував протестантів в обмін на міста Мец, Тур, Верден і Камбре) мало визначальний вплив на розстановку політичних сил в Німецькій імперії. В 1555 р. католики були вимушені укласти з протестантами Аугсбур-зький релігійний мир, за яким кожному імперському чину надавалося право сповідувати ту релігію, яку він вважає істинною. В 1608 р. в Агаузені з ініціативи курфюрста пфальц-ського Фрідріха виникла Ліга захисту протестантизму. У відповідь у 1609 р. у Мюнхені була створена католицька Ліга, вождем котрої став Фердинанд Штірійський. 19 липня 1617р. Фердинанд Штірійський був обраний чеським сеймом чеським королем.-Однак, після ряду порушень прав гуситів (місцевих протестантів) уже в 1618р. чеський сейм обрав королем Чехії Фрідріха Пфальцського, протестанта-кальвініста. Розпочалася Тридцятилітня війна 1618-1648 рр., у яку в тій чи іншій мірі були втягнуті усі європейські країни і яка завершилася Вестфальським миром. Він означав поразку Німецької імперії Габсбургів. Частина німецьких земель була втрачена на користь сусідів, отримали незалежність Швейцарія та Нідерланди, кальвіністів урівняли в правах з католиками і лютеранами. Німецькі князі отримали право на самостійну зовнішню політику. Імператор був відсторонений від будь-якого втручання у внутрішні справи князівств. Перед вступом на посаду він був змушений підписувати обмежувальну грамоту, т. зв. виборчу капітуляцію. Таким чином, новообраний імператор, крім зобов'язання дотримуватися Золотої булли 1356р., повинен був давати обіцянку не передавати владу у спадок, скликати представників знатних станів для вирішення загально-імперських питань.

Представниками вищої влади поряд з імператором виступали 8 (з 1692 р.- 9) курфюрстів. На з'їздах курфюрстів відбувалися вибори імператора та складалися виборчі капітуляції. Крім того, усі інші вищі імперські посади

вважалися надбанням окремих курфюрстів. Питання загальноімперського значення належали до компетенції імперського сейму - рейхстагу. На таких сеймах курфюрсти складали свою окрему курію. Вони розпоряджалися роздачею чинів, монетною і митною регаліями, імперськими фінансами. Друге місце посідала курія князів (62 світських і 36 церковних). Третю - міську - курію становили представники імперських міст. Після імперського сейму 1653-1654 рр. з їх думкою перестали рахуватися. Тоді ж установився порядок, за яким курія міст голосувала лише після досягнення повної згоди двох перших курій.

Імперія остаточно перетворилася на конгломерат з приблизно 300 держав, державок і державочок, де були не тільки різні політичні режими (світські чи духовні монархії), але й різні релігії, закони, мита, тарифи, міри ваги і довжини тощо.

Найбільшого значення серед цих суб'єктів права набули Пруссія та Австрія. Вони стали справжніми гігантами на фоні інших. Так, у Вестфалії на 1200 кв. миль припадало 52 держави. У Франконії і Швабії на кожну «абсолютну монархію» припадало в середньому 8 кв. миль.

БРАНДЕНБУРЗЬКО-ПРУССЬКА ДЕРЖАВА

Династія Гогенцоллернів почала князувати у Бранденбурзі в 1415 р., коли площа держави складала 23 751 кв. км (для порівняння, площа Львівської області - 28,8 тис. кв. км). У 1618 р. до зрослого на той час Бранденбурга приєдналася територія колишнього Тевтонського ордену - герцогство Прусське - як ленне держання, залежне від Польщі. Засновником нової держави вважається Фрідріх Вільгельм, курфюрст Бранденбурзький (1640-1688), який за Вестфальським мирним договором одержав частину Померанії та ряд єпископств. Його держава стала притулком для протестантів з Франції (20 тис. між 1685 та 1703 рр.), Нідерландів, Швейцарії, Чехії (13 тис. за той же період). Одночасно держава подбала про розвиток промисловості і торгівлі. Пруссія формально не входила до складу Німецької імперії, що дозволяло місцевим курфюрстам, посилаючись на свій статус пруських герцогів, проводити відносно самостійну політику. За свою лояльність імперії курфюрсти Бранденбурга вимагали (і домагалися!) чисельних політичних і територіальних поступок: проголошення Пруссії королівством з наданням курфюрсту титулу короля (1701 р.), приєднання герцогства Гельдерн (1713 р.), м. Штеттіна і Західної Померанії (1720 р.) тощо. В державі була створена унікальна політична система, яку справедливо називали «*поліцейською державою*».

Засновником цієї системи вважають короля Фрідріха Вільгельма I (1713-1740). З наказу короля, на вулицях Берліна роздягали жінок, якщо їх вбрання було пошите з імпортованих тканин, оскільки ввіз іноземних товарів за невеликим винятком був заборонений. Це може вважатися, як кажуть, тією краплиною води, в якій відбивається океан.

Адже виконання королівських указів забезпечувалося методами, радикальними до безглуздя. Биття і накази супроводжувалися сентенціями на зразок: «Не потерплю заперечень» або «Коритися і не роздумувати». Армія

зросла удвоє - до 85 486 солдатів, щй становило 4 відсотки загальної кількості населення. Це була четверта за величиною армія Європи, де Пруссія за територією (118 426 кв. км) стояла на десятому, а за кількістю населення (2250 тис., у Львівській області сьогодні - 2,8 млн.- Авт.) - на тринадцятому місці. З державних доходів, які становили близько 7 млн талерів -3,6млн йшло на армію. Як тільки поміщики-юнкери спробували зорганізуватися у свою дворянську «фронду», королівська влада рішуче придушила уже першу спробу. Чиновницький апарат свідомо набирався не тільки з дворян, але й з бюргерів, причому обов'язково немісцевого походження (з іншої області королівства). Центральне управління в 1723 р. було реорганізоване у «верховне генеральне управління фінансів, військ і доменів». Найменше дбали про судове управління, куди Фрідріх Вільгельм I посилав «безголових дворянчиків, непридатних ні для армії, ні для збирання податків».

Уже за Фрідріха II (1740-1786) армія претендувала на перше місце в Європі (186 тис. чол.), її утримання обходилося в 13 млн талерів річно, що складало 2/3 державного доходу. Правління цього короля вважається своєрідною епохою «просвіченого абсолютизму» для Пруссії. Далі обмежувалася зовнішня торгівля - при виїзді купців за кордон їм дозволялося узяти не більше 210 талерів. Найвищої ефективності досягла податкова система. Робилися декларативні спроби звільнити селян від кріпосної залежності.

За Фрідріха Вільгельма II (1786-1797) за рахунок участі Пруссії в поділах території Польщі саме Королівство зросло до 194891 кв. км з 5430 тис. населення. Включення слов'янських земель вимагало нового посилення адміністративного апарату. Цей апарат вважався в тогочасній Європі «зразковим» (особливо захоплювався цим зразком російський імператор Павло I). В Пруссії поліція і чиновники регулювали усе: спосіб виготовлення товарів, час роботи і торгівлі, місце запаленої лампи в жилу будинку і господарському приміщенні, кількість пляшок вина на селянському весіллі, розмір приданого для нареченої і т. д. і т. п. В країні були навіть введені посади «винюхувачів кави», які за запахом з вулиці визначали, де п'ють контрабандний безакцизний товар. Винних у порушеннях регламентів карали смертю і каторгою. Поширеними були шпигунство і доноси. Асоціальна поведінка винищувалася, так би мовити, на генетичному рівні. Сучасні громадяни ФРН підсміюються над пруссаками за їх, навіть за німецькими мірками, надмірну обов'язковість і законослухняність. З іншого боку, в будь-якій німецькій федеральній землі натовп буде слухняно чекати зеленого сигналу світлофора на пустій від машин вулиці. Помітивши правопорушення, наприклад, викинуте на ходу з машини сміття, німець обов'язково зателефонує до поліції. Порядок - «орднунг» у цього народу, що називається, в крові, а корені цього явища, можливо, слід шукати саме в даному історичному проміжку.

Найпомітнішою пам'яткою законодавства Пруссії доби абсолютизму стало Пруське земське укладення 1794 р. Воно майже повністю зберігало

норми феодалного права, включаючи і ставлення до нерухомої власності. Доступ буржуазії до набуття землі обмежувався. Зберігався поділ населення на «панів» і «слуг». Саме Укладення складається з двох частин. У першій - записані норми цивільного права, в другій - правове становище станів, державних установ, шкіл, церкви, а також статті кримінального права. Укладення санкціонувало тортури та паличні удари.

АВСТРІЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХУІІ-ХУІІІ ст.

До її складу, крім німецькомовних Верхньої і Нижньої Австрії, Тіролю, Швабських земель, входили слов'янські Карінтія і Крайна, Чехія, Моравія, Сілезія та частини колишнього Угорського королівства. Аж до реформи Йосифа ІІ володіння Габсбургів залишалися в значній мірі конгломератом земель. Державне управління було відносно децентралізоване, зберігалися місцеві представницькі установи - *ландтаги* і *сейми*. На чолі провінцій стояли намісники, які обиралися з місцевих дворян становими сеймами (в останніх були представлені 4 стани: духовенство, пани, рицарі, імперські міста) і затверджувалися королем. Заплутаною була судова система, компетенція чисельних судів (міські, земські, гофмаршальський та ін.) не мала впорядкованості, справи часто пересилалися з одного суду в інший. Сам суд продовжував залишатися становим, тобто дворяни судилися дворянами, жителі міст - міськими судами, а селян судив їх поміщик.

Початок австрійського абсолютизму припадає на другу половину ХVІІ ст. Опорою Габсбургів у боротьбі з магнатами стало середнє і дрібне дворянство. Зросло значення центральних установ, ослабла роль місцевих сеймів. Найважливішими центральними установами стали: державна рада (дорадчий орган при государі), «придворна австрійська канцелярія» на чолі з канцлером (виконавчий орган) та придворна військова рада. За Йосифа І з придворної канцелярії виділено міністерство закордонних справ. Натомість місцеві сейми і ландтаги поступово перетворилися у земські зібрання з дуже обмеженою компетенцією. Після поразки повстання Ракоці 1711 р. ледве животів і угорський сейм.

У ХVІІІ ст. Австрія зуміла збільшити свою територію за рахунок поділів Польщі (1772 і 1795 рр.) та окупації Буковини у 1774 р. На загал це була клаптикова монархія, друга за територією (576 тис. кв. км) у Європі і третя за населенням (після Росії і Франції) - 20 млн чол. Армія у 80-х рр. ХVІІІ ст. мала до 278 тис. чол. Ще в 1749р. розпочалася військова реформа за пруським зразком: упорядковано рекрутські набори і комплектування офіцерського корпусу, введено категорію «безстрокововідпускних», тобто запасу. Ця реформа потягла за собою реорганізацію системи фінансів і внутрішнього управління. В 1760-1781 рр. було проведено нове реформування вищих державних установ, створена *Державна рада* з 6 членів. Здійснювана у цей час політика проводилася у дусі просвіченого абсолютизму. Останній був типовим явищем у житті відсталих країн Європи. Свою назву дістав від того, що государі цих монархій керувалися ідеями французьких буржуазних просвітителів. *Просвічений абсолютизм* нібито здійснювався, виходячи з якихось надкласових загальнонаціональних

інтересів, а насправді служив зміцненню цього ж режиму. Він став дійовим засобом боротьби проти місцевих, станових і корпоративних привілеїв.

Зразком просвіченого абсолютизму може бути діяльність Катерини II в Росії або Йосифа II в Австрії. Уже мати Йосифа II Марія-Терезія здійснила ряд важливих реформ. Так, у 1749 р. для утримання армії були встановлені щорічні податки певного розміру (14 млн гульденів), постійні на період 10 років. У 1751 р. виданий указ, що забороняв зганяти селян-платників податку з землі.

Йосиф II декретом 1784 р. наказав вести діловодство в усіх частинах імперії німецькою мовою. Чиновники, які нею не володіли, звільнялися з посад і замінювалися німцями. Католицизм залишався державною релігією, але церква і школа підпорядковувалися державі. Ще Марія-Терезія відмінила інквізицію в Ломбардії, вилучила з кас церковних братств 3 млн гульденів та закрила 80 монастирів. Йосиф II знищив усі 642 братства, що існували в Австрії, і закрив 738 монастирів. Майно закритих монастирів було передане до благочинного фонду. Воно оцінювалося в суму 17092 гульденів, причому відсутні дані з Моравії, Чехії і Тіролю. Майбутнім священикам навіть заборонялося учитися в Римі. Завершенням релігійної реформи стало підпорядкування кліриків контролю світських чиновників (з виплатою жалування з казни), а також т. зв. патент про віротерпимість, що надавав свободу совісті лютеранам, кальвіністам, православним і греко-католикам.

Укази 6 липня 1771 р. і 13 серпня 1775 р. фіксували розміри панщини (3 дні на тиждень по 10 годин) і оброків. Обмежувалось право поміщиків на вотчинний суд та розпорядження селянською землею. В королівському домені панщина скасовувалася. Йосиф II пішов навіть далі. 1 листопада 1781 р. був виданий знаменитий патент про знищення кріпосного права для Чехії, Моравії та земель власне австрійської частини монархії (за 8 років до Французької революції!). Кріпосну залежність було замінено відносинами підданства, які на той час вже існували в частині власне австрійських земель. Піддані повинні і надалі коритися поміщикам, але дістали особисту свободу. Селянин тепер міг вільно одружуватися, вільно покидати маєток, вільно обирати будь-яке ремесло. Піддані звільнялися від служби при панському дворі, але мусили відбувати панщину та ін. повинності на користь землевласників. Викуп землі селянами залежав від «добровільної угоди» селян з поміщиками. В 1783-1789рр. уряд намагався запровадити єдиний поземельний податок (70% валового прибутку господарства селянину, 12% - державі, 18% - поміщику). Після смерті Йосифа II (1790 р.) і революції у Франції реакційне дворянство домоглося скасування майже усіх його реформ.

Рекомендована література

Галанза П. Н. Феодальное государство и право.- М., 1963.

История государства и права зарубежных стран: Рабовладельческое и феодальное государство и право. / Под. ред. *П. Н. Галан-зы* и *Б. С. Громакова*- М., 1980.

История средних веков. Т. 1.- М.: Госполитиздат, 1952.

Краткая Всемирная история. Кн. 1.-М.: Наука, 1967.

Мортон А. Л. История Англии.- М.: Иностранная литература, 1950.

Хрестоматія по історії государства и права зарубежных стран.- М.: Юридическая литература, 1984.-С. 114.

Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія.- К.: Вентурі, 1995.-С. 48-50.

Тема 9

ФЕОДАЛЬНА ДЕРЖАВА І ПРАВО ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН ПОМОРСЬКІ ТА ПОЛАБСЬКІ СЛОВ'ЯНИ -НАЙЗАХІДНІША ГІЛКА СЛОВ'ЯНСТВА

На схід від германських племен жили чисельні слов'янські племена. Вони поділялися на три групи: західні, східні та південні слов'яни. Західні слов'яни займали території у басейнах рік Вісли, Одера та Ельби. На верхній Ельбі жили чеські і моравські племена, на Віслі та Одері - польські, на південному березі Балтійського моря - поморські. Саме слов'янами були засновані такі міста, як Щецин, Колобжег, Любек, Магдебург. Околиці сучасного Берліна населяли слов'янські племена стодорян. Подібно до германців, західні слов'яни перейшли від родового ладу безпосередньо до феодалізму, поминаючи рабовласницький лад. Утворення класів та держави у них відбулося дещо пізніше, ніж у германців. Так, перші ознаки появи класів у західних слов'ян припадають на VI ст. На час розкладу родового ладу питання управління зосереджувалися в руках народних зборів, в діяльності яких брали участь усі вільні общинники-смерди. Як і германські племена, західні слов'яни знали звичай кровної помсти. Подібним було і те, що усе доросле чоловіче населення носило зброю і брало участь в народному ополченні. Поморські слов'яни першими зазнали тиску германських племен, що в свою чергу зумовило потребу у створенні власної держави. Племені бодричів вдалося установити сильну княжу владу з дієвою адміністрацією та налаженою податковою системою. Найдовше на додержавній стадії перебували лютичі. Князівська влада тут не лише не змогла утвердити себе, але й була ліквідована у X ст. Окремі поморські племена встигли сформувати майнову аристократію - купців, «десятників», були у них і раби. *Обордистська держава* балтійських слов'ян загинула в 1160 р., коли саксонський герцог Лев підкорив бодричів і захопив Помор'я. На середину XII ст. припадає і загибель решти невеличких держав поморських і полабських слов'ян під ударами німецьких колонізаторів. Сьогодні на території сучасної Німеччини продовжують проживати нащадки колонізованих західних слов'ян. Так, за переписами 70-х рр. у НДР проживало близько 50 тис. лужицьких сербів. Після другої світової війни за підтримки СРСР прорадянському уряду Польщі вдалося повернути т.зв. «земі одзискане» - частину слов'янської території, захопленої в ході німецького «дранг нах остен», починаючи з XI ст. Ці території були силою очищені від німецького населення, яке у примусовому порядку виселили до НДР та ФРН. Кількома роками пізніше в ході сумнозвісної операції «Вісла» українців з східних теренів Польщі масово виселяли на захід країни. Так

прокомуністичний уряд Польщі вирішував дві важливі для себе проблеми: боротьбу з УПА у «закерзонському краї» та слов'янізацію новопридбаних територій. Остання ставила на меті запобігти можливим у близькому майбутньому спробам післявоєнної Німеччини претендувати на території, що відійшли до Польщі у 1945 р.

ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У Польщі утворення феодальної держави пов'язане з діяльністю великопольського князя Мешко 1 (960-992) з династії П'ястів. Він об'єднав під своїм керівництвом Мазовію, Помор'я і Сілезію, населені племенами мазовшан, віс-лян і помор'ян. За його правління було прийняте і християнство. Згідно легенді, семирічний Мешко осліп і прозрів лише після того, як йому обрили голову. Це було витлумачено як свідчення того, що у його королювання Польща буде осяяна великим світлом. Однак, на перших порах він терпів поразку за поразкою, розважаючись з наложницями замість того, щоб будувати державу. Лише після прийняття християнства та одруження на дочці богемського короля Болеслава (цей шлюб облаштувала римо-католицька церква) справи відразу пішли на краще. Щоправда, уже за правління Мешка папа призначив для Польщі двох архієпископів, заснував 7 єпископств та безліч церков. З цього часу Польща стає однією з найрелігійніших країн світу, де духовенство активно втручається у питання внутрішньої і зовнішньої політики. Ця тенденція зберігається до сьогодні.

В X-XI ст. в Польщі виникають перші міста - Краків, Вроцлав. Дружина Мешка I не була великою, вона налічувала близько 3 тис. воїнів. Дружинники одержували від короля утримання (зброю, коні, харч, одяг, гроші), але не лецні володіння, як це було у Західній Європі. Його наступник Болеслав I Хоробрий (992-1025) включив до складу Польської держави Словаччину, Моравію, Чехію. Болеслав був тестем київського князя Святополка Окаянного (1015-1019), братовбивці, чиє правління проходило у боротьбі з новгородським князем Ярославом, майбутнім Ярославом Мудрим. Надаючи допомогу Святополку, Болеслав зайняв Київ, пізніше поляки аж до 1031 р. скуповували Червенські міста, тобто сучасну Західну Волинь і Галичину. Після усобної боротьби, що розпочалася по смерті Болеслава, на польський трон не без допомоги Ярослава Мудрого зійшов Казимир Одновитель. Однак Польща в цей час переживала період феодальної роздробленості, викликаній тими ж причинами, що й у західних та східних сусідів. У XII ст. вона фактично розпадається на незалежні князівства. Короля Болеслава III Кривоустого в 1138 р. змусили підписати статут про надання знаті майже повної самостійності. Після смерті цього правителя Польська держава була розділена між його чотирма синами. Ще більше права знаті та її імунітети були розширені у т. зв. *Ленчинських статутах*: посилюється незалежність від королівської влади і князів церкви, тобто вищого духовенства. Після з'їзду у Божикові (1210р.) прелати вважають себе незалежними від світської адміністрації і суду. Канонічне (церковне) право поширюється на все нові сторони життя.

У XIII ст. встановлюється своєрідний звичай на успадкування окремих

державних посад представниками відповідних родин феодальної знаті. Тоді ж, у кінці XIII ст., селянство опиняється у залежності від феодалів.

Клас феодалів на цей час поділяється на три основні групи: а) церковні феодали - єпископи, абати крупних монастирів; б) магнати - знать, можновладці; в) шляхта - дрібне рицарство. Яскравою особливістю класової структури феодальної Польщі був непропорційно високий відсоток шляхти. Якщо у Франції дворяни складали разом з духовенством близько одного відсотка населення, в Іспанії та Португалії - два-три відсотки, то у Польщі шляхтичів (часто-густо безземельних і неімущих) налічувалося аж 12 відсотків від загальної чисельності населення. Цей прошарок особисто вільного населення становив підмурок збройних сил держави, допомагав вистояти у безкінечних війнах з агресивними сусідами: німцями, турками, татарами, росіянами. Однак чисельна шляхетська верства, користуючись своїми привілеями, робила Польську феодальну державу практично некерованою, що в кінцевому підсумку і призвело до загибелі останньої.

Церковні феодали в Польщі мали тісніші зв'язки з папою, ніж з королем, що не перешкоджало єпископам втручатися у внутрішні феодальні усобиці. Міста перебували у повній владі магнатів. Магнати часто порушували навіть автономію тих міст, яким королями було надане Магдебурзьке право.

Подібно до Західної Європи, королівська влада у Польщі з розвитком феодалізму намагається зміцнити своє становище. Боротьбу за централізацію держави, розпочату Пшемиславом II, продовжили Владислав Локеток (в 1331 р. відбив наступ німецьких хрестоносців Тевтонського ордену) та Казимир II (1333-1370). За Казимира III Великого були розширені кордони держави (до Польщі після 1340 р. насильно включено Галичину). Шлюбом з дочкою угорського короля та співпрацею з римським святійшим престолом в організації хрестового походу 1345 р. на Литву Казимир III зумів зміцнити міжнародне становище держави. Це дозволило провести внутрішні реформи. Розпочалося будівництво укріплених замків, чий гарнізони очолювали каштеляни. Шляхта була примушена служити в королівському ополченні. Знаті дозволялося формувати власні загони. Певну кількість воїнів мала виставляти своїм коштом церква. Для забезпечення потреб тилу використовували міщан та селян. Цей же король провів уніфікацію польського права, про що піде мова далі. Однак, саме за його королювання шляхта зуміла дещо обмежити королівське право на вибір спадкоємця престолу. За *Будзінським договором* 1355р. престол міг переходити лише по чоловічій лінії. Оскільки Казимир III мав лише дочок, це означало б кінець його династії і нове безкоролів'я. Намагаючись запобігти такому розвитку подій, Казимир III домовився (можливо, ще в 1339 р.) зі своїм зятем Людовіком Угорським про перехід польської корони у руки останнього, якщо тільки у майбутньому у Казимира не з'явиться спадкоємець чоловічої статі - син.

Перебування Людовіка Угорського на польському престолі (1370-1384) проходило в умовах постійної загрози бунту можновладців. Намагаючись забезпечити їх лояльність, король йшов на значні поступки. В 1374р. він був

змушений видати т. зв. *Кошицький привілей*. За умовами останнього, феодали звільнялися від податків на користь корони, за винятком символічних 2 грошів з ділянки землі чи будівлі. Шляхта мала призиватися у військо лише у випадку «сильного нападу ворогів», тобто з служилого класу ставала привілейованим. Для порівняння, в Росії право дворян самостійно вирішувати питання перебування на державній службі було надане Катериною II у «Жалуваній грамоті дворянству» аж у 1765р., до цього військова чи цивільна служба дворян короні вважалася обов'язковою. Згідно Кошицького привілею, рицарство урівнювалося в правах з магнатами у питаннях володіння землею та звільнення від повинностей. Посада каштеляна ставала пожит-тєвою, призначатися на неї могли лише представники місцевої знаті. Під контроль каштелянів таким чином переходили 23 міста, що раніше були оплотом королівської влади. Одночасно скасовувався обов'язок феодалів брати участь у будівництві нових та ремонті старих замків. Умовні тримання земель (на умовах служби королю) знаті були замінені на спадкові. Нарешті, знать звільнялася навіть від обов'язку приймати на постій короля і його військо.

З метою зберегти особисту владу в Польщі Людовік Угорський зробив такі серйозні поступки місцевій знаті і шляхті, що це практично унеможливило подальший перехід до станово-представницької, а згодом - і абсолютної монархії у цій країні. Віднині розвиток Польщі пішов по особливому, відмінному від решти Західної і Центральної Європи, руслу. Король, залишившись без грошей і власного війська, був змушений постійно звертатися до шляхти з проханнями про підтримку. На території Польщі поступово оформлюються до 60 місцевих самоуправлінських органів - сеймиків. Сеймик - це з'їзд усієї місцевої шляхти (більша частина якої перебуває на службі у магнатів), який вирішує не лише питання місцевого життя, але й участі регіону у житті загальнодержавному. З депутатів, обраних на місцевих сеймиках, формується нижня палата загальнодержавного Сейму. Саме у Сейму, у сеймиків (та ще у міст) просить король гроші на потреби центрального управління, зовнішньої політики, кавалерійського війська. До них він звертається у випадку необхідності формування ополчення для ведення великої війни.

Законодавче право дворянства на скликання своїх сеймиків було отримане в 1454 р., коли Казимир IV Ягеллончик був змушений прийняти т. зв. *Нешавські статuti*. Але ще до цього королівська влада у Польщі пережила кілька дошкульних ударів. Шлюб дочки Людовіка Угорського з Великим литовським князем Ягайлом (1385 р.) обернувся сходженням останнього на польський престол. Згідно *Кревської унії*, новий король (Ягайло прийняв ім'я Владислава II) зобов'язувався приєднати Литовське велике Князівство до Польщі, перенести спільну столицю до Кракова, перевезти туди ж литовську скарбницю, перейти разом зі своїм народом у католицизм. Тобто не король складав свої умови польській знаті, а вона диктувала йому свої. Фактично ж, у 1385 р. магнати вибороли собі право обирати короля. Казимир IV, син Владислава-Ягайла, зійшов на польський

престол в складній зовнішньо- і внутрішньополітичній обстановці. За Нешавськими статутами 1454 р. він був змушений погодитися з тим, що жодне важливе рішення королівська влада не могла прийняти без скликання генерального з'їзду шляхтичів - Сейму. Пізніше цей же порядок буде підтверджений Мельницьким і Радомським привілеями. Нешавські статuti вилучали з юрисдикції королівського суду деякі категорії карних злочинів, здійснених дворянами. Цим же документом шляхта урівнювалася з магнатами в праві на заміщення певних державних посад.

У 1492 р. Казимир IV помирає. Його син Ян-Ольбрахт (1492-1501) змушений іти на нові поступки магнатам і шляхті. За *Петраковським статутом* 1496 р. магнати дістали право самостійно вести торгівлю із зарубіжжям. Це призвело до збагачення феодалної верхівки на дешевому імпорті та одночасно до підризу позицій власного виробника. У Західній Європі королівська влада змогла підсилити свої позиції у боротьбі з великими феодалами за рахунок підтримки міст. В Польщі ж королівська влада не змогла спиратися на міста і міщан з двох причин. По-перше, міська верхівка, особливо на заході країни, складалася з німців; високим був відсоток непольського населення міст і на сході держави, де зберігалися вірменські, українські, єврейські квартали. По-друге, статут 1496р. серйозно підривав основи матеріального благополуччя багатьох польських міст, чий цехи не витримували конкуренції з європейським чи турецьким імпортом. Небагаті міста і могли небагато. Конкуренції з магнатами також не витримувало і купецтво. За цим же Петраковським статутом шляхта отримала монополію на виготовлення спиртних напоїв. Нове самостійне джерело доходів знову ж таки зменшувало зацікавленість у державній і королівській службі. Звичайно, були й у польській державі класи та прошарки, заінтересовані у зміцненні центральної влади: міщани, дрібна безземельна шляхта, частина духовенства. Але політична ініціатива повністю перейшла у руки олігархії, «крулев'ят». Новий король Олександр IV (1501-1506) був ще слабшим за своїх попередників. *Радомська конституція 1505 р.* підвищувала значення Сейму в державно-політичному житті: король втратив право видавати закони та роздавати коронні землі. Фактично його функції зводилися до представницьких.

1 липня 1569 р., всупереч позиції литовських автономістів Миколи Радзивілла та Яна Ходкевича, було укладено *Люблінську унію*. Згідно неї, Польське королівство і Велике князівство Литовське створили єдину *Річ Посполиту*. Вони разом обирали короля, якого проголошували і Великим князем. Сейми обох держав мали стати спільними. Спільною мала бути і монета. Польська і литовська шляхта отримувала право володіння землями в обох частинах Речі Посполитої. Однак зберігалися окремі уряди. Також окремими залишалися: печатка, герб, фінанси, адміністрація і військо. У литовській частині держави руська мова лишалася як урядова, а Литовський статут зберігався у якості діючого права. Одним із наслідків 1569 р. стало приєднання до Польщі українських Волині, Підляшшя, Київщини та Брацлавщини. Ще раніше до її складу увійшли Галичина, Холмщина та

Поділля. Реальну владу в об'єднаній державі мав не король, а Сейм, що скликався один раз на два роки.

У 1572-1576 рр., коли помер король Сигізмунд II Август (1544-1572) Польща переживала період безкоролів'я. У 1576 р. королем був обраний молдавський господар (титул правителя країни) Стефан Баторій, причому до участі у виборах вперше була допущена шляхта (бо 1385 р. проголошення Владислава-Ягайла королем відбулося за участі самих лише магнатів). Безкоролів'я після смерті Стефана Баторія завершилося обранням у 1587р. на польський престол Сигізмунда III Вази, сина шведського короля. 45-річне королювання Сигізмунда III (1587-1632) проходило у безперервних війнах за шведський і московський престоли - в 1588 р. шведським королем став дядько Сигізмунда Карл, а в 1598 р. у Росії вимерла династія Рюриковичів. Як не дивно, цей король, чії армії кілька разів скуповували Москву, у власній державі був фігурою другорядною. Згідно т. зв. *Генріхових артикулів* 1573 р., затверджувався виборний характер королівської влади. Кожних два роки король зобов'язувався скликати сейм, без згоди якого заборонялося оголошувати війну чи укласти мир. Закони приймав лише сейм. Якби король відмовився від дотримання артикулів, шляхта отримувала б право на повстання. Контроль над діями короля мала здійснювати постійно діюча Рада сенаторів.

У Франції і Англії кін. XVI поч. XVII ст. став періодом Zenitu koroliv's'kogo absolyutizmu. Сигізмунд III був сучасником Єлизавети I, яка мало рахувалася з власним парламентом. А у Польщі Сейм мав права, нечувані в жодній країні світу. Складався цей орган з двох палат. До Сенату входила аристократія за правом спадковості, а також вищі посадові особи держави та її церковні ієрархи. Посольську палату створили депутати, обрані на місцевих сеймиках. Кожний такий депутат мав імперативний мандат, тобто не міг голосувати інакше, ніж було погоджено на сеймику. У 1589 р. депутати обох палат Сейму отримали право *П'єгит уеіо*, тобто вільного вето. Для прийняття рішення сеймом вимагалася одноголосність його учасників, один-єдиний депутат своїм «не позвалям!» міг зірвати вироблене колективне рішення. Спершу цим правом не зловживали, бо використане воно було аж у 1652 р. Зате з 1652 по 1764 рр. з 55 сеймів (раз у два роки) зірвано було аж 48! Це й не дивно. Річ Посполита була величезною, як на той час, державою: Польща, Литва, українські, білоруські, частково російські і німецькі землі. Інтереси її складових частин, - такі як питання війни і миру, податків тощо, - суттєво різнилися.

З 1666 р. право *liberum veto* було поширене і на місцеві сеймики. Якщо взяти до уваги імперативні мандати депутатів, стає зрозумілим, що вироблення спільно узгодженого — усією шляхтою держави - рішення стає майже недосяжним ідеалом. Але без згоди Сейму король не міг призначати чиновників, видавати закони, збирати податки і витратити кошти. Самого короля також обирав Сейм. Розгул шляхетської демократії вів до прямого свавілля, коли бажане для частини магнатів рішення нав'язувалося решті силою зброї. Звичним явищем у політичному житті Польщі стають

конфедерації, тобто збройні об'єднання шляхти для захисту своїх інтересів та насильного їх нав'язування законодавчій та виконавчій владі. Магнати мають не лише власну адміністрацію та суд, але й власні армії. Коли Владислав IV, польський король у 1632-1648 рр., перебував у маєтку Яреми Вишневецького, його зустрічала особиста гвардія магната - 5 тис. чоловік. Король не мав ні такої армії, ані таких багатств.

Міста, за винятком Кракова, ніколи не відігравали в Польщі самостійної ролі і не залучалися до участі в Сеймі. Через це, на відміну від Генеральних штатів у Франції, Земського собору в Росії чи інших аналогічних середньовічних установ, польські сейми були органами виключного представництва класу феодалів. Станова монархія в Польщі історично не складалася.

Особливістю Польської держави стало колосальне затягування у часі періоду феодальної роздробленості. Як наслідок, виявилися слабкість королівської влади і пізній розвиток буржуазних відносин. Зусилля польських королів виправити становище залишалися марними, а часто призводили і до цілком зворотних результатів. Так, у 1646р.

Владислав IV разом з канцлером Оссолінським виношували план посилення королівської влади через створення сильної королівської армії під приводом війни з Туреччиною. Були укладені таємні угоди з козацькою делегацією у складі Ілляша, Нестеренка, Барабаша та Хмельницького. Зокрема, за підтримку короля козакам обіцялося збільшення реєстру з 6 тис. до 20 тис. чоловік (пізніше Хмельницький скористається цим документом для підбурення низових та реєстрових козаків до виступу). Польський король також погоджував свої військові плани з Венецією. Однак, шляхта наполягла на припиненні військових приготувань проти Туреччини, наймана армія була на вимогу шляхти розпущена, а королівська влада вийшла з цього протистояння навіть слабшою, ніж була до нього.

На елекційному Сеймі 1669р. обрання короля проходило в обстановці безперервних сутичок між приблизно 80 000 прибулих на сейм шляхтичів. Королем став Михайло Вишневецький (1669-1673), тобто представник роду, хай і магнатського, але не «королівського». Його наступник Ян Собеський (1674—1696) теж був не королівського походження. Здавалося, що відмова від династичного принципу дозволить Польщі зміцнити центральну королівську владу, перейти в перспективі до абсолютної монархії. Особливо посилилися ці надії після того, як Ян Собеський 12 вересня 1683 р. під Віднем ущент розбив 200-тисячну турецьку армію. Прагнучи покінчити з традиціями «злотої вольності» і відновити в польсько-литовській державі спадкову центральну владу і Август II, саксонський курфюрст, обраний польським королем у 1697 р. не без підтримки Петра I. В ім'я власних династичних інтересів Август II шукав підтримки з боку Пруссії, якій обіцяв за допомогу винагороду землями Західної Польщі. Магнати і шляхта виступили на захист своїх «свобод» і в 1715р. організували конфедерацію у Тарнограді. На вимогу Петра I, війська якого зайняли значну частину Речі Посполитої, між конфедератами і Августом в 1716р. був укладений

Варшавський трактат. Цей документ зобов'язував Августа II вивести саксонські війська з Речі Посполитої, забороняв надалі будь-які конфедерації і обмежував чисельність найманого коронного війська 18 тис. чол., а литовського - 6 тис. Варшавський трактат у грудні 1717р. без дебатів був затверджений Сеймом, який дістав назву «німого».

Так внутрішні негаразди Польщі призвели до іноземного втручання і диктату. Росія, Пруссія та Австрія уклали в Берліні договір про співробітництво трьох держав при обранні наступника Августа II і про недопущення змін внутрішнього устрою Польщі. Цей договір, названий «*союзом трьох чорних орлів*», встановлював режим фактичного протекторату над Річчю Посполитою. Будь-які зміни її внутрішнього устрою, подолання феодальної анархії і децентралізації ставали неможливими через протистояння сусідніх централізованих держав. Польського короля Станіслава Лещинського, який здійснив спробу спертися на Францію, російські війська фактично вигнали з країни. За погодженням з Петербургом і Віднем королем було проголошено сина Августа II - Августа III (1733-1763). За його королювання шляхта зірвала 13 з 14 скликаних сеймів.

У другій половині XVIII ст. назріла необхідність реформ стала очевидною. У 1764 р. вперше було обмежено право *liberum veto*, однак *Надзвичайний сейм* 1768р. відновив його «на вічні часи».

Навіть частина магнатів розуміла потребу змін. Ці політичні погляди представляла т. зв. «патріотична партія», її супротивником була «старошляхетська партія». Прихильники «патріотичної партії» добилися продовження на 2 роки повноважень Надзвичайного сейму, скликаного в 1788 р. Рішення на цьому сеймі приймалися звичайною більшістю голосів, без застосування *liberum veto*. 3 травня 1791 р. чотирирічний сейм прийняв *Конституцію Польщі* - одну з перших конституцій у світі. До речі, 3 травня - національне свято сучасної Польщі. Конституція зберігала привілеї пануючих класів. Заможна частина міщанства отримувала право на заміщення деяких адміністративних і судових посад. Міщани з високим рівнем прибутків, земельними володіннями чи ті, які мали особливі заслуги перед державою, могли звертатися до сейму з проханнями про *нобілітацію*, тобто про присвоєння шляхетства. Щодо селян, то єдиною поступкою для них стало зобов'язання держави узяти під свій нагляд дотримання домовленостей між селянами і феодалами. Найсуттєвіші зміни були внесені в структуру влади та компетенцію її гілок. Право *liberum veto* анулювалося, імперативні мандати скасовувалися. Проголошувалася перевага посольської палати перед Сенатом.

Главою виконавчої влади ставав король. Виборність королів замінювалася виборністю династій. Місцеве управління переходило від старост до військово-цивільних комісій, тобто фактично від магнатів до загальнодержавного апарату.

Третьою гілкою влади була судова. Вона оголошувалася незалежною, однак вибори до її органів здійснювалися на станових засадах.

Автором польської Конституції був Ігнацій Потоцький. В таборі її

ворогів - Фелікс Потоцький, коронні маршали Браницький і Ржевуський. Старопольська партія проголосила конфедерацію в Торговиці та звернулася за допомогою до... Петербургу. Російське військо витіснило нечисленні польські сили з Правобережної України. В 1793 р. було проведено *другий поділ Польщі* (перший відбувся ще 1772 р.). Росія змусила короля відступити Київщину, Поділля та значну частину Волині і Білорусії. Пруссія дістала більшу частину Великопольщі та Данціг. Тим самим Польщу було відрізано від моря.

Навесні 1794 р. вибухнуло польське повстання під проводом генерала Тадеуша Костюшка. Після недовгої боротьби російські війська під командуванням О. Суворова узяли Варшаву. В передмісті столиці - Празі - росіяни вирізали до 12 тис. повстанців і цивільного населення. 3 січня 1795 р. було проведено *третій, остаточний поділ Польщі*. Росія узяла собі рештки Волині та Литву, Пруссія - Великопольщу з Варшавою, Австрія - Малопольщу з Краковом та Люблінном. Тим самим Польська держава припинила своє існування аж до 11 листопада 1918 р. Польські визвольні повстання 1830 та 1863 рр. були безуспішними.

Серед причин загибелі Польської держави провідне місце займає навіть не стільки агресивна політика її могутніх сусідів - Росії, Австрії та Пруссії, скільки недалекоглядна поведінка магнатів і шляхти, небажання позбутися привілеїв та «злотих вольнощей».

ПОЛЬСЬКЕ ПРАВО ДОБИ ФЕОДАЛІЗМУ

Першим відомим зводом польського звичаєвого права вважається т. зв. *Ельблонгська книга*. Написана вона німецькою мовою як посібник для суддів-хрестоносців у XIII ст. На цей час частина польських селян уже була повністю за-кріпачена. Іншу частину становлять напіввільні селяни-кмети. У обов'язки останніх входило косіння панського сіна протягом трьох днів у сінокіс та участь їх дружин у зборі зернових під час жнив у панському маєтку. Заможні кмети ще поповнюють стан дрібного рицарства - шляхти, тобто остаточного розмежування між класами поки що не відбулося. Віра (грошовий викуп) за убивство кмета, німця-колоніста чи приїжджого складала 30 гривень, життя шляхтича і купця оцінене в 50. За переховування грабіжника або вбивці село колективно сплачувало штраф (кругова порука). Право ХІІІ ст. захищає не лише життя, але й майно заможних класів суворіше, ніж простолюду. Так, крадіжка коня оцінюється штрафом у 12 гривень, але, якщо кінь князівський, штраф зростає до 70. Крадіжка з будинку селянина чи рицаря-шляхтича карається однаково - 12 гривень, але з князівського підвалу - уже 50. За вбитого, знайденого на території села чи міста, якщо убивця невідомий, несеться колективна відповідальність. Після смерті бездітного рицаря його майно переходить до дружини, після смерті кме-та - до пана, а дружині зостається лише постіль.

Подібно до германського, польське право того часу також у спірних випадках вдається до ордалій - випробувань поєдинком, розпеченим залізом чи водою. Пан може для судового поєдинку виставити свого кмета. Крім грошових штрафів застосовуються ще й інші засоби покарання -

кваліфікована смертна кара та вигнання. Ув'язнення як самостійний вид покарання відсутнє.

Як уже згадувалося, систематизацію польського права провів король Казимир III Великий. Для Малої Польщі близько 1347 р. було створено *Віслицький статут*, для Великої Польщі у 1346-1347 рр., - *Петраковський*. Цими актами було систематизовано правові норми служби в ополченні, становище духовенства, відносини поміщиків з селянами тощо. Велика увага зверталася на право власності. Зокрема, обмежувалося право «мертвої руки». Селяни отримували право відходу від поміщика, але не більше двох на село. Поміщик, який приймав селян понад установлену норму, мусив повернути решту «з усіма речами». Власник по-містя був самостійним у своєму володарюванні. Характерна для Західної Європи система сюзеренітету-васалітету (король - герцог - граф - рицар-шевальє) у Польщі не склалася. Усі дворяни з точки зору права були рівні між собою, усі зобов'язані службою королеві (а не своєму сюзерену, як це було у Західній Європі).

Як уже вказувалося, після смерті Казимира III магнати і шляхта суттєво розширили свої права. Нешавські статuti 1454 р. вивели дворян з-під королівської юрисдикції. Судові права перейшли до сеймиків. А у особливих випадках - до загальнодержавного сейму. Вільне селянство мало власний «копний суд», який обирався на громадському вічі. Суд над кріпаками чинив пан. В межах своїх володінь магнати доволіно змінювали чинні норми права, диктували свою волю не лише селянам, а й безземельній шляхті.

ЧЕСЬКА ДЕРЖАВА

Найдавнішою державою слов'ян на території сучасної Чехії було князівство *Само* (623-658 рр.) - об'єднання чесько-моравських племен, назване за іменем свого творця. Після розпаду цього князівства виникло *Великоморавське князівство*. Останнє проіснувало до 906 р., коли впало під ударами угорців. Ще до остаточної загибелі Великоморавської держави з її складу виділилося Чеське князівство (896 р.) зі столицею в Празі. Правляча династія Пржемысловичів намагалася відстояти незалежність Чехії. Князь Пржемысл I прагнув обмежити сепаратизм феодалів. Однак, в 1055 р. і ця держава зрештою розпалася на удільні князівства. Чеські князі були вимушені визнати себе васалами Німецької імперії. В 1419р. князь Чехії отримав королівський титул, а князівство відповідно стало королівством. Залежність від Німецької імперії в певні періоди історії становила суто номінальний характер, оскільки номінальною була сама влада німецького імператора. В кінці XII ст. князь Оттон Зноймський робить спробу зміцнення королівської влади та обмеження свавілля місцевих феодалів. Проте, саме за Оттона Зноймського бенефіції були закріплені за феодалами в якості спадкових володінь, а духовенство звільнене з-під юрисдикції світської князівської влади. На початку XIV ст. династія Пржемысловичів обірвалася і чеським князем став Ян Люксембургський. Нова династія була вимушена піти на поступки магнатам. Саме в XIV ст. суттєво зміцнюється становий дворянський представницький орган - *снем* (сейм). З його допомогою магнати утримують свої права і привілеї. Так, спроба короля Карла I, який

одночасно був і німецьким імператором, у 1355 р. ввести у дію свій суддебник, закінчилася тим, що снем утвердив лише ті статті, що стосувалися прав панів щодо залежного населення. В історії Чехії період XV - поч. XVI ст. вважається епохою станово-представницької монархії, хоча остання у цій країні і не набрала таких закінчених форм, як у Західній Європі. Скликався снем (сейм), в якому засідали пани, владики і міщани. Останніх запрошували у тих випадках, коли потрібно було вишукати нові податкові надходження. При королі діяла Земська рада, де за участю панів розглядалися найважливіші справи, включаючи судові. Місцеве управління перебувало у руках феодалної знаті. Загалом державний устрій Чехії йшов у руслі дворянської демократії, характерної для сусідньої Польщі. Цей процес перервала чеська *Реформація* і *Селянська війна 1524-1525 рр.*

Чеський реформатор церкви Ян Гус (1369-1415) ще за 100 років до Лютера виступив з критикою духовенства та обґрунтував тезу про законність секуляризації церковних багатств. Одночасно цей професор богослов'я виступив проти практики продажу індульгенцій.

Після висилки з Праги Гус став одночасно національним героєм і борцем проти папства, якого підтримувало не лише дрібне дворянство, але й робітники гірничих округ, ремісники міст, значна частина селянства. 6 липня 1415р. за наказом папи Мартина V церковний суд засудив Яна Гуса до спалення на вогнищі. Приблизно через 10 місяців в тому ж м. Констанці був спалений Ієронім Празький, друг та однодумець Гуса. Чехія була охоплена найсильнішим невдоволенням проти папства. Гусити настільки зміцніли, що прогнали з країни майже усіх католиків та німців. Мартин V був готовий на усе, аби тільки звільнити «хвору» Німецьку імперію від страшної «чеської виразки». Папа виношував ідею хрестового походу проти Чехії. Починаючи з 1419 р. хрестоносна армія Мартина V збиралася п'ять разів, і кожного разу вона була змушена рятуватися втечею від гуситів. В середині самого гуситського руху гору узяли найрішучіші і найпослідовніші елементи, відомі під іменем таборитів (за назвою міста Табор). Таборити проповідували війну не лише проти німців і папістів, але й проти усіх багатих, землевласників і власників взагалі. Ідеалом таборитів була община, заснована на рівності її членів. Цей рух носив характер селянсько-плебейської єресі, яка вимагала відновлення ранньохристиянської рівності між усіма членами общини, а також визнання цієї рівності в якості норми громадських відносин. Тобто, з рівності «синів божих» виводилася громадська рівність і, частково, майнова рівність. Зрівняння дворян з селянами і привілейованих бюргерів з плебеями, відміна панщини, оброків, податків, привілеїв та найбільш визивних майнових нерівностей стали найважливішими вимогами таборитів. «Празькі компактати» 1433 р. вимагали свободи віросповідання, секуляризації церковного майна, відміни церковної юрисдикції з карних справ. Зрозуміло, що радикальні вимоги народних низів відлякували від таборитського руху дрібне дворянство та багатих бюргерів. Коли ж таборити почали на практиці здійснювати деяку спільність майна, чеське дворянство, яке до цього перебувало в рядах гуситів, спробувало домовитися з німецьким імператором

Сигізмундом. Імператору вдалося зібрати велику армію хрестоносців, яка 30 травня 1434 р. під с. Ліпани у вирішальному бою розбила таборитів.

У 1436 р. німецький імператор Сигізмунд у Празі був коронований на чеського короля. Поразка таборитів обернулася різким посиленням феодалного гніту, т. зв. «другим виданням кріпосництва». Постановами Земського суду 1437р., сеймів 1454, 1467, 1487 рр. встановлювалася заборона переходу селян від одного пана до іншого та прийому втікачів. У 1512 р. селянам заборонили відчужувати чи навіть заповідати будь-що з власного майна без згоди пана. Після розгрому таборитів встановлюється новий порядок роботи снему. Засідають, як і раніше, три стани: пани, дрібна шляхта (владики) і міщани. Але першими питання обговорюють пани, прийняте рішення передають для схвалення владикам, і аж потім - міщанам. Такий порядок гарантував збереження привілеїв аристократії, але також залишав королівській владі можливість грати на протистоянні трьох станів. У Англії та Франції королівська влада зуміла саме таким способом укріпити свої позиції. В середині XV ст. за Іржі Подебрада центральна влада дещо зміцніла, але ненадовго. Уже Законник Владислава IV (1500р.) відсторонив міський патриціат від участі в роботі снемів. Після смерті цього короля у 1516р. магнати перебрали у свої руки регентство.

Розвиток Чехії у своєму руслі дещо відмінний як від Західної Європи (від станово-представницької монархії до абсолютизму), так і від сусідньої Польщі. В останній, як відомо, шляхта зуміла без протиставлення себе магнатам домогтися розширення власних прав і здійснення своєрідної «дворянської демократії». Цей чеський шлях був перерваний у 1526 р., коли об'єднані чесько-угорські війська зазнали поразки від турків під Могачем. Створилася реальна загроза турецької окупації країни. Тому у 1526 р. чеським королем було обрано Фердинанда Габсбурга, представника австрійської правлячої династії. Своїх обіцянок чехам новий король не дотримав. Були введені нові податки, розпочалося переслідування протестантів. Результатом стало невдале повстання 1547 р., після якого у міст були відібрані усі залишки колишніх привілеїв та земельні володіння. Віднині сейм мав скликатися не інакше, як за волею короля. Чеський трон став спадковим для Габсбургів.

Закінчилося поразкою і повстання 1618-1631 рр., після чого національний гніт суттєво посилювався. Компетенція королівської влади розширювалася на шкоду правам станів. Чехія почала управлятися королівською канцелярією, яка перебувала у Відні. Влада короля наближалася до абсолютної, йому належало право видавати закони, бути верховним суддею та призначати на всі посади в країні. Вважається, що з 1627 р. Чехія припиняє існування як самостійна держава. Німецька мова була оголошена державною. Чеське дворянство повністю розорене і винищене. Конфісковані у чеських феодалів землі передані іноземним авантюристам, що прийшли з Фердинандом II, переважно німцям-католикам. Міське самоуправління було знищене, і влада в містах перейшла до королівських чиновників. Щоправда, зберігався снем, чиї права були значно урізані.

Відмітимо, що від імені усіх міст виступати у снемі мав право лише представник Праги, а загалом міста мали в цьому державному органі 6 місць. Відновлення незаієжності чеської держави припадає після розпаду Австро-Угорщини в 1918 р.

ОСОБЛИВОСТІ ЧЕСЬКОГО ФЕОДАЛЬНОГО ПРАВА

Першою відомою пам'яткою чеського права вважаються *статуту Конрада Оттона* (186-1192), повний текст цього документа не зберігся. В статутах зафіксовані пережитки звичаєвого права, такі як ордалії, «божий суд». Феодал може виставити на поєдинок залежних від нього людей. Якщо під час такого поєдинку чи інших випробувань холоп помирав, за його життя феодал сплачував 200 динаріїв сім'ї покійного (своєрідна віра). Загалом статуту Оттона передбачали більш суворі покарання за аналогічні злочини, ніж тогочасне законодавство Київської Русі, Польщі чи Західної Європи. Так, крадіжка у знатної людини каралася смертною карою з конфіскацією майна. Характерно, що духовенство вилучалося з-під юрисдикції королівської влади.

Стосовно пізнішого чеського феодального права дослідники сходяться у тому, що *усі відомі кодифікації носять приватний характер*. Тобто судді складали ці своєрідні посібники, що називається, для власного користування чи передачі особистого досвіду учням. Офіційної, тобто освяченої авторитетом держави, загальнообов'язкової збірки законів не було (чи, принаймні, не виявлено), її появі опиралося дворянство, головним чином, його верхівка - пани. Відсутність офіційної кодифікації дозволяла чинити суд, залежна від власних уподобань та інтересів. Найбільш об'ємною приватною кодифікацією вважається *«Книга старого пана :і Роземберга»*, датована ХІІІ ст. Вона включає у себе 240 статей. *«Ряс) земського права»* (XIV ст.) налічує 93 статті, В 1400р. було укладене *«Тлумачення чеського права, написане паном Андрієм з Дуби»*. У 1507 р. Вікторій Корнеліус уклав *«Дев'ять книг про права землі чеської»*.

Як відомо, з другої половини ХІ ст. Чеське князівство (а згодом королівство), потрапило у васальну залежність від Німецької імперії. Ця обставина зумовлювала паралелі у чеському і німецькому праві. Іншим чинником, що мав свій вплив на чеське право, був авторитет римської католицької церкви та середньовічного канонічного права.

Вищим судовим органом для вільних був *Верховний Земський суд у Празі*. Складався він з панів-засідателів та чотирьох т. зв. «корінних суддів». Кріпосні селяни перебували у повній залежності від свого феодала. На початку ХVІІ ст. панщина досягала 6 днів на тиждень, тоді ж селянам було навіть заборонено одружуватися без дозволу поміщика. Як правило, суд над цими селянами чинив або безпосередньо поміщик, або призначений ним суддя за його ж вказівкою. Це характерно для феодальної Європи, де власник землі виступає для залежних груп населення в якості государя, тобто вищої законодавчої, адміністративної і судової влади.

Становлення держави у західних слов'ян проходило в умовах боротьби проти німецьких рицарів-тевтонів. Саме цією обставиною пояснюється

відносна затримка економічного і державно-правового розвитку слов'ян та їх пізніший вступ на шлях капіталізму. Характерний для Західної Європи шлях: від родової демократії до ранньофеодальної держави, від феодальної роздробленості до станово-представницької та абсолютної монархії, західні слов'яни так і не змогли пройти в рамках національної державності. Польський шлях розвитку взагалі суттєво вирізнявся у загальноєвропейському контексті - тут склалася дворянська демократія, відсоток дворян на порядок перевищував середньоєвропейські показники, сам дворянський клас не був чимось закостенілим, а постійно поповнювався за рахунок вихідців з духовенства, заможного селянства і навіть козацтва. Чехія, на відміну від Польщі, так і не зуміла позбавитися протистояння між крупними і дрібними феодалами (ланами і владиками), що особливо рельєфно виявлялося на ранніх етапах гуситського руху. Ослаблення королівської влади у цих країнах призвело до втрати національної незалежності та онімечення частини населення.

На правові інститути чехів і поляків певний вплив здійснювало римське і німецьке право та авторитет римської церкви і канонічного права. Як відомо, перша давньоруська кодифікація «Руська правда» Ярослава Мудрого, була укладена ще в XI ст. на власній оригінальній основі. Польська «правда» - Ельблонгська книга - датується XIII ст., Статути Конрада Отгона в Чехії - кінцем XII ст. Це не означає, що феодальний суд у чехів і поляків оформився на 100-200 років пізніше, ніж у Київській Русі. Складання держави і її установ проходило у східних слов'ян аж до монгольської навали 1237-1240 рр. загалом у більш сприятливій внутрішньо- та зовнішньополітичній обстановці, чим і пояснюється більш раннє завершення перших кодифікаційних робіт («Руська правда», Правда Ярославичів, «Судебник») на сході слов'янського світу.

Рекомендована література

Історія південних слов'ян. Підручник для іст. фак. вузів.- К.: Вища школа, 1987.

История Польши. В 3-х томах.- М.: Изд-во АН СССР, 1954. Т. 1.

История Чехословакии. В 3-х томах.- М.: Изд-во АН СССР, 1959. Т. 1.

Подвиги таборитов.— М., 1961.

Тема 10

БУРЖУАЗНА РЕВОЛЮЦІЯ В АНГЛІЇ. УТВОРЕННЯ БУРЖУАЗНОЇ ДЕРЖАВИ

ПЕРЕДУМОВИ РЕВОЛЮЦІЇ

Англія у XVI-XVII ст. зовнішньо ще була типово аграрною країною. Сільське населення становило 4/5 від загальної кількості. Великі міста — Лондон (200 тис. жителів), Брістоль, Норіч були явищем нетиповим серед більшості невеликих і малолюдних міст. Однак, уже з'явилися нові галузі промисловості, які зовсім не знали цехів,- видобуток вугілля і виплавка заліза та чавуну, виробництво пороху, скла, паперу, бавовни, кораблебудівництво. Відбулися зміни в структурі експорту, Англія перестала вивозити вовну, її замінило готове сукно. Англійські колонії з'явилися на східному узбережжі

Північної Америки, в Ост-Індії та в Західній Африці. Особливо відзначалися дві торговельні компанії - Ост-Індська та «Старих авантюристів». Річний експорт останньої сягав межі 1 000 000 ф. ст. Нагадаємо, що річний дохід в 20 фунтів був майновим цензом виборця англійського парламенту, як правило, сільського поміщика або багатого ремісника. Відбувається аграрний переворот в англійському селі. Поміщики в XVI-XVII ст. зганяють

орендаторів зі своєї землі, перетворюючи ріллю на пасовиська для овець. Вовна, в свою чергу, служить сировиною для вітчизняної суконної промисловості. Практика «огороджувань» перетворює основне селянство на малоземельних та безземельних батраків; вільні робочі руки шукають собі застосування в містах. Частина розорених селян вдається до актів непокорі і навіть до прямих революційних виступів. Так, в 1607 р. широкий рух проти насильницького обезземелення розгорнувся серед селян серединних графств - Бекінгемпширу, Нортгемпширу та Лейстерширу. В майбутній революції англійська буржуазія ще використає це широке невдоволення селянських мас проти своїх поміщиків.

У 1603 р. королем Англії на підставі заповіту Єлизавети I став син Марії Стюарт Яків VI Шотландський, який прийняв ім'я Якова I (1603-1625). У сучасників цей король заслужив характеристику «наймудрішого з дурнів в Європі». Сам Яків I стверджував, що: «Монархічна держава є найвельичніша річ на землі, оскільки королі не лише земні намісники Бога, але й сам Бог вважає їх собі рівними». Яків I заперечував право парламенту видавати закони, вороже ставився до Реформації: «Реформація є зло, тому що вона проголошує рівність, а рівність є ворогом порядку і єдності, цієї матері порядку». У відповідь на відмову парламенту погодитися з введенням нових податків король широко практикував торгівлю патентами на різні торговельні і промислові монополії. У 1624р. останній (четвертий) парламент Якова I притяг до відповідальності міністра фінансів графа Мідлсекса. Сам король був вимушений видати ордонанс, яким усі патенти «на монопольне право продажу, купівлі, виробництва або споживання чого б то не було» оголошувалися такими, що втратили свою силу.

В галузі зовнішньої політики Яків I різко змінив той курс, якого дотримувалася Єлизавета I. В часи її правління Іспанія та Франція (католицькі країни) були головними супротивниками англіканської (отже негідлеглої папі) Англії, а європейські протестантські князі, переважно німецькі, її природними союзниками. Причому така розкладка сил пояснювалася не стільки релігійними незгодами госуларів, скільки інтересами зовнішньої торгівлі, завданням витіснення з ринків торговельних конкурентів. Після початку Тридцятилітньої війни (1618-1648 рр.) Яків I носився з планами підтримки свого тестя Фрідріха Пфальцького, лідера німецьких протестантів, з допомогою ... Іспанії. Спадкоємця престолу, майбутнього короля Карла I (1625-1648),

Яків I одружив на католиці, сестрі французького короля Людовіка XIII. Обидва зовнішньополітичні кроки Якова I викликали обурення в англійському суспільстві і не принесли державі найменшої користі. Після

смерті Якова I на престол зійшов його двадцятип'ятирічний син Карл I, який відразу ж опинився під впливом свого фаворита Бекингема. Новий монарх негайно вв'язався в нову зовнішньополітичну авантюру - уклав союз із Францією і оголосив війну Іспанії. Союз із Францією змушував Англію допомагати французькому королю у його боротьбі проти місцевих протестантів, обложених у фортеці Ларошель. Це викликало такий протест в Англії, що Бекингом був змушений розірвати союз із Францією, оголосивши їй війну, і надати допомогу уже французьким протестантам-гугенотам. Однак, у 1628р. французькі війська підкорили Ларошель, і абсолютистський уряд Англії був у черговий раз скомпрометований в очах своїх громадян.

За цих обставин парламент намагався усіляко стримувати непередумані кроки короля та його фаворита - вимагав відставки Бекингема, не давав згоди на введення нових податків і обмежував терміни збору старих тощо. Парламент 1625 р. Карл I розігнав через декілька місяців. Парламент 1626 р. зазнав тої ж участі, а його лідери опинилися у в'язниці. Парламент 1628 р. виступив із знаменитою *«Петицією про право»*. Вона зводилася до чотирьох пунктів:

1. Населення не повинно змушуватися до виплати податків, не затверджених парламентом;
2. Ніхто не може бути заарештований інакше, як за ухвалою суду і за законами країни;
3. Повинні бути припинені арешти цивільних осіб за законами воєнного часу;
4. Повинні бути припинені постої військ у будинках обивателів.

Король був змушений затвердити цю петицію, та майже відразу почав порушувати її. У березні 1629 р. і цей «непокірний» парламент був розігнаний.

Одинадцять років безпарламентського правління ознаменувалися новими утисками проти протестантів-пуритан. Соціальною базою цієї релігійної течії була міська буржуазія, нове дворянство та дрібнобуржуазні елементи міста і села. Одночасно вводилися нові податки (наприклад, корабельний податок, запроваджений урядом у 1635 р.), що збуджувало невдоволення в усіх верствах населення, незалежно від релігійної орієнтації.

Шотландія в 1603 р. (за Якова I) об'єдналася особистою унією з Англією, але зберігала повну автономію. В цій країні широкого поширення набув кальвінізм, населення вороже ставилося до офіційної англіканської церкви. Коли єпископ Лод у 1637 р. зробив спробу з відома Якова I ввести в Шотландії англійський церковний служебник, це викликало спочатку бунт покоївок у церкві св. Джайльса, а далі — швидке переростання стихійного виступу плебсу у формування військової ліги заколотників. У 1639р. шотландці вдерлися на англійську територію. Після нетривалого замирення війна знову відновилася у 1640р. 13 квітня

1640 р. Карл I був змушений скликати парламент, який відразу проявив свою непокірність і був розігнаний королем уже 5 травня. Цей парламент дістав назву *Короткого*. Розгін парламенту викликав виступи населення

Лондона 6-го та 14 травня. Тим часом шотландці відновили свій наступ. 3-го листопада 1640р. був скликаний новий парламент, вибори до якого проходили в умовах неймовірного збудження і бродіння мас. Більше половини членів *нового Довгого* (1640-1653 рр.) *парламенту* були колишніми членами непокірного Короткого.

Першими кроками нового парламенту стали арешти фаворитів короля - Стаффорда і Лода. В травні 1641 р. був прийнятий закон про державну зраду Стаффорда і 12 травня королівського фаворита було страчено. Парламент вимагав і добивався від короля нових поступок. Так, у травні 1641 р. Яків I вимушено підписав акт, згідно якого парламент не міг бути розпущений інакше, як за його (парламенту) власною згодою. Була проголошена незмінюваність суддів та їх незалежність від корони.

Наприкінці жовтня 1641 р. розпочалося нове масштабне повстання в Ірландії. Король, як не дивно, зустрів повідомлення про цей заколот з ентузіазмом - у нього з'явився вагомий привід розігнати парламент. Випереджуючи події, Довгий парламент в листопаді 1641 р. виробив важливий документ, відомий як *Велика ре.монстрація*. Цей акт складався з 204 статей. В ньому перераховувалися усі зловживання численних королівських фаворитів та містилася вимога не призначати нових чиновників без згоди парламенту. Характерно, що Велика ре.монстрація була прийнята незначною більшістю голосів (159 проти 148), це свідчило про відсутність єдності в лавах парламентаріїв. Карл I особисто з'явився в нижню палату парламенту з вимогою видачі п'яти лідерів радикального крила.

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА В АНГЛІЇ (1642-1648 рр.)

Парламент відмовився виконати цю королівську вимогу, що стало актом відкритої непокорі королівській владі. З невеликою групою прихильників Карл I залишає Лондон (січень 1642 р.) і перебирається у графство Ноттінгем. Наприкінці вересня 1642 р. король мав у своєму розпорядженні 6 тис. піхотинців та 2 тис. кавалеристів. Фактично в Англії утворилося два уряди - королівський і парламентський. Парламент шукає порозуміння з короною. Влітку 1642р. королеві пропонуються «19 пропозицій», які в основному повторювали вимоги Великої ре.монстрації: призначення вищих службових осіб за згодою парламенту, виключення папістів зі складу палати лордів тощо. Від короля вимагали також згоди на реформу церкви. Відмова Карла I прийняти парламентські пропозиції зробила громадянську війну неминучою. Північ і захід країни були в більшості за короля, парламент підтримували усі крупні порти і флот, а також найбільш розвинені південно-східні графства: Норфолк, Сеффорд, Кембріджшир, Лінкольншир. Класовою базою армії короля стало дворянство старого складу, за парламентом стояли широкі кола буржуазії, плебейські і напівпролетар-ські верстви міста, а також вільні селяни-йомени. Велике селянське повстання проти феодалів відбулося у травні — червні 1643 р. в південно-західній Англії.

Під час громадянської війни спершу хід воєнних дій складався на користь короля. Восени 1642 р. при Еджгіллі армія парламенту була розбита. Король урочисто вступив в Оксфорд, який надалі став його штаб-квартирою

майже на увесь період громадянської війни. Влітку 1643 р. парламентські війська зазнали поразки на західному театрі воєнних дій, роялісти захопили графство Девоншір та місто Брістоль.

Восени 1643 р. було оформлено союз парламентів Англії і Шотландії, «ковенант», згідно якого обидві сторони висловлювали намір зберегти пресвітеріанський устрій церкви, вільності і привілеї королівств і парламентів Англії і Шотландії. Шотландська армія, вторгнувшись з півночі, відтягнула на себе частину сил короля. Війська англійського парламенту спробували скористатися даною обставиною для штурму Оксфорда, але були наголову розбиті. Армія Ессекса була цілком узята в полон королем, а війська Уол-лера збунтувалися і пішли наступом на Лондон, вимагаючи виплати заборгованої парламентом платні.

Причини поразки парламентського війська полягали у нерішучості командування, яке складалося з дворян і не бажало остаточної поразки короля. Реформа армії пов'язана з діяльністю Олівера Кромвеля (1599-1658), видатного військового організатора. Свій перший загін Кромвель набрав на власні кошти, але з людей релігійне переконаних. У битві при Марстон-Мурі (2 липня 1644 р.), де Кромвель командував лівим флангом, саме його «залізnobокі» вирішили результат бою на користь парламентських військ. Ця перемога мала велике моральне значення. Після неї Довгий парламент погодився на реформу армії, давно пропоновану Кромвелем. 28 січня 1645 р. план реформування армії дістав схвалення нижньої палати парламенту. Замість окремих загонів, кошти на які відпускали графства, створювалася єдина армія на утриманні парламенту. Нові загони набиралися з солдатів різних графств, вони отримували єдине, призначене зверху, командування. У війську вводилися сувора дисципліна і відповідальність перед трибуналом. Офіцерські посади стали доступними будь-якій здатній людині, незалежно від її походження. Так, полковниками в цій армії стали швець Х'юсон, візник Прайд, котельник Фокс та шкіпер Рейнсборо. Цікаво, що саме ці вихідці з народних низів були найближчими соратниками і однодумцями Кромвеля.

14 червня 1645 р. реорганізована армія здобула визначну перемогу над королем у битві при Незбі. В руках переможців опинилися 5 тис. полонених, уся артилерія і обоз королівської армії. До Кромвеля потрапила і дипломатична переписка короля, яка остаточно дискредитувала останнього. З'ясувалося, що Карл I клопотав у Європі про іноземну інтервенцію і сподівався зразково покарати усіх своїх супротивників-аристократів у разі перемоги. Король також уклав договір з ірландськими католиками. Стало зрозумілим, що перемога короля обернулася б для Англії настільки тяжкою політичною і релігійною реакцією, що навіть аристократичне походження не врятувало б супротивників корони від кривавої розправи, а про будь-які поступки релігійній опозиції не могло бути й мови.

Після битви при Незбі Карл I втікає в Шотландію (березень 1646 р.), а уже в травні потрапляє у руки шотландського командуючого Леслі. Щоб домогтися видачі короля, Довгий парламент почав негайно виплачувати своєму шотландському союзнику давно обіцяну військову допомогу, що

складала 400 тис. ф. ст. У лютому 1647р. шотландці передали Карла 1 уповноваженим англійського парламенту.

Перелом у громадянській війні дався ціною не лише героїзму народних мас, але й великих грошей. Для поповнення бюджету Довгий парламент широко брав позики під забезпечення землями роялістів та єпископів. Небачених масштабів набуло казнокрадство. В лютому 1646р. були скасовані рицарські тримання і повинності дворянства на користь корони. Тим самим феодалне володіння землею, пов'язане з виконанням ленних обов'язків на користь королівської влади, було замінене нічим не обмеженою буржуазною власністю на землю. Реформа, однак, не поширювалася на селян-копігольдерів (довготривалих спадкових орендарів), чиї повинності на користь рицарства зберігалися.

Одночасно утвердженням пресвітеріанської (кальвіністської) церкви в якості офіційного віросповідання в Англії було здійснено і релігійну реформу. Пресвітеріани виступали за незалежну від держави, «дешеву» церкву, не визнавали влади єпископів, протиставляючи їм місцевих церковних старост - пресвітерів. У ролі таких старшин церковних общин опинялися, як правило, місцеві заможні люди, мало залежні від центральної влади в державі. Пресвітери тримали у покорі місцеве населення не лише своїм авторитетом, але й за допомогою церковно-поліцейського нагляду, штрафів і тюремних ув'язнень. Пресвітеріани становили більшість у парламенті. В опозиції до них перебували індепенденти - радикальне релігійне угруповання, очолюване його лідером О. Кромвелем. В релігійному відношенні розходження індепендентів з пануючою пресвітеріанською церквою зводилися в основному до питань моралі. За діючої на той час в країні виборчої системи індепенденти не могли розраховувати на більшість в парламенті. Зате вони домінували в армії. Класовою базою цього релігійного угруповання була середня буржуазія, яка опиралася на частину дрібної буржуазії та на селян-йоменів. Індепенденти вважали себе Божими обранцями, а своїх ворогів, відповідно, ворогами Бога. Саме вони не дозволили завершити революцію на користь «грошових мішків» уже в 1646 р.

Лівіше від індепендентів перебували левелери («зрівнювачі»), чийм вождем був Джон Лільберн. Серед вимог левелерів - формальна рівність громадян, незалежно від майнового становища, рівність перед законом, загальне виборче право для усіх чоловіків та демократична республіка. Лільберн, лейтенант-полковник парламентської кавалерії, у червні 1645 р. був посаджений пресвітеріанським Довгим парламентом до в'язниці. Тут, у Тауері, в 1646 р. він видав памфлет «Антологія тиранії лордів», де стверджував, що лорди є нащадками соратників Вільгельма Завойовника, який в XI ст. прийшов з Нормандії і захопив землі та владу

над англійським народом. Ідеї Лільберна знаходили жвавий відгук у низах парламентської армії, її рядовий склад вимагав негайного звільнення свого ідеолога.

На 25-28 травня 1647 р. парламент оголосив демобілізацію армії,

одночасно розпочавши переговори з королем про зміст майбутніх поступок королівської влади. У відповідь Кромвель (який ще нещодавно погоджувався на розпуск армії) провів 4-5 травня армійську нараду, де були висунені «справедливі і законні вимоги». «Вільнонароджений англійський народ», на думку учасників наради, повинен отримати тверді гарантії проти утисків і будь-якої несправедливості. Пресвітеріани в Лондоні спробували здійснити арешт офіцерів Кромвеля, які привезли у столицю пропозиції армії. Вони зводилися до того, що парламент мав би збиратися на дворічний термін, саме парламент, а не король повинен здійснювати контроль над армією і флотом. Зовнішня політика країни мала провадитися Державною радою, знову ж таки під контролем парламенту. Загалом у цих пропозиціях не було чогось аж надто неприйнятнього, якщо не брати до уваги саму спробу армії диктувати власну волю парламенту. Після втечі армійських посланців з Лондона руки Кромвеля були повністю розв'язані. 6 серпня 1647 р. армія генерала Ферфакса увійшла до столиці, незважаючи на спроби парламенту і Сіті (діловий район Лондона) зорганізувати спротив. Негайно було здійснено арешти частини депутатів-пресвітеріан. В кінці жовтня - на початку листопада того ж року під Лондоном відбулася армійська конференція за участю індепендентів та левелерів. Результатом стала т. зв. *Народна угода*, що передбачала розпуск Довгого парламенту і нові вибори за участю усіх дорослих чоловіків, рівне представництво в парламенті від графств, рівність громадян перед законом тощо. Сама угода приймалася в атмосфері напруженої боротьби. Досить вказати, що спершу вимоги левелерів були відкинуті. Військова рада розпочала суд і розправу над офіцерами і солдатами-леве-лерами - «призвідниками заколоту і порушниками військової дисципліни», і лише потім вимушено пішла на поступки. У грудні настало примирення в революційному таборі, індепенденти і левелери неохоче примирилися між собою та з пресвітеріанами, оскільки в країні знову назрівала громадянська війна. Король Карл 1 утік з Лондона і уклав таємний договір з шотландською пресвітеріанською партією великих феодалів. Навесні 1648р. розпочалися роялістські заколоти в Уельсі, Кенті та деяких інших графствах.

У серпні 1648р. Кромвель уцент розбив шотландців у битві при Престоні, а у вересні його війська увійшли в Единбург. Влада в Шотландії опинилася в руках лівих пресвітеріан, союзників англійського парламенту. Тим часом, пресвітеріанська більшість англійського парламенту з Лондона розпочала переговори з Карлом I. У відповідь, 5 грудня 1648 р. полковник Прайд провів «чистку» парламенту. 140 депутатів-пресвітеріан були вигнані з парламенту, 90 -заарештовані. Однак, щоб зберегти видимість єдності, частину «вичищених» навіть включили до складу особливого військового трибуналу для суду над королем. 27 січня 1649р. 135 членів трибуналу винесли королю смертний вирок, то ж 30 січня Карл I Стюарт як «тиран, зрадник, убивця і ворог держави» був обезглавлений.

Ще 4 січня 1649 р. парламент прийняв резолюцію, яка визнавала верховенство нижньої палати над палатою лордів та над усіма властями

взагалі:

1. Народ, що знаходиться під владою Бога, є джерелом усякої справедливої влади;
2. Обрана народом палата общин має вищу владу в державі;
3. Те, що палата общин оголосить законом, і буде таким, незважаючи на заперечення лордів і короля.

На початку лютого 1649 р. до палати общин було внесено два біллі, один з них скасовував королівську владу, як «непотрібну, обтяжливу і шкідливу для свободи, безпеки й інтересів англійського народу», а другий ліквідував палату лордів як «парость тиранії». Офіційно Англія стала республікою 15 травня 1649 р.

РЕСПУБЛІКА І ПРОТЕКТОРАТ КРОМВЕЛЯ

Після ліквідації верхньої палати парламенту і страти короля становище в країні продовжувало залишатися напруженим. З одного боку, в Англії ширився рух дигерів, тобто «копачів», - людей, які захоплювали вільні від обробітку землі у своє користування. Тим самим робилася спроба ліквідувати приватну власність на землю. У червні 1649 р. Джон Лільберн публічно зрікся своєї причетності до цього руху плебейських мас, що однак майже не відбилося на його поширенні. Натомість, з іншого боку, широкий розпродаж земель і маєтків заколотників, фантастичне збагачення можновладців викликали справедливі протести у суспільстві. В цій ситуації інDEPENDENTI відмовилися виставити Народну угоду на всенародне обговорення, як це передбачалося їх домовленістю з левелерами. Для подолання кризових явищ в суспільстві широкі повноваження були надані *Державній раді* з 40 членів. У свою чергу Лільберн виступив з проектом «угоди вільного народу Англії», за яким парламент з 400 чол. мав обиратися на 1 рік шляхом загального голосування усього чоловічого населення, за винятком слуг, убогих і - тимчасово на 10 років - роялістів. На підтримку його вимог виступили чотири полки у Солсбері (квітень-травень 1649р.), але Кромвель зумів придушити цей заколот. З метою розв'язання революційних суперечностей Кромвель навіть пішов на союз з пресвітеріанами, примирення відсвяткували банкетом в Сіті. Але цього було замало. В серпні 1649р. 12-тисячна англійська армія під проводом самого Кромвеля висадилася в Дубліні, столиці бунтівної Ірландії. До травня 1652 р. військові операції проти цієї країни були переважно завершені. На Ірландію поширювались акти Довгого парламенту про конфіскацію земель папістів та прихильників короля. Конфіскація була проведена спершу в 10, а згодом ще в 11 з 32 графств Ірландії. Саме цими землями Кромвель «розплатився» з поставниками армії (вони отримали їх на 2 млн ф. ст.!), а також ж самою армією. Після цього була проведена демобілізація. Відчуваючи потребу в грошах, багато рядових бійців армії не могли придбати потрібного реманенту, робочої худоби та посівного матеріалу. Тому отримані наділи масово продавали офіцерам і земельним спекулянтам. По суті, ірландськими землями Кромвель платив за лояльність своєї революційної армії, причому у виграші залишилися знову ж таки «грошові мішки».

Щось подібне до ірландського «землеустрою», хоч і у менших масштабах, мало місце і в Шотландії. Шотландці підтримали сина Карла I - Карла II, але двічі були розбиті: 3 вересня 1650 р. при Денбарі, а у вересні 1651 р. - при Вус-тері. Карлу II вдалося втекти.

Спроби Кромвеля закласти великий флот (40 нових кораблів) та заборонити іноземцям торгувати з англійськими колоніями (більшість з них перебувала у руках роялістів) призвела до конфлікту з Голландією та до початку англо-голландської війни в 1652 р. У 1654 р. ця війна завершилася перемогою Англії. Того ж року успішно завершилася ще одна війна - з Португалією. Мирний договір приніс Англії не лише компенсацію її витрат на війну, але й доступ у португальські колонії. В 1655р. вдалося укласти союз із Францією проти Іспанії. На вигідних умовах налагодилися роком раніше відносини з Данією. Щоправда, англійські купці втратили свої привілеї в Росії, але ця обставина майже не завадила зміцненню авторитету Державної ради і Кромвеля особисто. Натомість усередині держави режим Кромвеля постійно мусив боротися зі спалахами селянських виступів, що безперервно паралізували життя різних графств.

20 квітня 1653 р. Кромвель у супроводі загону мушкетерів розігнав Довгий парламент, який давно уже став гальмом державного розвитку. У липні того ж року Кромвель спробував створити новий слухняний парламент - т.зв. Малий - з депутатів, висунутих релігійними общинами і доповнених особисто Кромвелем та *Радою офіцерів*. Як наслідок, у парламенті опинилося багато релігійних містиків, що не завадило самому парламенту виступити з радикальними вимогами, як-от: розробити звід законів замість традиційного прецедентного права, звільнити селян-копіголь-дерів від феодалських повинностей, ліквідувати інститут відкупку державних податків, ввести сувору звітність у використанні державних коштів тощо.

Зрештою «дурні» (так називав Кромвель членів Малиго парламенту) стали заважати йому навіть більше за «мерзотників» (характеристика Довгого парламенту). 12 грудня 1653 р. поміркована більшість *Малиго парламенту*, незважаючи на протести свого лівого крила, оголосила про саморозпуск і про передачу усієї влади Кромвелю. 16 грудня Рада офіцерів проголосила Кромвеля лорд-протектором (тобто «захисником») Англії, Шотландії та Ірландії. На цей час Кромвель уже був командуючим армією та головою Державної ради. Після проголошення лорд-протектором він ставав довічним главою республіки.

Своєрідною конституцією Англійської республіки став документ, відомий як «*Знаряддя управління*». Згідно цього акта, ділити законодавчу владу лорд-протектор мав з однопалатним парламентом, до якого обиралися 400 чол. від Англії та по 30 від Шотландії та Ірландії. Майновий ценз виборців зріс до 200 ф. ст. річного доходу, тим самим абсолютна більшість населення країни усувалася від виборів. Річна сесія парламенту мала тривати не менше 5 місяців, безпарламентське правління не могло продовжуватися більше 3 років. В руках лорда-протектора перебувала і виконавча влада, хоча при її здійсненні він мусив рахуватися з думкою Державної ради. Залежали

від нього і суди. Лорд-протектор надавав титули і звання, мав право помилування, зі згоди парламенту оголошував війну і укладав мир, вів усі міжнародні справи, а між сесіями парламенту одноосібно керував армією і флотом. Цікаво, що стаття XXVIII нової конституції дозволяла уряду навіть без згоди парламенту збирати податки на утримання армії, військово-морського флоту, а також на покриття витрат, «пов'язаних з діяльністю уряду і судів» та державного апарату взагалі. Тим самим було перекреслено увесь трьохсотрічний досвід парламентського розвитку країни.

Боротьба між королем і парламентом завжди точилася переважно навколо питання про правомірність обкладення податками та навколо здійснення контролю над витратою зібраних сум. Вже в XIV ст. було погоджено принцип, згідно якого усякий податок виходить від парламенту і контролюється ним. Конфлікт Карла I з Довгим парламентом також виник з намагання королівської влади винайти кошти на війну з Шотландією, бездарно розв'язану королівською владою. Влада лорд-протектора тим самим перевищувала повноваження короля, а переможна війна проти монархії несподівано принесла англійському парламенту різке скорочення його звичної компетенції.

Фактично в країні була встановлена одноосібна диктатура лорда-протектора. За своєю класовою сутністю це була диктатура буржуазії і нового дворянства. Країна була розділена на 11 округів на чолі з військовими губернаторами у чині генерал-майорів. Бунти та пасивний опір населення придушувалися військовою силою. З метою розширення бази своєї диктатури Кромвель розпочинає переговори з роялістами. У 1656 р. республіканців вигнано з парламенту і відновлено палату лордів.

Вважається, що будь-яке порівняння кульгає. Кромвеля часто порівнюють з його великим сучасником Богданом Хмельницьким. Обидва успішно очолили боротьбу своїх націй проти ненависної монархічної влади, обидва мали успіх у цій боротьбі і, відповідно, підтримку населення. Для обох перемога стала лише прелюдією до вирішення головного питання: «що далі?»

У феодальній Європі панував принцип «немає землі без монарха». Доки чиясь корона не «прикрила» б собою Англію чи Україну, сусідні монархи дивилися б на ці землі як на нічийні. Хмельницький вимушено шукає сюзерена для України чи то в особі турецького султана (1650 р.), чи молдавського господаря, турецького хана, семигородського князя і, зрештою, російського царя Олексія Михайловича (1654р.). Самопроголоситися монархом Хмельницький не міг - такого самопомазання не визнала б вселенська церква, можна було б прогнозувати невдоволення козацької верстви і абсолютно негативне ставлення усіх європейських монархів. Ситуація Кромвеля була лише ненабагато кращою — острівне становище країни та відносно автономна від решти Європи церква. Заграванням з аристократами Кромвель намагався покласти початок новій власній династії. Є свідчення, що англійські роялісти навіть пропонували йому королівську корону, але проти цього рішуче виступив генералітет. Кромвель був

змушений відмовитися, оскільки армія виступала головною опорою диктатури лорда-протектора.

У 1657 р. Кромвель уклав договір з Францією про спільні дії на континенті проти Іспанії. 4 лютого 1658 р. він розпустив парламент. Того ж року англійські війська розгромили іспанців і взяли Дюнкерк. «На поясі Кромвеля висіли ключі від Європи», що, здавалося, знову створювало йому підстави для претензій на королівську корону. Авторитет лорда-протектора зріс, навіть незважаючи на постійні виступи селян у графствах країни. Та 3 вересня 1658 р. Кромвель помирає.

РЕСТАВРАЦІЯ МОНАРХІЇ

Смерть Кромвеля сталася водночас з наростанням серйозної економічної кризи. Фонд конфіскованих земель, розпродаж котрих забезпечував республіку фінансами, був уже практично вичерпаний. Наступник Кромвеля - його син Річард, на прізвище «невдаха Дік», відразу ж потрапив під контроль Ради офіцерів, а згодом, нею ж був усунений. У січні 1659р. парламент висловився проти того, щоб країною і надалі правила армійська верхівка в особі Ради офіцерів. 22 квітня 1659 р. Річард Кромвель розпустив парламент, а уже 25 травня його самого було відсторонено від влади. В англійському суспільстві в цей час точиться боротьба трьох політичних сил: армійської верхівки, великої буржуазії (представленої колишнім «охвістям» Довгого парламенту) та роялістів. Командуючий шотландською армією генерал Монк, вступивши в змову з лідерами «охвістя», зайняв Лондон і розігнав Раду офіцерів. Було скликано новий парламент, в якому прихильники давніх порядків «з королем, лордами і общинами» становили більшість. Цей парламент звернувся до Карла II з пропозицією зайняти престол на умовах, що були викладені у *Бредській декларації*. Це були вимоги:

1. Збереження за новими власниками усіх, набутих до 25 квітня 1660р. земель (ст. ХБУШ), за винятком земель корони. Забігаючи наперед, зазначимо, що парламент не повернув і цих королівських земель, а призначив родині монарха річну ренту 1 млн 280 тис. ф. ст.;
2. Визнання свободи віросповідань, за винятком католицької;
3. Надання політичної амністії усім тим, хто підтвердить свою лояльність короні.

Повернувшись до Англії, Карл II відразу забув про дані у Бредській декларації зобов'язання. Труп цареубивць Кромвеля, Айртона та Бредшоу були вириті з землі, повішені і увечері того ж дня обезглавлені. Жорстока політична реакція і терор в країні супроводжувалися відновленням державної англіканської церкви. Почалося переслідування пасторів пресвітеріанської церкви. За Карла II була поновлена стара виборча система з її архаїчним розподілом виборчих округів. Ця система забезпечувала панування великих землевласників, але суперечила інтересам торгової та промислової буржуазії. В 1661 р. був скликаний двопалатний парламент, який швидко дістав уїдливе прізвище Кавалерського або Пенсіонерського (натяк на продажність королівській владі). Тим часом, розпочалося формування власної

королівської армії. Одним словом, революція не навчила нічому династію Стюартів. Опинившись на троні, Карл II і його син Яків почати відроджувати «старий добрий лад», не звертаючи ані найменшої уваги на переміни, що сталися у суспільстві за останні десятиріччя. На старих принципах будувалася і зовнішня політика — воля короля домінувала над інтересами держави. Так, Карл II продав Франції Дюнкерк, завойований в останній рік правління Кромвеля. В 1670р. з Людовіком XIV було підписано Дуврський договір, що передбачав оголошення війни Голландії та відновлення в Англії католицизму. До того часу Англія перебувала в політичному союзі трьох протестантських (Англії, Голландії, Швеції) держав. Укладався *Дуврський договір* навіть без відома тих членів уряду, які були не католиками. Натомість його скріпили особистими підписами три міністри-католики. Уже ця обставина говорила багато про що.

У 1672 р. під виглядом «Декларації про віротерпимість» Карл II спробував надати усі політичні права католикам. Проти цього рішуче виступив парламент. Він у 1673 р. прийняв *Акт про присягу* (Тезі Асі). Згідно цього документа, право займати державні посади мали лише послідовники англіканської церкви. Спадкоємець престолу, син Карла II — Яків, був католиком. Тим самим, Тезі Асі підняв питання про усунення Якова від престолонаслідування.

В самому парламенті оформлюються два крила - *торі* та *вігі*. Існують кілька пояснень походження цих термінів.

За одним з них, «вігі» або «вігамори» - це непримиримі шотландські пресвітери періоду громадянської війни 1640-х рр., а «торі» - прізвисько ірландських партизан-католиків, які в цей же період вели війну проти республіканської армії Кромвеля. За іншою версією, на ірландському арго «торі» - це вуличні злодії, а «вігі» - теж ірландське зневажливе прізвисько протестантів. Чиї ж інтереси відстоювали ці дві парламентські фракції? Торі первісне були представниками консервативно-роялістських елементів, пов'язаних з великими землевласниками-дворянами. Вони вимагали повернення земель, конфіскованих у період республіки і розпроданих для покриття її витрат. До вігів належали представники англійської промисловості та торгівлі і, як не дивно, найбільш знатні аристократи. Ці останні обурювалися тим, що король провадив зовнішню політику держави наче власну сімейну справу. Заперечували ці аристократи і божественність королівської влади.

У зв'язку з питанням про престолонаслідування атмосфера у парламенті була дуже напруженою. В цій ситуації вігі, які до того перебували в опозиції, зуміли перемогти на парламентських виборах у травні 1679 р. Своє недовге перебування при владі партія вігів зуміла використати для прийняття, “ *Акта про краще забезпечення свободи підданих та про попередження ув'язнень за морями*” Згідно цього документа:

а) арештованому має бути наданий письмовий акт про арешт, інакше його мають звільнити або терміново передати справу до найближчого суду. Саме суд має вирішити питання про запобіжні заходи — ув'язнення чи

звільнення під грошову заставу. Суд також повинен відпустити затриманого на свободу, якщо не виявить достатніх підстав для арешту. Порухення даного правила тягнуло за собою штраф у 100 ф. ст. для винної посадової особи, повторне порушення - штраф у 200 ф. Відпущеного за рішенням суду не можна удруге заарештовувати за тим же звинуваченням. Винного у повторному арешті чекає штраф у 500 ф. ст.;

б) арештований може вимагати, щоб його передали до найближчого суду для вирішення питання про законність затримання. Відмова у цій просьбі (наприклад, начальника в'язниці) каралася штрафом у 100 ф. на користь ув'язненого, повторне порушення вело до усунення з посади;

в) те ж право звернення до суду з вимогою дотримання Habeas Corpus Асі надавалося і родичам арештованого та іншим зацікавленим особам. Судді не могли відмовити їм під загрозою штрафу.

Разом з тим дія Акта про захист прав особи не поширювалася на справи, пов'язані зі звинуваченням у державній зраді. Крім того, Habeas Corpus Асі міг бути призупинений окремим парламентським актом, що неодноразово і робилося. Документ дозволяв судам відпускати звинувачених під грошову заставу. Насправді ця застава була настільки високою, що скористатися наданою можливістю могли лише багаті люди.

Громадяни Великобританії дуже гордяться цим документом, вважаючи, що саме він став наріжним каменем усіх закріплених у подальших національних і міжнародних документах прав людини. Дійсно, Акт урегулював особливу процедуру, завдання якої полягало у визначенні правового статусу особи, що перебувала під вартою до суду. Була встановлена і чітко окреслена відповідальність посадових осіб за недотримання законної процедури арешту. Разом з тим, не слід переоцінювати значення цього документа саме в галузі прав людини. Країна, в якій на час прийняття Habeas Corpus Асі'а страчували за рецидивні дрібні крадіжки чи ув'язнювали за спробу організації страйку, країна, громадяни якої отримали загальне виборче право двома сотнями років потому, не повинна надто переоцінювати значення одного, хоча і безперечно дуже важливого, документа.

Карл II погодився - вимушено - на Habeas Corpus Act, але розпочав приготування до розгону парламенту. Парламентарі перебралися до Оксфорда, віги з'являлися на засідання озброєними. Здавалося, що країна стоїть на порозі нової громадянської війни. Карлу II вдалося на цей раз опанувати ситуацією. Частина вігів-депутатів була заарештована. Останні роки правління Карла II, з 1681 по 1685 рр., король обходився взагалі без парламенту. На цей час англійський монарх уже перебував у повній залежності від Людовіка XIV, отримуючи французькі дотації. В 1685р. після смерті свого брата на престол сходить Яків II. Він скасовує Habeas Corpus Act 1679р., а також знижує ввізні мита на французькі товари. Всупереч Акта про присягу 1673 р., король призначає католиків на провідні державні посади. В 1687 р. Яків II видає декрет про віротерпимість, за яким католики отримують усі політичні права. Логічним продовженням цієї політики мало б стати

відновлення католицизму і монастирського землеволодіння. Одночасно було поновлено діяльність *Високої Комісії* - цього політичного трибуналу монархії. Зрозуміло, що подібні дії серйозно загрожували інтересам буржуазії та нового дворянства.

Падіння Якова II було прискорене ... народженням його сина. Після появи спадкоємця Стюартів стало зрозумілим, що перервати цю династію на троні (а разом з династією і зарозумілу зовнішню і внутрішню політику), можна лише радикальним шляхом. Торі та віги знайшли спільну мову, не в останню чергу тому, що остерігалися революційного перебігу подальших подій. Запобігти громадянській війні був покликаний двірцевий переворот 1688 р.

Взимку 1677-1678 рр. Марія, старша дочка Якова II, вийшла заміж за Вільгельма Оранського, штатгальтера Голландії. Вільгельм Оранський був протестантом, вихованим у дусі конституційного правління. В особі голландського штатгальтера намічався в перспективі новий англійський король, але для цього вимагалось усунення Якова II. Поки Яків II усував суддів-вігів та відновлював права католиків, його й без того слабка підтримка в суспільстві танула на очах. Коли ж король почав позбавляти міста їх давнього права самоуправління, союз торі з вігами, спрямований проти Якова II, сформувався остаточно. З Лондона Вільгельма проінформували про тяжку хворобу Якова II і неможливість виконання ним функцій монарха. Хоч це і було дезінформацією, проте у листопаді 1688 р. флот Вільгельма Оранського відплив до Англії, маючи на борту потужний експедиційний корпус під командуванням маршала Шом-берга. До складу цих сил входила голландська гвардія, най-манці-шведи, бранденбуржці, вюртембергська кавалерія, швейцарські війська та, навіть, великий англо-шотландський загін. Ця армія рушила на Лондон. Людовік XIV не надав підтримки Якову II, і англійський король був змушений втікати з власної столиці. В січні 1689р. в Лондоні зібрався парламент, названий «Конвентом», з надзвичайними повноваженнями. Було оголошено, що Яків II добровільно зрікся престолу, а королівську владу буде передано Вільгельму Оранському, штатгальтеру Голландії.

Передача влади Вільгельму 13 лютого 1689 р. була гучно названа «Славною революцією». Того ж року Вільгельм III видав «Декларацію про права», яка лягла в основу пізнішого «*Білля про права*». Саме цей документ заклав основи конституційної монархії в країні. В ньому зазначалося, що:

а) усякий закон приймається лише за згодою парламенту, рівно як усякий податок накладається виключно рішенням парламенту. Королівські намагання призупинити дію законів - завідомо незаконні;

б) ніхто, крім парламенту, не може звільнити з-під дії законів, відмінити закон чи призупинити його дію;

в) узаконюється свобода дискусій у парламенті: «свобода слова, дискусій і усього того, що відбувається в парламенті, не може дати привід для переслідування чи бути предметом розгляду в будь-якому суді, крім суду парламенту»;

г) гарантувалося часте і регулярне скликання палат, а «вибори членів парламенту повинні бути вільними»;

д) саме парламент визначає склад і чисельність армії на кожний рік та виділяє для цього необхідні кошти;

е) підданам надається свобода петицій, вони мають право носити зброю.

Як уже вказувалося, запрошення на трон Вільгельма Оранського було справою як торі, так і вігів. Такий союз між феодальним дворянством і буржуазією не був випадковим чи тимчасовим. Компроміс двох класів зберігався й у XVII-XIX ст., він прослідковується і надалі. Після 1689 р., тобто уже понад 300 років, Англія розвивається без революцій та громадянських війн. Напевно, в усьому світі лише Швейцарія може похвалитися подібним тривалим періодом безкровного еволюційного розвитку. Що ж лежало в основі історичного компромісу 1689 р.:

а) буржуазія мовчки погодилася на те, щоб дворянству були залишені усі прибуткові місця в державному апараті;

б) парламент, унаслідок діючої системи виборів, залишався в руках переважно представників феодально-дворянського класу;

в) натомість дворяни-землевласники негласно погодилися при визначенні основ державної політики керуватися не лише вузькими класовими інтересами, але й брати до уваги потреби вітчизняної буржуазії. Закони, що приймаються в цей період, об'єктивно відповідають інтересам усієї правлячої верхівки.

Англійська революція була першою буржуазною революцією, що на півтора-два століття випередила решту європейських революцій. Саме цією обставиною, обставиною часу, і пояснюється той факт, що англійська революція не була доведена до кінця. Для прикладу, у Франції буржуазія уклала з широкими народними верствами політичний союз, спрямований проти короля, дворянства, церкви. В Англії нове дворянство об'єдналося з буржуазією. А народ - вільне селянство, ремісники, - ця основа армії Кромвеля, виграв від революції найменше. Здійснене у 20-30-х роках XVII ст. пограбування общинних земель, пізніше було санкціоноване парламентом. Згідно *Бредської декларації*, усі землі, набуті до 25 квітня 1660 р., закріплювалися за їх власниками. Здійснене в ході революції колосальне розграбування земель корони та роялістів залишило народні маси у програті - щорічна рента королівської сім'ї, яка стала

своєрідною компенсацією за «приватизовані» землі, виплачувалася за рахунок платників податків.

Незавершеність революції виявилася й у тому, що до союзу з земельною аристократією була допущена перш за все фінансова аристократія, натомість промислова буржуазія залишалася дещо осторонь від цього блоку протягом тривалого часу. Лише після виборчої реформи 1832 р. можна говорити про залучення промислової буржуазії до правлячої еліти в якості рівноправного партнера.

Важливим наслідком революції в Англії стало зникнення класичного

англійського селянства. Залишилися орендарі і наймити, з одного боку, та заможні господарі - фермери, які використовували найману працю своїх односельчан, з другого. Соціальний прошарок селян-одноосібників практично вироджується і зникає.

ВИСНОВКИ

Англійська буржуазна революція розпочалася в країні, де розвиток капіталістичних відносин значно випереджав сусідні континентальні держави, за винятком Голландії, її початок прискорила невиважена політика двох монархів династії Стюартів - Якова I та Карла I, релігійний та зовнішньополітичний чинники. Далось взнаки і острівне становище Англії, яке забезпечувало відносну ізоляцію від Європи та ускладнювало можливість ворожої інтервенції тих європейських монархів, які б вирішили надати допомогу Стюартам.

В основі конфлікту між королем і парламентом лежали фінансові проблеми, хоча сам конфлікт був набагато ширшим. Необхідність усунення з політичної арени королівських фаворитів з усією гостротою поставила питання про реальну владу в державі. Початкові поразки армії парламенту в боротьбі з королівськими військами припинилися після військової реформи, здійсненої Олівером Кромвелем. У стані революції більшої ваги набувають ті сили, які розглядають свою боротьбу проти монархії як справу Бога, а себе самих - його знаряддям. Така перебудова радикалізує антимонархічний рух, на місце поміркованих пресвітеріан до керівництва приходять інDEPENDENTI та левелери. Результатом стала страта короля і проголошення республіки. Однак, розпочатий переділ власності призвів до конфлікту уже в самому таборі переможців. Розпадається союз центру (інDEPENDENTІВ) та лівих (левелерів), революційну армію використовують для придушення національно-визвольних рухів в Ірландії та Шотландії. Згодом встановлюється військова диктатура буржуазії та нового дворянства у формі протекторату Кромвеля. Внутрішні та зовнішні негаразди спричиняють еволюцію Протекторату, його виродження у квазімонархічний диктаторський режим. Смерть Кромвеля прискорила реставрацію монархії Стюартів. Повернення династії на престол обставлене певними політичними та релігійними умовами. Мало рахуючись з досягнутими у Бредській декларації правилами гри, Карл II розпочинає Реставрацію-штучне відновлення застарілих державно-правових норм. Англійська політична еліта виявилася розколотою на торі і вігів, останні зуміли в інтересах власної політичної безпеки добитися прийняття важливого Акта про краще забезпечення свободи підданих.

Цей документ поклав визначну віху у подальшій боротьбі за права людини. Покликання на престол Вільгельма Оран-ського супроводжувалося прийняттям не менш важливого Білля про права, котрий заклав підвалини англійської конституційної монархії. Нова громадянська війна, на порозі якої уже, здавалося, стояла країна, так і не розпочалася. Революція в Англії залишилася незавершеною. Склався союз феодалного дворянства та фінансової аристократії. Саме цей союз забезпечив вдалий старт подальшого

еволюційного розвитку Англії, який триває ось уже більше трьох століть.

Рекомендована література

Английская буржуазная революция.- М.: Политиздат, 1954.

Страхов М. М. Основні закономірності становлення буржуазної держави і права у провідних країнах Європи і в Північній Америці.-К., 1991.

Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран.-М.: Юридическая литература, 1994.-С. 152-164.

Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія.-К.: Вентурі, 1995.-С. 67-72.

Тема 11 ВИНИКНЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ США

ВІЙНА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ У ПІВНІЧНІЙ АМЕРИЦІ. УТВОРЕННЯ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ

Перша англійська колонія на узбережжі Північноамериканського материка була створена в 1607 р. і дістала назву Вірґінія. В 1775 р. в 13 колоніях (Массачузетс, Род-Айленд, Нью-Гемпшир, Коннектікут, Пенсільванія, Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Делавер, Вірґінія, Меріленд, Північна Кароліна,

Південна Кароліна, Джорджія) налічувалося 2,5 млн жителів, з них приблизно 500 тис. складали негри-раби. Колонії користувалися певною автономією у внутрішніх справах, що підтверджувалося королівськими грамотами, їх мешканці вважалися громадянами Англії, хоча своїх представників у парламенті метрополії не мали. За ними визнавалася свобода релігії, право обирати посадових осіб, носити зброю, створювати ополчення, брати участь у податко-обкладанні. Тут, в колоніях, діяв суд присяжних і англійське «загальне право».

Традиційно склалося так, що колоністи-дворяни селилися на південь від ріки Потомак, а селяни та ремісники - на північ від неї. Відповідно, на півдні переважали великі рабовласницькі плантації, де експлуатувалася праця негрів та ірландців, а на півночі - фермерські господарства, промислові та ремісничі підприємства. На півночі місцеве самоуправління зосереджувалося в церковному приході, а парламент колонії складався з місцевих уповноважених. Губернатор обирався і здійснював свої повноваження на підставі королівських хартій (Род-Айленд, Коннектікут). У Пенсільванії, Делавері, Меріленді влада перебувала в руках у власників колонії, які діяли під контролем уряду Англії. Королівські колонії управлялися губернатором, якого призначав король (Нью-Йорк, Нью-Джерсі та ін.). Незважаючи на те, що кожна з 13 колоній мала свій особливий устрій та свою особливу форму управління, можна зазначити одну характерну рису - Південь був настроєний більш проанглійськи, тут домінували монархічні переконання. Натомість на Півночі переважали сепаратистські і республіканські настрої.

Метрополія часто втручалася у справи колоній, до того ж це втручання мало негативний характер. Так, у 1763 р. король Георг III заборонив колоністам займати землі західніше Аллеганських гір. А в 1765 р. англійський парламент увів в колоніях новий податок - «гербовий збір», котрим обкладалися і торговельні угоди, і всі газети, оголошення, офіційні

документи тощо. Це було відвертим порушенням англійських традицій, згідно з якими введення нового податку вимагало згоди населення, котре обкладалося податком. Адже мешканці колоній у парламенті Англії представлені не були! Мали місце й інші економічні утиски: дозволялося експортувати товари лише в Англію і лише з метрополії отримувати імпорт тощо. Зрозуміло, усе це викликало протести і сильні сепаратистські настрої. Вважається, що на початок війни за незалежність лише близько третини населення колоній продовжувало дотримуватися проанглійсь-

кої орієнтації. Перший проект федерації північноамериканських колоній був розроблений Бенджаміном Франкліном ще у 1748 р. 5 вересня 1774 р. відбувся перший Континентальний конгрес, який виробив два документи: *«Декларація прав і потреб колоній»* та *«План асоціацій першого Континентального конгресу»*.

У жовтні 1774 р. розпочалися військові сутички між патріотами і роялістами в штатах Кентуккі та Теннесі, а 8 квітня 1775 р. в Північній Кароліні розгорілася справжня громадянська війна. Лоялістів (прихильників англійської корони) вимазували смолою, вивалювали у пір'ї та виганяли з маєтків. 19 квітня 1775 р. відбулася перша сутичка повстанців з англійським військовим загоном поблизу Бостона. Перемога під Бостоном призвела до вибуху патріотичних настроїв. Через три дні у таборі повстанців налічувалося 20 тис. чоловік.

10 травня у Філадельфії відкрився другий Континентальний конгрес, який узяв під свою опіку повстанську армію та призначив її командуючим Дж. Вашингтона (1732-1799), полковника і плантатора! У відповідь королівський уряд оголосив колонії у стані заколоту та установив торговельну блокаду. Англійська регулярна армія була збільшена до 55 тис. чоловік, а особовий склад флоту - до 28 тисяч. Одночасно була здійснена спроба підняти проти колоністів індіанські племена, а також плантаційних негрів. Наприкінці 1775 р. на боці метрополії воювали до 20 тис. лоялістів. У відповідь з 2 січня 1776 р. Конгрес оголосив про створення «комітетів безпеки» для боротьби з відкритими та прихованими лоялістами. 4 липня того ж року у Філадельфії Конгрес виголосив знамениту *«Декларацію незалежності Сполучених Штатів»*, розроблену комісією з п'яти чоловік під головуванням Томаса Джефферсона. В ній перераховувалися усі зловживання та утиски, здійснювані британською короною в колоніях. Проголошувалося, що пригнічений народ має право на повстання: «всі люди народжені рівними, вони наділені ... певними невід'ємними правами, в числі котрих - життя, свобода та прагнення до щастя». Уряди встановлюються для захисту цих прав, і, якщо «будь-яка форма правління стає згубною для народу, то народ має право змінити чи знищити її й установити новий уряд». Була проголошена повна незалежність штатів та розрив їх стосунків з англійською метрополією. «В якості вільних і незалежних Штатів вони набувають повне право оголошувати війну, укладати мир, вступати до союзів, вести (зовнішню) торгівлю і чинити усе те, на що має право незалежна держава. Твердо поюїдаючися на допомогу Божественного провидіння, ми взаємно

зобов'язуємося один одному підтримувати цю декларацію життям, майном і честю».

Боротьба за незалежність вимагала неабияких жертв від американського народу. Припинився англійський експорт, що перед війною становив річно 4 млн 200 тис. ф. ст. Внутрішні ціни на початок 1777 р. виросли у чотири рази. Значна частина населення, що дотримувалася проанглійської орієнтації, була вимушена кидаючи майно, переселятися до метрополії чи у Канаду. Підтверджувалася та істина, що за свободу і незалежність доводиться платити. Одночасно війна за незалежність стала і своєрідною буржуазно-демократичною революцією: ліквідовувалися феодальні форми землеволодіння та приватне володіння деякими колоніями (Пенсільванія), майорат та ін. пережитки феодалізму. В проекті Декларації незалежності містився і пункт про скасування рабства, але рішуче заперечували плантатори і рабовласники, що були представлені в Конгресі, тому рабство збереглося.

1 березня 1781 р. була прийнята перша конституція США - *«Статті конфедерації»*. Нею проголошувався міждержавний союз штатів, за яким кожний з суб'єктів союзу зберігав «свободу, незалежність і усяку владу, юрисдикцію і право». Кожний штат мав свій парламент, свій уряд і власну конституцію. Щороку скликалися сесії загального Конгресу, на якому делегація від кожного штату (до неї входили 2-7 чол.) мала один голос. Основні питання політики (оголошення війни, карбування монети, бюджет) вирішувалися кваліфікованою більшістю голосів - 9 з 13-ти. У віданні Конгресу перебували також збройні сили та пошта. В період між сесіями Конгресу його функції переходили до Комітету штатів (13 чоловік по 1 від кожного штату). Джордж Вашингтон назвав цю конституцію «мотузкою з піску». Коли Конгрес для потреб ведення війни вирішив обкласти експортні операції митним збором, делегація од-ного-єдиного Род-Айленду висловила протест. Тим самим, незважаючи на підтримку 12 штатів, проект провалився.

19 жовтня 1781 р. армія Вашингтона примусила англійську армію капітулювати поблизу Йорктауну. З вересня 1783 р. у французькому Версалі були підписані мирні договори між воюючими європейськими країнами. За цими договорами США визнавалися суверенною державою. Після цього успіху правляча верхівка Сполучених Штатів, до складу якої входила буржуазія Півночі та плантатори Півдня, намагається розпустити революційну армію та повернутися до колишньої системи експлуатації народних мас. Це було не так просто. Конфіскована у листопаді 1777 р. земля лоялістів (приблизно 30 тис. маєтків) потрапила до рук скупників-спекулянтів. Натомість солдати революційної армії, згідно з грудневим того ж року рішенням Конгресу, отримували земельні наділи за рахунок неосвоєних земель Заходу. Але після війни мало хто з солдатів міг скористатися наданим правом - земля вимагала посівного зерна, робочої худоби і реманенту тощо. Нові власники відчували брак коштів та будівельного матеріалу, то ж були змушені за безцінь віддавати щойно

отриману землю. Гостро постало і питання звільнення з рабства негрів Півдня, особливо з огляду на їх участь у війні на боці повсталого народу. Після недовгих дебатів у Конгресі було вирішено надати свободу лише 3 тис. безпосередніх учасників військових дій, на їх викуп у рабовласників виділялися кошти у розрахунку по 1 тис. доларів за кожного звільненого з рабства.

За конституціями штатів виборчого права позбавлялися індіанці, а з 600-700 тис. білих чоловіків узяти участь у виборах могли заледве 100 тис. Так, за конституцією Массачузетсу 1780 р. право бути обраним діставав той, хто мав власність у 300 ф. ст.; майновий ценз виборця становив 60 ф. ст. або земельна ділянка, обкладена податком не меншим, ніж 3 ф. ст.

Зрозуміло, що завершення війни за незалежність супроводжувалося загостренням класової боротьби. Ця боротьба насамперед розгорнулася у армії. В листопаді 1783 р. уряд поспішив розпустити демократичну армію, залишивши близько 4 тис. «благонадійних» солдатів і офіцерів. Найбільші збройні повстання демобілізованих та місцевої бідноти мали місце у Нью-Гемпширі (вересень 1776 р.), Вермонті і, особливо, у Массачузетсі (вересень 1786 - лютий 1787 рр.). Керівником цього останнього повстання був відставний капітан, ветеран війни Даніель Шейс. Під його проводом за зброю узялися від 12 до 15 тис. чоловік. Вимоги повсталих ґрунтувалися на тому, що, оскільки землі США були звільнені від англійців спільними зусиллями, вони мають стати суспільною власністю. Також підлягають анулюванню усі борги, суспільні і приватні. Земля повинна бути безпосередньо розділена між усіма бажаючими і вилучена з оподаткування тощо. Інколи подібні повстання мали частковий успіх. Так, в Род-Айленді повстанці захопили парламент штату і вимушили законодавців вдовольнити частину своїх вимог.

Правлячим колам країни стало зрозумілим, що лише сильна централізована держава буде в змозі придушити подібні бунти та установити класовий мир у країні. Тільки такою ціною можна було досягнути швидкого відродження економіки, зруйнованої недавньою війною. Тому з 25 травня по 17 вересня 1787 р. в умовах глибокої таємності проходила робота Конституційного конвенту. Серед його 55 депутатів майже половину (24) складали фінансисти, 11 - судновласники, 15 — рабовласники. Політичні симпатії учасників нерідко були діаметрально протилежними. Так, А. Гамільтон схиляв законодавців до встановлення монархічної форми правління. Після чотирьох місяців дебатів була вироблена конституція, якою США послуговуються і сьогодні. 4 березня 1789 р. вона була ратифікована $\frac{3}{4}$ штатів і вступила в дію. За конституцією 1789 р. конфедерація перетворювалася у федерацію, встановлювався принцип розподілу властей і їх взаємного контролю. Законодавчу владу представляє двопалатний парламент - *Конгрес*. Нижню палату - *Палату представників* - обирало населення у виборчих округах з рівним числом виборців. *Сенат* формувався шляхом виборів - по 2 сенатори від штату, незалежно від кількості виборців у кожному штаті. До 1913 р. Сенат обирали парламенти штатів, пізніше - усі виборці штату. Обидві палати отримали рівні права у законодавчій ініціативі

та у прийнятті законів. Головою виконавчої влади ставав *Президент*. Дискутувалося питання, чи має він обиратися пожиттєво, чи тільки на чотири роки. Перший президент Дж. Вашингтон виставляв свою кандидатуру двічі, оголосивши про небажання балотуватися на третій строк. За винятком Ф. Д. Рузвельта, який чотири рази обирався президентом (1932, 1936, 1940 та 1944), президенти США перебували на своїй посаді максимально дві каденції. Основне міркування - президент, якого турбують наступні вибори, часто домагається дешевої популярності. Сьогодні вважається, що перший термін перебування при владі новообраний президент виконує основні передвиборні обіцянки, натомість у разі обрання на другий строк він має змогу проводити у життя малопопулярні, але життєво необхідні для країни реформи. Президент виступає главою держави, прем'єр-міністром і головнокомандуючим в одній особі. Він має бути не молодшим за 35 років. Обирається в ході двоступеневого голосування. Раз на чотири роки в «перший вівторок після першого понеділка листопада» обирається колегія виборців, а уже вона і обирає президента. До складання нині діючої двопартійної системи другий тур виборів мав певне значення - кандидатам, щоб заручитися голосами колегії виборців, доводилося домовлятися з ними, йти на певні поступки. Сьогодні уже після першого туру в силу партійної дисципліни особа наступного президента перестає бути загадкою. Президент призначає міністрів та вищих чиновників зі згоди Конгресу (частину затверджує Сенат, частину - палата представників), але може змішувати їх одноосібне. Тим самим забезпечується єдність президентської команди - жоден міністр не може з якихось міркувань перейти у опозицію президенту, опираючись на підтримку конгресу. Також зі згоди Сенату затверджуються посли та члени Верховного Суду країни. Сенат же затверджує міжнародні договори, укладені президентом. У виключному віданні Палати представників - закони по регулюванню внутрішньої і зовнішньої торгівлі, грошова емісія, трудове законодавство, військові витрати, зовнішні позики, правила натуралізації та набуття громадянства.

Президент і міністри не є членами Конгресу і не залежать від його рішень. Президент не має права законодавчої ініціативи, але протягом 10 днів після прийняття закону зберігає право президентського вето. Це вето може бути подолане кваліфікованою більшістю обох палат. Питання про *імпічмент* президента (піднімалося двічі за усю історію США, кожного разу безуспішно) вирішується у Сенаті кваліфікованою більшістю у 2/3 голосів.

За конституцією 1787 р. встановлювався ряд цензів. Виборче право регулювалося конституціями штатів, тим самим індіанці, негри, жінки були первісне позбавлені виборчих прав. Для працюючих білих чоловіків існували віковий (25 років), освітній, майновий цензи та ценз осідлості. У 1787 р. з трьохмільйонного білого населення країни виборчим правом могли скористатися не більш, як 120 тис. чоловік.

Третьою гілкою влади стала судова. Конституція встановлювала *Верховний Суд* для перегляду законів, прийнятих Конгресом. Члени Верховного Суду призначаються сенатом за поданням президента, їх посада

є позитивною, але тільки «поки їх поведінка є бездоганною». Членам Верховного Суду не можна зменшувати заробітну плату. Згідно з Законом про судовлаштування (1789р.) питання про неконституційність закону в цілому чи його частини може бути поставлене будь-якою приватною особою чи організацією на тій підставі, що цей закон порушує якусь гарантію, встановлену конституцією для особи, честі, майна чи інших прав позивача.

Конституція 1787 р. врегулювала питання про федеральні повноваження та компетенцію штатів. Так, податки, бюджет, міжнародні договори та безпека Сполучених Штатів, питання зовнішньої торгівлі та торгівля між штатами є прерогативою федерального конгресу. Конгресу заборонено вводити подушний податок, призупиняти Habeas Corpus Асї, крім випадків відкритого заколоту, вводити дворянські титули, встановлювати закони зі зворотною дією. В компетенції окремих штатів перебуває організація власного уряду, усі місцеві справи, включаючи поліцію і суд, карне, цивільне і процесуальне законодавство, торгівля в кордонах штату, робітниче законодавство і навіть невеликі збройні сили. Федеральному уряду дозволене втручання у внутрішні справи штатів виключно для придушення заколотів і безпорядків.

Як уже вказувалося, конституція 1787 р. вступала у дію після ратифікації законодавчими зборами штатів. Під час обговорення було звернуто увагу на відсутність Білля про права (у Англії подібний документ діяв ще з 1689 р.).

У 1789 р. був обраний перший конгрес і перший президент США. Ним став Дж. Вашингтон. Під тиском демократичних елементів у вересні 1789р. були прийняті 10 перших доповнень до конституції. Вони набрали чинності у грудні 1791 р. і дістали назву «*Білля про права*». Цей документ не відміняв рабовласництва, але вводив у молодій республіці основи буржуазної демократії. На той час це було великим завоюванням. Уже перша поправка встановлювала свободу віросповідання, свободи слова і друку та право на подання петицій. Друга - право народу зберігати і носити зброю, «оскільки для безпеки вільної держави необхідна добре влаштована міліція». Третя визначала порядок розміщення військ на постій у житлах цивільних громадян. Четверта встановлювала порядок обшуків і затримань. П'ята поправка визначала права підсудного, якому загрожує смертна кара за т. зв. саріаї і сгітез, зокрема право відмовлятися від надання показань, які можуть зашкодити тому, хто їх надає. Заборонялося двічі притягати особу до відповідальності за одним звинуваченням. Шоста поправка гарантувала права звинуваченого у карному злочині на адвокатську допомогу, на дотримання судової процедури і на суд присяжних та визначала право на швидкий судовий розгляд справи. Сьома поправка стосувалася майнових позовів на суму, не меншу за 20 доларів. Гарантувався розгляд цих цивільних справ судом присяжних. Восьма поправка забороняла «надмірні» штрафи і застави для досудового звільнення та накладення «жорстоких і надзвичайних покарань».

Дев'ята поправка стверджувала, що «перечислення в Конституції певних

прав не повинне тлумачитися як заперечення чи зменшення інших прав, що зберігаються за народом», десята - надавала штатам можливість збільшувати громадянські права свого населення звиш загальнофедеральних. Ці поправки не зачіпали основ работоргівлі, навпаки, остання продовжувала визнаватися федеральним інститутом. Разом з тим, десята поправка теоретично надавала законодавчим органам окремих штатів право відмінити рабство на території власної юрисдикції.

Відзначимо, що в конституції та у 10 поправках («Білль про права») відбилися три головні ідеї американської визвольної війни: народовладдя, громадянська рівність, засудження колоніальної політики. На жаль, наприкінці XVIII ст. ці ідеї історично не могли бути реалізовані у повному об'ємі. Фактично конституція була прийнята голосами 2% населення, або близько 8% дорослих білих чоловіків. Корінне населення, жінки, негри, рівно як і білі чоловіки, які не подолали чисельних виборчих цензів, не були допущені до здійснення народовладдя, не користувалися громадянськими правами у повному об'ємі або узагалі позбавлялися багатьох громадянських прав.

Підкреслимо і ту обставину, що боротьба населення північноамериканських колоній широко підтримувалася прогресивною громадськістю усього світу. На боці повстанців билися понад 7 тисяч європейських добровольців, в тому числі майбутній провідник польського повстання 1794 р. Тадеуш Костюшко, французький утопіст-соціаліст Сен-Сімон, діяч Французької революції Лафайєт та ін. В країнах Європи було зібрано 2 млн ф. ст. на підтримку повсталого народу.

РОЗВИТОК США у XIX ст. ВІЙНА МІЖ ПІВНІЧЧЮ І ПІВДНЕМ ТА Ї НАСЛІДКИ

Період 1793-1807 рр. дістав назву «золотого віку американської торгівлі». Наполеонівські війни у Європі зумовили потребу у американських товарах, вони ж розорили тисячі європейських купців та судновласників. За цей час тоннаж американського флоту зріс у шість разів. Стрімко зростали американські міста Східного узбережжя - Бостон, Філадельфія, Балтимор і, особливо, Нью-Йорк. Швидкими темпами розвивалися переробні галузі промисловості, зокрема бавовняна. Успіхи економіки і торгівлі підштовхували розвиток банківської справи. В 1859 р. продукція американської промисловості (1 885 862 тис. доларів) вперше перевищила вартість сільськогосподарського виробництва. США з країни аграрної впевнено перетворювалася у аграрно-індустріальну. На поч. 60-х років XIX ст. в найбільш[^] розвинених північно-західних штатах (Массачузетс, Нью-Йорк, Пенсільванія) з'являються очевидні ознаки завершальної стадії промислової революції - такими вважається виробництво машин машинами. Важливим наслідком промислового перевороту в США стало виникнення пролетаріату. Згідно перепису 1860р., тільки в промисловості було зайнято 1 040 349 чоловіків та 270 897 жінок, тобто усього понад 1,3 млн працюючих.

У такій розвинутій країні як США, зберігалось плантаційне рабство. В 1860 р. тут проживали 4 441 830 негрів, з них 3 953 760 були рабами.

Налічувалося 385 тис. рабовласників, причому 89% володіли менше, ніж 20 рабами. Справжня південна аристократія формувалася з 10 тис. плантаторів, кожний з яких мав 50 і більше рабів. Вартість 18-річного негра становила у 1821-1825 рр. 334 долари, а у 1856-1860 рр.- уже 1306 доларів. Вигідною справою стало «розведення» негрів на продаж.

Швидкий економічний прогрес США, наявність практично необмеженого земельного фонду (з 1804 р. Конгрес установив ціну за акр вільної землі на Заході у 1,64 долара, при мінімальному розмірі ділянки у 160 акрів, тим самим за 252 долари можна було придбати близько 65 га землі - фантастично дешево, як за європейськими мірками) сприяли напливу емігрантів з Європи. Коли населення новоосвоєної території досягало певної цифри, Конгрес надавав поселенцям право виробити власну конституцію і стати штатом. Такий порядок був введений ще *Великим ордонансом 1791 р.*, того ж року цим правом скористався Вермонт, ставши 14 штатом. До 1912 р., коли конституціювалися Нью-Мексика та Арізона, утворилося загалом 36 нових штатів. Інколи новий штат виникав у результаті анексії чужої території (Техас, захоплений у Мексики), купівлі (колишня французька колонія Луїзіана) чи відокремлення з уже існуючого штату (Західна Віргінія). Відповідно, із збільшенням числа штатів, змінювалася рівновага сил у Конгресі та Сенаті. Оскільки уже з 1 січня 1808 р. заборонявся ввіз в країну чорношкірих невільників, вочевидь зростала тенденція появи штатів нерабовласницьких, де більшість населення становили фермери, а не плантатори та негри-раби.

Після успішного завершення англо-американської війни 1812-1815 рр., коли американці зуміли захиститися від іноземного вторгнення, консолідаційні процеси всередині країни прискорилися. США усе швидше долали колишню роз'єднаність штатів, настрої місцевого сепаратизму тощо. Тоді ж, уперше виявилися деякі принципові суперечності між інтересами штатів промислових і рабовласницьких, північних і південних. Південь був більше зацікавлений у розвитку міждержавної торгівлі - дорого продати у Європу бавовну, продовольство; дешево купити імпортні сільськогосподарські знаряддя та іншу промислову продукцію. Північ, навпаки, була зацікавлена у згортанні торгівлі з континентом. Це дозволяло переробляти сільськогосподарську сировину Півдня на фабриках Півночі, пропонувати південним штатам власну промислову продукцію, не зважаючи на конкуренцію європейського імпорту. По-друге, Північ і Південь по-різному підходили до проблеми державного боргу, як внутрішнього, так і зовнішнього, Швидкий розвиток промисловості був неможливим без федеральних інвестицій, особливо в інфраструктуру (дороги, транспорт). Південні штати протестували проти збільшення федерального загальнодержавного боргу, наполягаючи на тому, що кожний штат повинен самотійно регулювати свої фінансові проблеми, відповідаючи лише за «власні» борги. По-третє, на промислових підприємствах Півночі катастрофічне не вистачало робочої сили, відповідно високими були заробітки навіть некваліфікованих робітників. Капіталісти радо б замінили,

принаймні цю категорію працюючих, набагато дешевшою працею негрів, але даний ринок робочих рук був для них по суті недоступним. Не дивно, що південні рабовласницькі штати з пересторогою ставилися до розширення кількості нерабовласницьких штатів, справедливо вбачаючи у цьому небезпеку майбутнього засилля в конгресі своїх політичних опонентів.

Перший конфлікт такого роду мав місце у 1819-1820 рр. Він виник у зв'язку з петицією від території Міссурі у Конгрес про надання їй прав штату. На цей момент більшість у нижній палаті уже належала нерабовласницьким штатам (за рахунок швидшого приросту населення), а у Сенаті ще зберігалася рівновага - по 11 рабовласницьких та вільних штатів. Представник штату Нью-Йорк вніс поправку про поступову відміну рабства в Міссурі, що викликало гостру негативну реакцію у представників Півдня. Врешті конфлікт було вичерпано у результаті т. зв. *Міссурійського компромісу*, коли одночасно з рабовласницькою Міссурі до числа штатів прийняли невеликий вільний Мен. Було погоджено, що територія на захід від р. Міссісіпі ділилася уздовж 36° 30' пн. широти - рабовласницька на південь і вільна на північ. Передбачалося повернення рабів-втікачів, якщо на цьому наполягатимуть їх власники. Ця угода стала лише паліативом - промисловість Півночі вимагала дешевої некваліфікованої робочої сили, фермери недолюбливали плантаторів, з якими було складно конкурувати, то ж конфлікт вдалося тільки пригасити, але не вичерпати.

У 1850-х роках більшість ключових посад федерального апарату перебували у руках рабовласників. Вони контролювали Сенат, Верховний Суд^ президентську владу. У 1860р., за підрахунками «Нью-Йорк дейлі трібюн», серед вищих посадових осіб і чиновників 543 були південцями і лише 386 - вихідцями з Півночі. Олігархія Півдня, що складалася з 60 тис. рабовласників, нав'язувала свою волю 25 млн американців. У 1850 р. федеральний уряд пішов на значні поступки рабовласникам Півдня. Утворювався новий рабовласницький штат Нью-Мексико, а питання про рабство у новоутвореному штаті Юта повинно було бути вирішене самим населенням. Оскільки Юта лежала на північ від розмежувальної лінії, це був прямий удар по компромісу 1820р. Щоправда, Каліфорнія входила в союз на правах вільного штату. У 1854р. при поділі Небраски на два штати - Канзас і Небраску - кількість рабовласницьких штатів, а отже і їх представництво в Сенаті, зростали. Вибори в Канзасі, на які прибули тисячі озброєних міссурійців, стали справжнім прологом до громадянської війни. В свою чергу, Північ організувала усю можливу підтримку канзаським противникам рабовласництва. Питання про прийом Канзасу в склад Союзу було заблоковано - Північ не бажала збільшення рабовласницьких штатів. Проте в січні 1861 р., коли після виходу з Союзу південних штатів, більшістю в сенаті заволоділи республіканці, Канзас було прийнято на правах вільного штату. Аж до 1856 р. з 16 американських президентів 11 були південцями, та й більшість решти 5-ти також цілком контролювалися ними. На виборах 1860 р. республіканці Півночі висунули кандидатуру Авраама Лінкольна (1809-1865), вихідця з фермерської сім'ї у рабовласницькому Кентуккі. Лінкольні

вважав, що питання про рабство перебуває у повній компетенції Південних штатів, але розширення рабства на Захід за рахунок утворення усе нових рабовласницьких штатів повинно бути назавжди припинене. Лінкольн був обраний президентом у листопаді 1860 р., а у грудні того ж року Південна Кароліна оголосила про свій вихід з Союзу. До неї приєдналися ще 10 рабовласницьких штатів. На виборах 1860р. Лінкольн зумів зібрати голоси 180 виборців проти 123 голосів трьох його суперників. Але в цілому за нього голосувало 1 856452 чол., а за його суперників сумарно 2815617 чол., тобто майже на 1 млн більше. Отже, влада нового президента була доволі хиткою, і цим спробували скористатися плантатори-рабовласники. Територія 11 штатів, що вийшли з Союзу (Південна Кароліна, Алабама, Джорджія, Луїзіана, Техас, Міссісіпі, Теннессі, Флорида, Арканзас, Вірджинія, Північна Кароліна) становила 733 144 кв. милі, тобто близько 40% території США. 18 лютого 1861 р. тимчасовим президентом Конфедерації південних штатів став Джефферсон Девіс, плантатор. В конституції Конфедерації відкрито проголошувалося, що рабство виступає основою політичного і економічного устрою нової держави. В цьому документі багато говорилося про права штатів, але вони були позбавлені головного - права виходу з Конфедерації. Утворення нового державного об'єднання супроводжувалося відвертим саботажем прихильників рабства на федеральному рівні. Так, військовий департамент передав південним штатам 500 тис. гвинтівок, а міністр фінансів, рабовласник Кобб, перевів великі суми в банки Півдня. Тим самим, на момент приходу Лінкольна до влади (інавгурація відбулася в березні 1861 р.) федеральна казна була спустошена, а федеральна армія - обеззброєна. 12 квітня 1861 р. війська рабовласників розпочали артилерійський обстріл форту Самтер, семитисячна армія заколотників швидко зломилася опір 74 солдат та 9 офіцерів федеральної армії. У відповідь 15 квітня Лінкольн оголосив штати, що вийшли з Союзу, у стані заколоту, призвав до армії 75 тис. волонтерів терміном на три місяці і звернувся за підтримкою до усіх «лояльних громадян».

Завдання Півночі у цій війні були сформульовані в резолюції Конгресу, прийнятій 22 липня 1861 р. Вказувалося, що війна ведеться не з метою знищення встановлених інститутів (тобто рабства.- Авт.), а для того, щоб захистити і відстояти верховну владу конституції і зберегти Союз (...). Як тільки ці цілі будуть досягнуті, війна повинна припинитися». 11 штатам-заколотникам протистояло 23 тих, що zostалися в Союзі. Населення їх складало 22 млн чол. В Конфедерації проживали 9 мільйонів, з них майже 4 млн були рабами. Північ зуміла на час війни мобілізувати до армії 2,9 млн чол., Південь - 1,9млн. На Півночі була зосереджена практично уся промисловість, 4/5 усього банківського капіталу, 2/3 залізниць тощо.

Гостро стояла проблема прикордонних рабовласницьких штатів (Міссурі, Кентуккі, Меріленд та Делавер), що залишалися в Союзі. Спроби Півдня шляхом збройних переворотів залучити ці штати до Конфедерації зустріли рішучий опір Лінкольна, бунти в цих штатах були придушені силою зброї.

21 липня 1861 р. недалеко від Вашингтона 30-тисячна армія Конфедерації легко розбила більшу 35-тисячну, але погано навчену армію Союзу. 21 жовтня того ж року армія Півночі під командуванням бездарного генерала Маккле-лана знову зазнала нищівної поразки. Війська Конфедерації підійшли на відстань 10 км до столиці. З загальної кількості 110 генералів Півночі 80 були демократами, тобто членами партії, чия політична база складалася, в основному, з південців і мала свою опору саме на бунтівному Півдні. Підтримували заколот конфедератів і деякі видавці, власники газет і політичні діячі Півночі. Отож, Лінкольну доводилося неодноразово вдаватися до відміни закону про недоторканність особи (з 25.04. по 2.12.1861 р.- 7 разів). Перший військовий успіх Півночі прийшов 1 травня 1862 р., коли 2,5-тисячний загін генерала Батлера захопив Новий Орлеан. Тоді ж, навесні 1862 р., була зайнята столиця штату Теннессі м. Нашвілл, повністю захоплено штат Міссурі. Однак, третя спроба Макклелана взяти Річмонд закінчилася катастрофою. 30 серпня 1862 р. знову виникла загроза захоплення федеральної столиці Вашингтона військами Конфедерації.

За роки війни 500 тис. негрів, подолавши величезні труднощі, утекли з плантацій на Північ; на Півдні відбулося не менше 25 повстань. 22 вересня 1862 р. Лінкольн видав попередню декларацію, в якій проголошувалося, що з 1 січня 1863 р. рабство негрів в США буде знищене. Ще один удар по рабовласництву було попередньо завдано 20 травня 1862 р., коли Конгрес прийняв закон про гомстеди. Відтепер будь-хто, сплативши невеликий реєстраційний збір, міг стати власником земельного наділу в 160 акрів (65 га) за рахунок вільних земель Заходу. Проведення в життя цього закону розпочалося ще в роки громадянської війни. Незважаючи на чисельні зловживання при його здійсненні, роздача земель майбутнім фермерам, по суті, перекривала на майбутнє саму можливість появи нових рабовласницьких штатів на Заході.

Прокламація 22 вересня 1862 р., хоча й проголошувала знищення рабства, але обіцяла компенсацію тим рабовласникам, які не приєдналися до заколоту. Негри не урівнювалися в правах з білими, передбачалося їх ... репатріація до Африки. Сам Лінкольн ще влітку 1862 р. говорив: «Я б звільнив рабів, якби не боявся, що половина моїх офіцерів по-розбіжиться, а ще чотири штати повстануть». Навіть на Півночі було чимало противників відміни рабства. Зокрема, як не дивно, проти неї були промислові робітники - вони серйозно побоювалися, що поява на ринку праці дешевих чорних рук призведе до безробіття білих, загального зниження заробітної плати, придушення робітничого руху. Вибори до Конгресу в листопаді 1862 р. принесли успіх республіканцям в більшості штатів Півночі, але порівняно з попередніми виборами вони втратили значне число голосів. Незважаючи на в цілому несприятливий підсумок цих виборів, Лінкольн продовжував розставляти на ключові управлінські посади радикальних республіканців, прихильників безпощадної війни проти Півдня. Тим самим президент демонстрував своєму супротивнику, що не залишає жодних шансів на компроміс.

Звільнення рабів не поширювалося на рабство в тих прикордонних штатах, які залишилися вірними Союзу, а в них проживало близько 1 млн чорношкірих. На негрів-військовослужбовців не поширювалися пільги, які мали сім'ї білих військових. Обходили негрів і при присвоєнні офіцерських та унтер-офіцерських звань. Однак, це не завадило чорношкірим американцям узяти найактивнішу участь у війні на стороні Півночі. На кінець громадянської війни у федеральній армії служили 186 тис. негрів (12 відсотків особового складу), окрім того ще 250 тис. у тилкових частинах. В армії Півночі було 166 негритянських полків, з них 145 піхотних, 7 кавалерійських, 12 полків важкої артилерії тощо. На фронтах війн» загинули майже 40 тис. негрів.

Влітку 1863 р. війська Півдня зазнали поразки у Пенсільванії та під Віксбергом на р. Міссісіпі, їхня територія була розчленована на дві частини. В кінці 1863 р. війська Півночі зломили опір ворога в триденній битві при Чаттанугі, влітку 1864 р. було досягнуто вирішальних успіхів на Центральному фронті.

На президентських виборах 8 листопада 1864 р. Лінкольн отримав 2,2 млн голосів (55,09%), його суперник Маккле-лан - решту. Переобрання Лінкольна означало для Конфедерації втрату останніх надій на компроміс. Починаючи з весни 1865 р. армія Конфедерації починає масово здаватися в полон. До 8 травня капітулювало близько 175 тис. військових.

Але ще 14 квітня 1865 р. в театрі «Форд» у Вашингтоні був смертельно поранений Лінкольн, його убивця актор Бутс був фанатичним прихильником рабства. З місця убивства злочинець зумів утекти, але згодом загинув у перестрілці з поліцією.

Громадянська війна стала найкривавішою в історії країни. Північ втратила убитими і померлими від ран 360 тис. чол., втрати Півдня склали не менше 250 тис. Прямі військові витрати федерального уряду становили 3 млрд доларів, національний борг зріс до 3,5 млрд. Війна залишила по собі 1 млн калік.

РЕКОНСТРУКЦІЯ ПІВДНЯ (1865-1877 рр.)

Перехід економіки на мирні рейки породив небачене безробіття. До листопада 1865 р. зі збройних сил було демобілізовано 1 млн чол., більшість з яких поповнили ряди безробітних. Плантаційне господарство - основа економіки Півдня - переживало глибоку кризу. За роки війни збір бавовни скоротився втричі, оброблювана площа - вдвічі. Звільнення негрів позбавило плантації робочих рук.

За переписом 1860 р., в 11 заколотницьких штатах Півдня налічувалося 3 521 110 рабів та 132 760 вільних негрів. Серед останніх були багаті і освічені люди, особливо в Луїзіані та в окрузі Колумбія. З їх числа готувалися кадри для адміністрації повоєнного Півдня.

Наступником убитого Лінкольна став віце-президент Джонсон. 29 травня 1865 р. він оголосив амністію учасникам заколоту в південних штатах, допоміг уникнути відповідальності і президенту Конфедерації Девісу, винному у навмисному убивстві 50 тис. офіцерів та солдатів федеральної

армії, що перебували у полоні заколотників.

До кінця 1865 р. усі штати, щоправда, з обмовками, прийняли XIII поправку до Конституції США, яка передбачала скасування рабства на усій території країни. Сили реакції вважали, що на цьому Реконструкція закінчена - бунтівні штати повертаються у Союз, а їх представники - до Конгресу.

Плантатори на Півдні утримували негрів на плантаціях з допомогою терору; не виплата грошей за пророблену працю стала поширеним явищем. Негрів не лише катували, але й далі продавали у рабство. В 1865 р. на Півдні виникли незліченні «Вогненні хрести», «Білі ліги» та інші расистські організації білих. Тоді ж у Теннессі виникла могутня терористична організація Ку-клукс-клан. В першу чергу колишні рабовласники полювали на негрів, які під час війни служили у федеральній армії. Плантатори Півдня успішно домогалися повернення землі і майна, конфіскованих під час війни. Уже до лютого 1867 р. їм було повернуто власність, яка оцінювалася у 2 млрд доларів. Законодавчі збори південних штатів приймали т. зв. *Чорні кодекси*, які вводили своєрідну систему резервацій для негрів. Чорношкірим заборонялося володіти землею і займатися будь-якою комерційною діяльністю. Неграм не дозволялося носити вогнепальну і холодну зброю, проводити мітинги і збори. За порушення вказаної вимоги притягалися до відповідальності не лише негри, але й білі. Особливого значення в Чорних кодексах надавалося законам про бродяжництво та про навчання. Під визначення безробітного можна було підвести будь-якого негра, який не бажав працювати на плантації за встановлену плату. При незмозі сплатити призначений за «бродяжництво» штраф, негр присуджувався до примусової роботи на плантаціях. За деякими даними, на цих пенітенціарних «плантаціях» помирало до 48% засуджених. Це викликало панічний жах і згоду на будь-яку оплату, аби тільки не стати засудженим. Нефи у віці до 18 років під виглядом «учнівства» віддавалися у слугування до білих господарів.

Таким чином, Чорні кодекси позбавляли негрів права на працю, на свободу пересування, на судовий захист і самозахист і навіть на власних дітей. У відповідь негри створювали загони самооборони, кольорову міліцію, різноманітні стрілецькі клуби тощо. В деяких місцевостях озброєні негри, особливо з числа демобілізованих з армії, самовільно захоплювали землю, чинили збройний опір плантаторам тощо. Південь знову опинився на грані громадянської війни, на цей раз між білим і чорношкірим населенням. У Південній Кароліні негритянська міліція налічувала 96 тис. чоловік, 20 тис. з яких були озброєні.

Радикальне крило республіканської партії зуміло, всупереч позиції президента *Джонсона*, в червні 1866 р. провести в Конгресі XIV поправку. Після її ратифікації необхідним числом штатів 28 липня 1868 р. вона стала частиною конституції країни. «Особи, народжені чи натуралізовані в США, вважаються громадянами США і тих штатів, в яких вони проживають». Заборонено видання законів, що ущемлюють права і привілеї громадян. Жодний штат не може позбавляти будь-кого життя, свободи і власності. XIV

поправка не поширювалася на індіанців, звільнених від сплати податків, але означала конституційне урівняння в правах білого і чорношкірого населення. Щоправда, права негрів проголошувалися, але не гарантувалися.

Після того, як за порадою президента Джонсона південні штати відкинули XIV поправку, 2 березня 1867р. Конгрес прийняв *перший закон про Реконструкцію*. Для відновлення миру і спокою усі південні штати розбивалися на 5 військових округів. Округ очолював генерал, який мав у своєму розпорядженні не лише збройні сили, але й усю повноту влади. Лідери заколотників позбавлялися права голосу, що надавалося усім лояльним громадянам чоловічої статі, які досягли віку 21 року, незалежно від раси, кольору шкіри і попереднього становища. Закон вводився в дію тимчасово, до того часу, коли законодавчі збори південних штатів приймуть нові демократичні конституції, які визнають XIV поправку і право голосу за неграми.

Згодом, додатково до закону 2 березня 1867 р. було видано ще три закони, які деталізували процедуру здійснення радикальної реконструкції у південних штатах. Через два роки після закінчення громадянської війни буржуазія країни стала на шлях збройної диктатури стосовно реакції, позбавила політичних прав лідерів контрреволюції та надала ці права негритянським масам. У 1870 р. необхідною кількістю штатів була ратифікована XV поправка - здобуті права громадян не можуть у майбутньому заперечуватися або обмежуватися. Рішенням Верховного Суду США у 1868 р. федерація була оголошена нерозривним союзом, право виходу (сецесії) з якого було відкинуто.

У виборчій кампанії 1867 р. у південних штатах у якості виборців зареєструвалося 700 тис. негрів та 600 тис. білих, ще 200 тис. колишніх білих-заколотників були позбавлені права голосу. При тому, що негри складали лише 43% населення південних штатів, серед виборців вони становили більшість! І хоча серед обраних до Конгресу 12 сенаторів та 32 членів палати представників від південних штатів не було жодного негра, 42 з 44 депутатів були республіканцями. Довоєнний Південь, як відомо, був базою демократичної партії.

Процедуру Реконструкції важко назвати зразком чистої демократії, це швидше один з тих нечисельних випадків, коли мета виправдовує засоби.

До 1868р. у Ку-клукс-клані налічувалося уже 550 тис. чоловік. Уряд безжалісно проводив конфіскацію земель тих плантаторів, які не могли виплачувати зрослі учетверо податки. Конфіскована земля розподілялася між афроамериканцями і безземельними білими. Лише в 1872 р. було конфісовано 268 523 акри. У Міссісіпі за борги розпродали 20% усіх земель штату. Зрозуміло, що ці заходи уряду лише посилювали невдоволення колишніх плантаторів і білого населення Півдня взагалі. Ку-клукс-кланівці убили сенатора від Південної Кароліни, повісили конгресмена від Теннессі, не згадуючи уже про сотні і тисячі звичайних громадян - жертв терору. Конгрес був змушений піти на поступки.

У травні 1872 р. був прийнятий закон про амністію, за яким число

заколотників, позбавлених виборчих прав, скоротилося з 150-200 тис. до якихось 300-500 чоловік. 17 січня 1874 р. в ході виборів впав уряд Реконструкції в Техасі і до влади прийшли демократи, підтримувані переважно білим населенням. Того ж року демократи перемогли в Арканзасі. В 1875 р. уряд Реконструкції впав у штаті Міссісіпі. В Луїзіані та у Новому Орлеані білі терористи робили спроби насильного захоплення влади, але втручання федеральних військ стримувало ці потуги. Після виведення федеральних військ з південних штатів озброєні загони білого населення скинули останні два уряди Реконструкції - у Луїзіані та у Південній Кароліні (весна 1877 р.).

Під час виборчої кампанії 1876 р. демократична партія висунула лозунг очищення Півдня від тиранії Півночі та боротьби з корупцією. Вже на початку голосування кандидат демократів отримав голоси 184 виборців і до загальної перемоги йому не вистачало лише 1 голосу. В Луїзіані, Південній Кароліні та Флориді мало бути обрано ще 19 виборців, але вибори так і не відбулися під приводом того, що ситуація в цих штатах перебувала на грані громадянської війни. Після 3 місяців кризи лідери республіканської і демократичної партій уклали своєрідну джентльменську угоду. Визнавалася більшість, ніж спірна, перемога республіканського кандидата Хейса (166 виборців). Південь в якості своєрідної компенсації отримав зобов'язання вивести федеральні війська з Південної Кароліни та Луїзіани, влада в цих штатах була передана демократам.

Нові уряди південних штатів спробували перекреслити недавні поправки до конституції введенням освітніх цenzів для виборців. Оскільки неписьменними були аж 75 відсотків чорного населення і лише 30 відсотків білого, цей захід забезпечував перемогу білих кандидатів на наступних виборах до конгресів штатів та федерального Конгресу. Поступово були прийняті закони, які зобов'язували негрів південних штатів селитися в певних кварталах, їздити в особливих вагонах, вчитися у школах «для чорних». Шлюби між чорними і білими переслідувалися у судовому порядку. У 1896 р. суд штату Луїзіана засудив негра Гомера Плессі за проїзд у вагоні «для білих». Верховний Суд США у відповідь на скаргу чорношкірого відмовився скасувати закони Луїзіани. Така дискримінація була характерна для Півдня США аж до 60-х років XX ст.

СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ США НА ПОЧАТКУ XX ст.

СТАНОВЛЕННЯ ДВОПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ

Перемога Півночі над Півднем зміцнила федерацію. Право виходу з США було остаточно поховане (1868 р.). Отримують остаточне оформлення дві основні партії, що виникли ще до 1860 р.,- *республіканська і демократична*. Перші політичні партії в США з'явилися ще в 1789-1791 рр. Партія федералістів тоді виражала інтереси банкірів, буржуазії, земельних спекулянтів. Вона відстоювала принципи посилення влади центру та обмеження буржуазно-демократичних свобод. У зовнішній політиці

федералісти орієнтувалися на політичне і економічне зближення з Великобританією. Однак, на президентських виборах 1800 р. перемогу вибороли республіканці з своїм кандидатом Джефферсоном. Республіканці відстоювали ідеї розширення прав штатів, полегшення доступу усіх громадян до володіння земельними наділами. У 1828 р. відбувається розкол старої республіканської партії. В результаті цього з'являється демократична партія, яка об'єднує частину плантаторів-рабовласників, частину буржуазії та фермерів. Того ж року на президентських виборах перемагає їхній кандидат Е. Джексон. У 1834 р. виникла партія вігів, що виступала проти посилення федеральної влади, підтримувала розвиток промисловості на Півночі і на Півдні країни та займала компромісні позиції у питанні рабовласництва, її кандидати двічі перемагали на президентських виборах - у 1840 та 1848 рр. Відміна Міссурійського компромісу та громадянська війна у Канзасі викликала значні політичні пертурбації. Партія вігів розпалася. Від демократичної партії відкололося її «північне» крило. Тим самим рештки демократичної партії автоматично стали партією Півдня. У 1854р. утворилася нова республіканська партія. Вона виступала за обмеження рабства фактично зайнятою ним територією, за безплатне надання землі поселенцям на Заході, за підтримку вітчизняної промисловості. У 1860р. її кандидат Лінкольн став президентом, що послужило сигналом до початку громадянської війни. Після завершення цієї війни в країні остаточно сформувалася двопартійна система. Державну владу поділяють республіканська і демократична партії. Це само по собі не виключає появи та функціонування інших політичних партій. Так, ще у 1876р. виникла Соціалістична робітничка партія, у 1891 р.- Народна (популістська), але ці партії не відігравали скількись помітної ролі в житті США.

На посаду президента претендують реально лише представники демократичної та республіканської партій, їм же належить абсолютна більшість місць у конгресі. Самі вибори перетворюються у складний політичний марафон, де дилетанти не можуть скласти скільки-небудь гідної конкуренції професіоналам від політики. Та попри все, нові правила політичної гри призводять до далекосяжних наслідків. Жорстка Конституція США доповнюється поправками і тлумаченнями. Виникають неписані, але тверді угоди, яких дотримуються не лише уряди, а й партії. Наприклад, обрані у першому турі голосування члени колегії виборців представляють партії і голосують за кандидатів у президенти від своєї партії; Сенат, як правило, не відмовляє президенту при затвердженні підібраних ним міністерських кандидатур тощо. Виникла і знайшла свій розвиток т. зв. комітетська система у конгресі. Оскільки конгрес змушений розглядати до 1000 і більше законопроектів у рік, підготовка їх до розгляду здійснюється у спеціальних комітетах конгресу, кожний з яких спеціалізується на певному колі питань. Процедура прийняття законів прискорилася. На початку ХХ ст. у палаті представників діяло 47 комітетів, у сенаті -29. Стало звичним, що в останні 10 днів сесії конгресу законопроекти голосуються без дебатування. Це призвело до заміни гласної процедури законотворення таємною, породило

практику секретних угод та «консультацій» із зацікавленими особами. Влада все більше стає залежною від фінансових магнатів. З'являється невидима третя палата конгресу - «лоббі», що складається з чисельних «консультантів-спеціалістів», кожний з яких фактично представляє інтереси тієї чи іншої фінансової групи. Відбуваються зміни в системі голосування на виборах. У 1872 р. вводиться таємне голосування. З 1913 р. сенаторів обирають не конгреси штатів, а виборці - по 2 сенатори від кожного штату, незалежно від числа виборців. Зберігаються різноманітні цензи для виборців - майновий, осідлості, віковий, натуралізації тощо. Особливо це характерно для Півдня. З допомогою цих цензів усуваються від виборів представники етнічних та расових груп - негри, азіатські емігранти з Японії та Китаю тощо.

Трохи більше, ніж за 100 років, США пройшли шлях від 13 неоднорідних за своїм устроєм і економічним розвитком колоній Англії до найрозвинутішої країни світу. Так, в 1860 р. Сполучені Штати займали 3-тє місце у світі за випуском промислової продукції, а на початку ХХ ст. вони уже були лідерами капіталістичного світу практично за усіма показниками. Певну роль відіграли географічне положення (віддаленість від Європи з її конфліктами та війнами) та кліматичні умови й інші другорядні чинники. Однак, головним двигуном поступального розвитку США стали політичні та політико-економічні переваги: гарантії прав і свобод населення, законодавчий захист приватної власності, урядова політика заохочення імміграції та господарського освоєння нових територій, а також експансіонізм зовнішньої політики, пошук нових земель та ринків збуту.

Двічі протягом короткого історичного відтинку США переживали великомасштабні війни (війна за незалежність та громадянська війна) і, відповідно, післявоєнні економічні кризи. Однак, у кінцевому підсумку ці кровопролиття знімали чисельні перепони на шляху розвитку американської держави і права та відігравали виключно позитивну роль у справі забезпечення всебічного еволюціонування.

Проте низка питань не змогли знайти свого вирішення у ХІХ ст. Зокрема, не відбулося реального урівняння в правах білого та чорношкірого населення, були позбавлені виборчих прав жінки, повністю безправним залишалося корінне індіанське населення.

Рекомендована література

Бельсон Я. М., Ливанцев К. Е. История государства и права США-Ленинград.: Изд-во ЛенГУ, 1982-С. 7-57.

История США. В 4-х томах. Т. 1- М.: Наука, 1985.

Мишин А. А., Власихин В. А. Конституция США (политико-правовой комментарий).- М.: Международные отношения, 1985.

Страхов М. М. Основні закономірності становлення буржуазної держави і права у провідних країнах Європи і в Північній Америці,-К., 1991.

Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран.-М.: Юридическая литература, 1984.-С. 180-207.

Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія-К.: Вентурі, 1995-С. 77-89.

Тема 12

ФРАНЦУЗЬКА БУРЖУАЗНА РЕВОЛЮЦІЯ.

УТВОРЕННЯ БУРЖУАЗНОЇ ДЕРЖАВИ У ФРАНЦІЇ

ПОЧАТОК БУРЖУАЗНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ. ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Населення Франції в другій пол. XVIII ст. складало 26 млн чоловік. З них лише 270 тис., тобто трохи більше 1%, належало до привілейованого класу - 140 тис. дворян і 130 тис. священників. З 10 французів 9 голодували, населення було обкладене 7 тис. загальнодержавних та місцевих податків і повинностей. Літо 1788 р. було неврожайним, а наступна зима дуже суворою. Повсюди спалахували селянські виступи. І буржуазія, і селянство, і плебейство не хотіли і не могли миритися з феодально-абсолютистською монархією. Банкрутство державної казни, розорюваної колосальними тратами двору та перших двох станів (дворянства і духовенства), призвело до гострої фінансової кризи. У монархії не було грошей на самі невідкладні витрати. Після ряду невдалих спроб відшукати кошти король був змушений скликати Генеральні штати - представництво трьох станів, що не збиралося уже 175 років. Число делегатів від перших двох станів становило по 300 чол., від третього стану - 600 чол., але оскільки кожний стан традиційно збирався окремо і мав по одному голосу, це подвоєння вирішальної ролі відігравати не могло. 17 червня після тривалих, але пустопорожніх дебатів щодо процедури, третій стан проголосив себе *Національними зборами*. Пізніше до них приєдналися ліберальні представники дворянства і духовенства. Було схвалено рішення про ануляцію імперативних мандатів. Депутат надалі діє не від імені округу, а від імені усього народу. Стверджувалося також, що король може збирати податки лише з відома Національних зборів. Людовік XVI спробував 20 червня закрити Національні збори, але депутати відновили свої засідання у залі для гри в м'яч. Тут вони склали урочисту присягу не допустити зриву роботи Національних зборів, доки не буде прийнята Конституція.

9 липня 1789р. Національні збори проголошують себе *Установчими зборами*, тобто органом, який має утвердити нові державно-правові інститути, розробити та затвердити

конституцію держави. Король починає стягувати до Парижу і до Версалю вірні війська. 12 липня він звільняє міністра Неккера, який мав репутацію єдиного прихильника реформ в уряді. 13 липня народ оволодів містом, захопив арсенали. 14 липня повсталі захопили 8 башт фортеці-в'язниці Басти-лії. Комендант був убитий і гарнізон здався. Падіння Бас-тилії стало сигналом для французької провінції - всюди народ виганяв стару королівську адміністрацію, обирав нові муніципалітети і створював збройну силу революції -*Національну гвардію*. По всій країні прокотилися селянські повстання, селянство практично припинило платити податки. Відбиттям цього початкового періоду революції та вичерпного революційного піднесення, яке охопило всю країну, стала «Декларація прав людини і громадянина», прийнята Установчими зборами 26 серпня 1789 р.

Декларації передував не менш важливий документ, прийнятий 5 серпня - «Про знищення феодальних прав і привілеїв». Цим актом скасовувалась церковна десятина та особисті повинності селян (піша і кінна панщина, мито з забою худоби, обов'язкове користування панським млином тощо). Однак землю селяни могли отримати лише за викуп, одноразово сплативши 30-кратну вартість попереднього річного грошового внеску. Ця ж ідея - особистої свободи при недоторканності самих основ приватної власності - лежала наріжним каменем і у «Декларації прав людини і громадянина». Документ складався з 17 статей; уже перша проголошувала що: «Люди народжуються і залишаються вільними та рівними у правах...» Стаття 2 стверджувала, що: «Мета кожного державного союзу полягає в забезпеченні природних та невід'ємних прав людини. Такими є свобода, власність, безпека і опір гніту». Стаття 4 розкривала суть поняття свободи: «Свобода полягає в можливості робити усе, що не приносить шкоди іншому». В Декларації викладалися гарантії прав свободи і основи буржуазної законності: нема злочину - нема покарання (ст. 7), презумпція невинності (ст. 9), нема покарання, непередбаченого законом (ст. 8), принцип співрозмірності злочину і покарання тощо. Стаття 2 надавала свободу слова. Загалом же Декларація стверджувала рівність людей перед законом, суверенітет нації, виключне право народу на створення законів, відповідальність і підзвітність посадових осіб, принцип розподілу властей (законодавча, виконавча, судова), рівномірне (відповідно майнового становища громадян) обкладання податками. Заключна 17 стаття проголошувала священність і недоторканність приватної власності.

На той час «Декларація прав» стала в цілому документом великого революційного значення. Знаменна триєдина формула «Свобода, рівність, братерство» громовим відлунням прокотилося по світу. Вона сповіщала, Ідо царству феодально-абсолютистської монархії підходить кінець.

ВСТАНОВЛЕННЯ ПАНУВАННЯ ВЕЛИКОЇ БУРЖУАЗІЇ

В Установчих зборах, в Паризьких та провінційних муніципальних урядах, в командуванні Національною гвардією керівна роль перейшла до великої буржуазії. Сприяв такому розвитку подій виборчий закон, прийнятий 31 серпня 1789 р., в якому громадяни, в залежності від майнового цензу, поділялися на активних і пасивних. При населенні у 26 млн чол. право обирати і бути обраним отримали лише 4 млн 300 тис., тобто 1/6 частина населення. Один з політичних лідерів революції Жан-Поль Марат у своїй газеті «Друг народу» писав, що ці закони створюють нову аристократію - аристократію багатіїв. Подібним чином складалася ситуація і у Національній гвардії. Щоб стати гвардійцем, потрібно було за власні кошти придбати дорогу уніформу, що було просто не по кишені незаможним верствам населення.

Одним з найавторитетніших лідерів Установчих зборів став граф Оноре де Мірабо. Маркіз де Лафайєт, багатий і знатний дворянин, що здобув славу участю у війні за незалежність Північно-Американської республіки, став керівником Національної гвардії.

Щоправда, і за панування великої буржуазії Установчі збори не були слухняним знаряддям в руках короля. Спочатку вони разом з Людовіком XVI перебираються до Версаля - подалі від бунтівної столиці, але вже в жовтні 1789 р. повертаються у Париж. На початку 1790 р. (декрет був прийнятий ще 2 листопада 1789 р.) Установчі збори передали усе майно і земельну власність церкви у розпорядження нації. Продаж церковної власності з торгів дозволив ліквідувати фінансову кризу і одночасно збагатив фінансових магнатів. У церкви забрали реєстрацію одружень, народжень і смертей, передавши ці функції державним органам. Було здійснено адміністративну реформу - 1789-1790 рр., колишні провінції, генераліте, баляжі замінили на 83 приблизно рівні департаменти, поділені в свою чергу на дистрикти, кантони і комуни. Була введена єдина система обкладення податками. Скасовано особливо ненависний податок на сіль -габель (громадян примушували щорічно купувати кілька фунтів солі за монопольно високими цінами, незалежно від достатку). Було також відмінено становий поділ громадян, усі середньовічні титули та цехи. В принципі, велика буржуазія була готова на цьому зупинитися. Свідченням її небажання проводити революцію далі став декрет 21 жовтня 1789р., що дозволяв застосовувати військову силу для придушення народних виступів. Пізніше, 14 червня 1791 р. Установчі збори прийняли закон, за яким робітникам заборонялося об'єднуватися у спілки і проводити страйки.

ВАРЕНСЬКА КРИЗА І ЗНИЩЕННЯ МОНАРХІЇ

У червні 1791 р. король Людовік XVI і королева Марія-Антуанетта спробували втекти з революційного Парижу, переодягнувшись в простий одяг. У прикордонному містечку Варен вони були упізнані і повернуті в столицю. Це відбилося на монархічних настроях мас, які до останнього часу продовжували вірити, ніби доброго короля обдурюють міністри-негідники. Консервативна більшість Установчих зборів спробувала взяти королівське подружжя під свій захист, висунувши сміховинну версію, ніби Людовік XVI і Марія-Антуанетта були викрадені силою. 17 липня на Марсовому полі відбулась масова демонстрація з вимогами покарати короля за спробу втечі до ворогів революції. Прибулі загони Національної гвардії під командуванням де Ла-файета відкрили вогонь по демонстрантах, було чимало убитих і поранених. Напередодні стався розкол у самому впливовому Якобінському клубі (партій у сучасному розумінні тоді не існувало). Вожді великої буржуазії висловилися на підтримку позиції де Лафайета і покинули клуб. Пізніше вони створили власний клуб фейянів, відгороджений високими членськими внесками. В Якобінському клубі гору узяли прихильники дальшого розвитку революції на чолі з Максиміліаном Робесп'єром. Ультрареволюційні депутати сідали в залі засідань Конвенту на верхніх лавах, дивлячись з «гори униз», тому їх і називали «Гора».- Авт. 13 вересня 1791 р. Людовік XVI усупереч власній волі був вимушений затвердити Конституцію, що встановлювала режим конституційної монархії і антидемократичну цензову систему. За королем зберігалися значні

повноваження. «Декларація прав людини і громадянина» стала преамбулою конституції. Визнавався принцип поділу властей. Вводився однопалатний законодавчий корпус. Право голосу було надане лише т. зв, активним громадянам. Під цю категорію підпадали чоловіки, старші за 25 років, з цензом осідлості 1 рік, не перебуваючі в слугах, які сплачували прямий податок у розмірі 3-денного заробітку і були занесені до списку Національної гвардії. Для того, щоб бути обраним, необхідно було сплачувати податок уже в розмірі 10-денного заробітку. Пасивні громадяни від будь-якої участі у виборах були відсторонені, самі вибори носили двоступеневий порядок. У компетенції Законодавчих зборів опинилися законодавча ініціатива і видання законів, податки і бюджет, визначення чисельності армії та флоту, притягнення до відповідальності міністрів, питання війни і миру та утвердження міжнародних договорів. За Конституцією 1791 р., виконавча адміністративна влада належала королю і відповідальним перед ним міністрам. Вказувалося однак, що:

1. Король управляє лише згідно законів;
2. Вводиться контрасигнатура (підпис прем'єра, без якого документ, підписаний королем, недійсний). Оскільки король був непідсудний, а прем'єр підлягав судовому переслідуванню у випадку вчинення злочину, відверто антидемократичні дії короля блокувалися б прем'єром або відповідним міністром.-Авт.;
3. Міністри мають бути підсудними.

Король зберігав за собою командування армією і флотом, саме він відповідав за підтримання суспільного порядку. Депутати-дворяни вимагали надання королю права вето на закони, прийняті Законодавчими зборами. Конституція, однак, вводила лише відтягувальний характер королівського вето - до схвалення спірного закону другим скликанням Законодавчих зборів. Третя влада, судова, ставала виборною, а особи суддів у принципі незмінюваними. Дія Конституції не поширювалася на колонії. 30 вересня 1791 р. Установчі збори розійшлися, а уже 1 жовтня в Парижі відкрили свої засідання Законодавчі збори. Обиралися вони активними, тобто заможними, громадянами. Більшість складу Законодавчих зборів складали феїяни.

Згідно ухвали Установчих зборів, жодний їх депутат не міг бути обраний до Законодавчого корпусу. Відбулася зміна вождів парламентської фракції *феїянів*. Із 750 делегатів Законодавчих зборів феїянами були приблизно 160. Для цих прихильників конституційної монархії революція завершилась. У класовому відношенні феїяни були представниками великої буржуазії. Середню буржуазію представляли т. зв. *жирондисти*, обрані з усієї Франції, але названі так за назвою департаменту Жиронда, звідки був обраний делегатом їх лідер Бріссо та інші керівники фракції. Середня буржуазія виступала за розширення революційних завоювань: за надання загального виборчого права для чоловіків, за виборність місцевих органів влади та всенародне обрання суддів. Жирондисти були не готові відмінити повністю феодалні повинності селян і дати їм землю. Лівіше від жирондистів знаходились якобінці-монтаньяри, загальним числом 146чол. *Якобінці* мали

таких яскравих лідерів як Робесп'єр, Дантон, Сен-Жюст, Марат.

У березні 1792 р. король доручив жирондистам очолити ряд міністерств. Зробившись урядовою партією, вони легко пішли на оголошення війни Австрії, якої прагнув Людовік XVI. 20 квітня 1792 р. Франція оголосила війну австрійському імператору. Питання оголошення війни стало причиною фактичного розколу всередині Законодавчих зборів. Поразка у війні з монархічною Австрією стала згубною для Франції, але рятівною для її монарха. Саме тому якобінці рішуче виступили проти війни і у жовтні 1792р. відбувся їхній остаточний розрив з жирондистами. Ці передбачення і підозри виявилися небезпідставними. Війна з Австрією внаслідок чисельних зрад офіцерів-дворян приносила поразку за поразкою.

11 червня 1792 р. під тиском народу Законодавчі збори прийняли резолюцію, що оголошувала Вітчизну у небезпеці. Усі чоловіки, здатні носити зброю, мусили вступити до армії. Загальне озброєння мас та очевидна зрадницька позиція короля зіграли свою роль. В ніч з 9 на 10 серпня озброєні маси увірвалися в Тюільрійський палац і після короткої, але кривавої сутички з охороною скинули монархію. Законодавчі збори були змушені санкціонувати арешт короля. 11-12 серпня вони ж прийняли декрет про вибори до Національного конвенту без поділу на активних і пасивних виборців. Було створено новий уряд - Тимчасовий виконавчий комітет з 6 міністрів, більшість яких були жирондистами. Розпочато поділ общинних земель, розпродаж або здачу в оренду земель емігрантів. Скасовувалася власність на землю тих, хто не міг документально підтвердити законність володіння. Було створено 30-ти-сячну армію парижан, проведено арешти роялістів. 21 вересня 1792 р. обраний загальним голосуванням (виборців-чоловіків) Національний конвент проголосив створення республіки.

БОРотьба жиронди і «Гори». Створення якобінської диктатури

У новообраному *Національному конвенті* було 100 якобінців, 160 жирондистів і майже 500 чол. т. зв. «болота», тобто депутатів без визначеної позиції, готових голосувати в підтримку того, чиї аргументи видавалися красномовнішими. Напередодні відкриття Національного конвенту у битві під Вальмі французька армія змусила пруссаків відступити. Це була перша перемога французької зброї у війні з реакційними європейськими монархіями. Схвильовані такою визначною подією депутати під грім аплодисментів прийняли декрет про відміну королівської влади. День, 21 вересня був оголошений днем «нової ери» - IV року Свободи, першого року Республіки.

На порядку денному постало питання про дальшу долю короля. Якобінці вимагали його страти, а жирондисти узяли Людовіка XVI під свій захист, побоюючись дальшого розвитку революції. На вимогу Марата, кожний депутат особисто виходив на трибуну і публічно висловлював свою думку з приводу подальшої долі короля. 17 січня 1793р. незначною більшістю голосів (387 - за, 334 - проти) Людо-вік був визнаний «винним у змові проти нації, у посяганні на безпеку держави» і присуджений до смертної кари. 21 січня

його відправили на гільйотину.

Гільйотина - пристрій для швидкого «гарантованого» обезглавлювання, винахід лікаря Гільйотена. Цікаво, що крім Людовіка XVI дію цього жахливого механізму випробували на собі не лише ті, хто відправив короля на страту - Робесп'єр, Дантон та ін., але й сам винахідник.

Війна затягувалася і розширювалася. В 1793 р. до антифранцузької коаліції приєдналися Англія, Іспанія, Голландія, ряд італійських і німецьких держав. За їх спиною стояла Росія Катерини II. Після перемоги під Вальмі французькі війська перейшли у наступ, вторглися на територію Бельгії. Однак, у березні 1793р. генерал Дюмур'є, пов'язаний з жирондистами, перейшов на бік ворога. Французькі війська почали відступати. Затяжна війна з її неминучими жертвами, міжнародна ізоляція Франції, мобілізації працездатного населення викликали значні економічні труднощі. Різко підскочили ціни на продовольство. Селянство, все ще не звільнене з-під гніту феодальних платежів і повинностей, протестувало проти «столичного» уряду. В квітні 1793 р. розпочався монархічний заколот у провінції Вандея, де темне обдурене селянство виступило проти Республіки.

Ширився білий терор і роялістські виступи. 6 квітня 1793 р. Установчі збори оголосили про створення *комітетів суспільної безпеки*. 20 травня було введено податок на багатих, з метою полегшення становища міського плебсу, який перебував на грані голодної смерті. Виразником Інтересів плебсу стали крайні ліві, т. зв. «скажені», на чолі з Жаком Ру. Ру патетично стверджував: «Свобода - пустий привид, коли один клас може безкарно морити голодом інший. Невже власність пройдисвітів дорожча від людського життя?» Якобінці об'єдналися з «скаженими» для того, щоб усунути від влади жирондистів. Як привід була використана березнева зрада генерала Дюмур'є, 31 травня - 2 червня в Парижі знову відбулося народне повстання. 29 депутатів-жирондистів були вигнані зі складу Конвенту. Жирондистів змістили з усіх керівних постів. 31 чол. був підданий ув'язненню. Влада перейшла до рук якобінців. Революція розпочала свій третій етап. На першому етапі (1789-1792 рр.), при владі перебувала велика буржуазія, представлена фейяна-ми. Середня буржуазія в особі жирондистів була при владі в 1792-1793 рр. Період 1792-1794 рр. ознаменувався переходом політичної влади в країні у руки дрібної буржуазії та її політичного крила - якобінців.

ЯКОБІНСЬКА ДИКТАТУРА. КОНСТИТУЦІЯ 1793 р.

Якобінці прийшли до влади в найкритичніші дні Республіки. П'ять іноземних армій увірвалися в країну. На заході швидко поширювався з Вандеї роялістський заколот. На півдні і південному заході контрреволюційне повстання розпочали жирондисти. До середини червня з 83 департаментів країни 60 були охоплені полум'ям заколотів. Вимагалися найенергійніші, найрішучіші заходи. Законами 3 червня, 10 і 17 липня були здійснені основні вимоги селянства. Конфісковані емігрантські землі дробилися на невеликі ділянки з розстрочкою виплат на десять років, неімущі селяни отримували дещицю землі взагалі безкоштовно. Всі

феодалні права оголошувалися скасованими, ліквідовувалися усі селянські повинності феодалам. Збереження феодалних актів на землю каралося каторгою. Те, що феїяни і жирондисти не могли вирішити за чотири роки, якобінці провели в життя за півтора місяці. Селянство, яке тривалий час хиталося між революцією і монархією, рішуче підтримало якобінців.

24 червня Конвент урочисто схвалив текст найдемократичнішої Конституції Французької республіки і поставив його на всенародне обговорення. Стаття 1 стверджувала єдність і неподільність республіки. Ст. 7 оголошувала, що «суверенний народ - це сукупність усіх громадян». Для прийняття закону не досить його схвалення Законодавчими зборами. Необхідно отримати схвалення усіх громадян. «Декларація прав людини і громадянина» була розширена. Опір гніту оголошувався не лише правом, але й обов'язком кожного законослухняного громадянина: «Кожний, хто захопить суверенітет, буде негайно ж убитий вільними громадянами». Загальне виборче право надавалося усім французам, старшим 21-го року, вибори оголошувалися прямими і рівними. Постійно діючий однопалатний законодавчий корпус мав обиратися терміном на 1 рік. Йому належало видавати декрети і пропонувати закони. Останні вважалися схваленими народом, якщо упродовж 40 днів проти них не висловлювалася десята частина комун. Функції управління мали бути передані Виконавчій раді з 24 чоловік. Оголошувалася виборність, підзвітність і право відкликання державних чиновників. Максимальний термін перебування на посаді обмежувався 2 роками. Чиновники могли діяти лише на основі законів і декретів. Ст. 30 Конституції оголосила, що «державні посади по суті тимчасові, їх не можна розглядати ні як відзнаки, ні як нагороди, але як обов'язок».

Якобінська Конституція могла вступити у дію лише після того, як збереться новий законодавчий корпус, до якого не міг бути обраний жодний з депутатів діючого Конвенту.

Ця конституція так ніколи і не була проведена в життя.

13 липня був заколотий кинджалом один із вождів революції Марат, який випускав газету «Друг народу». 16 липня в Ліоні убили вождя місцевих якобінців Шальє. У відповідь на терор контрреволюції якобінський уряд відповів власним терором і централізацією апарату управління. Цього вимагало плебейство Парижа у своїх виступах 4-5 вересня. Революційний трибунал посилив свою діяльність. За його рішенням була страчена Марія-Антуанетта.

Верховний орган республіки *Конвент* здійснював у повному об'ємі вищу законодавчу, виконавчу, контрольну та судову влади. Комісари Конвенту направлялися в департаменти, маючи завдання провадження чистки місцевих органів, наведення революційного порядку, зміщення в разі необхідності командуючих арміями і призначення нових. Власне революційний уряд складав *Комітет суспільного порятунку*, який очолювали Максиміліан Робесп'єр, Сен-Жюст, Жорж Кутон. Питаннями оборони в Комітеті займався видатний математик, який виявився

природженим воєначальником, Лазар Карно. Комітету суспільного порятунку підпорядковувалися усі державні органи, його накази підлягали безумовному виконанню. В провінціях були створені місцеві революційні комітети за зразком паризького. Столичний комітет складався з 12 членів, які щомісяця переобиралися. Щотижнево він давав звіти Конвенту про свою діяльність. З 4-го грудня 1793 р. в його підпорядкуванні знаходилися усі міністри, генерали і всі державні установи. Політичні заходи, що поставали на повістці дня, перед розглядом у Конвенті і Комітеті суспільного порятунку попередньо обговорювалися в Якобінському клубі (подібний порядок стосовно місцевих справ практикувався і в провінції). Під час такого обговорення усі члени клубу були рівні, тут не було ні міністрів, ні комісарів, ні генералів.

Важливим досягненням *Комітету суспільного порятунку* стало створення в найбільш стислі строки могутньої республіканської армії. 23 серпня 1793 р. Конвент прийняв декрет, що фактично оголошував усю націю мобілізованою на війну. На осінь в республіканській армії нараховувалося близько 1 млн чол. Необхідно було налагодити постачання зброєю і боєприпасами цієї армії, нагодувати її, завезти продовольство у великі міста, придушити заколоти тощо.

Посаду офіцера і навіть генерала міг посісти будь-який талановитий виходець з народу. Головнокомандуючим спершу був призначений 31-річний Журдан, колишній продавець бакалійної ятки. Його наступником став 25-річний конюх Лазар Гош. Останньому належить фраза: «Якщо меч короткий, слід тільки зробити зайвий крок». Генералами цієї армії були писар Марсо і син муляра Клебер. Після взяття Тулона із застосуванням артилерії генералом став 24-річний виходець з Корсики Наполеон. Уже взимку 1793/94 рр. проти військ коаліції було виставлено 14 армій республіки.

Велике значення в системі якобінської диктатури мали каральні органи, зокрема *Комітет суспільної безпеки*. Декрет про підозрілих від 17 вересня дозволяв проводити арешти усіх «підозрілих». Процедура судочинства - від винесення звинувачення і арешту до виконання смертного вироку іноді займала добу або й менше. У відповідь на заколоти жирондистів у провінціях (Марсель здався англійцям; в Ліоні відбувся погром якобінців) 24-30 жовтня 1793 р. революційні трибунали в Парижі здійснили страту вождів жирондистів. У березні 1794р. надійшла черга «скажених», тобто ультралівих. Після того, як Ебер, журналіст, який мав вплив у Паризькій комуні і клубі кордельєрів, піддав критиці якобінське керівництво, він був страчений разом зі своїми прихильниками. Ще через 2 тижні стратили Дантона і його соратників, т. зв. «поблажливих», які виступали проти терору, суспільних робіт для безробітних, побудови лікарень та практики постачання паризького населення хлібом за низькими цінами. Характерно, що Ебер в свою чергу вимагав ліквідації усякої торгівлі взагалі, включаючи дрібну. Як бачимо, революційна рішучість якобінців поширювалася не лише на питання державного будівництва, але й на дискусію з політичними супротивниками (жирондистами) і навіть просто незгідними з числа колишніх союзників

(Дантон, «скажені»). В червні 1794 р. був прийнятий новий декрет, спрямований на посилення терору. Вводилася в життя формула «ворог народу». Для страти звинувачуваного досить самого переконання суддів, що вони мають справу саме з такою людиною.

Конвент, як уже вказувалося, виходив за рамки суто законодавчого органу. Характерно вирішувалися питання соціального забезпечення і, особливо, постачання продовольством. Так, уже 28 червня 1793 р. Конвент вводить посіб'я по старості особам, старшим за 60 років, посіб'я по безробіттю, допомогу багатодітним сім'ям, допомогу робітничим сім'ям при народженні дитини. Зрозуміло, що за повної відсутності соціальних фондів ці виплати могли виконуватися лише за рахунок майна противників режиму. 5 вересня того ж року якобінці «прислухалися» до вимог паризького плебсу і ввели тверді ціни «максимум» майже на всі продукти харчування. Щоправда, було встановлено «максимум», тобто стелю, зарплати робітників, але це справи не змінювало. В ситуації, коли країну топтали армії п'яти окупантів, коли близько мільйона чоловіків найбільш працездатного віку були мобілізовані до армії, говорити про якусь стабільність цін і їх «максимум» було смішно. Для реквізиції (вилучення за встановлену ціну) хліба у заможних селян створювались загони санкюлотів (тобто тих, хто носив довгі штани, на відміну від дворянства, зодягнутого у короткі панталони). Ситуація сильно нагадувала Росію епохи «воєнного комунізму», коли більшовики роздали селянам землю, але почали проводити в життя т. зв. продрозверстку. Французькі селяни теж отримали від якобінців землю, і теж були змушені розставатися з вирощеним врожаєм. Одночасно революціонери взяли на облік золото і срібло приватних осіб і започаткували примусові позики у багатих.

В кінці лютого на початку березня 1794 р. Конвент приймає т. зв. *Ванпюзькі декрети*, за якими починається роздача майна контрреволюціонерів бідним, жебракам, інвалідам, сиротам, престарілим. Сен-Жюст стверджував: «Власність патріотів священна, але майно змовників може бути роздане нещасним».

Один із фундаментальних законів фізики визначає, що кожна дія породжує адекватну протидію. Радикальні заходи Комітету суспільного порятунку і Конвенту зустріли опір не лише політичних супротивників і майнових класів, але й учорашніх союзників. Робітники були невдоволені введеним максимумом заробітної плати за свою працю. Вони могли розраховувати лише на скромне постачання з централізованих джерел. Проти були і селяни, яких насильно позбавляли вирощеного врожаю. Після застосування репресій щодо Ебера і Дантона інші незгодні, навіть з числа Якобінського клубу, боялися подавати свій голос. Доки зберігалася загроза іноземної інтервенції буржуазія і всі заможні елементи міста і села вимушено мирилися з жорстокими обмеженнями якобінської диктатури. Коли ж революційні армії прогнали ворога і у битві під Флерюсом 26 червня 1794р. завдали йому вирішальної поразки, буржуазія стала шукати шляхів позбавлення від «важкої руки» якобінців. Слідом за буржуазією цей же

поворот вправо здійснило і заможне селянство. Змовники врахували долю жирондистів, «примирливих» і ебертистів, свій переворот вони готували таємно. Цікаво, що цього разу об'єдналися уцілілі прихильники Дантона (праві), Ебера (ліві) та інші невдоволені депутати.

КОНТРРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРЕВОРОТ 9 ТЕРМІДОРА. ДИРЕКТОРІЯ

9 термідора (2 липня) 1794 р. змовникам вдаюся зірвати виступи у Конвенті Сен-Жюста і Робесп'єра та добитися згоди «болота» на їх арешт. Малися свої прибічники змови і у Комітеті суспільного порятунку. «Республіка загинула, настав час розбійників», - такими були останні слова Робесп'єра в Конвенті. Паризький плебс зробив спробу відбити своїх улюбленців. Робесп'єр, Сен-Жюст, Кутон були звільнені з в'язниці і перевезені у приміщення Комуни. Змовники, прикриваючись іменем Конвенту, рушили проти Комуни регулярну армію. О третій годині ночі військам удруге вдалося схопити лідерів якобінців, а уранці 10 термідора вони були страчені на Гревській площі Парижа. Перші дні після страти Робесп'єра оратори в Конвенті ще клялися іменем революції, але скоро влада перейшла в руки термідоріанців. З їх ініціативи був відмінений максимум і повністю відновлена свобода торгівлі.

У листопаді 1794 р. банди т. зв. «золотої молоді» розгромили Якобінський клуб в Парижі. Це послужило сигналом для розгортання в країні білого терору. Жирондисти і фейяни були випущені з в'язниць і розпочали полювання за колишніми політичними супротивниками. В 1795р. була вироблена нова Конституція, яка знищила загальне виборче право і ввела високий майновий і віковий цензи. Вибори стали двоступеневими. Виборцями, за умови подолання майнового цензу, ставали чоловіки у віці від 40 років, які перебували у шлюбі чи були вдівцями. Законодавчий корпус став двопалатним. *Рада п'ятисот* мала законодавчу ініціативу, а *Рада старійшин* приймала або відкидала проект в цілому, без внесення поправок. Разом з тим Конституція 1795 р. містила в собі один принципово важливий прогресивний момент. Якщо в якобінській Конституції 1793 р. принцип розподілу властей на три гілки (законодавча, виконавча, судова) заперечувався, то Конституція 1795 р. визначала розподіл властей як «умову вільного правління», «вічний закон», без якого «суспільний порядок не може бути визначений». З кінця 1795р. виконавча влада перейшла до створеної на основі нової конституції *Директорії*. Остання складалася з п'яти членів, на чолі її був П. Баррас. Як у Директорії, так і у законодавчому корпусі більшість становили представники буржуазії, причому багато з них встигли побувати у складі законодавчих органів ще у роки революції і, навіть, стали причетними до страти Людові-ка XVI та його дружини. Цим пояснюється політика Директорії, яка дістала влучну назву «політики гойдалки». Побоюючись плебсу і селянства, правляча верхівка була настроєна антимонархічне, оскільки збагатилася на конфіскації і розпродажу земель роялістів. Доводилося балансувати між двома небезпеками - лівою і правою. В 1796 р. органи безпеки розкрили ретельно законспіровану «змову рівних»,

очолювану Гракхом Бабефом (1760-1797). Бабеф був першим комуністом, який прагнув через диктатуру меншості прийти до повного знищення приватної власності. Після розкриття конспіраторів їхній провідник був страчений. Буквально через кілька місяців Директорія зіткнулася з небезпекою справа. В 1797 р. виникла загроза монархічного перевороту і знову влада змушена була застосувати силу. Депутати-роялісти були вигнані з законодавчого корпусу, а у 1798 р. звідти довелося виганяти уже депутатів-демократів.

Роки Директорії увійшли в історію Франції як період спекуляцій банкірів, махінацій крупних і дрібних казнокрадів та хабарників, безправ'я і злигоднів народних мас. Загалом, знайшла підтвердження давно відома істина: «Після бою поле битви належить мародерам». Директорія втримувала владу у своїх руках з величезною напругою.

Вранці 18 брюмера VIII року (9 листопада 1799 р.) Директорія впала.

КОНСУЛЬСТВО Й ІМПЕРІЯ

Цього дня Рада п'ятисот, під приводом уявної небезпеки нової якобінської змови, призначила генерала Наполеона Бонапарта командуючим збройними силами. Наполеон склав присягу, оголосивши, що розкрита грізна змова, але він, Бонапарт, «відстоїть республіку, основу на свободі, на рівності, на священних принципах народного представництва». Надвечір 10 листопада переворот було завершено, режим Директорії з усіма його інститутами був ліквідований. У Франції був установлений новий порядок - *Консульство*. Своїм помічникам Наполеон дав вказівку: «Пишіть коротко і неясно». Саме по цьому рецепту була складена нова Конституція — «Конституція VIII року», тобто 1799 р. за прийнятим літочисленням. Зовнішньо зберігалися і Республіка, і новий революційний календар, і бойові лозунги «Свобода, рівність, братерство». Виконавча влада замість п'яти директорів зосереджувалася у руках трьох консулів, а замість двопалатної законодавчої влади складалася важка і заплутана система законодавчих органів. Тепер їх було чотири: сенат, державна рада, трибунат і законодавчий корпус. Громадяни уже не обирали депутатів, а налічували їх. Комунальний округ формував своє управління, обираючи в нього десяту частку усіх мешканців. Окружний список формувався з однієї десятої частини комунальних списків, національний список містив десяту частину членів окружних. Нарешті, з національного списку сенат підбирав кандидатури до законодавчого корпусу. Насправді ж усі законодавчі органи володіли чисто декоративними функціями - приблизно як римський сенат в епоху принципату.

Реальна влада перебувала в руках першого консула. Він заступав державну владу в період між сесіями і керував її роботою під час сесій. 2-й і 3-й консули - Камбасерес і Ле-брен - мали лише дорадчі функції.

У листопаді 1799 р. авторитет Бонапарта був не набагато вищим, ніж у інших бойових генералів - Моро, Журдана, Массена та ін., до того ж Наполеона звинувачували в тому, що він кинув на загибель армію в Єгипті. Тому попервах перший консул багато говорив про «священні принципи» і

«необхідність захищати свободу і республіку. Тим часом створювався потужний державний апарат, ключову роль в якому відігравало Міністерство внутрішніх справ з його розгалуженою системою призначуваних ним же префектів та мерів і могутньою поліцією, очолюваною талановитим Жозефом Фуше. Цікаво, що Фуше при монархії був священиком, при яacobінському Конвенті - крайнім терористом, при Директорії - правовірним термідоріанцем. Саме така людина змогла довести свою потрібність новому господарю. Уже в 1800 р. під надуманими приводами була фактично ліквідована свобода друку - десятки газет закриті, а усього 13 уцілілих - перетворені в урядові органи.

Однак, не лише поліцейські заходи служили зміцненню диктатури першого консула. У 1800 р., подолавши малодоступний перевал Сен-Бернар, французька армія вийшла у самий тил австрійців і 14 червня у битві під Маренго наголову розбила ворога. В лютому 1801 р. Австрія була змушена підписати надзвичайно вигідний для Франції мир. У 1802 р. мир була змушена підписати й Англія. Вперше після десяти років напруги і кривавих боїв, що коштували величезних людських жертв, Франція вийшла з війни. Це зміцнило особистий авторитет Бонапарта. У 1802 р. він був проголошений пожиттєвим консулом, а у 1804 р.- «імператором французів». Слово «республіка» офіційно замінено на «імперія».

Ще у 1800р. Наполеон завоював Італію. Папа Пії VII (1800-1823) фактично став іграшкою в руках майбутнього імператора. 15 липня між Наполеоном і Пієм VII був підписаний *конкордат*, що складався з 17 статей. Католицизм визнавався «релігією значної більшості французів». Конкордат 1801 р. діяв до 1905 р., коли у Франції було проведено закон про відокремлення церкви від держави і, відповідно, скасовано конкордат. Незважаючи на видання Наполеоном декрету про розпуск релігійних орденів, папа був змушений погодитися на поїздку до Франції, де він повинен був коронувати останнього імператорською короною. Якщо перший імператор франків Карл Великий для цього мусив їхати у Рим, то Наполеон коронувався у своїй столиці. Корона його була зроблена не з золота, а з заліза, що мало символізувати власну волю коронованого як визначальну у його фантастичному злеті. Під час процедури коронування Наполеон вирвав цю залізну корону з рук папи і власноруч зодягнув її на свою голову.

Імператорський двір в Тюільрійському палаці своїм багатством перевершив двори усіх монархів світу. Було

створене нове, імперське дворянство і колишні конюхи, дрібні торговці і писарчуки, що вірою і правдою служили Наполеону, отримали титули князів, герцогів і графів. Емблемою імперії стали золоті бджоли на чорному оксамиті.

Всі демократичні завоювання революції були знищені, демократи опинилися у в'язницях. Було заборонено свободу слова і введено цензуру друку. Але Бонапарт не лише зберіг перерозподіл власності, який відбувся за часів революції, але й повсякчасно зміцнював створену революцією буржуазну власність.

У 1805 р. Наполеон тріумфально розбив Третю коаліцію, до складу якої входили Англія, Росія та Австрія. 13 листопада його війська увійшли до Відня. Щоправда, 21 жовтня англійці під Трафальгаром перемогли об'єднаний французько-іспанський флот, але 2 грудня 1805 р. під Аустерліцом сухопутні армії Австрії і Росії зазнали ганебної поразки. Імператори Олександр I і Франц I були змушені рятуватися втечею. 26 грудня за Пресьбургським миром Австрія визнала продиктовані їй умови. Зокрема, «Священна Римська імперія германської нації» припиняла своє існування.

Зазнала поразки у 1806-1807рр. Четверта коаліція (Росія, Англія, Пруссія, Саксонія, Швеція). Після Тільзितсько-го миру (1807 р.) Росія вимушено перетворилася у союзника Франції, а навколо Англії встановилася континентальна блокада. Остання означила припинення будь-якої торгівлі і зносин з Англією усього Європейського континенту.

В 1809 р. Франція легко подолала П'яту (англо-австрійсь-ку) коаліцію. Держава Наполеона досягнула zenіту своєї могутності. До складу Французької імперії ввійшли Бельгія, Голландія, Північна і Центральна Італія, Іллірійські землі та Далмація. Населення Французької імперії зросло втричі - з 25 до 75 млн чол. за рахунок приєднаних земель. Сам Наполеон був італійським королем, а його пасинок, Свгеній Богарне - віце-королем. Решта Західної і Центральної Європи перебували у васальній залежності від Франції. На іспанському престолі сидів брат Наполеона Жозеф. Королем неаполітанським Наполеон призначив свого шва-гра, маршала Мюрата. У Вестфальському королівстві королем був молодший брат імператора - Жером. Австрія, Пруссія, Саксонія, Росія стали його вимушеними союзниками. Будучи сам надзвичайно талановитою людиною, Наполеон не боявся оточувати себе талановитими людьми. Даву, Ней, Мюрат, Бертєс, Ланн, Массен та ін. його маршали були першокласними воєначальниками, але, як правило, не політиками.

Однак, наріжним каменем успіху Франції у її протистоянні з усією Європою були не стільки особисті якості імператора та його оточення, скільки те, що Франція представляла більш прогресивний суспільний лад у порівнянні з феодально-абсолютистськими монархіями континенту.

Усюди, де побувала нога французького солдата, старі феодальні податки замінювалися новими буржуазними відносинами: скасовувалися панщина і феодальні повинності, цехова організація промисловості, інквізиція та релігійні ордени тощо, вводилися нові, уже буржуазні закони. З іншого боку, Наполеон грабував і розорював європейські країни, викачував їх промислову сировину, грошові ресурси та інші матеріальні цінності. Французька експансія стала загрожувати національному існуванню багатьох народів.

Першими проти Наполеона і його брата Жозефа піднялися на революційну боротьбу іспанці. В 1808 р. вони досягли значних успіхів. У відповідь Наполеон захопив Сарагосу, встеливши вулиці міста 50-ма тисячами трупів своїх супротивників. Незважаючи на партизанські рухи в Італії, Пруссії, австрійському Тіролі, 24 червня 1812р. Наполеон з 600-тисячною армією вдерся до Росії. Зокрема, на Україні

французький імператор розраховував на допомогу польської шляхти. Його зв'язок з Валуєвською і створення великого Варшавського герцогства породжував надії польського дворянства на відтворення Речі Посполитої у кордонах 1772 р., тобто з включенням Правобережної України, Волині і Галичини. Саме ця обставина зумовила в основному вороже ставлення українців до Наполеона, незважаючи на практику скасування феодальних пережитків в захоплених імператором країнах.

7 вересня 1812 р. під Бородіно відбулася битва, де 130 тис. французів протистояли 120 тис. росіян. Французи залишили вбитими 58 тис. чоловік, зокрема 47 кращих генералів. Ці втрати відіграли чи не вирішальну роль у швидкій втечі Наполеона з захопленої Москви. Учорашні союзники Франції - Пруссія, Австрія, Саксонія та інші переходили до анти-французької коаліції. В триденній битві під Лейпцигом (16-18 жовтня 1813), що дістала назву «битви народів», союзники зломали опір Наполеона. 30 березня 1814р. війська союзників увійшли в Париж, а Наполеон підписав акт зречення.

Висновки

Французька буржуазна революція стала найвизначнішою битвою європейської буржуазії проти феодально-абсолютистських порядків. Молодий енергійний клас наполегливо відстоював свої політичні інтереси, не зупиняючись перед крайніми радикальними заходами. Революція в своєму розвитку пройшла три етапи, залежно від того, яка група буржуазії очолювала боротьбу. Владу великої буржуазії -фейянів (1789-1792 рр.) перехопили представники середньої буржуазії - жирондисти (1792-1793 рр.), а далі виразники дрібної буржуазії - яacobінці (1793-1794 рр.). Розпочавши з відміни феодальної залежності селян і встановлення рівноправ'я громадян, буржуазія продовжувала громити старі інститути монархії. Було відділено церкву від держави, скасовано феодальний адміністративний поділ, проведено рішучу заміну усіх ланок державного апарату новими людьми, носіями нових, буржуазних ідей. Страта короля прискорила цей процес. Перехід влади в руки яacobінців означав новий виток революції. Здійснена радикальна земельна реформа, чийми плодами могло скористатись середнє і навіть неіміще селянство. Розпочалось створення системи соціальної допомоги і соціального законодавства, яке охоплювало представників нижчих верств суспільства. У короткі терміни було споряджено мільйонну революційну армію, яка будувалася за якісно новими, революційними принципами. Навіть поразка яacobінського крила революціонерів у боротьбі з їх політичними противниками не означала реставрації феодально-абсолютистських порядків. Режими Директорії, Консульства та Імперії створювали нову буржуазну державу, започатковану на принципово інших засадах. Карний, Цивільний і Торговельний кодекси Наполеона (про що піде мова нижче) вибудовували новий державно-правовий механізм. Успіхи французької зброї 1800-1812 рр. у значній мірі пояснювалися тією обставиною, що боротьба Франції з її могутніми європейськими супротивниками означала не стільки протистояння держав і націй, скільки боротьбу нового буржуазного світу проти старого, феодального. Навіть

поразка Наполеона і відновлення після 25-річної перерви панування Бурбонів у Франції не означали механічного повернення до попередніх, дореволюційних порядків. Відбулися серйозні зрушення у сфері законодавства, цивільно-правових відносин тощо. Лозунги французької революції «Свобода, рівність, братерство» знайшли свій відгук у всьому світі, включаючи Росію й Україну.

Рекомендована література

Батыр К. И. История государства и права Франции периода буржуазной революции 1789-ї 794 гг. - М., 1984.

История Франции- М.: Изд-во АН СССР, 1973. Т. 2.

Карлейл Т. Французская революция: История.- М., 1991.

Манфред А. З. Великая французская революция.- М.: Наука, 1983.

Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран.- М.: Юридическая литература, 1984,- С. 207-248, 290-315.

Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія.- К.: Вентурі, 1995.- С. 90-100.

Тема 13

ОСНОВНІ ІНСТИТУТИ БУРЖУАЗНОГО ПРАВА ІСТОРИЧНИЙ НАРИС РОЗВИТКУ ПРАВА. ПРАВО ДОБУРЖУАЗНИХ СУСПІЛЬНИХ ФОРМАЦІЙ

Право - це сукупність встановлених або санкціонованих державою норм поведінки, дотримання яких забезпечується заходами державного впливу. Безумовно, і в додержавну добу людське суспільство дотримувалося певних рекомендованих нормативів поведінки. Так, виникнення уже перших релігійних вірувань супроводжувалася появою найбільш загальних моральних вимог (не убий, не укради, не кривосвідчи тощо). Підтримання елементарного суспільного порядку здійснювалося також засобами кровної помсти. За скривдженого члена роду мстив увесь рід, причому така відплата поширювалася на усіх членів роду, з якого походив кривдник. У деяких народів, наприклад, у древніх норвежців, доброю помстою за кров убитого вважалася смерть, заподіяна кращому з ворожого клану (старійшині, видатному воїну тощо). Остання обставина змушувала родичів колективно стримувати усіх членів роду від ворожих дій щодо чужих.

У класовому суспільстві право нерозривно пов'язане з державою. Власне держава санкціонує певні правові звичаї і тим самим перетворює їх на закони, вона ж безпосередньо встановлює і нові правові норми в суспільстві. В обох випадках саме засоби державного примусу забезпечують неухильне виконання правових норм усіма членами суспільства. Прикладом державного санкціонування вже існуючих правових звичаїв (або відмови від такої підтримки) може слугувати шлюбно-сімейне законодавство. Держава фіксує і підтримує ту практику існуючих сімейних стосунків, яка характерна для даного народу і набула найбільшого поширення - в одних випадках це моногамія (народи Європи), в інших - полігамія (мусульманські країни). Зрозуміло, можливий варіант, коли держава настроєна байдуже чи навіть вороже стосовно певних правових звичаїв. Тоді ці звичаї законами не стають.

Пригадайте, як у франків з поширенням християнства припинив своє існування правовий звичай переходу дружини покійного сина до свекра. У азійських народів право на дружину покійного давніше переходило до молодшого брата. В зв'язку з тим, що ці правові звичаї не отримували державної санкції, стати законами їм не судилося. Держава може також санкціонувати такі правові норми, які не мали аналога в минулому, більше того — суперечили попередньому звичаєвому досвіду. Прикладом тому є введення «сухого закону» в США в першій половині XX ст., «закон про колоски» (Указ від 7 серпня 1932 р. про карну відповідальність за розкрадання соціалістичної власності) в СРСР тощо. У цих випадках ще донедавна звичні для суспільства норми поведінки починають жорстко переслідуватися засобами державного примусу.

Дилетанту може видатися, що законодавча діяльність держави носить довільний характер. Часто навіть можна почути щось на зразок: «І що вони там собі думають?». Насправді ж правові норми досить суворо детерміновані. Право має ту ж класову сутність, що й держава. Певному типу держави відповідає і певний тип права. Законодавство рабовласницької держави суттєво відрізняється від законів держави феодальної чи капіталістичної. Звичайно, у деяких випадках можна говорити про паралелі і запозичення. Так, наприклад, сучасне цивільне право найрозвинутіших в економічному відношенні країн світу має в своїй основі римське цивільне право доби Республіки та Імперії, зрозуміло, модернізоване стосовно сучасних умов. З іншого боку, можливі і суттєві розбіжності у праві держав, які перебувають на приблизно однаковому ступені суспільного та економічного розвитку. Прикладом може бути застосування смертної кари в різних штатах США - в одних вона допустима, навіть стосовно неповнолітніх (Техас), в інших її заміняють довічним ув'язненням. У деяких західноєвропейських країнах цивільне право визнає гомосексуальні шлюби нарівні з нормальними гетеросексуальними, в інших таке співжиття не визнається ні мораллю, ні законом. Очевидно, слід приймати до уваги традиції того чи іншого народу, пануючу в суспільстві релігію тощо.

Право - це зведена в закон державна воля, але воно не виступає волюнтаристським породженням держави. На формування і розвиток правових систем чинять свій вплив чисельні об'єктивні фактори: економічний лад, характер існуючих виробничих і класових відносин (згадайте еволюцію радянського права від епохи «диктатури пролетаріату» до «розвинутого соціалізму»), пануюча в суспільстві ідеологія (антисемітські закони в фашистській Німеччині), церква та її авторитет у суспільстві (заборона абортів в посткомуністичній Польщі), історичні особливості та національні традиції (полігамія в деяких мусульманських країнах) тощо. Є чимало історичних свідчень й того, що право не може бути вищим від рівня культурного розвитку суспільства - досить пригадати, як у США пробували вводити «сухий закон». «Прокляті» традиції виявилися в решті сильнішими від найкращих намірів американських законодавців. Чи більш свіжий приклад - перипетії з відміною смертної кари в Україні. Незважаючи на

настійні рекомендації Ради Європи, українська суспільна думка вважала і обгрунтовано, - що при сучасному занепаді економіки, негараздах правоохоронної системи, зламі суспільних орієнтирів відміна смертної кари є передчасною. Але зрештою на початок 2000 р. ВРУ виконала дану вимогу ОБСЄ. Ефективність цього кроку покаже час.

Право може прискорювати або гальмувати соціальний розвиток суспільства, але не може скасувати дію об'єктивних закономірностей суспільного розвитку. Так, в надрах абсолютистських держав з їх реакційними правовими системами виникали та набирали силу передумови нового буржуазного ладу. А історичний досвід «військового комунізму» 1918-1920 рр, продемонстрував, що навіть найжорсткіший примус безсилий щось змінити там, де немає реальних економічних, психологічних, моральних та ін. передумов бажаних для держави перетворень.

Першою історичною формацією був т. зв. азійський спосіб виробництва (див. Лекцію 1). Найбільш характерними спільними ознаками правових систем Стародавнього Єгипту, Месопотамії, Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю можна вважати такі:

1. Земля перебуває у власності держави. Сільські общини та окремі громадяни отримують землю лише у користування на умовах виконання тих чи інших повинностей

(будівництво зрошувальних систем, оборонних споруд, пірамід-усипальниць, військова служба тощо) та сплати державних податків.

2. Особа монарха чи, принаймні, його влада обожнюються. Будь-які злочини проти особи деспота чи існуючого характеру управління однозначно караються смертю. Це ж правило поширюється на злочини проти релігії та служителів культу.

3. Люди нерівні у своїх правах та обов'язках. Хоча рабство носить ще патріархальний характер, немає рівності і між вільними. Найрельєфніше ця нерівність виявлена в Давній Індії, менш відчутно в Єгипті і Месопотамії, але вона присутня в усіх правових системах. Мова йде не лише про цивільні відносини, але й про карне законодавство. Те, за що вавилонський авілум розплачується штрафом, для муш-кенум обертається тяжким фізичним покаранням. Брахману обривають голову (приниження честі) за ту ж провину, за яку шудра платить життям. Відзначимо й те, що певні обмеження існують і для вищих прошарків суспільства - їм забороняється займатися принизливими видами економічної діяльності, як-от лихварством.

4. Джерелом закону виступає влада, а не народ. Верхівка чиновницького апарату та жрецтва розробляє і схвалює законопроекти, будь-яке народне представництво (навіть у формі народних зборів, як це було в рабовласницькому чи ранньофеодальному суспільстві) відсутнє узагалі.

5. Норми права відносно жорсткі. Навіть за порівняно неважкі злочини санкцією виступає смертна кара чи члено-ушкодження. Тут виявляється наївне переконання давніх законодавців, ніби за допомогою жорстокості можна вико-рінити злочинність. Правові санкції носять детермінований характер, суддя практично позбавлений права на свій розсуд

застосовувати градаційну шкалу покарань у залежності від об'єктивних обставин здійсненого злочину чи особи злочинця. Суддя може визнати підсудного невинним, але не може застосувати покарання, яке суперечить букві закону.

6. Можна говорити про відчутні впливи патріархату, а у окремих випадках і матріархату (Єгипет) на сімейно-шлюбне законодавство. Глава сімейства перебуває у незрівнянно вищому правовому статусі порівняно з іншими членами сім'ї. Так, за законами Хаммурабі, його не можна продати у боргове рабство - за борги своєю свободою розплачується хтось із залежних членів сім'ї.

7. Цікавим винаходом цієї правової системи вважають таліон, тобто принцип заміщуючого покарання - «око за око, зуб за зуб». Таліон слід розглядати як поступальний крок у розвитку права. Його суттєва відмінність від практикованої здавна кровної помсти полягає у тому, що каральні функції бере на себе держава, а не рід скривдженого, як це було раніше.

Рабовласницьке право як особлива правова система розвинутого рабовласницького суспільства має такі характерні особливості:

1. Раб перетворений у повну власність рабовласника. Раб - об'єкт, а не суб'єкт права. Його можна не лише продати, здати у винайм до публічного будинку, але й скалічити чи навіть убити (в Римі справу раба вирішував сімейний суд) або передати в гладіаторську школу (відкладена смерть) без будь-якої санкції з боку держави.

2. Вільні члени суспільства не є рівними. Найбільш захищені правом громадяни (5-10% загальної кількості населення), їх статус свободи не може бути втрачений за борги, а лише за найтяжчі злочини, пов'язані з утратою громадянства. Багатьох прав, в першу чергу майнових, позбавлені вільні негромадяни (метеки в Афінах, періеки у Спарті, пе-регріни в Римі). Вони можуть втратити статус свободи навіть за цивільні правопорушення (наприклад, борги), а вільновідпущеники також і за «неповагу» до колишнього рабовласника. В розвинутому рабовласницькому суспільстві може існувати градація правового статусу і в самому середовищі вільних громадян (патриції і плебеї, патрони і клієн-тела), а також і серед негромадян (латини «древні» і «нові», перегріни, вільновідпущеники). Кожна суспільна група має різні можливості доступу до службової кар'єри, володіння нерухомістю, іншими суспільними благами.

3. Участь в управлінні в тій чи іншій мірі приймають усі громадяни - через народні збори (апелла, центуріатні та трибутні коміції тощо), колективні виборні органи (гелієя, буле, герусія, римський Сенат після введення процедури поповнення вивільнених вакансій цензорами), а також в разі свого обрання на службові посади (геронта, архонта, консула, претора, трибуна). Влада в цілому носить незрівнянно більш демократичний характер ніж в країнах Стародавнього Сходу (греки відкрито зневажали персів за те, що вони погоджуються бути підданими своїх деспотів). Відповідно, і джерелом права виступає воля більшості громадян, хоча принагідне зауважимо, що громадянськими правами у повному об'ємі користувалася

відносна меншість населення.

4. В сімейному праві виняткове місце належить главі сімейства, який виступає в ролі розпорядника життєвого укладу і побуту дружини, дітей та інших залежних членів родини. Жінка тривалий час обмежена у цивільній правоздатності, перебуває під постійною опікою родичів-чоловіків, не може володіти нерухомістю, вільно розпоряджатися спадщиною тощо. В усіх відомих рабовласницьких системах існують високі вікові цензи для заміщення виборних посад, співставим! з сучасними вимогами до особи хіба що глави держави.

5. Процедура судочинства стає демократичнішою, судця менше зв'язаний буквою закону. В Афінах геліея з часів Солона перестає користуватися писаним законодавством (закони Драконта), а виносить свій присуд в залежності від об'єктивних обставин справи та особи звинуваченого. В Римі претор з II ст. до н. е. отримує змогу, посилаючись на *exemptio doli*, при потребі просто ігнорувати Закони XII Таблиць, якщо обставини справи свідчать про суперечність формальних вимог права з духом закону.

Процес формування феодального права в різних країнах проходив неоднорідно - з більшими чи меншими запозиченнями римського права, правових звичаїв варварських народів, впливами церкви та місцевих традицій тощо. Наприклад, у Візантії правова система сформувалася на основі поступової трансформації римського права, германські народи у своїх варварських правдах фіксували норми звичаєвого права, надалі доповнюючи їх певними запозиченнями, власні шляхи оформлення правових систем мали народи арабського Сходу. Разом з тим можна говорити і про окремі спільні моменти:

1. Феодальне право закріплювало юридичну нерівність, різницю прав станів. Воно виступає як право-привілей — свої правові норми для перів, дворянства, вільних і залежних людей (Велика хартія вільностей 1215 р.), своє судочинство для кліриків (канонічне право), для вільних міщан (Магдебурзьке право) і т. д. і т. п.

2. Найважливіше місце у системі феодального права займають норми, які регулюють феодальну власність на землю та закріплюють залежне становище селянства.

3. Як невід'ємний атрибут великої феодальної земельної власності та засіб позаекономічного примусу поширюються імунітети! права феодалів. Власник великого земельного володіння виступає в якості сюзерена-государя для феодально залежного населення. Зокрема, він самостійно встановлює правові норми у межах своїх володінь та одноосібно або опосередковано чинить суд над своїми підданими.

4. Оформлюється система феодальної ієрархії, ретельно регулюються відносини васалітету. Сюзерен має свої права і обов'язки щодо васала, васал - щодо сюзерена. Так, сюзерен повинен надавати покровительство та збройний і судовий захист своєму васалу. В свою чергу, васал має надавати сюзерену збройну і фінансову підтримку в обумовлених

випадках (наприклад, вносити гроші на викуп сюзерена з полону, надавати певні суми дітям сюзерена у випадку їх одруження тощо). У разі невиконання покладених обов'язків наступають певні правові наслідки: сюзерен може відібрати земельні володіння у непокірного васала, васал має право на збройний опір надмірним претензіям сюзерена. Як наслідок, на практиці конфлікти в середовищі феодалів вирішуються на основі «кулачного права» (в Німеччині аж до XV ст. включно), коли незадоволений судовим вироком дворянин викликає на поєдинок свого кривдника чи навіть самого суддю.

5. Зрозуміло, що наявність паралельних судових систем та постійна боротьба суб'єктів права за розширення своїх громадянських прав (баронів проти короля, міщан проти «покровителів» - феодалів і т. д. і т. п.) призводила до постійних конфліктів у суспільстві. Надмірні претензії монархів, перів чи церкви зустрічали опір зацікавлених сил, що часто призводило до перетворення декларованих законів у «мертві», недіючі. Як приклад, можна привести канонічну практику продажу індульгенцій. Так, за Іоанна XXII римський папський престол опублікував т. зв. «Таксу апостольської канцелярії», в якій були перераховані суми штрафів за різноманітні гріхи і злочини. У документі, зокрема, читаємо: «Тому, хто порушив права впливової особи, а також за контрабанду платити штраф у розмірі 87 ліврів та 3 су». Зрозуміло, що «вплихова особа», чиї права були порушені, найчастіше зовсім не брала до уваги факт сплати штрафу римському апостольському престолу! З іншого боку, правовий безкрай був характерний і для тих державних установ, чиїм основним завданням мало б стати укріплення діючих законів та громадського порядку. Досить пригадати практику безіменних бланків часів Людовіка XIV у Франції - для довічного ув'язнення в Бастилію вимагалось лише вписати ім'я нещасного у вже готовий документ. Такі бланки мали у своєму розпорядженні не лише члени королівської родини та вищі чиновники, ними король міг розплатитися з фавориткою за проведену ніч! Зневага до законів, суперечність правових систем, одночасно діючих у суспільстві,- одна з найхарактерніших особливостей феодального права.

БУРЖУАЗНЕ ПРАВО

Буржуазні революції в Англії та Франції заклали основи принципово нових правових систем. Потреби нового суспільного ладу була покликана обслуговувати буржуазна юстиція. Основні принципові риси буржуазного права легко прослідкувати уже на прикладі «Декларації прав людини і громадянина» (серпень 1789 р.) - одного з перших документів Великої французької революції:

1. Зрівняння в громадянських правах усіх людей, незалежно від походження. Гарантом цих прав виступає держава, більше того - громадяни мають право на «опір гніту» (ст. 1-2). Головним правом людини виступає її особиста свобода та безпека.

2. Верховна влада в державі належить народу. Прийняття та відміна законів, схвалення основ внутрішньої і зовнішньої політики тощо є

прерогативою виборних народних представництв (ст. 3).

3. Поняття свободи тлумачиться як дозвіл чинити будь-які дії, не заборонені законом. Оскільки закони приймаються в інтересах усього населення, довільні обмеження в інтересах вузьких соціальних груп (землевласників-феодалів, верхівки цехів і гільдій тощо) стають неможливими в принципі. Це сприяє розвитку продуктивних сил і гарантує вільний розвиток особистості.

4. Усі громадяни рівні перед законом, ця рівність поширюється і на можливості доступу до заміщення державних посад (ст. 6). Практика заміщення вищих державних чи військових посад представниками виключно вищих класів (дворянства та духовенства) - нелегітимна.

5. У галузі карного права вводилися презумпція невинності (ст. 9), відповідальність виключно за дії, передбачені як карані законом («немає злочину, не вказаного у законі») та відповідальність винятково в рамках санкцій, що їх встановлює закон - не більше і не менше.

6. Громадянам гарантувалися буржуазні свободи думки, слова і друку, обмежені погрозою «відповідальності за зловживання цими свободами».

7. Подібно до Англії, громадянам було надано право брати участь у визначенні розмірів оподаткування та право притягнення до звіту і відповідальності посадових осіб.

8. Заключна стаття 17 Декларації оголошувала недоторканність та священність приватної власності, рівний захист прав власності усім членам суспільства.

Сучасне буржуазне право розвиває і розширює ці принципові положення, не заперечуючи їх суті. Гарантуються права жінок, расових, національних чи навіть сексуальних меншин. Розширюються об'єми цих прав. Разом з тим, у окремих випадках деякі права дещо звужуються. Так, якщо в роки французької буржуазної революції власник земельної ділянки мав невід'ємне право на надра і повітряний простір, то тепер спостерігається прямо протилежний підхід. Загалом же, сучасна концепція прав людини визнає за усіма людьми певні природні та невід'ємні права (на життя, на власність, на особисту свободу, на захист честі і достоїнства, на свободу пересування, вибір місця перебування і проживання, на участь в управлінні державою, на отримання достовірної інформації тощо). Як правило, об'єм цих прав встановлюється міжнародними документами і конвенціями. Вони не можуть довільно бути відмінені чи обмежені, а обов'язки — розширені державними актами. Крім того, ці права у разі потреби мають судовий захист, незалежно від характеристик особи, яка потребує захисту. В якості прикладу можна привести рішення Європейського суду з прав людини (липень 1999 р.) за позовом торговця наркотиками, над яким п'ятеро французьких поліцейських вчинили насильство у 1991 р. За моральний та фізичний збиток Франція має виплатити позивачу штраф у розмірі 100 тис. доларів. Привілеї тих чи інших соціальних груп, чи дискримінація людей за расовими та іншими ознаками не допускаються, пільги та переваги для

окремих груп (інвалідів, пенсіонерів) можуть бути встановлені лише у відповідності з законом.

ДВІ ГОЛОВНІ СИСТЕМИ БУРЖУАЗНОГО ПРАВА

Історично склалося так, що сучасне буржуазне право існує у формах двох основних систем - континентальної та острівної. Історичною батьківщиною першої вважається Франція, другої - Англія та її колишні колонії. Характерною особливістю континентальної системи виступає її опора на кодекси, острівна - заснована на судових прецедентах. Переваги і недоліки кожного підходу зрозумілі. Так, в країнах континентальної системи права відповідальність можлива лише за дії, передбачені як карані у законі. Злочинець усвідомлює караний характер своїх дій, рішення судді легко піддаються контролю зацікавлених сторін і оскарженню. Недоліком цієї системи є її певна закостенілість - неможливо покарати фізичну чи юридичну особу, якщо це прямо не передбачено законом, - навіть якщо дії цієї особи

завдають вагомої шкоди суспільним чи приватним Інтересам. Наприклад, наприкінці XIX ст. з'являються перші порнографічні карточки (жінка злягається з поні), в 70-х роках XX ст. на Заході поширюються перші злочини, пов'язані з комп'ютерною технікою, - несанкціоноване проникнення у чужу базу даних, створення і поширення комп'ютерних вірусів тощо. А законодавець якийсь час просто не встигає за цими змінами. На пам'яті українських громадян діяльність різноманітних пірамід і трастів, компаній «товари -поштою» і т. п. Парадокс полягав у тому, що, незважаючи на очевидну підозрілість усіх цих МММів, Тибетів, Імперіалів, формальних підстав для притягнення до кримінальної відповідальності чи навіть просто призупинення їх діяльності не існувало аж до моменту повної зупинки ними виконання своїх зобов'язань перед акціонерами.

Принципово інший підхід практикується в країнах т. зв. острівної системи. Кодексів тут не існує як таких, їх замінюють прецеденти, тобто судові рішення, винесені щодо конкретної справи. Надалі вони використовуються як зразок, судді діють ніби по аналогії. У випадку виникнення карної або цивільної справи, яка не мала прецедентів у минулому, суддя на свій розсуд виносить рішення по аналогії з певними подібними вироками. По суті, такий суддя виступає в якості творця норм права. Що ж стосується зацікавлених сторін, вони можуть або погодитися з винесеним рішенням, або вимагати передачі справи у суд вищої інстанції для її перегляду і винесення рішення по суті. Зрозуміло, що у кожному випадку витрати на послуги адвокатів (до речі, дуже і дуже значні) лягають на учасників судового спору. В принципі, навіть повний бідняк може розраховувати на висококваліфіковану юридичну допомогу, якщо зуміє зацікавити адвоката - чи то відсотком від виграної суми, чи то можливістю створення собі гучного імені на здавалось би «мертвій» справі. Проілюструємо це на прикладах. У 1998 р. увага громадян Канади була притягнута до судового процесу двох лесбійок, які проживши разом десять років вирішили розлучитися. Суд нижньої інстанції визнав претензії однієї з партнерш на аліменти безпідставними. Тоді справу було передано у суд

провінції Онтаріо, який постановив, що виключення гомосексуальних пар із законодавства щодо сім'ї є дискримінаційним. Зрештою партнерки помирилися, хоча в принципі справа могла б бути передана на розгляд і вище. Але прецедент уже створений, і наступні справи такого характеру розглядатимуться по аналогії. Навесні 1999р. у Великобританії суд виніс рішення, яке створило дуже важливий прецедент. Співак Елтон Джон виграв процес проти папараїт, які фотографували гостей на вечірці, що проходила у маєтку співака. Відтепер подібні дії стануть караними автоматично, що повинно дещо остудити запал надто причіпливих репортерів. Знаменитості можуть зітхнути полегшено.

Можливі випадки, коли санкції, передбачені існуючим законом, виявляються недостатніми. У суддів судів континентальної системи можливості обмежені кодексами - від і до. Наприклад, підліток зухвало порушує правила дорожнього руху на мопеді чи мотоциклі, створює надмірний шум у вечірні чи ранкові години тощо. Його можна покарати штрафом, накладеним на батьків, вилучити транспортний засіб, але далеко не кожного такі покарання виправлять і утримають від подальшого повторення правопорушень. Американські судді у таких випадках можуть винести цілком оригінальне рішення. Наприклад, зобов'язати порушника протягом кількох місяців відвідувати розтин трупів жертв дорожніх пригод у міському морзі. Неповага до рішення суду, якщо така буде виявлена, каратиметься більш суворо, ніж бучні розваги на мотоциклі,- роками ув'язнення чи величезним штрафом. Трапляються прецеденти, коли зловмисники роками здійснюють незначні правопорушення, розраховуючи на адміністративну відповідальність. На-приклад, Дж. Харт, власник скляної фірми «Кришталь» у Нью-Йорку, нерідко піднаймав людей, які на замовлення... розбивали вітрини магазинів. Засклення пошкоджених віконниць принесло Харту 150 тис. доларів чистого прибутку. У 1998р. нью-йоркський суддя оцінив талант підприємця п'ятьма роками тюремного ув'язнення. Подібні приклади можна наводити десятками.

Безсумнівно, що острівна система права має і свої, що називається, правила гри. Так, по-перше, судам однієї інстанції не рекомендується приймати рішення, які сильно відрізняються між собою. Якщо за крадіжку батона ковбаси один суд накладає штраф, то інший може дати кілька тижнів суспільних робіт, але аж ніяк не розстріл. Хоча і тут є свої особливості. Наприклад, в ході «монікагейту» президента Клінтона виявилася цікава юридична деталь. Якби він займався оральним сексом не на території столичного округу Колумбія, а на кілька кілометрів південніше, то за законами даного штату формально міг би отримати до п'яти років ув'язнення! А загалом закони майже половини американських штатів передбачають відповідальність за збочений секс навіть за умови обопільної згоди партнерів.

Друге правило - рішення вищих судів є обов'язковими для нижчих і для самих вищих. Третє - формально звернення до прецедентів у часі не обмежене, але фактично воно ніколи не йде далі початку ХІХ ст. Це й

зрозуміло - у тій же Англії на поч. XIX ст. понад 200 складів злочину каралися смертною карою. Подібна архаїка цивільних спорів також бачиться маловідповідною для сучасних умов.

Острівна система має й ту характерну особливість, що заплутана прецедентна система вимушує громадян в усьому покладатися на адвокатів. За сотні років юридичної практики накопичилися сотні тисяч чи навіть мільйони прецедентних рішень судів (понад 500 тис. у Англії та понад 2 млн у США), які у принципі можуть бути застосовані при розгляді нових справ. Зрозуміло, що орієнтуватися у цьому морі можуть лише висококваліфіковані юристи. З іншого боку, існуюча система дозволяє громадянам «захищати» свої права там, де, здавалось би, і захищати нічого. Так, злодій-рецидивіст Френсіс Сміт судився у 1998 р. з властями штату Нью-Йорк за позовом у 10 млн доларів. Його відпустили на вихідні з в'язниці, а він забув повернутися. У втраті пам'яті Сміт звинувачує... в'язницю, яка не надала йому належного медичного догляду під час ув'язнення. В'язень Томас Хіггінс, який відбував покарання за зґвалтування і убивство дитини, бачив ущемлення своїх прав у тому, що під час поломки тюремної пральної машини йому нерегулярно змінювали постільну білизну. Інший убивця Ентоні Гілл вимагав 4,3 млн доларів компенсації за своє здоров'я, підірване пасивним курінням у камері - при тому, що й сам курить. Інколи завдяки зусиллям адвокатів подібні процеси тріумфально завершуються перемогою. Мільйонні суми регулярно програються тютюновими компаніями за позовами хворих на рак легенів курців - попередження про шкідливість куріння стали друкуватися на сигаретних коробках аж у 70-х роках. Адвокати беруться, здавалось би, за найбезнадійніші справи - або за відсоток від можливого виграшу, або в надії створити собі ім'я. Недаремно в Америці кажуть, що бідний адвокат така ж дивина, як живий Санта-Клаус чи Білосніжка.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. ВИБОРЧЕ ПРАВО

Першою буржуазною державою, що прийняла конституцію, стала Англія («Знаряддя управління» 1653 р.). Сам Кромвель здебільшого мало зважав на декларовані в цьому документі принципи (розганяв парламент, здійснював військове управління регіонами тощо). Здавалось б, після утвердження основ буржуазного ладу в суспільному житті, Англія повернеться до конституційної ідеї. Однак, у майбутньому ця держава відмовилася від писаної конституції - її замінили чисельні акти конституційного характеру, що постійно поповнюються парламентом. Такий підхід не випадковий, оскільки тривалий час правлячі класи намагалися вказаним способом залишати для себе потенційну можливість порушення громадянських прав нижчих прошарків населення. Перші діючі конституції буржуазних держав з'являються наприкінці XVIII ст. в США (конституція 1787 р. діє з поправками до сьогодні) та Франції (1791, 1793, 1795 і т. д.). Приблизно тоді ж, у травні 1791 р., конституцією (її важко назвати буржуазною) обзавелася шляхетська Польща. Наполеонівські війни прискорили буржуазний розвиток Європи та світу. Писані конституції з'являються в Іспанії (1812 р.), Норвегії (1814р., діє з поправками до

сьогодні), Португалії, Бельгії, Швейцарії. «Весна народів» 1848 р. впровадила конституції в німецьких державах, включаючи Пруссію, в Австрії, Данії, Нідерландах, П'ємонті, Румунії, Сербії, Болгарії. За межами Європи в ХІХ ст. конституціями облаштувалися деякі країни Латинської Америки та Японія. Для конституцій цієї історичної доби характерні високі майнові цензи виборців, позбавлення виборчих прав жінок, часто - наявність вищої палати законодавчого корпусу з числа представників знаті та чиновницької верхівки, а також і система виборів по куріях. Поступово парламенти здобувають право на законодавчу ініціативу, на контроль над урядом та на внесення поправок в урядові законопроекти, утверджується принцип парламентської недоторканності. Конституція Франції 1848 р. вперше вводить таємну процедуру голосування.

У першій половині ХХ ст. виборче право поширюється на жінок (в Новій Зеландії та Австралії - ще до першої світової війни, в решті буржуазних демократій - на період між світовими війнами), касуються різноманітні цензи (крім мінімального вікового) виборців тощо. Після другої світової війни західні держави отримують т. зв. *«конституції другого покоління»*. Характерною рисою цих конституцій є те, що вони в значно більшому об'ємі, ніж попередні, виходять за чисто юридичні рамки, повертаючись обличчям до соціально-економічної тематики. Конституції містять норми, які легітимують зросле втручання держави в економічну та соціальну сфери, роблять менш різкими відмінності між суспільством і державою, збагачують розуміння економічних свобод, вказуючи на їхні соціальні цілі. В цілому слід відмітити суттєве розширення конституційних положень, що зачіпають економічні та соціальні відносини. Прийняття конституцій «другого покоління» в окремих країнах Західної Європи суттєво затримувалося наявністю тоталітарних режимів. Лише крах диктатури Салазара у Португалії, Франко в Іспанії та «чорних полковників» в Греції сприяв появі конституцій другого покоління в цих країнах (відповідно 1976, 1978 та 1975 рр.).

Конституції сучасної доби встановлюють загальне виборче право при прямому таємному голосуванні. Закон може обмежувати право голосу лише за умови недосягнення мінімального віку, громадянської неправоздатності та засудження за деякі тяжкі карні злочини. В деяких країнах досягнення вікового цензу виборців обчислюється за спрощеною схемою - вважається, що усі особи народжені у певному календарному році, мають ніби умовною датою народження 1 січня (це дозволяє брати участь у перших у житті виборах одночасно усім народженим в цьому році). Цікаво, що в окремих країнах (Бельгія, Люксембург, Греція та ін.) участь у виборах є не лише правом, але й обов'язком громадянина. Передбачаються санкції аж до карного переслідування (як правило, спочатку застосовуються адміністративні - відмова у видачі посвідчення водія чи закордонного паспорта, заборона займатися певними видами діяльності, штрафи). Разом з тим, політичні права окремих категорій населення навіть у сучасних умовах в окремих випадках можуть обмежуватися. Останнє особливо характерно для

Великобританії, що пояснюється історичною традицією. В цій країні встановлені надзвичайно жорсткі правила політичної поведінки державних службовців у політичній сфері, якщо вдатися до порівняння з іншими західними демократіями. Загальноприйнято, що державний службовець повинен зберігати лояльність до уряду, який перебуває при владі, добросовісно служити цьому уряду, незалежно від своїх політичних переконань. Циркуляр 1953 р. приписує державним службовцям дотримуватися стриманості у політичних питаннях: відмовитися від висунення своїх кандидатур на політичних виборах, не посідати будь-яких партійних постів у політичних організаціях, не висловлювати публічно свої оцінки тих чи інших політичних подій тощо. Якщо державний службовець намагається висунути свою кандидатуру на виборах, він попередньо мусить відмовитися від своєї посади. Причому, у випадку поразки на виборах, ця посада за ним не зберігається. Службовець не може оприлюднювати конфіденційну інформацію (не обов'язково секретну чи закриту, не має також значення, якщо обговорювані факти уже відомі громадськості), йому забороняється участь у політичних дискусіях, виключається обговорення вказівок міністра та поточної політики міністерства.

ЕВОЛЮЦІЯ БУРЖУАЗНОГО КАРНОГО ПРАВА ТА ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ

Може видатися дещо дивним, але утвердження буржуазного ладу спочатку призвело до посилення жорсткості карного законодавства. Так, у Англії на 1660 р. 50 складів злочину каралися смертною карою. На початку XIX ст. таких складів злочину уже налічувалося близько 240! Навіть дрібне злочинство каралося шибеницею. Буржуазія не тільки своєрідно захищала недоторканність священної приватної власності. Загалом будь-яка епоха революційної ламки політичного укладу знецінює вартість людського життя. Законодавець, утверджуючи основи нового ладу (який бачиться йому як найсправедливіший із можливих) наївно намагається засобами жорстокого терору боротися з тими відсталими елементами, які не хочуть розуміти величчя епохи, намагаються паразитувати на труднощах чи просто відмовляються «жити чесно». Тут можна проводити паралелі з Великою французькою революцією (якобінська диктатура), Жовтневою революцією 1917 р. в Росії (не тільки сталінський ГУЛАГ, але й жорстока карна відповідальність за дрібні крадіжки «соціалістичної власності», самовільний невихід на роботу, «спекуляцію» тощо) чи «червоними кхмерами» нещасної Кампучії. Відзначимо також надмірну жорстокість процедури страти - колесування, четвертування, публічне повішання тощо. Тут знову ж таки законодавець розраховує на стримуючий фактор покарання. Однак, уже в XIX ст. буржуазія в якості правлячого класу суспільства кардинально переглядає основи карної політики, різко скорочуючи кількість складів злочину, що караються смертю - в тій же Англії у 1861 р. їх залишилося лише 4. Поступово законодавець вилучає з практики членушкодження (наприклад, відрізання язика за богохульство), тілесні покарання (різки, шпідцрутени). Натомість ефективніше використовуються майнові покарання -

конфіскація, штрафи тощо. Принципово новим видом покарання стає заслання у колонії. Саме так були покарані паризькі комунари; заслання у Австралію та Нову Зеландію до 1868 р. застосовувалося британським урядом для бродяг та повій; Росія наводнювала Сибір та Далекий Схід політичне неблагонадійними та колишніми каторжанами. Цим намагалися вирішити дві проблеми: позбавити суспільство від соціальне неблагонадійних елементів та колонізувати територію колоній білими поселенцями. Так чи інакше, сфера застосування смертної кари різко звузилася. Початок XX ст. ознаменувався пошуками засобів боротьби з професійною та рецидивною злочинністю. Цікаво, що робляться навіть спроби визначити науково параметри людей злочинного типу (роботи Чезаре Ломброзо) з тим, щоб саме до них застосовувати більш жорсткі санкції. До рецидивістів застосовують т. зв. превентивне покарання, яке додається після виконання основного. І навпаки - для неповнолітніх та осіб, що вчинили злочини уперше, починають застосовувати умовне засудження (в Англії - з 1887 р., Бельгії - 1888 р., Франції - 1891 р.), що також стало віхою часу.

Коли англійські буржуазні революціонери в січні 1641 р. за вироком суду відрубали голову королю Карлу I, страта стала чи не найяскравішою ілюстрацією нових принципів карного права. Феодальна юстиція вилучала особу монарха з-під будь-якої юрисдикції - світського та церковного суду чи навіть суду перів. Революція поставила цю раніше священну фігуру на один рівень з рештою громадян в питаннях карної відповідальності за державні злочини. Щоправда, пізніше, в ході становлення парламентської монархії, відповідальність за державні злочини з монархів була знята разом з... можливістю чинити такі злочини. Акт про влаштування 1701 р. вводив контрасигнатуру відповідних міністрів на усіх королівських розпорядженнях і циркулярах (ст. 2 Акта). Пізніше, в англійському праві утверджується принцип, що в питаннях державного управління «король не може чинити зла», відповідальність у випадку делікту покладається на відповідного міністра. Але таке розуміння де-факто означає не стільки виключне становище короля у системі суб'єктів карного права, скільки зведення королівських функцій в державному житті до чисто представницьких - без самої можливості вчинення карного політичного злочину. Тим самим, можна говорити про остаточне встановлення принципу рівності громадян перед законом, включаючи карне законодавство (раніше особа монарха була найбільш яскравим прикладом вилученням з-під караючої дії закону привілейованих груп населення).

Французька буржуазна революція пішла набагато далі в питаннях становлення карного права нового типу. Кодекс 1791 р. відмовився від «уявних злочинів» (тобто відьомства, чаклування тощо). Цим же документом судці були зобов'язані неухильно виконувати вимоги закону, аж до заборони тлумачення закону в судовій практиці. Революція відмовилася також від кваліфікованої смертної кари, застосовуючи гільйотину в усіх випадках смертних вироків - щодо короля чи грабіжника, убивці чи шпигуна. Була відкинута безстроковість чи пожиттєвість покарання (за винятком заслання),

заборонені тілесні покарання, скасована конфіскація майна злочинця. У певних випадках допускалася амністія засуджених, але виключно у силу закону. Карне укладення Наполеона I 1810р. вводило принцип «закон зворотної сили немає», тим самим виключалася відповідальність за будь-які дії, не визначені законом злочинними на момент їх здійснення. Разом з тим Укладення 1810р. знову поверталось до ідеї позитивного покарання (до каторги приговорювали на термін і позитивно), тілесних ушкоджень (публічне таврування на правому плечі каторжника). Вводилося поняття рецидивної злочинності, у випадку повторного злочину покарання було важчим (ст.ст. 56—58). Посібники злочину, за невеликим винятком, каралися нарівні з виконавцями та співучасниками (ст. 61). Не було проведено різниці між зумисним злочином та злочином, вчиненим з необережності. Єдиною пом'якшуючою обставиною визнавалося неповноліття (до 16 років) злочинця. Серед переліку додаткових покарань передбачалася, зокрема, і конфіскація майна. Після відбуття каторги звільнений протягом 20 років мав перебувати під наглядом поліції.

Укладення 1810р. було у певному розумінні кроком назад, якщо порівнювати з Кодексом 1791 р. Разом з тим воно мало величезне прогресивне значення: було покінчено з феодалною юстицією (єдине для усієї держави право, єдині для усіх громадян суди без огляду на привілеї тих чи інших соціальних груп), заборонялася зворотна дія законів, з-під санкції закону вилучалися злочини проти релігії.

Якщо проаналізувати позитивні зміни у карному праві провідних буржуазних держав у XIX ст., можна відзначити такі спільні моменти:

а) звужується сфера застосування смертної кари (як правило, майнові злочини караються позбавленням волі, а не стратою);

б) проходить поступова відміна тілесних покарань;

в) законодавець веде пошук засобів для боротьби з рецидивною злочинністю;

г) пом'якшується підхід до неповнолітніх та осіб, які вчинили злочин з необережності;

д) різко скорочується сфера застосування заслання у колонії як особливої форми покарання за каряї злочини і проступки;

е) передбачаються умовні покарання та дострокове звільнення злочинців, що стали на шлях виправлення;

є) законодавець силою санкцій намагається боротися не тільки зі здійсненими деліктами, але й супроводжуваними причинами і явищами (наприклад, примусово лікувати хронічних алкоголіків-злочинців).

Разом з тим смертна кара зберігається у законодавстві усіх без винятку країн світу. Спроби німецького рейхстагу при першому обговоренні Карного кодексу 1871 р. виключити смертну кару з переліку покарань зіткнулися з рішучим опором виконавчої влади в особі канцлера. Законодавство буржуазних країн в цей період передбачає дуже жорсткі заходи не тільки щодо революційних груп і організацій (наприклад, анархістів), але й проти неекстремістських політичних течій. У Німеччині, Японії, Франції, інших

країнах приймаються закони, за якими карному переслідуванню піддаються члени соціалістичних партій, міжнародних робітничих організацій, учасники мітингів і страйків.

XX ст. і особливо його друга половина ознаменувалися такими еволюційними змінами в карному законодавстві, судовій кримінальній практиці та у системі покарань за карні злочини:

а) після другої світової війни повсюдно, без винятку, перестають вважатися карними злочинами політичні дії, не пов'язані із застосуванням насильства. Навіть заклики до зміни суспільного ладу чи до порушення територіальної цілісності держави не переслідуються, якщо тільки така пропаганда не пов'язана з терористичною діяльністю;

б) законодавець встановлює посилену і безстрокову відповідальність за злочини проти людства, геноцид за расовою чи етнічною ознакою;

в) залишається і навіть посилюється відповідальність за майнові злочини, пов'язані з ухиленням від сплати податків. Держава намагається захистити свої економічні інтереси з допомогою дуже жорстких санкцій;

г) широко застосовуються покарання, не пов'язані з позбавленням волі. В правовій думці утверджується переконання, що перебування в місцях позбавлення волі допомагає професійній злочинності рекрутувати нові кадри. Крім того утримання в'язнів лягає важким тягарем на державний

бюджет. Штраф, суспільні роботи, заборона займатися певними видами діяльності та інші покарання, не пов'язані із позбавленням волі, у нетяжких випадках мають перевагу над жорсткими санкціями;

д) проходить певна лібералізація режиму утримання в'язнів. Так, у розвинутих буржуазних демократіях питання праці ув'язнених вирішується на добровільній основі - в'язень має змогу, але не обов'язок заробити певні суми. Подекуди практикується звільнення в'язнів засуджених за нетяжкі злочини на вихідні і навіть надання їм щорічної відпустки (Швеція).

Особливо дискусійним на сучасному етапі є питання про можливість застосування смертної кари за карні злочини. Воно по різному вирішується карним правом розвинутих буржуазних країн. Так, європейські країни проголосили право людини на життя непорушним. Умовою для прийняття нових членів до будь-якої загальноєвропейської організації виступає безумовне виключення смертної кари з числа карних санкцій національного законодавства. Порушникам цього принципу загрожує європейська часткова політична та економічна ізоляція. Натомість у Сполучених Штатах Америки, де смертна кара була скасована в 1972 р., Верховний суд 7 голосами проти двох проголосував за її повернення в 1976р. Тоді це питання було залишено на розгляд юрисдикції окремих штатів. Починаючи з Юти (1977 р.), ще 37 штатів відновили смертну кару, а 33 почали її застосовувати. Ще в 12 штатах та федеральному окрузі Колумбія її не застосовують. Законодавство деяких штатів забороняє страчувати підлітків та престарілих, але в 14 штатах жодних вікових обмежень не існує. Хоча за статистикою «вишку» в США дають лише за одне з особливо жорстоких убивств з 500, після відновлення смертної кари в 1976 р. за 20 років було страчено понад 400 злочинців і ще

понад 3200 чекали своєї черги. Лідерами по числу страт виступають південні штати на чолі з Техасом (138 чоловік за 10 років).

Важливою проблемою сучасного карного законодавства залишається боротьба з організованою злочинністю. Юридична практика XX ст. свідчить про часту неможливість притягнення до відповідальності верхівки злочинницьких організацій, таких як північноамериканські гангстерські синдикати чи італійська мафія. Віддаючи накази «лейтенантам» (а ті - рядовим бійцям) боси професійних злочинних організацій залишаються практично недосяжними для закону. Цікаве нововведення в карному законодавстві прийня-

те в США. 1 листопада 1987 р. набув силу пункт 5К 1.1 Федерального керівництва вироками, який дозволяє судді пом'якшувати покарання підсудним, якщо вони «суттєво допомогли слідству чи прокуратурі». Так, у березні 1992 р. був присуджений до пожиттєвого ув'язнення без права на умовно-дострокове звільнення чи не найвідоміший мафіозний «хрещений батько» Джон Готті. Проти нього свідчив його колишній помічник Сальваторе Гравано (кличка Семмі Бик). І хоча свідок визнав себе винним у безпосередньому здійсненні 19 убивств, він отримав усього 5 років. Це було суцього дрібницею у порівнянні з вироком для Готті, який власними руками смертей не чинив. Суд над російським «злодієм в законі» В'ячеславом Іваньковим закінчився вироком - 9 років 7 місяців ув'язнення. Його співучасник Леонід Абеліс, який погодився співробітничати зі слідством, отримав три роки умовно. Як уже вказувалося, буржуазна держава рішуче бореться з несплатниками податків, а також спробами «відмивання» брудних грошей. Подібно до засобів боротьби з мафією (остання, як правило, сьогодні тісно пов'язана саме з економічними деліктами) застосовуються аналогічні методи заохочення. У разі, якщо свідок погоджується дати свідчення без попереднього арешту, він може претендувати не тільки на послуги програми по захисту свідків (зміна зовнішності, документів, надання житла на новому місці проживання), але й на 25 відсотків конфіскованого майна того, на кого подав компромат. Максимальна сума винагороди - 250 тис. доларів. Доцільність подібних новел карного законодавства, звичайно, небезсумнівна - злочинець уникає покарання тільки тому, що підводить під покарання іншого (не обов'язково вищого за рангом) злочинця.

У судовій практиці розгляду кримінальних справ вагомим досягненням слід вважати максимальне утвердження невідворотності покарання. В сучасних буржуазних демократіях ні посада президента чи міністра, ні королівський титул не можуть вивести винного з-під удару. Раніше у подібних випадках на допомогу приходили висококваліфіковані (і високооплачувані) адвокати, сьогодні зацікавлена сторона легко долає цю останню перепону на шляху здійснення правосуддя. В якості прикладу можна навести судовий вирок судді Сьюзен Райт у гучній справі про позов Пола Джонса до президента США Б. Клінтона. Незважаючи на те, що позивачка за 850 тис. доларів відступного погодилася зняти свої звинувачення, суд приговорив діючого президента країни за неповагу до суду

(кривосвідчення під присягою) до штрафу в 90 тис. доларів, а також сплати ще 89483 та 1202 доларів, які підуть відповідно на покриття гонорару адвокатів П. Джонс та на компенсацію дорожніх витрат судді.

Система виконання покарань також переживає суттєві зміни в усіх буржуазних демократіях. Розглянемо ці зміни на загалом типовому прикладі США. В цій країні підраховано, що на утримання одного в'язня уряд витрачає 20-25 тис. доларів на рік. Даний тягар намагаються всіляко полегшити, зокрема в країні з'явилися навіть приватні в'язниці, власники яких не лише отримують від уряду певні суми на утримання в'язнів, але й експлуатують їх дешеvu працю. Найтяжчі злочинці, з терміном ув'язнення 10-25 років, утримуються у в'язницях державного підпорядкування. Тривалі терміни ув'язнення фактично вимушують в'язнів об'єднуватися в білі, чорні, іспаномовні общини, які безперервно воюють між собою. Зрозуміло, що режим утримання і контролю за поведінкою в'язнів тут найсуворіший. Злочинці, які отримали менші терміни ув'язнення за відносно легкі порушення закону (крадіжки, наркотики) утримуються у в'язницях штатів. Цей тип ув'язнення характеризується не лише відносно м'яким режимом, але й максимальною зацікавленістю у виправленні особи злочинця і корекції його соціальної поведінки. На відміну від тяжких «федеральних» в'язнів, тут не лише допускається, але й всіляко стимулюється виправлення. В залежності від суми набраних балів надаються привілеї, всі в'язні поділяються на три групи: хорошу, середню і погану. У кращій групі - комфортні особисті умови проживання: холодильники, ві-деомагнітофони, платний телефон. Підйом о 9-й, відбій о 23.30. Середня група обходиться без холодильників і телефонів, відбій на годину раніше. Найгірші (за бійку чи спробу самогубства) потрапляють до камер-одиночок, де з благ цивілізації лише унітаз, а їжа подається один раз на день. На прогулянку з такого карцера не виводять, ліжко - без постільної білизни. В'язні можуть заробити певні суми на прибиранні території чи інших обслуговуючих роботах (кухня, пральня). Ці гроші на руки не видаються, але їх можна отоварити в магазинчику при в'язниці (спиртні напої та тютюн в ньому не продаються). Усі категорії в'язнів можуть отримувати початкову та середню освіту, для старших діє комп'ютерна програма. Спеціальні програми діють для алкоголіків та наркоманів. Тим самим наполегливо реалізується один із основних принципів покарання - виправлення особи злочинця та адаптація його до майбутнього перебування на волі. Досить цікаве явище - приватні в'язниці. Початок їм було покладено років 15 назад - в період, коли «рейганоміка» намагалася рішуче відмовитися від усіх «зайвих» державних витрат. Сьогодні власними в'язницями і колоніями володіють 18 компаній у двох десятках штатів. Усього тюремний комплекс нараховує 104 приватних установи з 70 тис. «посадкових» місць (дані 1998 р.- Авт.). Платять в'язням 50-70 центів на годину (при середній зарплаті у промисловості - 17 доларів 20 центів). Корпорація «Коррекшн корпорейшн оф Америка» в 1995 р. отримала майже 15 млн доларів чистого прибутку. Як правило, до приватних в'язниць відправляють, що називається, бомжів - нелегальних емігрантів і

таку іншу публіку без громадянства.

Рекомендована література

Ливанцев К. И. История буржуазного государства и права.- Л., 1986.

Складові демократії: Пер. з нім.- К., 1993.

Страхов Н. Н. Основные закономерности становления буржуазного государства и права в Англии, Германии, Франции и Северной Америке.- Харьков, 1978.

Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран.- М.: Юридическая литература, 1984.-С. 280-314, 315-335, 345-347.

Тема 14

СТАНОВЛЕННЯ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ МОНАРХІЇ В АНГЛІЇ УТВЕРДЖЕННЯ ПРИНЦИПІВ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ МОНАРХІЇ. ПОЯВА «ВІДПОВІДАЛЬНОГО УРЯДУ»

Англійська буржуазна революція прискорила капіталістичний розвиток країни. Акти 1646 і 1656рр. звільнили землевласників від усіх феодалських обов'язків щодо держави і перетворили феодалське землеволодіння у повну буржуазну власність. Селянство як клас зникає в Англії у другій половині XVIII ст., його замінюють підприємці-фермери та наймані батраки.

У промисловості було винайдено і впроваджено летучий човник (ткацька промисловість), механічну прятку «Дженні» на 16-18 веретен, нову водяну машину Р. Айкرایта, парову машину Дж. Уатта, удосконалено виплавку чавуну і сталі тощо. Промисловий переворот змінив економічну географію Англії (з'явилися нові міста Манчестер, Бірмінгем, Ліверпуль) та соціальну структуру населення (на поч. XIX ст. в містах проживало дві третини, а в 40-х роках навіть три чверті мешканців країни). Зміни в економіці вели до змін у політиці. Економічне посилення промислової буржуазії та ослаблення старої феодалської аристократії на цьому фоні стимулювали становлення режиму парламентської монархії.

Прийнятий 22 грудня 1694 р. *Трьохрічний акт* установлював, що парламент має скликатися не рідше одного разу на три роки, а термін його повноважень не може тривати більше трьох літ. У 1701 р. був прийнятий *Акт про престолонаслідування* (відомий також як Акт про облаштування). Крім питання про «протестантське престолонаслідування» (за допомогою якого з числа престолонаслідників усувався син Якова II Яків-Едуард), цей документ містив й інші важливі положення. Зокрема, вводилося принципове нововведення- контрасигнатура. На кожному державному акті, крім підпису монарха, мав бути проставлений ще й підпис того члена Таємної ради, який відповідав за законопроект. Контрасигнатура знімала з короля відповідальність за затвердження законів («король не може помилятися»), але переносила цю відповідальність на королівських міністрів. Акт 1701 р. проголошував незмінюваність суддів та недійсність королівського помилування політичних злочинців, справу яких порушувала палата громад. Тим самим: а) король мусив обов'язково сповідувати протестантську віру, що потенційно позбавляло його підтримки папського престолу та католицьких країн; б) у випадку спроби узурпації влади королем чи навіть простого

конфлікту з парламентом можливості монарха були обмеженими - його міністри ризикували опинитися під судом парламенту без надії на королівську підтримку чи помилування, а без підпису міністрів жодне розпорядження короля вважалося недійсним. Цим же актом встановлювалося, що особа, яка посідає будь-яку платну посаду на службі короні або отримує від неї пенсію, не може бути обрана членом парламенту. Тим самим блокувалося створення сильної роялістської партії (на зразок «пенсіонерського» чи «кавалерського» парламенту Карла II) в законодавчому корпусі країни. Наступниця Вільгельма III королева Анна (1702-1714), невеликого розуму, малоосвічена і неенергійна, авторитету королівській владі не додала. Саме в роки її правління (1711 р.) остаточно утвердився принцип невідповідальності монарха за політичні дії («король не може чинити зла») при одночасній відповідальності міністра, чий підпис-контрасигнатура спричинив політичний злочин чи серйозний прорахунок.

У XVII ст. функції уряду країни виконувала *Таємна рада* з числа королівських радників. Після прийняття актів 1701 та 1711 рр. члени цієї Ради опинилися під загрозою судового переслідування з боку парламенту. Щоправда, у королів записався останній аргумент у конфлікті з законодавчою владою - право королівського *вето* на законопроекти, але востаннє воно було застосоване ще в 1707р. королевою Анною (для відхилення білля про шотландську міліцію), після чого уже ніколи не згадувалося. Після смерті Анни на престол зійшла нова - німецька Ганноверська династія. Георгу I, коронованому на англійський престол, було вже 54 роки. Новий король так і не спромігся достатньо оволодіти англійською мовою, зі своїми міністрами спілкувався латиною, а на засідання парламенту взагалі не приходив. У роки його правління на зміну колишній Таємній раді приходить *кабінет міністрів* (сам термін «кабінет» виник значно пізніше.- Авт.). Суть зміни полягала у тому, що члени Ради призначалися королем з власної ініціативи, а міністрів пропонував парламент з числа осіб, наділених його довір'ям. Уже Георг I участі в роботі свого кабінету міністрів не брав. Утвердився принцип затвердження міністрів короною за рекомендацією партії парламентської більшості. Прем'єрство лідера вігів Уолполля (1721-1742) тривало понад 20 років, він фактично відтіснив на другий план королів Георга I (1714-1727) та Георга II (1727-1760). За Уолполля кабінет міністрів дістав свого офіційного главу (раніше дану роль виконував сам король). Цей глава був лідером провідної партії парламенту, а не королівським висуванцем. Нарешті, Уолполль створив ще один важливий конституційний прецедент. Він пішов у відставку зі своїми колегами після того, як його партія втратила парламентську більшість. Уолполля вважають першим англійським прем'єр-міністром.

Використавши заколот у Шотландії 1715-1716 рр., парламент самовільно подовжив термін своїх повноважень із 3 до 7 років, що також стало ознакою часу. Фактично, парламент ставав усе більш незалежним не лише від короля і королівської влади, але й від більшості населення країни (з 7,5 млн тогочасного населення Англії виборців налічувалося усього 150 тис. чол.).

Офіційні парламентські протоколи не публікувалися, більше того - запис і публікація парламентських промов приватними особами переслідувалися у судовому порядку.

У XVIII ст. у гільді виконавчої влади утверджується принцип «відповідального уряду». З Таємної ради виокремлюється кабінет міністрів - орган, який формально не існує ні в законі, ні навіть у теорії. Його засідання проходять таємно, не було навіть постійного місця проведення цих засідань (резиденція на Даунінг-стріт, 12 з'явилася не раніше кін. XIX ст.- Авт.). Спочатку до його складу входила відносно вузька група вищих сановників: прем'єр, лорд-канцлер, лорд-охоронець печатки, лорд-голова Таємної ради, держ-секретар, скарбник. Далі додаються перший лорд *Адміралтейства* і військовий міністр (він же міністр у справах колоній). Це був уже не механічний набір людей із власними симпатіями і концепціями, а згуртована група одностайців з числа представників партії парламентської більшості. Король не міг відправити у відставку свого «королівського міністра», оскільки це б означало бурхливий конфлікт з парламентом. Разом з тим, жодний уряд не міг проводити свою політику без мовчазної згоди палати общин чи, принаймні, її більшості.

Георг III (1760-1820) на початку свого правління спробував диктувати власну волю парламенту. У 1761 р. молодий (22 роки) король створив «міністерство королівських друзів» з числа фаворитів-придворних, без попереднього схвалення міністерських кандидатур у парламенті. Утримуватися при владі цьому міністерству (прем'єри Б'ют у 1761-1763рр. та Гренвілл у 1763-1764 рр.) вдавалося з допомогою хабарів депутатам та політичного терору (справа депутата Уїлкса). Проте уже кабінет Норта (1770-1782 рр.) був скинений з нечуваним скандалом, викликаним поразкою у війні з північноамериканськими колоніями.

У 1783 р. прем'єр-міністром Англії стає 25-річний Уїльям Пітт Молодший (по 1801 р., а потім і в 1804-1806 рр.). Політичне довголіття цього непересічного політика було пов'язане з війною, яку Англія в союзі з іншими монархами Європи вела проти революційної Франції. Поруч з удосконаленнями системи «вільної торгівлі», поліпшенням управління колоніями тощо, Уїльям Пітт Молодший урегулював відносини уряду з парламентом. Ставши де-факто незалежним від королівської влади, кабінет міністрів перебував у прямій залежності від парламенту. Розкол парламентської більшості призводив до кризи кабінету і його відставки, що не завжди було доцільно з огляду на ті чи інші причини, зокрема, на міжнародну обстановку. Новий прем'єр поступово утвердив порядок, за яким уряд може розпустити парламент у разі конфлікту законодавчої і виконавчої влади. Якщо ж і наступний склад депутатського корпусу, обраного на нових виборах, виступає за розпуск уряду, кабінет міністрів повинен піти у відставку. Вперше розпуск парламенту в інтересах збереження кабінету міністрів відбувся у 1784р. Нові вибори Пітт Молодший виграв. У 1785 р. палата общин прийняла аж 5 резолюцій про недовір'я уряду Пітта, але до загострення відносин справа уже не дійшла. Надалі уряд застосовував своє

право оголошувати позачергові парламентські вибори лише тоді, коли був впевнений у власному успіху. Дрібні конфлікти з парламентом ігнорувалися. Вперше уряд потерпів поразку на дострокових виборах 1834р. Цікаво, що новий кабінет лорда Мельбурна продовжував ігнорувати парламентські наскоки, подібно до своїх попередників. З 1834 по 1840 рр. цей уряд 58 разів терпів поразку у парламенті під час розгляду тих чи інших питань, але у відставку уперто не йшов. Загалом на цьому не надто наполягали і самі парламентарі. Вдруге уряд невдало для себе розпустив парламент у 1847 р., програвши наступні вибори. Цей урок був врахований обома сторонами - «вибори - річ дуже дорога, і, у разі невдачі,- дуже образлива». Поступово встановлюється така практика: партія, яка перемогла на чергових виборах, формує уряд. Надалі цей уряд діє автономно. Навіть у випадку розколу у рядах фракції більшості сама фракція намагається не доводити справу до відвертого конфлікту з урядом та до позачергових виборів. Це, в свою чергу, вимагає консолідації у лавах парламентської більшості. Внутрішні конфлікти не виносяться назовні, вони усуваються засобами взаємних консультацій і поступок всередині самої фракції. Уряд намагається уникати конфліктів з парламентською більшістю, утримуючись від застосування свого права на оголошення дострокових виборів, навіть якщо йому не вдається провести через парламент ті чи інші свої кроки. Це й зрозуміло — відкритий конфлікт піде на користь лише політичному конкуренту. Проте, з 1832 по 1867 рр. парламент 10 разів скидав прем'єрів, які переставали задовольняти вимоги більшості. Ці роки дістали назву «золотої ери англійського парламентаризму». Але саме в цей час остаточно оформлюється англійська двопартійна (консерватори і ліберали) система: з'являються постійно діючі партійні центри, нового змісту набирає поняття партійної дисципліни. Здобуття депутатського мандату незалежними кандидатами без підтримки налагоджених партійних структур надзвичайно ускладнюється.

Партії починають дорожити власною перемогою, уникають самої можливості дострокових виборів. Партійна дисципліна вимушує шукати компромісу з тими урядами, що були сформовані самою ж партією відразу після виборів. Склад такого уряду ще на етапі його формування узгоджується з таким розрахунком, щоб були враховані інтереси усіх партійних фракцій. Кабінет міністрів тим самим переживає ще одну принципову еволюцію - це більше не набір лідерів-особистостей, а компромісна група, в якій представлені усі партійні фракції-територіальні, станові тощо.

Таким чином, в кін. XVIII - серед. XIX ст. парламентська монархія в Англії зазнала таких змін і вдосконалень:

- монарх перестав бути фактичним главою виконавчої влади, після невдалих спроб формування кабінету міністрів Георг III самоусунувся;
- формування уряду як вищого органу державної виконавчої влади перейшло до рук парламентської більшості;
- конфлікти між урядами і парламентською більшістю поступово починають вирішуватися у кулуарах - надто висока ціна ризику дострокових виборів;

- остаточно оформлюється двопартійна система, обрання незалежних депутатів без підтримки партійних структур ускладнюється максимально;
- уряд формується парламентською більшістю з урахуванням інтересів усіх її фракцій з метою запобігти можливому розколу у майбутньому.

ВИБОРЧІ ЗАКони 1832, 1867 та 1884-1885 рр.

Англійський парламент поч. ХІХ ст. був виразником інтересів верхівки земельного дворянства та фінансової олігархії. Верхня палата - палата лордів - складалася з тримачів спадкових титулів та ієрархів панівної англіканської церкви. Нижню палату обирали виборці в округах, діюча система виборів була антидемократичною і нелогічною. Так, у 1816р. з загального числа 658 депутатів 487 були обрані в «гнилих» або «карманных» містечках. Таку назву дістали ті виборчі округи, де виборів практично і не було. Містечко могло отримати королівський привілей надсилати до парламенту одного чи двох депутатів ще у ХІН-ХУІ ст. Проходило кількасот років, містечко вироджувалося у звичайне село або навіть луг чи болото, а право зберігалось. Високий майновий ценз, встановлений для виборців, призводив до парадоксів і курйозів. Так, у графстві Б'ют з 14 тис. населення право голосу мав 21 виборець, а назагал у типовому «середньому» англійському містечку 12 виборців обирали 2 депутатів. Згідно Акта 1710р. майновий ценз для пасивного виборчого права був збільшений до 600 фунтів річного доходу у графствах та до 300 фунтів - у містечках. Траплялося, що містечко просто продавало місце у парламенті з аукціону, оголошення про такий аукціон відкрито друкувалися у газетах. Крупні аристократи у межах своїх володінь де-факто призначали депутатів парламенту. Так, герцог Норфолк мав право призначати 11 депутатів, стільки ж мав і герцог Ньюкастл. Королі контролювали в обох палатах парламенту уже сотні місць - за рахунок чиновників, які повністю залежали від службових доходів. Так, король Георг І контролював 271 парламентське місце, Георг ІІ - 257.

Привілейовані містечка розподілялися на території країни нерівномірно. Зокрема, графство Корнуеллс посилало аж 44 депутати від 165 тис. населення. Для порівняння, пів-мільйонний Лондон мав усього 4 місця. Оскільки саме парламент вотивав податки і бюджет та фактично контролював уряд, представництво в законодавчому органі ставало для стрімко зростаючої буржуазії не лише справою принципу і престижу, але й великих грошей. Міг у перспективі виграти від перерозподілу місць у парламенті і робітничий клас Англії.

Велике значення у боротьбі за парламентську реформу мала пропагандистська діяльність дрібнобуржуазного демократа Генрі Гента та статті публіциста Вільяма Коббета, видавця «Щотижневого політичного журналу». Саме вони почали поширювати ідеї впровадження загального виборчого права. Мітинги і демонстрації з вимогою реформ розпочалися у 1819р. 16 серпня 1819р. учасників мітингу на площі Пітерсфільд в Манчестері атакували підрозділи регулярної армії, що брали участь у битві під Ватерлоо. Пізніше ця розправа, в результаті якої загинуло 15 і було поранено 400 чол., дістала назву «побойща під Пітерслоо». Країною

прокотилася хвиля обурення. У відповідь, торій-ський парламент на пропозицію міністра іноземних справ Кеслрі прийняв спеціальні постанови, які обмежували право громадян брати участь у публічних мітингах, забороняли носити зброю, затруднювали видання масових недорогих газет, обмежували право цих газет публікувати і коментувати політичні новини.

З 14млн населення Англії та Уелльсу на поч. ХІХ ст. правом голосу користувалося 300 тис. чол., тобто ледь більше 2,1 відсотка. Тим самим чисельні прошарки буржуазії не могли достатньо захищати власні Інтереси в парламенті. З багатьох питань ці інтереси кардинально розходилися з інтересами великих землевласників, чиє представництво в парламенті було найбільшим. Зокрема, землевласники добивалися підвищення цін на продовольство та сільськогосподарську сировину для промисловості. Під їх тиском парламент прийняв хлібні закони 1815р. та увів у 1819р. високі мита на ввіз вовни. Буржуазії, навпаки, було вигідним здешевлення продуктів харчування і сировини. Перше дозволяло знижувати заробітну плату робітників, друге -здешевлювати англійський експорт. З метою вимусити землевласників піти на поступки промислова буржуазія почала підтримувати і стимулювати широкий народний рух за парламентську реформу. Торійський уряд лорда Ліверпуля (1815-1827) провів низку реформ в інтересах буржуазії. Зокрема, у 1822 р. були знижені ввізні мита на окремі види продовольства і сировини, включаючи бавовну. У 1824 р. парламент скасував закон, що забороняв робітничі професійні спілки - трейд-юніони. Метою цього кроку було протиставлення легальних підконтрольних організацій таємним революційним спілкам. Такі напівзаходи не могли вдовольнити апетити промислової буржуазії, яка вперто рвалася до влади. В кінці 1829 р. буржуазія м. Бірмінгема створює «Політичний союз для захисту суспільних прав» з завданням пропаганди реформи парламенту. За цим же зразком політичні союзи буржуазії виникли і в інших містах. На парламентських виборах в липні 1830 р. прихильники реформ отримали близько 50 місць. Сформований після виборів вігзький уряд графа Грея оголосив себе прихильником реформ. Білль про реформу парламенту, внесений цим урядом, був затверджений нижньою палатою, але відкинутий палатою лордів у 1831 р. Стихійні народні виступи відбулися в Брістолі, Глазго та ін. містах країни. Уряд вігів демонстративно подав у відставку навесні 1832 р., а буржуазні союзи закликали своїх однодумців до несплати податків та масового забирання вкладниками своїх внесків з банків та зберігальних кас.

Король був змушений доручити формування нового уряду лорду Грею. Віги почали погрожувати палаті лордів, що доб'ються згоди короля на розширення цієї палати за рахунок прихильників реформ. 7 червня 1832 р. палата лордів капітулювала і білль про реформу парламенту став законом.

Акт про поліпшення народного представництва в Англії та Уелльсі 1832 р. позбавляв місць у парламенті 56 «гнилих містечок» - ті міста, де налічувалося менше 2 тис. мешканців (загалом 111 місць). Поселення з числом жителів від 2 до 4 тис. чол. почали обирати лише одного депутата (ще

32 вивільнених місця). Таким чином, вивільнилося 143 місця в парламенті. Промислові міста, що вирости за роки промислового перевороту і дотепер ще не були представлені в законодавчій владі, отримали право посилати загалом 65 депутатів. З метою урівноваження цього посилення позицій промислової буржуазії було збільшено представництво сільських округів у графствах - на 65 місць. Додаткові 13 місць були надані сільським округам Шотландії та Ірландії (а усього з врахуванням «міських» округів ці частини З'єднаного королівства отримали 18 нових місць). Право голосу отримали у містах власники будинків, що приносили не менше 10 фунтів річної ренти, а також ви-наймачі цих будинків. Виборці у містах мали сплачувати особливий податок на користь бідних, тим самим з їх числа виключалися робітники і міська біднота. В графствах право голосу надавалося землевласникам, які мали понад 40 шилінгів річного доходу. Орендаторам для допуску до участі у виборах потрібно було вносити не менше 10 фунтів орендної плати на рік.

Число виборців зросло незначним чином: у графствах з 347 тис. до 376 тис. чол., а в містах - з 188 до 256 тис. Промислова буржуазія забезпечила собі певний вплив на питання державного управління, але саме управління продовжувало залишатися в руках аристократії та фінансової олігархії.

На доповнення Акта 1832 р. про парламентську реформу був прийнятий закон 1835р. про реформу муніципальних управлінь. Замість вузьких корпорацій «вільних міщан», тобто в основному верхівки торгівельної олігархії, в містах створювалися муніципалітети. Виборці, до числа яких були віднесені усі платники прямих податків, стали обирати радників терміном на три роки з правом переобрання. Радники

з свого середовища обирали т. зв. олдерменів терміном на шість років. Олдермени з власного середовища щорічно обирали мера. Така процедура виборів була своєрідним компромісом заможних верств міста з метою недопущення гострого конфлікту між окремими групами міської верхівки.

Наступні два десятиріччя історії Англії пройшли під знаком т. зв. *чартизму* (від англійського слова «сЬагІ» - хартія). Суспільство стрімко розпадалося на два нових антагоністичних класи - пролетаріат і буржуазію. Уже 1831 р. в промисловості і торгівлі було зайнято 42% населення, а у сільському господарстві - усього 28%. В середині XIX ст.

в великих містах країни проживало 34% її населення, кількість мешканців Лондона досягла 2,3 млн чол. Тривалість робочого дня в промисловості становила 14-16, а в окремих випадках - і 18 годин. Буржуазія у своїх вузькокласових інтересах ігнорувала потреби пролетаріату. Особливо цей вузькокласовий егоїзм виявився з прийняттям 1834 р. закону про бідняків. Законодавство про бідних діяло у Англії ще з часів Єлизавети I (померла у 1603 р.). Воно зобов'язувало приходи турбуватися про найменш забезпечених осіб. Закон 1834 р. заборонив видання підмоги особам, які її потребували за старим законом. Натомість вводилася підмога у формі харчування і утримання у спеціальних робітних домах. Режим утримання мало чим відрізнявся від тюремного: роздільне утримання дітей і батьків^ чоловіків і жінок, навмисне безглузда праця (тріпання старих канатів,

дроблення каміння), жорстокі покарання за непослух чи невиконання трудової норми. Витрати на бідних різко скоротилися, неімущі намагалися уникнути цих домів, погоджуючись на будь-яку роботу в промисловості. Це в свою чергу дозволяло посилювати експлуатацію.

Робітники приходять до рішення самостійно боротися за реформу парламенту в інтересах власного класу. Перші дві робітничі організації виникли ще у 1836р.- Лондонська асоціація робітників та Великий Північний союз, створений у Лідсі. На першому етапі чартистського руху (до серед. 1839 р.) участь у ньому брала і буржуазія. Вона намагалася використати народні маси для тиску на уряд з метою добитися нової реформи виборчого права та впровадження в життя принципів «вільної торгівлі», зокрема відміни мита на привізний хліб.

8 травня 1839 р. Лондонська асоціація робітників оприлюднила т. зв. *Народну хартію* з вимогами загального виборчого права для чоловіків, таємного голосування, рівних виборчих округів, відміни майнового цензу для кандидатів у депутати парламенту, щорічного переобрання палати общин та оплатності роботи депутатів. На підтримку вказаних 6 пунктів відбулися грандіозні мітинги в Глазго (200 тис. учасників), Бірмінгемі (250 тис.), Манчестері (400 тис.). 4 лютого 1839р. у Лондоні зібрався перший чартистський *Конвент*. У самому русі оформилося два крила - ліве (лідер Джуліан Гарні) з лозунгом народного повстання та помірковане (лідер Вільям Ловетт), що виступало за мирну агітацію і масовий моральний тиск на парламент. На травень 1839 р. петицію чартистів підписали 1250 тис. чоловік. У відповідь уряд заборонив мітинги і розпочав арешти їх учасників. 12 липня 1839р. палата общин більшістю голосів (235 проти 46) відмовилася навіть розглядати хартію. 15 липня в м. Бірмінгемі розпочалося повстання, придушене тільки 17 липня. До кінця літа усі політичні діячі чартистського руху опинилися в ув'язненні, і 14 вересня чартистський керівний орган Конвент оголосив про саморозпуск.

Друге піднесення чартистського руху припадає на поч. 40-х років XIX ст. На конференції в м. Манчестері (липень 1840 р.) була створена *Національна чартистська асоціація*. На чолі її стояв виконавчий комітет з 7 чол., члени асоціації платили членські внески. На поч. 1841 р. в країні було організовано збір 1348 тис. підписів під петицією про звільнення арештованих лідерів чартистського руху. Парламент 27 травня 1841р. цю петицію відкинув. Між тим чисельність Асоціації виросла до 40 тис. членів. 2 травня 1842 р. в парламент була внесена друга петиція з вимогами чартистів, під нею стояло 3315 752 підписи. Питання реформ у ній ставилися набагато різкіше, критика суспільного ладу набула раніше нечуваного звучання: «В той час, як королева отримує на день 165 ф. ст., її чоловік - 164 ф. ст., а архієпископ Кентерберійський - понад 52 ф. ст., тисячі робітників вимушені жити з сім'єю на суму 2-3 пенси в день». Палата общин знову переважною більшістю голосів відмовилася навіть заслуховувати чартистських представників. У серпні 1842 р. країну охопив загальний політичний страйк, придушений після 20 серпня за допомогою масових арештів. Сотні чоловік

були приговорені до тюремного ув'язнення.

У 1843 р. намітилися переміни до кращого в економіці Англії, розпочалося циклічне економічне піднесення. Чартистський рух, ослаблений репресіями попередніх років, поволі згасає. Тим не менш, під впливом народних виступів були прийняті закони, які відчутно полегшували становище робітничого класу та відповідали інтересам буржуазії. Зокрема, в 1842-1843 рр. були знижені мита на привізну сировину і хліб та водночас відмінені на вивіз англійських товарів. На поч. 1846 р. через парламент проведено білль про відміну хлібних мит. У липні 1846р. вігський парламент Росселя відмінив у більшості решту мит, що дозволило знизити ціни на сировину і хліб, здешевити англійські товари та наростити їх експорт.

Особливо важливе значення мав закон про десятигодинний робочий день, схвалений парламентом у 1847 р.

Того ж року розпочалася нова економічна криза. В лютому 1848 р. вибухнула революція у Франції, яка приголомшила Європу. Усе це призвело до реанімації чартистського руху. За кілька весняних місяців під новою петицією підписалося близько 5 млн чоловік. 4 квітня 1848 р. у Лондоні відкрився третій чартистський Конвент, а з 1 травня розпочало свою роботу Національне зібрання чартистів. Щоправда, уже 13 травня делегати цього зібрання припинили свою роботу і розійшлися. Ця хвиля чартизму стала заключною фазою в історії руху. Але значення самого чартистського руху важко переоцінити. Під його тиском правлячі кола Англії були змушені розпочати демократичні реформи: почалася реорганізація парламенту, розвивалося місцеве самоуправління, було проведено в життя закон про охорону фабричної праці та легалізовано тред-юніони, обмежено тривалість робочого дня. Ці завоювання були досягнуті у напруженій боротьбі, коли кожна поступка оплачувалася запеклими, часто кривавими сутичками з поліцією, масовими арештами лідерів руху, роками тюремного ув'язнення і каторги.

У 1857 р. поступово відновлюється боротьба за реформу виборчого законодавства під лозунгами загального виборчого права для чоловіків, таємної процедури голосування та трирічного терміну повноважень парламенту. Ініціатором нового піднесення стали *профспілки*. В 1862 р. в Лондоні був заснований політичний *Союз тред-юніонів*, який поставив реформу виборчого законодавства серед своїх головних завдань. У травні 1865р. вимогу реформи висунула радикальна буржуазія на своїй конференції у Манчестері. Тут був створений Національний союз реформи. Вимоги останнього зводилися лише до розширення числа виборців, а не до загального виборчого права. В листопаді 1865р. помер прем'єр Пальмерстон, який був рішучим противником реформи. 11 травня 1866 р. відбувся грандіозний крах на Лондонській біржі, що отримав назву «чорної п'ятниці». Негаразди в економіці далися взнаки на політиці. Восени 1866 р. рух за реформу став набирати небаченого розмаху: на мітингу в Манчестері було 100 тис. учасників, в Лідсі - 300 тис., в Бірмінгемі - 350 тис., в Глазго -200 тис. і т. д. У лютому 1867 р. в палату общин було внесено новий проект

реформи, який після прийняття кількох додаткових поправок 15 серпня 1867 р. став законом. У «гнилих» містечок відібрали ще 45 місць, з них 44 були передані містам. В самих містах право голосу надавалося особам чоловічої статі, які проживали там протягом останніх 12 місяців, сплачували податок на користь бідних, та винаймали житло, не дешевше 10 ф. ст. на рік. У графствах коло виборців було розширене за рахунок орендарів з прибутком від 12 ф. ст. на рік і вище.

Зменшення цензу для орендаторів та розширення виборчого права для винаймачів житла дещо збільшило число виборців - з 1 млн 400 тис. чол. до 2,5 млн. Воно зачепило не лише буржуазію, але й верхівку робітничого класу. Зміни в середовищі електорату змушували уряд враховувати інтереси нового кола виборців, щоб в майбутньому мати змогу розраховувати на їхні голоси. Зокрема, в 1867 р. уряд консерватора Дізраелі відмінив закон про господарів і слуг, урівняв-ши права підприємця і найманого працівника у суді. В 1875 р. парламент скасував карну відповідальність за порушення договору найму. До цього часу скарги працедавця суд розглядав за відсутності відповідача, стандартно призначаючи три місяці тюремного ув'язнення «винному» робітникові.

У грудні 1884 р. ліберальний кабінет Гладстона провів нову виборчу реформу, яка далі розширювала коло виборців. Майновий ценз для виборців у містах і графствах відмінявся взагалі. Віднині позбавленими виборчих прав залишалися лише жінки, особи чоловічої статі, молодші 21 року, та ті, що отримували допомогу від приходу впродовж 12 місяців. Тим самим число виборців зросло удвічі, досягнувши 5 млн чол. У наступному 1885 р. було проведено реорганізацію виборчих округів. Територію країни було розбито на територіальні округи. Округ з числом виборців до 50 тис. чол. обирав 1 депутата парламенту, з 50-65 тис. виборців - двох, понад 65 тис. виборців - трьох. В результаті, наприклад, Лондон отримав право посилати до парламенту 62 депутати, Ліверпуль - 9, Глазго і Бірмінгем - по 7. Усунення решток пережитків колишньої виборчої системи по суті урівняло вагу голосу кожного виборця, незалежно від місця проживання, і, що більш суттєво, практично незалежно від його майнового стану - осторонь залишалися лише ті, хто перебував на утриманні приходу.

Уже після реформи 1832 р. розпочався процес утворення політичних партій (в сучасному розумінні слова). Боротьба за голоси виборців вимагала не лише структурної перебудови давніх торі і вігів, але й пошуку нових форм організаційної роботи. Ще у 1831 р. консерватори заснували спеціальний Карлтон-клуб для координації діяльності партії у національному масштабі. У 1836р. аналогічний орган з'явився у лібералів. Пізніше консерватори сформують *Національний союз* консервативних та конституційних асоціацій. У 1877 р. буде створена *Національна ліберальна асоціація*.

Розширюється соціальна і національна база колишніх торі та вігів. Під впливом лібералів перебувала не лише верхівка промислової буржуазії, але й пролетаріат, дрібна буржуазія міста і села, більшість інтелігенції. Користувалися ліберали підтримкою і в Ірландії, якій обіцяли т. зв. *гомруль* -

самоуправління. Консерватори розширили свою соціальну базу за рахунок армії, державних чиновників, кліру офіційної англіканської церкви тощо.

Самостійна масова робітнича партія почала оформлюватися на Плімутському конгресі тред-юніонів 1899 р. У 1900 р. на виконання рішень цього конгресу в Лондоні пройшла конференція за участю 129 делегатів від профспілок та дрібних соціалістичних угруповань і союзів. Конференція створила Комітет робітничого представництва для організації виборчої кампанії 1905 р. У рік виборів Комітет було реорганізовано в *Лейбористську партію* (досл. праця, труд). На перших же виборах ця партія провела до парламенту 29 своїх кандидатів, що стало вагомим успіхом третьої політичної сили Англії. Однак, дуже швидко керівництво Лейбористської партії відмовилося від проведення самостійної політичної лінії і опинилося у блоці з лібералами. Лейбористи та ліберали домовлялися про взаємне зняття кандидатур у виборчих округах на користь більш сильного кандидата, спільне голосування в парламенті при обговоренні найважливіших питань тощо.

У 1911р. депутати нижньої палати почали отримувати заробітну плату за свою парламентську діяльність. Ця зміна мала особливо важливе значення для лейбористів, чиї лідери не могли користуватися сторонніми джерелами надходжень (рента, підприємництво, кошти профспілки тощо) без шкоди для свого політичного іміджу. Після першої світової війни почнеться поступовий перехід традиційних виборців *Ліберальної партії* (кваліфіковані робітники, дрібні чиновники, селянство) до електорату лейбористів. Відповідно, двопартійна система Англії, основана на протистоянні лібералів і консерваторів, буде замінена на таку ж двопартійну систему, але уже ґрунтовану на суперництві консерваторів і лейбористів. Ліберальна партія втратить свої колишні позиції однієї з провідних течій в британській політиці.

ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ АНГЛІЇ

НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.

ЗМІНИ В ПРАВІ ТА ПРАВООХОРОННІЙ СИСТЕМІ

Розширення виборчого права (реформи 1832, 1865 та 1884-1885 рр.) стало визначальним чинником демократизації англійського суспільства. Утверджуються і наповнюються новим змістом основні буржуазні свободи.

Свобода совісті, тобто право сповідувати будь-яку релігію, або не сповідувати жодної, була закладена ще в Бред-ській декларації 1660р. На вищі державні посади могли претендувати віруючі будь-якої протестантської церкви, а не лише офіційної англіканської. Обмеження прав католиків у цей час диктувалося міркуваннями національної безпеки. Боротьба католиків Ірландії за урівняння в громадянських правах зумовила, зокрема, і урівняння католицизму з протестантськими конфесіями. Так, введена у 1870 р. конкурсна система заміщення посад на державній службі уже не передбачала дискримінації за релігійною ознакою. Ще раніше, у 1846 р., було деклароване урівняння в правах євреїв, які сповідували іудаїзм. На початку XX ст. навіть демонстративний атеїзм перестав бути перепорою для зайняття будь-яких

посад у системі державної влади, включаючи і членство у парламенті (в текст присяги традиційно включалися згадки про Бога, відмова атеїста «кривити душею» не могла уже служити підставою для позбавлення його повноважень).

Свобода зібрань не декларувалася якимось окреим законом. Більше того, Закон про охорону суспільного порядку 1715 р. дозволяв поліції розганяти збори і мітинги. Однак, поступово устанавлюється практика, коли для організації мітингу чи демонстрації уже не вимагається особливого дозволу властей. На початку XIX ст. мітинг могли розігнати силами регулярної армії (побоїще при Пітерслоо), навіть не особливо рахуючись з кількістю людських жертв. Після того, як реформи виборчого права різко розширили число виборців, зросла здатність найширших верств населення здійснювати ефективний моральний вплив на владні структури. Правляча партія вимушена боротися за виборців в умовах жорсткої конкуренції з боку опозиції. Тепер мітинги розганяються поліцією лише у випадку повної упевненості в тому, що такий розгін не викличе протестів майбутніх виборців. Якщо мітинг перетворився на «шумне збіговисько» з актами вандалізму і насильства, дії поліції по відновленню порядку є, звісно, виправданими. Але навіть найрішучіші протести проти політики уряду не служать більше підставою для розгону мітингу чи демонстрації, якщо їхні учасники дотримуються правил громадської поведінки.

Свобода слова (цензура була відмінена ще у 1695 р.) в XIX ст. набуває нового демократичного змісту. По-перше, право на висловлення власних поглядів отримують раніше заборонені суспільні структури і організації, наприклад, тред-юніони. По-друге, поширюється практика оскарження у суді тих чи інших публікацій, які завдають моральної шкоди громадянам. Особа, яка обгрунтовано вважає себе жертвою публікації, може розраховувати на відчутну матеріальну компенсацію і публікацію спростування згідно вироку суду. В практиці судів усе частіше зустрічаються справи щодо «образи релігії», коли потрібно проводити ризик між дозволеною пропагандою атеїстичних поглядів і недозволеним порушенням громадської моралі (наприклад, порнографією).

На поч. XX ст. гострий конфлікт між верхньою і нижньою палатою парламенту з окремого питання був вирішений на користь останньої, що мало надзвичайно важливі наслідки для парламенту і усієї практики парламентської роботи. У 1909 р. уряд лібералів вніс законопроект про збільшення податку на земельну ренту. Верхня палата, переважну більшість котрої складали аристократи-землевласники, у відповідь відхилила запропонований палатою обшин бюджет. Ліберали заручилися підтримкою депутатів від Ірландії, після чого поставили перед королем Георгом V вимогу оголосити дострокові парламентські вибори. У випадку перемоги лібералів на цих виборах, король для усунення тупикової ситуації у конфлікті мав би провести розширення верхньої палати за рахунок т. зв. «маргаринових лордів» (тобто, як це практикувалося і раніше, надати титул «пера» новим особам за якісь визначні заслуги, як-от розвиток економіки, благочинність

тощо). Причому, таке розширення мало б урівняти у верхній палаті представництво земельної аристократії і верхівки буржуазії, що дозволило б вирішити конфліктну ситуацію з бюджетом і законом. Але ще до проведення виборів лорди відступили, справедливо вважаючи, що «поганий мир кращий від хорошої війни». Після цього нижня палата робить додаткові зусилля з метою закріпити свій успіх. З 1911 р. встановлюється новий порядок розгляду законопроектів. Відтепер будь-який «фінансовий» білл, схвалений нижньою палатою, йде на підпис королеві, без розгляду у палаті лордів. Усі інші законопроекти верхня палата може заблокувати двічі, але після третього схвалення законопроекту палатою общин він стає законом. Таким чином, Акт про парламент 1911 р. остаточно підтвердив верховенство палати общин над палатою лордів, перемогу демократичних принципів над аристократично-олігархічними.

Становить інтерес і еволюція острівної системи права в ХІХ ст. та усієї британської правоохоронної системи - з огляду на те, що в цей час саме Британія подавала світу передові зразки демократії, а її колоніальна імперія охоплювала 33 млн кв. км території в усіх частинах світу, за винятком Антарктиди.

Продовжувала залишатися неоплачуваною посада мирового судді. Акти 1732 та 1745 рр. встановлювали майновий ценз у 100 ф. ст. доходу від земельної власності для осіб, які бажали посісти цю посаду. Члени палати лордів, їх старші сини (спадкоємці титулу і місця у верхній палаті), а також спадкоємці осіб з річним доходом від земельної власності у 600 ф. ст. ставали мировими суддями в силу закону, так би мовити, автоматично. Майновий ценз для мирових суддів був відмінений аж у 1906 р. Заміщення посад усіх вищих суддів відбувалося за рекомендацією лорда-канцлера, за винятком посади лорда - головного судді. Цього останнього призначав король за представленням прем'єр-міністра. У 1832 р. був заснований судовий комітет Таємної ради у якості вищого апеляційного суду для колоній, а також у справах релігійної юрисдикції (тут варто пам'ятати, що в Англії англіканська церква була в значній мірі одержавлена). У 1834 р. був створений *Центральний карний суд*, який міг перебирати у своє провадження будь-яку карну справу. З 1 листопада 1875 р. почав функціонувати Верховний суд Великобританії, що поєднував у собі Високий суд та апеляційну інстанцію з цивільних справ.

Усі судді виконували свої обов'язки практично пожиттєво. Відсутність писаних кодексів в принципі дозволяла виносити суб'єктивні вироки, суворо карати за незначні злочини, допускати інші зловживання. За такої ситуації незгідний з вироком міг захистити свої інтереси в суді вищої інстанції, але це вимагало значних коштів на послуги адвокатів.

У 1782 р. в Англії створюється окреме міністерство внутрішніх справ, а з 1817р. починає діяти поліція у графствах. У 1829 р. була створена поліція Лондона - Скотланд-Ярд (досл. Шотландський двір, оскільки на цьому місці колись розміщувалося представництво Шотландії.- Авт.). Даний орган розслідував карні справи у будь-якій частині країни на свій розсуд,

здійснював нагляд за іноземцями у столиці і за її межами, подавав допомогу місцевим правоохоронним формуванням. У 1874р. була створена Ірландська королівська поліція.

В містах начальник поліції обирався членами *муніципалітету*. Властями графства призначався головний констебль графства. Але місцева поліція не була ані незалежною, ні навіть автономною від центру. Інструкції міністерства внутрішніх справ були для місцевих поліційних формувань обов'язковими, саме міністерство вирішувало питання фінансування місцевих поліційних відділків, воно ж проводило інспекцію їх діяльності.

В Англії пройшли свою апробацію більшість важливих інститутів сучасного права і правоохоронної системи. Так, *Акт про запобігання злочинам* 1879 р. вперше вводив поняття умовного засудження. Якщо умовно засуджений порушував приписи поведінки або здійснював новий злочин під час випробувального терміну, новий вирок виносився без додаткового судового розгляду. З 1871 р. вводиться спеціальний нагляд за рецидивістами, а з 1908 р. рецидивістів у випадку наступного засудження починають карати додатковими (до основного вироку) покараннями - від 5 до 10 років каторжної в'язниці. У 1908 р. з'явився *Акт про неповнолітніх злочинців*, за яким особи у віці від 16 до 21 року повинні були утримуватися окремо від основної частини в'язнів, для них були введені особливі умови ув'язнення. *Акт про звичних п'яниць* 1898р. дозволив скеровувати осіб, що вчинили злочин у стані сп'яніння і були визнані «пияками», у спеціальні лікувальні заклади терміном на три роки.

Саме в Англії винайшла себе система «виправлення працею» та заліків за зразкову поведінку і ретельний труд для ув'язнених за карні злочини. Автором ідеї був капітан Мекончі. У 1840р. він почав управляти каторжанами на острові Норфолк, куди посилали найважчих злочинців. Суть т. зв. прогресивної системи позбавлення волі зводилася до того, що увесь термін ув'язнення розбивався на етапи. На кожному наступному етапі в'язень отримує певні пільги. Просування по етапам залежить від поведінки в'язня. Хороша поведінка полегшує режим, погана - призводить до його погіршення. Регламентується усе: на скільки унцій додається у раціон хліба, каші, супу, коли можеш розраховувати на пудинг, скільки днів на тиждень маєш право користуватися матрасом, на якому етапі до нього додається подушка і т. д. Цікаво, що рецидив серед повторно засуджених після перебування на цьому острові склав ледь більше 2 відсотків (20 з 920, випущених на свободу)! Цю систему удосконалили в Ірландії. В ірландській прогресивній системі останній етап відбуття покарання становить собою напівволю - можливість виходу на роботу з в'язниці без конвою, отримання відпустки тощо. Це допомагає ув'язненому адаптуватися до умов майбутньої свободи.

БРИТАНСЬКА КОЛОНІАЛЬНА ІМПЕРІЯ

Англійська експансія в Ірландії розпочалася ще в XII ст. за Генріха II Плантагенета. Саме Ірландія стала де-факто першою колонією Англії.

Перша англійська колонія в Північній Америці була заснована у 1607 р. Однак, аж до буржуазної революції надбання нових колоніальних володінь

не входили до числа пріоритетів зовнішньої політики держави. Англійські королі боролися за гроб Господній в Палестині (Річард Левове Серце) та за давні лени королівських родин (Нормандія, Анжу, Пуату та ін.) в континентальній Європі. Виснажлива Столітня війна з Францією, загалом малорезультативне втручання у європейські справи під час Тридцятилітньої війни призвели у кінцевому підсумку до зміни зовнішньополітичних орієнтирів. Вихід на політичну арену буржуазії змусив Англію здійснити своєрідну переоцінку цінностей в сфері міжнародного життя. Якщо монархи і феодална знать шукали за межами держави химерної «слави» і нових ленних володінь, не рахуючись особливо з людськими та матеріальними втратами, то буржуазія активно добивалася нових ринків збуту і сировини, нових можливостей прибуткового застосування свого капіталу.

Буржуазна революція серед. XVII ст. вивела Англію на арену боротьби за колоніальний поділ світу. У трьох кривавих англо-голландських війнах 1652-1654, 1665-1667 та 1672-1674 рр. було зломлено опір одного з найважливіших конкурентів. Поступово занепадала колись могутня Іспанія, чий флот відкривав Америку та морські шляхи до далекої Індії. Основним суперником Англії в боротьбі за колоніальний поділ світу після занепаду Іспанії аж до 1789 р. виступала Франція. Інтереси обох країн найгостріше стикалися у Вест-Індії. Тут Англії належала Ямайка, Барбадос та ряд інших островів, а Франції - відповідно Сан-Домінго, Мартиніка, Гваделупа. У Північній Америці Англії належали 13 колоній, що пізніше складуть основу майбутніх Сполучених Штатів, Франція володіла Канадою та Луїзіаною. В Індії англійськими були Мадрас, Бомбей і Калькутта, французькими - Пондішєрі та Чандернагор. Французька революція 1789 р. згодом вирішила і це суперництво на користь Англії - те, що не було захоплене англійцями під час воєн з революційною Францією, Наполеон відпродав Сполученим Штатам (Луїзіана).

У XIX ст. англійська колоніальна експансія поширюється на найвіддаленіші куточки світу. У 1914р. Великобританії належали 57 відсотків території колоній та 71 відсоток залежного населення світу. Іншими словами, колоніальні володіння цієї країни перевищували заморські надбання Франції, Іспанії, Португалії, Голландії та усіх інших колоніальних країн, разом узятих.

За рахунок чого вдалося створити і утримувати цю світову імперію?

Часто територіальні надбання досягалися силою зброї. Так, у 1755 р. воєнне протистояння з французами у Канаді перекинулося навіть на Європу. В 1756 р. між Англією та Пруссією був укладений т. зв. Уайтхолльський союзний договір, спрямований проти Франції. В 1756-1763 рр. тривала Семирічна війна, у яку проти Пруссії і Англії були втягнуті Австрія, Росія, Швеція, Саксонія, більшість німецьких держав. Згодом, до конфлікту підключилися практично усі тогочасні європейські країни. Скориставшись війною, Англія відторгла від Франції Канаду (1760 р.), частину Луїзіани та більшість французьких колоній в Індії. Англійська колоніальна імперія в ході війни була розширена також за рахунок іспанських колоній.

З останньої третини XVIII ст. в англійській торгівлі з Китаєм провідне місце займав контрабандний опіум, виготовлений на бенгальських плантаціях Ост-Індської компанії. Цим не лише викачувалося з Китаю монетне срібло, але й готувалися передумови для наступного військового вторгнення.

Ост-Індську компанію британський уряд обклав щорічним податком у 400 тис. ф. ст., сплачувати який було не під силу. За законом Пітта Молодшого (1784 р.) фактична влада над англійськими колоніями у Індії перейшла до рук *Контрольної ради*, яка призначувалася урядом. Французька буржуазна революція і наступні європейські війни дещо сповільнили британську колоніальну експансію, оскільки основні зусилля армії і флоту були відтягнуті до Старого Світу. Однак, уже у 1815 р. Англія захопила Непал, приєднала до своїх індійських колоній відірвані у Бірми провінції Ассам і Аракан (1826р.), північно-західні провінції Афганістану (1839 р.), індійські князівства Пенджаб і Кашмір (1849 р.).

Експансія наростала і в інших геополітичних напрямках. Так, у 1819р. був захоплений Сінгапур, що встановлювало британський контроль над морськими комунікаціями Європи з Далеким Сходом. У 1839р. Англія захопила порт Аден у зоні виходу з Червоного моря до Індійського океану, в 1841 р.- північну частину острова Борнео і важливий острів Абуан в Китайському морі. У 1839р. розпочалася

війна з Китаєм. Договори 1842-1843 рр., які поклали край цій війні, дозволили надовго закріпитися у переможеному Китаї, зокрема, у Гонконзі.

У 1840 р. англійський флот захопив багаті острови Нової Зеландії, заселені народом маорі. У 1848р. вдалося установити контроль над Оранжевою республікою бурів (вихідців з Голландії”) на Півдні Африки. І хоча після бурського повстання 1852 р. довелося визнати незалежність Оранжевої республіки, вона опинилася у зоні сильного економічного впливу Англії.

В першій пол. XIX ст. розпочалася посилена колонізація і експлуатація Канади та Нового Південного Уеллса (в Австралії”). Якщо у 1800 р. англійські і французькі колоністи в Канаді складали не більше 476 тис. чол., а населення Нсзого Південного Уеллса не перевищувало 20 тис. (в основному засланці), то у 1851 р. після кількох хвиль колонізації біле населення Канади зросло до 2436 тис., Австралії - 438 тис., Нової Зеландії- 27 тис. Торговельний обмін з колоніями дозволяв нарощувати експорт власної промислової продукції, отримуючи дешеву сировину та продукти харчування.

Освоєння колишніх іспанських та французьких колоній Вест-Індії та Карибського басейну базувалося на широкому використанні рабської праці чорношкірого населення Африки. Якщо в 1730 р. до ліверпульського порту було приписано 15 невілнничих кораблів, то в 1792 р. їх уже налічувалося 132. На англійських плантаціях Ямайки в 1690 р. працювало 49 тис. рабів, а до 1820 р. сюди привезли ще 800 тис. невілнників. Високою серед них була смертність. Так, у тому ж 1820 р. на плантаціях Ямайки залишилося 340 тис.

чорношкірих, тобто втрати населення катастрофічно перевищували природній приріст і покривалися лише за рахунок механічного приросту.

Важливим актом англійського уряду стало скасування рабства у колоніях Вест-Індії (з 1833 р., повністю - з 1837 р.). Рабовласники отримали від держави величезну компенсацію - 29 млн ф. ст. Англійський уряд виграв у тому, що було знято загрозу масового повстання рабів. Лондон також розраховував, що звільнена праця дасть позитивний результат у економічному змаганні з виробниками цукру на Кубі і Маврикії.

Уже на середину XIX ст. Англія стала найбільшою колоніальною державою світу: територія її колоніальних володінь у 1850 р., без врахування Індії, становила 11 700 тис. кв. км, а населення цих колоній - 160 млн чол. «Імперія, над якою ніколи не заходить сонце», - так дещо поетично називали її сучасники. Британські школярі розучували віршики Р. Кіп-лінга (того самого, що написав «Мауглі»):

Вокруг земного шара британская вода,
Идут по океану британские суда.

Англійські колонії в др. пол. XIX ст. можна умовно поділити на 2-3 типи. Перший - це т. зв. переселенські, утворені переважно вихідцями з самої Англії. Вони перебували у відносно сприятливому становищі. Населення отримувало режим адміністративної, а далі і політичної автономії. Першою самоуправління одержала Канада. У 1851 р. її населення складало 2,4 млн чол., у 1860- 3,36 млн, у 1870-3,83 млн чол. Ще в кін. 40-х рр. XIX ст. англійський уряд надав канадському парламенту право створювати автономний уряд з числа представників партії, яка зібрала більшість голосів на місцевих виборах. У 1854р. канадським властям було надано право розпоряджатися місцевим земельним фондом, а у 1859 р. знову ж таки з ініціативи британського уряду було скасовано торговельну монополію Компанії Гудзонової Затоки на зовнішню торгівлю цієї поки що британської колонії зі Старим Світом. Це дозволило подолати наростаючу опозицію місцевих сепаратистів та прихильників возз'єднання з США. У 1866 р. уряд Сполучених Штатів посилив тиск на Канаду у питаннях міждержавної торгівлі, намагаючись тим самим стимулювати її розрив з Англією. У відповідь, у грудні 1866 р. англійський уряд погодився затвердити текст конституції, виробленої п'ятьма канадськими провінціями (Верхня Канада, Нижня Канада, Нова Скотія, Нью-Брунсвік та о-в Едуарда). Провінції отримували значну автономію, федеральний парламент складався з двох палат. До нижньої палати кожна провінція посилювала депутатів в залежності від кількості виборців. А до сенату з 72 членів 24 члени комплектувала Верхня Канада, 24 - Нижня Канада та решта 3 провінції надсилали ще 24 сенаторів. Представником корони з правом затвердження законодавчих актів канадського парламенту англійським урядом призначався генерал-губернатор. Вступила в дію нова конституція («Акт про Британську Північну Америку») 29 березня 1867 р. Нове державне утворення дістало назву «домініону». В галузі внутрішнього самоуправління ця держава мала значну самостійність, в подальшому компетентність канадського парламенту та місцевого уряду розширювалася.

Аналогічно ще 1852 р. набула представницького правління з відповідальним міністерством Нова Зеландія, дещо пізніше - Новий Південний Уеллс, Південна Австралія, Вікторія, Тасманія. Правовий статус домініонів тривалий час регулювався *Актом 1865 р. «Про дійсність колоніальних законів»*. Згідно цього документа, закони, що приймаються в домініонах (і колоніях узагалі), не повинні суперечити тим імперським законам, що прямо стосуються даної території. Здавалось би, це мало провокувати постійні конфлікти метрополії і домініонів. Разом з тим втрата 13 північноамериканських колоній у 1776-1783 рр. диктувала імперському уряду досить помірковану лінію поведінки щодо колоній першого типу. Розширення їхніх прав відбувалося еволюційним шляхом, без гострої боротьби та військового протистояння. Так, після затвердження британським урядом у 1900 р., наступного 1901 р. вступила у дію *Конституція Австралійської Співдружності*.

До другого типу колоній належали володіння, населені переважно місцевим населенням, чисельність якого у сотні раз перевищувала колоніальну адміністрацію. Прикладом може служити Індія, де тривалий час вдавалося блискуче застосовувати формулу - «Поділяй і владарюй». Англійські власті штучно підтримували феодальну роздробленість країни, розмежованої на більш ніж 600 князівств. Дешеві англійські товари підривали місцеву промисловість, зокрема текстильну. Ще однією складовою успішного збереження колоніального гніту стала державна політика терору щодо національно-патріотичних сил. Так, після початку 11 травня 1857 р. повстання сипаїв (наймані солдати Ост-Індської компанії) його придушення відбувалося з надзвичайною жорстокістю. Полонених страчували, прив'язуючи до жерла гармати. Звичайно «собівартість» такого розстрілу зростала неймовірно, зате головну роль відігравав психологічний ефект. Згідно місцевих вірувань, душа такого розірваного на шматки загиблого не мала спокою в загробному житті. Одночасно, англійські власті проголосили недоторканність крупних земельних володінь, що стимулювало масовий перехід місцевих поміщиків на сторону колонізаторів. Як один із наслідків цього повстання у 1858р. Ост-Індська компанія була остаточно ліквідована, уся Індія перейшла під безпосереднє управління англійського уряду. Спеціальна прокламація 1 листопада 1858 р., підписана королевою Вікторією, декларувала «твердий намір надати життя усім древнім правам, пов'язаним із землею власністю». Це слід було розуміти як відмову колоніальної адміністрації на майбутнє оголошувати будь-чії володіння власністю англійської корони в надзвичайному порядку. Були реорганізовані вірні сипай-ські частини, збільшено чисельність англійського офіцерського корпусу, артилерія та технічні частини відтоді мали комплектуватися виключно з британців. У 1859 р. повстання сипаїв було остаточно придушене.

Подібна тактика, тобто відхід від відвертого пограбування місцевих ресурсів з допомогою податкового пресу до викачування капіталів більш «цивілізованими» способами (наприклад, засобами монополії зовнішньої

торгівлі), застосовувалася надалі і в інших колоніях другого типу. Зовні це носило характер безкорисливої «опіки над відсталими племенами і народами». Кіплінг в одному з віршів навіть зворушливо писав щодо цього про якийсь особливий «тягар білих».

У 1880р. площа Британської імперії за рахунок нових захоплень складала уже 20 млн кв. км, в кінці сторіччя вона зросла до 33 млн кв. км, а населення імперії в 1900 р. становило 370 млн чол. У 1885 р. було приєднано Бірму, а у 1887 р.-увесь Малаккський півострів. 1877р. до Британії приєднано о-в Борнео і т. д. Однак, найбільші успіхи були досягнуті в Африці. У 1882 р. Англія захопила Єгипет, у 1884 р.- Сомалі, у 1890 р. приєднала Занзібар.

Для забезпечення своїх територіальних претензій у країнах колоніального світу англійський уряд у 1889 р. провів через парламент закон про флот, в силу якого Британія повинна була зберігати перевагу сил на морі над «двома найбільшими морськими державами». На той час такими виступали Франція і Росія, що автоматично вело до загострення військового протистояння з обома цими, поки що лише потенційними ворогами. З Францією справа дійшла до гострих зіткнень: у липні 1893 р.- в Сіамі (Південно-Східна Азія), в 1898 р.- в Судані.

Іноді до третього типу колоній відносять Ірландію, давнє завоювання Англії. Жорстоко розправився з ірландським визвольним рухом 1641-1649 рр. Олівер Кромвель. У 1870 р. буржуазна ірландська Асоціація гомруля (самоуправління) висунула досить помірковану програму політичної автономії Ірландії в рамках Британської імперії. З метою ослаблення ірландського національно-визвольного руху Лондон у ХІХ ст. вдавався до поміркованих реформ. Так, у 1869 р. через англійський парламент було проведено закон про відокремлення в Ірландії церкви від держави (офіційна англіканська церква втрачала колишні важелі тиску на ірландських католиків). У 1885 р. було асигновано 50 млн ф. ст. на викуп землі у ірландських поміщиків з

метою її наступного перепродажу дрібними ділянками місцевим селянам. Тим самим намагалися підірвати матеріальну базу ірландського сепаратизму, провідні позиції в якому на той час належали місцевим поміщикам-дворянам. Однак, уже в 1887 р. консервативний кабінет Солсбері провів т. зв. *Біль про злочини*, що призупиняв у Ірландії дію *Законів про недоторканність особи* та надавав уряду надзвичайних повноважень. Тим самим було вчинено поворот від «політики пряника до політики батога». У 1899 р. консерватори були вимушені повернутися до загравання з ірландським селянством, асигнувавши ще 30 млн ф. ст. на викуп поміщицьких земель з метою їх подальшого перепродажу дрібним власникам. До 1913 р. з 19 млн акрів орної землі 11 млн уже перебували у руках селян. Національна буржуазія Ірландії перебирає прапор визвольної боротьби з рук колишнього лідера - земельної аристократії. У 1905 р. була створена партія *Шінн Фет* (досл. «Ми самі».- Авт.), яка поставила завдання економічного звільнення Ірландії з перспективою створення власного парламенту і досягнення самоуправління. Важливим засобом боротьби

визнавався бойкот англійських товарів. У квітні 1912 р. на розгляд британського парламенту було винесено Білль про гомруль (самоуправління) Ірландії. Передбачалося створення двопалатного (верхня палата призначалася англійським королем) парламенту, чії функції не поширювались би на зовнішню політику, питання війни і миру, зовнішню торгівлю, оподаткування, розпорядження земельною власністю та управління поліцією і армією. Після дебатів в англійському парламенті зі складу Ірландії було «виключено» Ольстер, що викликало протести ірландців. Криза тривала до початку 1914р. і закінчилася доволі хитким компромісом.

Початок ХХ ст. не ознаменував серйозних зрушень у колоніальній політиці Англії та її урядів, незалежно від партійної орієнтації останніх. Якщо домініони продовжували нарощувати свої права, то доля іншонаціональних колоній залишалася невизначеною і складною. Услід за Канадою та Австралією статус *домініона* в 1907 р. отримала Нова Зеландія, а у 1910 р.— Південне-Африканський Союз. Домініони починають претендувати на право самостійно визначати власну зовнішню політику і навіть чинити вплив на політику своєї метрополії. Так, в 1909 р. у складі канадського уряду був створений *департамент зовнішніх справ*, а у 1911 р. ця країна уклала самостійний торговий договір з США без усякої участі Англії.

На імперській конференції, скликаній у Лондоні в 1902 р., у відповідь на заклики центрального уряду збільшити внески домініонів у оборону імперії, Канада оголосила, що її внеском стане створення власного військово-морського флоту. На наступній імперській конференції 1907р. ідентичну позицію зайняла Австралія. Конференція 1907р. прийняла рішення, що віднині імперські конференції повинні скликатися кожних чотири роки, та зафіксувала статус конференції як верховного органу імперії. Крім того, було визначено юридичний статус її учасників - зібрання суверенних і рівних держав, де представник Англії був оголошений «першим серед рівних». Де-юре його становище мало чим відрізнялося від інших, фактично домініони набували рангу самостійних держав. Негайно після завершення конференції англійське *Міністерство колоній* було реорганізоване і перейменоване в *Міністерство у справах домініонів*. Імперська конференція 1909 р. ознаменувалася заявою Нової Зеландії про початок створення власного військово-морського флоту. Конференція 1911 р. закріпила право домініонів брати участь у обговоренні питань зовнішньої політики імперії. Фактично, за півстоліття домініони пройшли шлях від колоній до суверенних держав. Знаменно, що еволюція їх фактичного і юридичного становища проходила мирним шляхом, без кровопролиття, без зіткнень з поліцією і регулярною армією імперії.

Рекомендована література

Краткая Всемирная история. Кн. 1. - М.: Наука, 1967.- С. 310-319,458-473,486-502.

Мортон А. Л. История Англии.- М.: Иностранная литература, 1950.

Страхов Н. Н. Основные закономерности становления буржуазного

государства и права в Англии, Германии, Франции и Северной Америки.- Харьков, 1978.

Хрестоматія по історії держави і права зарубіжних країн.-М.: Юридическая литература, 1984.-С. 166-179.

Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія.- К.: Вентурі, 1995.- С. 72-76.

Тема 15

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК ФРАНЦІЇ у 1814-1914 рр. РЕСТАВРАЦІЯ БУРБОНІВ. РЕВОЛЮЦІЇ 1830 та 1848 рр.

Здобувши перемогу над Наполеоном Бонапартом, монархи європейських країн відновили на французькому престолі династію Бурбонів. Граф Прованський (брат Людовіка XVI) був проголошений французьким королем під іменем Людовіка XVIII. Новий король був змушений визнати де-факто основні результати Великої французької революції: знищення феодальних відносин, буржуазний цивільний кодекс, перерозподіл земельної власності, зміни в адміністративному устрої та апараті. Своєрідною конституцією стала *Хартія 1814р.*, у якій робилася спроба пояснити збереження основних завоювань буржуазної революції ... поверненням до традиційних цінностей. Так, наприклад, Національні збори виводилися з архаїчних «березневих полів», на які збиралися вільні общинники-франки за часів Хлодвіга та його наступників. Хартія 1814р. підтвердила рівність громадян перед законом та рівний допуск до цивільних і військових посад - незалежно від того, до якого стану належав громадянин. Законодавча влада передавалася двопалатному парламенту. Верхню палату перів призначав король, нижню палату депутатів обирало вузьке коло виборців. Активне виборче право надавалося тим громадянам, які сплачували на рік не менше 300 франків прямого податку. Таких у державі налічувалося 100 тис. чол. Пасивне виборче право мали платники прямого податку, не меншого за 1000 франків, їх було усього 15-16 тис. Виконавчу владу короля обмежувала третя гілка влади - судова. Хартія 1814р. проголошувала незмінюваність суддів, що робило останніх більш самостійними у своїх рішеннях. Виконавчу владу очолював король. У його повноваження входило командування армією, призначення на усі посади в державному апараті, право оголошення війни і укладення миру, ведення міжнародних переговорів тощо. Король був частково наділений і законодавчими функціями, оскільки мав право видавати регламенти і ордонанси, необхідні для виконання законів та для безпеки держави (ст. 14 Хартії”).

Принципи Хартії почали порушуватися негайно після її проголошення. Розпочалася чистка державного апарату і, особливо, офіцерського корпусу від республіканців-демократів.

За умовами Віденського конгресу 1814-1815рр. Франція була введена у кордони 1792р., зобов'язана сплатити 700 млн франків контрибуції та утримувати на власній території протягом 3 років 150-тисячну армію антинаполеонівської коаліції.

Усе це не сприяло авторитету королівської влади. Країною ширилися

чутки про майбутнє повернення земельних володінь дворянам. Буржуазія висловлювала своє невдоволення компромісом 1814р. мало не відкрито. Король намагався стримувати невдоволення мас політикою терору. За період *реставрації Бурбонів* у країні було засуджено за політичними звинуваченнями понад 10 тис. чол. Серед них були такі авторитетні особи, як один з найвидатніших полководців Франції маршал Ней. А маршал Брюн, генерал Ремель та ін. діячі попередньої епохи впали жертвами самосуду банд «золотої молоді». Внаслідок чистки з державного апарату було вигнано понад 100 тис. чиновників, 12 тис. офіцерів звільнено з військової служби. Навіть зі складу Академії були виключені 19 видатних учених. Вибори в палату депутатів 1815 р. проходили в обстановці монархічного терору, через що більшість палати склали ультраправі депутати-роялісти. Реакційна законодавча діяльність цієї, за виразом Людовіка XVIII, «незрівнянної палати» викликала заворушення селян, стурбованих небезпекою втрати землі, отриманої в ході революції. Під тиском мас король був вимушений розпустити «незрівнянну палату» у 1816 р. та призначити нові вибори. В новому складі нижньої палати (1816-1820 рр.) більшість становили уже помірковані монархісти, білий терор пішов на спад.

Після смерті Людовіка XVIII королем Франції у вересні 1824 р. був проголошений його брат граф Артуа під іменем Карла X. В роки революції саме Артуа очолював збройні сили еміграції, а після відновлення Бурбонів - крайню праву роялістську опозицію в помірковано монархічних Національних зборах. У квітні 1825 р. було прийнято постанову про виплату компенсації колишнім емігрантам за втрачені під час революції земельні володіння, сума її визначалася у 1 млрд франків. Для покриття цих витрат королем були суттєво підвищені податки, а також знижені відсоткові ставки по облігаціях внутрішньої державної позики (їх тримачами були в основному представники фінансової буржуазії). Того ж, 1825 р. був прийнятий закон про покарання за виступи проти релігії, в якій формі вони б не проявлялися.

Заходи покарання передбачали не лише ув'язнення чи заслання, але й смертну кару з попереднім відсіченням правої руки. Невдоволення діями Карла X було настільки глибоким, що на виборах 1827 р. перемогу здобули ліберали. Перечекавши два роки, король у 1829 р. сформував радикально правий уряд Поліньяка, що складався виключно з колишніх емігрантів. Поліньяк негайно розпочав підготовку до прийняття нової конституції, яка, за задумом, повинна була ізолювати від участі у виборах ліберальну буржуазію. Палата депутатів почала вимагати відставки кабінету і король розпустив її у березні 1830р. Вибори на початку липня 1830р. принесли ще більший успіх лібералам, у новому парламенті прихильниками уряду були лише 145 депутатів з 428. 26 липня 1830 р. уряд Поліньяка опублікував 4 *королівські ордонанси*, які фактично скасовували і без того куцу конституцію. Розпускався парламент, вводилася суворіша цензура для преси тощо.

У відповідь 28 липня в Парижі повстали близько 80 тис. чол. 29 липня король зрікся престолу і втік у Англію. 7 серпня 1830р. королем був

проголошений Луї-Філіпп Орлеанський, який до і після свого обрання намагався будь-що здобути репутацію демократа. Король ходив по Парижу у поношеному одязі і подавав свою руку кожному, хто його вітав.

У 1830 р. Луї-Філіпп увів нову конституцію, яка розширила права *Законодавчих зборів*, скасувала спадковість палати перів і розширила виборчі права буржуазії (240 тис. активних виборців замість колишніх 100 тис.). Спадкове звання перів скасовувалося. Король був позбавлений права видавати закони в обхід парламенту, але за ним зберігалося право законодавчої ініціативи. Крім цього новий уряд провів чистку армії і державного апарату від крайніх реакційних елементів, відновив місцеве самоуправління, а також відмінив усі колишні закони, які розширювали права католицького духовенства. За визначенням німецького економіста К. Маркса, «липнева монархія була нічим іншим, як акціонерною компанією для експлуатації французького національного багатства; дивіденти її розподілялися між міністрами, палатами, 240 000 виборцями та їх близькими. Луї-Філіпп був директором цієї компанії». Франція бурхливо розвивалася: за півтора десятиріччя обороти Французького банку зросли з 6 млрд франків до 44 млрд; довжина залізниць збільшилася у 40 разів; кількість патентів, що видавалася щорічно, виросла у 8 разів у порівнянні з періодом Реставрації (з 250 до 2000); обороти зовнішньої торгівлі зросли вдвічі, прогресувало сільське господарство. Держава всіляко заохочувала ці процеси. Так, уряд надавав величезну підтримку залізничним компаніям: купував за державні кошти необхідні для будівництва залізниць земельні ділянки, будував вокзали і привокзальні приміщення. Зовнішня торгівля перебувала під протекціоністським патронатом держави. Робітничі виступи безжалісно придушувалися урядовими військами (Париж у 1832 та Ліон у 1834рр.). Невдоволення буржуазії викликала лише надто пасивна колоніальна політика - незважаючи на те, що Франція за рівнем розвитку промисловості обіймала друге місце у світі після Англії, пошук нових ринків збуту і сировини проходив мляво.

«Картопляна хвороба» і неврожаї зернових у середині 1840-х рр. поставили Францію на грань голоду. Уряд боровся з голодними бунтами силою зброї. У 1847 р. європейські країни охопила циклічна економічна криза, майже половина промислових підприємств Франції була закрита, безробіття призвело до різкого зниження заробітної плати працюючих (до 30-50 відсотків від докризового рівня). Буржуазія вимагала від уряду Гізо активніших заходів по подоланню кризи. Методи боротьби були дещо специфічними - ліберальна буржуазія, що групувалася навколо газет «Насьйональ» та «Реформа», влаштовувала ... банкети, на яких і лунала критика уряду. Банкет-мітинг 22 лютого був урядом заборонений, його учасники вийшли на демонстрацію, до якої приєдналися національні гвардійці. Наступного дня на розгін демонстрантів кинули регулярну армію. Вранці 24 лютого на вулицях столиці виросло 1500 барикад. Втеча короля Луї-Філіппа призвела до створення тимчасового уряду. Вперше в історії до складу уряду потрапили і двоє представників пролетаріату - Луї Блан та Альбер. 25 лютого

Франція була проголошена республікою. Того ж дня уряд погодився на видання декрету про право на працю. 28 лютого була сформована урядова *комісія праці* (робітники вимагали «міністерства»). Коштів у своєму розпорядженні ця комісія не мала. Під тиском пролетаріату уряд відновив свободу слова і друку, амністував політичних в'язнів, ввів десятигодинний робочий день тощо.

Разом з тим були не лише збережені, але й збільшені усі податки, що існували в період липневої монархії Луї-Філіппа. 16 квітня 1848 р. на Марсовому полі відбулася 100 тис. демонстрація під лозунгом знищення експлуатації людини людиною. Проти демонстрантів були кинуті війська і національна гвардія, однак вони так і не наслідилися відкрити вогонь.

23 квітня відбулися вибори до Установчих зборів. Вони розпочали свою роботу 4 травня. Було сформовано новий уряд - *Комісію виконавчої влади*, до складу якої робітничі лідери Блан і Альбер уже не увійшли. Пропозицію про заснування міністерства праці і прогресу було відкинуто, обмежувалося право народу на подання петицій. 15 травня 1848р. 150 тис. паризьких робітників організували свою демонстрацію, в ході якої проголосили розпуск Установчих зборів і початок формування нового уряду за участю Бланкі, Барбеса, Распайля, Луї Блана, Альбера. Урядові війська зуміли цю демонстрацію розігнати, т. зв. Люксембурзька комісія була розпущена, почалася чистка державного апарату від лівих.

Буржуазія розуміла, якого «джина було випущено з пляшки» в ході антимонархічної революції у лютому 1848 р. Найбільшу небезпеку для неї становили тисячні маси робітників, зайнятих у Національних майстернях. Спочатку на земляні роботи в Солонь були відправлені усі неуродженці Парижа, а 21 червня було видано декрет про звільнення неодружених робітників Національних майстерень (звільненим пропонувалося зачислення до армії). 23 червня розпочалося робітниче повстання, у місті було зведено 600 барикад. Повсталі вимагали розпуску Установчих зборів, суду над членами уряду, виконання декрету про право на працю, виведення військ з Парижа тощо. На барикадах поширювався список нового уряду, який мав би прийти до влади у разі перемоги повстання. Цікаво, що поруч з іменами Бланкі, Прудона, Луї Блана та інших робітничих лідерів у ньому було й прізвище Луї Бонапарта, племінника Наполеона. У повсталих був план дій, розроблений колишнім гусарським офіцером Керсозі. На здійснення цього плану барикади стягувалися до центру столиці. Установчі збори передали усю повноту влади до рук військового міністра Кавеньяка. Під його керівництвом армія 26 червня розправила з повсталими. Близько 11 тис. робітників були убиті, 12 тис.-засуджено до ув'язнення, а ще 4 тис.- заслано у колонії (близько половини з них померли уже у перший рік заслання).

Поразка паризького пролетаріату пояснювалася не лише тим, що проти нього об'єдналися сили буржуазії, армія і поліція, а також і тією обставиною, що проти надмірно претензійних «робітничих» вимог виступили середні прошарки населення, дрібна буржуазія, інтелігенція, селянство і люмпен-пролетаріат. Пізніше *світовий комуністичний рух* урахував ці причини

поразки, намагаючись за будь-яку ціну розширити соціальну базу «пролетарського руху».

ДРУГА РЕСПУБЛІКА ТА ДРУГА ІМПЕРІЯ

12 листопада 1848 р. була прийнята нова *Конституція*, яка проголошувала у Франції буржуазну республіку. Девізом цієї т. зв. *Другої республіки* стало: «Сім'я, праця, власність і суспільний порядок» (як відомо, Перша республіка 1790-х рр. девізом мала «Свободу, рівність, братерство»). Недоторканими залишалися стара організація управління, включаючи і місцеве - муніципалітети, суд та армія. Законодавча влада передавалася однопалатним Національним зборам (750 депутатів). Виборче право надавалося чоловікам з 21 року, ценз осідлості становив 6 місяців. Виконавчу владу очолював *Президент республіки* (ст. 43). Йому було надане право ведення переговорів з іншими державами, оголошення війни і укладення миру, призначення і звільнення міністрів та вищого командного складу армії тощо. Ознакою влади президента стало закріплення у його повноваженнях права помилування (король Франції був позбавлений цього права ще Конституцією 1791 р.). Буржуазія прагнула створити в особі президента такий центр сили, який би став гарантом соціальної стабільності і недопущення повтору подій червня 1848 р. Хоча ст. 19 гарантувала принцип розподілу влад, але призначення суддів і прокурорів також потрапило до президентських прерогатив. Тим самим виконавча влада убезпечувала собі лояльність судової.

На пост президента балотувалися Луї-Наполеон Бонапарт (племінник імператора Наполеона I, засуджений у 1840 р. на довічне ув'язнення за спробу підняти повстання проти Луї-Філіппа Орлеанського), генерал Кавеньяк (душитель паризького червневого повстання 1848 р.), Ледрю-Роллен (лівий республіканець, член Комісії виконавчої влади) та Распайль (від соціалістів). 10 грудня 1848 р. президентом став Луї-Наполеон Бонапарт, який зібрав голоси 5400 тис. виборців від загального числа 7300 тис. Ця перемога була, в основному, забезпечена голосами селянства (75 відсотків населення), яке йшло на вибори під лозунгом: «Геть податки, геть багатів, геть республіку, хай живе імператор!» Як уже вказувалося, республіканський уряд навесні 1848 р. не лише не зменшив колишні податки, але й підвищив їх, зокрема і на земельну власність. Тим самим дрібних землевласників-селян підштовхнули до висновку, що республіка нічим не краща за монархію Бурбонів чи Орлеанів. Ім'я Наполеона асоціювалося у народній свідомості з буржуазними перетвореннями, які закріплювали за селянами їхнє право власності на колишню поміщицьку землю, а також з військовою величчю Франції на поч. XIX ст.

Установчі збори поступилися місцем обраним на основі Конституції Законодавчим зборам. Монархісти усіх мастей (прихильники династій Бурбонів, Орлеанів чи Наполеонів) отримали 500 мандатів з 750, 70 мандатів мали помірковані республіканці, ще 180 - республіканці ліві. Законодавчі збори стали ареною політичної боротьби двох полярних політичних течій -

республіканської і монархічної. 11 червня 1849р. Ледрю-Роллен від імені лівих республіканців виніс на обговорення Зборів пропозицію про віддання під суд президента та усіх членів уряду за порушення Конституції (йшлося про використання збройних сил республіки для боротьби проти свободи і незалежності інших народів). Зайве говорити, що ця пропозиція була відкинута більшістю голосів. 13 червня ліві республіканці спробували влаштувати демонстрацію в Парижі, виступи в Тулузі, Страсбурзі та ін. містах країни. Цей заколот був придушений силою зброї. 34 депутати республіканці були віддані під суд, решта лідерів цієї політичної течії втекли за кордон. Газети і клуби республіканського напрямку були закриті.

31 травня 1850 р. Законодавчі збори прийняли новий виборчий закон, за яким вводився трирічний ценз осідлості та інші антидемократичні обмеження. Близько 3 млн сільських наймитів та робітників-поденників втрачали право голосу.

Стаття 45 Конституції виключала повторне обрання президента. Владі Луї-Наполеона протистояли і дві монархічні течії в Законодавчих зборах - легітимісти, чийм кандидатом на престол був граф Шамбор, та орлеаністи з кандидатурою графа Паризького. Президента підтримувало Товариство 10 грудня, створене з його прихильників і назване на честь перемоги на президентських виборах 1848 р. Користуючись правом призначення вищих посадових осіб, президент призначив командуючого паризьким гарнізоном та начальника столичної поліції з числа своїх прихильників. 2 грудня 1851 р. під приводом захисту Конституції 1848 р. президент здійснив державний переворот. Були заарештовані 16 лідерів опозиції та інші впливові політики - за звинуваченням у «змові проти держави». В прокламації, датованій 2 грудня, президент «іменем французького народу» розпустив Законодавчі збори. Термін повноважень президента був розширений до 10 років замість попередніх чотирьох. Розробку законопроектів було передано *Державній раді*. Для урівноваження майбутнього Законодавчого корпусу вводилася друга палата - *Сенат*. У відповідь на переворот ліві республіканці організували «Комітет опору» і вивели на барикади 3—4 грудня кілька тисяч своїх прихильників. Президент придушив цей виступ за допомогою регулярної армії. Близько 2 тис. загиблих за своїм соціальним походженням належали швидше до дрібної буржуазії, ніж до пролетаріату, обезкровленого червневими боями 1848 р. Лояльність основної маси населення президенту була забезпечена формальним поверненням загального виборчого права для чоловіків, звуженого виборчим законом 1850 р. Однак, після перевороту 2 грудня 1851 р. Законодавчі збори, Сенат, Державна рада мали суто формальний дорадчий характер.

14 січня 1852 р. Луї-Наполеон Бонапарт опублікував нову Конституцію. Влада президента, який обирався на десять років, поширювалася не лише на питання управління державою, але й на законодавство (міг проголошувати осад-не становище і видавати декрети, оминаючи парламент. Закони країни також утверджував президент). В листопаді-грудні 1852 р. спочатку Сенат, а потім загальнодержавний плебісцит проголосили президента імператором під

іменем Наполеона III. Цікаво, що в загальних рисах етапи сходження до імператорської влади Наполеона III сильно нагадували еволюцію Наполеона I після відсторонення від влади Директорії у 1799 р. Племінник ніби «двічі увійшов у ту саму річку».

З поваленням Другої республіки змінилася лише форма, але не зміст державної влади. За своєю суттю Друга імперія була диктатурою буржуазії. Зберігалися Законодавчий корпус і сенат, щоправда, в період імперії вони відігравали швидше декоративну роль - засідання їх проходили закрито, звіти не публікувалися. Для заспокоєння мас використовувалися й інші нехитрі прийоми. Так, професійні робітничі спілки очолював ... найближчий родич імператора. Наполеон III своєрідним девізом свого панування обрав лозунг: «Імперія - це мир», маючи на увазі не стільки зовнішньополітичні проблеми, скільки внутрішній спокій. Це, в свою чергу, забезпечувало швидкий прогрес економіки. Національний дохід Франції за період з 1852 по 1869рр. зріс вдвічі. Обороти зовнішньої торгівлі виросли з 3,1 млрд до 8 млрд франків. На зовнішньополітичній арені Франція спільно з Англією завдали ганебної поразки Росії у Кримській війні 1853-1856рр. (народна свідомість сприйняла цю перемогу як своєрідний реванш за 1813р.). У 1859р. Франція у союзі з Сардинією розгромила Австрію, що дозволило приєднати Савойю і Ніццу.

Однак, на фоні цих безперечних успіхів особливо кидалися в очі невдачі внутрішньої і зовнішньої політики. Невигідний торговий договір 1860 р. з Англією відкрив французькі ринки для дешевших і якісніших товарів військового союзника - економіку принесли у жертву політиці. У 1862 р. зазнала краху спроба Франції створити унію скандинавських держав. У 1863 р. закінчилася невдачею спроба Наполеона III втрутитися в російсько-польський конфлікт (повстання в Царстві Польському). В 1867 р. завершилася провалом авантюра з відновленням монархічного режиму в Мексиці. Один з лідерів буржуазної опозиції в Законодавчому корпусі А. Тьєр навіть заявив: «Немає такої помилки, якої б уряд не допустився». В галузі зовнішньої політики це майже відповідало реальному стану справ. Козирною картою імператора залишалася економіка, але з 1867р. у Франції розпочалася циклічна криза виробництва (явище на той час закономірне, але від того не менш неприємне). Погіршення становища всередині країни загрожувало революцією. Імператриця Євгенія визнала: «Якщо не буде війни, моєму сину не правити». Вихід з кризи пов'язується імператорською владою з якоюсь переможною війною, яка б дозволила згуртувати французів навколо свого імператора. Наполеон III починає підшуковувати собі жертву агресії.

В результаті іспанської революції 1869 р. було повалено уряд королеви Ізабелли. Сформований уряд генерала Прім запропонував вакантний престол родичеві прусського короля Леопольду Гогенцоллерну. Наполеон III, вважаючи панування однієї династії в Пруссії та Іспанії загрозою інтересам Франції, почав вимагати від Гогенцоллернів відмови від іспанського престолу. Згода Леопольда викликала у Наполеона III розчарування: «Це мир! А шкода - нагода була дуже доброю!». Услід першій ноті Наполеон III

вимагає гарантій того, що ніхто з Гогенцоллернів ніколи не претендуватиме на іспанський престол. Ввічлива відповідь стривоженого прусського короля була уміло відредагована його канцлером Бісмарком. Текст набував зневажливого тону, хоча позитивний характер відповіді зберігався. Французька буржуазія сама зажадала від Наполеона III і від Законодавчого корпусу оголошення війни Пруссії. 19 липня 1870 р. Франція оголосила її. Проти 508-тисячної прусської армії Наполеон III спромігся виставити усього 220 тис. чоловік. Не було єдиного плану ведення бойових дій. На чолі французької армії стояли бездарні паркетні генерали. Вже у перших боях біля Вейссенбурга і Верта в Ельзасі та біля Спіхерен-Вербаха в Лотарингії французькі війська зазнали поразки і були вимушені розпочати відхід. Французька армія розкололася на дві частини - одна була оточена у фортеці Мец, друга вела криваві бої під Седаном. Генеральна битва під Седаном 1-2 вересня закінчилася ганебною капітуляцією. До прусського полону потрапили 100 тис. солдатів і офіцерів, близько 40 генералів, маршал Мак-Магон і навіть сам імператор Наполеон III. Це стало кінцем Другої імперії.

ПАРИЗЬКА КОМУНА - ПЕРША ПРОЛЕТАРСЬКА ДЕРЖАВА

А) Передумови Комуни

Поразка армії Наполеона III в Седані призвела до падіння Другої імперії. 100-тисячна армія капітулювала через шість тижнів після початку бойових дій. Ще через два дні, 4 вересня, відбулася революція, яка скинула прогнилий бонапартистський режим. У вересні 1870р. в Парижі сформовано 215 батальйонів національної гвардії, тоді ж виникла масова політична організація - Республіканська федерація національної гвардії Сени. Центральний комітет цієї організації згодом став органом керівництва пролетарським повстанням.

Одночасно, у Парижі сформувався буржуазний уряд, що проголосив себе «урядом національної оборони». Пруська армія продовжувала свій наступ і після проголошення Франції республікою. 18 січня 1871 р. в окупованому німецькими військами Версалі прусський король Вільгельм I Гогенцоллерн був проголошений німецьким імператором. Південнонімецькі держави (Баварія та ін.) приєдналися до Північнонімецького союзу і увійшли до складу Німецької імперії. На той час німці скуповували північ та північний схід Франції, тривала облога Парижа. Французький уряд національної оборони, очолюваний генералом Грошю та адвокатом Жулем Фавром, зосередив свої зусилля на досягненні перемир'я з новопроголошеною імперією. Це перемир'я було укладене 28 січня, за його умовами французький уряд погоджувався на здачу столиці, що де-факто означало повну капітуляцію і попередню згоду на найприйнятлівіші умови майбутнього миру. Даний крок пояснювався не лише силою ворога, але й неприязним ставленням французької буржуазії та її уряду до широких народних верств, які творили національну гвардію. В свою чергу, населення Парижа двічі, 31 жовтня 1870 р. та 22 січня 1871 р., намагалося повалити цей уряд.

Для схвалення умов перемир'я з німцями уряд національної оборони 8

лютого провів вибори до Національних зборів. Більшість новообраних депутатів складала відверті монархісти. Головою уряду, сформованого Національними зборами, був призначений Адольф Луї Тьєр. Новообраний уряд спробував придушити революційний Париж з допомогою німецьких багнетів. 1 березня німецькі війська увійшли в столицю Франції, але Центральний комітет національної гвардії віддав вказівку національним гвардійцям уникати будь-якого контакту з ворогом. Вулиці міста спустіли, вікна були завішені фіранками. Через три дні німецька армія покинула негостинний Париж. Уряд Тьєра зрозумів, що розганяти національну гвардію доведеться власними силами. Національні збори, скликані первісне у Бордо, перебираються у Версаль - поближче до бунтівної столиці. В суботу, 18 березня рано-вранці була розпочата спроба захопити артилерію національної гвардії на Монмартських висотах. Війська гвардії вступили у бій. Уже опівдні майже уся дивізія версальців перейшла на бік повсталих гвардійців. Голова уряду Тьєр під охороною озброєних жандармів втік до Версалю. Увечері над Паризькою ратушею було піднято червоний прапор. Повстанці зайняли будівлі департаменту поліції, усіх міністерств, вокзалу, військові казарми. Повстання 18 березня розпочалося стихійно, але надалі влада опинилася в руках Центрального комітету національної гвардії, який і став *першим революційним урядом*.

Серед членів цього революційного уряду найбільшим авторитетом користувалися: робітник-палітурник Луї Ежен Варлен (1839-1871) - один із керівників Паризьких секцій І Інтернаціоналу; робітник-ливар Дюваль (1841-1871) -керівник префектури поліції, а згодом - один із керівників збройних сил Комуни; студент-медик Еміль Ед - генерал Комуни; робітник-капелюшник Шарль Амуру (1843-1871) -представник Комуни в Ліоні та Марселі; власник дрібної пральні Гренє - фактичний міністр внутрішніх справ; Франсуа Журд - делегат (міністр) міністерства фінансів, швець Едуард Пільє - керівник міністерства освіти. До складу ЦК національної гвардії входили робітники, ремісники, художники, літератори. Настільки ж різномірним був його «партійний» склад - бланкісти, прудоністи, неоякобінці, безпартійні з демократичним світоглядом.

Постановою 19 березня Центральний комітет відмінив становище облоги, скасував військові суди і зобов'язав усіх солдатів, які залишалися в столиці, зголоситися до складу національної гвардії. Це були заходи, що свідомо ставили на меті знищення «військового деспотизму». Ліквідуючи постійну армію і поліцію, революційний уряд зберігав в якості єдиної збройної сили національну гвардію, тобто добровільне за своєю суттю народне ополчення.

Виконуючи директиву Тьєра, службовці державних установ перестали виходити на роботу. Вже 19 березня в офіційному оголошенні ЦК національної гвардії заявлялося: «Новий уряд республіки узяв у свої руки усі міністерства і всі адміністративні органи». Управляти міністерствами і відомствами були послані члени ЦК національної гвардії -робітники, студенти, ремісники, журналісти. Досвіду державного управління ці люди,

зрозуміло, не мали жодного, але намагалися компенсувати брак його революційним ентузіазмом.

За час перебування при владі (по 28 березня) Центральний комітет національної гвардії спробував розширити свою соціальну і військову базу. Так, в його постанові вказувалося, що «усі, спроможні до військової служби, громадяни вступають до лав національної гвардії». Були здійснені кроки, спрямовані на зміцнення підтримки з боку широких народних мас: відкладено на різні строки квартирну плату, встановлено шестимісячний мораторій на сплату по векселям, введено безоплатне повернення закладених у ломбард речей першої необхідності їх власникам.

Однак, тимчасовий характер цієї влади був більше, ніж очевидним, перш за все для самого Центрального комітету національної гвардії. Вже 19 березня він у своєму зверненні оголосив, що «тепер наші повноваження вичерпуються і ми повертаємо вам (тобто громадянам Парижа.- Авт.) ваш мандат, бо не прагнемо зайняти місце тих, кого тільки-но змела буря народного невдоволення. Готуйтеся ж негайно до комунальних виборів...». Ці вибори були проведені 26-28 березня, після чого в присутності тисяч людей у приміщенні ратуші була проголошена *Комуна*.

Б) Державний лад Комуни

Вибори до Комуни проходили в умовах загального виборчого права (для чоловіків). Версальський контрреволюційний уряд закликав бойкотувати вибори, і в буржуазних та аристократичних кварталах столиці відсоток тих, хто прийняв участь в голосуванні, був незначним. Комуни обирали в основному трудящі прошарки населення. До її складу увійшли найбільш видатні члени ЦК національної гвардії - Варлен, Дюваль, Журд, Ед, Вайян та ін. Усього було обрано 86 депутатів. 21 з них пізніше відмовилися від своїх мандатів, оскільки здійснювана Комуною політика не задовольняла цих людей. Зрештою в *Раді Комуни* залишилися 25 робітників та 31 представник від інтелігенції і службовців. Це був блок пролетарських та дрібнобуржуазних революціонерів. Більшість у ньому складали дрібнобуржуазні угруповання: нові яacobінци, бланкісти, прудоністи, радикали. Активні діячі *Паризької федерації I Інтернаціоналу* (федералісти) в Раді Комуни перебували у меншості. Найближче до марксизму стояли Л. Верлен, Л. Френкель, Ежен Потье - майбутній автор тексту «Інтернаціоналу». Додаткові вибори відбулися 16 квітня, вони посилили присутність радикальних елементів в Раді Комуни.

Подібно до ЦК національної гвардії, Комуна розглядала себе не як муніципальний орган Парижа, а в якості центрального революційного уряду усієї Французької республіки. З правової точки зору це був нонсенс. Керівну роль в Раді Комуни протягом усього періоду її існування зберігали бланкісти, прихильники дрібнобуржуазного революціонера Огюста Бланкі. Ні він сам, ні його оточення не мали скільки-небудь чітких уявлень про характер майбутньої влади. Рішення приймалися методом спроб і помилок.

Комуна приймала закони, відповідно була вищим законодавчим органом. Але сама ж Комуна здійснювала і виконання цих законів, тобто

виступала і вищим виконавчим органом. Це поєднання в особі одного політичного центру вищої законодавчої і виконавчої влади марксистська думка пізніше потрактувала як «одну з визначних рис Комуни як держави нового типу», зразка для наступних «пролетарських революцій».

Офіційне проголошення Комуни відбулося 28 березня 1871 р. Тоді ж було сформовано 10 комісій, 9 з яких мали чітко визначену компетенцію: фінансова, освіти, юстиції, зовнішніх зносин, праці, промисловості та обміну, суспільних служб, оборони, суспільної безпеки. Роль об'єднавчого центру узяла на себе особлива *Виконавча комісія*, складена з делегатів інших комісій. 1 травня на її базі був сформований Комітет суспільного порятунку.

В діяльності комісій діяв принцип колегіальності при обговоренні питань та персональної відповідальності за виконання прийнятих рішень. На чолі кожної комісії був поставлений делегат (член) Комуни, наділений широкими повноваженнями. У своїй діяльності комісії спиралися на актив, передусім профспілковий. Особливо налагодженою була практика співробітництва з активістами там, де це дозволяли обставини, наприклад в роботі Комісії промисловості та обміну. Вдалою була діяльність Комісії освіти, яка

зуміла прорвати блокаду невизнання і знайти спільну мову з викладачами шкіл, в т. ч. і вищих.

Париж було розділено на 20 округів, на чолі яких стояли муніципальні мерії, що в свою чергу підпорядковувалися Раді Комуни.

Комуна завершила розпочатий Центральним комітетом національної гвардії злам старої буржуазної державної машини і заклала початок створенню «держави нового типу». На підтвердження рішень Центрального комітету були офіційно скасовані постійні армія та поліція. Старий державний апарат, що майже одностайно став на шлях саботажу, був практично негайно замінений новим. На другий день після свого проголошення Комуна оголосила про втрату законної сили усіх розпоряджень Версальського уряду. Було введено виборність зайняття усіх посад: державні службовці обиралися народом, були підзвітні народу, і могли в будь-яку хвилину бути відкликані народом зі своїх посад -принаймні, в теорії. 2 квітня Комуною було прийнято декрет про встановлення максимальної заробітної плати державних службовців. В середньому ж заробітна плата службовців повинна була наближатися до оплати праці кваліфікованого робітника, не перевищуючи 6 тис. франків на рік.

Інтереси боротьби з Версальським урядом, складність внутрішньої і зовнішньої обстановки зумовили реорганізацію апарату державної влади, його еволюцію в бік централізації управлінських функцій. Якщо на першому засіданні Комуни було погоджено, що склад її президії (голова, 2 заступники, 2 секретарі) обирається на тижневий термін, а повноваження Виконавчої комісії обмежуються «проведенням у життя усіх декретів Комуни і усіх постанов інших комісій. Вона нічого не повинна робити без відома Комуни», то уже через місяць було створено орган з надзвичайними повноваженнями. 1 травня 1871 р. було оприлюднено декрет про утворення *Комітету*

суспільного порятунку. Стаття 3 декрету зазначала, що цьому органу з 5 осіб «надається найширша влада над усіма делегатами і комісіями, він буде відповідальний тільки перед Комуною». Загалом централізація управлінського апарату, посилення авторитарного характеру революційної влади диктувалися логікою боротьби. Штати відомств було скорочено (до 75%), для вступу на деякі посади пропонувалося пройти конкурс або витримати іспит на професійну придатність. Самого лише революційного ентузіазму і навіть широкої підтримки мас, як виявилось, не було цілком достатньо для здійснення функцій управління. І хоча привілеї чиновників були скасовані, встановлено максимум їх заробітної плати (і тим самим відсторонено від управління класове ворожі елементи), Комуна була змушена особливо турбуватися про кадровий підбір управлінців. Так, зокрема було піднято найнижчі ставки для державних службовців - це уже здійснювалося декретом від 2 квітня.

Революційний нігілізм швидко змінювався реалізмом і в інших питаннях революційного державного будівництва. Як вказувалося вище, і ЦК національної гвардії і сама Комуна спершу розглядали себе в якості уряду усієї Французької республіки. Зрозуміло, сподіватися, що уся нація погодиться визнати над собою суверенітет столичного муніципалітету, обраного лише частиною населення Парижа, особливо не доводилося. Тому 19 квітня було розроблено і опубліковано план державного перетворення Французької республіки - «Декларацію до французького народу». Республіка визнавалася найбільш правильною формою правління. Усім комунам на території Франції мала бути надана повна автономія, а «кожному французу - повний розвиток його сил і здібностей як людини, громадянина і працівника». Республіка мала об'єднувати ці вільні комуни, організовані за зразком Паризької, їх автономні права повинні були обмежуватися в одному - інтересами сусідів і держави в цілому. Невід'ємними правами кожної окремої комуни оголошувалися:

- 1) комунальний бюджет (встановлення оподаткування і статей витрат), усі місцеві служби, включаючи поліцію, управління майном комуни;
- 2) призначення і відкликання усіх місцевих чиновників і посадових осіб;
- 3) «повна гарантія свободи особи, свободи совісті і свободи праці»;
- 4) постійна участь громадян у справах комуни, яка б забезпечила їм вільне волевиявлення і вільний захист своїх інтересів;
- 5) організація міської оборони і національної гвардії з правом обрання та зміщення командирів.

У цій же Декларації 19 квітня підкреслювалося, що «Париж не вимагає собі більше ніяких місцевих гарантій за умови, що в центральній адміністрації - зборах делегатів союзних комун - він знайде здійснення на практиці цих же принципів». Така постановка питання може розцінюватися як фактична відмова Паризької комуни розглядати себе в якості уряду усієї республіки при збереженні претензій на політичне лідерство: «Париж залишає за собою право провести у себе, якщо він буде вважати за потрібне,

адміністративні і економічні реформи, яких вимагає його населення, створити установи, що сприяють розвитку і поширенню освіти, продуктивності праці, обміну і кредиту і зробити владу і власність загальним надбанням» (!). Ідеї самоуправління набули великої популярності в 60-70-х роках ХІХ ст. завдяки поширенню анархізму. Декларацію 19 квітня слід розглядати швидше як анархістський, а не марксистський, документ. Нечітке окреслення компетенції майбутньої «центральної адміністрації» можна розцінювати як додаткове свідчення відсутності у революціонерів чітких уявлень про майбутнє їх влади.

Декларація закликала народ до здійснення «комунальної революції» (на заклик Парижа спроби встановити комуни здійснювалися в Ліоні, Гаврі, Льежі та ін. містах). Чи була б така революція, в разі своєї дуже мало ймовірної перемоги, революцією пролетарською і соціалістичною? За логікою марксистів, анархізм - дрібнобуржуазна політична течія. Відповідно, і комунальну революцію слід розглядати як дрібнобуржуазну, а не соціалістичну.

Революціонери Парижа вважали свою справу лише початком «комунальної революції», яка знаменує «нову еру експериментальної, позитивної і наукової політики і кінець старого чиновництва та клерикального світу, кінець мілітаризму, бюрократизму, експлуатації ... усього того, що підтримувало рабство пролетаріату» (Ленін). Справді, на обмеженій території французької столиці вдалося за 72 доби «скасувати» стару армію, стару поліцію, старе чиновництво. Однак, створити ефективні нові органи управління виявилось набагато важче.

Тут далось взнаки не лише ідеалістичне ставлення до держави. Чого, наприклад, вартий декрет від 29 березня, який в п. 3 оголошував, що «Всі, здатні до військової служби, громадяни вступають у ряди національної гвардії». Чи, знову-таки для прикладу, Декларація від 19 квітня про збереження єдності Франції, яка проте надалі не буде результатом «деспотичної довільної і обтяжливої централізації». Нова влада наївно переоцінювала власні можливості, силу опору пануючих класів та їх державницької організації, силу звички, традиції. Звідси закономірна прірва між деклараціями і діями. Доходило до парадоксу: Декларація Комуни до французького народу 19 квітня декларує: «повна гарантія прав свободи особи, свободи совісті ... постійна участь громадян у справах комуни через вільне виявлення своїх поглядів, вільний захист своїх інтересів», а днем раніше Комуна постановляє «закрити газети «Вечір», «Дзвін», «Суспільна думка» і «Суспільна користь». Комуна часто, навіть в одному й тому ж документі, проголошує діаметрально протилежні принципи: загальнодемократичні, анархістські і ті, що пізніше будуть розцінені марксистськими істориками як «диктатура пролетаріату на ділі».

Загалом, розглядаючи питання про державний лад Паризької Комуни, слід обережно ставитися до тези про його нібито «пролетарський» характер. Ні Рада Комуни, ні голови її важливіших комісій не були ані комуністами (в сучасному розумінні слова), ані «пролетарськими революціонерами».

Держава, яку вони мріяли побудувати, мала б куди менше рис «пролетарської диктатури», ніж демократії, а впливи анархізму, прудонізму, бланкізму на дії і наміри її провідників були куди сильнішими від марксистських. Друга деталь, на якій варто було б акцентувати увагу - це тенденція до посилення централізації влади в ході боротьби з версальським режимом. Щоправда, самі комунари сприймали її як тимчасову. Для прикладу, в самому Парижі управління усіма 20 округами перейшло до рук особливо призначених депутатів Ради Комуни (а не до місцевого самоуправління, як передбачалося на початках), та цей крок розглядався як тимчасовий і такий, що не зачіпає принципів самоуправління.

Звернемо увагу і на ту обставину, що в певних випадках Комуні вдавалося вирішувати окремі соціальні проблеми навіть більш ефективно, ніж відлагодженому апарату буржуазної держави. Так, передача функцій охорони суспільного порядку до рук Національної гвардії призвела до різкого скорочення проявів злочинності. За 72 дні існування Комуни в Парижі не відбулося жодного серйозного злочину. Вдалося також відносно налагодити освіту. Разом з тим, основна маса питань управління комунальним господарством була фактично провалена. Незначним був і авторитет Комуни за межами бунтівної столиці, особливо неприязно до неї ставилося французьке село. Революційний уряд так і не зумів налагодити постачання продовольства, забезпечити нормальне функціонування транспорту і зв'язку тощо. Ця держава не була повноцінною і в тому розумінні, що не зуміла дати своїм лояльним громадянам задовільного забезпечення тих функцій, задля яких взагалі існує держава: сприятливого міжнародного становища, стимулювання поступального розвитку економіки, захисту законно надбаної власності від безпідставних реквізицій тощо. І справа тут навіть не в тому, що Комуна «не встигла» - сам суперечливий характер цієї влади не дозволяв навіть припустити, що усі поставлені завдання можуть будь-коли бути виконані за умови дотримання проголошених принципів. Через півстоліття з подібною дилемою зіткнуться Ленін і Сталін. В порушення раніше проголошених принципів «свободи» і «демократії», вони почнуть вирішувати питання побудови «пролетарської держави» засобами червоного терору, насильницької «колективізації» села, фантастичної розбудови системи ГУЛАГу.

В) Соціально-економічні заходи Комуни

Ще ЦК Національної гвардії у перші дні після переможного повстання 18 березня прийняв ряд важливих декретів і розпоряджень. Так, був виданий декрет про призупинку розпродажу закладених у ломбардах речей та про повернення власникам усіх закладів, оцінених у суму до 15 франків. Заборонялося виселення з квартир жильців за несвоєчасну сплату квартирної плати. В ці перші дні були видані декрети про регулярну виплату утримання національним гвардійцям та про виділення 1 млн франків для розподілу суми між жителями міста, які найбільш гостро потребували грошової допомоги.

Паризька Комуна розширила і зміцнила це соціальне законодавство. Зокрема, була встановлена пенсія для дітей загиблих національних

гвардійців, відмінялася нічна праця пекарів, введені пільги для кравців, зайнятих пошиттям мундирів для національної гвардії. Цікаво, що Комуна захищала інтереси не тільки працівників найманої праці -пролетарів, але й дрібної буржуазії. Так, декрет від 17 квітня вводив відтермінування сплати боргів по комерційним векселям. Цей захід буквально врятував тисячі дрібних торгівців і підприємців. Важливе значення мав декрет 16 квітня про передачу в руки робітників і виробничих асоціацій промислових підприємств, залишених їх власниками. В даному декреті цікавими бачаться два моменти. По-перше, п. 2 Декрету передбачав підготувати «доповідь з викладом практичних заходів, з допомогою яких можна було б негайно запустити в дію ці майстерні, але уже не силами господар і в-дезerti рів, які їх покинули, а силами кооперативної асоціації зайнятих у них робітників». Тобто мова йшла про передачу, принаймні, частини промисловості у відання робітничих колективів, а не держави, як потім практикувалося в СРСР та інших «соціалістичних країнах». Спроба Й. Тіто в Югославії передати промисловість робітничим колективам була засуджена усім «соціалістичним світом» як «анархо-синдикалізм», а сам югославський шлях розвитку як небезпечний відступ від марксизму. По-друге, п. 4 Декрету пропонував «заснувати третейський суд, який у випадку повернення господарів повинен буде встановити умови остаточної передачі майстерень робітничим товариствам і розмір винагороди, котру ці товариства повинні будуть сплатити колишнім господарям». Намір оплатити капіталістам їх відчужувану власність знову-таки нагадує не т. зв. червоногвардійську атаку на капітал, здійснену в Радянському Союзі, а, швидше, щось подібне до англійської лейбористської націоналізації частини промисловості у кінці 40-х - на поч. 50-х років XX ст. Тобто, Ленін і Сталін використали досвід Комуни з точністю до навпаки, а їх нібито опортуністичні опоненти були насправді набагато ближчими до ідей «першої у світі пролетарської держави».

25 квітня 1871 р. Комуна прийняла декрет про реквізицію пустуючих квартир буржуазії. Передбачалося, що: «1. Усі пустуючі квартири реквізуються. 2. Ці квартири передаються у розпорядження мешканців обстрілюваних (ворожою) артилерією кварталів». Звернемо увагу, що квартири не конфіскуються (безоплатно), а реквізуються (тобто вилучаються оплатно). Передаються вони не у власність, а у користування осіб, які залишилися без даху над головою внаслідок обстрілів.

27 квітня вийшов декрет про заборону вирахувань із заробітної плати та штрафування робітників їхніми працедавцями. Передбачалося навіть повернути робітникам усі суми вирахувань і штрафів, накладених після 18 березня. Комуна погрожувала судовим переслідуванням порушникам цього розпорядження, причому обґрунтовувала це тим, що «подібного роду покарання (робітників) ... не є результатом скільки-небудь правової юрисдикції». Сама постановка питання цікава тим, що Комуна не відкидає апріорі усталену систему буржуазного права, а навіть шукає в ній обґрунтувань для власної законодавчої діяльності.

Г) Судові органи та карально-репресивна система

Здійснюючи ломку старої буржуазної держави, Комуна не могла не зачепити питання про перебудову судового апарату. Передбачалося оновити його на основі виборів, призначення суддів Виконавчою комісією Комуні розглядалося лише в якості тимчасового заходу. Нижчою судовою інстанцією стали мирові судді, які розглядали незначні карні і цивільні справи. Ця ланка судового апарату комплектувалася з осіб без будь-якої юридичної освіти, як правило, робітників чи ремісників, авторитетних у власному середовищі. Серйозніші злочини мав розглядати особливий суд - *Звинувачувальне журі* за участю присяжних засідателів. Стати присяжним міг будь-який громадянин, що був членом національної гвардії. Ця остання деталь усувала від здійснення правосуддя політичних супротивників Комуні.

Вважається, що саме Комуна започаткувала «пролетарські принципи правосуддя»: рівний для всіх суд, виборність, відповідальність і змінюваність суддів, гласність суду, безплатне здійснення записів актів громадянського стану. Пізніше цей, багато в чому уявний, досвід будуть застосовувати при розбудові судової системи СРСР та його європейських сателітів.

5 квітня 1871 р. був прийнятий *Декрет про репресії*, яким вводився інститут заложенців. Комуна погрожувала Версальському уряду у випадку страт полонених комунарів у свою чергу застосовувати розстріли співробітників і агентів цього уряду. В останні дні Комуні були страчені 64 з 200 узятих заложенців. Серед інших заходів репресивного характеру відмітимо *Декрет про судову відповідальність* 6 членів Версальського уряду (їх майно підлягало секвестру), введення карної відповідальності за дезертирство та деякі інші заходи. Разом з тим, так і не був прийнятий декрет про тотальне закриття реакційної преси, оскільки, на думку комунарів, це стало б «порушенням принципів». Взагалі, у багатьох випадках керівники Комуні намагалися проводити свою політику, що називається, чистими руками, хоча ці правила гри були абсолютно непритаманні їхнім супротивникам. Так, наприклад, не були вилучені кошти з Французького банку, який Комуна розглядала як надбання нації. Натомість Версальський уряд не тільки користувався активами цієї фінансової установи, але й таємно вивіз із Парижа кліше для друкування банкнот.

Декрет від 14 квітня під загрозою революційного переслідування забороняв незаконні арешти, обшуки, реквізиції. Комуна вселяла бездомних в пустуючі квартири утікачів, передавала в руки робітничих колективів покинуті власниками заводи, але рішуче переслідувала мародерство під маскою революційної пильності.

28 травня 1871 р. версальські війська остаточно придушили Паризьку Комуну. Близько 30 тис. її учасників були розстріляні, ще понад 50 тис. - відправлені на каторгу, у в'язниці, на заслання. Марксистська історіографія, з одного боку, вказує на чисельні помилки нібито допущені комунарами, як-от відмову від негайного наступу на Версаль, недостатню політичну організацію і відсутність партії робітничого класу, поблажливу репресивну політику тощо, з другого боку, вимушено визнає, що у 1871 р. пролетаріат

самого лише Парижа не мав найменших шансів на перемогу. Приблизно 100 тис. жертв цієї авантюри революціонерів ціною власного життя дозволили класикам марксизму внести необхідні зміни і доповнення в теорію. Так, Маркс і Енгельс включили до «Маніфесту комуністичної партії» спеціальну поправку про необхідність злому старої державної машини як обов'язкову умову успішної пролетарської революції, а Ленін зміг обґрунтувати положення, що «до соціалізму робітничий клас прийде не інакше як через диктатуру, через насильне придушення експлуататорів». Дивовижно, але ріки крові парижан стимулювали тільки відмову марксистів від еволюційних шляхів побудови омріяного соціалістичного суспільства, тож основна політична ставка була зроблена на організоване революційне насильство.

ТРЕТЯ РЕСПУБЛІКА.

ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД ФРАНЦІЇ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Поразка Паризької Комуни призвела до посилення реакції в країні. У травні 1872 р. був прийнятий закон, за яким організаторам і членам робітничих союзів загрожувало ув'язнення терміном від 3 місяців до 5 років та штраф до 2 тис. франків. Того ж року було прийнято рішення про розпуск Національної гвардії.

Хоча офіційно ще 4 вересня 1870р. була проголошена республіка, питання про форму державної влади залишалося відкритим. У Національних зборах більшість депутатів становили монархісти, щоправда в їх середовищі не було єдності. Легітимісти намагалися відновити династію Бурбонів, а орлеаністи і бонапартисти неодмінно хотіли бачити на престолі представників власних династій. Президентом Третьої республіки в кінці серпня 1871 р. був проголошений Тьєр. Після дострокової сплати контрибуції Німеччині (для цього були проведені дві державні позики) окупаційна армія покинула Францію наприкінці 1873р. Однак, навіть цей політичний успіх Тьєра не міг задовольнити монархічну більшість Національних зборів. Тому в травні 1873 р. Тьєр пішов у відставку, а президентом більшістю Національних зборів на термін 7 років було обрано бонапартиста Мак-Магона. Після тривалих дискусій більшістю в 1 голос Національні збори прийняли в 1875 р. закон, який закріплював *буржуазно-парламентарну республіку*. Того ж року

була прийнята Конституція, яка складалася з трьох органічно пов'язаних між собою законів. Законодавча влада належала двопалатним Національним зборам. До їх компетенції належало прийняття законів, обрання президента, контроль за діяльністю уряду. Палата депутатів обиралася терміном на 4 роки. Із 300 депутатів Сенату 225 обиралися на 9 років, а решта 75 призначалися пожиттєво самими Національними зборами. Чоловікам надавалося загальне виборче право, вибори були прямими. Були позбавлені виборчих прав жінки, військовослужбовці, особи без цензу осідлості (6 місяців) та населення колоній. У випадку потреби Сенат міг бути перетворений у суд над президентом за звинуваченнями про посягання на державну безпеку. Закони приймалися методом човника — передачі від

нижньої палати до верхньої і навпаки, аж до повного узгодження усіх положень документа обома палатами. Президент, що обирався Національними зборами, був наділений широким колом повноважень. Він отримав право розпуску (за згодою Сенату) палати депутатів, право укладення договорів з іноземними державами, включаючи таємні, право призначення і зміщення міністрів, дипломатів і вищого командного складу армії. Йому підпорядковувалася армія, поліція та інші владні структури. Мав президент і право помилування та амністії. Разом з тим акти президента потребували підпису відповідного міністра (контрасигнатури), він не мав права без згоди парламенту оголошувати війну. По своїй суті створений державний лад був компромісом між монархією та республікою.

Вибори 1875 р., проведені на основі нової конституції, дали перевагу республіканцям. Всупереч волі президента Мак-Магона були сформовані республіканські кабінети Дюфора, а згодом - Сімона. 16 травня 1877 р. президент відправив у відставку кабінет Сімона і призначив прем'єром монархіста де Бройля. Цей уряд складався виключно з монархістів, і республіканська палата депутатів відмовилася визнати його. У відповідь, Мак-Магон 25 червня 1877 р. розпустив нижню палату. Нові вибори проходили під шаленим тиском владних структур і церкви, але принесли ще один успіх республіканцям. Вони отримали 335 місць із загального числа 550 депутатів. У січні 1879 р., вичерпавши усі свої можливості, президент пішов у відставку. Національні збори обрали новим президентом поміркованого республіканця Ж. Греві. В швидкому часі республіканці зайняли ключові позиції в державному апараті, «Марсельеза» була знову проголошена державним гімном, а день взяття Бастилії, 14 липня - державним святом. У 1884р. було проведено закон, який забороняв навіть ставити на голосування питання про відміну республіканської форми правління.

В середині 80-х років XIX ст. Франція зіткнулася з соціальним рухом, який дістав назву *буланжизму* і був різновидністю бонапартизму. Військовий міністр (з 1886р.) Булан-же звільнив з армії кількох офіцерів-монархістів, оголосив під час деказвільського страйку, що не дозволить використати армію проти робітників, заявив про необхідність реваншу за поразку у війні 1870-1871 рр. з Німеччиною. Ці демагогічні заяви принесли генералу неабияку популярність - з'явилися його портрети, склалися пісні. Відправлений у відставку в 1887 р., міністр тріумфально переміг на виборах до Національних зборів у 1889 р. (одночасно у кількох округах). Спроба державного перевороту, здійснена його прихильниками, провалилася, а сам генерал був засуджений до довічного ув'язнення. Події 1889р. показали, що небезпека відновлення монархії бонапартистського типу продовжує зберігатися. Особливе занепокоєння республіканців викликала фігура президента. Було прийнято постанову, згідно якої не можуть бути обрані президентами члени колишніх імператорських та королівських родин. У подальшому обрання президентів аж до Пуанкаре (1913-1920) здійснювалося у відповідності з формулою Клемансо: «Виберемо самого тупого». Становище президента в системі державної влади Леон Гамбетта (політик

другої пол. XIX ст., прем'єр Франції у 1882 р.) сформулював так: «Підкоряйся або забирайся геть». Після 1889 р. президенти Третьої республіки були позбавлені реального впливу. До уряду відійшло командування армією, розпуск парламенту став неможливим, президент більше не мав права відхилювати законопроекти. Ослаблення президентської влади означало посилення позицій Національних зборів. Саме у їхні руки переходить контроль над урядом. У випадку парламентського вотуму недовір'я уряд був вимушений подавати у відставку.

Палата депутатів обиралася по округам на основі мажоритарної системи. У першому турі голосування перемогу приносила абсолютна більшість голосів, у другому було достатньо відносної. Оскільки у Франції діяло щонайменше 10 партій (самих лише монархічних було три), другий тур виборів перетворювався у лотерею, а в Національних зборах були тією чи іншою мірою представлені усі політичні сили. Наприклад, у 1893 р. серед депутатів Національних зборів були 12 марксистів і стільки ж представників від немарксистських соціалістичних течій. З іншого боку, голоси більшості (до 2/3 виборців) йшли, що називається, у пісок. Наприклад, після виборів 1885р. з'ясувалося, що обрані депутати представляють разом 3042 тис. виборців, а кандидати-невдахи - аж 6 млн, тобто удвічі більше. Такими були плюси і мінуси мажоритарної системи.

Багатопартійний парламент у поєднанні з відповідальним урядом породжував ще один цікавий феномен Третьої республіки. Для того, щоб сформувати уряд, вимагалось об'єднання у коаліцію кількох партій. Найменша незгода вела до розпаду коаліційної більшості і відповідно - до відставки уряду. Підраховано, що з 1875 по 1914 рр. у Франції змінилося 48 урядів, тобто середня тривалість перебування при владі міністерського кабінету не перевищувала 10 місяців. А, наприклад, з березня 1911 по червень 1914рр. змінилося аж 8 урядів. Як не дивно, зміна урядів зберігала міністерські портфелі за лідерами політичних партій - змінювалися лише посади, відповідно до умов нового міжпар-тійного компромісу. Так, Фрейсіне був прем'єром 4 рази, а членом кабінету - 13, Пуанкаре 6 разів очолював кабінет, а Бріан - навіть 11 (!). Така наступність до певної міри компенсувала звиви та зигзаги французької зовнішньої і внутрішньої політики, пов'язані зі зміною коаліційних урядів. Однак, порівняння виконавчої влади Франції і сусідньої Німеччини, показує, що остання дещо виграла від дотримання послідовності у роботі виконавчої влади. Особливо чітко виявилася ця різниця після початку першої світової війни. Незважаючи на те, що до війни тією чи іншою мірою готувалися усі європейські країни, Німеччина виявилася підготовленою найкраще і відразу перенесла бойові дії на територію Франції, створивши вже у серпні 1914р. небезпечну загрозу окупації французької столиці.

Суспільно-політичний розвиток Третьої республіки напередодні першої світової війни загалом закономірно характеризувався боротьбою двох тенденцій - демократичної і реакційної. До проявів першої віднесемо амністію учасникам Комуни (1880 р.), проголошення свободи друку (1880

р.), відновлення свободи зібрань (1881 р.), закон про свободу асоціацій, який дозволяв діяльність професійних спілок під наглядом поліції (1884р.). У 1900р. тривалість робочого дня була визначена у 10 годин, а в 1906 р. законом було введено щотижневий день відпочинку. Ще на поч. 80-х років школи вилучалися з-під нагляду церкви, а повне відокремлення церкви від держави відбулося у 1905 р. Надання громадянських свобод інколи обставлялося застереженнями, які применшували значення цих актів. Так, наприклад, декларована у 1881 р. свобода зібрань обмежувалася вимогою їх проведення виключно у закритих приміщеннях, про такі зібрання потрібно було завчасно повідомляти поліцію. У випадку виникнення бійки (часто спровокованої) поліція мала право розпустити збори. Як наслідок, поліція спільно з армією на законних підставах розігнала вуличну демонстрацію парижан 1 травня 1890 р., а розгін першотравневих демонстрацій 1891 р. обернувся десятками убитих і поранених демонстрантів.

Проявами реакційної тенденції у законодавчій практиці можна вважати т. зв. «зłodийський закон» 1894 р., за яким навіть пропаганда анархізму каралася роботами у Кайєнні, а також чистку судового апарату 1883 р. за політичною ознакою тощо.

У 1894 р. в Ліоні анархіст Казеріо убив президента Французької республіки Саді Карно. Ситуацією спробували скористатися монархісти та інші антидемократичні сили. Того ж року французька контррозвідка звинуватила у спробі продати секретні документи німецькому військовому атташе капітана французького генерального штабу Дрейфуса, єврея за національністю. Незважаючи на повну необґрунтованість звинувачень, нещасного засудили до довічного ув'язнення в колоніях. Країною прокотилася хвиля антисемітизму. Через деякий час начальник контррозвідки полковник Пікар отримав докази, що викривали справжнього зрадника. Ним виявився майор Естергазі, авантюрист, який видавав себе за нащадка угорського аристократичного *роду*. Командування зробило спробу зам'яти справу: Естергазі тихо перевели на службу у Туніс, частину доказів просто знищили. У 1898-1899 рр. справа Дрейфуса привернула до себе загальну увагу, вся Франція розкололася на два табори. Табір антидрей-фусарів, що об'єднував усі антидемократичні, монархічні, шовіністичні та антисемітські елементи, вирішив використати дестабілізацію внутрішньополітичної обстановки для державного перевороту. У 1899 р. в ході похорону президента республіки Фелікса Фора (який «ганебно» помер у публічному будинку під час перебування з повією) озброєні путчисти під проводом Деруледа спробували навіть скинути республіку.

Справа Дрейфуса була вдруге переглянута у 1906 р., він був реабілітований і, навіть, підвищений у військовому званні. Однак, результат був набагато важливіший, ніж реабілітація однієї особи. Рядові французи на власні очі переконалися, чого варті усі міфи про дворянську честь вищого офіцерства - для врятування «свого» негідника генерали-аристократи пішли на службовий злочин, яким стало знищення документів, що прямо викривали державного зрадника. Тривалий час основним аргументом монархістів була

нібито моральна перевага людей честі, дворян над простолюдом, якого більше цікавлять гроші, чи, тим більше, над представниками національної меншини, що далека від державних інтересів основної нації. Таке розвінчання міфу здійснило справжній переворот у настроях суспільства. Якщо у 1875 р. Франція не стала монархією лише тому, що три монархічні течії не зуміли домовитися між собою, то уже вибори 1902р. показали- ідея монархії у цій країні похована остаточно. Це ж підтвердили і вибори 1906р., на яких радикали, ліві республіканці і соціалісти зібрали 415 голосів проти 180 у правих та поміркованих.

Рекомендована література

Джеджула К. О. Історія Франції.- К.: Радянська школа, 1954.

История Франции.- М: Изд-во АН СССР. Т. 2, 3.

Краткая Всемирная история. Кн. 1.- М.: Наука, 1967.- С. 458-502 (вибірково).

Страхов Н. Н. Основные закономерности становления буржуазного государства и права в Англии, Германии, Франции и Северной Америке.- Харьков, 1978.

Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран.-М.: Юрид. литература, 1984.-С. 248-268.

Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія.- К.: Вентурі, 1995.-С. 107-113.

Тема 16

УТВОРЕННЯ НІМЕЦЬКОЇ ІМПЕРІЇ. АВСТРО-УГОРЩИНА ПОСИЛЕННЯ ПРУССІЇ. ПРУССЬКА КОНСТИТУЦІЯ 1850 р.

30 травня 1814р. у Парижі був підписаний договір між державами-переможцями та переможеною Францією. Цей договір позбавив останню усіх територій, завойованих нею у війнах кінця XVIII - початку XIX ст. У вересні 1814 р. у Відні зібрався найбільш представницький з дипломатичних конгресів, які скликалися коли б то не було раніше. На нього з'їхалися 216 представників усіх європейських держав, за винятком Османської імперії. З січня 1815р. Англія, Австрія та переможена Франція уклали між собою таємний союз з метою протидії планам російського та прусського урядів у польському та саксонському питаннях. Нові союзники навіть обіцяли один одному військову допомогу в разі необхідності. В результаті їх об'єднаного тиску на Пруссію тій довелося примиритися з корекцією власних масштабних планів. До Пруссії відходила лише північна частина Саксонії, а південна залишалася самостійним королівством. Вона ж отримала додатково Познань і Гданськ зі складу колишнього Великого герцогства Варшавського (що суперечило планам Росії на ці території), а також шведську Померанію, Рейнську провінцію та Вестфалію. Останні дві провінції були найбільш розвинутими в економічному відношенні німецькими землями, важливим було й їх стратегічне становище. Галичина тоді ж була передана Австрії.

9 червня 1815р. був підписаний Генеральний заключний акт *Віденського конгресу*. З масиву німецькомовних держав та частини володінь Австрійської імперії Віденський конгрес створив *Німецький союз*. До нього увійшли 34

монархії та 4 вільних міста (Гамбург, Бремен, Любек та Франкфурт-на-Майні). Пруські та австрійські володіння включалися до Німецького союзу не повністю. З пруських - поза Союзом залишалася Східна Пруссія та Познань, з австрійських - Галичина, Угорщина та більша частина південнослов'янських областей імперії. Австрійський канцлер Меттерніх добився гегемонії Австрії в Німецькому союзі і розглядав його як знаряддя австрійської політики. Тим самим Австрія перетворювалася на жандарма Європи. Керівний орган Німецького союзу — т. зв. *Союзний сейм* турбувався перш за все про збереження європейського статус-кво: державних кордонів, монархічних режимів, політичної ізоляції Росії та збереження політичної роздробленості німецьких земель. Після вражаючих перемог над Наполеоном Росія намагалася претендувати на роль провідної європейської сили. Це не відповідало інтересам жодної з європейських наддержав - Англії, Австрії, Франції. Спроби Росії опертися на союз із Пруссією викликали зрозуміле занепокоєння у Відні, Лондоні та Парижі. В результаті цього Пруссії, як менш сильному учаснику намічуваної коаліції, дозволили дещо зміцнити свої позиції, але ціною розриву з Росією. Остання підтримувала прагнення Пруссії захопити усю Саксонію, але в свою чергу претендувала на герцогство Варшавське з Познанню та Гданськом включно.

Що виграла і що програла Пруссія від цієї комбінації вияснилося набагато пізніше. Але підключення до Німецького союзу уже зв'язувало цю державу у пошуку політичних союзників, в тому числі і на сході Європи.

Союзний сейм (бундестаг) - рада уповноважених окремих німецьких монархів - перебував у Франкфурті-на-Майні. В Союзі не існувало ні спільного судового органу, ні об'єднаного дипломатичного представництва, ні загальної армії. Рішення сейму ставали обов'язковими лише за умови їх визнання усіма суверенними монархами - членами Союзу. Тим самим Німецький союз був слабкою конфедерацією, позбавленою реальної сили і значення.

Володіння Пруссії були роз'єднані і склалися з двох основних частин. Східна частина включала давні пруські провінції та Познань, західна - Рейнську область та Вест-фалію. Обидві частини королівства були розділені землями інших німецьких госуларів, відрізнялися вони і за своїм внутрішнім суспільним ладом. У східних провінціях панувало велике поміщицьке землеволодіння (місцевих поміщиків називали юнкерами). Юнкерам належала на селах вища поліцейська влада і вотчинна юрисдикція. Селянство, особисто вільне після реформи 1807 р., але політичне безправне і позбавлене землі, продовжувало нести панщину і платити оброки. В західних володіннях Пруського королівства, які довго перебували під управлінням французів, селянство уже вивільнилося з-під кріпосної залежності, в життя ґрунтовно увійшли буржуазні порядки і створене французькою революцією законодавство, рівність усіх громадян перед законом, гласне судочинство тощо. Поміщицька юрисдикція, що зберігалася на сході Пруссії, тут давно уже припинила своє існування. Ця дуалістична модель пруської держави мала деяке притягальне значення - вона демонструвала певну толерантність її

монархів до місцевих порядків і звичаїв та дозволяла сподіватися, що в майбутньому цей принцип буде поширений і на інші німецькі землі в разі їх можливого входження до складу Пруссії. Певну роль відігравали і релігійні відмінності - у східній частині сповідувався переважно протестантизм, у західній - католицизм. У кожній з восьми провінцій Пруського королівства діяли станові *ландтаги*, не пов'язані між собою, їх функції зводилися до дорадчих при монарху.

Політичний режим інших німецьких держав охоплював широкий спектр державно-правових моделей. Найтяжчим було становище народних мас на півночі - у Мекленбурзі, Брауншвейзі, Ольденбурзі та Гессені, де попередні феодальні порядки були відновлені у повному об'ємі. В чотирьох південнонімецьких державах - Баварії, Вюртемберзі, Бадені та Дармштадті були введені конституції, дещо схожі на французьку Хартію 1814р. У Ганновері та Саксонії поновлені станові ландтаги - анахронізм навіть не учорашньої, а позавчорашньої історичної доби. Така політична строкатість виступала додатковою перепорою на шляху об'єднання усіх німецьких земель, перетворення Німеччини у цілісну та могутню державу.

Разом з тим, потреби економіки, єдність історичного минулого, мови і традицій усе нагальніше вимагали німецького возз'єднання. В ролі об'єднавчого центру, на думку німецьких патріотів, могла виступити Пруссія в якості наймогутнішої з власне німецьких держав. Політична роздробленість німецьких земель не дозволяла німецькій буржуазії конкурувати з сусідніми державами, оскільки кордони і високі митні тарифи перешкоджали вільному руху товарів і капіталу. Як результат, німецькі товари були дорожчими і мали нижчу якість. Цікаво, що вперше в світі клеймо «Made in...» з'явилося на англійських товарах в середині XIX ст. виключно з метою вирізнити якісні англійські вироби від дешевих німецьких підробок. Лише політичні зміни могли вивести німецьку економіку на вищий рівень, тільки об'єднана держава давала німецькій буржуазії шанс на виживання у конкурентній боротьбі. Ще у 1818р. в Пруссії був введений спільний для усіх восьми провінцій митний тариф. Пізніше її уряд здійснював постійні зусилля щодо знищення митних перегородок між прус-ськими володіннями та сусідніми німецькими державами. У 1834р. митний союз, нарешті, об'єднав 18 держав з 23 млн населення. Це стало великим політичним успіхом Пруссії. Німецька буржуазія починає розглядати Пруссію як свій форпост в економіці та політиці, тим більше, що Австрія та її сателіти до митного союзу не увійшли.

Революція 1848 р. у Франції перекинулася на сусідні з нею держави Південної та Південно-Західної Німеччини. Уже 27 лютого почалися революційні виступи у Баденсь-кому герцогстві. В березні 1848 р. влада в Бадені, Гессені, Дармштадті, Вюртемберзі перейшла до рук ліберальної буржуазії. Коаліційні буржуазно-дворянські уряди були створені в Саксонії та Баварії. В столиці Пруссії Берліні революційні події почалися 6 березня. 18 березня був опублікований указ Фрідріха-Вільгельма IV про скликання об'єднаного для усіх восьми прусських провінцій ландтагу. Цей же документ проголошував необхідність прийняття

нової конституції Німецького союзу, яка б передбачала створення загальнонімецьких збройних сил, ліквідацію внутрішніх митниць тощо. Іншим указом було знято цензуру. 29 березня у Пруссії був сформований новий уряд, прем'єром якого став лідер рейнських лібералів Кампгаузен. Більшість міністерських портфелів опинилася у руках обуржуа-звених аристократів.

1 та 8 травня 1848 р. відбулися двоступеневі вибори до пруських Установчих зборів. 22 травня вони розпочали свою роботу. Кампгаузен поставив на обговорення цих зборів проект конституції, яка передбачала збереження в Пруссії монархії та запровадження двопалатного парламенту. Одночасно Установчі збори виступили проти демократичного вирішення аграрного питання. Зокрема, вимога відміни феодальних повинностей без викупу була відкинута, що називається, з порогу.

Навесні 1848 р. були проведені вибори до загальнонімецького парламенту. Більшість отримали представники ліберальної буржуазії. Основним питанням стало об'єднання Німеччини. Відразу розгорнулася боротьба між т. зв. мало-німецькою партією, чиєю метою було об'єднання Німеччини (без Австрії) навколо Пруссії на чолі з «демократичним» імператором, та великонімецькою партією, яка домагалася такого об'єднання під егідою Австрійської імперії. Парламент розпочав свої засідання 18 травня 1848 р. у Франкфурт-ті-на-Майні у соборі св. Павла. Першим кроком цього представницького органу стало обрання австрійського ерцгерцога Йогана на посаду тимчасового імперського намісника Німеччини, що де-факто означало успіх великонімецької партії.

Поразка червневого повстання робітників у Парижі означала поворот європейської (в т. ч. і німецької) ліберальної буржуазії до союзу з феодальною аристократією та монархічними режимами. Це мало свій вплив і на долю німецького об'єднання. Шанс здійснення цього об'єднання революційним шляхом, під тиском широких народних мас одночасно з проведенням назрілих демократичних перетворень був остаточно упущений. А те, що така можливість реально існувала, з особливою рельєфністю продемонстрували події у Шлезвігу і Гольштейні. Ці німецькі землі на поч. 1848 р. перебували у складі Данії. Під впливом німецької революції їх населення піднялося на повстання. Йому на допомогу з багатьох держав Німецького союзу потягнулися загони озброєних добровольців. Під тиском масового патріотичного руху в боротьбу за звільнення Шлезвіга і Гольштейна включилися і окремі німецькі уряди. На чолі союзних військ, що воювали проти Данії, був поставлений пруський генерал Врангель. Однак, уже 26 серпня 1848 р. у м. Мальме було підписано перемир'я між німецькими державами і Данією. Його умови передбачали ліквідацію Тимчасового (німецького) уряду Шлезвіга і Гольштейна, вивід німецьких збройних загонів із цих територій. Франкфуртський парламент без особливих коливань ратифікував укладене в Мальме перемир'я уже 16 вересня. Армія тепер стала потрібна для боротьби з «внутрішнім» ворогом, тобто революцією. Ще в липні, тобто відразу після поразки пролетаріату в Парижі,

в Пруссії впав ліберальний кабінет Кампгаузена і був сформований контрреволюційний уряд генерала Пфуля. А 17 вересня у Берлін були введені гвардійські полки, якими керував усе той же Врангель. 3 листопада в Берліні утворилося нове міністерство графа Бранденбурга. Усі ліві газети були закриті, національна гвардія роззброєна, демократичні організації розпущені. 9 листопада державний переворот у Пруссії завершився. Пруські Установчі збори були спершу переведені до Бранденбурга, а 5 грудня 1848 р. їх без особливого розголосу розпустили. Тоді ж населенню Пруссії була «дарована» досить ліберальна конституція. Вона гарантувала свободу слова, зібрань та союзів, представництво в палатах. Стаття 8 проголошувала недоторканність приватної власності. Разом з тим королівська влада проголошувалася «Божою милістю». Король отримував уповноваження права абсолютного вето, безконтрольного управління армією, оголошення війни. Зберігалось попереднє карне законодавство та податкова система, вводилися певні обмеження щодо виборчого права.

Уже 30 травня 1849р. король видав «трикласний виборчий закон», яким відмінялося загальне виборче право. Згідно цього документа, чоловіче населення Пруссії у віці від тридцяти років поділялося на три курії в залежності від рівня сплачуваних податків. Усі три класи виборців (відповідно - 153 тис., 409 тис. та 2651 тис. чол.) обирали по однаковому числу виборщиків. В свою чергу, ці виборщики шляхом відкритого голосування обирали депутатів прус-ського ландтагу. Така процедура «виборів» забезпечила в першому з обраних ландтагів 250 з 350 депутатських місць королівським чиновникам.

31 січня 1850 р. Пруссія знову ж таки з рук короля, а не ландтагу, одержала нову конституцію, за якою двопалатний парламент отримав право вотування законів, затвердження бюджету та податків. Члени нижньої палати обиралися на основі «трикласного закону» 1849 р. Верхня палата була задумана як наполовину виборна, але вже з 1852 р., за наполяганням канцлера Бісмарка, стала пожиттєвою і спадковою. Вона формувалася з принців крові, князів і призначуваних королем перів. Сюди ж спочатку потрапили обер-бургомістри великих міст та представники університетів, але у 1852 р. їх представництво було скасоване.

За Конституцією 1850 р. король зберігав право абсолютного вето з метою не допустити «довільної зміни існуючого становища». Йому ж належало право законодавчої ініціативи. Король був главою виконавчої влади. Він міг розпускати нижню палату, що іноді й відбувалося ще навіть до першого засідання ландтагу, якщо склад обраних депутатів видавався монарху надто ліберальним. Міністри були не-підзвітними ландтагу, не несли колективної відповідальності, не йшли у відставку внаслідок вотуму недовір'я. По суті, ландтаг залишався дорадчим органом при королі. З деякими поправками ця конституція діяла у Пруссії до 1919р.

Одночасно Франкфуртський парламент розробив проект загальноімперської конституції. Його було схвалено 28 березня 1849 р. Конституція зберігала 36 німецьких монархій та старий державний апарат в

усіх німецьких землях. Тим самим встановлювалася своєрідна федерація німецьких монархій. Але, на відміну від колишнього Німецького союзу, мала бути створена загальнонімецька центральна влада. Носієм цієї влади ставали спадковий імператор та загальнонімецький парламент — рейхстаг. Це був крок до реального возз'єднання Німеччини. Франкфуртська конституція проголошувала рівність усіх громадян перед законом, недоторканність приватної власності, свободу слова, совісті, зібрань. Того ж дня, 28 березня 1849 р. франкфуртський парламент прийняв рішення запропонувати імператорську корону пруському королю Фрідріху-Вільгельму IV. Однак король відмовився прийняти корону з рук зборів, створених революцією. Услід за пруським монархом про свою відмову визнати владу центральних органів, створених Франкфуртською конституцією, оголосили уряди Австрії, Баварії, Ганновера, Саксонії. Тим самим було відкинуто останню можливість революційного, здійсненого волею народних мас об'єднання Німеччини.

Силами німецької реакції були жорстоко придушені повстання в Дрездені (4-9 травня 1849 р.), в Рейнській Пруссії (10-11 травня), Баварському Пфальці і Бадені (13 травня - 23 липня) на підтримку Франкфуртського парламенту і прийнятої ним конституції. Показово, що основну ударну силу контрреволюції становило 60-тисячне пруське військо. Таким чином, пруська монархія, поставлена перед вибором між буржуазно-демократичною федеративною імперією, очолюваною пруським королем, і подальшим збереженням німецької роздробленості, обрала другий шлях. Мовою шахістів, темп було принесено в жертву якості. Пруські королі, звісно, прагнули до встановлення своєї гегемонії в Німеччині, до імператорського титулу та пов'язаних з ним переваг. Але їхньою метою була влада не номінальна, а близька до абсолютної, якщо не абсолютна. З цієї точки зору, гра на відновлення давньої Німецької імперії, де імператор «царював, але не правив», не вартувала свічок. Відмова від імператорського титулу у березні 1849 р. була лише тактичним кроком. Уже в травні того ж року з ініціативи пруського уряду був створений союз трьох королів (пруського, саксонського і ганноверського), до якого згодом приєдналися ще 27 дрібніших держав. Тим самим утворилася *Німецька унія* на чолі з Пруссією. Навесні 1849р. об'єднані німецькі війська, порушивши перемир'я, укладене в Мальме з Данією, вторглися до датської Ютландії. Це викликало зрозуміле занепокоєння в європейських столицях - мати в центрі Європи войовничу об'єднану Німеччину не входило до планів жодної з тогочасних великих держав. Під тиском Австрії та Росії Німецька унія була розпущена.

У травні 1851 р. відбулося остаточне відновлення Німецького союзу у тому вигляді, в якому він існував до революції 1848 р. Австрія не бажала втрачати свої позиції в німецьких державах. Будь-які спроби Пруссії ослабити австрійський вплив у цьому регіоні наштовхувалися на спротив Австрії, а услід за нею й інших європейських держав. Так, намагання Пруссії приєднати Шлезвіг і Гольштейн викликали активну протидію російської, англійської та французької дипломатії. За *Лондонською угодою* (травень 1852 р.) обидва герцогства залишалися у складі Данії. І все ж головним

політичним суперником Пруссії в середині XIX ст. залишалася Австрія. Боротьба за гегемонію в Центральній Європі мала рано чи пізно неминуче вилитися у збройну сутичку цих країн. Готуючись до майбутньої війни за об'єднання Німеччини під своєю егідою, Пруссія нарощувала власні економічні потуги та військові сили. За період з 1850 по 1870рр. протяжність її залізничних колій виросла втричі. Втричі зріс і прусський експорт. Різко збільшилося число парових двигунів, задіяних у промисловості. Успішна конкуренція з сусідніми державами досягалася за

рахунок високого рівня експлуатації. Тривалість робочого дня встановлювалася на рівні 13-14 год., реальна заробітна плата в промисловості за період 1850-1885 рр. впала на 40%. Разом з тим, саме Пруссія першою серед німецьких держав ввела законодавство з охорони дитячої праці (1853 р.). Для підтримання високих темпів розвитку промисловості прусський уряд потребував класового миру. В цьому зв'язку цікавою бачиться політика канцлера Біс-марка. З вересня 1862 р., не відмінюючи «гарантованих» Конституцією 1850 р. прав і свобод, канцлер піддавав їх своєрідній редакції. Так, дозволена Конституцією свобода зібрань обмежувалася тим, що ці зібрання були дозволені лише у приміщенні, але не на квартирі організатора. Крім певних сум на винайм приміщення вимагалася ще й певна політична репутація ви наймача — зв'язуватися з відверто радикальними елементами охочих було мало. У 1863 р. Бісмарк ввів розпорядження про наступну цензуру. Тим самим офіційно свобода слова і друку зберігалися, але після трьох попереджень нелояльний друкований орган підлягав закриттю. З допомогою тих же нехитрих прийомів Бісмарк обходив і постанови ландтагу, зокрема в бюджетній сфері. Суми на оборону витрачалися в обхід затвердженого бюджету. На майбутню війну Бісмарк витрачав 22 млн талерів, тобто більше 40% від 51-мільйонного бюджету.

ПІВНІЧНОНІМЕЦЬКИЙ СОЮЗ. УТВОРЕННЯ НІМЕЦЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У 1853 р. Пруссії вдалося відновити митну унію, яка економічно об'єднала під її проводом більшість держав Німецького союзу. Успіхом держави стало і демонстративне невтручання німецьких держав в італо-франко-австрійську війну 1859 р. Член Німецького союзу Австрія вела цю безуспішну війну з чужоземними державами без підтримки німецьких союзників.

Австрія у 1864 р. дещо несподівано вступила у союз з Пруссією проти Данії. Коротка війна проти датчан завершилася відторгненням Шлезвіга та Гольштейна. Однак розділити здобич двоє заклятих союзників так і не зуміли. Шлезвіг на короткий час ставав прусським, Гольштейн - австрійським. Але уже в квітні 1866 р. Пруссія уклала антиавстрійський союз з Італією. Цей союз був підтриманий іншими німецькими державами. В битві при Садовій (Чехія) у 1866р. Австрія зазнала нищівної поразки. Франц-Йосиф 1 звернувся до французького імператора Наполеона III з проханням про посередництво в укладенні миру з Італією з тим, щоб мати змогу продовжити війну з Пруссією. Однак у Наполеона III було своє бачення

ситуації, яке, в основному, збігалось з намірами Бісмарка. 26 липня 1866 р. між воюючими сторонами була підписана *Нікольсбурзька угода* на умовах, запропонованих посередником — Наполеоном III. Старий Німецький союз підлягав ліквідації, натомість створювався новий *Північнонімецький союз* з держав, розташованих на північ від р. Майн. Участь Австрії у створенні та діяльності Союзу виключалася. Пруссія в цьому Шв-нічнонімецькому союзі отримувала військове командування, а разом з ним і провідну роль в усіх справах союзу.

З цього часу надії німецької буржуазії на майбутнє возз'єднання будуть пов'язані виключно з Пруссією. А саме об'єднання Німеччини відбуватиметься на основі пруської політичної системи. 18 німецьких держав та три вільних міста (Гамбург, Бремен і Любек) підписали союзний договір та прийняли на початку 1867 р. союзну конституцію. Поза Північнонімецьким союзом залишалися Баварія, Ба-ден та частина Гессен-Дармштадту, які однак перебували у військовому союзі з Пруссією. В країнах Північнонімецького союзу налічувалося близько 30 млн населення, а у південнонімецьких державах - не членах Союзу - лише 8 млн.

Згідно союзної конституції 1867р., скликався союзний двопалатний парламент - рейхстаг. Нижня палата обиралася загальним голосуванням, але виборчих прав були позбавлені жінки, солдати і домашня прислуга. Обмежені права рейхстагу повністю контролювалися владою президента Союзу - пруського короля та верхньої палати - Союзної ради. Президенту Союзу належало виключне право скликати і розпускати рейхстаг та Союзну раду. Президент затверджував закони, прийняті парламентом. Єдиним союзним міністром був канцлер Союзу, відповідальний перед президентом - пруським королем. Перед рейхстагом канцлер відповідальний не був. На чолі окремих відомств (міністерств) були поставлені статс-секретарі - без рангу міністра, підлеглі канцлеру. Свідченням виключної ролі Пруссії у об'єднанні 1866-1867 рр. може бути хоча б той факт, що деякі німецькі держави, як-от Ганновер і Нассау, не увійшли до Північнонімецького союзу в якості самостійних суб'єктів, а були просто приєднані до Пруссії. Остання, як бачимо, анітрохи не побоювалася, що називається, сполохати рибу, тобто настроїти проти себе інших членів новс-утворюваного союзу. Заради справедливості зазначимо, що безапеляційна поведінка Пруссії пояснювалася не лише її

військовою могутністю на фоні союзників. Утворення цього союзу відповідало настроям й інтересам широких верств населення. Створення єдиного внутрішнього ринку, введення єдиної системи мір та ваг, єдиного торговельного кодексу і єдиного вексельного права сприяли розвитку промисловості і торгівлі об'єднаної частини Німеччини. Однак, мала ця палиця й інший кінець. Південнонімецькі держави, які у період з 13 серпня по 21 жовтня 1866р. уклали з Пруссією військові конвенції на п'ятирічний термін, почали політичний дрейф у сторону Франції. Для Баварії, Вюртемберга, Бадена та ін. позасоюзних держав Пів-нічнонімецький союз, в якому домінувала Пруссія, став не стільки магнітом, скільки виразною

загрозою їх незалежності. Задум Бісмарка стосовно цих держав полягав у тому, щоб спровокувати війну з Францією (сама Пруссія обов'язково мусила виступити в ролі «жертви») й у ході цієї війни перетворити військових союзників у політичних, включити південні німецькі держави до політичних структур Північнонімецького союзу. У 1870 р. ці плани блискуче здійснилися.

Суперечка між Францією і Пруссією виникла з приводу кандидатури на «вакантний» іспанський престол. Наполеон III звернувся до прусського короля з ультиматумом, на який король поспішив дати заспокійливу відповідь. Біс-марк з власної ініціативи скоротив текст королівського листа так, що він набував зневажливого щодо Наполеона III змісту. Бісмарк був переконаний у перевазі німецької зброї, але уперто наполягав: «Важливо, щоб ми були тими, на кого напали». 19 липня 1870 р. уряд Франції оголосив війну Пруссії. Імператор Наполеон III був проголошений верховним головнокомандуючим і виїхав до діючої армії. Уже 2 вересня в битві під Седаном 100-тисячна французька армія ганебно капітулювала. Потрапив до німецького полону й сам французький імператор. 18 січня 1871 р. в окупованому німецькими військами Версалі прусський король Вільгельм I Гогенцоллерн був проголошений німецьким імператором. До складу новоствореної Німецької імперії увійшли й південнонімецькі держави - Баварія, Саксонія та ін. Сама імперія об'єднувала у собі 22 монархії та 3 вільні міста. Пруссії належали 60 відсотків території імперії, понад половину її громадян становили прусські піддані. Імператором став прусський король. За конституцією Німецької імперії 1871 р., він отримував найширші повноваження. Імператор був главою збройних сил імперії, призначав усіх вищих імперських чиновників, включаючи канцлера, а також делегатів від Пруссії до верхньої палати імперського парламенту. Парламент Німецької імперії був двопалатним. Верхня палата - *Союзна рада* (бундесрат) складалася з 58 депутатів. Пруссія мала в ній 17 (далі навіть 22) місць, решта держав - від 1 до 6 місць. Для забло-кування рішень було достатньо 14 голосів, отже, Пруссія могла самотійно блокувати будь-яку невігідну для себе парламентську постанову. Нижня палата (рейхстаг) обиралася на основі загального для чоловіків, виключаючи військовослужбовців, голосування. Термін її повноважень складав 3, а з 1887р.- 5 років. Один депутат обирався від 100 тис. виборців. Він не був пов'язаний наказами та інструкціями своїх виборців, законодавчу діяльність здійснював на безоплатній основі. Рейхстаг не мав контролю над імперськими міністрами. Він міг бути розпущений простою постановою Союзної ради, на чолі якої перебував імперський канцлер.

Голова уряду - канцлер за свої дії відповідав лише перед кайзером. Усі інші члени його кабінету рангу міністрів не мали, а вважалися статс-секретарями. За своїм статусом вони були підлеглими канцлера, який міг їх самотійно призначати і зміщувати. У віданні канцлерського уряду перебували загальнодержавна політика, армія, банківська справа, карне і цивільне право, законодавство про ремесла і професійні спілки, санітарна і

ветеринарна служба тощо. Суб'єкти імперії мали свої власні ландтаги та місцеві уряди. На долю цих місцевих урядів - 25 суб'єктів федерації - випадало, головним чином, проведення в життя імперських законів. Функції рейхстагу окреслювалися ст. 23 імперської конституції: «Рейхстаг має право пропонувати закони ... і направлені йому петиції передавати Союзній раді та імперському канцлеру». Тим самим рейхстаг був перетворений у суто дорадчий орган. Якщо проводити історичні паралелі, то цей імперський порядок дещо нагадує... Радянський Союз у тій формі яким він був витворений Сталіним на середину 30-х років XX ст. Порівняйте - Верховна Рада, обрана всенародним голосуванням, лише штампує законопроекти, розроблені в надрах урядово-партійного апарату і схвалені на Політбюро. Радянський уряд де-факто відповідальний не перед парламентом, а перед керівником правлячої партії - своєрідним аналогом німецького імператора. Республіканські Верховні Ради та Ради міністрів фактично дублюють загальносоюзні закони, додаючи до них малу децимію національного колориту. Думається, такий збіг деталей не зовсім випадковий, можливо навіть, що Сталін свідомо обрав німецьку імперську модель в якості своєрідного негласного зразка. Переваги такої системи полягали в її стабільності. Правила гри в економіці, політиці, військовій справі тощо встановлюють компетентні чиновники, а не політики-дилетанти. Разом з тим населення перебуває в ілюзії, що живе в демократичній країні: регулярно проходять вибори, парламентарі виголошують запальні промови з високої трибуни, місцеві парламенти можуть навіть відстоювати якісь місцеві звичаї і традиції (наприклад, в УРСР та УзРСР, на відміну від решти союзних республік, жінки отримали змогу виходити заміж не з 18, а з 17 років; на Кавказі, де холодна зброя становить елемент національного одягу, її ношення не вважалося карним злочином і т. ін.). Зрозуміло, що були і свої відмінності. В Німецькій імперії була дозволена *багатопартійність*. Президент Німецької імперії був пов'язаний контрасигнатурою канцлера (якого ж сам і призначав). Влада імператора теоретично була обмежена Союзною радою, але він як прусський король сам призначав потрібну кількість її членів. Посада імператора була довічною і спадковою, а керівники СРСР обиралися і могли бути зміщені (Хрущов).

Німецький уряд звертав мало уваги на парламентську говорильню. Свідченням цього можуть бути стосунки уряду і лівих. Репресії проти соціал-демократичної партії, розпочаті т. зв. *Виключним законом* проти соціалістів 1878 р., зачепили усього кілька тисяч чоловік (1500 ув'язнених, 900 - висланих). Але, незважаючи на репресії, у 1884 р. соціал-демократи здобули в рейхстазі 24 місця, у 1890 - 35, у 1893 р. — 44, а напередодні першої світової війни ця фракція (111 місць) взагалі була найчисельнішою у нижній палаті парламенту. Та ця «опозиційна» партія в цілому була лояльна щодо вищої імперської влади і до пріоритетів виробленої цією владою основ зовнішньої і внутрішньої політики. Рішення про вступ у світову війну було де-факто підтримане німецькими соціал-демократами, незважаючи на власні антивоєнні резолюції передвоєнних років.

З іншого боку, давно помічено, що недоліки - це тільки продовження достоїнств. Уміння загнати джина опозиції у пляшку ніколи не вирішувало проблем, які породжували саму опозицію. У Німеччині всесилля пануючої верхівки оберталось химерними цілями досягнення світового панування, що в кінцевому підсумку поставило країну на грань катастрофи.

Отримані у 1871—1873 рр. 5 млрд франків контрибуції з переможеної Франції зумовили бурхливий економічний розвиток Німеччини. На поч. ХХ ст. вона виробляла промислової продукції більше, ніж Англія, Франція чи будь-яка інша європейська країна (попередували лише США). До 1914р. з Німеччини були вивезені капітали на суму в 44 млрд франків - і це при тому, що країна була практично позбавлена колоній. Німецький уряд напередодні світової війни міг собі дозволити виділяти на військові потреби у 2,5 рази більші суми від витрат на мирні статті бюджету. Для порівняння, у сусідній Франції військові витрати складали третину бюджету. Швидкі темпи економічного росту Німеччини стимулювалися державою. Робітничий рух потрапив під ефективний державний контроль після того, як у 1908 р. був прийнятий *Закон про союзи*. Цей акт дозволяв розпуск будь-якого об'єднання під приводом «порушення карного законодавства». Усвідомлення власних переваг над європейськими сусідами, зумовлених більш ефективною системою державного управління, призвело до завищеної переоцінки німецьких можливостей політичним керівництвом країни. Відомо, що плани світової війни були складені генералом Альфредом фон Шліффеном ще за 8-9 років до 1914 р. План Шліффена передбачав блискавичні строки війни: спершу за 4-5 тижнів розгром супротивника на Західному фронті, а далі - такий же миттєвий розгром Східного фронту. Уся кампанія війни на два фронти мала бути завершена і виграна «до осіннього листопаду». Звичайно, цей план, як показали реальні події, був авантюрою. Однак, готовність Німеччини до війни проти решти світу та понад 4 роки здатності провадити таку війну практично без союзників (їх доводилося безперервно рятувати німецькими резервами) не можуть не вражати. Внутрішній ресурс міцності *Другого Рейху* нерозривно пов'язаний з ефективністю його державної організації та своєрідної досконалості бюрократичної машини.

Паралельно з розбудовою апарату Німецької імперії проходило і становлення *загальнонімецького права*. Ще у 1848 р. почав діяти спільний для більшості членів Німецького союзу *вексельний статут*, а у 1861 р. - *торговельний кодекс*. У 1873 р. приймається поправка до конституції, яка віднесла цивільне законодавство до компетенції імперії. Вироблення *Німецького цивільного укладення* затягнулося до серпня 1899 р. (вступило у дію з 1 січня 1900 р.) внаслідок опору поміщицької верстви. Незважаючи на певні обмеження в праві розпорядження землею, *Укладення 1900 р.* відповідало в цілому новим історичним умовам буржуазного розвитку країни. Сам документ складається з 5 книг:

загальні питання права, зобов'язання, речове право, шлюбно-сімейне законодавство, спадкове право. Ця пандектна (тобто «всеохоплююча») схема пізніше була запозичена цивільним правом інших країн. Щоправда,

загальний об'єм Німецького цивільного укладення (2885 параграфів) робить його надто громіздким у порівнянні з цивільним Кодексом Наполеона.

Право власності на земельну ділянку поширюється на надра і на повітряний простір над нею. Однак для експлуатації надр чи використання повітряного простору вимагається спеціальний дозвіл урядових органів. Угоди з землею і нерухомістю мають обов'язково фіксуватися в іпотечних книгах. Сучасне законодавство розвинутих капіталістичних країн, включаючи й Німеччину, проголошує державну власність на надра, водні ресурси, повітряний простір. Як бачимо, Цивільне укладення 1900 р. більш розширено трактувало права власника нерухомості, ніж це прийнято сьогодні.

Закладалися Німецьким цивільним укладенням і основи соціального законодавства. Працедавець зобов'язувався забезпечити захист робітника від небезпеки для його життя і здоров'я під час роботи, а у разі хвороби чи нещасного випадку виплатити грошову допомогу.

У шлюбному законодавстві відмічалось, що «чоловіку належить вирішення усіх справ стосовно спільного подружнього життя». Можливо, тут далися взнаки і особисті переконання кайзера Вільгельма I щодо місця і ролі жінки - три «К»: кюхен, кіндер, кірхе, тобто «кухня, діти, церква». Головним обов'язком жінки Цивільне укладення оголошувало ведення домашнього господарства.

В цілому цей документ мав велике позитивне значення, оскільки усував цивільно-правову строкатість 25 суб'єктів імперії, означав перемогу буржуазних принципів над пережитками феодалізму в праві об'єднаної Німеччини.

У галузі кримінального права найбільш значною пам'яткою стало *Карне укладення 1871 р.* Серед покарань домінують жорсткі санкції - смертна кара, тюремне ув'язнення, каторжні роботи. Характерно, що *класова боротьба оголошувалася кримінальним злочином.*

У 1877 р. був прийнятий кримінально-процесуальний кодекс. Він закріпив процедуру змішаного (розслідувального і змагального) процесу, що теж було ознакою буржуазної еволюції права. Відмінним моментом від законодавства інших країн стала та обставина, що потерпілий міг виступати додатковим звинувачувачем спільно з прокурором. Допускався перегляд не лише звинувачувальних, але й виправдальних вироків (у англосаксонській системі особа, визнана одного разу судом невинною, не може бути вдруге притягнута до відповідальності за тим же звинуваченням).

АВСТРІЯ ТА АВСТРО-УГОРЩИНА (1814-1914 рр.)

Території, що перебували під управлінням імператора Франца I після завершення наполеонівських воєн, можна умовно поділити на п'ять основних частин, населених різними народами, з відмінними формами управління для кожної частини.

1. Спадкові землі Габсбургського дому на чолі з австрійським ерцгерцогством, розділені на 10 окремих провінцій.

2. Ломбардо-Венеціанське королівство, населене італійцями, яких

піддавали жорстокому національному і економічному гніту.

3. Землі Богемського (Чеського) королівства у складі трьох провінцій - Чехії, Моравії та Австрійської Сілезії.

4. Галичина та Буковина.

5. Землі «корони св. Стефана» - Угорське королівство, князівство Трансильванія, королівства Хорватії і Словенії та сербська провінція Воєводина.

Управління цією клаптиковою імперією Франц I здійснював, за власними словами, так: «Я ставлю угорців в Італію, італійців в Угорщину. Кожний стереже свого сусіда. Вони не розуміють і ненавидять один одного. З їх неприязні народжується порядок, з їх ворожнечі - загальний мир». Тривалий час ця система була ефективною. Революційні потрясіння 1820-1821 рр. та 1830 р. майже не зачепили Австрію. Скинення Луї Філіппа у Франції на поч. 1848 р. мало величезний вплив на пробудження опозиційних настроїв у Європі і, зокрема, в Австрії. 13 березня відбулася масова демонстрація у Відні, в результаті уряд Меттерніха був вимушений піти у відставку. 14 березня була створена Національна гвардія. 15 березня імператор опублікував указ, в якому давав згоду на введення конституції. Ця Конституція, вироблена імперським урядом, була опублікована 25 квітня 1848р. Нею проголошувалася «єдність і неподільність» Австрії. Імператор отримував усю виконавчу владу та управління армією. Австрійський рейхстаг мав складатися з двох палат. Частина депутатів верхньої палати призначалася безпосередньо імператором. Вибори до нижньої палати мали бути двоступеневими, вводився високий майновий ценз. Робітники, прислуга, інваліди війни і праці виборчих прав були позбавлені.

Саме Конституція викликала бурю протестів. Уряд почав стягувати у столицю війська, оголосив про розпуск Центрального політичного комітету Національної гвардії. Спроба республіканського перевороту 18 травня у Відні була придушена, увечері цього ж дня уряд заборонив скликання зборів та друкування листівок. Через тиждень було закрито університет та ін. учбові заклади. Це призвело до вуличних боїв 26-27 травня, після чого уряд вимушено пішов на поступки. Війська були виведені з столиці, їй охорона доручена Національній гвардії. 10 червня був виданий новий виборчий закон, який допускав до виборів у *рейхстаг* робітників. Засідання новообраного рейхстагу розпочалися 22 липня. До складу депутатів увійшли представники різних національностей (німці, чехи, поляки, українці і т. д.) та соціальних груп (зокрема, 97 селян). 27 серпня 1848 р. рейхстаг виніс постанову про відміну феодальних повинностей селян. Оброк, панщина та різноманітні сервітути відмінялися за викуп. Закон від 7 вересня визначив порядок сплати викупних сум поміщикам. Дві третини визначених сум вносили селяни, ще третину - держава. Розміри викупних платежів встановлювалися у сумі 20-ти річних селянських зобов'язань.

15 березня 1848р. розпочалася революція у столиці Угорщини Будапешті (т. зв. Пештська революція). Влада перейшла до рук *Комітету суспільної безпеки*. Протягом двох днів дворянський сейм затвердив основні

закони буржуазного перетворення Угорщини. Знищувалося кріпацтво та кріпосні повинності, відмінялася церковна десятина. Питання про викупні платежі було відкладено на майбутнє. 17 березня сформувався перший самостійний уряд Угорщини на чолі з Лайошем Беттьяні. До нього увійшли представники ліберального дворянства, прихильники поміркованих реформ та угоди з Габсбургами. Ліві були представлені міністром фінансів Кошутом. Фердінанд I ще 27 березня зробив спробу позбавити угорський уряд права розпоряджатися військовими та фінансовими справами. Відмовився імператор також затверджувати закони про скасування панщини і церковної десятини. Але мітинги протесту в угорській столиці вимусили монарха відмінити свій указ уже наприкінці березня. За перші десять днів квітня всі закони угорського сейму були затверджені наляканим Фердінадом.

Після початку роботи загальноімперського сейму, коли ситуація в державі, здавалось би, дещо стабілізувалася, Фердінанд I спробував повернутися до угорської проблеми. 22 вересня 1848 р. він виступив з офіційною заявою, в якій засуджував прагнення Угорщини до незалежності та політику угорського уряду. У відповідь, угорські *Національні збори* того ж дня винесли рішення створити *Комітет захисту вітчизни*. Фердінанд I оголосив Національні збори Угорщини розпущеними. 3 жовтня австрійський уряд офіційно оголосив війну революційній Угорщині. Але вже перша спроба вислати на придушення угорської революції Віденський гренадерський батальйон викликала повстання у самому Відні. Імператор був примушений втікати з власної столиці. 28 жовтня угорські революційні частини навіть здійснили спробу пробитися до Відня на допомогу повсталим. Однак, саме цього дня австрійські контрреволюціонери розпочали вирішальний штурм столиці. Імператорські війська 1 листопада оволоділи Віднем.

2 грудня 1848 р. на австрійський престол вступив Франц-Йосиф I. Він закликав до «відновлення єдності Австрійської імперії». В ніч на 7 березня 1849 р. австрійський рейхстаг був розігнаний військовою силою. Тоді ж уряд оголосив про введення нової конституції. Згідно неї, імператору передавалася уся виконавча влада. Законодавча влада надавалася загальноімперському двопалатному рейхстагу.

14 квітня угорські Національні збори з ініціативи Кошу-та проголосили *державну незалежність* Угорщини та скинення «віроломної Габсбургсько-Лотарингської династії». 2 травня 1849р. Комітет захисту батьківщини був замінений Радою міністрів. Кошут став правителем Угорщини. Франц-Йосиф I розпочав переговори з російським царем Миколою I про інтервенцію. Близько 100 тис. царських військ вторглися до Угорщини, ще 40 тис.- у Трансильванію. З півночі наступала російська армія під командуванням Паскевича, з південного заходу — австрійські війська під командуванням Гайнау. Угорський уряд та Національні збори перебралися у Дебрецен. 13 серпня угорська армія капітулювала біля містечка Вілагош, склавши зброю і знамена. Кошут ще 10 серпня емігрував до Туреччини. Серед визначних досягнень угорського революційного уряду слід зазначити закон від 28 липня

1849 р. про рівноправність усіх національностей, що населяють Угорщину. На жаль, прийнятий він був надто пізно і не встиг здійснити належного впливу на перебіг угорської революції та боротьбу з інтервентами.

Абсолютистська монархія в Австрії була врятована з допомогою російських багнетів. 31 грудня 1851 р. був

виданий указ про відміну конституції 1849 р., права провінційних сеймів були зведені до мінімуму. Пригнічені народи імперії (78% населення) відчули ще тяжчий національний гніт. Територія Угорщини була розділена на 5 намісництв, що управлялися австрійськими чиновниками. Угорський парламент було розпущено. Від Угорщини відділили Трансільванію та слов'янські землі на півдні. Різко зріс військовий бюджет. У 1851 р. він складав 126млн гульденів — удвічі більше, ніж у передреволюційному 1847р. Витрати на поліцію зросли у чотири рази. Затрати на чиновницький апарат вимушували уряд вводити нові податки, як прямі, так і акцизи - на цукор, спиртні напої тощо.

20 жовтня 1860 р. був опублікований т. зв. *Жовтневий диплом* - урядовий указ про введення федераліської конституції. Згідно цього указу, імператор мав здійснювати законодавчу владу спільно з ландтагами (сеймами) окремих земель та зі сформованим з їхніх представників загально-імперським рейхсратом. У лютому 1861 р. була опублікована нова австрійська конституція, яка ґрунтувалася на посиленні австрійського централізму. Протести проти цієї конституції призвели до того, що від виборів до рейхсрату відмовилися представницькі зібрання Хорватії, Трансільванії та Венеції. В Угорщині вводилося осадне становище і вибори не відбулися взагалі. Вийшли з корпусу імперського рейхсрату чеські, а далі і польські делегати, після чого замість спискових 343 депутатів в його складі залишилися 120.

У червні 1866 р. вибухнула австро-пруська війна. В липні австрійські війська були розбиті при Садовій. 26 липня було підписано перемир'я з Пруссією. Військова поразка ослабила Габсбургів та загострила політичну кризу в Австрії. В травні 1867 р. австрійський рейхсрат обговорив і схвалив умови австро-угорської угоди, в червні того ж року до неї приєднався і угорський парламент. На основі цього пакту Австрійська імперія перетворювалася на дуалістичну монархію - Австро-Угорщину. Вона надалі була поділена на дві частини, розділені річкою Лейтою - Транс-лейтанію та Цислейтанію. До Цислейтанії входили Австрія, Чехія, Моравія, Сілезія, Далмація, Галичина, Буковина, Крайна, Герц, Істрія та Трієст. До Транслейтанії - відповідно Угорщина, Словаччина, Закарпатська Україна, Хорватія, Словенія та Трансільванія. На чолі двоєдиної Австро-Угорщини був поставлений імператор Австрії, який одночасно носив титул угорського короля. Угорщина отримувала право мати свій парламент та окремий уряд. Австрія

та Угорщина мали три спільні міністерства — іноземних справ, військове і морське та міністерство фінансів. Встановлені між обома частинами імперії торговельні та митні угоди повинні були поновлюватися

кожні десять років. Укладення угоди 1867 р. супроводжувалося лібералізацією суспільного життя. Так, прийнята у грудні 1867 р. австрійська конституція розширила повноваження рейхсрату, вводила загальну військову повинність, юридичне визнання цивільного шлюбу тощо. Разом з тим, за імператором зберігалось право видавати надзвичайні укази в період між сесіями рейхсрату (ст. 14 конституції)- Верхня палата австрійського рейхсрату складалася зі спадкових і пожиттєвих членів, нижня - обиралася на основі реакційної куріальної системи та високого майнового і вікового цензів. Угорський сейм був однопалатним.

На основі австрійської Конституції 1867 р. обирався і *Галицький сейм* (автономія Галичини була надана з 1869 р.). Управляв Галичиною намісник, який призначався Віднем. До 1914р. включно цю посаду обіймав хтось з представників польського аристократичного середовища - граф Бадені, Голуховський, граф Потоцький, проф. Бобжинський. Вибори у Галичині відбувалися по куріях виборців, штучне включення до Королівства Галичини і Лодомерії (Волині) етнічних польських земель навколо Кракова зумовлювали велику чисельну перевагу польських послів у Галицькому сеймі (наприклад, у 1895 р. з 150 депутатів українців було лише 14).

Для контролю над діяльністю загальноімперських міністерств та для вирішення загальноімперських питань (головним чином фінансових) щорічно в Будапешті та Відні скликалися об'єднані делегації від законодавчих органів Угорщини та Австрії - по 60 чоловік від кожного. З незначними змінами ця дуалістична монархія проіснувала до кінця першої світової війни.

Рекомендована література

Краткая Всемирная история. Кн. 1.- М.: Наука, 1967.- С. 486-502, 517-525, 555-574 (вибірково).

Михайлов М. И. Проблемы Германской революции 1848 г.— М., 1985.

Страхов Н. Н. Основные закономерности становления буржуазного государства и права в Англии, Германии, Франции и Северной Америки.- Харьков, 1978.

Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран.- М.: Юрид. литература, 1984.- С. 315-334.

Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія.- К.: Вентурі, 1995.-С. 114-118.

Тема 17

ВПЛИВ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА НА СВІТОВУ ІСТОРІЮ

ПОНЯТТЯ «ЗАГАЛЬНОЇ КРИЗИ КАПІТАЛІЗМУ» -ВЧОРА І СЬОГОДНІ.

ЖОВТНЕВИЙ ПЕРЕВОРОТ 1917 р. ПЕРШІ КРОКИ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

У середині ХІХ ст. виникає *марксизм* - вчення, узятє на озброєння лівими партіями. На думку В. І. Леніна, «наріжним каменем теорії Маркса є вчення про *додаткову вартість*». Згідно цієї доктрини, власність капіталіста - це не винагорода за його організаторські здібності, ризик, ощадливість, як

вважали попередні покоління економістів, а лише результат безоплатного присвоєння частини робочого часу найманих працівників. Згідно такої логіки, «експропріація експропріаторів», тобто позбавлення капіталістів їхніх фабрик, заводів, банків тощо є справою справедливою, а отже, й законною. Робітники повинні здійснити *соціалістичну революцію* в світовому масштабі. Саме підготовці цього всесвітнього перевороту мав послужити так званий Інтернаціонал - створена Марксом і Енгельсом міжнародна організація лідерів марксистських гуртків, груп і партій. На початку XX ст. В. Ленін обґрунтував неодноразовість початку соціалістичних перетворень в різних країнах світу (своєрідна ревізія марксового вчення про світову революцію), а з початку 20-х років Ленін, а згодом Сталін та ін. теоретики марксизму розробляють положення про можливість перемоги соціалізму навіть «в одній, окремо взятій, країні». Звичайно, така постановка питання не означала відмови від ідеї відновлення справедливості по Марксу в масштабах усієї земної кулі. Навіть спроба М. Хрущова на XX з'їзді КПРС обґрунтувати мирне співіснування країн з різним суспільним ладом як особливу форму класової боротьби викликала шалені нападки з боку китайського та албанського комуністичного керівництва. Відмова від ставки на збройне протистояння з капіталістичним світом була потрактована як «ревізіонізм», тобто відмова від «революційного вчення Маркса - Енгельса - Леніна - Сталіна».

Зрозуміло, що керівництво СРСР, принаймні до середини 80-х років, не збиралося відмовлятися від ортодоксального марксизму в тому, що стосується майбутнього людства.

Воно бачилося виключно комуністичним, йшлося тільки про конкретні терміни і допустимі засоби для прискорення процесу *комуністичної перебудови* недосконалого, експлуататорського, повного внутрішніх суперечностей капіталістичного суспільства. Для обслуговування комуністичної доктрини було розроблене вчення про «загальну кризу капіталізму», тобто процес, який носить необоротний характер, і в остаточному підсумку веде до загибелі капіталістичного суспільства. Конкретизувалися навіть етапи цієї кризи. Перший розпочався після жовтня 1917р., коли виникла поки що єдина країна переможного пролетаріату - СРСР. Другий - після світової війни 1939-1945 рр., коли були утворені т. зв. *країни народної демократії*. Розпад *колоніальної системи* імперіалізму, *демократичні революції* 60-70-х років оголошувалися новою ланкою загального процесу. Зрозуміло, що на всіх етапах цих перетворень роль СРСР, ВКП(б) - КПРС і марксистської теорії в цілому (до речі, доволі значна.- Авт.) гіперболізувалися надмірно. Оголошувалося, що увесь суспільний прогрес, досягнутий людством у XX ст., не лише блискуче підтверджував геніальність передбачень марксистських класиків, але й був досягнутий в кінцевому підсумку внаслідок того, що все ширші народні маси творчо опановували марксизм.

Насправді ж у багатьох випадках перша в світі *соціалістична держава* та її вожді не стільки стимулювали суспільний прогрес, скільки стримували

його. Позаяк неможливо заперечити визначну роль СРСР у подоланні німецького націонал-соціалізму і фашизму, досягнення радянської науки в галузі освоєння космосу, опанування енергією атома, в медицині тощо. З іншого ж боку, саме радянські політичні доктринери оголошували *генетику* і *кібернетику* буржуазними лженауками, насаджували «мічурінське вчення» народного академіка Т. Лисенка, травили поетів Єсеніна і Стуса, академіка Сахарова і генерала Григоренка.

За різними підрахунками, кількість репресованих (читай розстріляних і знищених в таборах ГУЛАГу) громадян СРСР складає від 600 тисяч до 10 мільйонів чоловік. Голодомор 1932-1933 рр., що охопив Україну, Поволжя, Північний Кавказ, Казахстан приніс ще від 3 до 11 мільйонів жертв. Втрати у війні з фашизмом, спричинені передусім невмілим чи надто жорстоким керівництвом, були уп'ятеро (!) вищі від німецьких. Згадаймо угорські події 1956р. та чехословацькі 1968 р. Навіть у відносно благополучні 70-80-ті роки СРСР підтримував авторитарні недемократичні режими в Сомалі, Афганістані, Нікарагуа, Іраку, Лівії

тощо. Відтак озброєні радянською зброєю і марксистською доктриною комуністичні повстанці сіяли терор по усьому світу (справедливості ради зазначимо, що й опоненти з НАТО не надто добирали засобів у «холодній війні»).

Так як же в цілому розцінювати вплив радянської держави і права на хід історії? Відповідь - діалектичне. З іншого боку, сьогодні, після фактичного краху *світового комунізму*, нас має більше цікавити питання, поставлене в іншій площині. А саме — *що* з цього розрекламованого «впливу» залишилося дотепер - на кінець II - початок III тисячоліття?

Безперечно, лубок «країни без експлуататорів і експлуатованих» мав величезну притягувальну силу, особливо в 20-50-ті і навіть пізніші роки. Безперечно, що політичні лідери розвинутих і не дуже некомуністичних країн повинні були зважати на небезпеку лозунгу «Зробимо, як в Росії». Це першочергово стимулювало серйозні перемини в державному будівництві і праві цих країн. Боротися з привабливістю комуністичних лозунгів лише з допомогою репресій, як вияснилося уже на початку 20-х років, було трагічним абсурдом. Потрібно забезпечити своїм громадянам (усім без винятку!) кращі умови життя, ніж в комуністичному раю: вищий ступінь демократії, краще вирішення расової проблеми, досконалішу соціальну політику тощо. Іншими словами, створити умови, щоб з СРСР емігрували до США чи Ізраїлю, а не навпаки. За вісім десятиріч буржуазна держава і право зробили гігантський стрибок уперед, відбулись такі зміни в державному устрої, правотворенні і правоохоронній діяльності, що це дозволило остаточно «поховати» комунізм. Парадоксально, але саме у цьому і полягає головний вплив більшовицької держави і права на світовий суспільний прогрес.

У лютому 1917р., коли у Росії розпочалася друга буржуазна революція, чисельність більшовицької партії не перевищувала, згідно уточнених даних, 20 тис. чоловік. Партія була буквально нашпигована провокаторами, лідери її

не були широко відомими. Коли в квітні 1917р. Ленін висунув лозунг «жодної підтримки *Тимчасовому уряду*», це зустріло непорозуміння в самій партії. Загострення внутрішньополітичної кризи в країні стимулювало радикалізацію суспільства. На VI з'їзді РСДРП(б) (літо 1917р.) були представлені уже 240 тис. більшовиків. Цікаво, що з 171 делегата 150 мали досвід арешту, а 110 - ув'язнення, ще 10 - каторги. Коли в листопаді 1917р. ця партія узяла владу, вона, як показали вибори до *Установчих зборів*, користува-

лася підтримкою лише 20% населення Росії. В національних окраїнах її вплив був ще меншим - скажімо, на Україні] 0% симпатиків.

Серед перших декретів контрольованого більшовиками 2-го Всеросійського з'їзду Рад 1917 р.- «Декрет про мир» і «Декрет про землю». Перший містив заклик до негайного миру без анексій і контрибуцій, відмову від практики таємних міждержавних угод. По суті, цей односторонній крок був зрадою союзників по Антанті, які вступили у війну влітку 1914р. тому, що в Австро-Сербському конфлікті Росія підтримувала Сербію. «Декрет про землю» був створений на основі 242 селянських наказів. Понад 150 мільйонів десятин поміщицької та церковної землі оголошувалися всенародною власністю і без викупу передавалися у безплатне користування селян. По суті, це була есерівська вимога, оскільки В. Ленін у квітні 1917р. наполягав на державному землекористуванні та створенні великих державних виробництв у сільському господарстві. Було сформовано чисто більшовицький уряд, який у грудні того ж року поповнився за рахунок лівих есерів (7 членів цієї партії очолили наркомати землеробства, юстиції, пошти і телеграфу, місцевого самоуправління, державного майна).

До середини лютого 1918р. радянська влада була встановлена в 97 губернських центрах та ін. великих містах, у 17 випадках це відбувалося внаслідок збройних повстань. 1 листопада було припинено видачу заробітної плати чиновникам, які не виходили на роботу, бойкотуючи самозваний Раднарком. 7 грудня 1917 р. на пропозицію Ф. Дзержинського було створено ВЧК - *Всеросійську надзвичайну комісію* по боротьбі з саботажем і контрреволюцією.

В кінці листопада для керівництва народним господарством країни була створена *Вища Рада Народного господарства* (ВРНГ), перед якою постало завдання підготувати перехід від робітничого контролю до безпосереднього управління господарством на основі націоналізації промисловості, транспорту, банків. До березня 1918 р. в 31 губернії було націоналізовано 836 найпотужніших підприємств.

На виборах до Установчих зборів (грудень - початок січня) меншовики і есери зібрали 62% голосів. Ці збори відмовилися затвердити декрети ленінського уряду і уже 6 січня були розігнані військовою силою. Раднарком чітко продемонстрував свою відразу до «буржуазної» демократії.

Навесні 1917р. Ленін в «Чергових завданнях Радянської влади» сформулював нові цілі «пролетарської держави». До них були віднесені організація обліку і контролю на виробництві, підвищення трудової

дисципліни і організація змагання в промисловості, соціалістична кооперація селянства. Показово, що в діяльності сільських *Рад* Ленін закликав «поголівне притягати бідноту до практичної участі в управлінні». В найближчі місяці *комбід* (комітети бідноти) фактично замінять сільські ради на контрольованій комуністичною владою території. *Основною відмінністю радянської влади від буржуазної демократії, принаймні теоретично, був принцип недопущення у політику нетрудащих*. Ради так і називалися - робітничих, селянських і солдатських депутатів. Комбідівський переворот на селі означав відсторонення від управління і трудящих - селян, якщо вони (навіть після земельної реформи!) не потрапляли у категорію бідняків. Навесні 1918р. основна маса селян (понад 60%) були середняками, ще 5% становили заможні, т. зв. куркулі.

13 травня ВЦВК та РНК надали народному комісару по продовольству Цюрупі надзвичайні повноваження. Вводилася *продразверстка*, згідно якої селяни мусили здавати державі за твердими цінами усі «надлишки» продовольства. За приховування хліба застосовувалися найжорстокіші заходи. Це було оголошення війни селянству. За офіційними радянськими джерелами, у цій війні загинув кожний п'ятий боєць продовольчих загонів. У червні 1918р. були запроваджені вже згадані комбід, члени яких допомагали вилучати хліб у заможних сільчан. 20 відсотків конфіскованого становила винагорода для цих добровільних помічників.

Влітку 1918р. добровільний принцип комплектування Червоної Армії був замінений загальною військовою повинністю. Це дозволило довести армію на кінець 1918р. до 1 мільйона чоловік. Було створено центральний апарат управління військовими силами — *Революційну Військову Раду*, введена посада головнокомандувача та польовий штаб, створено військові школи і академії для підготовки кадрів. Тим самим більшовики прощалися з колишніми власними догмами про те, що регулярна армія виступає інструментом антинародної експлуататорської держави.

VIII з'їзд РКП(б) у березні 1919р. прийняв нову програму партії. Це була програма побудови соціалістичного суспільства. З'їзд поставив питання про перехід до «союзу з середнім селянством при опорі на бідноту і збереженням в цьому союзі керівної ролі пролетаріату». Вказувалося, що партія «повинна керувати роботою Рад, але не підміняти їх». З'їзд рішуче висловився проти створення федерації самостійних комуністичних партій, наполягаючи на збереженні централізованої РКП(б) з єдиним ЦК. По суті з такою

постановкою питання визначалися орієнтири у національно-державному будівництві - унітарна Росія з єдиним урядом без огляду на інтереси і прагнення населення національних окраїн. 1 червня 1919 р. вийшов Декрет ВЦВК про об'єднання радянських республік Росії, України, Латвії, Литви і Білорусії. Поворот комуністичних лідерів до *російського шовінізму*, фактична відмова від раніше декларованого принципу вільного самовизначення (аж до відокремлення!) націй пояснюються просто- росіяни становили основу *Червоної Армії*. Так, у військах Київського і Харківського військових округів,

що охоплювали всю Україну, росіяни складали відповідно 57,1 та 62,3%, а українці - 32,5 і 25,3%. На одного україномовного комуніста в Україні припадало 8 російськомовних.

За 1914-1922 рр. населення Радянської Росії скоротилося на 13 мільйонів чоловік, з них 2млн були емігранти. Збитки від іноземної інтервенції перевищили 39 млрд крб. Потрощена промисловість лежала в руїнах, чисельно зменшився робітничий клас. Селянство систематично піднімалося на антикомуністичні заклоти, викликані постійними реквізиціями продовольства.

Корінний поворот у політиці радянської держави здійснив X з'їзд РКП(б) в березні 1921 р. Резолюція «Про заміну розверстки податком» означала відмову від здійснюваної протягом трьох років політики *воєнного комунізму*. Остання зводилася до:

а) продрозверстки. Для кожного селянського господарства, общини, повіту доводили кількість зерна, м'яса, молока, картоплі, яку в обов'язковому порядку треба було здати державі. Лише після цього селяни одержували товари промисловості в обмеженому асортименті. Зрозуміло, що про еквівалентний обмін не йшлося, заможніші селяни, як правило, взагалі не отримували нічого;

б) карткової системи для населення міст. За картками для третьої категорії (приватні власники, інтелігенція) денна норма хліба складала аж 50 гр., робітники забезпечувалися дещо краще;

в) трудової повинності, проголошеної *Конституцією РРФСР* в липні 1918р. Залучені до неї розчищали колії від снігу, рубали ліс і т. д. під наглядом загонів кінної міліції, регулярної армії і ВЧК. Наприклад, у 1920 р. на лісозаготівлях працювали близько 10млн чол. Причому таке примусове залучення до праці поширювалося і на робітників. Підприємства і галузі оголошувалися на військовому становищі, після чого з них неможливо було звільнитися чи відлучитися у своїх потребах;

г) глобальної ліквідації товарно-грошових відносин -заборона ринкової торгівлі, безплатне житло, відміна плати за транспорт тощо. Пізніші покоління істориків КПРС будуть пояснювати цю політику складними політико-еконо-мічними умовами громадянської війни. Насправді це була перша, дещо наївна, але надзвичайно жорстока спроба загнати населення країни у комунізм в максимально стислі строки.

Провал цієї спроби був, хоча й з тривалим запізненням у часі, усвідомлений ленінським керівництвом країни. *Нова економічна політика (НЕП)* встановлювала тверді розміри продовольчого податку, надлишки продукції можна було вільно реалізувати на ринку. В містах уцілілим «представникам експлуататорських класів» дозволили оренду дрібних і середніх підприємств, приватну практику в медицині та юриспруденції тощо. Уряд широко пропагував залучення іноземного капіталу у вигляді концесій на розробку природних багатств. З іншого боку, рішуче оголошувалося, що командні висоти в економіці (банки, великі заводи і фабрики, залізничний і водний транспорт) держава зберігає за собою. Дуже симптоматичною була

відмова від «сухого закону» в 1925 р. Більшовицькі депутати російської державної *Думи* списали відра чорнил, проклинаючи «п'яний бюджет». З початком світової війни царський уряд заборонив виробництво спирту, горілчаних виробів. Сталін оголосив, що горілчана монополія дасть кошти для *соціалістичного виробництва*, під цим приводом сухий закон було скасовано.

Поступка націоналам у державному будівництві була здійснена за наполяганням В. Леніна. Сталінському плану «автономізації» вмираючий вождь протиставив свою ідею *союзу рівноправних республік*. 30 грудня 1922 р. був створений *СРСР*. У 1923 р. XII з'їзд оголосив про початок політики «коренізації».

Лібералізація в економіці і національному питанні майже не зачепила політичного життя. *Партія кадетів* була поставлена поза законом уже в листопаді 1917р., далі настала черга *лівих есерів* (після заколоту в липні 1918 р.) та *анархістів*. Розгром меншовиків навесні 1921 р'. (заарештовано 2 тис. чоловік, включаючи ЦК) завершив справу. З самої більшовицької партії за 1917-1922рр. було «вичищено» 219 500 чоловік (в 1922 р. РКП(б) налічувала 401 тис. членів.-Авт.).

Поворот до НЕПу сприяв швидкій відбудові народного господарства. Щорічний приріст сільськогосподарської продукції (у цінових показниках) в 1921-1928 рр. становив 10%. Після грошової реформи 1924р. червінець став однією з найміцніших валют світу. Натомість у тисячах ресторанів гуляли нові доморощені буржуйчики, сотні тисяч безробітних реєструвалися на біржах праці, а на судові процеси усе частіше виносилися справи високопоставлених комуністів, винних у мільйонних розтратах. Здавалося, усе вернулося «на круги своя».

І все-таки перша червоногвардійська атака на капітал не пройшла без сліду. Вона мала колосальний вплив не лише на майбутню долю СРСР, але й на суспільний розвиток, державне і правове будівництво практично усіх країн світу.

ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ В НІМЕЧЧИНІ. УТВОРЕННЯ ВЕЙМАРСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Понад 3 роки (з 1914р.) Німеччині доводилося вести війну на два фронти - проти англо-французької коаліції на заході і проти Росії на Сході. В кінці 1917р. прийшов успіх на Сході - 9 грудня визнала себе переможеною Румунія, 15 грудня уклала перемир'я революційна Росія. Після підписання 3 березня 1918р. Брестського миру німецькі і союзні війська окупували Прибалтику, Білорусію, Україну. 21 березня розпочався німецький наступ на Західному фронті. Однак, уже 4 квітня цей наступ був зупинений англо-французькими військами. Безуспішною була спроба захоплення Парижа (27.V-5.VI) та штурм у м. Реймс (15-17.VI). 18 липня розпочався англо-французький контрнаступ на р. Марні. А генеральний наступ англо-франко-американських військ розпочався 26 вересня - 202 дивізії союзників атакували 187 німецьких по усьому 420-кілометровому фронту. Розгорнулися масові бої з застосуванням танків, авіації і газів. Оцінивши ситуацію, 28

вересня верховне командування німецької армії категорично поставило перед урядом вимогу негайно укласти перемир'я.

4 жовтня через Швейцарію новий уряд Німеччини (коаліційний кабінет Макса Баденського, до складу якого уперше в історії країни увійшли соціал-демократи) звернувся до американського президента В. Вільсона з пропозицією розпочати переговори про перемир'я на основі 14 умов, викладених президентом у посланні Конгресу від 8 січня 1918р. 12 жовтня була проведена амністія політв'язнів. 15 жовтня уряд оголосив про реформування Конституції, яке серйозно обмежувало повноваження кайзера. 24 жовтня було оголошено про введення загального і рівного виборчого права в Пруссії.

8 листопада в Комп'єні під Парижем союзний головнокомандуючий Фош вручив німцям умови перемир'я, що передбачали звільнення від окупації усіх раніше захоплених Німеччиною територій, а також Ельзасу і Лотарингії, відмови від Брестського і Бухарестського договорів, передачі союзникам практично усієї бойової техніки і військових кораблів, звільнення військовополонених тощо.

11 листопада 1918 р. об 11.00 угода про перемир'я була підписана. Перша світова війна закінчилася. Втрати Німеччини на фронтах (без врахування цивільного населення) склали 2 мільйони 37 тисяч чоловік убитими та померлими від ран.

Намагаючись добитися полегшення умов перемир'я, німецьке командування прагнуло продемонструвати міць своєї армії і флоту. Ще 29 жовтня був відданий секретний наказ кораблям флоту вийти у море для бою з англійськими ВМС. Через телеграфістів і офіцерських вістових про нього довідалися матроси. 3 листопада повстали моряки з військових кораблів, що базувалися в м. Кілі. 4 листопада робітничі і солдатські ради (за російським зразком) були створені у Штутгарті і прилеглих районах, 5-6 листопада повстання з утворенням рад відбулися в Гамбурзі, Любеку, Бремені, далі - в Шлезвігу, Ростоку, Ганновері та ін. містах. На 7 листопада влада Рад встановилася в Дюссельдорфі, Кельні, Брауншвейгу, Магдебургу, Дрездені, Лейпцигу, Франкфурті-на-Майні та десятках інших міст. 9 листопада революція перемогла в Берліні. Соціал-демократи покинули уряд М. Баденського. Останній самовільно проголосив зречення кайзера Вільгельма II, після чого склав з себе повноваження, передавши без формальностей Еберту (соціал-демократу) ключі і печатки рейхсканцелярії. Після отримання інформації про проголошення К. Лібкнехтом (керівником пробільшовицького «Союзу Спартак») більшовицької республіки новий уряд Німеччини, сформований Ебертом, поспішив проголосити «вільну демократичну республіку». Відмінялося військове становище, проголошувалися свободи слова, друку, зібрань, загальне виборче право.

У листопаді - грудні 1918р. німецька революція опинилася на роздоріжжі. 23 листопада виконком Берлінської ради прийняв рішення про проведення загальних виборів на Всенімецький з'їзд Рад, призначений на 16 грудня. Уряд Еберта - Хаазе 30 листопада видав декрет про вибори в

установчі Національні збори 16 лютого 1919р. 16-21 грудня 1918р. Всенімецький з'їзд Рад, всупереч намаганням «спартаківців», постановив скликати Установчі збори.

З 485 делегатів з'їзду 288 складали праві соціал-демократи, «спартаківців» було всього 10. Вожді «Союзу Спартак» К. Лібкнехт та Р. Люксембург навіть не були делегатами цього з'їзду.

Зимове двовладдя в Німеччині було водночас схожим і несхожим на російське двовладдя між лютим і липнем 1917р. Так, поліцай-президентом Берліна став лівий незалежник, в майбутньому німецький комуніст, Е. Ейхгорн (в Росії ж поліція залишалася опорою Тимчасового уряду аж до його падіння у жовтні 1917 р.). Ейхгорн провів ретельну чистку поліції і в столиці вона стала лояльною до лівих. Під їхнім контролем в Берліні перебувала і т. зв. народна морська дивізія. 30 грудня «Союз Спартак» на загальнонімецькій конференції революційних інтернаціоналістів проголосив створення Комуністичної партії Німеччини за участю спартаківців, лівих радикалів та членів Союзу червоних солдатів. Це була пряма заявка на революцію в Німеччині за російським більшовицьким зразком.

Контрреволюція також гуртувала свої сили. В умовах повного розвалу армії верховне командування 24 листопада 1918р. видало наказ про формування добровільницьких корпусів (фрайкорів). Фрйкори проіснували до 1923 р. Призначалися вони для розгрому революційного руху, для опору польській експансії на східних рубежах Німеччини та для підтримки контрреволюційних режимів у Прибалтиці. На початок 1919р. під керівництвом генералів навколо Берліну було сформовано кілька добровільницьких корпусів під загальним командуванням генерала Лютвіця. 4 січня генерал запросив до військового містечка Цоссен Еберта та членів його уряду. Враження від параду 4 тис. вишколених фрайкорівців було настільки сильним, що прусський міністр внутрішніх справ того ж дня оголосив про зміщення Ейхгорна з посади поліцай-президента Берліна. Комуністи у відповідь вивели 5 січня на вулиці столиці 100-тисячну демонстрацію. Лібкнехт вимагав розпуску фрайкорів. 6 січня застрайкували берлінські заводи і фабрики. 10 січня до міста були введені урядові війська, розправа з лівими тривала тиждень. 15 січня увечері К. Лібкнехт та Р. Люксембург були заарештовані та убиті «при спробі втечі». Тим самим уряд ніби перехопив ініціативу у своєму протистоянні з комуністами.

6 лютого 1919р. відкрилися *Установчі збори*. На цьому представницькому форумі тимчасовим президентом Німеччини був обраний Еберт, канцлером - Шейдеман. Урядову коаліцію склав блок СДПН з двома центристськими

буржуазними партіями - Німецькою демократичною та католицького Центру. Оскільки в Берліні становище все ще залишалося непевним, Установчі збори працювали в провінційному Веймарі, столиці Тюрінгії. Становлення т. зв. *Веймарської республіки* відбувалося в надзвичайно складних умовах. Незважаючи на криваві втрати в Берліні, комуністи намагалися узяти політичний реванш в інших землях колишньої Німецької

імперії. 10 січня радянська республіка була проголошена в Бремені, 11 січня - в Куксгафені. 3 березня розпочався загальний страйк робітників у Берліні, під час розправи з яким контрреволюціонери знову убили 1200 страйкуючих. Та білий терор не приніс очікуваного результату. В середині квітня в усіх землях Німеччини одночасно страйкували 4,5 млн робітників. 7 квітня 1919 р. була проголошена Баварська Радянська республіка. 13 квітня ключові пости в її уряді (т. зв. Комітеті дії) опинилися у руках комуністів. 25 квітня уряд Є. Левіне створив Баварську Червону армію, чисельність якої перевищила 20 тис. чоловік. Для боротьби з контрреволюцією був створений *революційний трибунал*. Радикальні дії комуністів викликали протести поміркованої частини лівих. 27 квітня з'їзд мюнхенських фабрично-заводських комітетів провів перевибори *Комітету дії* і виключив комуністів з уряду. 1-3 травня фрайкорівці увірвалися в місто. На цей час контрреволюція зуміла задіяти для придушення лише Баварської Радянської республіки 100-тисячну армію фрайкорівців. Це свідчило про консолідацію антикомуністичних сил, їх високу організованість та уміння створювати чисельну перевагу на вирішальних напрямках протистояння з крайніми лівими.

28 червня в Дзеркальній залі Версальського палацу делегація Німеччини підписала мирний договір з країнами Антанти. За його умовами Ельзас та Лотарингія, захоплені Німеччиною у 1871 р., поверталися Франції. Саар, окупований Пруссією ще у 1815р., на 15 років переходив під управління *Ліги Націй*; на цей час його вугільні шахти ставали власністю Франції як часткова компенсація за завдані війною збитки. Окрруги Ейпен, Мальмеді та Морене після загальнонародних плебісцитів повернулися до Бельгії, Шлезвіг-Гольштейн - до Данії. Відновлювалася незалежність Люксембурга. Частина Верхньої Сілезії переходила до Польщі. Данціг був оголошений вільним містом в митному союзі з Польщею. В прилеглій частині Східної Пруссії, населеній переважно поляками, був проведений плебісцит. В результаті ці землі відійшли до Польщі. Смуга її володінь до узбережжя Балтики дістала назву *Польського коридору*; тим самим Східна Пруссія була відрізана від решти німецьких територій. Після плебісциту 1923 р. Мемель (Клайпеда) відійшов до Литви.

Загальна сума репарацій мала бути визначена до 1 травня 1921 р. Ще до того часу Німеччина була зобов'язана виплатити 20 мільярдів золотих марок - валютою, торговими кораблями, промисловими і сільськогосподарськими товарами тощо. Армія Німеччини не повинна була перевищувати 100 тис. чоловік, офіцерський корпус - 4 тис. Військовий флот скорочувався до 6 крейсерів, 6 легких крейсерів, 24 есмінців та міноносців.

11 серпня 1919р. вступила в силу прийнята установчими Національними зборами у Веймарі нова німецька конституція, її проект був розроблений особливим комітетом зборів під керівництвом Г. Пройса, відомого юриста і засновника *Демократичної партії*. Зрозуміло, що внутрішньополітична обстановка в Німеччині та зовнішньополітичні умови країни мали визначальний вплив на роботу комітету по розробці конституції.

Німеччина проголошувалася буржуазно-демократичною республікою. В ст. 1 вказувалося, що державна влада виходить від народу. Конституція проголосила недоторканність приватної власності, рівність громадян перед законом незалежно від статі і походження, недоторканність особи, житла, таємницю листування, свободу слова, друку, зібрань, відміну цензури. Конституцією вводилися загальні, прямі і таємні вибори народного представництва. Право голосу отримували всі громадяни у віці від 20 років. За швейцарським зразком конституція вводила референдуми, а також пропорційне представництво партій у парламенті відповідно з усією сумою набраних на виборах голосів.

Вищим представницьким і законодавчим органом Німеччини став двопалатний (рейхстаг та рейхсрат) парламент. Нижня палата обиралася терміном на 4 роки, її депутат оголошувався представником усієї нації і був невідповідальний перед своїми виборцями. Верхня палата - рейхсрат формувалася з членів урядів земель, пропорційно чисельності їхнього населення. Усього земель було 15-18 республік та 3 вільних міста. Кожна з земель мала власну конституцію, власний законодавчий ландтаг, власний уряд та поліцію. У віданні центру залишалися зовнішні зносини, військова справа, митниці, карбування монети, зв'язок, залізничний та водний транспорт тощо. Право імперії у всіх випадках мало перевагу над правом земель. Верхня палата могла своєю незгодою затримати прийняття закону, але не відмінити його.

Головою держави ставав президент, який обирався загальнонародним голосуванням на 7 років. В його руках зосереджувалася вища виконавча влада: верховне головнокомандування армією і флотом, представництво у зовнішніх зносинах, право помилування. Він призначав канцлера і міністрів, які не могли одночасно бути депутатами парламенту. Президент міг достроково розпустити парламент і призначати нові вибори. Рейхстаг формально міг ставити питання про імпічмент президента, однак жодного разу цим правом не скористався. У разі необхідності президент міг видавати надзвичайні укази в обхід парламенту, йому ж надавалося право введення надзвичайного стану в країні. Останнє було пов'язане з призупиненням дії громадянських свобод. Високе місце в державній ієрархії займав канцлер. Йому конституція надавала право «формулювання керівних принципів політики». Загалом схема президент - канцлер - двопалатний парламент дещо нагадувала імперську Конституцію 1871 р., за тим винятком, що місце імператора посідав обраний населенням на 7 років президент. Однак, нова історична доба наклала свій суттєвий відбиток на Конституцію 1919 р. в плані гарантії соціальних прав населення: профспілки отримали згідно конституції право укладати колективні договори та проводити страйки на підприємствах. В територіальних округах та у загальноімперському масштабі мали бути сформовані виробничі ради з числа представників адміністрації та робітників. До компетенції цих рад належали питання умов праці, заробітної плати, соціального страхування. Конституція встановлювала *8-годинний робочий день*.

Веймарська конституція була вагомим завоюванням німецького народу. Для свого часу вона стала зразком конституції передової буржуазної держави. Разом з тим, правила політичної гри, закладені в конституції, дозволили Гітлеру прийти до влади, не порушуючи жодної статті цього документа.

Згідно з умовами Версальського договору конституція відмінила військову повинність, офіційно армія не перевищувала 100 тис. чоловік. Фактично ж підготовка солдатів (контракт на 12 років) йшла за програмою унтер-офіцерів, унтер-офіцерів — за програмою офіцерського корпусу і т. д. З урахуванням чисельних спортивних та гімнастичних товариств Німеччина могла у разі потреби виставити півмільйонну армію (на поч. 1918 р. на Західному фронті воювали близько 5 млн чол.). З другої пол. 20-х років в рамках секретного співробітництва з СРСР німці проводили обкатку на радянських полігонах заборонених Версальським договором танків та бойової авіації.

Веймарська республіка та її конституція не задовольняли сили реакції, в першу чергу монархістів, військової верхівки та правонаціоналістичних сил. Перша спроба усунення режиму Веймарської республіки була здійснена уже в 1920 р. (військово-монархічний путч Каппа-Яютвиця), друга - в листопаді 1923 р. (мюнхенський путч «коричне-восорочечників» з НСДАГІ). До кінця 20-х років режим Веймарської республіки користувався підтримкою майже усієї буржуазії, більшої частини робітничого класу і селянства. Так, під час путчу Каппа-Лютвиця 15 березня 1920 р. 12 млн робітників на підтримку уряду припинили роботу; того ж дня була створена 100-тисячна Рурська Червона армія для протидії путчистам. З виступом націонал-соціалістів урядові сили розправилися за кілька хвилин (16 убитих штурмовиків та 3 поліцейських). І лише Велика депресія 1929-1933 рр. максимально поляризувала суспільство. Партії центру стрімко розгубили свій електорат, натомість посилилися позиції націонал-соціалістів та комуністів. Економічна криза стала провісником кризи політичної та загибелі Веймарської республіки під коричневими хвилями націонал-соціалізму.

РЕВОЛЮЦІЯ 1919 р. В УГОРЩИНІ, ЇЇ НАСЛІДКИ

Династія Габсбургів в Австро-Угорщині була повалена 31 жовтня 1918 р. 16 листопада Національна Рада Угорщини проголосила Угорську республіку. Уряд очолив граф М. Карої, правлячу коаліцію склав блок незалежної та радикальної партій. Почалися демократичні перетворення: запроваджувалося загальне, рівне і пряме виборче право при таємному голосуванні, узаконювалися свободи зібрань, союзів та ін. політичних організацій.

Поразка у війні супроводжувалася загостренням зовнішньополітичної обстановки. Посилився національно-визвольний рух неугорського населення (слов'ян, румунів та ін.) в Словаччині, Закарпатській Україні, Трансільванії та ін. національних регіонах. Сусідні країни висували територіальні претензії. Далася взнаки і повоєнна розруха в переможений державі - зростало безробіття, закривалися заводи і фабрики, галопувала інфляція.

У березні 1919р. країни-переможці висунули ультиматум з вимогами до уряду Угорщини погодитися на окупацію частини території військами Румунії, Чехословаччини та Королівства сербів, хорватів і словенців (КСХС). 19 березня лідери країн Антанти запропонували М. Карої негайно дати згоду на введення окупаційних сил. Гостра політична криза, що супроводжувала цю вимогу, викликала відставку уряду. Соціал-демократичні лідери не почувалися достатньо сильними для того, щоб одноосібно узяти в руки партії політичну владу в країні, а разом з нею і політичну відповідальність. Вони звернулися з пропозицією про сформування коаліційного уряду до комуністичної партії, чії вожді на той час перебували у в'язниці. Комуністична партія Угорщини була сформована ще в листопаді 1918р. з частини лівих соціал-демократів та революційних соціалістів. Очолював її Бела Кун, який з групою колишніх військовополонених повернувся з Росії, де мав неодноразові зустрічі з Леніним. У березні 1919р. соціал-демократична та комуністична партії об'єдналися в рамках *Об'єднаної соціалістичної партії Угорщини*. 21 березня країна була проголошена *Радянською республікою*. Був створений уряд - *Революційна урядова рада*, яку фактично очолив Бела Кун (формально народний комісар іноземних справ). Новий уряд проголосив *диктатуру пролетаріату* формою державної політики.

Революція в Угорщині в березні 1919р. перемогла мирним шляхом, без збройного повстання. Уряд Угорської радянської республіки націоналізував промисловість, банки, транспорт, увів 8-годинний робочий день, підвищив на 25 відсотків заробітну плату найманих працівників. Були скасовані чини і звання, церкву відокремлено від держави, вводилося соціальне страхування від нещасних випадків та на випадок захворювання. У поміщиків та церкви були конфісковані земельні володіння. Проводилися примусові реквізиції майна заможних верств. Для вирішення житлової проблеми за російським зразком представників «експлуататорських класів» виселяли з власних помешкань, поселяючи туди сім'ї робітників. За тим же зразком конфісковану у поміщиків та церкви землю намагалися перетворити у «соціалістичну власність», передаючи її у користування державним господарствам та сільськогосподарським кооперативам. Для захисту «революційних завоювань трудящих» була створена *інтернаціональна Червона Армія*, до якої увійшли комуністи некорінних національностей (чехи, австрійці, поляки, росіяни та ін.).

За підтримки провідних держав Антанти проти новоявленої Радянської республіки розгорнулася збройна *інтервенція*. 16 квітня 1919р. розпочали наступ румунські, а трохи згодом - і чехословацькі війська. Опір їм чинила 300-ти-сячна Червона армія. Боротьба вимагала величезного напруження сил. Не справдилися розрахунки на оборонно-наступальний союз з Радянською Росією. Після відомої радіограми Бела Куна до Леніна про укладення такого союзу VIII з'їзд РКП(б) проголосив: «Робітничий клас Росії поспішає вам на допомогу». Фактично ж російська Червона Армія була вимушена відступати під ударами Денікіна, а згодом - і частин УНР.

Проходила розбудова державного апарату, а також «поглиблення

соціалістичних завоювань». Для боротьби з контрреволюцією були створені революційні трибунали. Цікаво, що до підрозділів червоної міліції охоче приймалися колишні поліцейські і жандарми, їх було зачислено до «пролетарів» за формальною ознакою об'єднання у профспілку. Для керівництва економікою створені відповідні народні комісаріати, а згодом і *Вища Рада народного господарства*. Сліпе копіювання російського зразка далось взнаки ще й у тому, що після націоналізації великих промислових і транспортних підприємств (з числом працюючих 20 і більше) уряд перейшов до націоналізації дрібних та кустарних підприємств і майстерень. В «Чергових завданнях Радянської влади» (березень 1918р.) Ленін проголошував *дрібнобуржуазну стихію* головним потенційним ворогом пролетарської держави. В Угорщині малоземельні селяни (а вони складали 4/5 усіх селянських господарств) були розчаровані урядовими перетвореннями в аграрному секторі. Конфіскована у поміщиків та церкви земля передавалася на кооперативних засадах «сільськогосподарському пролетаріату», тобто колишнім безземельним наймитам. Селяни від такої реформи мало що виграли. Схоже, передчасним кроком уряду стало і введення безплатного медичного обслуговування - в тих історичних умовах воно означало фактичний розвал медицини.

До 2 травня румунські та чехословацькі інтервенти захопили майже половину території країни, їхні передові загони перебували за 140 км від Будапешта. В цей час була проведена реорганізація Червоної армії, у військових частинах вводилися посади *політкомісарів*. 19 травня Червона Армія перейшла у контрнаступ, досягнула колишніх імперських кордонів Угорщини, а далі увійшла на територію Словаччини. 16 червня 1919р. народні збори у Прешові проголосили створення *Словацької Радянської республіки*. Тоді ж у червні 1919р. в Будапешті проходив Всеугорський з'їзд Рад, почесним головою котрого був обраний

В. Ленін, З'їзд прийняв нову конституцію Угорщини, за якою кража проголошувалася соціалістичною федеративною республікою. Це дублювання російського зразка було не випадковим - фактично тим самим було продемонстроване прагнення зберегти Велику Угорщину в кордонах 1914р. у формі «*соціалістичної федерації*». Словаччині, Закарпатській Україні, Трансільванії, південним слов'янським землям відводилася роль, подібна до тієї, що її Ленін і Сталін нав'язували Україні, Білорусії, Закавказькій федерації та іншим національним окраїнам колишньої імперії.

Подібний сценарій не влаштовував ні держави Антанти, ні буржуазних сусідів соціалістичної Угорщини. Ще 13 червня Клемансо від імені *Паризької мирної конференції* поставив вимогу виведення угорської Червоної Армії з Словаччини, обіцяючи евакуацію румунських військ з етнічної угорської території. Народний комісар закордонних справ Бела Куп поспішив наполягти на тому, що цей мир нагадує російську «мирну передишку», отриману Леніним навесні 1918 р. на переговорах з центральними державами в Бресті. Угорська Червона Армія розпочала організований відступ і 4 липня відійшла на лінію, встановлену Антантою. 7 липня радянська республіка в

Словаччині впала, не протримавшись і трьох повних тижнів.

У липні антмрадянські повстання в Будапешті, Капуварі, Калочі та ін. містах Угорщини ще були придушені Червоною армією та революційними трибуналами. Та уряд уже практично не контролював ситуацію в країні, що опинилася в лещатах міжнародної блокади. 20 липня захлинувся наступ Червоної армії на східному фронті бойових дій проти Румунії. Праві соціал-демократи почали наполягати, що мир з Антантою можливий лише за умови відставки з уряду комуністів. 1 серпня 1919 р. під приводом загрози Будапешту з боку наступаючих румунських частин вони добилися відставки Радянського уряду. Так була повалена Угорська Радянська республіка. 4 серпня до столиці увійшли румунські війська.

Шукаючи відповіді на питання про причини поразки угорської революції, яка за 133 дні свого існування зуміла не лише розлочати «соціалістичні перетворення, але й створити могутню 300-тисячну Червону армію (для порівняння, червоні армії, які в 1917-1918, а потім в 1918-1919рр. встановлювали радянську владу в Україні, не перевищували 25-30 тис.), комуністичні вожді наполягали на тому, що дався взнаки фатальний збіг багатьох факторів.

По-перше, світовий імперіалізм зумів надати підтримку угорській контрреволюції силами румунських та чехословацьких інтервентів, одночасно ізолювавши революцію від Радянської Росії.

По-друге, на думку комуністів, підвела «підступна, зрадницька роль правих соціал-демократичних вождів» в об'єднаній СПУ. Комуністи нібито не могли протистояти їх впливу в керівництві, а рядова соціал-демократам на маса слабо вірила в можливість перемоги диктатури пролетаріату в Угорщині.

По-третє, крізь зуби визнавалися допущені помилки: відмова від перерозподілу поміщицької землі між малоземельними та середніми селянами (до речі, ще уряд М. Каб'як обіцяв аграрну реформу саме в інтересах цієї верстви селянської маси), поспішна націоналізація дрібної та кустарної промисловості, недостатнє очищення державного апарату та правоохоронних органів від непевних працівників тощо.

Зрозуміло, що в цих оцінках бракувало визнання ще одного, можливо, найголовнішого фактора. Угорські комуністи копіювали російський комуністичний зразок, іноді - до дрібниць. Вузкість соціальної бази вони намагалися, компенсувати червоним терором (соціал-демократи обґрунтовано дорікали комуністам, що антиреволюційні заколоти в Задунайському краї були спровоковані комуністичними репресіями). Те, що вдалося Леніну в «есередньослабороз-винутій» (за його ж визначенням) напівазіатській Росії, ви-явлюється малоефективним в країнах Центральної Європи.

Після відставки Радянського уряду Угорщини 1 серпня до влади прийшов *профспілковий уряд*. До його складу увійшли Ш. Гарбаї (номінальний глава попереднього Радянського уряду) та три інших правих, соціал-демократи з числа колишніх міністрів. Проголошувалося, що

«соціалістичні завоювання» будуть збережені. Однак, відразу ж були скасовані революційні трибунали, відновлена діяльність старого суду і поліції. 7 серпня за підтримки румунських окупантів угорські контрреволюціонери цей уряд скинули. 14 листопада окупаційні війська були виведені з Будапешта, до міста увійшли частини угорської армії під командуванням адмірала Міклоша Хорті. До нового коаліційного уряду ще були включені і окремі соціал-демократи. В січні 1920 р. відбулися вибори до національних зборів. Соціал-демократи участі у цих виборах не взяли. До влади прийшла *Партія дрібних сільських господарів та Християнсько-національна партія*. \ березня 1920 р. національні збори прийняли рішення про відновлення в Угорщині монархії. Однак престол залишався вакантним, а М. Хорті був проголошений регентом. Тріанонський мирний договір, підписаний в червні 1920 р., встановив розпад колишньої Австро-Угорщини і зафіксував нові кордони Угорського королівства. До складу цієї держави увійшло 33% колишньої території з 41% населення. За межами опинилися населені угорцями регіони в Чехословаччині та Румунії.

Режим Хорті поєднував авторитарну, майже необмежену владу регента зі збереженням парламенту та певних елементів парламентської демократії - загального виборчого права, опозиційних партій (включаючи соціал-демократичну) тощо. Вже в грудні 1921 р. уряд графа Й. Бетлона призупинив політику білого терору і уклав таємну угоду з керівництвом соціал-демократичної партії (право вести свою діяльність під наглядом поліції за умови утримання від страйків та підтримки урядового зовнішньополітичного курсу).

УТВОРЕННЯ НЕЗАЛЕЖНИХ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ У ЄВРОПІ. КОМУНІСТИЧНА ЕКСПАНСІЯ. КОМІНТЕРН

На початку 1918р. чеські депутати австрійського парламенту прийняли декларацію, в якій висували вимогу створення суверенної держави. У Празі утворився *Національний комітет*, до складу якого увійшли представники усіх політичних партій, що на той час діяли у Чехії (липень 1918р.). Перебіг подій прискорила поразка блоку центральних європейських держав у першій світовій війні. 28 жовтня того ж року Національний комітет проголосив утворення Чехословацької держави. 30 жовтня *Словацька національна рада* оголосила про відокремлення Словаччини від Угорщини і про її приєднання до чеських земель.

14 листопада 1918р. *Національні збори*, сформовані шляхом розширення Національного комітету, проголосили Чехословаччину республікою та обрали Т. Масарика її президентом. Уряд було сформовано на основі «всенародної коаліції» чеських та словацьких буржуазних партій, а також соціал-демократів. У квітні 1919р. Національні збори прийняли закон про аграрну реформу, який установив максимальний розмір земельного володіння у 250 га або 150 га орної площі.

16 червня 1919р. у Словаччині була проголошена *Радянська республіка*, яка проіснувала до 7 липня того ж року. Уряд чеського комуніста А.

Яноушека розпочав *націоналізацію* промислових підприємств та банків, конфіскацію поміщицьких та церковних земель, увів 8-годинний робочий день. Після падіння цієї радянської республіки становище в Словаччині відновилося, попередні реформи відмінялися.

У червні 1920р. на зміну уряду «всенародної коаліції» прийшов уряд «червоно-зеленої коаліції» в складі представників соціал-демократичної, націонал-соціалістичної та аграрної партій. Очолив його правий соціал-демократ В. Тусар. Уряд оголосив про здійснення часткового викупу поміщицьких земель, обіцяв у «зручний момент» провести «соціалізацію промисловості».

20 лютого 1920р. Національні збори прийняли Конституцію Чехословацької республіки. Цією конституцією гарантувалися основні буржуазно-демократичні свободи. Президент, якого обирали на 7 років, був наділений широкими повноваженнями, виконавчу владу він здійснював спільно з урядом. Законодавча влада належала двопалатному Національному зібранню.

До складу Чехословаччини входила Закарпатська Україна (де, за визнанням одного з президентів ЧСР Едварда Бенеша, у 1935 р. «власне чеське і словацьке населення становить 5 відсотків»). Ще однією складовою частиною держави була Тешинська Сілезія, на яку претендувала Польща. Найрозвиненішим економічним районом були Судети, де компактною групою проживала німецька меншина. Загалом же з 13,5 млн населення країни чехи становили 7 млн, німці - 3 млн, словаки - 2 млн, угорці - 750 тис., українці - 500 тис., поляки - 100 тис. Формально усі вони користувалися однаковими правами, але у конституцію було включено положення про «єдину чехословацьку націю».

У вересні - листопаді 1917р. західні держави Антанти визнали офіційним представником польського народу *Польський Національний комітет*, сформований з політичних емігрантів у Парижі. У січні 1918р. президент США В. Вільсон включив у свою відому програму повоєнного перетворення Європи пункт про створення *Польської держави* з «доступом до моря». Місяцем раніше уряд Леніна задекларував право поляків на створення власної держави, а 29 серпня 1918р. він же анулював усі договори про поділи Польщі, укладені царизмом після 1772 р.

Після військової поразки Німеччини та Австро-Угорщини в світовій війні в ніч з 6 на 7 листопада 1918р. в Любліні було сформовано уряд незалежної Польщі під проводом галицького соціал-демократа Ігнаці Дашинського. Цей уряд проголосив *Польщу народною республікою*, та проіснував він недовго. Повернення 10 листопада у Варшаву з німецької в'язниці в Магдебурзі Юзефа Пілсудського змінило розстановку політичних сил. Уже 11 листопада *Регентська рада* у Варшаві передала цьому найавторитетнішому з тогочасних польських політиків усю повноту влади «з метою збереження порядку в країні». На вимогу Пілсудського уряд Дашинського пішов у відставку та був сформований новий уряд, очолений правим соціалістом Є. Морачевським. Уряд Морачевського називав себе

«робітничо-селянським», що мало дещо заспокоїти широкі народні маси. В січні 1919р. Пілсудський провів заміну прем'єра. На чолі польського уряду став формально безпартійний І. Падеревський - всесвітньо відомий ... піаніст. Того ж місяця відбулися вибори до установчого сейму, на яких більшість виборола партія народної демократії (ендеки). Пілсудський зберіг пост «начальника держави». Новий уряд Польщі визнав встановлений де-факто 8-годинний робочий день та інші завоювання мас. У липні 1919 р *сейм* прийняв постанову про принципи земельної реформи, яка передбачала максимум земельного володіння у 180 га на господарство.

Новостворена Польська держава вела бойові дії практично проти всіх сусідів з метою максимального розширення своєї території. Підтримку цій агресивній політиці надавала Франція. Ця держава бажала у післявоєнній Європі мати такого союзника на сході, який би міг замінити їй царську Росію. Жертвами польської агресії стали ЗУНР (окупована 16 липня 1919 р.), Білорусь, Литва (Вільнюс до 1939 р. входив до складу Польщі), німецьке та чеське населення західних та південно-західних рубежів. Кордони міжвоєнної Польської держави остаточно були встановлені аж у 1923 р. За межами Польщі залишалися Вармія і Мазури, де під час проведення плебісциту прихильники приєднання потерпіли поразку. Однак, загалом близько 40% населення міжвоєнної Польської держави становили представники національних меншин. Більшість з них (за винятком євреїв) мали сусідами власні національні держави - УРСР, БРСР, Литву, Чехословаччину, Німеччину.

У березні 1921 р. Сейм прийняв конституцію Польської республіки. Законодавчі права надавалися двопалатному парламенту. Повноваження президента, якого депутати сейму і сенату обирали на 7 років, були конституцією суттєво обмежені - ендеки обґрунтовано побоювалися обрання на цей пост Ю. Пілсудського. Конституція проголошувала основні буржуазно-демократичні свободи, офіційну рівність усіх віросповідань. Право приватної власності оголошувалося «однією з важливіших основ соціального ладу та правового порядку».

Після парламентських виборів у листопаді 1922р. до влади прийшов блок ендеків та християнських демократів. Президентом країни став проф. Г. Нарutowич, підтриманий лівими та партіями національних меншин. Уже 16 грудня він був убитий фанатиком. Новим президентом став С. Воїцеховський, представник партії заможного селянства «П'яст». Проте в країні продовжувало наростати протистояння між правими і лівими, загострене протиріччями у відносинах з національними меншинами та очевидною слабкістю виконавчої влади. 12-14 травня 1926 р. Ю. Пілсудський провів в державі антиурядовий переворот. Однак, зайняти посаду президента демонстративно відмовився - незважаючи на те, що був обраний абсолютною більшістю голосів депутатів сейму і сенату. Пілсудський оголосив, що займатиме лише посади військового міністра та головного інспектора армії. Підтримали Пілсудського не тільки військові, але й ліві сили, зокрема соціалістична (ППС) та комуністична (КПП) партії. Проголошений

Пілсудським режим «санації» (дослівно - оздоровлення) в загальних своїх рисах був близьким до італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму, хоча й не таким жорстким по своїй суті.

5 жовтня 1918р. в Загребі (Хорватія) виникло Народне віче словенців, хорватів і сербів. 29 жовтня воно оголосило про перехід в його руки влади в населених південними слов'янами районах колишньої Австро-Угорської імперії та про утворення держави словенців, сербів і хорватів на цих землях. У результаті переговорів Народного віча з урядом суверенної Сербії 1 грудня 1918р. в Белграді відбулося створення об'єднаного Королівства сербів, хорватів і словенців (КСХС) на чолі з сербською династією Карагеоргієвичів. У маніфесті принца-регента Олександра, виданому при створенні Королівства СХС, проголошувалися демократичні свободи. На практиці їх здійснення всіляко гальмувалося.

У лютому 1919р. почалося проведення аграрної реформи й. Землі Габсбургів, а також крупних австрійських та угорських поміщиків були конфісковані. Для всіх інших поміщицьких встановлювався максимум - у Хорватії 150-200 га, у Воєводині навіть 300—500 га. Надлишки відчужувалися та передавалися у фонд реформи з виплатою компенсації поміщикам. При перерозподілі землі перевагу отримували селяни-сербів. Здійснення реформи затягнулося на 20 років.

На виборах до Установчих зборів об'єднаної держави в листопаді 1920р. перемогу отримали сербські буржуазні партії. 28 червня 1921 р. у день святого Віда (річниця втрати незалежності після поразки від турків на Косовому полі у 1389р.) Установчі збори прийняли конституцію, що дістала назву Відовданської. Ст. 1 проголошувала державу конституційною, парламентською і спадковою монархією. Великі права надавалися королю, особа якого оголошувалася недоторканою. Разом із скупщиною він здійснював законодавчу владу, а через раду міністрів - і виконавчу. Король був верховним головнокомандуючим та представляв державу у зовнішніх зносинах. Королівство СХС розподілялося на 33 області-жупи. Керівників цих областей -жупанів теж призначав король. Тим самим конституція закріплювала *унітарну державу*. Депутат скупщини мав обов'язково уміти вільно говорити і писати «державною сербсько-хорватсько-словенською мовою».

Після закінчення світової війни здобули незалежність також Фінляндія, Латвія, Литва, Естонія. Ряд держав, що було утворилися на руїнах Російської імперії (УНР, Грузія, Вірменія та ін.), утримати свою національно-демократичну державність не змогли, їх народам були нав'язані радянські республіки у тісному воєнному, політичному та економічному союзі з Російською Федерацією у рамках СРСР.

Загалом же закінчення світової війни викликало небачений раніше спалах національно-визвольного руху. Боротьба народів за своє національне визволення збігалася у часі з широкими демократичними реформами та соціальними перетвореннями. Ці зміни, певною мірою, стимулювалися російською соціалістичною революцією у тому розумінні, що остання

підштовхувала правлячі класи європейських держав до масштабних поступок з метою запобігання подібному розвитку подій у власних країнах. У свою чергу уряд РРФСР, опинившись у міжнародній ізоляції, намагався стимулювати світовий комуністичний рух і провести «світову революцію». Загалом на цьому базувалися усі розрахунки нових володарів Кремля аж до другої половини 20-х років. Ще у праці «Імперіалізм як найвища стадія капіталізму» Ленін прийшов до висновку, що передбачена Марксом світова соціалістична революція має розпочатися у країні не з вищим, а середнім ступенем розвитку капіталізму, де зберігаються чисельні пережитки феодалізму, суперечності не згладжені, становище робітничого класу залишається максимально погіршеним у порівнянні з розвинутими капіталістичними державами. Згодом ця революція має обов'язково перекинутися на найрозвинутіші країни, інакше її перемога стане виключно тимчасовою. Ці постулати Леніна після його хвороби і смерті з особливою послідовністю відстоював Л. Троцький.

Зрозуміла зацікавленість Москви у пришвидченні революційних процесів на Заході оберталася всілякою підтримкою відносно слабких комуністичних партій за межами Росії, особливо у країнах розвинутого капіталу з сильними традиціями соціал-демократичного реформізму. Протягом 1918р. комуністичні партії виникли в Австрії, Угорщині, Польщі, Німеччині, Литві, Латвії, Естонії, Аргентині, розпочалася підготовка до їх створення в Англії, Франції та США.

2 березня 1919 р з ініціативи В. Леніна в Москві зібралися представники комуністичних партій та лівих соціалістичних груп 30 країн Європи, Азії і Америки. 4 березня вони проголосили створення Комуністичного Інтернаціоналу та обрали постійно діючий керівний орган цього утворення - Виконавчий Комітет (ВККІ). Завданням ВККІ стала безпосередня підготовка соціалістичних революцій у тих країнах світу, де діяли компартії.

У багатьох випадках РРФСР намагалася небезуспішно нав'язувати комуністичні режими, що називається, на багнетах своєї Червоної Армії. Зокрема це стосувалося України, Середньої Азії, Закавказзя. В інших випадках (Прибалтика, Фінляндія, Польща) спроби створення таких режимів не дали очікуваних наслідків. Так, у відповідь на відоме звернення лорда Керзона від імені *Версальської конференції* припинити радянську агресію проти Польщі улітку 1920 р. радянський уряд «відповів» не менш відомим наказом Ту-хачевського: «Вперед, на Варшаву, на Берлін!» 30 липня 1920р. після вступу Червоної Армії у Білосток тут був сформований *Польський революційний комітет* (Польрев-ком), до складу якого увійшли Ю. Мархлевський, Ф. Дзержинський та Ф. Кон. Польревком оголосив, що ставить своїм завданням «аж до створення постійного робітничо-селянського уряду в Польщі закласти основи майбутнього ладу Польської радянської соціалістичної республіки». Негайно проводилася націоналізація промислових підприємств та поміщицьких земель, причому конфіскована у поміщиків земля селянам не передавалася. Польревком відразу ж почав створювати державні сільські господарства. Але вже у серпні того ж року

розпочався контрнаступ польських військ, що поклало край радянському втручання у внутрішні справи цієї країни.

Цікаво, що V Конгрес Комінтерну (літо 1924 р.) зобов'язав комуністів Румунії, Чехословаччини і Польщі боротися за возз'єднання українських земель з Українською РСР. Якщо відкинути у бік національні емоції, доводиться визнати, що керований Кремлем Комінтерн тим самим брутально втручався у внутрішні справи держав, з якими СРСР підтримував дипломатичні відносини, визнавав їх державні кордони та навіть укладав пакти про військову взаємодопомогу (як, наприклад, з Чехословаччиною).

Ще одним прикладом брутальної експансії під прапором соціалістичної революції може служити конфлікт СРСР з Фінляндією. 30 листопада 1939 р. під надуманим приводом артилерійського обстрілу радянської території Червона Армія перейшла кордон з Фінляндією, а уже в перших числах грудня на радянській території був сформований «робітничо-селянський уряд» ще незавойованої країни на чолі з О. Куусіненем. Тим самим Комінтерн зарекомендував себе як справжня «кузня національних кадрів» для майбутніх комуністичних урядів країн мало не усього світу. Справа була в малому - скинути буржуазні уряди цих країн силами місцевих комуністів та радянських добровольців чи навіть й кадрових частин РСЧА. У Фінляндії ця спроба не пройшла - далися взнаки величезні радянські втрати під час бездарного штурму добре укріпленої «лінії Маннергейма», підтримка фінів з боку Англії, Франції і, навіть, фашистської Німеччини, з якою СРСР тільки у серпні - вересні 1939р. розмежував «сфери впливу в Європі». Довелося задовольнитися незначними територіальними поступками. Фінляндія стала прикладом того, що в сучасних умовах навіть відносно невелика країна може відстоювати свій національний суверенітет, демократичну форму правління та право на самостійну зовнішню політику.

Сталін розпустив Комінтерн без зайвого галасу в 1943 р.-цього вимагали інтереси зміцнення антигітлерівської коаліції з Англією та США. Однак, кадри комінтернівської кузні в швидкому часі знадобилися для нав'язаних народам післявоєнної Східної та Південно-Східної Європи «народно-демократичних» урядів.

Рекомендована література

Авторханов А. Технология власти.- М., 1991.- С. 339-346, 449-458, 569-638.

Бардах Ю., Леснодорский Б., Пистирчак М.- История государства и права Польши.- М.: Юридич. литература, 1980 (вибірково).

Ванечек В.- История государства и права в Чехословакии.-М.: Юридич. лит., 1981 (вибірково).

Драбкин Я. С. Революция в Германии в 1918-1919 гг.- М.: Соцэкгиз, 1958 (вибірково).

Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран.- М.: Юрид. литература, 1984.-С. 350-363, 388-391.

Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія.- К.: Вентурі, 1995.-С. 131-148, 152-158.

Тема 18

БУРЖУАЗНІ ДЕМОКРАТІЇ (США, АНГЛІЯ, ФРАНЦІЯ) В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Жовтнева революція 1917р. в Росії, Велика депресія 1929-1933 рр., перші успіхи фашистських режимів в Італії та Німеччині стали, за визнанням самих лідерів буржуазних демократій, своєрідним «викликом» суспільствам, заснованим на демократичних принципах управління. Цей виклик був сприйнятий, що означало еволюцію цих суспільств, удосконалення діючих норм права, розвиток їх державності в традиційному для них руслі демократії.

США У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД. «НОВИЙ КУРС» ПРЕЗИДЕНТА РУЗВЕЛЬТА.

XVIII, XIX, XX, XXI ПОПРАВКИ ДО АМЕРИКАНСЬКОЇ КОНСТИТУЦІЇ

США вступили у першу світову війну в квітні 1917р., їхня армія брала участь у бойових діях лише з літа 1918р., на завершальному етапі війни. Втрати склали близько 50 тис. чол. убитими та 230 тис. пораненими. За роки війни утричі зросла вартість американського експорту (з 2,4 млрд доларів до 7,9 млрд). США перетворилися на найбільшого у світі кредитора, на поч. 20-х років європейські держави були винні цій країні 11,1 млрд доларів. На цей час у США вироблялася половина світового видобутку вугілля, 3/5 світового виробництва чавуну і сталі, 2/3 видобутку нафти, 85% світового виробництва автомобілів.

Президент В. Вільсон (1912—1920) неодноразово звертався до Конгресу із закликами закріпити за робітниками право на організацію та на укладання колективного договору, визнати «непорушним» право робітників на страйк. Лише тоді, на думку Вільсона, можна було розраховувати на встановлення «класового співробітництва» між робітниками і підприємцями та добитися того, щоб «праця і капітал не були антагоністами, а рівноправними партнерами». Разом з тим президент вважав, що ці зміни в праві повинні відбуватися виключно еволюційним шляхом, а будь-які спроби революційного тиску на уряд повинні придушуватися без коливань.

Закінчення війни означало скорочення військових замовлень та структурну перебудову економіки. Це породжувало труднощі, на які наймані працівники починали відповідати страйками і пікетами. Привид російської революції 1917р. навис над Америкою. Федеральний уряд та власті штатів відповіли «полюванням на червоних»: переслідувалися ліві профспілки ІРС (Індустріальні робітники світу), лідери Соціалістичної партії Америки (СПА) позбавлялися депутатських мандатів в Конгресі (Віктор Бергер) та в законодавчих органах штатів. Значно пожвавили свою діяльність *Ку-клукс-клан* та *Американський легіон* - товариство ветеранів війни, створене у 1917р. з ініціативи реакційного офіцерства. Цікаво, що прийняття XVIII поправки до Конституції США (відомої як «сухий закон») в грудні 1917р. проходило під прапором боротьби з більшовизмом. Аж до вступу у дію цієї поправки (після ратифікації конгресами штатів у січні 1920р.) прихильники сухого закону

таврували своїх опонентів як «большевиків» та «руйнівників цивілізації».

У серпні 1920 р. після ратифікації $\frac{3}{4}$ штатів вступила у дію XIX поправка до Конституції США про надання виборчих прав жінкам. Прийняття цієї поправки вважається найбільшим досягненням демократичної адміністрації Вільсо-на, якому доводилося проводити в життя свій ліберальний курс в умовах жорсткого протистояння з республіканською більшістю Конгресу.

Перебудова промисловості на мирні рейки призвела до значного скорочення об'ємів промислового виробництва США - з червня 1920 р. по квітень 1921 р. воно зменшилося на 32 відсотки. Зросло безробіття - з 2,1 млн до 4,9 млн чол., доходи фермерів упали на 40%. Вказані причини зумовили перемогу на президентських виборах республіканського кандидата У. Гардінга. Республіканська партія мала також тверду більшість в обох палатах Конгресу. Нова адміністрація рішуче відмовилася від принципів державного регулювання економіки та виступила проти «зосередження надзвичайних повноважень та екстраординарної концентрації влади в руках федерального уряду». На практиці це означало закриття створених в роки світової війни федеральних агентств для здійснення урядового контролю над

найважливішими галузями економіки, розпродаж державного флоту за символічними цінами (понад 200 кораблів були продані за 430 тис. доларів, тобто суму, меншу за вартість побудови кожного з них), відмову від федеральних асигнувань на допомогу безробітним тощо. Цими заходами вдалося вдвічі скоротити державні витрати. Для активізації економіки в листопаді 1921 р. було суттєво знижено ставки податкового обкладання на монопольні прибутки (з 65 до 50%), в оренду нафтовидобувним монополіям за безцінь передавалися обширні нафтоносні райони. Така політика республіканців в інтересах великого капіталу стимулювала самоорганізацію робітничого класу: зростала чисельність профспілок, проходили грандіозні страйки шахтарів та залізничників. Ще в 1919р. зорганізувалися дві комуністичні партії, які у травні 1921 р. об'єдналися під проводом Ч. Рутенберга. На поч. 20-х років припадає і створення перших масових організацій кольорового населення. Найбільша з них, Національна асоціація сприяння прогресу кольорового населення (НАСПКН) налічувала не менше 100 тис. членів.

Президентські вибори 1924 р. дещо несподівано ознаменувалися відносним успіхом незалежного кандидата Р. Лафолетта, який зібрав 16,5 відсотків голосів виборців та переміг в одному зі штатів (Вісконсін). Це свідчило про певну кризу звичної двопартійної системи. А переміг на цих виборах республіканець К. Кулідж, що пояснювалося початком нового економічного піднесення в США. Піднесення тривало майже 7 років. У 1929 р. рівень промислового виробництва перевищив показники передкризового 1920 р. на 32%. США випускали 48% промислової продукції капіталістичного світу, тобто на 10% більше, ніж Великобританія, Франція, Німеччина, Італія та Японія разом узяті. Однак національний дохід розподілявся нерівномірно: на частку великої буржуазії, яка складала 1%

населення, припадало 14,5% національного доходу; 513 мільйонерів отримували дохід, що рівнявся сумарній заробітній платі 1 млн робітників. Адміністрація Куліджа двічі проводила через Конгрес закони про скорочення максимальної ставки обкладання податком осіб з високим рівнем доходів - в 1924 р. до 50%, а в 1926 р.- до 20%. В 1928 р. були скорочені до 12% податкові ставки на доходи корпорацій.

Особливо гостро боротьба буржуазного «індивідуалізму» з буржуазним «колективізмом» розгорілася в 1924-1928рр. Відставання прибутковості вкладення капіталів в сільське господарство від капіталовкладень у промисловість загрожувала кризою сільськогосподарського виробництва. В 1924 р. в Конгрес було внесено білл Макнері-Хоугена, що передбачав державні асигнування на скуп «надлишкової» сільськогосподарської продукції. Двічі, у лютому 1927р. та в травні 1928р., білл був схвалений обома палатами Конгресу. Але кожного разу президент Кулідж накладав на нього вето як на захід, що порушує принцип державного невтручання в економіку.

Республіканці і контрольований ними Верховний Суд США розгорнули наступ на профспілки. Було різко скорочено еміграційну квоту для іноземців (164 тис. чол. в рік від краї» Європи, при тому для кожної країн и не більше 2% від числа емігрантів даної національності, які проживали у США на 1890 р.).

Вибори 1928р. знову принесли успіх республіканцям. Партія не лише провела свого кандидата Гувера з перевагою в 6 мди голосів, але й домінувала в Сенаті (56 проти 39 демократів) та нижній, палаті Конгресу (відповідно 267 і 167). Успіхи американської економіки забезпечували даліше перебування при, владі провідників попереднього економічного курсу. Процвітання поширювалося на найширші групи американського населення, що таким чином різко зменшило напругу класових битв. Зменшувалася кількість профспілок. Чисельність комуністичної партії скоротилася з 60 тис. членів у 1920 р. до-9,6 тис.

Однак, у «чорний вівторок» 24 яовтня 1929 р. почалася найбільша в історії капіталістичного світу *криза*. Біржовий крах, що розпочався з різкого падіння курсу акцій на нью-йоркській фондовій біржі, обезкровив економіку. В 1932 р. загальний об'єм продукції американської промисловості складав лише 53,8% від рівня докризового. 1929 р. Виплавка чавуну впала до рівня 18% р. Національний дохід країни з 86,8 млрд доларів у 1929р. скоротився в 1933 р. до 403 млрд, тобто більше, ніж удвічі. В 1933 р. в США налічувалося 12 830 тис. повністю безробітних, тобто 24,9% від усієї чисельності робочої сили. Повну зайнятість зберігали, за даним» профспілки АФП, лише 10% робітників, решта працювала неповним робочий тиждень. Розорилися 897 тис. фермерських господарств (14,3% від загальної кількості). Агонія фінансової системи, крах сотень банків позбавили їх вкладників усіх багаторічних накопичень. Якщо вдатися до не зовсім коректного порівняння, США в 1929-1933 рр. переживали щось подібне до українського колапсу економіки 90хс років. Лише у Нью-Йорку в 1931 р. було зафіксовано 2 тис.

випадків голодної смерті.

Адміністрація Гувера намагалася вийти з кризи старими методами. Так, на вирішення проблеми безробіття до кін. 1932 р. було виділено лише 30 млн доларів, тобто аж по 2 долари на кожного безробітного. Країною прокотилася хвиля страйків. Активізувала свою діяльність донедавна хирлява компартія США. Урядові навіть довелося кидати проти демонстрантів регулярну армію (28 липня 1932 р.). В регіонах почали з'являтися місцеві партії на противагу загальнонаціональним - демократичній і республіканській. Так, у Мінесоті на виборах 1930 р. губернатором був обраний лідер фермерсько-робітничої партії Мінесоти Ф. Олсоя. Над країною, здавалося, нависла загроза *сепаратизму*.

На «резидентських виборах 1932 р. балотувалися поруч з традиційними республіканцями і демократами ще й лідер *Соціалістичній партії* Н. Томас (882 тис. голосів) та комуніст У. Фостер (103 тис.). А переміг на виборах демократ Ф. Рузвельт (22 810 тис.), його партія завоювала абсолютну більшість місць в обох палатах Конгресу.

У листопаді 1933 р. США останніми серед великих держав визнали СРСР, Це було ще однією ознакою того, що в Білому Домі з'явилася адміністрація прагматиків, готова відмовитися від звичних догм зовнішньої і внутрішньої політики.

Перемога демократів в листопаді 1932р. забезпечила прийняття в січні 1933р. XX поправки до Конституції -т. зв. *поправки про невдах*. Якщо раніше новообраний президент приступав до виконання своїх обов'язків у березні наступного року, а конгресмен - аж у грудні (тобто через 13 місяців), то тепер термін суттєво скоротився - новообраний Конгрес розпочинав свою діяльність з січня, а президент - з 20. Необхідність якнайшвидшої ратифікації XX поправки конгресами штатів стала очевидною уже в 1933 р., коли збанкрутіла адміністрація Гувера продовжувала керувати країною аж до 4 березня, а новому складу Конгресу довелося чекати до грудня. І це за умов найглибшої кризи!

32-й президент США розпочав своє сходження на посаду 4 березня 1933 р. з сентенції: «єдине, перед чим ми повинні відчувати страх,- це сам страх». Президент оголосив про свій намір просити у надзвичайної сесії Конгресу повноважень, порівнянних з тими, «якими я був би наділений у випадку справжнього вторгнення зовнішнього ворога у нашу країну». Політика президента Рузвельта дістала назву «нового курсу» або дослівно « нової здачі карт». За короткий час було схвалено близько 70 законів.

Для початку було реформовано банківську систему - розділено депозитні та інвестиційні функції банків, загалом вводилося страхування банківських депозитів. Тим самим зводився бар'єр на шляху чисто спекулятивних банківських операцій. Золотий вміст долара був скорочений на 14%, до 35 доларів за унцію. *Девальвація* долара прискорила торговельний оборот, сприяла здешевленню кредитів під тиском держави (з 4,25 до 2,9% річних). 16 червня 1933 р. *Законом про відбудову промисловості* впроваджувалися т. зв. *кодекси чесної конкуренції*, за дотриманням яких мала

слідкувати Федеральна торгова комісія. На дворічний випробувальний термін кодифіковані галузі виводилися з-під дії анти-трестівського законодавства. Кодекси чесної конкуренції визначали об'єм виробництва, рівень заробітної плати, тривалість робочого дня, розподіл ринків між фірмами, мінімальну ціну готової продукції. По суті, уряд примусив *монополії* об'єднатися в *картелі*. За короткий час було укладено 557 основних та 189 додаткових кодексів у галузях, які охоплювали 95% усіх промислових робітників. На хвилі *кодифікацій* виникло близько 500 підприємницьких асоціацій. Правила гри для них санкціонував уряд. Відмова приєднуватися до такої угоди тягнула за собою застосування *антимонopolного законодавства*.

12 травня 1933р. був підписаний білл про допомогу фермерам, т. зв. *AAA*. Міністр сільського господарства отримував дві категорії повноважень. По-перше, за рахунок федерального бюджету він міг надавати преміальні виплати фермерам, які добровільно погоджувалися скорочувати об'єм виробництва своєї продукції. По-друге, міністр міг укладати ринкові або збутові угоди з підприємцями, зайнятими у переробці сільськогосподарської продукції, з метою регулювання бажаного рівня цін на неї. Федеральні земельні банки скоротили процент з іпотечної заборгованості та продовжили термін сплати боргу. Закон від 1.03.1936 р. про збереження родючості ґрунтів та про квоти внутрішнього ринку продовжив курс на підтримання цін в сільському господарстві шляхом державного дотування скорочення виробництва тих культур, які «виснажують ґрунт» (зокрема, було переорано 10,5 млн акрів бавовни).

Адміністрація Рузвельта 12 травня 1933 р. схвалила закон про асигнування 500 млн доларів для надання допомоги безробітним. Загалом же на допомогу цій категорії населення Федеральна адміністрація з надання надзвичайної допомоги (ФЕРА) витратила понад 4 млрд доларів. Так, безробітну молодь з квітня 1933 р. стали добровільно вивозити на 6 місяців у лісові табори, де вона отримувала повне

забезпечення з виплатою 30 доларів щомісячно, 25 з яких потрібно було переслати своїй сім'ї. Через табори пройшли 2 млн чол., у віці до 25 років. Левова частка допомоги - 3300 млн доларів спрямовувалася на організацію суспільних робіт. На об'єктах Адміністрації громадських робіт у січні 1934 р. трудилися 4,3 млн чол., а загалом через суспільні роботи перейшли 8,5млн американців. З 1935р. на вказані потреби витрачено ще 10,8 млрд доларів.

Була створена *система соціального страхування*. Серпневим законом 1935 р. передбачався соціальний захист (страхування) двох типів - по старості і по безробіттю. Фонди створювалися за рахунок податку як на підприємців, так і на робітників (1 відсоток від фонду зарплати з доведенням до 3 відсотків у 1949 р.).

Реформи «нового курсу» заклали фундамент сучасного державного регулювання умов праці та взаємовідносин організованих робітників з підприємцями. 27 липня 1933р. т. зв. «президентська угода по відновленню зайнятості» вводила 35-годинну тривалість робочого тижня, погодинний мінімум заробітної плати в 30 центів, а в понаднормові години - в 40 центів.

Ці завоювання збереглися і після того, як Верховний Суд США в 1935-1936 рр. почав гарячково відмінати законодавство «нового курсу» під приводом його антиконституційності (так, уже 27 травня 1935р. Верховний Суд визнав антиконституційним Закон про відбудову промисловості).

У червні 1938 р. Рузвельт підписав *Закон про справедливі умови праці*. Встановлювався мінімум оплати праці -25 центів на годину з доведенням до 40 центів у 1945 р. Тривалість робочого тижня не обмежувалася, але вводилася півторакратна оплата понад норму спершу 44, далі - 42, а з жовтня 1940 р.- 40 годин на тиждень. В статуті про трудові відносини (Закон Вагнера), підписаному Рузвельтом 5 липня 1935 р., держава офіційно підтвердила права профспілок, включаючи *право на страйк*. Оголошувалася державна підтримка колективних переговорів та укладення колективних договорів, заборонялася дискримінація членів профспілок та створення альтернативних робітничих організацій, де б домінували підприємці.

«Новий курс» президента Рузвельта дозволив активізувати економіку, знизити напруження в американському суспільстві. Однак, практично відразу президент зіткнувся з опозиційними силами. Опонентами Рузвельта виступили створена в 1934 р. з ініціативи Дюпона та «Дженерал моторз» *Американська ліга свободи*, расистська Рада підприємців

південних штатів та впливові фракції республіканської та власної демократичної партій. При перших ознаках відродження економіки опозиціонери поставили вимогу про зняття надзвичайних законів». Окремі капіталісти відверто бойкотували федеральні закони. Так, Генрі Форд для боротьби з летально дозволеними профспілками! створив приватні поліцейські сили чисельністю до 3,5 тис. чол. Усіх «підозрілих» з підприємств Форда виганяли без зайвих розмов.

Гостра боротьба в Конгресі розгорнулася в 1937 р. з ли-тань подальшого стимулювання умов праці, білля Блека-Коннері про справедливі умови праці, законодавства проти судів Лінча тощо.

Вибори 1936 р. зберегли за Рузвельтом пост президента США, але дозволили республіканцям збільшити своє представництво в обох палатах Конгресу. Комісія з розслідування янтшмеряканської діяльності, створена в кін. 30-к років з задумом боротьби проти фашистських настроїв і тенденцій у внутрішньому житті США і очолена демократом М. Дайсом, несподівано стала рупором аитирузвельтів-ських сил. 14 жовтня 1938 р. член комісії Томас пов'язав «новий курс» з програмою компартії. Близьких до Рузвельта політиків звинувачували в прихованому комунізмі. Після перемоги на виборах 1936 р. (27,8 млн голосів) Рузвельт, здавалось би, отримав новий імпульс для розвитку своєї політики державного регулювання економіки, однак майже не скористався наданою можливістю. Поразка рузвельтів-ського оточення на проміжних виборах 1938 р. співпала з початком нової, щоправда, набагато менш дошкульної кризи в економіці. Тож не дивно, Ідо в наступному щорічному (січень і 939 р,) посланні президента Конгресу не висувалося жодних реформ. У березні 1939р. Рузвельт підтвердив, що жодних планів подальших реформ у нього немає. Президент не мав більше

наміру дратувати своїх могутніх супротивників в умовах економічного спаду, що розпочався саме під час його президентства.

Підводячи підсумки щодо «нового курсу», відмітимо, що безумовно, дії президента дещо зменшили напругу в американському суспільстві, викликану Великою депресією 1929-1933 рр. Але навіть в 1939 р. без врахування 2,5 млн чол., зайнятих на суспільних роботах, 58,5% працюючих чоловіків та 78,3% працюючих жінок отримували заробітну плату, меншу за 1000 доларів на рік. Якщо врахувати, що офіційний прожитковий мінімум для сім'ї з чотирьох чоловік складав, приблизно, 2,5 тис. доларів, то стає зрозумілим, що таке суспільство ще було важко назвати ситим і благополучним. Побічним свідченням кризового стану можна вважати широку популярність фашистських ідей та політиків фашистського типу (губернатор Луїзіани Х'ю Лоиг), наявність десятків, фашистських партій і груп (Американський легіон, Друзі нової Німеччини, Срібні сорочки, Вартові республіки, Американська націонал-соціалістська партія, Мобілізовані християни та ін.).

Надзвичайні заходи в сільському господарстві (одних свиней було знищено 6,5 млн голів - для підтримки рівня цін на свинину) не порятували 716 тис. ферм (10.5% від загальної кількості), що розорилися в 1935-1940 рр. Заборгованість фермерства в 1940 р. складала 10 млрд доларів.

Дещо покращилося становище чорношкірого міського населення, в основному за рахунок отримання допомоги по безробіттю. В той же час сільські негри і кольорові, особливо в південних штатах, продовжували залишатися абсолютно безправними. Річний дохід сім'ї сільських наймитів у штаті Міссісіпі не перевищував 26 (!) доларів.

Невирішеність багатьох проблем визнавав і сам президент Ф. Д. Рузвельт.

ВЕЛИКОБРИТАНІЯ.

ВИБОРЧІ РЕФОРМИ 1918 та 1928 рр.

ДЕЛЕГОВАНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

Завершення першої світової війни принесло Великобританії розширення її колоніальної імперії, репарації з переможеної Німеччини, усунення в особі Німеччини найважливішого європейського конкурента. Після війни Великобританія впевнено посідає друге місце в світовому економічному змаганні, відразу ж за Сполученими Штатами Америки. Разом з тим демілітаризація економіки, зовнішній борг, воєнні втрати зумовили ту обставину, що в 1924 р. об'єм промислового виробництва країни складав 90% від довоєнного 1913 р. Значно скоротився експорт. Різко збільшилися втрати робочого часу внаслідок страйків та інших акцій протесту (35 млн робочих днів у 1919 р. проти 2,5 млн у 1917 р.). Загострення протистояння між працею і капіталом потягнуло за собою посилення позицій лейбористської партії. Останнім ліберальним прем'єр-міністром Англії був Ллойд-Джордж (1916-1921), після чого звичне протистояння між лібералами і консерваторами змінюється політичною конкуренцією між консерваторами і лейбористами. В 1923р. уперше був сформований лейбористський уряд Д.

Макдональда, щоправда, прийшов він до влади лише через те, що консерватори потерпіли поразку на дострокових виборах (258 місць замість 344 в 1921 р.). Якщо прийняти до уваги, що лейбористи мали в палаті общин лише 191 місце (майже стільки ж мали ліберали - 159), то стане зрозумілим, що партія трималася при владі лише з милості своїх суперників. Лейбористи ввели допомогу по безробіттю, 7-годинний робочий день для гірняків, знизили акцизи на цукор і чай. Їх кабінет провів через парламент дипломатичне визнання СРСР. У листопаді 1924 р. кабінет Макдональда пішов у відставку, по суті добровільно, використавши незначний привід для свого самоусунення. Як пояснював екс-прем'єр: «Ми були в уряді, але не при владі». Наступний кабінет консерватора С. Болдуїна протримався 5 років. Консерваторам вдалося перемогти найпотужніший в історії країни страйк 3 млн армії шахтарів (травень - грудень 1926р.). Як наслідок, Закон 1927р. забороняв загальні страйки під загрозою судового переслідування. У вересні того ж року була створена *Національна промислова рада* (НПР), що об'єднувала представників Генеральної ради тред-юніонів та підприємців. Примусове примирення робітників з підприємцями дістало назву політики *мондизму* від прізвища А. Монді, лідера групи промисловців, ініціатора створення НПР. У 1929-1931 рр. при владі перебував другий лейбористський уряд Макдональда, в основному бездіяльний.

Найважливішими змінами в державотворенні цього періоду слід вважати виборчі реформи 1918 та 1928 рр. плюс посилення ролі уряду, присвоєння ним ряду функцій, які традиційно вважалися прерогативою парламенту. Виборча реформа 1918р. вводила загальне виборче право для чоловіків віком від 21 року. Жінки отримували право голосу з 30 років за умови наявності річного доходу, не меншого за 5 фунтів стерлінгів. Причому право голосу надавалося навіть тим жінкам, які не мали самостійних джерел фінансування, але були замужем за чоловіками з доходом 5 ф. ст. (50 крб. золотом у цінах того часу). Число виборців зросло з 8 млн до 21 млн чол. Була проведена реформа виборчих округів - вони стали рівними, по 70 тис. виборців у кожному. В такому окрузі обирався лише один депутат до палати общин, а не 1-2-3, як це було раніше. В 1928р. жіноче виборче право перестало відрізнятися від чоловічого, це принесло ще 4-5 млн додаткових виборців. Єдиний ценз, який ще зберігався, - це ценз осідлості у 3 місяці. Посилення ролі уряду у внутрішньополітичному житті було закріплено не лише психологічно, у традиції, але й законодавче.

Так, у 1920 р. був прийнятий Закон про надзвичайні повноваження уряду, який дозволяв виконавчій владі оголошувати надзвичайний стан в країні, здійснювати арешти, оминаючи звичну процедуру, провадити довільні обшуки, вводити попередню цензуру. З часу прийняття НаБезз Согриз Асі (травень 1679 р.) відміняти гарантії прав особи міг лише парламент своїм особливим рішенням у кожному конкретному випадку. Уперше Закон 1920р. був застосований проти загального шахтарського страйку, коли було заарештовано 6 тис. чоловік. З 1933 р. були розширені права поліції на проведення обшуків, в 1935 р. вона отримала право розганяти будь-який

політичний мітинг, вдиратися в приватне житло для «припинення безпорядків».

Уряд активно втручається в законодавчу діяльність, пропонуючи депутатам власні законопроекти для наступного затвердження їх парламентом. А. Дженнігс, відомий юрист першої пол. XX ст., навіть стверджував, що: «Функції парламенту - не управляти, а критикувати. Його критицизм спрямований не так на фундаментальну зміну урядової політики, як на виховання суспільної думки». Як не дивно, така переоцінка цінностей не зустрічає опору самих депутатів. У міжвоєнний період надзвичайного поширення набуває практика т. зв. делегованого законодавства, тобто наступного видання урядового акта за дорученням парламенту. Як правило, таке розв'язання рук уряду веде до появи абсолютно самостійного документа, часто далекого від побажань депутатів щодо його конкретного змісту. На один, прийнятий парламентом акт, припадає 15-20 урядових розпоряджень, що мають силу закону. Підраховано, що у 1920-1937рр. парламент річно приймає до 70 статутів, урядові органи видають їх приблизно у 20 раз більше. Тим самим, де-факто уряд додав сам собі до виконавчої влади законодавчу, а, враховуючи Закон 1920 р., частково - і судову владу.

Стрімко зріс державний апарат. Якщо у 1914р. Англія мала 21 міністерство, то у 1924 р.- 35. До речі, цей процес особливо пришвидчився за роки другої світової війни, коли на додаток до вже існуючих, з'явилися міністерства інформації, економічної війни, паливної й енергетичної промисловості, цивільної авіації тощо. Чиновницький апарат економічних міністерств поповнюється вихідцями з буржуазії, значно менше ця тенденція поширюється на армію та зовнішньополітичне відомство.

Відбуваються зміни у стосунках з домініонами, що веде до переродження колишньої Британської імперії. В 1926 р.

Австралія ставить вимогу про призначення губернаторів штатів урядами самих штатів з числа місцевих громадян. Того ж року Канада самовільно встановлює дипломатичні відносини з США, ставлячи решту суб'єктів Британської імперії перед доконаним фактом. Намагаючись згладити виникаючі протиріччя між метрополією і домініонами, запобігти розпаду імперії, міністр у справах колоній Емері висунув лозунг «Співдружності заради спільної експлуатації колоній». Домініони прийняли активну участь у виробленні нового документа, що встановлював принципи їх взаємовідносин з Лондоном. 11 грудня 1931 р. парламент Великобританії схвалює Вестмінстерський акт, згідно якого на майбутнє генерал-губернатор домініону став призначатися з місцевих уродженців. Хоча саме призначення виходило від англійської корони, губернатор був зобов'язаний дотримуватися рекомендацій уряду домініону. По суті, його функції зводяться до представницьких, губернатора становище аналогічне становищу англійського монарха в його власній державі. Домініони «суть автономні одиниці Британської імперії», рівні по статусу, в жодному випадку не підпорядковані одна одній у будь-якому розумінні в їх внутрішніх та

міжнародних справах, хоча й об'єднані спільним підданством і вільно об'єднані в якості членів *Британської співдружності націй*. Вестмінстерський акт 1931 р. відміняв дію Акта про дійсність колоніальних законів 1865 р. Парламенти домініонів отримали права відмінити будь-який акт британського уряду, навіть спеціально прийнятий для цього домініону. Основною з'єднувальною ланкою метрополії з домініонами стало спільне громадянство Британської співдружності націй (*ВгііізЪ Согптоп\уеаліп*). Кожний домініон самостійно визначає умови набуття громадянства домініону, але громадянин домініону є одночасно громадянином Співдружності. Тим самим австралієць має у Канаді чи Англії ті ж права, що й місцевий підданий, і навпаки. Щорічно скликалися імперські конференції. В домініони призначалися посли Великобританії, що іменувалися високими комісарами.

За договором 1921 р. Англія визнала державну самостійність Ірландії в межах Об'єданого Королівства (за винятком Ольстеру). Ірландія у 1937 р. офіційно відмовилася від статусу домініону. Нова конституція проголосила її республікою. Такий цивілізований розвід теж був ознакою часу.

ФРАНЦІЯ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД. НАРОДНИЙ ФРОНТ

У результаті першої світової війни Франція разом з союзниками по Антанті здобула перемогу над країнами Четверного союзу. В січні 1919р. в Парижі була скликана міжнародна конференція, на якій було представлено 27 держав. Конференція виробила умови миру. Французьку делегацію очолював прем'єр-міністр Ж. Клемансо. Претензії Франції на провідну роль у післявоєнному світі наštтовхнулися на опір з боку США та Англії. Замість встановлення франко-німецького кордону по р. Рейн (чого домагався Клемансо) Франції була нав'язана західніша лінія кордону. Щоправда, Англія та США запропонували як компенсацію пакт, який би гарантував Франції безпеку її східного кордону. Оскільки пізніше парламенти цих країн пакт не ратифікували, усі «гарантії» виявилися насправді лише засобом змусити Францію відмовитися від своїх претензій на Рур. За умовами Версальського миру (28 червня 1919р.) Ельзас та Лотарингія поверталися Франції, в її користування на 15 років переходили копалини Саарського басейну. До Франції відійшли німецькі колонії в Африці (Того і Камерун) та провінції колишньої Османської імперії (Сирія і Ліван), їй же належала і лєвова частка *репарацій* - 52% від загальної суми.

Перемога обійшлася надто дорого. Близько 1,4 млн убитих та тих, що втратили працездатність (11% самодіяльного населення), 23 тис. зруйнованих промислових підприємств та 742 тис. будинків. Загальні матеріальні втрати Франції у першій світовій війні становили понад 200 млрд франків, борг Сполученим Штатам зріс до 4 млрд доларів. Наплив німецьких товарів, що надходили у рахунок погашення репарацій, гальмував відродження національної промисловості. Внаслідок Жовтневої революції в Росії були втрачені капіталовкладення на загальну суму 13 млрд франків.

16 листопада 1919р. у Франції були проведені перші післявоєнні вибори до палати депутатів. На них переміг Національний блок (консерватори,

прогресисти, ліберали та ін.), що зібрав понад 60% місць у новому парламенті. На початку січня 1920р. відбулися вибори президента; радикал Клемансо був змушений поступитися поміркованому республіканцю Дешанелю. Програвши президентські вибори, Клемансо пішов у відставку і з посади прем'єр-міністра, кабінет очолив А. Мільєран. Праві міністерства Національного блоку чергувалися з тією ж інтенсивністю, що була характерна для довоєнної Третьої республіки: А. Мільєрана (1920) замінив Ж. Лейг (1920-1921), того в свою чергу -А. Бріан (1921-1922), далі - Р. Пуанкаре (1922-1924).

У травні 1921 р. відбувся перший з'їзд Французької комуністичної партії. Наступного року через кризу в профспілковому русі виокремилася т. зв. Унітарна конфедерація праці, близька до ФКП та Профінтерну, що перебував під контролем Москви. Консолідація і зміцнення лівих мали свої причини. Стабілізація економіки проходила мляво. Довоєнний рівень промислового виробництва, незважаючи на приєднання Ельзасу і Лотарингії, був досягнутий аж у 1925 р. Того ж року виробництво зернових у Франції складало лише 83% довоєнного.

На виборах 1924 р. переміг Лівий блок у складі радикалів, радикал-соціалістів і соціалістів. Уряд очолив лідер радикал-соціалістичної партії Е. Еррію. Були проведені деякі політичні реформи, як-от звільнення політв'язнів, визнання права державних службовців на об'єднання у професійні спілки, формально надано право участі у муніципальних виборах жінкам. 28 жовтня 1924 р. уряд Еррію, услід за Англією, Італією, Норвегією, Австрією та ін. державами, визнав СРСР.

Кабінет Еррію проіснував до 10 квітня 1925 р., тобто менше року. 17 квітня новий уряд Лівого блоку очолив радикал Пенлеве. Цей уряд вів колоніальні війни в Марокко (1925-1926) та Сирії (1925-1927), уклав т. зв. Локарнські угоди, політичне спрямовані проти СРСР. Уже 22 листопада 1925 р. кабінет Пенлеве був замінений урядом Бріана, а в липні 1926 р. був створений уряд національної єдності на чолі з Пуанкаре. Підтримку цьому уряду надали і партії, що входили до Лівого блоку, включаючи соціалістичну партію. Були проведені непопулярні заходи з метою стабілізації національної валюти - різко збільшено (на 9 млрд франків) прямі і непрямі податки, скорочено фонди заробітної плати для державних службовців і пенсії для інвалідів війни тощо. У підсумку це дозволило добитися стабілізації франка та відчутного приросту промислового виробництва (до початку кризи 1929-1933 рр.- у півтора рази), збільшення золотого запасу країни (у чотири рази у порівнянні з 1913 р.). З ініціативи французького та американського урядів 27 серпня 1928р. в Парижі була підписана багатостороння угода про відмову від війни як знаряддя національної політики. Ця угода дістала назву пакта Бріана-Келлога, за іменами відповідно міністра іноземних справ Франції та державного секретаря США. Уряд Пуанкаре перебував при владі порівняно довго -до липня 1929 р. (з врахуванням реорганізації в листопаді 1928 р.)- Наступний прем'єр -Бріан пішов у відставку уже за кілька місяців. Причиною падіння стала світова економічна криза. Велика депресія 1929-1933 рр.

зачепила Францію дещо пізніше, ніж інші країни, проходила менш гостро, але була більш тривалою. Промислове виробництво упало на чверть, імпорту скоротився вдвічі, експорт - у 2,5 рази. В 1934 р. повністю безробітних було 368 тис., а часткове безробіття охоплювало близько половини осіб найманої праці. Деяке піднесення промисловості Франції розпочалося аж у 1936 р., але навіть у передвоєнному 1938р. обсяг промислового виробництва складав усього 70% від докризового 1929 р. Жодна капіталістична країна не мала гірших показників. У міжвоєнний період населення Франції, незважаючи на механічний приріст за рахунок територіальних надбань, в цілому скоротилося на 400 тис. чоловік. Франція мала найнижчий в Європі відсоток молоді в загальній структурі населення і найвищий - пенсіонерів та осіб пенсійного віку.

У травні 1932 р. в умовах триваючої кризи та загострення класової боротьби пройшли чергові парламентські вибори. В результаті Лівий блок здобув у палаті депутатів 335 місць проти 254 місць правих партій. Ще 10 місць отримала ФКП. Був сформований уже третій уряд Еррію. 23 листопада 1932 р. цей уряд підписав з СРСР пакт про ненапад, що знаменувало собою поворот у зовнішній політиці. Калейдоскопічна зміна кабінетів між тим продовжувала тривати - за 1932-1933 рр. у Франції змінилося 7 урядів. Ця політична нестабільність на фоні економічної кризи сприяла пожвавленню діяльності фашистських організацій. Такі фашистські угруповання, як Ліга патріотичної молоді, Французька дія, Французька солідарність, Королівські рицарі, Бойові хрести (до складу цієї останньої входили А. Петен і Ш. де Голль) та ін. розгорнули відкриту підготовку для приходу до влади. На поч. 1934 р., скориставшись фінансовим скандалом, фашисти здійснили спробу путчу. 6 лютого 1934 р. 20 тис. озброєних фашистів з Бойових хрестів організували маніфестацію у Парижі з метою приведення до влади свого лідера - полковника де ля Рока. У відповідь 12 лютого 1934р. у Франції розпочався загальний антифашистський страйк, найбільший за всю історію країни. У ньому брали участь 4,5 млн. чол. Фашизм не пройшов. Один із правих урядів П. Фландена (1934-1935) навіть підписав Договір про взаємодопомогу з СРСР 2 травня 1935 р. Однак, уже наступник Фландена — П. Лаваль (1935-1936) узяв курс на зближення з фашистською Німеччиною, посилив репресії проти ФКП, пішов на зниження заробітної плати робітникам і службовцям, скасував пенсії окремим категоріям інвалідів. Подібно до Італії в 1924р. та Німеччини в 1933 р., Франція, переслідувана внутрішніми негараздами, стояла на порозі фашизму. Безперечні економічні успіхи тоталітарних режимів (Німеччина в 1936р. уже перевищила рівень 1929 р., а СРСР узагалі мав більш, ніж чотирикратний приріст) вигідно відрізнялися на фоні політичної і економічної нестабільності Третьої республіки.

У цій ситуації уже влітку 1934 р. генеральний секретар ФКП Моріс Торез (1930-1964) висунув ідею створення «перед загрозою фронту реакції і фашизму Народного фронту свободи, праці і миру». Французькі комуністи, незважаючи на невисоке представництво в парламенті, обумовлене

мажоритарною системою, мали доволі відчутну підтримку виборців (1007 тис. на виборах 1928р.). Тривалий час ФКП, дотримуючись вказівок Комінтерну, відмовлялася від співробітництва з іншими лівими партіями, розглядаючи фашизм як «праве крило соціал-демократії». Внутрішній конфлікт між лівими став важливою передумовою приходу Гітлера до влади в Німеччині. Німецькі соціал-демократи в березні 1933 р. фактично підтримали репресивні заходи щодо КПН, звинуваченої у підпалі рейхстагу. У травні цього року вони самі стали жертвою тієї ж брутальної політики Гітлера, Саркастичне припущення, що «ліві об'єднуються аж перед розстрілом», справедливе для Італії і Німеччини, було з великим запізненням осмислене в Москві. VII Конгрес Комуністичного Інтернаціоналу (липень 1935 р.) проголосив курс на співробітництво усіх лівих і демократичних сил перед обличчям фашистської загрози. Практичне здійснення цієї політики в Європі випало проводити іспанським та французьким комуністам.

Ще 27 липня 1934р. між комуністичною і соціалістичною партіями Франції була підписана угода про спільну боротьбу проти загрози фашизму і війни. В травні 1935 р. відбулася конференція усіх лівих партій і груп, яка поклала початок фактичному існуванню у Франції єдиного Народного фронту. У січні 1936р. Народний фронт опублікував свою програму. В ній містилися вимоги роззброєння та розпуску усіх фашистських організацій, загальної політичної амністії, скасування законодавчих обмежень свободи преси, скорочення робочого дня, підвищення заробітної плати робітникам і службовцям, проведення демократичної грошової реформи, перегляду податкової системи з метою залучення до пропорційної сплати податків заможних верств населення, націоналізації військової промисловості, поглиблення співробітництва з СРСР для створення системи європейської колективної безпеки тощо. Навесні 1936 р. Народний фронт дістав на виборах 375 мандатів з 610, в т. ч. ФКП - 72 мандати. Сформований на поч. червня кабінет соціаліста Леона Блюма складався з соціалістів, радикалів та представників соціалістичного і радикального позапартійних союзів. Комуністи до уряду не увійшли, але оголосили про його повну підтримку. 7 червня 1936р. делегаціями підприємців і профспілок були підписані Матіньйонські угоди, що передбачали підвищення заробітної плати в середньому на 12%, визнання прав професійних союзів, створення на підприємствах інституту виборних делегатів. 11-12 червня Палата депутатів схвалила законопроекти про 2-тижневі оплачувані відпустки, колективні договори, 40-годинний робочий тиждень та ін. Формально були заборонені та розпущені фашистські організації, фактично ж справа звелася до заміни вивісок: Бойові хрести були перейменовані на Французьку соціальну партію, Ліга патріотичної молоді - на Національно-соціальну партію тощо.

У відповідь на популістські кроки кабінету Блюма фінансова олігархія пішла на прямий саботаж економіки. Лише за 1936-1937 рр. за кордон було переведено 100 млрд франків. Уже у вересні 1936 р. уряд вимушено провів девальвацію франка, що по суті означало повернення збільшених у червні зарплат на попередній рівень. Вже у лютому 1937 р. Блюм був вимушений

оголосити про необхідність «паузи» у проведенні в життя програми Національного фронту. Це викликало протести комуністів. 21 червня 1937 р. під ударами справа і зліва уряд Л. Блюма пішов у відставку.

Наступники Блюма радикали Шотан (червень 1937 - березень 1938) та Е. Даладьє (квітень 1937 - березень 1940) до жовтня 1938 р. формально опиралися на Народний фронт. Радикали відкрито порвали з Народним фронтом у жовтні - листопаді 1938 р. Соціалісти оголосили про свій розрив з ФКП та про вихід з Народного фронту у травні 1939 р. Формально приводом для розриву радикалів зі своїми недавніми союзниками послужили масштабні протести ФКП проти Мюнхенської угоди про розчленування Чехословаччини і передачу Судетів фашистській Німеччині. Підпис Даладьє під документом стояв поруч з підписами Птлера, Муссоліні та британського прем'єра Галифакса. В найближчому часі французький прем'єр завдасть дошкульних ударів по ФКП: 25 березня 1939 р. уряд заборонить видання комуністичної «Юманіте», а 26 вересня того ж року комуністична партія буде оголошена поза законом. 5 жовтня 1939 р. комуністів-депутатів Національних зборів позбавляють депутатських мандатів і віддають під суд військового трибуналу - Франція вступила у другу світову війну і після вступу радянських військ на територію Польщі комуністи розглядалися як ворожа агентура.

1 вересня 1939р. фашистська Німеччина здійснила напад на Польщу. Остання ще в квітні отримала гарантії цілісності своєї території від Англії та Франції. У відповідь на німецьку агресію країни-гаранти 3 вересня 1939р. оголосили війну Гітлеру. Це фактично перетворило німецько-польський конфлікт у світову війну. Армія Франції перейшла у наступ на своїй ділянці фронту між Люксембургом і Карлсруе, вклинившись на кілька кілометрів на німецьку територію. 130 англо-французьким дивізіям протистояли лише 23 німецькі, до того ж укомплектовані учорашніми резервістами. Однак, уже через кілька днів сили вторгнення були несподівано відведені на французьку територію, після чого на Західному фронті розпочалася «дивна війна». Мільйонні армії за наспіх поставленими дерев'яними щитами зводили польові укріплення, відкрито на очах у ворога приймали прибулі поповнення, сушили білизну і навіть грали у волейбол. Для прикладу, перший британський солдат (капрал) загинув у цій війні в ході розвідувальної операції аж у грудні місяці! Саму війну уряд використав для відміни усіх соціальних завоювань 1936 року. Під приводом введення воєнного стану був запроваджений 72-годин-ний робочий тиждень, відмінено недільний день відпочинку, введено відрахування у фонд держави 40% заробітної плати робітників, у селян реквізували хліб та мобілізували тяглову силу. Значно виросли усі прямі і непрямі податки.

10 травня 1940р. німецька армія вторглася у межі Голландії, Бельгії та Люксембургу. 12 травня ця армія, як і в роки першої світової війни, з території Бельгії увірвалася до Франції. 14 червня гітлерівські війська без бою увійшли в Париж. Уряд Франції утік спочатку в Тур, а потім у Бордо. 21 червня 1940 р. у Комп'єнському лісі в тому самому вагоні, на тому самому

місці, де у 1918 р. французький маршал Фош диктував умови миру переможеній Німеччині, фашистський маршал Кейтель продиктував умови капітуляції Франції. Вийшовши з вагона, Гітлер на радіощах станцював щось подібне до гопака.

За умовами миру Франція була поділена на дві зони -окуповану, куди увійшли дві третини території з Парижем включно, та неокуповану з центром у курортному містечку Віші. Цією зоною управляв уряд маршала Петена, який співпрацював з Гітлером. Така комбінація була потрібна Німеччині з огляду на французькі колонії та розміщені там частини армії і флоту. Франція з колишнього союзника Англії перетворилася на недружню державу, а її армія та флот формально могли вважатися ворожими Англії. Уряд Англії оголосив про свій розрив з урядом Петена ще 23 червня 1940 р.

У зоні дії петенівського уряду відмінялися конституційні закони 1875 р. Тим самим у червні 1940 р. Третя республіка де-факто припинила своє існування.

В області національного законодавства міжвоєнного періоду найпомітнішими змінами стало введення 8-годинного робочого дня та визнання колективних договорів. У 1938 р. була визнана повна дієздатність жінок. Дещо обмежувалося право приватної власності на землю - без дозволу держави власник приватної ділянки більше не міг вільно користуватися гідроресурсами, він позбавлявся можливості скажитися на порушення повітряного простору будь-якими літальними апаратами. В 1928 р. вийшов закон, що дозволяв вільно розривати раніше укладений трудовий договір кожній зі сторін-учасниць. На практиці від цього виграла працедавці. Загалом же, за винятком нетривалого періоду перебування при владі уряду Народного фронту, право Франції суттєвих змін не зазнавало.

Рекомендована література

Александрович В. Новейшая история стран Европы и Америки.-М.: Высшая школа, 1986.

Бальсон Я. М., Ливанцев К. Е.— История государства и права США.- Ленинград: Изд-во ЛенГУ, 1982.

Буржуазное государство и право (Эпоха монополистического капитализма).-РнД, 1995.

Крылова Н. С. Английское государство.- М.: Наука, 1981.

Ливанцев К. Е. История буржуазного государства и права.-М., 1983.

Новейшая история зарубежных стран: Европа и Америка, 1917-1945-М.: Просвещение, 1985.

Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран.- М., 1984.-С. 340-363, 379-387, 392-394.

Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія.- К.: Вентурі, 1995.-С. 144-158, 162-163.

Тема 19

**ФАШИСТСЬКІ ДЕРЖАВИ І ВІЙСЬКОВІ ДИКТАТУРИ
СУТЬ ФАШИСТСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДОКТРИНИ.
НАЦІОНАЛІЗМ ЯК НІМЕЦЬКА**

РІЗНОВИДНІСТЬ ФАШИЗМУ

Впериге фашизм з'являється в Італії наприкінці 1910-х років. У березні 1919р. в Мілані відбувся першим загальнонаціональний зліт Союзу фашистських бойових загонів. Символом фашизму стала зв'язка-пучок стеблин (фашио), яка уособлювала силу єдності. Фашисти заперечували позитивну роль класової боротьби, закликали до співробітництва робітничого класу і буржуазії. Виступали проти парламентського ладу, за «надкласову» диктатуру. Сповідували крайній шовінізм. На ранніх етапах фашистського руху до програм включалися популістські вимоги, наприклад, в Італії - республіки (Італія була монархією) і загального виборчого права, податку на капітал, наділення землею бідніших селян, робітничого контролю над виробництвом, націоналізації частини промисловості і церковного землеволодіння. У Німеччині НСДАП в 20-х роках вимагала захисту дрібного власника (ремісника, торговця) є конкуренції з монополіями, державного протистояння лихварству тощо. В основі політичної доктрини фашизму лежала зовнішньо примітивна, але приваблива і зрозуміла найширшим масам схема. У світі нібито йде майже дарвінівська боротьба народів і держав, перемагає у цій боротьбі сильніший, а слабший зникає або перетворюється на колонію переможця. Нація, яка бажає бути переможцем, а не переможеним, має в першу чергу потурбуватися про внутрішню єдність, відмовитися від непродуктивної витрати ресурсів (безробіття, страйки, втрати від криз тощо). Ця єдність нібито вимагає жертв від усіх груп населення - від робітників і селян до поміщиків і капіталістів. Отже, необхідна сильна державна машина і продумана на тривалу перспективу внутрішня і зовнішня політика. Демократія з її слабкими сторонами, що роблять неможливими внутрішню мобілізацію нації, мусить поступитися місцем диктатурі. В перспективі ця диктатура дасть нації силу і процвітання, ліквідує злочинність і класові конфлікти, дозволить перетворитися у світову державу.

Зрозуміло, що це тільки загальні контури доктрини, які в різних країнах дістали розвиток і, так би мовити, національну специфіку. Так, німецький фашизм дістав назву нацизму чи націонал-соціалізму. За Гітлером - однієї внутрішньої єдності народу для перемоги над численними ворогами не досить. Необхідна ще й чистота раси. Пересмикуючи факти, Гітлер стверджував, що піднесення держави Александра Македонського, Древнього Риму і пізніших світових імперій досягалося на тому етапі, коли існувала «чиста» раса. Коли ж цю «чистоту» починали розбавляти представники інших рас, несучи свої впливи, свого релігію, свій збочений секс тощо, нація неминує втрачати внутрішню єдність, що в решті-решт вело до загибелі держави. За Гітлером, далеко не кожний етнос здатний на найвищий успіх у боротьбі з оточенням. Усі нації умовно поділяються на три категорії: нації - творці культури, нації - носії культури і нації- руйнівники культур». Перша група нібито створила переважну більшість культурних і суспільних цінностей, включаючи державу як вищу форму самоорганізації нації. Друга група здатна лише запозичувати. Повертаючись до відомої «норманської»

теорії, Гшгер стверджував нібито східні слов'яни отримали державність з рук вікінгів-норманів, представників першої групи. Петро і Катерина II перетворили Росію у світову імперію, запозичивши європейські цінності і використавши європейські військові та адміністративні кадри. Російські вчені вчилися на Заході і т. д.

До третьої групи - руйнівників належать євреї і цигани, які з огляду на власні інтереси готові нищити цивілізацію, що стала надбанням першого типу націй. Не маючи власної державності, вони вороже ставляться до чужих держав і законів, не хочуть приносити жертви заради сталого блага, наживаються на трудоднях. Наприклад, за Гітлером увесь капітал поділяється на два типи: виробничий і спекулятивно-фінансовий. Євреї-банкіри є типовими представниками другого типу, який матеріальних цінностей не продукує, а навпаки, паразитує на першій групі, причому штучно стимулює кризові явища подібні до Великої депресії 1929-1933 рр. В такі моменти за безцінок скуповується власність «виробничих» капіталістів, після чого вона ставиться на службу євреям. Подібним чином євреї нібито поводять себе і в інших сферах: в культурі пропагують пацифізм, космополітизм, статеві збочення тощо, в галузі освіти відстоюють лише власні «псевдодосягнення», підривають оборону держави, насаджують корупцію в державному апараті тощо.

Німецький націонал-соціалізм відрізнявся від італійського фашизму саме вимогою «чистоти крові» як основної запоруки внутрішньої єдності нації. Для того, щоб стати державним службовцем, необхідно було довести своє «арійське» походження документально до 1800 р. (часу виходу німецьких євреїв з середньовічних гетто), ця ж вимога стосувалася працівників оборонної промисловості, усіх державних підприємств тощо. Знищував гітлерівський режим і чистокровних арійців - душевнохворих, понад 50 000 яких потрапили до печей крематоріїв. У концтабори були кинуті тисячі колишніх і діючих комуністів, соціал-демократів і навіть представників буржуазних партій та ліберального кліру (церковників). Важливим доктринним положенням націонал-соціалізму став так званий «лебенсraum», тобто життєвий простір. Володіти ним могли лише найжиттєздатніші нації, представники групи «творців». Другій групі «носіїв культури» передбачалося відвести роль рабів, за винятком 10-15% від загальної кількості осіб з яскраво вираженими «арійськими» ознаками - ці підлягали онімеченню. Нарешті «руйнівники культури» - безумовному фізичному знищенню. До 1945 р. були закатовані близько 6 млн євреїв, сотні тисяч європейських циган. Зауважимо одну не надто відому деталь - Гітлер називав японців «арійцями Сходу», тобто, як бачимо, не показник належності до європейської раси слугував основним критерієм зачислення до групи «націй-творців культури». Не менш важливе значення мали чистота нації і її успіхи в науці, техніці, державному будівництві і, особливо, у воєнній справі.

Важливою особливістю німецького нацизму став т. зв. «фюрерпринцип», згідно з яким «вождь», фюрер, оголошувався відповідальним лише перед Богом та історією. Фюрера не можна було

змістити чи усунути, навпаки, він міг здійснювати будь-які адміністративні чи кадрові пересування, призначати свого наступника тощо.

Вважається, що національні різновидності фашизму існували в таких країнах як Японія, Іспанія, Португалія, Польща, Угорщина, Румунія та ін. Фашистськими вважалися диктатури А. Стреснера у Парагваї та А. Піночета у Чилі. Не виключена поява фашистських режимів у майбутньому, особливо в тих країнах, що характеризуються соціальною нестабільністю, кризовою економікою, корумпованістю державного апарату, організованою злочинністю - словом, тими факторами, що змушують пересічного обивателя мріяти про диктатуру «сильної руки», «господаря», який наведе лад і порядок.

ФАШИЗМ В ІТАЛІЇ

Творцем італійського фашизму вважають Беніто Муссо-ліні, сина коваля, шкільного вчителя, колишнього члена лівого крила Італійської соціалістичної партії і редактора її центрального органу газети «Аванті». Вигнаний з ІСП в листопаді 1914р., оскільки був прихильником вступу Італії у війну (Італія воювала на боці Антанти з 1915 р.). У першій світовій війні країна втратила 700 тис. убитими, 450 тис. стали інвалідами, було знищено 1/3 національного багатства (на 65 млрд лір золотом.) На післявоєнній Версальській конференції ці жертви оплачені дуже скромно: область Трентіно і Пд. Тіроль, півострів Істрія та м. Трієст на Адріатиці. Самі італійці вважали себе «переможеними в таборі переможців»; на виборах 1919р. перемогли соціалісти, які зібрали 31% голосів. Були розпочаті неспівмірні реформи-прийнято закон про соціальне страхування від безробіття, указ про допустимість самовільного захоплення необроблюваної землі. У 1920 р. в зруйнованій війною Італії відбувся 1881 страйк в промисловості з 1286 тис. учасників, було втрачено 16,4 млн (!) робочих днів. В 1921 р. в Італії виникла комуністична партія, і країна стояла на порозі соціальної революції. Альтернативою комуністам виступили фашисти, які на відміну від традиційних буржуазних партій мали власні воєнізовані загони - «чорносорочечників», набраних з люмпенів, «золотої молоді», карних злочинців. Ці загони використовувалися під час розгону лівих мітингів і демонстрацій, для боротьби з пікетами страйкарів тощо. В листопаді 1921 р. було створено Національну фашистську партію, яка практично відразу отримала велику фінансову підтримку крупної буржуазії. На перших же виборах ця партія зібрала 35 з 500 місць у парламенті. Цьому успіху сприяло не лише фінансування партії, але й демагогічна пропагандистська кампанія. Отримуючи підтримку від Все-загальної конференції промисловців, фашисти вимагали 8-годинного робочого дня, загального прямого виборчого права чоловіків і жінок, свободи друку тощо.

28 жовтня 1922 року відбувся похід фашистських загонів (до 40 тис. чоловік) на Рим. Маршал Бадольо потім говорив, що вистачило б 15-хвилинної стрілянини, але уряд боягузливо пішов у відставку. 30 жовтня Муссоліні запропонував парламенту свій склад уряду і був підтриманий лібералами і католиками. Перехід до диктатури стався у кілька етапів і був

завершений в січні 1925 р. На першому етапі було відмінено право селян захоплювати необроблювані землі, встановлено жорсткий контроль над профспілками, проведено реакційні переміни в робітничому законодавстві. В Італії діяли десятки дрібних партій і груп. Для того, щоб нібито подолати відсутність єдності в суспільстві, було запропоновано закон, за яким партія, що набрала, принаймні, 1/4 голосів виборців, отримує 2/3 місць у парламенті. На виборах 1924 р. за Муссоліні і його партію було подано саме 1/4 голосів (з 12 млн виборців). Соціаліст Матеотті спробував розкрити шахрайство на виборах, але був убитий. Опозиція на знак протесту пішла з парламенту і утворила т. зв. Авентінський блок за участі соціалістів, республіканців, католиків, а потім і комуністів. Скориставшись відсутністю парламентської опозиції, в січні 1926р. уряд Муссоліні присвоює собі право видавати декрети в обхід парламенту. В листопаді 1926р. були опубліковані «Надзвичайні фашистські закони»: розпуск офіційних партій, закриття їх друкованих органів і заборона профспілок, крім одержавлених фашистських; відновлення смертної кари за політичні злочини; введено надзвичайну юстицію (трибунали) і адміністративну (позасудову) висилку. Скасовувалися місцеві органи самоуправління, замість них призначалися чиновники (т. зв. подеста). Політична поліція ОВРА провела широкомасштабні арешти, зокрема, було ув'язнено 12 тис. комуністів.

Одночасно зростала особиста влада Муссоліні. Якщо на початках прем'єр був відповідальний перед королем, а П'ємонтські статuti офіційно не відмінялися, то уже законом 1925 р. «Про повноваження голови уряду» встановлювалася невідповідальність прем'єра перед парламентом, а міністри перетворювалися на чиновників, відповідальних перед головою уряду. Уже згаданий закон 1926 р. «Про право виконавчої влади видавати юридичні норми» не робив жодної фактичної різниці між «законами», ню їх видавав парламент, і «декретами-законами», прийнятим и урядом.

До 1928р. Італія досягнула серйозних успіхів у своєму розвитку. Об'єм промислового виробництва зріс на 60% в порівнянні з 1920р., а доходи селян підвищилися на 40%. Одночасно було- завдано серйозного удару по мафії. Разом з тим фактично було відмінено 8-годинний робочий день, контроль над доходами монополій тощо. Таке поєднання забезпечувало відносну стабільність уряду Муссоліні, дозволило провести «Реформу політичного представництва» (1928 р.). На місце парламенту поступово було поставлено Корпоративну палату. Кандидати в депутати цієї палати висувалися в основному профспілками, тобто фактично

керівними центрами цих фашистських (Інших просто «е було») спілок. Потіти Велика національна рада фашизму (штаб партії) обирала з загального списку 400 «найдостойніших» кандидатів. Виборцям надавалося право схвалювати ці призначення. Право голосу надавалося чоловікам старшим за 21 рік, якщо вони відповідали одній з чотирьох вимог:

- а) платили внески у профспілку, або
- б) сплачували річний податок у розмірі понад 100 лір, або
- в) тримали цінні папери {державні або банківські}, або

г) належали до церковного кліру.

В Італії протягом 1926-1934 рр. виникла т. зв. корпоративна держава. Загалом було створено 22 корпорації в різних галузях промисловості, торгівлі, сільського господарства, послуг. До них входили рівна кількість представників профспілок та підприємців і по 3 функціонери фашистської партії, яка мала забезпечувати «безпристрасний арбітраж». Головою кожної з 22 корпорацій був сам Муссоліні. Він же очолював Міністерство корпорацій. За законом, корпораціям надавалося визначення умов праці (робочий час, заробітна плата) і вирішення трудових спорів. Страйки заборонялися і нещадно придушувалися. Як правило, керівництво фашистських профспілок не йшло на конфлікти з підприємцями, що забезпечувало високий ступінь експлуатації за майже повної відсутності класової боротьби.

Зрозуміло, що навіть за умови швидкого економічного прогресу і вибуху штучно роздмуханого ентузіазму ця корпоративна система вимагала постійної охорони і підтримки з боку фашистської партії, уряду держави та її карально-репресивних органів. У 1938р. «Палата фашистських організацій і корпорацій» офіційно замінила парламент, який уже в 1924-1928 рр. фактично втратив свою роль. Цей крок мав чисто символічне значення. Натомість каральні органи держави ставали усе потужнішими. До 1926р. в Італії не було політичної поліції, цю роль виконували карабінери -військова жандармерія. З приходом фашистів до влади було створено «організацію охорони від антифашистських виступів» (ОВРА), «особливу службу політичних розслідувань», «добровільну міліцію національної безпеки», додаткові загони карабінерів. Одночасно були створені особливі «поліцейські суди» за участю начальника поліції, прокурора, начальника фашистської міліції та ін. осіб. Для осуду не вимагалось нічого, крім підозри в політичній яєблагона-дійності.

У якості вищого суду діяв Особливий трибунал з числа генералів сухопутних сил, авіації, міліції та адміралів флоту. Цей трибунал розглядав найважливіші справи у максимально пришвидченому порядку - за 48 годин. Звинувачувальний акт видавався звинуваченому в день процесу, захисника могли перервати і, навіть, посадити за ґрати за «неповагу до закону». Вердикти оскарженню не підлягали, смертний вирок виконувався негайно. Саме такий Особливий трибунал присудив А. Грамші, засновника комуністичної партії Італії, до 20 років ув'язнення.

Фашистська партія стала частиною державного апарату. Партійні з'їзди та інші форми партійного самоуправління скасовувалися. Велика рада фашистської партії складалася з чиновників за призначенням. Головою ради ставав голова уряду. Рада завідувала конституційними питаннями, обговорювала найважливіші законопроекти, утверджувала на вищі посади. Цей особливий статус єдиної дозволеної партії освячувався авторитетом короля. Так, статут партії формально затверджувався королівським декретом, а офіційний керівник партії (секретар) призначався королем за поданням прем'єра.

Характеризуючи цей період політичного життя Італії, зауважимо, що

саме у цей час Ватикан офіційно став суверенною державою і отримав свій сучасний статус. Це було закріплено в 1928 р. Латеранськими договорами з Пієм XI.

У галузі зовнішньої політики фашистська Італія висувала претензії на відродження Римської імперії. У Франції мали бути відібрані Савойя, Ніцца і Корсика, до складу Італії повинні були увійти о. Мальта та о. Корфу. Аж до гітлерівського аншлюсу Австрії Муссоліні не відмовлявся від планів панування над цією країною, хоча реальні можливості італійської армії були мізерні. На Африканському континенті Італія претендувала на усю Східну Африку. Реально ж вдалося захопити Абіссінію, тобто сучасну Ефіопію, у 1936 р. та Албанію у 1939 р. Європа була неприємно вражена тим фактом, що для ведення війни проти абіссінських тубільців фашисти не вагаючись використовували хімічні отруйні речовини (від ОР загинуло 300 тис. чоловік і ще 300 тис. від голоду та 15 тис. в концтаборах).

Режим Муссоліні першим серед фашистських режимів зазнав військової, а відтак і політичної поразки. В 1943 р. розпочалася висадка союзників на Сицилії (до речі, допомогу американській армії надавала мафія). В країні відбувся антифашистський переворот. Муссоліні був ув'язнений. Гітлер ще спромігся визволити свого невдачливого союзника, але італійські партизани стратили колись могутнього диктатора, підвісивши його униз головою. В 60-70-х роках неофашистські партії і групи, здавалось, могли стати впливовою політичною силою в Італії, однак відродження фашизму в цій країні - не сталося.

НІМЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМ

НСДАП - націонал-соціалістська німецька робітничка партія була створена 1919р. Вперше німецькі фашисти зробили спробу захопити владу, організувавши антиурядовий путч в Мюнхені у листопаді 1923р. Гітлер опинився у в'язниці, де і було створено «Майн кампф» - майже безсистемний виклад поглядів фашистського фюрера на такі далекі питання, як політика і освіта, культура і сім'я, війна і мир тощо. У своїй пропагандистській діяльності НСДАП обіцяла робітникам роботу і високу платню, селянам - землю, дрібним торговцям - закриття універмагів тощо. Одночасно створювалися штурмові загони («коричневосорочечників») для розгону комуністичних і соціал-демократичних виступів і демонстрацій, погрому лівих клубів і редакцій газет. Коли в 1929-1933 рр. капіталістичний світ охопила криза, в Німеччині випуск промислової продукції упав майже наполовину, безробітними стали 9 млн чоловік. Проходить радикалізація німецького суспільства. Послаблюється вплив центру і, навпаки, зміцнюються свої позиції комуністи і фашисти. Так, КПН отримала на виборах 1928 р. 3,2 млн голосів, у 1930 р. 4,5 млн (77 місць у парламенті), а в листопаді 1932р. - уже 6млн. Ще більше вражаючими були успіхи фашистів. У 1930 р. вони зібрали увосьмеро (!) більше голосів, ніж у 1928р. У липні 1932р. НСДАП отримала 13 млн голосів, однак, уже на листопадових виборах того ж року - лише 11 млн. Дався взнаки брак коштів. Партійна пропаганда надто захопилася соціальною демагогією, і банкіри та капіталісти відмовилися

фінансувати партію. Гітлер був змушений рішучими кроками вгамувати ліве крило своєї партії, найбільш радикальні пропагандистські лозунги були зняті. Вдалося добитися порозуміння з генералітетом - фашисти пообіцяли, що штурмові загони не будуть вліти в армію (рейхсвер офіційно нараховував 100 тис. чоловік, «влиття» коричневих банд у налагоджений армійський механізм означало б загибель професійної армії). Стан здоров'я престарілого президента Гінденбурга викликав побоювання у банкірів та промисловців. Президент, який у першій світовій війні дослужився до фельдмаршала, відмовився мати справу з «єфрейтором»: «Я можу

дати цьому пану роботу на пошті, хай наклеює марки», - жартував Гінденбург, натякаючи на язик Гітлера. Однак, після наради німецької фінансової еліти на віллі банкіра Шредера, ставку було зроблено саме на Гітлера. Президенту через його сина натякнули, що може розгорітися скандал навколо його поміщицьких маєтків (порушення податкового законодавства, інші зловживання) і Гінденбург здався. 30 січня 1933р. президент надав Гітлеру повноваження рейхсканцлера. Прихід фашистів до влади пояснюється такими причинами:

1. Фашисти зуміли переконати широкі верстви населення у тому, що саме вони можуть віднайти вихід з найглибшої кризи.

2. Робітничий клас був розколотий — з вини Сталіна і Комінтерну соціал-демократія була оголошена «лівим крилом фашизму», найзапеклішим ворогом комуністів.

3. Монополістична буржуазія в пошуках виходу з кризи відмовилась від демократичних засад Веймарської республіки і зробила ставку на диктатуру сильної руки.

27 лютого 1933 р. фашисти організували провокацію з підпалом рейхстагу. Комуністів було звинувачено у тому, що вони з метою наближення початку соціалістичної революції сіють напругу в суспільстві методами терору, зокрема підпалу найважливіших урядових установ. 28 лютого видано два президентських декрети: «На захист народу і держави» (відміна свободи слова, друку і зібрань) та «На захист німецького народу» (надання необмежених повноважень поліції). В березні одночасно з забороненою КПН країною прокотилася хвиля єврейських погромів. 2-3 травня 1933 р. розпущені усі профспілки і конфісковано їхнє майно. Натомість було створено фашистський Німецький робітничий союз (ДАФХ який нараховував 8 млн членів у 1933 р. і 22 млн у 1939-му.

10 травня побачило світ розпорядження про конфіскацію усього майна соціал-демократичної партії та її газет, а 22 червня виданий декрет про загальну заборону діяльності цієї впливової лівої партії. У червні - липні 1933 р. Гітлер вимусив керівництво усіх буржуазних партій як ліберального, так і консервативного напрямів оголосити про «добровільний саморозпуск». 14 липня гітлерівський уряд видав закон, що забороняв існування будь-якої партії, крім нацистської. «Націонал-соціалістична німецька робітнича партія виступає єдиною політичною партією в Німеччині. Кожний, хто спробує зберегти організаційну структуру іншої політичної партії чи створити нову

політичну партію, підлягає покаранню примусовою працею до трьох років або тюремним ув'язненням від шести місяців до трьох років, якщо його дії не тягнуть за собою більш серйозне покарання у відповідності з іншими законами».

1 грудня 1933 р. нацистський кабінет видав закон про зрощення НСДАП з державою: «Після перемоги націонал-соціалістичної революції НСДАП виступає носієм ідеї держави і невіддільна від держави, устрій її буде частиною народного права, а організація її буде визначатися волею фюрера». Як пізніше заявив Гітлер: «Партія стала державною». На кінець і 934р. у верхівці держапарату 60,7% становили нацисти, а у інших його ланках - від 60 до 80%.

Німеччина швидко переросла в унітарну централізовану державу. За 1933-1934 рр. було видано понад 230 законів і декретів. 31.03.1933 р. був утверджений «Тимчасовий закон про уніфікацію в землях», за яким ландтаги позбавлялися контролю над провінційними урядами, рівно як рейхстаг над імперським кабінетом. За тим же принципом були переформовані міські і сільські місцеві органи.

Вже 7 квітня 1933 р, вийшов закон «Про уніфікацію земель з рейхом». В кожену землю призначався намісник - штатгальтер. Останній отримав право відміняти і затверджувати місцеві закони; звільняти і призначати усю адміністрацію земель, включаючи їхні уряди. Штатгальтер слідував за неухильним виконанням імперських законів і розпоряджень рейхсканцлера. 30.01.1934р. закон «Про перебудову імперії» розпустив і ліквідував усі виборні органи земель, включаючи ландтаги. Кордони провінцій стали чисто адміністративними і більше не охороняли суверенітету цих земель.

30 червня 1934р. Гітлер провів т. зв. «Ніч довгих ножів». Була знищена верхівка штурмових загонів і її провідник Рем. Після цього «коричневосорочечники» були швидко зведені до рангу чогось на зразок радянських добровільних народних дружин, втративши значення самостійної військової і політичної сили. Натомість незмірно зросла роль «охоронних загонів» (СС), куратором яких був призначений Гімmlер. У 1933 р. СС нараховували 165 тис. чоловік, у 1939 р.- 260 тис. Це була своєрідна расова еліта - зі 100 кандидатів утверджувалося не більше 10-15, при тому, що вимагався зріст понад 180 см, усі ознаки арійської раси (колір очей і волосся, форма черепа тощо), а кандидатура дружин СС-івців утверджувалася особисто рейхсфюрером Гімmlером. Пізніше, під час другої світової війни, для есесівців влаштовували спеціальні будинки побачень, де расово чисті німки вперше і востаннє бачили майбутніх батьків своїх дітей. Новонароджених брала на своє виховання держава.

26 квітня 1933 р. було створено гестапо- таємна політична поліція. З листопада 1933 р. гестапо безпосередньо підлягало Герінгу, а з 1936 р.- Г. Мюллеру, колишньому шефу баварської поліції. Цікаво, що до 1933 р. Мюллер «ловив» нацистів і комуністів, не роблячи особливого розбору між ними, а членом НСДАП став лише у 1939 р., причому автоматично, оскільки органи держбезпеки були включені в СС - дочірню організацію НСДАП.

СД- есесівська служба безпеки будується як надтаємна шпигунська організація для слідкування за ворогами партії в її рядах та поза ними. 9 червня 1934р. легалізована як «єдина служба політичної інформації і захисту партії», тобто розвідки і контррозвідки НСДАП. Керівником СД до 1942р. був Гейдріх, далі Каптенбруннер. СД шпигувала навіть за найбільш високопоставленими нацистами, не кажучи вже про рядових членів партії і безпартійних. Разом з нештатними агентами СД налічувала до 100 тис. чоловік.

26 червня 1936 р. в рамках ЗІПО (поліції безпеки) об'єднувалися КРІПО (кримінальна поліція) та гестапо. Чисельність гестапо нараховувала 15-16 тисяч чоловік, потім 50 тисяч. КРІПО налічувала 15 тисяч чол. У 1939 р. було створено єдину РСХА, яка об'єднала усі каральні служби від СД до гестапо. Для розправи з противниками режиму були організовані концентраційні табори. Влітку 1933 р. приблизно в 60 таборах утримувалися 35-40 тис. ув'язнених. Першими великими таборами були Дахау біля Мюнхена, Бухенвальд під Веймаром та Заксенхаузен на північному заході. В роки другої світової війни число таборів лічилося на сотні і тисячі, а число ув'язнених-мільйонами (знищено в концтаборах 11 млн чоловік). Особливо постраждали євреї, яких було винищено близько 6 млн чоловік.

На вершині державного апарату стояв фюрер. Після смерті Гінденбурга у серпні 1934 р. посаду президента було анульовано, а його повноваження передано фюреру. З того ж року кожен державний службовець приносив присягу: «Я клянусь, що буду відданим і буду повинуватися фюреру Німецької імперії та німецького народу Адольфу Гітлеру і буду виконувати свої обов'язки добросовісно і самовіддано».

Клятва есесівців звучала так: «Я клянуся тобі, Адольфе Гітлер, фюрере і рейхсканцлере, у вірності і хоробрості. Я клянуся повинуватися до смерті тобі і тим, кого ти призначив для того, щоб командувати мною». Партійна клятва члена НСДАП: «Я клянуся у непорушній вірності Адольфу Гітлеру, я клянуся беззаперечно підкорятися йому і тим керівникам, котрих він обере для мене». Ця присяга приймалася щорічно.

Присягу на вірність Гітлеру разом з членами НСДАП приносили члени її дочірніх організацій - СД, молодіжні, жіночі та ін. Практично усе самодіяльне населення Німеччини проходило через цю процедуру. Як стверджував Г. Герінг: «Воля фюрера і закон - суть одне й те ж». Уже 24 березня 1933 р. був прийнятий закон, який дозволив імперському уряду без згоди парламенту видавати акти, що «ухиляються від конституції». Після цього Веймарська конституція зберігалася формально, але фактично перестала діяти. Рейхстаг збирався лише для парадних демонстрацій. Фюрер мав перебувати у своїй ролі пожиттєво і міг призначати свого наступника. В його руках зосередилася влада колишнього президента і канцлера, до того ж він отримав ряд повноважень, що раніше належали рейхстагу.

Вибори до рейхстагу стали фікцією. Вибірчі бюлетені нумерувалися й у них було вміщено прізвище лише одного урядового кандидата. Деякий час влаштовувалися «народні плебісцити» (листопад 1933, серпень 1934рр.),

причому відмова узяти участь у цій пародії на народне волевиявлення тягнула за собою оголошення ворогом народу. Рейхстаг, усі депутати якого приносили присягу на вірність фюреру, став по суті не органом законотворення, а своєрідною масовкою - аудиторією, де Гітлер виголошував свої найважливіші промови, як наприклад, 31 серпня 1939 р. напередодні нападу на Польщу і початку другої світової війни.

Партійні чиновники посідали вищі щаблі державного апарату. Гіммлер був начальником усієї поліції, Геббельс - міністром пропаганди, Герінг - прем'єр-міністром Пруссії, уповноваженим по виконанню 4-річного плану, командуючим військово-повітряними силами. Уповноважені партії - лейтери були у кожній установі. По місцю проживання нагляд за громадянами здійснював блоклейтер («блок» - це 40-60 сімей).

За безпосередньої участі імперського об'єднання німецької промисловості, очолюваного Крупном, було підготовлено закон від 27 лютого 1934 р. про заснування загальної імперської палати, яка стояла над 7-ма господарськими групами, ті в свою чергу об'єднували 23 господарських палати, що підпорядковували собі 170 галузевих і територіальних палат. З допомогою цього громіздкого механізму міністр економіки керував народним господарством. Дрібні підприємства підлягали примусовому картелюванню. Підприємства з капіталом менше 100 тис. марок ліквідовувалися, нові могли утворюватися з капіталом не менше 500 тис.

20 січня та 1 жовтня 1934 р. були видані закони по регулюванню праці. Замість фабрично-заводських комітетів були створені інститути довірених. У червні 1935р. була введена трудова повинність, а в грудні 1938 р. вона також поширювалась на жінок. І це в країні, де в роки кризи 1929-1932 рр. налічувалось 9 млн безробітних. На перших порах Гітлер знайшов вихід у суспільних роботах для безробітних. Реальна зарплата в 1935 р. упала до 70% від рівня 1932р., а середня тривалість робочого дня зросла до 10-12 годин. Що стосується капіталістів, то експорт капіталу був заборонений під страхом смертної кари. Спеціальний закон зобов'язував увесь прибуток понад 6% капіталу вкладати у облігації державної позики або реінвестувати у виробництво. Так, у 1938 р. між акціонерами було розподілено 1,2 млрд марок прибутку. А у виробництво того ж року було вкладено 5 млрд, тобто в 30 (!) раз більше, ніж у 1932 р. Гроші йшли на збільшення капіталу і, відповідно, тих 6%, Ідо їх можна було безконтрольно тратити у наступні роки. За період 1933-1939 рр. прибутки Группа зросли у 3,2 рази, Фарбен-індустрі - в 7,5 рази, Стального тресту за 1934-1937 рр.-у 3,1 рази.

Робітникам перепадали крихти. Норму виробітку і оплати господар підприємства встановлював сам. З 1933 р. для робітників вводилося «державне професійне змагання», переможці якого зустрічалися з фюрером і отримували путівки на безплатний круїз. Щорічно нацистський уряд оголошував про дотації 15-20 млн марок на путівки для робітників, що продавалися нижче від собівартості. Цікаво, що в нацистській Німеччині щорічно святкувалося 1 травня. Саме тоді було проголошено програму створення «народного автомобіля» - фольксвагена, купити який міг нібито

кожний робітник, відкладаючи 10 років по 5 марок щотижневе.

З якою метою було створено цю поліцейську державу? Гітлерівська пропаганда кричала про те, що в результаті світової єврейської змови Німеччина нібито зазнала поразки у світовій війні. А «ножа в спину» німецькій армії, що перебувала на чужій території в листопаді 1918р., встромили соціал-демократи. Гітлер закликав ліквідувати диктат, застосований до Німеччини на Версальській конференції, повернути німцям «честь і достоїнство». У галузі міжнародних відносин гітлерівський режим відверто топтав усі міжнародно-правові норми.

16 березня 1935 р. було проголошено фактичну відмову від виконання Версальського договору, за яким армія Німеччини не повинна перевищувати 100 тис. чоловік. Відновлювалась загальна військова повинність, планувалося створити 36 піхотних дивізій (чисельність німецької дивізії того часу 20 тис. чоловік), об'єднаних в 12 армійських корпусів.

У 1933—1934 бюджетному році на військові цілі було затрачено усього 750 млн марок, а уже до лютого 1938 р. на озброєння пішло понад 56 млрд марок, тобто військові витрати щороку зростали у геометричній прогресії.

1 березня 1936р. німецькі війська були в односторонньому порядку введені в Рейнську демілітаризовану зону. 5 листопада 1937 р. Гітлер виступив перед генералітетом з планом створення «нового порядку в Європі». Гітлер, не вагаючись, порушував норми міжнародного права при здійсненні аншлюса Австрії, при розчленуванні Чехословаччини, при закулісному розподілі на сфери впливу Східної Європи в радянсько-нацистському пакті Рібентропа-Молотова, при порушенні пакту з СРСР про ненапад 22 червня 1941 р. тощо. Для цієї держави існували не норми міжнародного права, а міркування доцільності. Цікаво, що усі свої сюрпризи для західних держав Гітлер призначав на п'ятницю («уїк-енд», поки зберуться міністри, танки уже будуть далеко), а на СРСР напав у неділю - вихідний день.

ЯПОНСЬКИЙ МІЛІТАРИЗМ -СХІДНА РІЗНОВИДНІСТЬ ФАШИЗМУ

У першій світовій війні Японія виступила на боці Антанти. Однак, на післявоєнній Версальській конференції вона, подібно до Італії, отримала відносно небагато. Розвиток Японії у 20-30 роках стримувався становищем на селі. Купка поміщиків тримала у своїх руках 42% оброблюваної землі. Натомість 74% селян мали у своєму розпорядженні лише 22% землі. Це створювало ненормальний тиск на промисловість - мільйони селян були готові працювати буквально за миску рису. З іншого боку, ці мільйони вільних рук можна було використати для збільшення армії. В середовищі безземельних і малоземельних селян знаходили відгук ідеї Великої Японії, заклики до експансіонізму тощо.

У 1925 р. в Японії вводилося загальне виборче право для чоловіків, якого однак позбавлялися військові, студенти, особи без річного цензу осідаості, ті, що користувалися благодійними допомогами і, як не дивно, голови знатних фамілій - для того, щоб не змішуватися з черню. Для

кандидатів у депутати встановлювався заклад у 2 тис. ієн, який не повертався, якщо на виборах кандидат не збирав певного відсотку голосів. Як бачимо, японське суспільство дещо специфічно розуміло демократію. Одночасно в суспільстві наростали явища іншого порядку. В тому ж таки 1925 р. був прийнятий антидемократичний закон «Про охорону суспільного спокою», за яким передбачалися багаторічні каторжні роботи за участь в організаціях, «що ставлять метою зміну суспільного ладу і знищення приватної власності». В 1928 р. було заборонено усі скільки-небудь ліві організації, членство в компартії почало каратися тривалим ув'язненням для рядових членів і смертною карою для її лідерів.

Японський парламент традиційно відігравав несуттєву роль. Нижня палата збиралась на сесії тривалістю не більше 3-х місяців на рік, решту часу уряд діяв самостійно, маючи право на видання указів. За конституцією уряд був не-відповідальним перед парламентом і міг розпустити його.

В суспільстві набирали ваги фашистські організації, особливо молоде офіцерство, кероване генералами. В 1932р. «молоді офіцери» організували державний заколот, партійний кабінет було усунуто від влади. Уряд Японії став формуватися з генералів та адміралів.

Ще 18 вересня 1931 р. о 22 годині на колії Пд-Маньч-журської залізниці, експлуатованої японцями, відбувся загадковий вибух. Використавши цей привід, японська армія за 48 годин (!) захопила усю Пд. Маньчжурію, включаючи Мукден. За три місяці було окуповано увесь Північно-Східний Китай. З кінця січня 1932р. розгорнулися бої за Шанхай, що був центром англо-американських капіталовкладень у Китаї. 9 березня 1932 р. Маньчжурія проголошена японцями «незалежною» державою Маньчжоу-Го, яка підписала військовий договір з Японією. Асамблея Ліги Націй в лютому 1933 р. почала вимагати виводу японських військ з Китаю, 27 березня Японія вийшла з Ліги Націй. В 1931—1936 рр. Квантунська армія (сили вторгнення в Китай) зросла в 5 разів і налічувала 250 тис. чоловік, 439 танків, 1193 гармати, 500 літаків. 7 червня 1937 р. японці здійснили провокаційні нічні маневри за 12 км від Пекіну. За свідченням японської сторони, з китайського боку було здійснено постріл понад головами японських солдат. Користуючись цим сміховинним приводом, японська армія оволоділа Пекіном і Танцзинем. У листопаді було узято Шанхай, при цьому убито 300 тис. (!) цивільного населення. У 1938р. японські війська захопили м. Кантон, а далі м. Ухань. В обстановці японської агресії уряд Чан Кайші в грудні 1932 р. відновив дипломатичні відносини з СРСР, а у вересні 1937 р. було відновлено співробітництво з китайськими комуністами. У 1938-1939 рр. СРСР надав Китаю три позики на загальну суму 3 млн доларів. Двічі у довоєнний період -на озері Ханка та озері Хасан японські війська вступали у конфлікти з Червоною Армією і двічі зазнавали поразки.

Ескалація конфлікту в континентальній Азії, виключення Японії з Ліги Націй сприяли наростанню у суспільстві тоталітаризму. В 1938 р. був прийнятий закон «Про загальну мобілізацію нації». Підприємцям було дозволено самовільно продовжувати робочий день і знижувати заробітну

плату. Страйки оголошувалися злочином. Конфлікти між робітниками і капіталістами передавалися арбітражній секції «особливої поліції». У 1940р. профспілки були поглинуті Лігою служіння вітчизні через виробництво. До жовтня 1940 р. усі буржуазні та легальні партії (крім КПЯ) оголосили про свій саморозпуск і об'єднання колишніх структур в рамках Асоціації допомоги трону. Цю, останню, уряд фінансує і керує нею. Пропаганда запозичує у німецьких та італійських фашистів лозунги нового світового порядку -«обраної раси», «історичної місії» - світ має бути переділений з тим, щоб велика нація отримала велику територію. Особливо ці тенденції посилювалися з 1940р., коли прем'єром став принц Коное, ідеолог тоталітарного військово-фашистського режиму. Великого значення в житті держави набувають Рада маршалів та Вища військова рада. Проходить трансформація парламенту - його члени призначаються урядом або «обираються» за особливими списками, складеними тим же урядом. На місцях органами Асоціації допомоги трону стали «сусідські общини», що об'єднували по 10-12 сімей, які, в свою чергу, об'єднувалися в асоціації вулиці, поселення. Члени общини шпигували за сусідами, община - за сусідською общиною, таке ж взаємне шпигунство поширювалося і на виробництво, де ним займалися Ліги служіння вітчизні через виробництво.

Особливістю японського тоталітаризму був його майже середньовічний містицизм, густо переплетений з шовінізмом. Убивши особливо хороброго ворога, японські солдати з'їдали його сиру печінку, вважаючи, що цим переймають відвагу убитого. В німецькій армії не було жодного, хто повторив би подвиги Гастелло чи Матросова. В радянській армії таких було відповідно до 100чол. і понад 200чол. В японській армії було 20 тис. добровільних смертників-тёйсінтай: люди-торпеди, люди, що кидалися з гранатами під танки або приковували себе до кулеметів тощо. З них -5 тис.-привілейовані камікадзе («вітер богів») молоді льотчики, що здійснювали один-єдиний бойовий виліт. Літак, перегружений вибухівкою, відразу після зльоту губив шасі.

Льотчик, приречений на загибель, летів шукати американський авіаносець. Подібний фанатизм був характерною ознакою усієї японської армії-уцілілих її бійців та офіцерів виловлювали в Індокитаї та на Філіппінах ще в 70-80-х роках, війна для них тривала навіть після капітуляції Японії 2 вересня 1945 р.

Японський фашизм мав дві принципові відмінності від європейського. По-перше, в Європі фашистські партії контролювали армію, а в Японії сама армія грала роль керівної політичної сили. По-друге, і в Італії, і в Японії фашизм не ліквідував монархії (те ж було і в Румунії). Але якщо італійський і румунський королі перетворилися у номінальні фігури, то японський мікадо (імператор) не втратив своєї абсолютної влади і впливу, зберігалися також усі установи, наприклад, таємна рада, пов'язані з монархією.

ІНШІ ФАШИСТСЬКІ ДЕРЖАВИ.

Іспанія

16 лютого 1936 р. ма виборах в Іспанії переміг народний фронт (269

місць з 474) і було сформовано уряд лівих республіканців на чолі з Мануедом Асанья. З лютого по липень 1936 р. в Іспанії відбулося 113 (I) загальних та 228 часткових страйки. Уряд прагнув задовольнити вимоги широких мас. В результаті реформ селяни отримали 5,5 млн га землі, робочий день було скорочено, церкву відділено від держави тощо. Однак, соціальна напруга в суспільстві продовжувала зростати. 17 липня 1936р. військові радіостанції в Іспанському Марокко передали кодовану фразу «Над усією Іспанією - безхмарне небо», що означала сигнал до початку заколоту. На боці заколотників Ф. Франко виступили 200 тис. легіонерів з Італії та Німеччини, десятки тисяч португальських, угорських, фінських, ірландських фашистів. Республіканським військам допомагав СРСР - тут воювали 800 льотчиків, 350 танкістів, 220 радників, зокрема майбутні маршали СРСР. Малиновський, Н. Воронов, К. Мерецков, генерал-полковник П. Ричагов та ін. Загалом в республіканській армії билися близько 40 тис. інтербригадівців з 54 країн. Республіканські війська здійснили ряд вдалих операцій - розгром італійського корпусу під Гвадалахарою (березень, 1937 р.) та форсування р. Ебро (липень, 1938 р.) Загальні втрати Іспанії у громадянській війні становили 1 млн чоловік. У квітні 1938 р. територія республіки була розчленована на дві частини (Каталонія і Валенсія). 6 березня 1939р., внаслідок заколоту полковника Касадо в Мадриді, республіка зазнала поразки. Десятки тисяч республіканців, що встигли перейти на територію Франції, були інтерновані у французьких концтаборах. Прийшовши до влади, Франсіско Франко, «каудільйо де ла Іспана», заборонив усі партії, крім Іспанської фаланги. Було ліквідовано соціальне законодавство. Режим опирався на фінансову олігархію, поміщиків, вище духовенство і реакційну военщину. Проіснував до середини 70-х років. Сьогодні Іспанія - конституційна монархія, член ЄС.

Польща

У своєму розвитку міжвоєнна Польща пройшла 3 етапи. Уже на першому (1918-1926рр.) етапі в умовах відносно демократичної конституції 1921 р. було заборонено КП Польщі, придушено національно-визвольний рух. Період первинної фашизації суспільного життя (1926— 1935 рр.) ознаменувався зосередженням фактичної влади в руках «головного інспектора збройних сил» Ю. Пілсудського. Парламент міг бути розігнаним за одним словом Пілсудського, президент (креатура «головного інспектора») отримав право видання актів, що за дією не відрізнялися від закону. На цей період припадає і т. зв. пацифікація 1930 р., що охопила понад 900 населених пунктів Західної України. Це «умиротворення» означало погром місцевих відділків «Просвіти», фізичну розправу з чоловічим населенням, ув'язнення сотень свідомих українців в політичних концтаборах типу Берези Картузької.

Період посиленої фашизації розпочався з введенням реакційної конституції 1935 р. За нею, єдина реальна влада зосереджувалася в руках президента, відповідального лише «перед богом та історією за долю держави». Під головуванням президента перебували уряд і сейм та сенат, збройні сили, суд, державний контроль. Президент на власний розсуд

призначав голову Ради Міністрів і самих міністрів, скликав і розпускав парламент, заключав і ратифікував міжнародні договори. Президент командував Збройними Силами. У певних випадках мав вплив на визначення наступника, на власний розсуд міг відкликати прем'єр-міністра, голову Верховного Суду, вищих воєначальників. Йому належало право помилювання і право передачі під суд членів уряду. Його декрети мали, силу закону. Фактично, юридичне становище польського президента мало чим відрізнялося від німецького «фюрера», італійського «дуче» чи іспанського «каудільйо».

Румунія

Уже в 1924 р. компартія Румунії була загнана у підпілля, профспілки поставлені під урядовий контроль, знято обмеження для арештів з політичних мотивів. Законом «Про соціальну безпеку» передбачалося покарання за пропаганду демократичних ідей. Однак, в країні діяло загальне виборче право. Закон 1926р. встановив «премію» для партії, що збирала 40% голосів; їй належало 60% мандатів. Криза 1929-1933 рр. означала розорення сотень тисяч дрібних власників, заробітна плата в промисловості упала на 40%, заборгованість селянства зросла на 150 млрд лей. В середині 30-х років і, особливо, у другій половині цього періоду територіальні вимоги до Румунії висунули Угорщина (Трансільванія), Болгарія (Пд. Добруджа), СРСР (Бессарабія). У 1938 р. король Кароль II здійснив військовий переворот, відмінив дію конституції 1923 р. і зосередив усю повноту влади у своїх руках. Політичні партії і профспілки розпущені, парламент розігнаний, демократичні свободи остаточно відмінені. З 1940 р. (по 23 серпня 1944 р.) одноосібним «кондукатором» Румунії став Антонеску.

Фашистськими і напівфашистськими вважаються режими Цанкова і Георгієва (1923-1926 та 1934 рр.) в Болгарії, гомінданівський режим Чан Кайші у Китаї, Салазара в Португалії, Піночета в Чилі та ін.

ІСТОРИЧНА ПРИРЕЧЕНІСТЬ ФАШИЗМУ І НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМУ

Військова поразка країн фашистського блоку в другій світовій війні пояснювалася не лише силою антифашистського табору, але й внутрішніми недоліками фашистської держави і права. Режими Салазара в Португалії та Франко в Іспанії відійшли в минуле зі смертю своїх засновників. Незважаючи на вражаючі економічні успіхи, пішов у відставку після 17-річного (1973-1990 рр.) правління чилійський диктатор А. Піночет. Все це є свідченням того, що на відміну від демократичних режимів, фашизм приречений на недовготривалість існування.

Питання про причини поразки фашизму в світовому масштабі не зводяться виключно до воєнного аспекту. Справді, не можна воювати з усім світом, війна на два фронти завжди була згубною для Німеччини і не лише для неї. Але, навіть, якщо припустити, наприклад, що в 1940р. заступник Гітлера по НСДАП Гесс зумів би домовитися з Англією чи німецькі вчені створили атомну бомбу швидше за американців, фашизм однак був приречений, подібно до того, як приреченим був комунізм.

Іронія долі, навіть у основах свого вчення Гітлер припускав принципові помилки. Він вважав, що життєздатними є лише чисті раси, в той час, як усі дослідження показують особливу життєстійкість гібридів зі змішаними властивостями. Ця вихідна помилка пішла далі, коли наука, культура, мистецтво тощо були розділені на «арійське» та «неарійське». Теорія відносності Ейнштейна, наприклад, оголошувалася породженням єврейської «спекулятивної (?) фізики». Так Німеччина залишилася без ядерної зброї. Комунізм у свій час з ідеологічних міркувань оголошував кібернетику і генетику буржуазними лженауками. Наслідки теж відомі. Будь-які ідеологічні (расові, класові, релігійні) обмеження і табу вбивають науку, культуру, мистецтво. У 1933-1945 рр. в кордонах Німеччини не було створено жодної (!) книги, жодної картини, жодного музикального твору світового значення. Це розплата за шовінізм і тоталітаризм, за відчуття зверхності до оточуючого світу.

По-друге, фашизм мобілізує суспільство, нав'язуючи йому ідеологію оточеної з усіх боків фортеці. Але такий підхід є безперспективним. Не можна тримати в постійній напрузі покоління за поколінням, вимагаючи нескінченних жертв в ім'я величного майбутнього. Надто великих втрат вимагає таке насильство над психікою. Єдиним відомим історії суспільством, де подібне вдалося, була давньогрецька Спарта. Ціна високої боєздатності відома: невігластво, бідність, жорстокість, фізичне винищення надто немічних новонароджених.

По-третє, фашистська і нацистська ідеологія не могли гарантувати їх носіям постійних військових союзників. Жодний народ не дивиться на себе як на нижчу расу. Вступивши у союз з Німеччиною, її арійські (Фінляндія) і не-арійські (Італія, Румунія, Угорщина) союзники орієнтувалися, передусім, на власні інтереси і потім кидали Німеччину без найменших сумнівів- ідея німецького світового панування не зобов'язувала їх виявляти союзницьку вірність «расі панів», як тільки це ставало не вигідним і безперспективним.

По-четверте, як висловився У. Черчилль, — «демократія найгірша з форм держави, якщо не брати до уваги усіх інших». Відсторонення від управління великих суспільних і політичних груп перетворювало їхніх представників у ворогів держави. Нація ставала надто залежною від особи вождя і очолюваної ним партії. Будь-яка неточність та істотна хиба внутрішньо- і зовнішньополітичного курсу не могла бути виправлена з допомогою звичної демократичної процедури, і наслідки були жахливі. Військова поразка Німеччини стала очевидною уже наприкінці 1944 р., але на олтар фашистської ідеї були принесені ще мільйони людських життів, під ударами союзників зруйновані сотні німецьких міст тощо.

Фашизм — це ідеологія, побудована на ідеї дарвінівської боротьби націй за місце під сонцем. Народ переконують, що для посідання належного йому місця потрібно приносити жертви. Ці жертви стають безкінчними, виснажуючи суспільство. Протиставлення себе сусідам, замішане на шовінізмі, веде до політичної і культурної ізоляції. Після короткої ейфорії економічних, політичних та воєнних успіхів неминує розплата,

або, як це було у Чилі, протверезіння і відмова від фашизму в якості державної політики.

Рекомендована література

ДеларюЖ. История гестапо.-Смоленск, 1993.

История фашизма в Западной Европе. Отв. ред. *Филатова С. Г.*— М.: Наума, 197&.

Каеая В. С. «План Барбаросса»: истоки и история величайшего преступления империализма.- К.: Наумова думка, 1989.

Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран.- М., 1984.- С. 364-367.

Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія.- К.: Вентурі, 1995.- С. 221-228.

Ширер У. Взлет и падение третьего рейха. В двух томах.— М.: Воениздат, 1991.

Тема 20

БУРЖУАЗНІ ДЕМОКРАТІЇ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

США. ПОСИЛЕННЯ ВЛАДИ ПРЕЗИДЕНТА.

РОЛЬ КОНГРЕСУ. ПОПРАВКИ ДО КОНСТИТУЦІЇ - XXII, XXVI

Подібно до першої - друга світова війна, практично, не зачепила територію США. Натомість основні політичні партнери і конкуренти Сполучених Штатів удруге за якихось тридцять років втратили значний відсоток національного багатства та людського потенціалу. В 1948 р. США виробляли 55,6% усієї продукції капіталістичного світу. Однак, конверсія виробничої афери призвела до певних ускладнень в економіці: скорочення військового виробництва, зниження зайнятості, інфляційних процесів і т. л.

У посланні Трумена Конгресу від 6 вересня 1945 р. була висунута широка програма (21 пункт) вирішення соціальних проблем. Зокрема, передбачалося розширити страхування по безробіттю, підвищити мінімум заробітної плати, прийняти закон про «повну зайнятість», розгорнути будівництво дешевого житла для малоимущих, боротися з найбільш відвертими виявами расизму тощо. По суті, це була спроба продовження «нового курсу» Рузвельта за нових, навіть більш сприятливих умов. Але Конгрес, в якому демократи мали в 1945-1946 рр. більшість, не прийняв жодного із запропонованих президентом-демократом законопроектів. Пояснення слід шукати в тому, що більшість конгресменів були ставлениками великих монополій, які зовсім не бажали ділитися власними прибутками з державою та населенням.

Наслідки протистояння президента і Конгресу обернулися певним згортанням соціальних програм, але не повним їх демонтажем. Тим самим повернення до «старих, добрих часів», тобто на рубіж 1929 р., не відбулося. Держава мусила реагувати на розгортання робітничих та фермерських виступів, викликаних післявоєнною кризою в економіці. У лютому 1946 р, був прийнятий закон про зайнятість, який покладав на президента обов'язок щорічно інформувати Конгрес про стан економіки. Отримавши президентське послання, Конгрес мав розпочинати розробку щорічних

рекомендацій для виправлення найнагальніших економічних проблем. Цей закон став свідченням проникнення в економічну науку та господарську політику *кеїнсіанства*, тобто учення про *державно-монополістичне регулювання* капіталістичної економіки засобами підтримки «ефективного попиту» та «максимальної зайнятості» населення за рахунок державних інвестицій. 17 листопада 1947р. Трумен скликав спеціальну сесію Конгресу для розгляду двох питань: допомога Європі та антиінфляційна програма з 10 пунктів. Програма була торпедована спільними зусиллями конгресменів-республіканців та консервативного крила демократичної партії. Законодавці намагалися виправити становище в економіці за рахунок рецептів 20-х років. У 1947р. двічі приймалися білли щодо скорочення оподаткування. Результатом стало скорочення, вже наступного року податкових надходжень на 4,8 млрд доларів, що обернулося бюджетним дефіцитом в 1,8 млрд. Конфлікт законодавчої і виконавчої влади створив практично безвихідну ситуацію. Не-бажаючи повністю скочуватися на позиції консервативної більшості Конгресу, президент Трумен разом з тим не зумів знайти спільну мову з профспілками. Вже у грудні 1945 р. АФП і КПП (найбільші американські профспілки) висловили своє невдоволення курсом президента в галузі внутрішньої політики. У 1946 р. Трумену довелося погрожувати надзвичайними заходами страйкуючим гірникам і залізничникам. Уже в перший день роботи 80 Конгресу США (січень 1947 р.) було винесено на обговорення 11 (!) антиро-бітничих біллів. 23 червня 1947р., після подолання президентського вето кваліфікованою більшістю Конгресу, був прийнятий Національний закон про відносини підприємців і робітників (*біль Тафта-Хартлі*). Згідно цього закону, уже розпочатий у приватному секторі страйк, якщо він створював «національне надзвичайне становище», міг бути відкладений на 80 днів через звернення в суд. Профспілкам заборонялося робити внески у виборні фонди кандидатів на федеральні посади. Заборонялися будь-які неекономічні страйки, в т. ч. страйки солідарності, пікети страйкарів, боротьба з штрейкбрехерами тощо. Цікаво, що противник законопроекту президент Трумен сам використовував його найреакційнішу 206 статтю про заборону на 80 днів «надзвичайних страйків» аж 11 раз.

На внутрішню і зовнішню політику США післявоєнних років величезний вплив мала т. зв. «холодна війна», розпочата у 1946 р. Сполученими Штатами та їхніми союзниками проти комуністичного світу. Боротьба з світовим комунізмом поширювалася і на внутрішньополітичне життя США. Так, уже 9 стаття закону Тафта-Хартлі зобов'язувала профспілки подавати у міністерство праці заяви про те, що в їх керівництві немає комуністів і вони не пов'язані з організаціями, які підтримують комуністів. У випадку відмови зробити таку заяву, профспілка позбавлялася усіх прав, а підприємець, в свою чергу, міг відмовитися від будь-яких переговорів з такою профспілкою. 19 січня 1949р. в Нью-Йорку розпочався процес над 11 лідерами КП США за звинуваченням в тому, що їхня партія добивається насильного скинення уряду країни. Звинувачувальний вирок був винесений на основі свідчень платних провокаторів. У 1951 р. цей вирок був

схвалений Верховним Судом США. До 1955 р. проти комуністичної партії було проведено 18 процесів, через що більшість керівників цієї організації опинилася за ґратами. 21 березня 1947р. уряд Трумена прийняв наказ №9835 про перевірку лояльності державних службовців, формально для того, щоб «гарантувати права федеральних службовців та їх захист від необґрунтованих звинувачень у нелояльності». На практиці ж розгорнулося справжнє *полювання на відьом*. Закон про внутрішню безпеку, прийнятий Конгресом 26 серпня 1950 р., дозволяв звільнення «не-благонадійних» за мотивами національної безпеки. Члени комуністичної партії підлягали обов'язковій реєстрації, їм заборонялося працювати в державній установі чи на оборонному підприємстві, звертатися за видачею закордонного паспорта тощо.

Окрім федерального законодавства, на 1950 р. у всіх штатах діяли свої власні закони проти «підривної діяльності», загальним числом понад 300. Так, в штаті Техас належність до комуністичної партії вважалася карним злочином, в 15 штатах компартію усунули від будь-якої участі у виборах. У 1954 р. конгрес під час маккартистського «полювання на відьом» прийняв закон, який позбавляв усіх причетних до «антиамериканської діяльності» права на п'яту поправку -«привілею проти самозвинувачення», тобто права відмовлятися від надання показів проти самого себе.

40-50-ті роки в житті США ознаменувалися певним піднесенням в сфері боротьби кольорового населення країни за свої громадянські права. Повернення до мирної праці сотень тисяч демобілізованих темношкірих зумовило більшу організованість суспільного життя афроамериканців. Особливо напруженим було становище в негритянських гетто, де в 1950 р. проживали 4,5 млн чол. (в 27 найкрупніших містах США). Під тиском афроамериканських громадян Верховний Суд США змушений був визнати неконституційність расової сегрегації на суспільному транспорті та в житловому секторі. Так, 3 червня 1946 р. Верховний Суд США визнав «неконституційною» сегрегацію у громадських автобусах на Півдні. В травні 1948 р. Верховний Суд оголосив незаконними приватні обмежувальні договори, що дискримінували кольорових громадян при купівлі чи винаймі житла (тобто практику недопущення темношкірих мешканців у «білі» райони). Разом з тим, місцеві власті, не кажучи вже про приватний капітал, знаходили можливості для ігнорування цих декларативних рішень вищої судової інстанції. В багатьох штатах зберігалися різноманітні обмежувальні цензи для виборців (грамотності, осідлості, «доброчесної поведінки» тощо). Навіть за неповними офіційними даними, в 11 південних штатах приблизно 4 млн негрів були позбавлені виборчих прав. Намагання вибороти ці права у кожному окремому випадку блокувалися білими расистами - звільнення з роботи, фізична розправа тощо.

На рубежі 50-60-х років змагання між двома соціальними системами, уособлюваними їх лідерами - США та СРСР, дійшло до кульмінаційної точки. Радянський Союз першим у світі створив АЕС та атомні криголами, запустив у жовтні 1957 р. у космос супутник, а у квітні 1961 р. - людину. Його

економіка та соціальні програми перебували на піднесенні. У жовтні 1961 р. XXII з'їзд КПРС проголосив програму побудови комуністичного суспільства вже у 1980р. Це був виклик для США. Ситуацію загострювала *стагнація* в економіці Сполучених Штатів, національно-визвольні рухи в країнах Азії та Африки, Кубинська революція тощо.

Сполучені Штати відповіли на цей виклик програмою «нових рубежів», проголошеною президентом Дж. Ф. Кеннеді. На виборах 1960р. цей 43-річний сенатор-демократ від штату Массачусетс переміг свого суперника Р. Ніксона з перевагою в 115 тис. голосів (у виборах брали участь понад 68 млн виборців). Така розкладка, здавалося, не обіцяла спокійного життя президенту, обраного голосами незначної більшості. До того ж Кеннеді був першим президентом-католиком, тобто порушував неписану традицію, за якою вищі посади в державі завжди перебували в руках WASP (дослівно з англ.- «оса») - тобто (білий, англосакс, протестант). Разом з тим, сама складна ситуація, у якій опинилася країна на поч. 60-х років, диктувала посилення виконавчої влади та вимушене підпорядкування амбіцій конгресменів потребам пошуку виходів із кризи. Відразу ж після свого обрання Кеннеді писав: «Ми, наша нація, відчуваємо зараз нестаток більший, ніж нестаток в атомній, повітряній, фінансовій, промисловій, навіть в людській потузі,— це нестаток у потузі ідей». На перший план президентом були висунуті концепції «індустріального суспільства», які пов'язували перспективи розвитку капіталізму з науково-технічним прогресом. У галузі економіки нова адміністрація узяла курс на стимулювання основних факторів економічного росту: капіталовкладень, науково-технічного прогресу, освіти і кваліфікації робочої сили, рівня зайнятості. Досягалися поставлені цілі засобами державного регулювання: податковими скидками на побудову нових підприємств та на інші капіталовкладення, асигнуваннями на наукові дослідження і розробки тощо.

У галузі соціальної політики уже в 1961 р. адміністрація Кеннеді намагалася провести закони про федеральну допомогу середній та вищій школі (в країні налічувалося 3 млн неграмотних дорослих), про надання медичної допомоги престарілим, про зниження безробіття серед молоді, про охорону природи, але усі ці біллі були первісне провалені в Конгресі, оскільки здійснення масштабних федеральних програм вимагало величезних коштів. Це, передусім, призвело б до збільшення федеральних податків чи внутрішніх позик. Пізніше, під впливом погіршення показників Конгрес був змушений погодитися на пропоновані Білим Домом заходи - підвищення максимуму заробітної плати, тимчасове збільшення допомоги по безробіттю, допомогу найбіднішим фермерам, розширення будівництва житла тощо. Однак, уже в січні 1963 р. Кеннеді запропонував Конгресу програму скорочення податків з корпорацій на загальну суму в 10 млрд доларів при одночасному заморожуванні витрат державного бюджету. Адміністрація Кеннеді, незважаючи на те, що саме підтримка профспілок забезпечила їй перемогу на виборах 1960 р., рішуче відмовилася виконати побажання керівництва об'єднаної АФП-КПП про скорочення робочого тижня до 35

годин та про перегляд антиробітничого законодавства. Президент проводив дуже помірковану політику і в галузі забезпечення прав темношкірого населення, домагаючись перетворення «негритянської революції» в мирну і конструктивну». Зокрема, передбачалися заходи по забезпеченню виборчих прав чорних, державні субсидії школам, які проводили десегрегацію тощо. 19 червня 1963 р. (сота річниця підписання Декларації про звільнення чорношкірих рабів у штатах Конфедерації) Кеннеді вніс у Конгрес законопроект про громадянські права. Своїм вістрям цей білль був спрямований проти дискримінації темношкірих у галузі шкільної освіти, в області виборчих прав та у сфері обслуговування. Влітку 1963 р. рухом за громадянські права прямо чи дотично були охоплені уже 50 млн чол. Лідери темношкірого населення попередили Конгрес про те, що у разі неприйняття законопроекту вони організують «масовий похід на Вашингтон» та інші акції протесту. В 1964 р., уже після убивства Дж. Кеннеді в Далласі (осінь 1963 р.), Конгрес затвердив президентський законопроект.

Наступником застреленого за загадкових обставин Кеннеді став його віце-президент Л. Джонсон, переобраний у 1964 р. За його президентства США були втягнуті у війну у В'єтнамі. Загальна чисельність армії зросла з 2,5 млн до 3,6 млн чол. Тоді ж найвищого піднесення досягла негритянська революція 1955-1968рр. Одночасно країна переживала бурхливий розвиток нових галузей промисловості, науки та техніки (ЕОМ, верстати з ЧПУ, космічна техніка). Загалом же друга половина 60-х років стала періодом економічного процвітання, що в кінцевому підсумку працювало на авторитет президентської влади.

8 січня 1964р. в першому ж посланні про становище країни президент Л. Джонсон урочисто проголосив початок «війни з бідністю», що стало центральним пунктом т. зв. *Програми великого суспільства*. В 1964р. в країні налічувалося 36,4 млн бідняків (близько 20% населення). Головна опора була зроблена на професійну підготовку і навчання, а також на працевлаштування підростаючого покоління, на видачу пільгових позик біднішим фермерам і сільськогосподарським працівникам. Велика увага приділялася місцевим програмам надання допомоги тим, хто її потребував, за рахунок підключення громадськості, об'єднаної в «*агентства общинних дій*». Серед найбільш популярних соціальних програм, проведених адміністрацією Джонсона, слід назвати «Хед старт» (підготовка дітей бідняків до вступу до школи), «Апуорд баунд» (підготовка бідноти до вступу у коледж), «Медікейд» (часткова оплата медичних рахунків для отримувачів соціальної допомоги), закон 1964р. про надання біднякам продовольчих купонів, які можна було обміняти в магазинах на найдешевші продукти харчування тощо. Однак, навіть у 1968 р. в США, за офіційними підрахунками, продовжували недоїдати 10-14 млн чол.

Друга половина 60-х років ознаменувалася серією повстань у міських кварталах, населених негритянською біднотою. В 1964р. відбулося 5 таких повстань, в 1967р.-уже 230, а після убивства лідера темношкірих громадян, Мартіна Лютера Кінга (квітень 1968 р.) — аж 202 протягом одного місяця.

Влітку 1967р. жертви зіткнень поліції з темношкірими прирівнювалися до втрат американської армії у В'єтнамі, де на той час уже йшла справжня війна.

Закон про громадянські права 19 червня 1964р. забороняв дискримінацію при реєстрації виборців, расову та ін. дискримінацію в громадських місцях, ресторанах, кафе, кінотеатрах, спортивних спорудах, концертних залах тощо. Цей же закон зобов'язував міністерство юстиції порушувати судові справи при виявленні випадків сегрегації в школах. Половинчатість закону проявилася в тому, що він не поширювався на вибори місцевих органів влади. Зі сфери його дії вилучалися перукарні, магазини роздрібної торгівлі,

бари, кегельбани тощо. Заборона дискримінації при прийомі на роботу не поширювалася на членів компартії. Закон про виборчі права 6 серпня 1965 р. заборонив дискримінаційну практику т. зв. перевірки грамотності виборців, увів федеральний контроль за реєстрацією виборців та ходом виборів на місцях. Щоправда, поширювався він лише на ті штати, де у 1964 р. участь у виборах узяли менше 50% виборців (6-7 штатів). Закон 1968р. заборонив дискримінацію за ознакою раси чи національного походження при продажу чи здачі у винайм житла особам з різним кольором шкіри. Темношкіре населення отримало змогу перебиратися з гетто у більш престижні райони, звісно, за умови фінансової спроможності.

На виборах 1968 р. перемогли республіканці. Характерно, що 13,53% виборців голосували за представника «третьої сили» - лідера Американської незалежної партії білого расиста Дж. Уоллеса. Новообраний президент-республіканець Р. Ніксон був змушений співпрацювати з Конгресом, де більшість складали демократи. Управління економікою нова адміністрація здійснювала засобами податкової та кредитно-грошової політики. Влітку 1971 р. довелося без погодження з Конгресом розпочати серію надзвичайних заходів по врятуванню долара від обвальної інфляції. Було надано податкові пільги компаніям і населенню, введено державний контроль над цінами, скасовано акцизний податок на продаж автомобілів тощо.

Війна у В'єтнамі і пов'язана з нею кампанія протестів викликали відповідні зміни у законодавстві. Якщо у 1969 р. з метою збити хвилю антипризовного руху вводилася лотерейна система призову в армію при одночасній відміні відстрочок студентам (своєрідна поступка вимогам «соціальної справедливості»), то вже у 1973 р. військовий призов був скасований. Армія стала комплектуватися виключно на контрактній основі, її чисельність скоротилася з 3548 тис. до 2100 тис. чол. В листопаді 1975 р. Конгрес утвердив за. кон, що обмежив право президента посилати американські війська за кордон для ведення військових дій.

Вибори 1972р. підтвердили закріплення в політичній традиції США цікавого явища, яке дістало назву «розділеного правління». Президент-республіканець Ніксон знову мусив уживатися з демократичним Сенатом (57 демократів проти 43 республіканців) та Конгресом (243 і 192, відповідно). І серед губернаторів штатів демократи мали відчутну перевагу-31 проти 19. Тим самим рядовий виборець ніби намагався уберегти себе від крайнощів

партійної політики, коли главу виконавчої влади має, за задумом, врівноважувати іншопартійний законодавчий корпус. Для порівняння, в 1999 р. президент-демократ Б. Клінтон співіснував з республіканською більшістю Сенату (55 проти 45) та Конгресу (220 проти 215).

У ніч на 17 червня 1972 р. в приміщенні національного комітету демократичної партії поліцією були затримані 5 зломщиків, в т. ч. Дж. Маккорд, координатор з питань безпеки Комітету по переобранню президента Р. Ніксона. Спроби перекласти вину на безпосередніх виконавців злому виявилися безуспішними. В результаті розслідування, здійсненого спеціальною комісією Конгресу, виплили на світло факти таємних обходів Ніксона та його адміністрації: незаконного фінансування партії монополіями, провокаційних публікацій в пресі завідомих фальшивок тощо. В результаті скандалу, що дістав назву «Уотергейт» (будівля готелю, де розміщувався національний комітет демократичної партії) президент Ніксон опинився під вогнем нищівної критики. В серпні 1973 р. розпочалося судове розслідування уже проти віце-президента Спіро Агню, звинуваченого у хабарництві, вимаганні та несплаті податків. 10 жовтня 1973 р. суд приговорив віце-президента до 3 років умовно та до штрафу 10 тис. доларів. Агню був змушений подати у відставку (перший прецедент такого роду в історії США). Віце-президентом став Дж. Форд, який до того був лідером республіканської меншості в Конгресі.

27 липня 1974р. президент Ніксон був підданий суду імпідменту за трьома статтями звинувачення: 1. Спротив здійсненню правосуддя в «уотергейтській справі». 2. Зловживання президентською владою. 3. Неповага до Конгресу, що знайшло свій вияв у відмові видати магнітофонні записи розмов президента (18 хвилин стертого запису). Не дочекавшись офіційного вироку, президент «добровільно» пішов у відставку. Дж. Форд автоматично став президентом (що теж було першим прецедентом такого роду).

Вибори 1976 р. принесли перемогу кандидату від демократичної партії Дж. Картеру. На гребені скандалу демократи виграли і вибори до обох палат Конгресу, що означало перерву (загалом дуже коротку) у практиці «розділеного правління».

Картер увійшов в історію як президент-популіст: просив називати себе в офіційних документах «Джиммі» (скорочено від Джеймс), відвідував будинки простих американців і дзвонив їм по телефону тощо. Намагався скоротити державні витрати і досягнути балансу прибутків та витрат.

В 1978 р. оприлюднив антиінфляційну програму «добровільних обмежень», суть якої зводилася до взаємної відмови — виробників від підвищення цін, а профспілок - від боротьби за підвищення заробітної плати. Надто видаткові економічні програми, які уже пройшли схвалення у Конгресі, адміністрація президента намагалася блокувати накладенням вето. Економічний спад, що розпочався у 1979 р., приніс рекордні темпи інфляції (18,2% у розрахунку на рік на січень 1980 р.).

Президент Картер пішов у відставку зі своєї посади з найнижчим за всю

історію країни в ХХ ст. політичним рейтингом. Антиінфляційна програма президента зустріла різку критику профспілок. Намагання провести в Конгресі спеціальну поправку про рівні права для жінок - безпрограшний крок, задуманий для підняття і утвердження іміджу президента, - продемонстрував лише неузгодженість дій президента-демократа з демократичною більшістю Конгресу.

На день виборів у 1980р. безробіття підскочило до 7,5%, рівень інфляції склав 10%, а реальна заробітна плата скоротилася на 3%. В результаті, кандидат республіканців Р. Рейган переміг Картера у 44 штатах з 50. Уперше з 1952 р. республіканська партія добилася одночасного контролю над федеральною виконавчою (президент) і законодавчою (одна з палат Конгресу - сенат) владами. Наступне десятиріччя (до 1988 р.) в житті США стало періодом т. зв. «рейганоміки», продовженої в 1988-1992 республіканцем-наступником Р. Рейгана - Джорджем Бушем. Для того, щоб зрозуміти суть цієї політики, слід коротко розглянути внутрішнє становище, в якому опинилася країна на рубежі 80-х рр. Здійснення розрекламованої програми боротьби з бідністю та пов'язаних соціальних програм принесло певні плоди. Середня тривалість життя американців перевищила 70 років. Практично усім категоріям населення стала доступна освіта, включаючи вищу, медична допомога, пристойне житло тощо. Разом з тим, склався цілий прошарок громадян, який звик існувати на соціальну допомогу. Межею бідності була визнана планка доходу 14 тис. доларів у рік на сім'ю з 4 чоловік. З меншим рівнем доходів можна було претендувати на безплатні талони на харчування, на дешеве комунальне житло та інші соціальні пільги і виплати. Створюючи малозахищеним верствам населення цей мінімум, вищий (20млн чол.) та середньомайновий (125-140 млн чол.) класи страхували себе від повторення погромів 60-х років в чорношкірих гетто та кварталах бідноти. Це явище мало і зворотний бік. Склалися цілі династії і території «нових бідних», які навіть не намагалися шукати будь-яку роботу. Утримання цих соціальних паразитів оберталось посиленням податкового пресу на мільйони працюючих громадян. Рейган запропонував суттєво зменшити податки на всі категорії населення, одночасно скорочуючи соціальні програми та терміни надання допомоги конкретним користувачам цих програм. Вигіднішим стало «заробляти» гроші, що обкладалось меншими ніж раніше податками, а не очікувати соціальних виплат. У результаті, в 1987-1993 рр. середній дохід громадянина США зріс з 13 992 до 16366 доларів на рік, причому найбільше виграв т. зв. «середній клас». Натомість прямі соціальні виплати біднішим категоріям скоротилися, хоча при цьому навчальні програми майже не згорталися. Бідним ніби «давали вудочку замість риби». В середині 90-х років національний дохід США перевищував 5 трлн, доларів, мінімальна заробітна плата складала 4,4 долара на годину, середня оплата в промисловості - 17,2 долара на годину (четвертий у світі показник).

Як не дивно, президентські вибори 1992 р., а згодом і 1996 р. республіканці програли. Поразку Дж. Буша в 1992 р. політологи пояснювали його особистою непривабливістю, зумовленою надмірною «правильністю» в

очах виборців. Ветеран другої світової війни, чудовий сім'янин, здавалося б, виграно виділявся на фоні надто молодого Б. Клінтона. Останнього звинувачували в тому, що свого часу він «відкосив» від В'єтнаму, а під час навчання в Оксфордському університеті студента Клінтона упіймали на курінні марі-хуани. В заслугу Бушу ставилося й успішне завершення «холодної війни» з СРСР та його сателітами. Однак, Клінтон зумів дещо несподівано перемогти, як вважають, за рахунок більшої особистої привабливості. Сите суспільство «дозволило» собі вибирати не між програмами, а між особистостями своїх майбутніх керівників (теж політична «новинка», що виявилася можливою лише за умов, що США стали нарешті єдиною у світі наддержавою). Вибори 1996 р. проходили в атмосфері перетворення США в унікальний за всю історію людства центр сили - раніше світ постійно був як мінімум біполярним. Рейтингу президента Б. Клінтона майже не пошкодили навіть чисельні сексуальні скандали, зокрема з Монікою Левінскі. На проміжних виборах у листопаді 1998 р. партія президента (демократична) навіть збільшила своє представництво в Конгресі на 8 чол. (до 215 з 435). Незважаючи на в цілому поблажливе ставлення американського суспільства до сексуальних забавок президента, республіканці палали бажанням порухатися за «уотергейтський скандал». Прокурор К. Стар витратив загалом близько 45 млн доларів на «незалежне розслідування», що мало призвести до імпідменту.

У післявоєнний період Конституція США поповнилася кількома поправками. XXII у 1951 р. заборонила обрання на посаду президента більш ніж на два терміни. XXIII у 1961 р. надавала право участі у виборах президента і Конгресу громадянам столичного округу Колумбія. XXIV поправка (ратифікована 23.01.1969 р.) встановила неможливість позбавлення виборчих прав громадян внаслідок несплати виборчого чи будь-якого іншого податку. XXV (10 лютого 1967 р.) встановлювала черговість заміщення посад президента та віце-президента у разі неможливості виконання ними своїх посадових обов'язків. XXVI (1 січня 1971 р.) проголосила неможливість позбавлення чи обмеження права голосу дієздатних громадян, старших за 18 років, під будь-яким приводом. В 1959 р. останнім на сьогодні штатом стали Гавайї. На черзі прийняття до складу США Пуерто-Ріко, більшість населення якого підтримують цю ідею. Найбільш імовірною наступною поправкою мала б стати заборона вільного продажу вогнепальної зброї.

ВЕЛИКОБРИТАНІЯ.

ЕВОЛЮЦІЯ ДВОПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ.

ЛЕЙБОРИСТСЬКА НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ.

ПОЛІТИКА КОНСЕРВАТИВНИХ КАБІНЕТІВ

М. ТЕТЧЕР та ДЖ. МЕЙДЖОРА. Т. БЛЕР

З червня 1940 р. по червень 1941 р. Великобританія фактично наодинці протистояла Гітлеру, в чиєму розпорядженні опинилися ресурси практично усієї Європи. 16 липня 1940 р. фашистський диктатор підписав директиву «Морський лев» (вторгнення на Британські острови), а 15 серпня відбувся перший масований наліт гітлерівських «Люфтваффе» на Англію. 7 вересня

625 бомбардувальників бомбили Лондон. Як відомо, вторгнення сухопутних сил так і не відбулося. Однак, навіть після 22 червня 1941 р. становище Англії залишалося винятково складним. Для мобілізації усіх ресурсів уряд консерватора У. Черчілля узяв під державний контроль виробництво і розподіл 75% вироблюваної в Англії продукції та 90% фінансових ресурсів країни. Державне регулювання економіки визнавалося населенням як цілком необхідне і єдино вірне в умовах війни. Успіхи СРСР у боротьбі з фашистським агресором пробуджували у рядових англійців симпатії до соціалізму. Уже в 1942р. Черчілль був вимушений рахуватися з можливістю падіння

свого кабінету і заміни його прорадянським урядом Стаффорда Кріппса, лівого лейбориста, колишнього посла Англії в СРСР. У травні 1942р. Великобританія підписала з СРСР договір про дружбу і взаємодопомогу. В роки війни фактор симпатій населення до свого східного союзника змушував переконаного антикомуніста Черчілля йти на усе нові поступки СРСР, зокрема в питаннях післявоєнних кордонів у Східній Європі. Влітку 1945 р., якраз під час роботи Потсдамської конференції країн-переможниць, в Англії відбулися парламентські вибори. Мало хто, включаючи Трумена і Сталіна, сумнівався в їх формальному характері. Перемога Черчілля була, здавалось би, запланована. Однак, на продовження переговорів прибув уже новий прем'єр - К. Еттли, лейборист. З загального числа 640 депутатських місць його партія здобула 393 і сформувала стійкий уряд, який протримався до 1951 р. Третє (після двох міжвоєнних) перебування лейбористів при владі ознаменувалося здійсненням масштабної *націоналізації промисловості і фінансової сфери*. Держава націоналізувала Англійський банк, вугільну і газову промисловість, енергетику, цивільну авіацію, залізничний транспорт. Дещо пізніше, уже в 50-х роках, було націоналізовано сталеливарну промисловість і, тим самим, доведено частку державного сектора в промисловому виробництві країни до 20%. Зі сторони це виглядало як спроба переходу до «соціалізму» мирним шляхом, через викуп промислових та транспортних підприємств, а також фінансових структур у попередніх приватних власників. Причому самі власники не виявляли найменшого занепокоєння. Викупувалися ті галузі, які вимагали значних постійних капіталовкладень, а приносили далеко не найвищий дохід (прикладом може служити вуглевидобування, яке сьогодні у всьому світі збиткове і перебуває на державних дотаціях). Капіталісти, отримуючи високу компенсацію, як правило, вкладали отримані кошти у розвиток тих галузей, де прогнозований прибуток очікувався вищим, - у новітні технології, у виробництво побутової телера-діотехніки, модного одягу чи навіть у шоу-бізнес. Це дозволяло створювати нові робочі місця, а отже зменшувати безробіття. Найбільш організовані загони робітничого класу (ті ж шахтарі) раптом опинилися ніби поза класовою боротьбою - тепер вони працювали не на капіталіста-експлуататора (чим завжди залякували пролетаріат марксисты), а на державу (як це було в СРСР та інших «соціалістичних» країнах). Отже, різко скорочувалася кількість страйків та інших акцій протесту, а також економічні

втрати від таких акцій.

Зосередивши в своїх руках 30-40 відсотків національного доходу, держава була вимушена різко збільшити чисельність управлінських структур. Зокрема, з'явилися нові міністерства - праці, постачання, енергетики тощо. Відповідно виросла армія чиновників - у шість разів за період з 1914 по 1954 рр. Кошти на викуп підприємств та утримання розбухлого чиновницького апарату держава мусила вишукувати шляхом різкого збільшення податкового тиску на усі категорії населення, включаючи пролетаріат. У лейбористській Англії робітники опинилися у великому програші, їхня заробітна плата була заморожена, а ріст податків (на націоналізацію) та інфляція призвели до того, що фактичні доходи робітників у 1951 р. скоротилися на 20 відсотків у порівнянні з періодом, коли при владі перебували консерватори.

На виборах 1951 р. перемогли консерватори, після чого обидві провідні політичні партії поперемінно перемагали на виборах 50-70-х років. Програма лейбористської націоналізації, активно розпочата у другій пол. 40-х років, була спершу згорнута, а згодом, уже за прем'єрства М. Тетчер, розпочалася денационалізація.

Цікаво, що подібний феномен пережили в більшій чи меншій мірі й інші європейські країни, зокрема Франція, Португалія (після т. зв. «революції гвоздик») тощо. Держава, здійснюючи націоналізацію промисловості, несподівано замість очікуваних прибутків починала терпіти збитки, протягом лічених років втрачалися позиції на світовому ринку продукції націоналізованих галузей. Так, Англія в 70-х рр. ввозила 50% автомобілів, майже 80% холодильників, 70% ЕОМ тощо. Середньодушові доходи населення вперше за останні сотні років упали нижче від середньоєвропейських.

Причин було три. По-перше, капіталісти тих країн, де уряди надто ревно починали націоналізацію, намагалися не ризикувати і починали вивозити капітал туди, де їх власності поки що нічого не загрожувало. По-друге, високі прямі та непрямі податки не стимулювали розвиток виробництва і споживання всередині самої країни, відбивалися на рівні зайнятості. Нарешті, по-третє, державний сектор капіталістичної економіки не витримував конкуренції з приватним. Ситуація в мініатюрі нагадувала світове змагання двох систем - капіталістичної і соціалістичної. Державним підприємством управляє чиновник, чиє головне завдання — зберегти посаду. Приватним - менеджер, чиї репутація і доходи прямо залежать від успіху і прибутку. Прорахунки капіталістичного підприємства, його розорення, ведуть до поглинання банкрута більш конкурентоздатною фірмою з ефективнішим управлінням. Втрати державного лягають тягарем на державний бюджет. Стимулювання праці робітника також суттєво відрізняється, причому це стосується як позитивних (преміювання, службовий ріст тощо), так і негативних (загроза безробіття, зниження заробітної плати, неповний робочий день) стимулів. У перші роки після націоналізації ця різниця по інерції ще незначна, але згодом, коли вимагається модернізація матеріальної бази, часткове чи повне перепрофілювання виробництва, пошук нових

джерел сировини та ринків збуту тощо, ситуація починає відрізнятися уже кардинально.

Консервативні уряди, зокрема в 1971-1974 рр., намагалися стримувати вказану загрозливу тенденцію втрати світових позицій колишньої «майстерні світу» з допомогою паліативів. Так, у 1971 р. був прийнятий закон про обов'язкову реєстрацію профспілок, заборону політичних страйків та страйків, не санкціонованих профспілковими центрами, під загрозою великих штрафів. Тим самим англійським капіталістам пропонувалися дещо сприятливіші умови для розвитку виробництва. Лейбористи пропонували свої, не менш надумані, рецепти оздоровлення економіки. Наприклад, встановлювали «стелю» для росту заробітної плати осіб найманої праці.

Окрім згаданої реформи управління економікою, держава і право післявоєнної Англії зазнали ряду інших важливих змін. Так, у 1948-1949 рр. лейбористи провели дві реформи конституційного права. Спершу було відмінено подвійний вотум для осіб з університетською освітою (до цього традиційно могли подавати два голоси на виборах до парламенту). В 1949 р. термін дії відкладального вето палати лордів було скорочено з двох років до одного. У 1955 р. число виборчих округів по виборах в палату общин збільшилося з 625 до 630 за рахунок сільських місцевостей. У 1969 р. було надано виборчі права особам у віці від 18 років, тобто знижено віковий ценз виборців. Закон 1963 р. дозволив спадковим перам зрікатися титулу (і місця в палаті лордів) для того, щоб мати змогу взяти участь у виборах до палати общин. Тут бралися до уваги не лише вищі можливості «коммонера» в розробці та прийнятті законів країни у порівнянні з «пером», а й те, що лише депутат нижньої палати міг у перспективі очолити уряд країни. Не вдалося лейбористам у 1968-1969 рр. реформувати палату лордів, позбавивши представництва в ній тримачів спадкових титулів (крім спадкових лордів в ній були представлені вищі сановники англіканської церкви, а також особи, яким

це право надане довічно - але не спадково - королівською владою у знак визнання якихось заслуг перед державою разом з титулом, як наприклад, Маргарет Тетчер). Вдруге лейбористи повернулися до цієї ідеї у листопаді 1998 р.

Великобританія у післявоєнні роки стала однією з провідних країн НАТО. Договір про дружбу і співробітництво з СРСР був денонсований Радянським урядом у 1955 р. Англія була і продовжує залишатися ядерною державою. У післявоєнний період її збройні сили були кілька разів за-діяні у масштабних військових конфліктах, зокрема в англо-франко-ізраїльській інтервенції проти Єгипту в 1956р., фолклендській кризі, бомбардуваннях Сербії тощо. Намагання зберегти роль світової держави у післявоєнні роки оберталось для Англії необхідністю підтримання і нарощування військового потенціалу, що лягало додатковим тягарем на її і без того напружений бюджет.

70-ті роки XX ст. стали для Великобританії часом нелегких випробувань, роками пошуку виходу з кризи. Виправляти помилки

післявоєнних лейбористських урядів випало прем'єру Маргарет Тетчер (Робіне), внучці шевця і дочці власника бакалійної ятки. Ідеолог «нового торізму» стала прем'єром у віці 54 років.

У кінці 70-х років за Англією закріпилася репутація «хворої людини Європи». Найнебезпечнішою з хвороб була інфляція, яка сягнула двохзначної цифри в річному обчисленні. Лейбористські уряди в 1974-1979 рр. намагалися вирішити проблему двома шляхами: домовитися з профспілками про заморожування заробітної плати та обкласти найбагатших громадян максимально високими податками (82,7 відсотка доходів). Профспілки, які перебували в zenіті своєї могутності, на компроміс не йшли. В свою чергу, підприємці, задушені податками, почали вивіз капіталу за кордон. Довелося брати кредити у МВФ на умовах останнього, що стало відчутним ударом для почуття національної гордості британців. У 1979р. консерватори перемогли на виборах до парламенту і сформували власний кабінет міністрів. Спочатку в його складі переважали аристократи (для прикладу, сім міністрів були випускниками престижної приватної школи в Ітоні), але дуже швидко «залізна леді» замінила міністрів-лордів людьми з більш скромним родоводом. Членами кабінету стали син залізничника Сесіл Пар-кінсон, син дрібного торгівця Норман Теббіт, син годинникаря Кеннет Кларк і така інша публіка. Цьому було своє пояснення - лорди ніби «соромилися» проводити в життя ті пункти програми уряду, які вели до погіршення становища

народних мас, побоюючись опинитися під вогнем критики охлосу.

Стиль управління нового прем'єра в Англії відразу дістав оцінку «революції місіс Тетчер»: приблизно удвічі було скорочено число засідань кабінету, міністри не наважувалися просити аудієнції у прем'єра, щоб не нарватися на прискіпливий рознос. Основні кроки своєї політики Тетчер здійснювала з допомогою чисельних спеціальних комітетів, у складі яких працювали особисто віддані їй люди. Тим самим, міністри втратили частину своїх звичних прерогатив та реального впливу в країні. За перші десять років її правління у відставку подали 25 міністрів, причому далеко не всі з власної волі. Програми «старих консерваторів» завжди орієнтувалися на «золоту середину», на поміркованість, на проблеми т. зв. критичних груп населення - безробітних, пенсіонерів, дрібних торгівців під загрозою розорення тощо. Тетчер зробила спробу зупинити хронічну кризу економіки з допомогою *монетаризму*, скорочення державних витрат, ефективнішого податкообкладання, припинення державного фінансування «хворих качок» (так в Англії називали збиткові підприємства), приватизації раніше націоналізованих галузей промисловості. «Залізна леді» була переконана, що інфляція становить більшу небезпеку, ніж безробіття, що держава повинна відмовитися від спроб державного регулювання цін і доходів. Уряд не повинен виступати посередником у взаємовідносинах підприємців і профспілок, усе повинно вирішуватися вільним ринком. Держава зводить до мінімуму свої зобов'язання у галузі соціальних програм, освіти, охорони здоров'я.

У перші роки правління «нових торі» безробіття в країні зростало

темпами 1,5 тис. чоловік на день, і, врешті, досягнуло 3 (за даними профспілок, навіть 4) млн чол. Були підірвані ті галузі економіки, які колись дали Англії право називатися «майстернею світу», - сталеливарна, машинобудівна, кораблебудівельна. Цей процес, в окремих випадках, носив незворотний характер. У приватні руки були передані усі державні корпорації: «Брітіш телеком» (зв'язок), «Брі-тіш гес» (газова промисловість), «Брітіш петролеум» (нафта), сталь, електроенергія, водопостачання, вугільна промисловість. Уперше за свою історію Англія стала більше ввозити, ніж вивозити, а дефіцит зовнішньої торгівлі в 1988 р. склав 13 млрд фунтів стерлінгів. Ситуація була настільки драматичною, що її можна сміливо порівнювати з країнами СНД 90-х років. Щоправда, на уряд консерваторів спрацювали три позитивні обставини. Перша - успішно виграний

конфлікт з Аргентиною навколо Фолклендських (Мальвін-ських) островів. 440 британських десантників розправилися з 1200 аргентинських командос. Спалах патріотичних настроїв у країні дозволив М. Тетчер виграти вибори і продовжити своє перебування при владі. Друга - віднайдення величезних запасів нафти в Північному морі (річний видобуток вийшов на 90 млн тонн), що дозволило з імпортера перетворитися на експортера, державні прибутки від нафти сягнули 10 млрд ф. ст. на рік. Третя - незворушність і витримка прем'єра в затяжному конфлікті 1984-1985 рр. із страйкуючими шахтарями. Уряд свідомо йшов на цей конфлікт, тричі - у 1980, 1982, 1984 рр.- приймаючи закони, що суттєво урізали права профспілок. Так, були оголошені незаконними страйки солідарності, за проведення яких загрожували мільйонні штрафи. Рік боротьби з страйкуючими шахтарями, що принесло навіть людські жертви, завершився перемогою Тетчер. Відтак уряд зумів добитися того, що енергетики, комунальні службовці та ін. профспілки відмовилися від страйків як засобів досягнення поставлених цілей. Страйковий рух перестав бути глобальною загрозою для економіки, як тільки профспілки переконалися в безплідності страйків. Вдалося збити інфляцію, щоправда, не до нуля, як передбачалося. Але 4-6 відсотків річних у порівнянні з колишніми 10—16 були успіхом. Починаючи з 1981 р. темпи економічного росту були вищими, ніж у європейських сусідів (3,2-4,4 відсотки в рік, що навіть перевищувало найбільш оптимістичні прогнози).

Електорат Тетчер складали власники. За 80-ті роки відсоток домовласників в країні виріс з 52 до 66. З мільйона тих, хто викупив муніципальні будинки, 44 відсотки склали кваліфіковані робітники. Якщо в 1979р. тримачами акцій були 7 відсотків виборців, то в 1987 р.-усі 19.

Ідеалізувати роки правління Тетчер не доводиться. Так, в 1987р. за межею бідності проживали 8млн чол. або 17 відсотків населення - на третину більше, ніж в 1979р. В особливо складному становищі опинилися 7 млн англійських пенсіонерів. Цікаво, що витрати на урядовий апарат не лише не скоротилися, але й зросли - до 4,9 млн ф. ст. в рік. Уперше в історії країни утримання глави уряду обходилося дорожче, ніж королівська сім'я з її палацами і замками. Коли прем'єра почали звинувачувати, що вона добилася близькосхідних підрядів на будівельні роботи для компанії, де її син Марк

володіє крупним пакетом акцій, «залізна леді» заявила, що ... пишається своєю допомогою вітчизняній економіці. Тетчер не приховувала свого прохолодного ставлення до об'єднання Німеччини, не виключала можливості застосування ядерної зброї у конфлікті з Аргентиною, скептично відносилася до ідеї спільної європейської валюти - ЕКЮ. Доходи середнього англійця, хоч і виросли за роки її правління, усе ж залишалися удвічі меншими, ніж доходи «бундеснімця».

Врешті наступив момент, коли Маргарет Тетчер змусили піти у відставку, її наступник Джон Мейджор був компромісною фігурою, яка мала продовжити лінію консерваторів уже без «залізної леді». У нове, третє тисячоліття Англія входить з новим лейбористським урядом Тоні Блера. Наприкінці 1998 р. лейбористи оприлюднили програму *модернізації* суспільства. Найбільш сенсаційною стала спроба реорганізувати палату лордів. Сьогодні вона складається з носіїв титулів перів та 500 пожиттєвих членів. Після реформи, в палаті лордів мають залишитися лише призначені члени, місце у спадок передаватися уже не буде. Виконали лейбористи й іншу передвиборну обіцянку - скликати представницькі законодавчі органи Шотландії та Уельсу. У відання цих органів народного представництва передаються питання судочинства, освіти, охорони здоров'я та збору податків, хоча загальне визначення напрямів економічної, військової та зовнішньої політики залишається прерогативою парламенту, який засідає у Вестмінстері. В травні 1999 р. вперше з 1707р. відбулося скликання шотландського парламенту. Тоді ж відбулися вибори до парламенту Уельсу, який раніше взагалі ніколи не скликався. І якщо на виборах до уельського парламенту впевнену перемогу здобули лейбористи, то в шотландському парламенті другу за чисельністю фракцію склала Національна партія Шотландії (37 мандатів із загального числа 129 місць), яка виступає за відокремлення і утворення самостійної держави. Основні аргументи сепаратистів базуються на можливості відокремленого користування нафтовими родовищами Північного моря, що має відразу різко підвищити рівень життя населення незалежної Шотландії у порівнянні із загальнобританським. В уельському парламенті націоналістична партія «Плед Симру» має 17 місць з 60, що також може служити ознакою популярності сепаратистських настроїв. Починає зсуватися з мертвої точки питання про Ольстер. У 1998 р. була підписана низка угод з представниками ірландської католицької опозиції, випущені з в'язниць бойовики терористичної Ірландської Республіканської Армії (ІРА). Лауреатами Нобелівської премії миру того року стали лідери північноірландських католиків Джон Х'юм та тамтешніх протестантів Девід Трімбл. Песимісти сьогодні стверджують, що можливий розпад Великобританії на кілька дрібних держав за зразком колишнього СРСР. Нарешті, після трагічної загибелі леді Ді (розведеної дружини на-слідного принца Чарльза) якийсь час точилися розмови про ліквідацію інституту монархії чи, принаймні, про дуже серйозне скорочення державних витрат на утримання королівського дому.

Цікавим видається і той факт, що Тоні Блер здобував освіту в

аристократичних приватних учбових закладах. Тим самим, услід за прикладом дочки бакалійника Тетчер, лейбористський прем'єр сам ніби руйнує традиційні уявлення про соціальну базу двох провідних партій Великобританії.

ЧЕТВЕРТА ТА П'ЯТА РЕСПУБЛІКИ У ФРАНЦІЇ

6 червня 1944р. розпочалася операція вторгнення армії союзників в окуповану гітлерівцями Францію. Був сформований тимчасовий уряд країни на чолі з генералом де Голлем. До цього уряду вперше в історії Франції увійшли комуністи. Сам де Голль наприкінці 1944 р. відвідав з офіційним візитом Москву, намагаючись знайти порозуміння з радянським диктатором Сталіним. Ганебна поразка Франції у 1940р., кількарічне вимушене перебування де Голля та інших політичних емігрантів у Лондоні під крилом британського уряду змушували нові власті країни дещо ревниво ставитися до своїх західних союзників, протистояти посиленню англо-американських впливів у зовнішній та внутрішній політиці післявоєнної Франції. Окрім цього, лівим тенденціям у розвитку країни певний час сприяв авторитет ФКП - «партії розстріляних», яка винесла на своїх плечах організацію антифашистського опору в найтяжчі перші роки гітлерівської окупації.

У жовтні 1945 р. відбувся референдум з приводу подальшої долі країни. 18млн виборців (з 19) висловилися за скликання установчих зборів та прийняття нової конституції. Вибори 1946р. принесли комуністам 5млн голосів і найбільшу кількість депутатських мандатів -151. Народно-республіканський рух та соціалісти зібрали по 4,5 млн. В результаті компромісу цих трьох партій був складений остаточний проект конституції (після того, як перший, складений самими комуністами, був відхилений голосуванням в Установчих зборах). Конституцію затвердив референдум 13 жовтня 1946 р. Це дата народження т. зв. Четвертої республіки (1946-1958 рр.). «Декларація прав людини і громадянина» увійшла в текст Конституції з доповненнями, про-

диктованими часом: право на організацію професійних спілок та на проведення страйків, право на працю, рівноправ'я чоловіків і жінок, безоплатна світська освіта, державне регулювання монополістичної економіки, заборона дискримінації за расовими, політичними та релігійними ознаками тощо. Конституція проголосила відмову від наступальної війни та допустимість націоналізації підприємств, що мають суспільне значення. Виборчий закон вводив пропорційне представництво (депутатські місця, відведені на виборчий округ, ділилися між політичними партіями відповідно до числа поданих голосів). Парламент був двопалатний. Верхня палата - Рада республіки з правом рекомендації поправок до схваленого законопроекту, та нижня - Національні збори. У компетенції нижньої палати перебувало прийняття поправок до Конституції і законів Франції, затвердження бюджету, оголошення стану війни, ратифікація найважливіших міждержавних договорів. Уряд був відповідальний лише перед Національними зборами. Вводилася посада президента, якого обирали на 7 років. Влада його була обмежена контрасигнатурою прем'єра чи

відповідного міністра, аналогічно дублювалися відповідними відомствами його рішення з питань помилування, кадрових призначень тощо. Такі обмеження були введені з огляду на фігуру де Голля, найавторитетнішого на той час політика країни. Амбітний генерал з погордою відкинув пропозиції балотуватися на цей чисто номінальний пост.

Під тиском комуністів у Франції розпочалася націоналізація промисловості, зокрема заводів «Рено», авіакомпаній, електроенергетики, найкрупніших банків - тобто процеси, дуже схожі на ті, що мали місце в цей час на Британських островах.

У 1947р. комуністи були виключені з уряду, оскільки їхня партія, всупереч позиції інших партій урядової коаліції, підтримала страйк робітників «Рено». Того ж року був прийнятий закон «Про захист республіки і свободи праці», який дозволяв за певних умов ув'язнювати організаторів і активних учасників страйків. Тим самим розпочався наступ на Конституцію 1946р., яка, зокрема, гарантувала право на страйк. 26 липня 1948р. Франція увійшла до НАТО (395 депутатів Національних зборів - за, 189 - проти).

В 1951 р. була введена мажоритарна система виборів до Національних зборів. Партія або блок, які зібрали більше половини голосів виборців округу, отримували усі мандати, відведені на цей округ. Комуністи відразу ж втратили близько 80 місць у Національних зборах та левову частку свого впливу на політику країни. І навпаки - голлістська РПФ опинилася у виграві. Так, на виборах 1951 р. комуністи зібрали 5038 тис. голосів і отримали 103 місця в Національних зборах, РПФ з 4134 тис. голосів мала 118 мандатів.

Економічне піднесення 1952-1957рр. супроводжувалося невдачами на міжнародній арені. В 1954 р. Франція була вимушена вивести свої війська з В'єтнаму. Того ж року розпочалася війна в Алжирі проти місцевих повстанців-арабів. Суспільство ніби розкололося на тих, хто наполягав на необхідності за будь-яку ціну вберегти колоніальну імперію, та на прихильників демократичного вирішення національного питання. Дане протистояння поставило Францію на грань громадянської війни. До речі, Франція була єдиною світовою державою, яка не припиняла воювати протягом 23 років (1939-1962 рр.). Збройні сили країни зросли у 1950-1957 рр. з 242 тис. до 1044 тис. чол. Армія, перетворившись на самостійну політичну силу, почала виходити з-під контролю. В цій ситуації буржуазні партії висловилися за відміну Конституції 1946 р. 1 липня 1958 р. генералу де Голлю парламентом були надані надзвичайні повноваження. А уже 28 вересня того ж року референдум схвалив Конституцію П'ятої республіки. В метрополії «за» висловилися 17,7 млн чол. або 79,2% учасників.

Згідно цієї Конституції, президент республіки зосереджує в своїх руках найважливіші важелі влади. Він невід-повідальний ні перед виборцями, ні перед парламентом (йому неможливо оголосити імпічмент). Президент може на свій розсуд розпустити Національні збори та Сенат. Президент головує на засіданнях уряду, призначає та звільнює міністрів. Двопалатний парламент обирається на основі мажоритарної системи (нижня палата) на 5 років. 283 члени верхньої палати (Сенату) обираються колегією виборців з числа

генеральних та муніципальних радників та з 490 депутатів Національних зборів. Згідно Конституції Національні збори можуть відмовити у довірі уряду лише абсолютною більшістю голосів. Голоси відсутніх та тих, хто утримувався, додаються до тих, що голосують за довіру. Після заколоту генералів в Алжирі (квітень - вересень 1961 р.) референдум 28 жовтня 1962 р. вніс у конституцію держави нову поправку. Відтепер, згідно ст. 16, президент отримував змогу узяти в свої руки усю повноту влади, якщо під загрозою опинилися «незалежність нації, цілісність її території чи виконання міжнародних зобов'язань». Єдине обмеження - неможливість розпуску за таких умов Національних зборів.

Конституція 1958 р. дозволила заморським територіям і колоніям самостійно вирішити питання свого державного статусу. Схвалення населенням Конституції означало збереження даної колонії у складі Франції на правах «заморської території», несхвалення - відповідно вихід з імперії з перспективою проголошення незалежності. Наданою можливістю майже негайно скористалися усі африканські колонії. Так, у Гвінеї за незалежність висловилися 97 відсотків виборців. В 1960 р. незалежними стали Того, Камерун, Конго, Центральноафриканська Республіка, Чад, Габон, Мавританія. Алжир, де з 9 млн населення 1 млн складали французи, став незалежним після референдуму 1962 р. Метрополія першою визнала результати референдуму.

Франція за де Голля проводила більш самостійну зовнішню політику. Країна, зокрема, вийшла з військової організації блоку НАТО, у 1963 р. відмовилася приєднатися до тристороннього американо-радянсько-англійського договору про заборону випробувань ядерної зброї у трьох сферах. Франція в січні 1969р. першою серед капіталістичних держав визнала уряд комуністичного Китаю (інші ще кілька років визнавали лише чанкайшістський уряд Тайваню в якості представника усього Китаю). В галузі внутрішньої політики уряд де Голля орієнтувався на модернізацію економіки та встановлення класового співробітництва засобами державного регулювання. Життєвий рівень французів у 1958-1968 рр. зріс на 38%. Щоправда, за цей же час прямі податки і акцизи виросли на 220 млрд франків, були відмінені бюджетні дотації на хліб, молоко, вино, тютюн, підвищилися тарифи на газ, електроенергію, вугілля. Анти-страйковий закон 17 червня 1963р. зобов'язував організаторів страйку повідомляти підприємців за п'ять днів до його початку. Відносно спокійне правління де Голля було перерване раптовою кризою в травні-червні 1968р. Ще в березні студенти почали вимагати підвищення стипендій на 15 відсотків. 6 травня поліція почала приступом брати студентські барикади, цього дня з обох сторін було близько тисячі поранених. 13 травня розпочався загальний страйк, того ж дня відбулася 600-тисячна демонстрація в Парижі. Де Голль передав на розгляд загальнонародного референдуму свій проект реформи державного управління, але 53,17% виборців висловилися проти. Президент пішов у відставку і скоро помер. Після добровільної відставки де Голля президентами країни обиралися праві Ж. Помпіду (помер у 1974 р.) та Ж.

д'Естен. Вони відійшли від де гол-лівської ідеї «третього шляху», тобто розвитку Франції дещо у розріз із США та його союзниками по НАТО, з одного боку, та СРСР і країнами народної демократії, з іншого. У 1972 р. Франція вступила до ЄЕС, покращилися відносини з Англією.

У 1981 р. на пост президента Франції був обраний 65-річний представник Французької соціалістичної партії (ФСП) Франсуа Міттеран. Цікаво, що сама ФСП була створена тільки в 1971 р. на з'їзді кількох лівих груп. А уже в 1972 р. лідер цієї партії Міттеран став головою Соціалістичного Інтернаціоналу. На виборах 1974 р. він зібрав 49 відсотків голосів виборців за рахунок блоку з комуністами. Друга спроба виявилася більш вдалою. Міттеран добровільно ділив владу з прем'єр-міністром, з парламентом та з Державною Радою, а при де Голлі ці три інститути влади майже не мали самостійного значення. Журналісти навіть назвали його президентство П'ятою з половиною республікою, натякаючи на принципову відмінність державного управління від де гол-лівської схеми. Вперше в історії П'ятої республіки до уряду увійшли комуністи (4 міністерські пости). Курс зовнішньої і внутрішньої політики цього президента був розрахований на побудову сильної держави засобами масштабних суспільних реформ, а також розвитку самоуправління і децентралізації (закон про децентралізацію місцевого управління, прийнятий у січні 1982 р., відмінив створену ще Наполеоном систему). Підтримував президент-соціаліст і курс на європейську інтеграцію - економічну і політичну.

В перші місяці своєї діяльності президент активно підтримував статистів - прихильників націоналізації великих монополій та розвитку державного сектора економіки. Ета-тисти отримали ключові міністерські пости і змогу реалізації своїх концепцій через апарат держави. Зокрема, закон про встановлення державного контролю над певними галузями економіки (1982р.) передбачав націоналізацію п'яти промислових корпорацій, двох фінансово-промислових угруповань та 39 приватних банків. На націоналізованих підприємствах Франції було зайнято близько чверті усіх промислових робітників. Ці кроки президента не пройшли непоміченими в СРСР, обрання лівого кандидата на найвищий пост Французької республіки розцінювалося як черговий доказ реалізації «марксистсько-ленінської програми революційного оновлення світу». Однак, політика націоналізації економіки, здійснювана у 1981-1982 рр., одразу наštтовхнулася на різку протидію з боку транснаціональних корпорацій (ТНК). Одночасно виявилися слабкі сторони функціонування держсектору економіки, особливо в тому, що стосувалося опанування і запровадження у виробництво новітніх технологій. Франція почала стрімко втрачати зовнішні ринки, а націоналізовані підприємства - заплановані прибутки. З причини недостатності потрібних коштів загальмували соціальні програми, сповільнився ріст зайнятості. У опозицію до президента почали переходити профспілки.

Уже в березні - червні 1984 р. (тобто на третьому році свого перебування при владі) президент Міттеран здійснює кардинальний поворот в галузі внутрішньої політики. Він відмовляється від ідеї націоналізації

промисловості та усіх спроб створення монопольно-державної системи освіти і охорони здоров'я. У відповідь з його уряду виходять комуністи, а в самій ФСП наростає протистояння між правими і лівими.

Проводити денаціоналізацію руками ФСП президент не міг і не хотів. Уряд очолили праві, Ідо також було незвичним для П'ятої республіки, де, згідно Конституції, саме президент призначає і звільнює міністрів. У жовтні 1984 р. в приватній розмові з другом Міттеран песимістично заявив: «Через пару місяців зі мною буде покінчено». Проводив президент й інші історичні паралелі: ліві у Франції з 1789 р. перебували при владі усього чотири рази - в 1848 р. чотири місяці, в 1871 р. два місяці і тільки в Парижі, в 1936 р. 1 рік, із 1981 р.— «так довго».

Однак, президентські вибори 1988 р. 71-річний Міттеран зумів виграти, не в останню чергу за рахунок переходу на більш помірковані центристські позиції. До свого активу президент відносив і роботу по створенню нової Єдиної Європи, особисту участь у процесі розрядки (контакти з М. Горбачовим), зменшення соціальної напруженості у суспільстві. На поч. 90-х років стала очевидною серйозна хвороба президента - рак простати. Президент уникав широких контактів, часто лікувався. Семирічний термін правління наділеного широкими повноваженнями глави держави був з часів де Голля найважливішою особливістю політичної системи Франції, гарантією сильної державної влади. Приклад Міттерана продемонстрував дошкульність цієї, здавалось би абсолютно виграшної, системи. Особливо хвороба президента позначилася на зовнішній політиці Франції. Зокрема, після розвалу СРСР та Варшавського договору Франція продовжувала орієнтуватися на своїх традиційних східноєвропейських союзників -Польщу, Румунію, Росію. Україна з цієї схеми випадала. Міттеран єдиний з тогочасних глав держав Великої Сімки, хто не мав контактів на найвищому рівні з нашою державою.

На виборах 1995 р. переміг правий кандидат Жан Шірак.

Говорити про якісь особливі зміни у внутрішньому житті країни не доводиться, що й не дивно - ще за часів Міттера-на Шірак був правим прем'єр-міністром при лівому президенті. Щоправда, з ініціативи Шірака в другій половині 2000 р. відбувся референдум, на якому французи висловилися за скорочення терміну президентських повноважень з 7 до 5 років. Найважливішим завданням нового президента Франції стала боротьба з безробіттям. В другій пол. 1998р. 11,7% самодіяльного населення країни були офіційно зареєстровані в якості безробітних. Для зменшення їх числа державою було впроваджено план скорочення робочого часу при одночасному збільшенні числа зайнятих. Робочий тиждень був офіційно скорочений до 35 годин, а вивільнені години пішли на створення нових робочих місць. Цікаво, що основним опонентом урядового плану виступили профспілки, особливо ліві, контрольовані комуністами. Скорочення робочого часу, на думку профспілкових лідерів, не повинно відбиватися на зменшенні заробітної плати. Число новоприйнятих на роботу, за тією ж логікою, мало б на 20-30 відсотків перевищувати урядові цифри.

У 1998р. відбувся очікуваний перелом у відносинах Франції з Україною. Остання починає сприйматися у якості важливого і самостійного політичного та торговельного партнера.

Рекомендована література

Громаков Б. С. Основные изменения в государстве и праве империалистических государств в период общего кризиса капитализма.-М., 1976.

Новейшая история 1939-1975. Ред. кол. *И. С. Галкин* и др.- М.: Высшая школа, 1975.

Политические системы, государство и право в буржуазных и развивающихся странах: Тенденции и проблемы.- М., 1988.

Ратмани Г. М. Франция: судьба двух республик.- М.: Мысль, 1980.

Сивачёв Н. В., Язьков Е. Ф. Новейшая история США.- М.: Высшая школа, 1980.

Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран.- М., 1984.-С. 394-407.

Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія.- К.: Вентурі, 1995.-С. 150, 159-161.

Тема 21

АЛЬТЕРНАТИВНІ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ

Світове змагання двох систем - капіталістичної і соціалістичної, всупереч прогнозам Маркса, завершилося політичним крахом останньої. Однак, говорити про те, що все в соціалізмі було невірним і нелогічним не доводиться. Тривалий час на Заході популярною була теорія *конвергенції*, тобто зближення двох соціальних систем - при збереженні переваг кожної системи і подоланні недоліків. Було б цікаво прослідкувати цю конвергенцію в дії - форми і наслідки - на прикладі не флагманів капіталізму і соціалізму (відповідно - США і СРСР), а тих держав, що стояли дещо осторонь.

ЄВРОПЕЙСЬКІ ДЕРЖАВИ «НАРОДНОЇ ДЕМОКРАТІЇ»

Союзники по антигітлерівській коаліції сформулювали своє бачення післявоєнного світу у Атлантичній хартії. Цей документ було схвалено президентом США Рузвельтом та прем'єром Англії Черчиллем 14 серпня 1941р. У вересні того ж року до нього приєднався СРСР (з обмовками, що дозволяли в майбутньому відстоювати територіальні надбання 1939-1940 рр.) та емігрантські уряди окупованих Гітлером країн Європи. Атлантична хартія зобов'язувала її учасників не прагнути до територіальних надбань в ході цієї війни та поважати право усіх народів обирати свою власну форму правління. Насправді ж, післявоєнні європейські кордони та політичні режими були швидше результатом балансу сил, що склався на той час. Військова могутність та міжнародний авторитет СРСР дозволили йому перекроїти на свій огляд кордони Східної Європи, утвердити дружні режими в сусідніх країнах і нав'язати цим країнам прорадянську внутрішню і зовнішню політику. Разом з тим, СРСР практично не втручався у справи тих країн, які потрапили до західної зони впливу - Туреччини, Греції, Італії та ін., незважаючи на те, що в деяких з них діяли потужні комуністичні партії з

власними військовими формуваннями.

У липні 1944р. у звільненому радянськими військами польському м. Хелм самопроголосився Польський Комітет Національного Визволення (ГЖНВ) - маріонетковий про-радянський уряд Польщі. В маніфесті цього Комітету вперше був використаний термін «народно-демократична держава». Пізніше, в першій післявоєнній польській Конституції 1952р. політичний режим в країні дістав назву держави «народної демократії». І лише в Конституції 1976р. було нарешті записано, що «ПНР є соціалістичною державою». В період кін. 40-х - сер. 70-х років (аж до отримання «соціалістичних» Конституцій) державами народної демократії називали себе європейські сателіти СРСР - Польща, НДР, Чехословаччина, Болгарія, Румунія, Угорщина та деякий час Албанія. За формою державного устрою це були республіки. В Румунії та Болгарії якийсь час ще зберігалися формально монархії, а румунський король був навіть одним з небагатьох іноземців, нагороджених найвищим радянським військовим орденом «Перемоги».

Якщо говорити про суттєві відмінності «народних демократій» від класичного радянського зразка, то їх було небагато, але носили вони досить суттєвий характер. По-перше, допускалася багатопартійність. Щоправда, партії селян, дрібної буржуазії та інтелігенції не були масовими, їх «добровільно» втягували в блоки, з правлячими комуністичними партіями. По-друге, в деяких країнах зберігалася приватна власність на землю, а кооперативно-колгоспне будівництво не носило брутально-примусового характеру, як у СРСР. У ПНР, наприклад, колективізація у сільському господарстві так ніколи навіть не розпочиналася. По-третє, в обмежених масштабах допускалася приватна власність на засоби виробництва та нерухомість. Скажімо, в Німецькій Демократичній Республіці приватному власнику міг належати будинок з десятком чи більше квартир, населених жильцями. Але такий власник мусив самотійно підтримувати житло в робочому стані, сплачувати податки та утримувати квартирну плату на рівні ставок державних житлових помешкань. По суті, він ставав заложником своєї власності і часто писав добровільну відмову від неї на користь держави за чисто символічну компенсацію. У приватних руках угорців, поляків, чехів, словаків, східних німців могли перебувати невеликі ресторани, пансіонати відпочинку, зубопротезні кабінети, ремісничі майстерні тощо. По-четверте, «залізна завіса», характерна для СРСР ще навіть в сер. 80-х років, для східноєвропейських мешканців соцта-бору була більш прозорою, найактивніші навіть могли виїжджати на заробітки до розвинутих капіталістичних країн. Менші обмеження накладалися і на туристичні, наукові,

господарські контакти. По-п'яте, більш вільно почувала себе церква, переслідування якої ніколи не набирало характеру масових кампаній. Особливо відчутною стала ця різниця після XX з'їзду КПРС (1956 р.), коли у країнах Східної Європи розпочалася демонтація сталінських режимів - Ракоші в Угорщині, Червенкова в Болгарії і т. д. Разом з тим радянський контроль над цими країнами існував завжди - радянська військова, економічна,

дипломатична підтримка дозволяла легко вирішувати чисельні внутрішні проблеми, наприклад, дешевої сировини та енергоносіїв, збуту власної сільськогосподарської та промислової продукції невисокої якості тощо. Пряник у критичній ситуації легко замінювався на кийок - двічі війська Варшавського Договору приходили на виручку прорадянським маріонетковим клікам, що зверталися за «допомогою» проти антикомуністичної контрреволюції- у 1956 р. в Угорщині та у 1968 р.— в Чехословаччині. Тільки введення генералом Яру-зельським військового становища у грудні 1979р. дозволило Польщі уникнути такої ж інтервенції (на ній, зокрема, наполягав румунський диктатор Чаушеску). Зрозуміло, що даний підхід вимушував уряди народно-демократичних країн часто приймати такі політичні рішення, що йшли в розріз з національними інтересами. Прикладом можуть служити солідарний розрив дипломатичних відносин з Ізраїлем, бойкот Олімпіади 1984р. в США (утримувалася лише Румунія) та тому подібні демарші. Намагання вирватися з-під радянської опіки відразу оберталось значними проблемами - пропагандистська кампанія, розрив налагоджених економічних зв'язків, відмова поставляти озброєння та комплектуючі до нього, що вело до необхідності радикального переозброєння. Але деякі політичні лідери свідомо йшли на ці кроки^ Першою, ще в кінці 40-х років, відкололася Югославія. Йосип Броз Тіто, керівник СФРЮ, не задумуючись використовував сталінські методи для боротьби з власною прорадянською опозицією - тисячі колишніх соратників були кинуті у концтабори. Але збудована у цій країні модель «соціалізму» різко відрізнялася не лише від радянського зразка, але й від народно-демократичного аналогу. Основна відмінність полягала у тому, що підприємства передавалися у власність та управління трудових колективів. Самі робітники власною працею могли довести свій завод чи фабрику до процвітання чи до банкрутства. Відповідно і економічна стимуляція їхньої праці коливалася у широкому діапазоні. Держава заохочувала трудову еміграцію - зароблені в Італії чи ФРН гроші живили

економіку країни: щось емігрант пересилав на прожиток сім'ї, щось вкладав у будівництво та сферу обслуговування, повернувшись додому із заробітків. Цікаво, що у військовій галузі СФРЮ співробітничала з США та НАТО. В Югославії була збудована відносно ефективна економіка, високі прибутки приносив міжнародний туризм. Після смерті Й. Тіто в країні розпочалося відродження національних рухів, жорстоко придушуваних колишнім керівником держави, до речі, хорватом за національністю. Зрештою країна розпалася на окремі суб'єкти міжнародного права - Словенію (найрозвиненішу), Хорватію, Македонію, Боснію і Герцеговину. Назва Югославія збереглася за федерацією Сербії і Чорногорії. У цій останній обидва суб'єкти федерації зберігають високий ступінь автономії, обирають власні парламенти та формують уряди. Після початку кампанії «критики культу особи» в СРСР про свою особливу позицію оголосила Албанія. У 1968 р. після інтервенції ОВД в Че-хословаччині Албанія заявила про свій вихід з цієї організації. Надалі Албанія, керована Енвером Ходжа та

Мехметом Шеху, перебудовує свій зовнішньополітичний курс на соціалістичний Китай. В країні зберігатиметься класичний «сталінський» соціалізм. Албанія постійно готуватиметься до війни з іноземними загарбниками. Зрештою ця європейська країна ортодоксального комунізму на рубежі 90-х років опиниться в такій глибокій економічній прірві, що мало чим відрізнятиметься від слаборозвинутих країн Африки чи Азії. Албанія може слугувати своєрідною ілюстрацією того, що значить будувати соціалізм з опорою на власні сили і без багатих природних ресурсів СРСР - економічний результат самоізоляції та придушення приватної ініціативи був жахливим. Свій особливий курс стосовно Радянського Союзу в Європі мала і Румунська Соціалістична Республіка під проводом Ніколає Чаушеску.

Провал горбачовської «перебудови» в СРСР означав крах прорадянських режимів в країнах Східної Європи. В одних випадках зміни носили характер «оксамитової революції», як це було в Чехословаччині, в інших - була пролита кров тисяч людей (Румунія). В жодній з європейських країн соціалізм не зберігся, що загалом було невинновим. Економічне змагання ринкової та планової економіки демонструвало переваги капіталізму в сфері матеріального життя: ефективніше виробництво, економія ресурсів, швидше впровадження досягнень НТР, вищий життєвий рівень, якісніші товари, житло і медичне обслуговування тощо. Розгорнута адміністрацією американського президента Р. Рейгана кампанія «захисту прав людини» несла в собі раціональне зерно - соціалізм не зумів забезпечити своїм громадянам реальні демократичні свободи слова, друку, зібрань. Негаразди в економіці вимушували закривати рот критиці, боротися з політичними опонентами не силою переконань, а засобами терору. Після 1990 р. усі європейські постсоціалістичні країни пішли на масштабні економічні та демократичні реформи, що означали фактичний демонтаж «соціалізму». В різних державах цей процес йшов з різною швидкістю, але генеральний напрямок був очевидним. На прикладі Угорщини можна прослідкувати деякі загальні закономірності (ця країна уже практично пройшла шлях перебудови економіки та соціальної політики, вступила до НАТО та прагне стати членом Європейського співтовариства). На перших демократичних виборах 1990 р. у цій країні закономірно перемогли демократичні партії. Вони зуміли поламати стару систему, але далі творча робота залишала бажати кращого. Економіка звикла орієнтуватися на загалом невисокі вимоги радянського ринку та необмежені енергетичні ресурси СРСР, якість продукції була загалом неконкурентноздатною, ціна - невідповідною. Розвал економіки вдалося зупинити вже у 1993 р., коли уперше був досягнутий навіть деякий приріст ВВП. Але кожний процент цього приросту збільшував зовнішній борг на 500 млн доларів. Тобто успіх досягався не на власній основі, а залученням іноземного капіталу. На других демократичних виборах 1994р. демократи з тріском програли соціалістам. Незважаючи на те, що соціалісти були політичними спадкоємцями ВСРП, партією в цілому керували прагматики. Вони розуміли, що повернення до планової економіки неможливе, тому були вимушені будувати інфраструктуру капіталізму. По-перше, уже в 1998 р.

була завершена тотальна денаціоналізація, включаючи стратегічні об'єкти економіки. Приватизація проходила в першу чергу завдяки іноземному капіталу. По-друге, був здійснений остаточний -без будь-яких винятків - перехід від планового господарства до ринкової економіки. По-третє, в житті країни багатопартійність стала реальністю. Різниця економічних інтересів породжує різницю інтересів політичних. Із становленням нової економіки політичні партії перетворилися зі своєрідних клубів по інтересах в організовані структури з налагодженими джерелами самофінансування та відпрацьованими навиками лобіювання своїх програмних цілей та тактичних завдань. По-четверте, була проведена переорієнтація щодо політичного напрямку зі Сходу на Захід. Угорщина вступила у НАТО, намагалася стати повноправним членом Європейського співтовариства. Здійснення цих завдань пов'язане з перебудовою національного законодавства з метою його уніфікації з європейськими стандартами. Соціалістичний уряд був вимушений власними руками демонтувати усю соціальну сферу: відмінити безплатне навчання, охорону здоров'я, скоротити соціальні виплати тощо. Були суттєво скорочені державні витрати. Серед надзвичайних заходів уряду відмітимо введення 8-відсоткового мита на всі ввізні товари, крім енергоносіїв, а також запровадження щомісячної планової девальвації національної валюти. Уже в 1997р. Угорщина забезпечила собі 4,5% росту ВВП. Однак, подібно до своїх попередників-демократів, уряд досягнув цього показника за рахунок створення привабливих умов для іноземного капіталу. З п'ятдесяти найбільших світових ТНК на угорському ринку присутні 47. Заводи і фабрики належать переважно іноземному капіталу, якого приваблюють кваліфікація і відносна дешевизна робочої сили, вигідне географічне розташування Угорщини, політична стабільність. З іншого боку, усі ці підприємства забезпечують роботою угорських громадян та вносять відчислення до національного бюджету. Психологічний дискомфорт рядового угорця, на чийх очах загальнодержавна соціалістична власність була розкуплена іноземцями, мав вирішальне значення для результатів останніх парламентських виборів (травень 1998р.). Успіху добилися ті політичні сили, які обіцяли підтримку національного капіталу та національного виробника. До влади дещо несподівано прийшла коаліція з п'яти правих партій, в якій провідну роль посідає партія, створена на поч. 90-х років студентами, т. зв. Партія Молодих Демократів (ПМД). Парадоксально, але соціалісти, які зуміли врятувати економіку Угорщини від розвалу, забезпечили країні відносно стабільні позиції в Європі та світі, а її населенню - пристойний життєвий рівень, ці вибори програли. Але різкого перегляду орієнтирів у внутрішній та зовнішній політиці не відбулося, мова йде швидше про якісь тактичні зміни і ходи. Нова влада розуміє, що іноземний капітал швидко покидає ті країни, де для нього погіршуються умови функціонування.

Загалом можна констатувати, що соціалістичний експеримент не вдався не лише в СРСР, де правляча комуністична партія була обтяжена важкою історичною спадщиною (голодомор, Великий терор 1937-1938 рр., депортації населення, ГУЛАГ тощо). Навіть там, де правлячі партії кому-

ністів не мали на своїй совісті неоголошеної війни проти власного народу, де допускався певний плюралізм економічного і, навіть, політичного життя, де «завоювання соціалізму» були найвагоміші (в НДР молода сім'я в день одруження отримувала ключі від однокімнатної квартири), протягом якихось одного - двох років пройшли безповоротні зміни.

КИТАЙСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА

Перемога СРСР над фашистською Німеччиною та її союзниками змінила баланс сил не лише в Європі, але й на Далекому Сході. Дотримуючись Ялтинських угод 1945 р., Радянський Союз «не пізніше, як через три місяці після завершення військових дій в Європі», вступив у війну проти Японії (остання з грудня 1941 р. воювала проти США). Після розгрому майже мільйонної Квантунської армії СРСР охоче поділився трофейною зброєю з китайськими комуністами. На кінець 1945 р. під контролем китайської компартії (КПК) перебувала територія Північного Китаю з населенням в 1 млн чол. Користуючись відвертою слабкістю центрального китайського уряду, а також початком «холодної війни» в стані колишніх союзників по антигітлерівській коаліції, влітку 1947р. Народно-визвольна армія Китаю перейшла у наступ. Союзником компартії виступили розкольники з правлячої партії гоміндану (т. зв. Революційний гоміндан), а також нечисельної Демократичної ліги. Підтримку китайським комуністам надавав Радянський Союз, гомінданівському уряду Чан Кайші - Сполучені Штати Америки. Після двох років запеклих боїв в континентальному Китаї гомінданівська армія зазнала поразки. 1 жовтня 1949р. було проголошено Китайську Народну Республіку. Під контролем колишнього уряду залишався великий острів Тайвань. Символіка нового китайського прапора - одна велика і чотири маленьких зірочки на червоному тлі (за задумом) мала означати єдність чотирьох класів - робітничого, селянства, ремісників та патріотичної буржуазії. Програма нового уряду проголошувала швидше демократичні, ніж чисто комуністичні завдання і цілі: звільнення Китаю з-під гніту колоніалістів, індустріалізація країни, розвиток державної і кооперативної власності за одночасної підтримки національно-патріотичної буржуазії. В межах цієї демократичної програми в 1950р. був прийнятий закон про аграрну реформу, який ліквідовував феодалське землеволодіння. Приблизно тоді ж була здійснена націоналізація банків та великої промисловості. В 1954р. вступила у дію

Конституція КНР (згодом вона була замінена на Конституцію 1975р.)- Поступальний розвиток Китаю в 1958р. був перерваний кампанією «трьох червоних знамен». Під ними розумілися «великий стрибок уперед», «народні комуні», «культурна революція». Висунутий лозунг «три роки впертої праці - десять тисяч років процвітання» обернувся не-чуваною авантюрою в економіці. Так, у відповідь на поставлене завдання перегнати США по виробництву чавуну мало не в кожному дворі були збудовані примітивні плавильні печі в півтора метри висотою, що виплавляли неякісний чавун. З метою збільшення врожаю винищувалися горобці, уночі посіви рису освітлювалися електричними лампами тощо. Наслідок відомий. Промислове

виробництво у 1962 р. порівняно з 1960 р. скоротилося майже удвічі, збір зерна упав нижче рівня 1952р. Провал авантюристичних починань поставив під загрозу особистий авторитет Голови КНР Мао Цзедуна. З метою збереження своєї влади в 1966 р. Мао висуває лозунг «Вогонь по штабам». Починається культурна революція (1966-1976). Головними ворогами нації оголосили заступника голови КПК, Голову КНР Лк> Шаоци та члена Політбюро Ден Сяопіна. З легкої руки Мао Цзедуна в країні створюються багатомільйонні загони хунвейбінів (дослівно - червоних охоронців), які починають вишукувати «ревізіоністів» і «догматиків» у штабах контрреволюції, під якими розуміються... міські та губернські комітети компартії. Закони фактично перестають діяти - їх замінює виданий багатомільйонним тиражем цитатник Мао та «революційна свідомість» хунвейбінів. Професорів, інженерів, партійних керівників різних рангів відправляють на перевиховання у села, нерідко були випадки фізичної розправи з «ревізіоністами» і «догматиками». Політологам важко пояснити цей феномен безумства цілої нації, у чомусь схожий з радянським масовим засліпленням уявною геніальністю Сталіна чи німецьким - Гітлера.

Після смерті Мао Цзедуна в 1976р. нове керівництво країни дістало важку спадщину. 250 млн чоловік, тобто чверть населення Китаю, перебували в абсолютній бідності (тобто мали дохід менший за 50 доларів у рік). Разом з тим, кільkamільйонний робітничий клас державних промислових підприємств користувався нечуваними за китайськими поняттями пільгами (доволі скромними навіть на наші мірки) і не бажав жодних змін, які б могли погіршити його виключне становище. Першим сигналом перемін став арешт «банди чотирьох», до якої входила і вдова вождя Мао -Цзян Цін. їх було звинувачено у всіх негараздах попередніх

десятиріч, фігура Мао залишалася недоторканною. В 1978 р. Китай прийняв нову Конституцію (хоча попередня була прийнята лише трьома роками раніше). Нова Конституція дещо обмежила повноваження Всекитайських Зборів Народних Представників (ВЗНП), ліквідувала прокуратуру і увела призначення суддів місцевими властями. Сам факт поспішної зміни основного закону свідчив, що Китай стоїть на порозі перемін. Ідеологом реформ став Ден Сяопін, один з легендарних засновників КНР, репресований в роки культурної революції. Йому належить афоризм: «Не важливо, якого кольору кішка - білого чи чорного, важливо, щоб вона ловила мишей». Перші реформи зводилися до введення сімейного підряду в сільському господарстві та створення вільних економічних зон. Для китайського села з його народними комунами, створеними в роки правління Мао, характерною стала зрівнялівка в оплаті праці. До речі, остання сприймалася як благо - гарантована «миска рису» була соціальним досягненням, бо вона вже не допускала раніше поширеної голодної смерті селян. З іншого боку, зрівнялівка абсолютно не сприяла продуктивності селянської праці (згадайте «ентузіазм» радянських колгоспників). Сімейний підряд означав спадкове право користування землею (спочатку на 20, а віднедавна - на 50 років). Спалах трудової активності селян дозволив легко

збільшити валовий збір зерна з 300 до 400 млн тонн у рік. Відмітимо, що й тут не обійшлося без труднощів - так, селяни масово переключалися з виробництва рису на більш вигідні ранні овочі, що вело до дефіциту зерна на ринку. Але не це становило основну проблему. Швидкий приріст населення вимагав подолання нової планки у 500 млн тонн. Вирішити проблему за рахунок самої лише інтенсифікації праці було неможливо, віднайти потрібні кошти на техніку та добрива - проблематично. Тоді 900 млн китайському селянству було запропоновано розвивати малий бізнес, т. зв. селищно-волосні підприємства. В окремих регіонах ці напівкустарні, фактично кооперативні (в нашому розумінні) та приватні підприємства дають до 70 відсотків усієї промислової продукції. Якість її часто нижча будь-яких стандартів - линяючі «пуховики», протікаючі чорнильні ручки, кишенькові ножі з розтягуваним штопором. Ринком збуту цього товару стали «човники» з колишнього СРСР. Зрозуміло, що з часом окремі майстерні перетворюються на солідні заводи і фабрики, інші занепадають. Тим самим з'являються і «нові китайці», і розорений люмпенський елемент, тобто йде класове розшарування. Другим стратегічним напрямом реформ стали вільні економічні зони. Перші чотири спеціалізовані економічні зони (Шеньчжень, Чжухай, Шаньтоу, Сяминь) були створені ще в 1980 р. в безпосередній близькості від Гонконгу та Тайваню. Вони стали своєрідним полігоном залучення іноземного капіталу в китайську економіку, їх досвід був суттєво врахований у новому економічному районі Пудун з тим, щоб обмежити «пінкознімальний» характер експортно-орієнтованих виробництв, коли інвестор ввозить устаткування і технології, а продукцію продає в третіх країнах, наживаючись на фантастичній дешевизні китайської робочої сили. В квітні 1990 р. китайський уряд дав згоду на масштабний проект - 100 кв. км території поблизу Шанхаю були здані в оренду на п'ять років. Китай тільки в 1990-1995 рр. інвестував в зону Пудун 28 млрд юанів (1 долар - 8 юанів) - на будівництво інфраструктури, перш за все зразкових доріг, метро, водопостачання, енергопотужностей. Був збудований найсучасніший аеропорт, водні порти. Дев'яти зареєстрованим у зоні Пудун іноземним банкам було надано право проводити операції з юанями. Число підприємств за участю іноземного капіталу в новому районі Пудун досягнуло 5400, а загальна сума інвестицій - 28 млрд доларів. За 8 років розвитку сюди залучено іноземних капіталовкладень у 40 млрд доларів (для порівняння, у всю Україну до 1998 р.- усього близько 2 млрд). Інвесторів приваблюють пільгами. Повністю звільнюється від податку імпорт устаткування для виробництва. Перші два роки господарювання іноземні підприємства вивільнюються від прибуткового податку, з другого по п'ятий рік - від 50% податку, з шостого року - від 15%. Підприємства, що працюють у високотехнологічних галузях, платять 50 відсотків податку навіть упродовж восьми років. Існують й інші пільги - наприклад, передбачено повернення частини сплаченого податку у випадку реінвестування коштів. Крім того, для відкриття звичайної фірми потрібно 49 різноманітних платежів, іноземної - лише 7. Разом з тим, на Шанхайській фондовій біржі (до речі, найкрупнішій в

Азії) іноземний капітал допускається виключно під довгострокові проекти. І у цьому чи не основна відмінність китайського шляху від східноєвропейського, де віталися будь-які капіталовкладення (в Україні, наприклад, в першій пол. 90-х років найпопулярнішим ходом утечі від оподаткування було відкриття торгових та ін. СП, де іноземний інвестор вкладав смішну суму в 50-100 доларів). Другою серйозною відмінністю стало те, що *замість поспішної приватизації власної економіки Китай спершу відкрив дорогу іноземним інвесторам*. Керуючись при цьому не розпродажем іноземному капіталісту китайських державних підприємств, а створенням умов для побудови цим капіталістом заводів і фабрик на китайській території. За останні п'ять років у країну надійшло 285 млрд доларів прямих інвестицій. Тільки в 1997р. іноземні інвестори виплатили в державний бюджет 12 млрд доларів податку. У 1998 р., незважаючи на азіатську економічну і фінансову кризу, економіка Китаю процвітала - ріст валового внутрішнього продукту (ВВП) в цілому по країні склав близько 8-10 відсотків, а у зоні Пудун - 16-17. За два десятиріччя реформ Китай збільшив свій ВВП у порівнянних цінах у 5,6 рази, особисте споживання в розрахунку на душу населення - в 3,5 рази. По сукупному економічному потенціалу Китай вийшов на сьоме місце у світі, перегнавши Росію. Він став світовим лідером по виплавці сталі, видобутку вугілля, виробництву цементу, зерна, м'яса, бавовни. Серйозною проблемою залишаються державні підприємства. Вирішено зосередити зусилля на фінансовому оздоровленні найбільших 500, що дають 85% продукції держсектору. Перспектива інших - банкрутство, злиття. Але ворухити мурашник, що дає роботу і забезпечує соціальними пільгами (разом з членами сімей 100млн чол.), ніхто не поспішає. Реформи не повинні загрожувати стабільності суспільства.

Цікавим, специфічно китайським явищем стало проведення політики «одна країна - дві системи». Після завершення 99-річного терміну англійської оренди Гонконгу (Сянган) в липні 1997 р. цей капіталістичний острівець возз'єднався з КНР. У житті мешканців Гонконгу змінився тільки прапор - червоне полотнище замість «Юніон Джек» — та військова присутність.

Як бачимо, Китай також виходить на дорогу ринкової економіки. Тут виникає власна буржуазія. Поруч з тим, китайське суспільство залишається недемократичним. Непорушно зберігається монополія комуністичної партії на владу. І далі переслідуються дисиденти. Спроби китайської молоді вийти на центральну площу столиці Таньаньминь з вимогами лібералізації суспільного життя були придушені танками. Китай займає перше місце у світі по числу страт. До 1980 р. в карному кодексі налічувалося 32 статті, переважно політичного характеру, які передбачали смертну кару. Десятиріччя економічних реформ розширили число «роз-стрільних» статей за рахунок економічних злочинів. Наприклад, в 1998 р. були скарані на смерть виробники фальсифікованої горілки. А загалом, за деякими підрахунками, щорічно

в Китаї страчують понад три тисячі осіб. Страта виконується публічно, ще донедавна - на стадіонах, як правило, перед святами, партійними з'їздами,

в день проголошення КНР. У великих містах (Пекін, Шанхай, Гуанчжоу) - щосуботи вранці.

ШВЕДСЬКА МОДЕЛЬ СОЦІАЛІЗМУ ТА ЇЇ НАЦІОНАЛЬНІ ВАРІАНТИ

Велика депресія 1929-1933 рр. поставила перед капіталістичним світом дилему виходу зі, здавалось би, безвихідного становища. Вимагалось примирити класових антагоністів (принаймні, за Марксом) - пролетаріат і буржуазію. Частина буржуазних демократій (Німеччина, Іспанія, Польща) хитнулися в сторону фашизму, інші (США, Англія, Франція) вдалися до державного регулювання економіки. Цікавий державно-правовий експеримент був поставлений у Швеції, де в 1932 р. до влади прийшли соціал-демократи. Успіху їх політики сприяло ще й те, що Швеція залишилася осторонь від другої світової війни, а після її завершення проводила миролюбну політику нейтралітету (це дозволило уникнути надмірних витрат на оборону). Несоціалістичні партії після 1932 р. перебували при владі в цій країні лише 6 років (1976-1982), отже, соціал-демократи могли розтягнути в часі свою програму побудови омріяного суспільства на кілька десятиріч. З 1938 р. в країні практикується «солідарна праця», в межах якої об'єднання галузевих професійних спілок спільно з Об'єднанням шведських підприємців вирішують питання збереження класового миру і стабільності на ринку праці, максимально повної зайнятості, рівноправного партнерства робітників і капіталістів. «Дикі» страйки у цій країні заборонені законом. Страйк може бути оголошений лише з дозволу галузевої професійної спілки, причому виключно не під час дії колективного договору. Було б помилкою розглядати «солідарну працю» як м'яку різновидність фашизму, оскільки державне втручання у це співробітництво не носить характеру диктату, мова йде лише про економічну стимуляцію процесу такої кооперації. З середини 50-х років «солідарна» політика поширюється і на питання оплати праці - шведи за однакову роботу заробляють однакову платню, незалежно від рентабельності конкретного підприємства. 90 відсотків підприємств перебуває у приватних руках, економіка - ринкова. Але держава гарантує професійну перепідготовку (35% дорослого населення постійно охоплено різними формами виробничого навчання) та трудовлаштування працездатного населення (зайнято 82%, безробіття становить 1,6%, решта не переймаються пошуками роботи, оскільки мають інші джерела існування). Основним досягненням шведської державно-правової системи вважається ефективне і всеохоплююче соціальне законодавство. В цій галузі права Швеція виступає своєрідним орієнтиром для інших розвинутих країн світу. Найбільша турбота держави припадає на нижчі верстви населення з заробітною платою 12-13 тис. крон на місяць (по курсу - 1,5 тис. доларів). Формально податки на них складають 36% доходу, фактично - з врахуванням субсидії на квартплату - 29%. їм повністю компенсуються витрати на навчання (дитсадок, початкова школа) дитини - 40 тис. крон на рік, перебування в лікарні - 8 тис. крон на добу тощо. Наступна категорія працюючих це ті, чия річна заробітна плата починається з 200 тис.

крон, її представники сплачують податок у 37% доходу без права на субсидії. Чим вищий річний дохід, тим більша сума оподаткування. Для осіб з найвищим рівнем прибутків податки певний час становили навіть більше 80% доходу, але зараз від цього поступово відмовляються. Така диференціація податків, субсидій і пільг дозволяє суспільству витримувати порівняно невеликий розрив у доходах низів і верхів, приблизно в пропорції 1 до 4. Для порівняння, в сучасній Україні чи Росії це співвідношення, за деякими підрахунками, становить 1 до 18. Соціологи ж вважають, що пропорції, вищі за 1 до 10, загрожують суспільству гострими конфліктами.

Хвора людина одержує від 65 до 90 відсотків належної заробітної плати. Після народження дитини її батьки мають право самостійно розділити між собою належну 15-місячну відпустку зі збереженням заробітної плати того члена родини, який доглядає за дитиною. До досягнення дитиною 16 років сім'я отримуватиме на неї допомогу, незалежно від рівня сімейних доходів.

Типовим прикладом «м'якого» втручання держави у вирішення соціальних проблем можна вважати боротьбу з пияцтвом та алкоголізмом (проблема, яку марно пробували вирішити США в роки «сухого закону» та СРСР в роки горбачовської перебудови). Молоді люди до 21 року не мають юридичного права купувати спиртне зі вмістом алкоголю понад 2,8 градуса (слабкі сорти пива). Горілка продається тільки у спеціалізованих магазинах за ціною 200 крон (25 доларів) за пляшку. Звичайно, заробітна плата дорослого шведа дозволяє витримувати і не такі затрати, але ці гроші можна використати і розумніше.

Що ж стосується політичної системи, то сучасна Швеція —

типова буржуазна демократія. За конституцією 1974 р. король виконує лише представницькі функції. За голоси виборців борються 7 партій (соціал-демократична, поміркована коаліційна, ліва, народна (ліберальна), зелених, центру і стокгольмська). Для того, щоб потрапити до парламенту, потрібно зібрати від 4% голосів на виборах у масштабі усієї країни або 12 і більше відсотків в межах одного виборчого округу. Парламент однопалатний, налічує 449 депутатів, 47% його складу становлять жінки.

У 70-х роках Швеція за показниками «якості життя» (сюди включають десятки факторів: заробітна плата, доступність медицини, рівень злочинності, тривалість життя, народжуваність і т. д.) впевнено займала перше місце у світі. Для порівняння, у ФРН заробітна плата була удвічі вищою, але 2,5 млн західних німців не мали роботи. Свої мінуси мали США (злочинність, расові проблеми), Японія (тривалість робочого тижня, висока вартість житла тощо), інші капіталістичні флагмани. Швеція виглядала своєрідною оазою повного благополуччя - сите, доброзичливе, безконфліктне суспільство. Це благополуччя не було штучним - шведські монополії «Вольво», «Оріфлейм», «Електролюкс», «Ерікссон» упевнено займали провідні позиції в світовій економіці. Витрати на оборону не перевищували 7 відсотків державного бюджету (вплив позаблокової дружельюбної зовнішньої політики). Розумна соціальна політика підрубувала корені злочинності. Не дивно, що шведська державно-правова модель була джерелом постійного

інтересу та запозичень з боку провідних країн світу. Забігаючи уперед, відмітимо, що економічні радники Горбачева теж певний час використовували імідж Швеції як зразка істинного соціалізму, на який мала б орієнтуватися радянська «перебудова».

Обраний Швецією шлях, що дуже важливо, не був якимось чисто національним феноменом. Щось подібне вдало практикувалося й іншими скандинавськими країнами, зокрема Данією, Фінляндією, Норвегією. В Данії соціал-демократи перебувають при владі (з невеликими перервами) ще з 1924 р. Щоправда, країну не обминули втрати другої світової, її членство в НАТО зумовлювало вищий рівень воєнних витрат. Але й Данія внесла свою лепту в соціальне законодавство, то ж дещо уже з датського досвіду може розглядатися як зразок для наслідування. Наприклад, ефективна і доступна система охорони здоров'я. На всю країну налічуються усього дві приватні поліклініки, призначені для іноземців. Датчанину ж лікування не коштує ані крони, але лікар зацікавлений у надбанні пацієнтів. Половина його платні встановлюється за певне число підопічних, половина - за число візитів до хворих. Звідси й конкуренція між лікарями за хворого. Заохочується дітнароджуваність - допомога на двох дітей може перевищувати заробітну плату дорослих членів сім'ї. Зрозуміло, що видатки держави повинні покриватися засобами розумного податкового законодавства. Тут встановлено три типи податків. Прямий - від половини (!) і вище заробітку. Неоподатковуваний пільговий мінімум - 2700 крон на місяць, при середніх зарплатах 18-20 тис. (податок знімається з різниці доходу і неоподаткованого мінімуму). Другий - т. зв. момс. Це торгова націнка на дорогі і престижні товари. Скажімо, автомобіль «Форд» коштує 180 тис. крон, а момс складає 133 тис. - 75% усієї вартості покупки! У випадку вивозу за межі країни товару, обкладеного цим податком, митники повертали вартість момсу. Нарешті, третій — це податок на алкоголь та тютюн, як товари шкідливі для здоров'я. Вартість пачки сигарет середньої якості становить близько 5 американських доларів. Сукупно усі прямі та непрямі податки можуть видатися фантастичними (навіть для українського громадянина, якого тут важко чимось здивувати). Різниця полягає у тому, на що йдуть отримані від оподаткування суми. Датчани фактично переходять до здійснення, здавалось би, утопічного комуністичного принципу: «Від кожного по здібностях, кожному по потребах». Можна відносно пристойно існувати навіть на допомогу по безробіттю (73 крони на годину, для порівняння: некваліфікована праця - приносить 75 крон, кваліфікована - 100-110) чи допомогу по догляду за дітьми. Але існують і міркування соціального престижу, суспільного статусу, самовираження, які змушують датчанина працювати справді якнайкраще. При цьому розрив між багатими і бідними з допомогою дотацій скорочується до бажаних пропорцій (надто мала різниця теж небажана - втрачається стимул до підприємництва, збільшується вивіз капіталу). Так, понад 60% населення країни проживають у власних будівлях, середня сім'я може мати кілька автомобілів чи яхту тощо.

Може видатися дивним, але з середини 80-х років XX ст. шведська

модель соціалізму та її національні варіанти переживають певну кризу. Втрачені колишні провідні позиції в світовому рейтингу якості життя (сьогодні на першому місці Канада). Вже у 1988 р. Швецію за темпами економічного росту обійшли відразу 7 розвинутих капіталістичних держав. Причина полягає у тому, що разом зі стабілізацією політичної ситуації в світі, загальним поширенням освіти та інших благ цивілізації на колись відсталі регіони, розпочалася втеча капіталів у ті країни, де податковий тиск слабший, а робоча сила - дешевша. Звичайно, Швеція, Данія, інші «соціальні» суспільства приваблюють вкладника капіталу своєю інфраструктурою, відсутністю класової напруженості в суспільстві, а отже меншою небезпекою страйків, найвищою кваліфікацією працездатного населення. Але податковий тиск вимушує ризикувати і вивозити капітали туди, де можна сподіватися вищого прибутку. Звуження ринку праці породжує проблеми, деякі з яких можуть видатися фантастичними. Так, занепокоєння і протести шведських пролетарів викликає той факт, що капіталісти рентабельних підприємств добровільно доплачують своїм робітникам. Це порушує права працюючих, зайнятих на нерентабельних підприємствах, та самі основи «солідарної політики» в галузі оплати праці. «Соціальні» держави намагаються подолати неприємну для них тенденцію скорочення виробництва та порушення принципів класового співробітництва. Так, у Швеції правляча соціал-демократична партія проголосила програму поступового зниження максимальної ставки прямого оподаткування до межі 50 відсотків індивідуального доходу. Відбувається деприватизація державного сектору економіки. Шведські ТНК отримали легальне право створювати дочірні підприємства за межами Швеції. Тим самим відбувається поступове зближення соціального законодавства з тими капіталістичними країнами, де сповідуються більш консервативні моделі суспільного розвитку.

У світі існують приблизно дві сотні держав і стільки ж державно-правових систем: абсолютні монархії, буржуазні демократії, ісламські держави, північнокорейські та кубинські комуністи тощо. Ще донедавна був популярним поділ на три світи: розвинуті капіталістичні країни, соціалістичні держави та усі інші - країни третього світу. Кожний «світ» мав і свої правові системи, в основному подібні в загальних рисах (в найменшій мірі це стосувалося третього світу). Сьогодні доводиться відмовлятися від цієї схеми. Однак, можна легко прослідкувати дві основні тенденції в розвитку держави і права усіх країн світу. Одна з них полягає у тому, що національний законодавець намагається максимально враховувати національні традиції і психологію кожної нації. Так, президент Інгусетії Р. Аушев після десятиріч радянської влади пішов на введення у своїй республіці офіційного багатоженства. З іншого боку, потреби суспільного розвитку і прогресу вимагають брати до уваги досвід тих країн, які далі за інших просунулися у своєму економічному

та соціальному розвитку, т. зв. «золотого мільярду» - п'ятої частини людства, що живе благополучніше за інших. До того ж у дію вступає не лише сила прикладу, але й моральний авторитет, а часом і відчутні санкції. Коли в

1970р. Саудівська Аравія останньою у світі законодавчо скасувала рабство, причини цього були далеко не економічні і не соціальні: незручно виглядати нецивілізованою країною. Можна навести і приклад дещо іншого гатунку - Україні погрожували виключенням з Ради Європи, якщо б вона не внесла у національне законодавство зміни, які б відмінили застосування смертної кари. Але переважно запозичення йдуть добровільно, законодавцем керує бажання установити в своїй державі такі правові відносини, що дозволили б їй наблизитися до процвітання. Досвід останніх років, як ніколи підтверджує афоризм Черчілля: «Демократія - поганюща форма державної влади, якщо не брати до уваги усіх інших». Саме демократичні держави сьогодні ведуть перед в економічному змаганні, створюють прорив в технологіях, розвивають культуру. Світовий досвід показує також переваги регульованої ринкової економіки над «диким» ринком та соціалістичною плановістю. Державне втручання в економіку необхідне, але не в формі диктаторського плану, а за допомогою економічних та законодавчих важелів. Очевидно, обидві вказані тенденції діятимуть і у ХХІ сторіччі.

Рекомендована література

Образование Китайской Народной Республики.- М, 1950.

Страшун Б. А. Конституционные перемены в Восточной Европе: 1989-1990.-М., 1991.

Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран.- М., 1984.- С. 408-464.

Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія.- К.: Вентурі, 1995.-С. 164-170.

Волин П. О социализме в одном королевстве. «Литературная газета», 31.01.1990. (Додаток).

Тема 22

ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОКА РАБСЬКОГО ХАЛІФАТУ.

ПІДВАЛИНИ ТРАДИЦІЙНОГО МУСУЛЬМАНСЬКОГО ПРАВА

Третьою, найбільш пізньою за часом виникнення, «світовою» релігією виступає іслам або мусульманство. Одна з найпоширеніших релігій: на 1985 р. налічувала близько 800 млн її сповідників, переважно в Північній Африці, Південно-Західній, Південній та Південно-Східній Азії. За деякими оцінками, наприкінці ХХ ст. чисельність мусульман перевищила 1 млрд чоловік. Арабомовні народи майже всі сповідують іслам, тюркомовні та іраномовні - в переважній більшості; чимало мусульман також серед північноіндійських народів; населення Індонезії в своїй більшості дотримується ісламу.

ВИНИКНЕННЯ ІСЛАМУ. ОБ'ЄДНАННЯ АРАБІВ ТА ВИНИКНЕННЯ ХАЛІФАТУ

Процес державного будівництва в доісламській Аравії розпочався в IV-VI ст. н. е., коли виникли невеликі прото-держави на півдні регіону - Ємен, Мекка, Ятриб та ін. Тут пролягав торговельний шлях, що з'єднував Європу та Близький Схід з Індією та Китаєм. Вигоди торгівлі дозволили виділитися

родоплемінній верхівці міст та кочових племен, а її представникам зміцнити свої позиції і впливи в суспільстві. Але в 570 р. Ємен був захоплений іранцями, після чого завойовники спрямували всю торгівлю північним шляхом. Південноаравійська торгівля занепала, серйозна економічна криза торкнула інтереси найширших верств населення - як осілого в містах, так і кочових племен. Як це часто трапляється в історії, внутрішнє напруження знайшло свій вихід у сфері релігії (пригадайте тріумфальне поширення християнства в занепадаючому Римі чи активізацію нетрадиційних сект на пострадянському просторі).

Творцем нової релігії виступив Мухаммед (бл. 570-632) - людина, що увійшла в історію в якості великого і головного пророка ісламу. Мухаммед виступив з проповіддю, увесь зміст якої зводився до постулату, що існує лише один Бог - Аллах і всі повинні бути покірні його волі («іслам», «мусульманство» - від слова «покірність»).

*Народився пророк в збіднілому клані Хашім могутнього мекканського племені курейшитів. Ріс сиротою, пас худобу свого дядька Абуталіба, а потім перейшов на службу до багатой удови Хадіджі, яка згодом стала першою дружиною пророка. Незважаючи на 15-16-річну різницю у віці, шлюб їх був щасливим і дав потомство. Однак, з усіх решти чисельних шлюбів пророка (в тому числі і з малолітніми дружинами) нащадків більше не було, а з дітей Хадіджі лише одна дочка Фатіма пережила батька і залишила двох синів. Після одруження на Хадіджі Мухаммед покинув торгівлю і цілком зосередився на релігійних пошуках. Йому навідувалися «видіння», він почув божественні «голоси». Близько 610 р. Мухаммед виступив в якості релігійного проповідника. Догматика нового віровчення була відверто запозичена з Біблії — так, в якості пророків єдиного Бога Мухаммед називає першолюдну Адама, єврейських праотців Авраама (Ібрагім), Ісаака (Ісхак) та ін., Ісуса (Іса-бен-Маріам, тобто - син Марії) і - чомусь - Александра Македонського (Іскандер). Завершує цей список сам Мухаммед - останній і найвеличніший з пророків. Вимоги до обрядової сторони теж були максимально простими і зрозумілими - щоденна молитва, супроводжувана омовінням, дотримання посту, внесення до загальної скарбнички податку на користь бідних - т. зв. *закяту*, який первісне становив приблизно 2,5% від загальної вартості майна. З-поміж решти самозваних «пророків» іудейського, християнського, маніхейського тощо толку Мухаммеда відрізняло те головне, що було життєво необхідним для Аравії початку VII ст. н. е. - заклик до єднання усіх арабів під прапором єдиного бога. Притягальну силу нового віровчення збільшувало і вороже ставлення Мухаммеда до рабовласництва, принаймні, в середовищі єдиновірців. Спочатку підтримували Мухаммеда одиниці з числа найближчих родичів: Хадіджа, син Абуталіба Алі - двоюрідний брат Мухаммеда, який одружився на його дочці Фатімі, купець Абу-Бакр, Омар та деякі ін., загалом дуже і дуже нечисельні прихильники. Пророку довелося навіть в 622 р. втікати з рідної Мекки, де він зіткнувся з опором панівної в місті племінної верхівки курейшитів. Опинився утікач у сусідньому Ятрибі, який давно виступав торговельним і політичним

конкурентом Мекки. Згодом Ятриб почали називати Мадінат ан-Набі, що означає «місто пророка», або просто Медина. Після прибуття Мухаммеда до Медини більшість місцевої общини прийняла вчення ісламу. Це був справжній тріумф, рік переселення (622 р. н. е.) - *хіджра* став вважатися першим, висхідним роком нової мусульманської ери.

Мединська община мусульман виробила свій статут, свої організаційні форми, перші закони і приписи. Мухаммед суттєво поглибив відмінності між власним віровченням та вченнями іудеїв і християн, максимально наблизивши нову релігію до традиційних норм життя арабів (багатоженство, підпорядкування жінки чоловікові тощо) та до норм місцевого права (чітке відстоювання інтересів приватної власності, характерне для торгового люду).

Під вплив ісламської общини в Медині за короткий проміжок часу підпали південна та західна Аравія, найдовше (до 630 р.) трималася ворожа Мекка. Але коли раніше войовничі курейшити визнали іслам, Мекка була оголошена священною столицею нової релігії, а учораšní релігійні супротивники швидко посіли чільні місця серед найближчого оточення пророка.

Мухаммед зробив те, чого найбільше потребували сучасні йому араби - він об'єднав їх, дав їм зрозуміле і доступне кожному віровчення, що вказувало напрями застосування внутрішньої енергії суспільства. Курс цей був простим і ясным - правовірні повинні наставити на правильний шлях «невірних», об'єднати їх усіх під священним прапором ісламу. В Корані максимально відверто викладено припис: протягом восьми місяців на рік (бо чотири місяці вважаються «забороненими») належить воювати з багатобожниками, з невірними, знищувати їх, захоплювати їхнє майно (2 : 186-189; 4 : 76-78, 86 і т. д.). Священна війна (т. зв. *джихад*) за навернення невірних у мусульманство приносила непоганий дохід. Чотири п'ятих військової здобичі розподілялися між воїнами (причому вершники отримували більше, ніж піші: одну частку за себе і дві частки за коня), одна п'ята йшла пророку і призначалася, принаймні на перших порах, на потреби бідних та самотніх. Створена Мухаммедом *теократична держава* (теократією називається форма правління, за якої політична влада належить церкві та служителям релігійного культу) спиралася на військо, яке оплачувалося не земельними пожалуваннями, а часткою від військової здобичі. Ця система хоч і не виключала наявності у воїнів та воєначальників власних земельних наділів, але робила їх відчутно залежними від частоти успішних військових походів. Вона дозволила відносно довго зберігати боєздатність армії, її високу мобільність. Аравійські кочовики перетворювалися на професійних воїнів, а згодом - у землевласників на завойованих землях. Тим самим влада отримала надійне військо, згуртоване єдиним походженням та спільною вірою, військо, яке жило за рахунок грабунку завойованих земель. У цій теократичній державі мало місце повне зрощування державної і церковної влади. Глава держави (халіф) вважався наступником пророка, вище духовенство складало штат його радників, суд перебував цілком в руках духовних осіб. Становище центральної влади

зміцнювалося ще й тим, що податки (формально сакрального характеру - пожертва мусульманина на користь бідних) збиралися з усіх землевласників, хоча з феодалів і дещо менші. Державна власність на землю поширювалася на меншу частину земель (землі без власників і необроблювані), решта земель та нерухомого майна перебували в приватній чи родовій власності.

Смерть пророка (632 р., похований в Медіні) поставила питання про вибір нового лідера мусульман. При цьому мова йшла уже не стільки про духовного провідника, скільки про главу величезної держави з досить складною системою управління. В межах арабської ісламської общини обидві верховні посади, світська і духовна, злилися в одній особі, яка під іменем халіфа (дослівно - «заступника» пророка) повинна була згуртувати правовірних.

РОЗКОЛ МУСУЛЬМАНСЬКОГО СВІТУ НА ШИЇТІВ ТА СУННІТІВ

Хоча найближче до засновника ісламу був його кузен і зять Алі, батько двох улюблених онуків Мухаммеда, Хасана та Хусейна (синів Фатіми), першим халіфом обрали не його, а Абу-Бекра, давнього і найбільш заслуженого сподвижника померлого пророка. Правління Абу-Бекра (632-634) було відносно недовгим, але напрочуд успішним. Були врегульовані внутрішні чвари в Аравії, розпочалися завоювання поза межами власне арабійського регіону - походи на Сирію та захоплену сасанідським Іраном Месопотамію. Наступним халіфом став Омар, якого призначив своїм політичним спадкоємцем сам Абу-Бекр. За десять років свого правління Омар (634-644) відвоював у Ірану Месопотамію, приєднав Закавказзя та деякі території власне Ірану (увесь Іран був захоплений пізніше, в 651 р.). Арабські полководці завоювали Сирію та Палестину (попередні завойовники, візантійці, були змушені піти з цих земель в 636 р.), дійшли до стін Константинополя. В 639 р. до халіфату було приєднано Єгипет.

За Омара склалася система наділення військових за службу тимчасовими володіннями. Земельний фонд формувався за рахунок колишніх володінь активних противників халіфату (монархів, членів правлячих династій, власників земель, убитих на війні з мусульманами). До нього також включалися виморочні землі. Розподілявся він між новими володільцями на правах т. зв. *ікта*, тобто умовного посадового володіння. Зрозуміло, що найбільші наділи отримували не рядові воїни, а їх провідники. З числа цих воєначальників виник прошарок умовних феодалських тримачів, знатних вельмож. Такі землі надавалися з умовою несення військової служби, обов'язкової обробки земельного наділу (орендарями) та сплати відповідних податків на користь держави.

Халіфові Омару приписуються такі слова: «Якщо хтось володітиме землею і не оброблятиме її протягом трьох років, а хтось інший зорає її, то цей інший набуває переважного права на землю». Це не означає якогось «арабського соціалізму», корені якого деякі «ліві» ідеологи сучасного арабського світу намагаються шукати у сивій давнині. Податок з ікта був обов'язковим, а стягувався він з мусульман в основному в натуральній формі - як частка від врожаю. Тим самим необроблювана земля ікта доходу в

державну скарбницю не приносила.

Землі ікта могли бути відчужені, але за умови виконання відповідних обов'язків новим володільцем. Оброблялися володіння феодалів в основному на умовах кабальної оренди.

Крім ікта в мусульманській державі існували ще три типи земельних володінь: землі, що ними володіли племена і роди на правах спільної власності; приватновласницькі землі - *мульк* (обробляти які було не обов'язково) та землі, що перебували у безпосередній власності держави (сюди автоматично потрапляли усі землі, вільні від оранки чи випасу худоби).

Немалу роль в успіхах завойовників відігравала їх релігійна віротерпимість. До переходу в іслам завойоване населення підштовхували лише економічними методами. Тим, хто здавався без бою, гарантувалося збереження майна, халіф обмежувався збором податків з нерухомості - подібно до того, як податками обкладалися і землі, надані в користування завойовників. Місцеве населення не вербувалося до війська, зберігалися привілеї верхівки підкорених народів (зокрема їх обкладали меншими податками). Ті, хто перейшов у іслам, звільнялися від особливого податку на іновірців, після чого у своєму громадському статусі практично зрівнювалися з завойовниками.

Рента як податок майже з усіх земель, надходила в казну халіфа. Але мусульмани в якості податку платили *ушр* — одну десяту частину доходу, а всі інші - *харадж*, розмір якого коливався від однієї до двох третин врожаю (або збирався у грошовій формі з одиниці площі), а також подушний податок (*джизію*).

Харадж був основним джерелом державного доходу - за халіфа Омара надходження тільки з південного Іраку становили щорічно близько 100 тис. дирхемів. Величина хараджу змінювалася залежно від оброблюваної культури, наприклад, у південному Іраку з одиниці площі посіву пшениці брався податок по 4 дирхеми, ячменю - по 2, кунжуту і бавовнику — по 5, з одиниці площі виноградника — по 10 дирхемів і т. д. Джизією обкладалися усі дорослі працездатні чоловіки - немусульмани, які мали певне заняття. Під час збирання джизії бралася до уваги економічна самостійність кожного платника, 3 багатих (мінйіл, торговців тканинами та ін. багатих купців, великих землевласників, лікарів, частини ремісників) брали по 48 дирхемів, з людей середнього достатку - по 24, з бідних землеробів та ремісників (кравців, кра-сильників, шевців) — по 12 дирхемів щорічно. Торговельне мито для мусульман було також пільговим (2,5% проти 5% для решти і 10% для іноземних купців - немусульман).

Тим самим перехід у нову віру ставав економічно вигідним, а інколи і фактично неминучим для нових підданих халіфату.

Особливо важко було сплачувати джизію, оскільки вона збиралася грошима, а не натурою. Селяни - немусульмани були змушені везти свої продукти на ринки, в дорозі їх виловлювали державні митники, які (часто по кілька разів) примусово збирали торговельне мито. Арабський юрист Абу-

Юсуф повідомляє про численні факти, коли людей за несплату податків катували, ставили з непокритою головою під пекучим сонцем, поливали голови киплячою олією. Багато хто був змушений жебракувати, щоб зібрати необхідну суму. Як уже вказувалося, податковий тиск на немусульман був суттєво значущим.

Прискорювала процеси переходу в іслам і його відносна близькість з іншими релігіями - християнством, іудаїзмом, заснована не тільки на монотеїзмі, але й спільній догматиці.

У 644 р. замість Омара, убитого рабом-іранцем, халіфом став Осман - також мухаджир (учасник хиджри, тобто найближчий сподвижник пророка). За Османа до халіфату були приєднані Вірменія та Мала Азія, північноафриканські території (Лівія - аж до Карфагену). За його правління наперед почав швидко висуватися рід Омейядів, який прибрав до своїх рук усі найбільш прибуткові посади. Рядові верш-

ники, які отримували тільки частку від військової здобичі, виступили проти зосередження величезних земельних наділів в руках арабської знаті. Вони об'єдналися навколо Алі - зятя Мухаммеда. Цей рух дістав назву *шиїтського* (від шиа - група, партія, секта). До нього приєдналися кочовики-бедуїни, а також новонавернені мусульмани, зокрема із завойованого Ірану - одним словом ті, хто почував себе обділеним при розподілі державної власності. Шіїти вважали, що не Осман, а Алі, найближчий родич пророка та його соратник, повинен посісти місце халіфа. У 656 р. натовп шіїтів, що зібрався в Медині під виглядом паломників з Єгипту, Месопотамії та ін. районів халіфату, увірвався до палацу Османа і убив його. Халіфом був проголошений Алі (602-661), який переніс столицю з Медини в Хуфу (Месопотамія). Зі своїх посад були зміщені усі призначені Османом намісники різних частин величезного Арабського халіфату.

Рід Омейядів зумів об'єднати сили аристократії і під проводом Муавії (намісника убитого халіфа в Сирії) виступив проти Алі. Муавія, який був сином Абу-Саф'яна, фактичного правителя Мекки до її завоювання Мухаммедом, закликав арабів до помсти за убитого халіфа Османа, якого він оголосив мучеником. Алі він звинуватив у співучасті в убивстві халіфа. Географічно Омейяди спиралися на Сирію, в класовому відношенні - на заможну родоплемінну військову верхівку. Соціальні протиріччя набули релігійного забарвлення. Прихильники Алі утворили шіїтський напрямок в ісламі (надалі він став переважаючим в Ірані), а соратники Муавії - суннітський.

Сунна - це священний переказ, що складається з розповідей (хадисів) про життя і діяльність пророка, його вислови тощо. Сунна складалася протягом перших двох століть ісламу й увібрала в себе багато історичного матеріалу та ще більше легендарних перебільшень. Шеститомна Сунна стала чимось на зразок коментарів до *Корану*. Всі, хто визнавав святість Сунни, стали називатися суннітами, цей напрямок в ісламі з другої половини VIII ст. вважається ортодоксальним. Сьогодні більшість мусульман - сунніти, за винятком Ірану, де панівне місце посідає шіїтська течія.

Спершу військова перевага повністю перебувала на боці Алі. Та у вирішальний момент битви з армією Муавії новий халіф виявив хитання і погодився на передачу спірного питання про право на розгляд третейському судді. Тим самим Алі втратив авторитет в очах найбільш радикальної частини свого оточення. Від шиїтів відкололися т. зв. *хараджити*

(тобто - ті, що вийшли), які вважали, що халіф повинен бути не спадковим, а виборним - «по волі Аллаха і народу». Хараджити об'єднували переважно рядових воїнів, важливим елементом доктрини цього релігійно-політичного напрямку стала вимога соціальної рівності усіх віруючих — мусульман. Проти цих учорашніх союзників довелося надалі спрямовувати головний удар. У 661 р. Алі був зарізаний кинджалом хараджита. Його син Хасан (онук Мухаммеда) поступився престолом, виторговуючи собі деякі поступки. А новим халіфом проголосили Муавію. Він став родоначальником правлячої династії Омейядів.

АРАБСЬКІ ЗАВОЮВАННЯ. ДЕРЖАВА ОМЕЙЯДІВ

Столицю було перенесено до багатого Дамаску з його палацами та мечетями; суннізм був проголошений панівною течією в ісламі. Сирійське населення перебувало у привілейованому становищі. Натомість Омейяди (661-750) жорстоко експлуатували населення Ірану та Іраку, що були географічною базою шиїтів та хараджитів. Уклавши тимчасовий мир з Хасаном (син Алі, котрий поступився престолом), Муавія жорстоко розправився з повсталими хараджи-тами. Якщо попередні халіфи були виборними, то ще за життя Муавія призначив своїм наступником сина, тим самим поклавши початок практиці успадкування халіфського престолу та власній династії. По смерті Муавії була організована змова шиїтів, на чолі якої став другий син Алі та Фа-тіми - Хусейн. Проте повстання шиїтів було придушене, а його керівник загинув на полі бою. Ім'я похованого в Кербе-лі (сучасний Ірак) шиїтського мученика Хусейна стало гаслом і прапором боротьби шиїтів проти ненависних їм сунні-тів. Після смерті Хусейна прірва між суннітами та шиїтами стала нездоланною, прихильники двох напрямків в мусульманстві стали не просто непримиренними суперниками, але й озлобленими ворогами (порівняйте з протистоянням католицизму і православ'я після 1054 р., пригадайте «походи хрестоносців» на Русь).

Візантії вдавалося ціною величезних зусиль стримувати експансію Омейядів. Натомість у Північній Африці араби порозумілися з кочовиками-берберами, які прийняли іслам і перейшли на їх сторону. Ще за Муавії араби завоювали Афганістан, Бухару, Самарканд, Мерв. На рубежі VII-VIII ст. була завойована частина Грузії, здійснювалися набіги на Хозарію. На поч. VIII ст. намісники халіфа приєднали до халіфату майже усю Середню Азію, досягнувши рубежів Індії та Китаю. В Північній Африці до халіфату були приєднані Лівія, згодом Туніс і Марокко. В 711-714 рр. війська халіфату на чолі з Тафіком з ооями зайняли Піренейський півострів, а тоді вторглися у Францію. Поразка у битві при Пуатьє (732 р.) змусила відійти їх за Піренейські гори, які стали кордоном арабських володінь у Європі. Намісники пророка халіфи, вважали своїм обов'язком приєднувати до імперії

усе нові землі, навертаючи завойоване населення до ісламу.

У різних регіонах імперії, в залежності від місцевих умов, процес ісламізації мав свої особливості та відмінності. В районах близьких, де здавна проживали араби чи близькі їм семітські племена, - в Месопотамії, Сирії, Палестині, ісламізація зводилася до арабізації. Прагнення арабської аристократії очолити управління завойованими територіями дістало свій вияв у реформах омейядських халіфів Абд-дель-Меліка (685-705) і Веліда I (705-715). В діловодство була введена арабська мова як мова державна. Здійснено також *грошову реформу*, що вводила обов'язкові для усього величезного халіфату арабські грошові одиниці - золоті динари та срібні дирхеми (40 дирхемів = 1 динару). З допомогою ісламу населення швидко асимілювалося і досить швидко стало фактично арабським за мовою, культурою та іншими етнічними ознаками. Складніше йшла справа в Лівані (тут глибокі корені пустило християнство) та в Північній Африці, де населення не було семітським (особливо в Єгипті). Але й тут етнічні процеси, хай і з значним запізненням у часі, розвивалися у тому ж напрямку - асиміляції місцевого населення та заміщення місцевих мов і культур арабською мовою та арабською ісламською культурою (можна проводити історичні паралелі з політичною і релігійною римською експансією в Галлії та Іберії, чи з російською - за Волгою і Уралом). Там, де відсоток арабського населення був незначний - в Середній Азії, Ірані, Афганістані, Закавказзі, не кажучи вже про Іспанію, процес ісламізації йшов не стільки шляхом арабізації, скільки за рахунок економічних привілеїв для тих, хто добровільно переходив у іслам. Цікаво, що цей принцип сповідувався усіма мусульманськими державами і в майбутньому - прикладом можуть слугувати слов'яни Боснії і Герцоговини, обернені в іслам уже турецькими завойовниками на багато сторіч пізніше.

Період Омейядів став часом швидкого зближення арабів з місцевим пануючим класом, при усе більшому переважанні арабського елементу (державна мова, система експлуатації, релігія, податкова система, судочинство). Але уже на початку VIII ст. масовий перехід завойованого населення

в мусульманство призвів до різкого скорочення податкових надходжень (основна їх маса традиційно стягувалася з не-мусульманського населення) і ослаблення економічної могутності халіфату.

Щоб якнайкраще забезпечити потреби казни, намісник Омейядів в Іраку в 700 р. видав закон, згідно з яким усі мусульмани - неараби надалі не звільнювалися від сплати подушної податі хараджу. Якщо цей закон і збільшив приплив грошей у державну скарбницю, то почуття та настрої мусульман-неарабів стали еволюціонувати у небажаному для влади напрямку. Тому за халіфа Омара II (717-720) було скасовано не лише цей закон, але й зроблено спробу урівняти в правах усіх мусульман.

Останні омейядські халіфи були вимушені різко підвищити податковий тиск тепер уже на все мусульманське населення, не роблячи поділу на арабське і неарабське. Особливо посилювався податковий тиск за халіфа Хішама (724-743). Під час збирання податків застосовувалися - до

мусульман! - найжорстокіші засоби, аж до катувань. Величезні військові витрати на підтримання єдності колосальної імперії уже більше не скуповувалися вигодами від її експлуатації. Різке підвищення фіскального тиску вело до чисельних народних повстань в різних частинах арабської держави. Останнім омейядським халіфом був Мерван II, розбитий повстанцями на р. Великий Заб в Іраку.

ХАЛІФАТ АБАСИДІВ

Влада Омейядів упала в 750 р. внаслідок повстання Абу-Мусліма, піднятого ним у 747 р. в Мерві (Середня Азія), з подальшим поширенням на Іран. До повстання приєдналися хараджити та шиїти. Насадки омейядських халіфів зуміли укріпитися лише на крайньому заході, в Іспанії, де ними був у 756 р. заснований Кордовський халіфат (929-1031). А влада в інших частинах держави перейшла до халіфів з нового роду Аббасидів (750-1258). Хоча перемога Аббасидів стала можливою лише внаслідок підтримки шиїтів, державною релігією був проголошений суннізм, а столиця перенесена з Дамаску (Сирія) до Багдаду (Ірак). В доходах Багдадського халіфату Ірак відігравав винятково важливу роль: наприкінці VII ст. із загальної суми податкових надходжень в 411 млн дирхемів одна третина надходила з Іраку. Після Іраку в розумінні господарського значення йшли області західного і північного Ірану. Сирії належала другорядна роль.

Аббасиди не вели активної зовнішньої політики експансії — задовгі віки їх панування до халіфату були приєднані лише Сицилія, Кіпр та ряд інших, незначних за розміром територій. Основним завданням халіфів стало утримання раніше завойованих земель. Тим самим військова здобич перестала бути найважливішим джерелом доходів служилої верстви, благополуччя феодалів в значній мірі досягалося експлуатацією селянства і прибутками від торгівлі. Це зменшувало зацікавленість у сильній верховній владі. З іншого боку, необхідність утримання військового контролю над обширною імперією вимагала чисельної армії. Військо Аббасидів налічувало 160 тис. чоловік. Для зменшення витрат на його утримання широко використовувалися найманці, яким не потрібно було давати земельних наділів у володіння: хорасанці, бербери, тюрки і т. д. Для захисту самого халіфа, починаючи з Мута-сіма (839-842), створюється новий вид військ - двірцева гвардія, яка формувалася з рабів-гулямів. Їх ще у дитячому віці привозили работоргівці з причорноморських, прикаспійських та казахстанських степів. Виховуючись ізольовано від місцевого населення, вони, за задумом, повинні були стати сліпим зняряддям в руках халіфа в його боротьбі з можливими претендентами на владу чи емірами-сепаратистами. Але з часом винятково привілейоване становище гулямів поставило халіфів у пряму залежність від власної гвардії.

Халіф Мутаваккіл (847-861) був убитий двома воєначальниками своєї гвардії зі згоди і за співучасті свого сина. Халіф Мустаїн (862-866) був жалюгідним пішаком в руках тюркських командирів. За наполяганням ворогів цих командирів, теж впливових воєначальників, він був змушений зректися престолу. Після чого йому відрубали голову і послали її новому

халіфу, а обезглавлений труп валявся на дорозі, поки його не поховали місцеві жителі. Халіф Мутазз (866-869) спробував позбавитися опіки тюркських командирів з допомогою гвардійців-берберів. Але був скинутий з престолу і ув'язнений; на шостий день перебування у в'язниці помер (можливо, був отруєний). Його наступник Мухтеді (869-870) правив лише 11 місяців. Не пив вина, уникав веселощів, сам пробував судити деякі справи своїх підданих. Був також убитий п'яними гвардійцями, які вночі увірвалися до його спальні. Навіть загравання з гвардією і щедрі подарунки не гарантували халіфам влади і життя. Завжди могла знайтися група невдоволених гулямів, котра ставила на престол «свого» халіфа, усуваючи його попередника.

Юридичне уся земля халіфату вважалася державною власністю, причому від імені держави нею розпоряджався халіф, а на місцях - його намісники у завойованих районах —

еміри. Центральний апарат держави традиційно складався з трьох відомств. У Дамаському халіфаті головна увага приділялася воєнному і фінансовому відомствам, а третє відомство - громадських робіт - не набуло значного розвитку. Емір командував військами і управляв адміністративним апаратом певної області. В багатьох випадках еміри перетворювалися у спадкових правителів своїх країн. Ситуація дещо нагадувала європейську, де герцоги і графи Франкського королівства, отримавши землі у бенефіцій від короля, намагалися за будь-яку ціну перетворити їх у аллод і звільнитися з-під опіки королівської влади. В середовищі служилих феодалів халіфату йшли аналогічні європейським процеси перетворення умовного володіння у приватну власність. Важливу роль відігравав ріст земельних володінь, що належали мусульманським духовним установам - т. зв. *вакфів*. В теорії, за рахунок доходів з цих земель мали утримуватися мечеті, школи, благочинні установи, лікарні тощо. Тому з цих земель не збиралися податки і не вимагалася військова служба. Значна частина вакфів була номінальною, оскільки службові феодали «дарували» цю землю духовенству, зберігаючи на практиці більшу частину доходів для себе. Економічне зміцнення прошарку феодалів вело до спроб встановлення політичної автономії. В Єгипті, Марокко, Лівії, Ірані, в Середній Азії упродовж IX-X ст. оформилися фактично самостійні емірати зі спадковою владою - держава Ідрисидів (з 788 р.) в Марокко, держава Аглабідів (з 800 р.) в Лівії і т. д. Рід Тулунідів став самостійним в Єгипті, рід Тахіридів - в Ірані тощо. Для відособлення від центру місцеві феодали навчилися використовувати навіть ... народно-визвольні рухи. Так, у Середній Азії населення повставало проти Аббасидів в 751, 776-783, 806-810 рр., причому перемога над повсталими вимагала від халіфа не лише військової сили, але й поступок місцевій знаті. Як результат, - зміцнілі таджикські феодали у 819 р. створили самостійну державу; місцева династія Саманідів до 999 р. правила Середньої Азії.

У боротьбі з сепаратистами халіфи зміцнювали державний апарат, була створена посада візира - помічника халіфа. Цьому візиріві підлягали всі центральні установи, у віданні яких перебували адміністрація провінцій,

збирання податей, податків та мита, формування і постачання війська та державний контроль. Крім того, візир, будучи хранителем халіфської печатки, мав право скріплювати нею свої розпорядження, внаслідок чого вони набували значення і сили указів верховної влади. Посада візира дещо нагадує

посаду *джатті* при єгипетських *фараонах* чи *нубанду* при *патесі-лугалях* Вавилонської держави, її доцільність в системі державного апарату східної деспотії ґрунтується на тих же підставах. Але відновити утрачену єдність було неможливо. На початок IX ст. посада візира опинилася в руках роду Бармекідів, великих іранських феодалів. Зрозуміло, що спадкове закріплення посади візира за впливовим феодальним кланом означало де-факто встановлення контролю над владою халіфа з боку представників цього клану. З іншого боку, місцеві еміри/ які погоджувалися визнавати номінальну династичну владу «спадкоємця пророка» - халіфа, не бажали миритися з активним втручанням у свої справи зі сторони якихось Бармекідів. Сепаратистські тенденції навіть посилювалися. Зрештою це зрозуміли і самі халіфи. За Харун-аль-Рашіда у 802 р. Бармекіди були усунуті від державної служби і винищені, а усе їхнє майно конфісковане на користь держави. Проте процес феодального роздроблення після кончини Харун-аль-Рашіда (786-809) не зупинився, а навіть пришвидчився. На середину X ст. під владою халіфа залишився один лише Ірак, причому і у самому Багдаді реальна влада з рук халіфів перейшла до гвардійських воєна-чальників-гулямів. Історики порівнюють становище халіфів в цей період з становищем своєрідних «пап ісламу» - з духовно-політичних лідерів ісламського світу вони перетворилися на самих лише духовних. Ім'я чергового халіфа обов'язково виголошувалося правдивими під час вечірньої молитви у п'ятницю, його ім'я карбувалося на монетах. Халіфи зберігали також *право інвестири* - тільки після їх формального затвердження нащадок того чи іншого еміра отримував право на місце свого попередника. Інвестира, одержана від халіфа і закріплена у відповідній грамоті або дипломі, робила владу навіть завойовника або загарбника законною, перетворювала його в законного государя, якому повинні були коритися його піддані і повстання проти якого вважалися не лише державним злочином, а й гріхом, що карався у загробному житті. За таку згоду халіф, як правило, отримував від претендента багаті подарунки, що, в свою чергу, забезпечувало халіфам можливість утримувати свій, позбавлений реальної сили двір в пишноті та розкоші.

У 945 р. Багдад був захоплений західноіранським шахін-шахом-шиїтом з роду Буїдів, після чого халіф, остаточно був позбавлений політичної влади, став полоненим шиїтів-Буїдів. Влада халіфа була частково відновлена лише після загарбання Багдада в 1055 р. турками-сельджуками. Провідник туркменських племен огузів Тогрул-бек, який належав до роду Сельджуків, був коронований багдадським халіфом і отримав титул султана. Влада Тогрул-бека поширювалася на Іран, Середню Азію та Афганістан.

Початок епохи хрестових походів означав ще більше звуження влади халіфа. Війна з хрестоносцями вимагала якнайшвидшого створення

потужних регіональних військ. Армії місцевих правителів стали додатковою гарантією невтручання у внутрішні справи еміратів з боку багдадських халіфів. Однак кінець халіфату і смерть останнього халіфа були пов'язані не з європейцями-хрестоносцями, а з т. зв. «жовтим хрестовим походом».

У 1254-1260 рр. визволяти гроб Господній пішли ... монголи. Хоча каган великої монгольської імперії Мунке, дотримуючись законів Чінгісхана, стверджував, що для нього усі релігії рівні, тим не менш саме християнство вважалося в цій імперії головною релігією. По-перше, християнами була більшість підданих імперії, по-друге, християнками були дружини каганів і ханів. Так, дружина великого кагана Мунке та дружина керівника хрестового походу хана Хулагу сповідували несторіанство. Похід, як це було притаманно усім монгольським військовим починанням, був зорганізований зразково. Мусульманські твердині падали одна за одною. В 1258 р. монголи узяли Багдад, халіф Мустансір був убитий. Впав Арабський халіфат - центр військової і релігійної могутності мусульманського Сходу. В Європі хана Хулагу порівнювали з імператором Константином Великим, на честь хана служили месси. Однак, у 1260 р. європейські рицарі-хрестоносці, в першу чергу Орден тамплієрів, виступили проти монголів на боці мусульман! Геополітичні інтереси Ордену виявилися важливішими за релігійні, втручання в палестинські справи третьої сили (якою в даний момент виступили монголи) в плани хрестоносців не входило. Монголи потерпіли поразку під Айн-Джалутою і відійшли. Тим часом після смерті великого кагана Мунке розпочалися династичні чвари, і «жовтий хрестовий похід» на тому закінчився. Ще за півстоліття Палестину залишили останні загони хрестоносців, але теократична держава - халіфат та влада халіфів так і не відновилися.

ТРАДИЦІЙНІ МУСУЛЬМАНСЬКІ ПРАВОВІ СИСТЕМИ

Коран складається з 114 різних за характером та об'ємом розділів - т. зв. сур. Якщо виключити першу з них, невелику молитву, що відіграє в ісламі роль своєрідного «Отче наш», решта 113 згруповані в порядку зменшення об'єму, так що останні з них, найменші, складаються з кількох рядків, а перші представляють собою цілі трактати, розділені на сотні невеликих абзаців-аятів. Така хаотична композиція (за показниками об'єму сур) робить сам твір дещо непослідовним: до одного й того ж релігійного чи правового питання автори (прийнято вважати, що перший запис Корану був здійснений близько 650 р. за третього наступника Мухаммеда - Османа, а його остаточний текст склався аж у VIII ст., тобто за багато років після смерті пророка) повертаються по кілька разів, більш важливі догмати можуть йти за менш важливими тощо. По часу їх виголошення Мухаммедом усі сури поділяють на 90 «меккан-ських» (більш ранніх) та 24 «медінських» (пізніших, так би мовити, «відшліфованіших»); у тексті «мекканські» та «медінські» сури йдуть впереміж. Більша частина Корану - полеміка у формі діалогу між Аллахом та противниками ісламу чи тими, що вагаються. Коран містить релігійно-правові приписи, що визначають «угодний Аллаху» стиль життя і поведінки, деякі правила обрядовості та відправлення культу. Багато

місця приділяє Коран основам мусульманського права.

За деякими підрахунками, в Корані налічується 225 протиріч, причому початок їм був покладений самим Мухаммедом, який посиленнями на змінену волю Аллаха виправдовував суперечні місця у своїх проповідях. Усунення цих протиріч, а також зміни в суспільному житті халіфату вимагали появи коментарів і тлумачень Корану - т. зв. тафсі-ру. Тим самим Коран не був чимось догматично закріпленим, а сама мусульманська доктрина (включаючи важливі положення права) постійно розвивалася і удосконалювалася. Усні перекази (*хадиси*) про життя і діяльність пророка, спогади про розмови з ним та про його висловлювання з тих чи інших питань були ретельно зібрані сучасниками, нащадками та послідовниками Мухаммеда. В IX ст. шість подібних збірників склали Сунну, тобто переказ, що стосувався різноманітних норм права, звичаїв, правил поведінки, еталоном яких виступав пророк.

Як і інші релігії, іслам не закликає до активної перебудови світу. Навпаки, він вчить смиренності і послуху. Раби повинні підкорятися панам, але й пани повинні по-батьківськи ставитися до рабів. Приватна власність недоторканна - з цього приводу вказівки Корану суворі і недвозначні, а закони *шаріату* жорстоко карають злочинців, наприклад, крадіїв - відрубують руки. Усі мусульмани рівні перед Богом, але майнові відмінності, багатство і бідність визнаються природним фактом, встановленим самим Аллахом. Торговельний прибуток оголошується цілком законним, лихварство засуджується: «Аллах дозволив торгівлю і заборонив рист» (2 : 276). Цікава деталь: в сучасних арабських монархіях Аравійського півострова королівські банки надають кредити під нульовий процент (державна виграє на оподаткуванні налагодженого виробництва).

Існують чотири школи ісламського права (мазхаби), створені в рамках ортодоксального суннітського ісламу ще у VIII-IX ст. Вони зберігають свій вплив по сьогодні. Для того, щоб зрозуміти відмінності між ними, слід прийняти до уваги, що для вирішення спірних правових питань ісламське право застосовує такі методи:

- *рай*, тобто індивідуальне тлумачення того чи іншого з авторитетів мусульманського богослов'я. Роль цього методу завжди була обмеженою;
- *іджма*, тобто узгоджена думка багатьох, або й усіх авторитетів на даний час. Цей метод широко визнавався усіма;
- *к'яс (к'яс)*, тобто висновок за аналогією;
- *істіслах (істіхсан)*, тобто визнання можливості зміни деяких хадисів Сунни, якщо їх зміст протирічить визнаному благу.

Система Абу-Ханіфа (помер у 767 р.), т. зв. *ханіфізм*, найбільшу увагу надає методам індивідуального тлумачення -*рая* і вирішення спірних питань шляхом аналогії- *к'яса*, з посиланням на відповідні сури Корана та на Сунну. Саме ханіфізму належить висунення наперед методу *істіслах (істіхсан)*. Ханіфізм багато уваги надає і звичаєвому праву арабського та інших мусульманських народів - *ада-ту*, норми якого гнучко пов'язуються з ісламом. З усіх шкіл мусульманського права ханіфізм є найбільш гнучкою

системою, яка вміло пристосовується до нових віянь та змін у етно-культурному середовищі. Ханіфізм став переважною системою ісламського права в Османській імперії. До його прибічників дотепер належать не менше третини сучасних мусульман-суннітів, що проживають у Туреччині, Афганістані, Єгипті, Пакистані, Індії та деяких інших країнах.

Система Малика (помер у 795 р.), *маликізм*, визнає в якості основ права Коран, Сунну, спирається на ханіфізм та на методику істіхсана. Але з усіх решти методів послідовники цієї системи віддають перевагу т. зв. *іджму*, тобто узгодженню. Маликіти близькі до ханіфітів, але більш суворі і нетерпимі, менше схильні довіряти спекулятивним умовисновкам. Поширення ця система набула у першочергово в країнах Магрибу, і взагалі серед африканських мусульман, наприклад в Судані.

Система Аш-Шафії (помер у 820 р.), *шафіїзм*, визнає в якості основ ісламського права Коран і Сунну, не допускає індивідуальних тлумачень авторитетів богослов'я (метод *роя*) та застосування методу *істіслах*. Система в сфері своїх правових норм значно жорсткіша від ханіфізму і ближча до маликітів з їх нетерпимістю до правових спекуляцій. Поширений шафіїзм в Сирії, частково в Єгипті та східній Африці, Пакистані та Індонезії.

Система Ібн-Ханбала (помер у 855 р.), *ханбалізм*, спирається в основному на хадиси і дуже обмежено використовує методи *роя*, *іджми* та *кияса*. Ця школа відрізняється нетерпимістю та начотництвом, має найменше поширення, в основному у найбільш консервативних країнах ісламу, перш за все в Аравії, а також у сучасному Афганістані.

В цілому ж, на думку С. А. Токарева, школа ханбалітів «просякнута духом крайнього фанатизму, буквального тлумачення релігійних догматів ... близька до неї і школа маликітів ... Дві інші школи, що поширилися в більш культурних областях мусульманського світу, допускали вільніше тлумачення учення. Особливої ворожнечі між представниками цих чотирьох богословських шкіл немає».

Усі чотири мазхаби, хоча й сперечаються між собою з окремих питань права, методики та обрядності, практично мирно співіснують, нерідко в межах однієї держави. Очолюється кожна школа групою високоосвічених (в ісламському розумінні) спеціалістів - законознавців та богословів - муджтахідів. Усім чотирьом школам сунніти надають рівного значення; кожний мусульманин має право змінювати свої симпатії на користь того чи іншого мазхаба, користуватися навчальними посібниками різних шкіл.

Богословські школи включені до зведеної системи мусульманського права - шаріату. Мусульманське право цілісне: воно не поділяється на цивільне, карне, релігійне. Шаріат (тобто «намічений», «приписаний» шлях) опирається на Коран та Сунну, а також на збірники т. зв. *Фікха*, тобто своєрідні зводи та кодекси ісламського законодавства, вироблені названими вище школами, які мають реальний правовий авторитет і силу закону.

Кодекс шаріату підрозділяється на три основні частини - *ібадат* (обов'язки, що стосуються релігійного культу), *муамалят* (чисто юридичні норми) та *укубат* (система покарань).

Шаріат суворо регламентує майже усі сторони побуту, сімейних взаємин тощо. Разом із звичаєвим правом, *адатом*, шаріат створює густу мережу обов'язкових приписів, що практично детермінують поведінку мусульманина на суспільному і побутовому рівні.

Система законодавства ґрунтується на визнанні приватної власності на засоби виробництва. Вона встановлює правила спадкування майна, за якими майно повинно переходити лише до законних спадкоємців (тобто тих, яких такими визнає Коран), особливо підкреслювалося, що «чоловікові виділяється частка, що дорівнює частці двох жінок». Забороняється входити у чужий будинок, коли в ньому немає господарів, але в той самий час дозволяється присвоювати майно з виморочних будинків. Злодії жорстко караються за вчинену ними крадіжку: «Злодію і злодійці відрубуйте руку в покарання за те, що вони вчинили», - говориться в Корані. Менш жорстко переслідується убивство - тут багато речей дозволялося за законами *адата* з його традиційними інститутами кровної помсти. Коран дозволяє правовірним помститися, але у межах еквіваленту: вільного за вільного, жінку за жінку, раба за раба. Він серед іншого забороняє убивати новонароджених дівчаток (звичай, широко поширений в доісламській Аравії). За вбивство чи тілесні пошкодження можна було відкупитися, але розмір викупу був непосильним для простої людини: 100 верблюдів та 12 тис. дирхемів. Убивство немусульманина або жінки тягнуло меншу відповідальність. Коран врегулював також сімейні стосунки, виробив правила шлюбу і розлучення, установив правила опікунства тощо.

Шаріат регулює цивільні правовідносини, порядок вирішення майнових суперечок, стягнень і покарань. Дуже важливо, що при оцінці того чи іншого діяння береться до уваги намір, часто оцінка здійсненого діяння враховує не так сам доконаний факт, як суб'єктивні наміри людини.

Слідкували за виконанням норм шаріату і тлумачили їх мусульманські богослови. Мусульманське духовенство виконувало (а подекуди і до сьогодні виконує) більше світські, ніж суто релігійні функції. *Мулла*, який перебуває при мечеті, - це, власне, вчитель в церковній школі. *Коді* — це суддя, знавець шаріату. *Улем* - учений богослов, викладач у вищій релігійній школі, рада улемів давала свій висновок з питань релігії і права. Специфіка шаріатського процесу полягає у тому, що не існує поділу справ на цивільні та кримінальні, не робиться процесуальної різниці між позивачем і відповідачем. При розгляді справ не було ні прокурора, ні адвоката. Справу починали на прохання потерпілого чи його родичів.

Офіційна процесуальна норма шаріату прирівнює двох жінок до одного чоловіка (зокрема, при наданні свідчень).

Правовірні мають право узяти до чотирьох законних дружин (якщо мають засоби для їх утримання, зокрема кожній дружині має бути збудований окремий будинок) та необмежене число наложниць. Чоловік завжди має право на розлучення і тим самим на поповнення числа дружин. Жінка права на розлучення немає. Подружня зрада дружини чи «аложниці жорстко карається - за нормами *адату* зрадниця піддається каменуванню

(тобто забиванню камінням). Офіційний шаріат також допускає подібну розправу з невірною жінкою, але для цього вимагаються свідчення кількох сторонніх свідків. Однак, Коран фіксує і певні права дружини. При розлученні дружину і навіть рабіню не можна позбавити дитини, якщо вона ще потребує материнського догляду. На практиці, діти до семирічного віку зостаються з матерями, а потім можуть бути узяті батьком, але лише за певних умов. Зберігаються за жінкою права при розподілі майна, спадкуванні, розлученні. Дружина не приносить приданого, хоча калім - норма швидше адату, ніж шаріату. Жінок, в тому числі малолітніх дівчат, родичі часто використовували як товар - продавали, вимінювали, дарували.

Мусульманину забороняється вживати вино. Відповідальність за вживання вина для правовірного складала 40 ударів батоном. У цьому є своє логіка. Іслам приписує правовірному п'ять обов'язкових щоденних молитов, а спілкування з Аллахом нетверезого повинно вважатися блюзнірством.

Треба сказати, що подібно до представників християнського світу, і правовірні мусульмани часто доволі легко пристосовуються до змін в обстановці, формально не порушуючи приписів шаріату. Наприклад, комічно було спостерігати, як в львівських гуртожитках студенти з Сирії чи Лівану буквально через місяць починали пити горілку нарівні з місцевими студентами. Пояснення було більш, ніж просте, але оригінальне: «Пророк заперетіль пій «сок лози», а про водку нічево не гаваріль».

Цікаво відзначити, що у багатовікових зіткненнях з християнством, брахманізмом, буддизмом, маздеїзмом та іншими релігіями іслам майже незмінне виходив переможцем. Він витіснив раніше панівне християнство в Північній Африці, Єгипті, Сирії, Малій Азії. На Кавказі до поширення мусульманства більшість народів сповідували християнство, але були ісламізовані (черкеси, кабардини, аджарці, частина осетинів та абхазів). На Балканах в іслам обернено деякі групи болгар, македонців, боснійців, албанців. Зворотних прикла-

дів масового обернення будь-якого мусульманського народу в християнство історія не знає. Щоправда, з Піренейського півострова мусульмани були вигнані в результаті Реконкісти (XII-XV ст.), але тут витіснення ісламу відбулося шляхом насильного вигнання, а не ідейної перемоги однієї релігії над іншою. Науковці пояснюють цей факт тими міркуваннями, що релігія Мухаммеда була внаслідок своєї простоти і доступності більш зрозуміла народним масам країн, де переважали патріархальні суспільні відносини. Очевидно, що правова система шаріату більш тонко враховувала особливості суспільного і культурного життя цих народів.

Рекомендована література

Беляев Е. А. Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье. - М.: Наука, 1966.

Васильев Л. С. История религий Востока. - М.: Высшая школа, 1988.

Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь. — М.: Т-во Клышников, Комаров и К, 1988.

Історія країн зарубіжного Сходу в середні віки.- К.: Радянська школа, 1959.

История средних веков. В 2-х т.- М.: Высшая школа, 1990-1991.

Краткая Всемирная история. Книга первая.- М.: Наука, 1967.

Токарев С. А. Религия в истории народов мира.- М.: Изд-во политической литературы, 1986.

Тема 23

ВІЗАНТІЯ

СХІДНА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ ТА ВІЗАНТІЯ ЗА КОНСТАНТИНА ВЕЛИКОГО ТА ЮСТИНІАНА

Візантія (Східна Римська імперія) оформилася як самостійна держава в 395 р. в результаті поділу Римської імперії на Західну та Східну. Ще імператор Константин I в 324-330 рр. збудував нову столицю імперії - Другий, або Новий Рим - на місці Візантія, давньої мегарської колонії на Босфорі. На її будівництво були витрачені колосальні суми: шістдесят тисяч фунтів (римський фунт = 327,5 г) золота витратили лише на спорудження міських стін, критих колонад та акведуків (водопроводів). У місті Константина були збудовані і храми старим богам, і церкви християнському богу. Щоб надати блиску новій столиці, пограбували стару: з Риму вивезли величезну кількість статуй. Частина римської знаті переселилася до нової столиці. Офіційна назва міста не прижилася.

На честь свого засновника воно було назване Константинополем. Нова столиця відразу стала військово-стратегічним та торговельним центром імперії. За показником розвитку ремесла і торгівлі, рівнем духовної культури тощо Новий Рим ще в межах єдиної держави швидко випередив стару столицю.

До складу Візантії увійшли Балканський півострів, Мала Азія, Сирія, Палестина, Єгипет, Кіренаїка, частини Месопотамії та Вірменії, Кіпр, Крит, Родос та ін. острови Егейського моря, Південний берег Криму, деякі області Аравії, а з V ст. - Іллірик та Далмація. На землях імперії проживали племена і народи різного етнічного походження, різного рівня культурного розвитку, релігійних переконань: греки, фракійці, іллірійці, вірмени, грузини, сирійці, євреї, германці (готи та ін.) тощо. Панівне становище серед народів імперії належало грекам, романізація мала поверхневий характер. Проте офіційно імперія іменувалася Ромейською, а її жителі називали себе римлянами - ромеями.

Після падіння Західної Римської імперії Візантія виступила в якості законної спадкоємиці Риму й претендувала на панівне становище в усьому християнському світі. Ідея всесвітньої монархії з центром у Константинополі не заперечувалася й у варварських королівствах Заходу - принаймні, до створення імперії Карла Великого. Варварські королі номінальне визнавали претензії на світову владу візантійського імператора. В самій же Ромейській імперії остаточно утвердилася доктрина божественного походження влади візантійського імператора, повелителя усіх християнських народів. Імператор (грецькою «василевс») зосередив в своїх руках усю законодавчу та виконавчу

владу. Щоправда, ця влада теоретично була обмежена такими установами як *сенат (синкліт)*, державна рада (*консисторій*) та *діми*. Діми (від грецького слова «демос» - народ) були організаціями вільних громадян візантійських міст, що виконували господарські, політичні й військові функції. Важливу роль в житті держави відігравала церква.

Система державного управління Візантії була логічним продовженням традицій доміну, започаткованого Діоклетіаном у 284 р. Центральне управління зосереджувалося в імператорському палаці і поділялося на ряд відомств, які очолювали призначені імператором чиновники. Управління провінціями теж було суворо централізованим і підпорядковувалося центральній владі. Складна ієрархія бюрократичного апарату регулювалася чітким табелем про ранги.

Від пізньої Римської імперії були також успадковані системи обкладення податками та організації армії. Уже в IV-VI ст. починає практикуватися заміна військової служби імущих громадян (землевласників) сплатою грошових внесків. До армій Візантії, подібно до Західної Римської імперії, приймалися на службу найманці - варвари, але більшість збройних сил і особливо військового флоту становили вихідці з місцевого вільного населення.

Християнська церква вже в IV ст. стає союзницею і опорою імператорської влади. Константинопольський патріарх постійно сперечається з римським папою за верховенство в християнському світі. Історично склалося так, що римські папи претендували не лише на духовну, але й світську владу над усіма без винятку християнами (концепція двох мечів, див. Лекцію 6), а візантійські патріархи перебували у великій залежності від імператорської влади і на самотійну роль у світському житті не претендували.

Деякі історики пояснюють відмінності в різному політичному устрої Заходу і Сходу (передусім Росії) Європи різницею історичної ролі церков західного і східного обряду. Суперництво папи з королями та імператорами, а також протестантизм нібито породили західну демократію, а православ'я об'єктивно стало союзником самодержавної монархії і тоталітаризму.

Церква у Візантії отримала ряд привілеїв: духовенство було звільнене від оподаткування (за винятком поземельного) та повинностей, єпископи та інші вищі ієрархи мали право суду над кліриками.

Значного поширення у багатонаціональній Візантії набули чисельні єресі, зокрема *аріанство*, *несторіанство*, *монофіситство*. За релігійною оболонкою приховувалися класові інтереси народних низів. Як правило, усі єресі виступали за більш «простий» спосіб життя, який нібито і вели перші апостоли, осуджували панівну церкву за розкіш та накопичення багатств. Держава надавала патріархам підтримку у боротьбі з єресями, на голови єретиків спадали державні репресії. Тим самим союз держави і офіційної церкви зміцнювався, остання відчувала настійну потребу в сильній імператорській владі.

Найвищого розквіту Візантійська імперія досягла за правління

імператора Юстиніана I (527—565), перетворившись на могутню середземноморську державу. В цей час відбувається внутрішня стабілізація Візантійської держави, здійснюються великомасштабні завоювання. Майбутній імператор народився в сім'ї бідного іллірійського селянина. Його дядько Юстин I (518-527) був зведений на престол солдатами і згодом зробив племінника своїм співправителем. Юстиніан I володів не лише необхідною для імператора волею та енергією, але й непогано розбирався в інтересах та потребах народних низів, був доступний для спілкування для людей будь-якого рангу.

Внутрішня політика Юстиніана спрямувалася на посилення централізації держави та зміцнення економіки імперії. За Юстиніана і були знищені останні залишки республіканських установ і накладені суворі обмеження на права великих земельних власників. Великим успіхом стало викрадення в Китаї секретів виробництва шовку і відкриття в Сирії та Фінікії власного виробництва цього надзвичайно цінного в Європі продукту. Розвиток ремесла і торгівлі дозволив витратити великі суми на будівництво доріг, акведуків та оборонних споруд в прикордонних районах.

Юстиніан проводив політику підтримки середніх верств землевласників та обмеження влади можновладців, насамперед давньої сенаторської аристократії.

За Юстиніана була здійснена найбільш масштабна кодифікація римського права. В 528 р. н. е. він утворив комісію з 10 чол. на чолі з магістратом Трибоніаном та константинопольським професором права Теофілем з метою систематизації імператорських конституцій. 16 квітня 529 р. кодекс Юстиніана вступив у силу, і всі конституції, що не потрапили до нього, втратили свою силу. Але робота кодифікаційної комісії тривала і далі. В новій редакції *Кодекс Юстиніана* був прийнятий в 534 р. Ця кодифікація складається з 12 книг, кожна з яких поділена на титули з власним заголовком. Книга 1 містить конституції з церковного права, з 2 по 8 — з цивільного права, 9 - кримінального права, 10-12-положення по державному управлінню. Одночасно з роботою по кодифікації імператорських конституцій проводилася робота з кодифікації творів юристів (комісія в складі 17 чол. під керівництвом того ж Трибоніана діяла з 530 р.). Вказаній комісії надавалося право змінювати та редагувати тексти оригінальних творів, давати власні доповнення і коментарі, і навіть виключати застарілі положення. Так, наприклад, комісія «відредагувала» процедуру усиновлення (надзвичайно поширений інститут римського права) в тому ключі, що первісна роль народних зборів в затвердженні усиновлення була витіснена імператорським рескриптом. Через три роки робота з кодифікації творів класиків юриспруденції була завершена і опублікована - це т. зв. Дігести (або Пандекти - від грец. всеохоплюючий) Юстиніана. Дігести становлять собою збірник уривків з 2000 творів 39 найбільш відомих римських юристів. Вони поділяються на 50 книг, книги - на титули (крім 30-32 книг, які титулів не мають). Титули поділені на фрагменти, об'ємні фрагменти - на параграфи.

Дігести об'єднують витяги з 275 творів 38 класичних римських юристів.

1-ша книга присвячена загальним питанням права, 2 - 46-та - приватному праву, 47 - 48-а - кримінальному праву, 49-та - апеляціям, фіскальному праву і військовим справам, 50-та-адміністративному праву, юридичним дефініціям і правилам. Кожна книга поділяється на титули - усього 432, титули - на фрагменти; поділ великих фрагментів на параграфи був здійснений у середні віки.

Цитування Дігестів здійснюється наступним чином: ім'я юриста (часом не приводиться), D, та 1-3 цифри. Наприклад, Пау., D, 41, 1, 26, 1 - Павел, 41-а кн. Дігест, 1-й титул, 26-й фрагмент, 1 -й параграф (в даному конкретному випадку мова йде про пересажене дерево - поки не прив'ється, належить попередньому господарю, надалі - новому). Найбільша кількість фрагментів використана з творів Ульпіана (2.462) та Павла (2.083). Одночасно була здійснена обробка (і переробка) Інституцій Гая (друга пол. II ст. н. е.) - найпоширенішого посібника по вивченню римського права, який з часу свого оприлюднення встиг на VI ст. н. е. суттєво застаріти. 30 грудня 533 р. цей відредагований твір був опублікований, але уже під назвою Інституції Юстиніана (4 книги, 98 титулів).

Нарешті в 535-542 рр. були укладені т. зв. Новели Юстиніана, загальним числом 158, головним чином із сімейного і спадкового права. Вони були написані грецькою мовою, що також не було випадковим. Класичне римське право занепадало разом з самим Римом і Західною Римською імперією, Візантія переймала пальму першості.

Якщо оцінювати в цілому проведену законодавцями роботу, то слід звернути увагу на такі моменти:

- центральною ідеєю нового законодавства стає ідея необмеженої влади імператора - самодержця;

- оформлюється і зміцнюється союз імператорської влади з церквою, якій відводиться роль привілейованої опори державного апарату;

- заохочуються переміни в суспільному житті (особливо в «Кодексі» та «Новеллах»): надання рабам *пекулію*, відпуск рабів на волю. Отримав чітке юридичне оформлення інститут *колони*.

Обґрунтування, регламентування і захист права приватної власності обумовили життєву силу основних положень «Зводу цивільного права Юстиніана», які зберегли своє

значення протягом середньовіччя, а згодом були використані у буржуазному суспільстві.

Потреби державного будівництва вимагали збільшення податків. Це викликало народне повстання 11 січня 532 р., відоме як «Ніка» (вигук «перемагай!», з яким повстанці нападали на імператорські війська). Повстання було жорстко придушене полководцями Велісарієм та Мундом, під час різанини загинуло 30 тис. чоловік. Розгром цього повстання ознаменувався поворотом у внутрішній політиці імператора: Юстиніан перестав рахуватися з народними масами, намагаючись спертися на аристократію.

У галузі зовнішньої політики Юстиніан виношував ідею відновлення

величі Римської імперії періоду найбільшого розквіту. На заваді стояли варварські держави, що виникли на її руїнах. У 534 р. під ударами візантійських військ впало королівство вандалів у Північній Африці. Однак армія була розчарована тим, що її не забезпечили земельними ділянками за рахунок переможених, і у 536 р. тут розпочалося повстання під проводом візантійського солдата Стот-за, до якого приєдналися місцеві берберійські племена та раби-втікачі. В 535 р. візантійські війська напали на королівство остготів в Італії. Вони захопили Сицилію і вторгли-ся до Південної Італії. Полководець Юстиніана Велісарій у 536 р. оволодів Римом. Але й тут завойовники зіткнулися з широким народним рухом, який очолив остготський король Тотіла (541-552). В 546 р. повстанці відвоювали Рим, а згодом - більшу частину Італії, Сицилію, Сардинію, Корсіку. Лише в 555 р. після прибуття нових підкріплень під командуванням Нарсеса Італія була повністю завойована візантійцями. Імператор Юстиніан в 554 р. видав т. зв. «прагматичну санкцію», яка реставрувала в Італії рабовласницькі відносини, колони та раби, які отримали свободу з рук Тотіли, знову передавалися своїм панам. Одночасно з завоюванням Італії Юстиніан розпочав війну з вестготами в Іспанії, йому вдалося захопити ряд опорних пунктів в південно-східній частині Піренейського півострова. Усі ці завоювання виявилися неміцними і після смерті Юстиніана були швидко втрачені для Візантійської імперії.

Після того, як Візантія була втягнута у війну з остготами, іранський шах Хосров I Аношарван у 540 р. напав на Сирію. Кривава війна затягнулася до 562 р. Іран завоював Грузію та Сванетію, Візантія зобов'язалася платити Ірану щорічну данину.

У середині VI ст. північні рубежі імперії опинилися під тиском слов'ян - склавів. Попередні вторгнення варварів, як правило, носили грабіжницький характер: захопивши здобич у візантійських провінціях, варвари поспішали утекти від каральних експедицій імператорської армії. *Слов'яни, навпаки, приишли на Балкани з тим, щоб тут осісти*, тим самим витіснивши або асимілювавши місцеве населення. Вони легко доходили до передмість Константинополя. За Юстиніана Візантія ціною великих втрат ще відбивала цей натиск, але з другої пол. VI ст. внутрішні чвари в імперії та її загальне ослаблення відкрили словенам та іншим варварам шлях для вторгнення в межі Візантії та до заселення на відвоєнованих землях.

У 602 р. вибухнуло повстання в армії, яка стояла на Дунаї. Імператором був проголошений простий центуріон (сотник) Фока, який проводив жорстокий терор проти представників землевласницької аристократії. В країні розпочалася громадянська війна, в 610 р. Фока загинув, а на престол зійшов представник феодалізованої провінційної знаті Іраклій (610-641). Громадянською війною в повній мірі скористалися завойовники-слов'яни, які саме в цей час осіли на Балканах. У 80-х роках VII ст. тут виникло слов'янське *Болгарське царство*. Тим самим в особі слов'ян Візантія отримала одного із найзапекліших ворогів своєї державності.

На Сході імператору Іраклію довелося зіткнутися з новими ворогами -

арабами. З 636 по 642 р. араби відвоювали у Візантії її найбагатші провінції: Сирію (636), Палестину (638), Верхню Месопотамію, Єгипет (646). Наприкінці VII ст. вони ж захопили Північну Африку. Після цих невдач територія імперії скоротилася до *третьої* від того, що мав у своєму володінні Юстиніан.

РОЗВИТОК ФЕОДАЛЬНИХ ВІДНОСИН У ВІЗАНТІЇ. БОРОТЬБА З ЗОВНІШНІМИ ВОРОГАМИ

Невдачі зовнішньої політики разом з громадянською війною зумовили проведення корінних реформ у внутрішньому устрої держави. Різко скоротилося крупне землеволодіння рабовласницького типу. Великого значення набули вільні сільські общини. Землеробство перебудовувалося *на феодальній основі*: на зміну праці рабів приходила праця різних категорій залежного населення. Корінним чином змінюється *адміністративний устрій*. Старі діоцези та провінції замінюються новими військово-адміністративними округами - *фемами*. З розселених в кордонах імперії слов'ян, вірменів, сирійців, а також вільних візантійських селян створюється у VIII ст. новий особливий військовий прошарок - т. зв. *стратіотів*. За несення військової служби страгіоти отримували від уряду в спадкове володіння земельні наділи. Таке землеволодіння було привілейованим: воно звільнялося від усіх податків, крім поземельного (подібно до церковного землеволодіння). Сформувалася ціла структура воїнських володінь, яка гарантувала наступність передачі військової професії з покоління у покоління. Візантійська армія комплектувалася в цей час майже виключно з місцевих жителів, а не найманців. На чолі фем стояли командири фемного війська - *стратиги*, у чийх руках зосереджувалося не лише військове управління, але й цивільна адміністрація. Такий устрій означав відступ від начал суворой централізації, притаманних Візантії в перші століття її існування. І разом з тим сила центральної влади в країні навіть у цей час була набагато відчутнішою, ніж у варварських королівствах Європи.

У 726 р. був виданий збірник офіційних законодавчих актів Еклога. Він, зокрема, закріпив зміни в процесуальному праві: проголошувався принцип рівності усіх громадян перед судом, звільнення сторін тяжби від сплати судових мит тощо. Були також скорочені законні приводи для розлучення. В переліку покарань за карні злочини домінували жорсткі заходи: відрізання носа і язика, осліплення, відрубання кінцівок. За кровозмішання, навмисний підпал, отруєння, розбій передбачалася смертна кара. В ряді випадків допускалася заміна членушкодження високими грошовими штрафами.

Перемогу на селі нових феодальних відносин зафіксував кодифікований у VIII ст. «*Землеробський закон*». Подібно до варварських правд, цей закон став записом норм звичаєвого права. Верховним власником землі проголошувалася вільна сусідська община. Орні землі, сади, виноградники перебувають у приватному володінні общинників. Луги, вигони, ліси тощо-у спільному користуванні. Община в цілому платить податки державі. Поряд з основною категорією вільних общинників - *георгів* - з'являються неімущі

бідняки - *анори*, які здають свої землі в оренду іншим общинникам або взагалі покидають їх. На селі зустрічаються і наймити - *містії* (головним чином пастухи) та раби. «Землеробський закон» не дозволяв продавати землю не членам общини; її можна було здавати в оренду або обмінювати лише односельчанам.

Тим самим можна говорити, що у VII-VIII ст. у Візантії розпочинається процес феодалізації, який в основному завершується в XI ст.

Така перебудова суспільного ладу дозволила відтворити боєздатне військо. Візантія не лише зуміла відбити у 718 р. натиск величезної армії арабського халіфа, але й у 740 р. завдати арабам відчутного удару. За Константина V (741- 775) візантійці самі вторгаються у володіння Халіфату в Сирії, доходять до берегів Євфрату та кордонів Вірменії. Успішні бойові дії в цей час веде візантійська армія і проти північного ворога - Першого Болгарського царства. Цей імператор почав конфіскацію церковних багатств та секуляризацію монастирських земель, які роздавав військово-служилій знаті у вигляді пожалувань. Примирення імператорської влади з церквою наступило аж у середині IX ст. і було зумовлене появою спільного ворога - єресі павликіан. Павликіани не лише вимагали спрощення богослужіння, знищення церковної ієрархії та шанування ікон, ліквідації монастирів, але й виступили проти центральної влади (повстання Фоми Слов'янина 820-823 рр.), і навіть створили в Малій Азії свою республіку, яка проіснувала до 872 р.

Прискорення майнового розшарування на селі призвело до розорення частини селянства, перетворення його на залежних, т. зв. *париків*. Інколи в залежність від крупних землевласників потрапляли цілі села. *Дінати* (так називали можновладців - багатіїв, від «діна» - сила) нерідко самовільно захоплювали общинні землі і силою примушували вільних общинників перетворюватися на париків. Збіднілі селяни не могли платити державні податки, цим зменшувалася чисельність стратіотського ополчення, що занепокоювало імператорську владу. Імператори *Македонської династії* (867-1056) видали ряд законів (новел) про землю. У 872 р. була створена ще одна юридична пам'ятка Прохірон. Звід законів був викладений простою мовою для розуміння широкими народними верствами. Між 884 і 886 рр. Василем I було видано посібник по застосуванню діючих правових норм - Епанагога. В ньому, зокрема, регулювалися взаємовідносини православної церкви з державою. За імператора Лева VI (886-912) на зміну Дігестам Юстиніана вводилися т. зв. «Базилики», що склалися з 8 томів у 60 книгах. Після імператорів македонської династії візантійське право зазнало відносно невеликих змін, переважно не принципового характеру. На поч. 20-х років X ст. було відновлено право общинників на першочергову купівлю земель своїх односельчан. Далі таке ж право отримали общини і на купівлю дінатських земель. Продані ж за останні 30 років селянські наділи підлягали поверненню колишнім власникам - селянам. Цю ж лінію продовжив імператор Василь II, який у 996 р. оголосив дінатами тих розбагатілих общинників, які користуючись правом першочергової купівлі, зосереджували

в своїх руках землі розорених сусідів; віднині общини мали право вимагати повернення своїх земель, незалежно від того, коли ці землі були утрачені.

Така турбота влади щодо збіднілих общинників пояснювалася військовими потребами: з селянської ділянки певної цінності виставлявся воїн-вершник, меншої цінності — військовий моряк або піхотинець. Якщо ж ділянка дробилася (наприклад, в результаті успадкування), військовослужбовця виставляли «у складчину». Але зміни у військовій справі потягнули за собою і соціальну перебудову суспільства. У війську зросла роль важкоозброєної кінноти. Разом з підвищенням вартості спорядження вершника, зростали і розміри (та вартість) ділянки, від якої виставлявся вершник-стратіот. Власник такої ділянки по суті ставав дрібним вотчинником, чиє становище в загальній селянській масі суттєво вирізнялося. Втрата колишнього значення на полі бою піхоти, на вербованій з бідніших вільних селян, вела до того, що ця категорія населення втрачала підтримку держави і швидко почала закабалятися.

Для того, щоб поставити собі на службу церкву і монастирі, а також високопоставлених сановників, імператори в X-XI ст. починають практикувати роздачу т. зв. *солемнійв* -права залишати собі частину чи навіть усі державні податки з сіл чи округів. У XI ст. з'явився особливий вид солемнія - т. зв. *пронія*, яка крім права пожиттєвого збору податків на свою користь з певної території включала в себе і право управляти цією територією.

Тим самим у Візантії наприкінці XI - на поч. XII ст. (тобто дещо пізніше, ніж у Західній Європі) завершується оформлення основ феодальних відносин та становлення основних класів феодального суспільства.

Водночас проходить подальше удосконалення державного апарату. Кількість відомств досягнула шістдесяти. Найважливішим з них було податкове. Велику роль відігравало відомство державної пошти та зовнішніх зносин, яке славилось мистецтвом дипломатії та розвідки. Кожній посадовій особі присвоювався відповідний титул. *Ієрархія титулів була узаконена табелем про ранги*. Імператорський синкліт (сенат, в якому переважали вищі чиновники) був повністю підпорядкований главі імперії. Церква була міцно підпорядкована державній владі, патріарх повністю залежав від імператора. Єпископи особистих володінь не мали. Прибутки церкви визначалися в основному милістю імператора. Лише наприкінці X ст. добровільні піднесення населення були узаконені як особливий церковний податок (канонікон), що сплачувався подвійно грошима і натурою.

У 1054 р. відбувся офіційний розкол церков на православну (східний обряд) та римо-католицьку (західний обряд).

Македонській династії доводилося вести безперервні війни з арабами та слов'янами. В середині X ст. міжнародне становище Візантії дещо покращилося, що пояснювалося ослабленням Болгарії та розпадом Багдадського халіфату. У арабів було відвойовано частину Месопотамії та Малої Азії, Крит та Кіпр. У 1018р. була завойована Болгарія, і знову під владою Візантії опинився весь Балканський півострів по Дунай включно. Але

з 30-х років XI ст. кордони імперії стали скорочуватися: Візантія зіткнулася з новим могутнім ворогом -турками-сельджуками.

Київська Русь теж здійснила ряд походів проти Візантії: у 860 р. (закінчився мирною угодою), у 907 р. (вигідний для Русі торговельний договір 911 р.), у 941 р. (флот Ігоря, спалений «грецьким вогнем» - речовиною на зразок сучасного напалму, секрет виробництва якої утрачений), у 969-971 рр. (кілька походів Святослава, які загалом не принесли успіху) та у 1043 р. (останній, вкрай невдалий для Русі похід). У 1047 р. руський загін вже допомагав Константину IX Мономаху придушити заколот знаті. Тим самим торговельні, дипломатичні та культурні зв'язки Візантії з Київською Руссю були встановлені за правління Македонської династії візантійських імператорів, головними представниками якої були Василій I Македонянин (867-886), Константин VII Багрянородний (913-959) Іоанн I Цимісхій (969-976), Василій II Болгаробійця (976-1025).

БОРОТЬБА З ХРЕСТОНОСЦЯМИ. ЛАТИНСЬКА ІМПЕРІЯ

У 1071 р. турки-сельджуки розгромили візантійську армію при Манцикерті (у Вірменії). Імператор Роман IV Діоген потрапив до полону. Турки оволоділи майже усією Малою Азією та Вірменією. Того ж року упав останній опорний пункт Візантії в Італії- місто Барі в Апулії. В 1081 р. на престол зійшов засновник *нової династії* *Алексій I Комнін*. Тривала десятирічна смута сприяла зміцненню становища феодалів і тим самим розвитку у Візантії феодалізму. Феодали все частіше отримували «екскусію» - повне чи часткове звільнення від податків (феодал починав їх збирати на свою користь) та вилучення цих земель з-під контролю імператорського фіску. Нерідко держава надавала феодалові право на збір судових мит - тим самим в його руки передавалося судочинство, за винятком лише найтяжчих злочинів. Складається імунітет феодалного помістя, схожий із західноєвропейським. Починаючи з XI ст. у про-нію надаються вже не тільки державні землі з париками казни, а й землі з вільними селянами. Подібно до Західної Європи, починається боротьба феодалів за перетворення пронії у спадкове володіння (пригадайте, як у Західній Європі феодали домагалися перетворення бенефіціїв в аплоди). Збільшення доходів феодалів, отримуваних від пронії, дозволяло їм облаштовуватися приватними арміями, які налічували подекуди тисячі воїнів. Це вимушувало імператорів усе більше рахуватися зі своїми «слугами».

Боротися зі свавіллям великих феодалів спробував було імператор Андронік I Комнін (1183-1185). Він шукав опори у дрібних землевласників та купецтва. Андронік відмінив т. зв. берегове право, звичай, що дозволяв грабувати торговельні кораблі, які терпіли лихо. Імператор установив точні розміри податків і упорядкував їх збір. Доходи чиновників, які суттєво постраждали від цього заходу, він компенсував підвищенням жалування. Був заборонений продаж посад. Майно невдоволеної знаті конфісковувалося. Дещо покращилося становище селянства. Недоторканою залишалася громіздка система державного управління. Змова проти Андроніка завершилася приходом до влади Ісаака II Ангела (1185-1195) - великого

феодала. Рештки вільних земель були роздані у пронії. Різко зріс податковий тиск. Серед апарату великого поширення набуло хабарництво. Безтурботна поведінка імператорського двору давалася взнаки на боєздатності армії. Усе більшу небезпеку для центральної влади почали становити *єресі павліїан та богомилів*. Якщо за династичного правління Комнінів Візантія перебувала у розквіті, то за династії Ангелів остаточно втратила свою могутність.

Криза влади вела до невдач на зовнішній арені. На півдні на імперію нападали турки-сельджуки, які утворили в 70-х роках XI ст. в Малій Азії т. зв. Румський (або Іконійський) султанат, на півночі - угорці (у 1184 захопили Далмацію) та Друге Болгарське царство (визнане Візантією у 1187 р.). Але справжнім «могильником» Візантії стали хрестоносці.

Ідею хрестових походів висунув у листопаді 1095 р. римський папа Урбан II. На церковному соборі в Клермоні (Франція) він обіцяв повне прощення гріхів учасникам походу, а загиблим - рай. Європа на той час відчувала значне перенаселення - як неіміщого населення, так і дворян. Оскільки маєток і титул дворянина успадковував його старший (майорат) або молодший (мінорат) син, решта синів залишалася без землі і була змушена йти у монастирі, найматися на службу до знаті або й просто займатися розбоєм на великій дорозі. Обіцянки багатой здобичі в «землі обітованій» зрушили з місця багатотисячні армії селян і дрібних дворян.

Уже учасники першого хрестового походу 1096 р. (селянського), досягнувши території Візантії, вели себе там надто розгнужано, так що імператор Алексій Комнін поспішив переправити цих хрестоносців у Малу Азію. Там їх і знищили турки-сельджуки. Учасники першого хрестового походу феодалів у 1096-1097 рр. збиралися в Константинополі і поводили себе надзвичайно зухвало: глумилися над візантійськими звичаями і церквою, грабували місцевих жителів. Лестощами і підкупом Алексій I добився від більшості сеньйорів та рицарів васальної присяги, вони обіцяли повернути Візантії її землі, які будуть відвойовані у турків. Однак свої обіцянки зазвичай не дотримали. На поч. XII ст. на Сході утворилися чотири держави хрестоносців: Королівство Єрусалимське, графство Тріполі (на північ від Єрусалимського королівства), князівство Антіохійське та графство Едеське. Першим серед сеньйорів вважався король Єрусалимський, решта були його васалами.

На середину XII ст. почала зростати напруженість у відносинах Візантії з європейськими державами (її штучно роздмухували римські папи), а отже і з хрестоносцями. В 1185 р. сицилійський король Вільгельм II відторг від Візантії Іонійські острови. В 1191 р. англійський король Річард I оволодів Кіпром, поступившись ним згодом колишньому єрусалимському королю Гі де Лузіньяну. Під час третього хрестового походу (1189-1192) його керівник німецький імператор Фрідріх I Барбаросса вступив у спілку з найлютішим ворогом Візантії на сході - Румським султанатом. У відповідь Візантія уклала союз з Салах-ад-Діном - провідником арабів (власне курдом), який ворогував з Румським султанатом. Четвертий хрестовий похід (1202-1204), розпочатий на заклик папи Іннокентія III, первісно задумувався як військова експедиція

до Єгипту, але закінчився захопленням Константинополя і розгромом Візантійської імперії. Як привід було використано звернення за допомогою до німецького імператора з боку царевича Алексія, сина скинутого ще в 1195 р. візантійського імператора Ісаака II Ангела. Царевич обіцяв папі, що у разі успіху грецька церква буде підпорядкована «апостольському престолу». Оточивши Константинополь влітку 1203 р., хрестоносці добилися відновлення на престолі Ісаака II. Але коли той не зміг виплатити їм усю суму, обіцяну за допомогу, 13 квітня 1204р. взяли місто штурмом і піддали його жорстокому розгрому. Були знищені тисячі пам'яток культури, особливо язичницького періоду, розграбовано храм святої Софії, переплавлено на метал унікальні скульптури.

Візантія впала, на її місці утворилася Латинська імперія (1204-1261). Однак, хрестоносцям не вдалося підпорядкувати собі усі візантійські території: на північному заході Малої Азії утворилася Нікейська імперія, в Південному Причорномор'ї - Трапезундська імперія, на заході Балкан - Епірська держава. Латинська імперія з центром у Константинополі входила до складу т. зв. Латинської Романії. Остання включала в себе держави «франків» на Балканах; володіння Венеціанської республіки, колонії і факторії ге-нуезців; території, що належали рицарському ордену госпітальєрів: Родос та о-ви Додеканеса.

Хрестоносці обрали імператором Латинської імперії одного з своїх вождів, графа Фландрії і Ено Балдуїна I. По формі ніби відновлювалася Візантійська імперія, по суті ж встановлювалася розгалужена феодальна ієрархія французького чи німецького зразка. В імператорський домен входила частина Константонополя (другою володіли венеціанці) та завойована пізніше Фракія і південний захід Малої Азії. Правителі інших держав Латинської імперії вважалися васалами імператора, але їхня залежність була номінальною. На Балканах були засновані Фессалонікське королівство (1204-1224), Афінська сеньйорія, далі герцогство (1205-1456), Мореїнське (або Ахейське) князівство (1205-1432). Уже в 1205 р. війська цієї імперії були розбиті болгарським царем Калояном при Адріанополі. Часткова стабілізація Латинської імперії за Генріха I (1205-1216) була недовгою - хресто-носне поповнення з Європи не прибувало в достатній кількості, а створити свою налагоджену систему управління вороже настроєним місцевим населенням ніяк не вдавалося.

У 1259 р. в битві при Пелагонії війська Нікейської імперії розбили об'єднану армію двох найсильніших государів Латинської імперії: правителя Епіру та мореїнського князя. В 1261 р. загони нікейського імператора Михайла VIII Палеолога зайняли Константинополь. Латинська імперія припинила своє існування. Однак, відроджена Візантія була лише блідою тінню колишньої світової імперії.

ЗАНЕПАД ВІЗАНТІЇ. ЗАВОЮВАННЯ КОНСТАНТИНОПОЛЯ ТУРКАМИ-СЕЛЬДЖУКАМИ

Виробництво ремісничої продукції у візантійських містах було підірвано конкуренцією з Європою, звідки надходили дешевші і якісніші тканини і

сукна. Венеціанські та генуезькі купці за підтримки своїх урядів домоглися у Візантії чисельних привілеїв, що призвело до занепаду місцевої торгівлі. Широка роздача земель в пронії, розширення податкових імунітетів, що надавалися феодалам, та торгових привілеїв італійським купцям різко скоротили надходження до державної казни. Величезних ресурсів вимагали затрати на армію і флот та на потреби дипломатії.

Государі з дому Палеологів не мали грошей і безсилі були поповнити податками свою казну. Історик XIV ст. Нікіфор Григора, який був присутній на весільних святах Іоана V, писав: «У ті часи палац дійшов до такої бідності, що в ньому не було жодної чаші, жодного бокала з золота або срібла, деякі з них були з олова, а всі інші з глини ... Я вже не кажу, що царські вінці і одяг на тому святі мали, здебільше, лише вигляд золота і дорогоцінного каміння. В дійсності вони були з шкіри і лише позолочені, як роблять іноді шкіряники, почасти з скла, що світиться різними кольорами; подекуди лише зрідка було дорогоцінне каміння, яке мало справжню красу і блиск перлин, що впадає в око. До такої міри занепали, зовсім погасли і згинули стародавній добробут і блиск римської держави, що тепер мені соромно розповісти вам про це».

У 1306-1307 рр. каталонські найманці, покликані захистити Візантію від турецької навали, збунтувалися, розграбували Фракію, Фессалію та Південну Македонію. В 1320-1328 рр. у Візантії спалахнула міжусобна війна між імператором Андроніком II та його внуком Андроніком III, який намагався захопити владу. Перемога останнього обернулася ще більшим посиленням феодалної знаті і, відповідно, ослабленням центральної влади. З 1341 по 1355 рр. Візантія знову пережила громадянську війну і повстання проти імператорської влади т. зв. *зелотів* (дослівно - ревнителів) у Константинополі, Адріанополі та Фессалоніках, другому за значенням місті імперії. На чолі зелотів стояла міська торговельна верхівка та чиновна адміністрація, рушійною силою повстання були міські плебейські маси. Зелоти, узявши в свої руки владу в цих містах та прилеглих областях, навіть провели деякі часткові реформи: конфіскували землі знаті та монастирів, перерозподілили майно, обмежили лихварство. Форма державного правління залишалася незмінною. Після придушення повстання зелотів країна була розорена, представники двох династій - *Кантакушини* та *Пачеогюги* - ділили її на уділи, які належали тим чи іншим представникам імператорської фамілії. В 1348-1352 рр. Візантія програла війну генуезцям. Чорноморська торгівля і навіть постачання Константинополя хлібом зосередилися в руках італійців.

Користуючись ослабленням Візантії, найбільший з турецьких еміратів - Османський - в 1352 р. захопив фортецю Цімпе на півострові Галліполі, на європейському березі Дарданелл. Шлях на Балкани був відкритий. У 1362 р. Мурад I, який прийняв титул султана, завоював Адріанополь (на Балканах) і переніс туди столицю Османської імперії. Візантія була змушена *визнати васальну залежність від османів*, платити їм данину і навіть брати участь в османських завоювальних походах. Антиосманський хрестовий похід, очолений угорським королем Сигізмундом, завершився страшною поразкою хрестоносців у битві при Нікополі на Дунаї в 1396 р. Неминуче падіння

Константинополя було на якийсь час відкладене поразкою османів від військ Тімура (Тамерлана) в битві при Анкарі 1402 р. У 1422 р. османи знову осадили Константинополь, а в 1430 р. узяли Фессалоніку. Для порятунку візантійський уряд вимушено пішов на укладення унії між католицькою та православною церквами. Вона була підписана у Флоренції в 1439 р. на основі визнання православною церквою папського примату та католицької догматики. Після флорентійської унії папа організував новий хрестовий похід проти турків. Але й ця акція після перших успіхів завершилася розгромом хрестоносців у битві 1444 р. під Варною. В самому візантійському суспільстві відбувся розкол на тих, хто відстоював ідею продовження співробітництва з римо-католицькою церквою і Заходом, та тих, хто наполягав на необхідності відмовитися від принизливої для православних флорентійської унії.

Тим часом османи ґрунтовно готувалися до вирішального штурму Константинополя. Султан Мухаммед II у найвужчому місці Боспору, трохи на північ від Константинополя, збудував укріплений замок, який назвав Богар-Келен (дослівно - Переріж-Горло). Коли посли імператора Константина прибули для того, щоб оспорити цю акцію як віроломне порушення миру, султан заявив: «Я можу робити все, що мені завгодно. Обидва береги Босфору належать мені: той східний, тому що на ньому живуть османи, а цей західний - тому що ви не вмієте його захищати. Скажіть вашому государю, що коли він ще раз зважиться надіслати до мене з подібними запитаннями, я накажу з посла живцем здерти шкіру.»

Навесні 1453 р. розпочалася осада Константинополя. Місто було узятє 29 травня 1453 р. і піддалося безжалісному знищенню і пограбуванню. В 1460 р. турки покорили Морею, а в 1461 р. - Трапезундську імперію.

Серед причин загибелі Візантії історики називають безперервні виснажливі війни, а також занепад міст, ремесел і торгівлі, зубожіння селянства. Країна також переживала політичну роздробленість, яка була неминучим наслідком феодалізації суспільства.

Рекомендована література

История средних веков. В 2-х томах,- М.: Высшая школа, 1990-1991.

Краткая Всемирная история. Книга первая.- М.: Наука, 1967.

Кривонос В. П. Практикум з історії середніх віків.- Львів: Львівський державний університет ім. І. Франка, 1999.

Тема 24

УТВОРЕННЯ МОНГОЛЬСЬКОЇ ФЕОДАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ.

ОСНОВНІ РИСИ СУСПІЛЬНОГО І ДЕРЖАВНОГО ЛАДУ

ВИНИКНЕННЯ ФЕОДАЛЬНИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН У МОНГОЛІЇ

У XI-XII ст. монголи були розселені на величезному просторі між озером Байкал на сході і верхів'ями Єнісею та Іртиша на заході, між Великим китайським муром на півдні та районами Південного Сибіру на півночі. Перші писемні згадки щодо монголів зустрічаються в X ст. в китайських

джерелах. Монголи поділялися на велику кількість родових, племінних та міжплемінних об'єднань. Мова, хоч і розпадалася на декілька діалектів, все ж була спільною. Спільною була і релігія - *шаманізм*.

Монголи, які жили в лісах, займалися головним чином полюванням і рибальством, степові — кочовим скотарством. Вважається, що скотарські племена перебували на вищій стадії розвитку, оскільки мисливські племена, тільки-но навчившись розводити приручених тварин, неминуче ставали скотарськими - це дозволяло гарантувати запаси їжі. В XII ст. багато первісно лісових племен були вже напів-мисливцями-напівкочівниками. Житлом монголам слугувала юрта, що легко збиралася і розбиралася. Тим самим ці племена були високомобільними, їх мало що прив'язувало до певної місцини.

Основними племінними об'єднаннями, на які поділялися монголи були: татари, тайчжіути, кераїти, наймани і меркіти. Центром кочування татар було озеро Буїрнор, а їхні кочовища простягалися вздовж Великого китайського муру на південь від пустелі Гобі. Тайчжіути населяли степ поблизу річок Керулен і Онон. Кераїти кочували в долинах рік Орхон і Тола. Меркіти жили в лісах і степах, повздовж річки Селенги. Наймани проживали в передгір'ях Алтаю і вздовж нього.

За первіснообщинного ладу худоба і пасовищні угіддя були колективною власністю родових общин. На стоянках кожна община розташовувала свої юрти навколо юрти старійшини. Такий табір називався *курінь*. Виділення багатих общинників вело до їх виокремлення з куреня - їм частіше потрібно було змінювати пасовиська для своїх стад, більше кочувати. Наприкінці XII ст. монголи кочували вже, як правило, не куренями, а *аїлами*, тобто сім'ями або невеликими групами сімей. Кожне плем'я мало в своєму складі групу багатих і знатних скотарів, які привласнювали собі почесні звання і титули: батир (богатир), мерген (вправний) і т. д. Глави племен і племінна знать носили назву *нойонів*. Ця верхівка намагалася закріпити за собою у монопольну власність і користування найбагатші пасовиська, не допускаючи сюди бідніші і менш впливові сім'ї монголів-кочівників. Кожний рід і плем'я кочували на належній йому території, але ніколи не випускали нагоди збільшити її за рахунок ослаблених сусідів. І навпаки - сусід охоче нападав на ослаблене чи надто миролюбне плем'я. Захист пасовиськ від конкурентів вимушував нойонів брати до рук зброю, перетворюватися на професійних воїнів. Натомість безпосереднє випасання стад передоручалося незнатним *аратам*. При цьому на них покладалася повна відповідальність за збереження цих стад і своєчасне здавання отриманої продукції- шкур, вовни, кумису тощо.

Дуже обмежену роль у житті монгольського суспільства відігравали раби, головним чином військовополонені. Хоча рабів було відносно багато, «довірити» їм догляд за стадами було неможливо — такий раб сам потребував би постійного наглядача, що робило подібну затію економічно не вигідною. На долю рабів відводилося прислужування в побуті, іноді - заняття ремеслом і практично ніколи - участь в суспільному (скотарському) виробництві.

У XII ст. основним виробником усе ще залишалися арати -вільні кочівники, які провадили самостійне дрібне скотарське господарство або потрапляли на службу до нойонів. Становлення феодалізму в Монголії привело до появи нукерів. *Нукери* - це озброєні дружинники на службі у нойонів, їх завданням був не тільки контроль за аратами, намагання добитися від них беззастережного послуху нойонам, але й боротьба за збільшення сили і впливу свого нойона проти всіх його суперників і ворогів. За нерозвинутих товарно-грошових відносин оплата послуг нукера здійснювалася у натуральній формі: нойон надавав своєму воїнові за його службу певну частину земель для кочівлі та кілька аратських сімей для догляду за його худобою. Обов'язки нукера щодо нойона оформлювалися усною угодою і клятвою у вірності.

Збройні сили монголів у той час складалися з представників родових общин. На полі бою військо шикувалося за родами, командирами загонів виступали родові воєначальники.

Худоба роду таврувалася окремим *тайгою* - особливим тавром, що був символом роду і відрізняв його від інших.

Основним соціальним осередком була сім'я (*айл*). Жінки користувалися значними правами і свободою. Арабський мандрівник XIV ст. Ібн-Баттута писав: «У цій країні я побачив дива у ставленні до жінок, яким вони виявляють велику шану. Жінки користуються більшою пошаною, ніж чоловіки». Оскільки шлюби всередині роду у монголів не дозволялися, звичною була практика викрадення майбутніх дружин у сусідньому чи дальньому айлі.

Як уже вказувалося, між айлами та племенами точилася постійна боротьба за кращі пасовиська та угіддя. Поступово переможці починають цікавитися не лише територіями, але й ресурсами сусідів - економічними та людськими. З часом між племенами - переможцями і переможеними - встановлюються відносини залежності, за яких переможені ставали «унаган-боголами», тобто своєрідними васалами. Згодом зміцнення окремих племен призвело до зростання їх загарбницьких апетитів. Не задовольняючись більше скромними ресурсами своїх близьких по крові сусідів, такі племена починали здійснювати масштабні завоюницькі походи проти цивілізованіших і багатших народів, в першу чергу китайців. Це, однак, не припиняло міжусобної боротьби. Арабський мандрівник Рашід-ад-Дін писав: «... у кожного племені був государ і князь якийсь, і більшу частину часу вони один з одним воювали, ворогували, сварилися і супе-речничали, один одного грабували». Зрозуміло, що на певному етапі розвитку суспільства інтереси переважної маси населення стали потребувати виникнення міцної централізованої держави, яка б поклала край міжусобицям, гарантувала збереженість майна, змогла б переключити агресивну пожадливість нойонів та нукерів на багату зовнішню жертву.

МОНГОЛЬСЬКА РАННЬОФЕОДАЛЬНА ДЕРЖАВА

Створення першої державної організації монголів було здійснено Темучіном, сином батира Єсугея, власника великого улусу, який кочував у

долині річки Онон. Після смерті Єсугея (1164 р.) створений ним улус розпався. Темучіну в цей час було 9 років. За переказами, народився він зі згустком крові у руці, а в юності зо два чи три роки перебував у полоні у китаїців (за іншою версією - у сусідньому племені, де мусив займатися працею коваля). Високого, як на монгола, зросту - близько двох метрів, з рудим волоссям, Темучін був навіть зовні мало схожий на місцевого жителя, що додавало цій непересічній особистості особливої притягальної сили. В 90-х роках XII ст. Темучін заручився підтримкою володаря кераїтів Ван-хана. До нього почали сходиться нукери, причому на службу приймалися люди з різних родів і племен, набагато щедрішою від звичайної була і винагорода. У швидкому часі стало зрозумілим, що Темучін претендує на владу в усій Монголії, що викликало активний спротив сусідніх князків. Племена меркітів та тай-чжуїтів виступили проти Темучіна і Ван-хана, але були розбиті. Разом з Ван-ханом Темучін почав у 1200 р. війну проти татарів які у цей час з великими труднощами відбивали атаки цзінських (китайська династія) військ. Війна була успішною, у ослабленого зовнішнім ворогом противника вдалося захопити багату здобич. У 1202 р. Темучін виступив проти татарів уже самостійно, але перед тим провів у своїй армії одну важливу реформу. Воїнам заборонялося під час бою самостійно переслідувати утікаючого ворога і захоплювати здобич. Начальники повинні були розподіляти захоплене майно тільки після закінчення битви.

Успіхи Темучіна спонукали до об'єднання усіх його ворогів. Утворилася коаліція, до якої входили татари, тайчжіу-ти, меркіти, ойрати та ін. Керівником її став недавній соратник Темучіна - батур Джамуха з роду Джаджіратів. Навесні 1203 р. відбулася битва, яка закінчилася повним розгромом військ Джамухи. Восени того ж 1203 р. були розбиті війська Ван-хана (його на виступ проти надто зміцнілого Темучіна -підбили власні сини). Останнім суперником за повну владу у монгольському етносі залишалося плем'я найманів.

Тепер Темучін мусив керувати набагато більшими силами, оскільки переможені улуси перетворилися на унаган-боголів і мусили виступати в похід разом зі своїми завойовниками. Потрібно було рахуватися з інтересами нойонів -як власних, так і з упокорених племен і родів. Прагнучи забезпечити собі повну підтримку, Темучін *влаштував «двір»* з численним штатом «придворних» (можливо, за зразок було узято ранньофеодальний Китай). Нойонам з різних родів і племен були роздані почесні і - головне - прибуткові посади завідувачів ханськими табунами, ханськими кибитками, носителів ханського стільця, кравчих (виночерпіїв чи то пак кумисочерпіїв). Ця придворна камарилья перетворилася на найпалкіших прихильників свого володаря. Темучін узаконив інститут т. зв. *барханів* - осіб, які за особливі заслуги звільнялися від усіх поборів і повинностей, а також від покарань за будь-які дев'ять перших провин.

Особливу увагу Темучін приділив війську. Він відмовився від його формування за родовою ознакою - таке військо могло б під проводом своїх родових старшин в будь-яку мить підняти проти нього бунт. Збройні сили

були структу-ровані на десятки, сотні, тисячі і тьми (10 тис.), на чолі яких були розставлені особисто довірені люди, переважно з числа родичів. Якщо у Древньому Римі найдієвішим способом утримання боєздатності війська була т. зв. *децимація* - страта кожного десятого з тих, хто провинився (наприклад, маніпула або когорта покинула поле бою, утекла), то у війську Темучіна за боягузтво одного воїна життям розплачувався його десяток, за втечу з поля бою десятка -сотня. Високою була дисципліна і мобільність цього війська. За десять хвилин воно знімалося з табору і виступало у похід. Кожний воїн мав по 2-3 змінних коні і при потребі просто пересідав з сідла у сідло. Не потрібно було навіть робити привал для приготування провіанту - смужки нарізаної конини клалися під сідло верхового коня і за кілька годин їзди верхом м'ясо уминалося до придатності для їжі. Тим самим армія у разі потреби могла здійснювати без зупинки дво-, триденні переходи на сотні кілометрів.

Спеціально сформований загін особистих охоронців -т. зв. *кешик* (первісне 150 чол.), користувався великими привілеями і призначався в основному для боротьби з особистими ворогами хана. Крім того був створений особливий загін, який повинен був завжди перебувати в авангарді і вступати у перший бій з ворогом — загін батирів (богатирів). Ворог, зіткнувшись з цим авангардом, навіть не підозрював, що має справу з елітою, таким собі спецназом темучінового війська. До підходу основних сил ворог встигав деморалізуватися, вважаючи, що усі монголи - під стать цим першим. Чудово була налагоджена розвідка, до якої залучалися купці, дервіші й інша мандрівна публіка, часто немонгольського походження.

У 1204 р. на захід від р. Орхон війська Темучіна завдали поразки найманам та їх союзникам. Після цього влада Темучіна поширилася на усі монгольські племена. В 1206 р. у місцевості Делюнь-булдак на правому березі р. Онон на курултаї (з'їзд старійшин) Темучін був проголошений всемонгольським володарем під іменем Чингісхана (значення цього імені не зовсім зрозуміле, і тлумачиться в літературі по-різному). Держава, створена Чингісханом, призначалася передусім для здійснення широкомасштабних загарбницьких походів. Цьому служила й її адміністративна система.

Нижчою адміністративною одиницею була визнана група аїлів, яка могла виставити десять воїнів. Далі йшли групи аїлів, що виставляли по 100, 1000 і тьму (10 тис.) воїнів. Усі дорослі здорові чоловіки вважалися воїнами, які за мирного часу працювали у своєму господарстві. Вважається, що така організація забезпечувала Чингісхану до 95 тис. бійців. Разом з тим власне монгольське військо, за авторитетними оцінками, ніколи не перевищувало 60-70 тис. чоловік, адже хтось завжди мусив залишатися, що називається в тилу. Окремі сотні, тисячі і тьми разом з територією для кочівлі віддавалися у володіння тому чи іншому нойону. Великий хан, вважаючи себе верховним власником землі, роздавав пасовиська і аратів у володіння з умовою, що нойони виконуватимуть певні повинності. Найважливішою з них була військова служба - на першу вимогу великого хана нойон мав виставити обумовлену кількість воїнів. Що ж стосується експлуатації праці аратів,

вирішення якихось спірних питань в тому чи іншому уділі між його мешканцями, то тут нойони були відносно самостійними.

Чингісхан розподілив країну між членами свого роду. У спільне володіння матері і меншому брату він виділив 10 тис. айлів, другому брату - 4 тис. айлів, третьому - 1,5 тис., чотирьом синам Джучі, Джагатаю, Угедею і Толую - відповідно 9 тис., 8 тис., 5 тис. і 5 тис. айлів. Такі ж уділи Чингісхан виділив і своїм найближчим сподвижникам. Аратів було по суті закріпачено: їм заборонили самовільно переходити з одного десятка, сотні, тисячі чи тьми до інших. Порушення заборони каралося смертю!

Маленький гвардійський загін (кешік) перетворився у десятитисячний корпус. Його члени зберігали усі ті величезні привілеї, якими первісне користувався цей загін особистих тілоохоронців Великого. Названий гвардійський корпус завжди перебував при особі великого хана, виконував лише його особисті накази і перебував під його безпосереднім командуванням.

На поч. ХІІ ст. відноситься складання першого зводу законів Монголії. Ними стали особисті настанови великого хана. В літературі цей документ носить назву *Яса* (Велика Яса, Яса Чингісхана). Він датується 1206 р., але вносилися і пізніші доповнення. До нашого часу дійшли 36 уривків.

У 13 з них санкцією проти порушника виступає смертна кара. Закони Чингісхана карали смертю за вбивство, блуд чоловіка і невірність дружини, крадіжку, грабунок, скупку краденого, приховування раба-утікача, чародійство, направлене на шкоду ближньому, трикратне банкрутство, тобто неповернення боргу, та неповернення власнику зброї, випадково загубленої в поході чи у бою.

«Якщо хто-небудь, нападаючи чи відступаючи, впустиць свій в'юк, зброю чи частину багажу, то той, хто знаходиться позаду його, повинен зійти з коня і повернути власнику те, що впало; у протилежному випадку він буде підданий смерті».

Смертю карався і той, хто відмовив подорожньому у воді чи їжі. Ненадання допомоги бойовому товаришу прирівнювалося до найтяжчих злочинів. Більш того, Яса забороняла будь-кому їсти в присутності іншого, не розділяючи з ним їжу. В спільній трапезі ніхто не повинен був їсти більше за іншого.

Якщо за тяжкі злочини карою була смерть, то за дрібні -тілесні покарання або заслання у віддалені місця (Сибір). Інколи за конокрадство та вбивство на монгола накладалася пеня: за мусульманина більша, ніж за китаїця.

Чингісхан справедливо гордився цим документом, заявляючи, що до встановлення його одноосібної влади над усіма монголами: «їхні діти не слухалися порад батьків, молодші брати не звертали уваги на слова старших, чоловік не вірив дружині, а дружина не слухалася чоловіка ... Через це (були) вороги, злодії, підбурювачі і розбійники», і лише він, Чингісхан, дав монголам бажаний порядок і закон.

Чингісхан розділив країну на два «крила» - на чолі правого він поставив

свого соратника Боорчу, на чолі лівого -Мухалі. Посади темників, тисяцьких, сотників стали спадковими для тих родів, хто своєю вірною службою допоміг йому здобути ханський престол.

Оскільки монголи не мали власної писемності, її запозичили у споріднених уйгурів. Чингісхану довелося добирати кадри писарів з уйгурів, які свого часу подібним же чином обслуговували плем'я найманів. На службу до Чингісхана перейшов уйгур Таттатунга, який почав навчати монгольську знать уйгурської грамоти. Це теж було однією з ознак монгольської імперії часів Чингісхана: завойовники не соромилися переймати у завойованих народів усе краще -стінобитні знаряддя у народів Середньої Азії, порох - у китайців (для піротехніки, але ще не вогнепальної зброї) тощо, а також вільно запозичувати їхні релігійні вірування.

У Монголії XII ст. уживалися різноманітні релігії. Кераїти були несторіанами, наймани - несторіанами і буддистами, татари та чжурчжені - шаманістами, тангути сповідували т. зв. «червоний» буддизм, уйгури - буддизм Хінаяни та не-сторіанство, лісові народи Сибіру мали свої родові культи, а древні монголи сповідували релігію *бон* - східний варіант мітраїзму. Ця релігія мала свої регіональні особливості. Наприклад, в Римі *мітраїзм* сприймався як культ Непереможного Сонця і поширювався головним чином поміж легіонерів. Але «світову справедливість» (основний постулат цієї релігії) мітраїзм зберігав повсюдно, отже і в Монголії. І оскільки найстрашнішим непростуваним гріхом мітраїсти вважали зраду, в тому числі убивство гостя, убивство монгольського посла (річ абсолютно нормальна у поняттях практично усіх тогочасних ближніх і дальніх монгольських сусідів -якщо принесені послами пропозиції були неприйнятні, їх убивали) завжди тягнуло за собою каральний похід. Населення міста, де був убитий посол, винищувалося повністю.

Релігія була особистою справою кожного монгола, в яку держава майже не втручалася. Проте навіть запозичення мусульманства чи християнства не змінювало ставлення монголів до давньої традиції гостинності та недоторканності послів - санкції до порушника в усіх випадках були найтяжчими.

МОНГОЛЬСЬКІ ЗАВОЮВАННЯ ТА ЇХ НАСЛІДКИ

Спочатку удари армії Чингісхана були свідомо спрямовані проти відверто слабших суперників. Так, в 1205, 1207 та 1210 рр. монголи ходили походами на тунгутську державу Сі-Ся (Західне Ся); в 1207 р. полководець Джучі без особливих труднощів підкорив лісові племена в долині Єнісею: ойратів, урсутів, тубасів та ін.; а в 1208 р. до держави монголів було приєднано уйгурів.

Кордони держави розширилися на північ і на захід, але підкорені народи були бідні і відсталі, відповідно, військова здобич - мізерна. В 1211 р. монгольські війська почали розграбування Китаю: разом з Чингісханом сили вторгнення очолили його кращі воєначальники Мухалі і Джебе. Поки основна маса війська з боями просуvalася на схід, загони під командуванням Чингісханових синів грабували і розоряли Шаньсі. Внутрішня слабкість

Цзінської імперії полегшувала завдання завойовників. У 1215 р. вони захопили столицю країни Пекін. Залишивши Мухалі правителем Північного Китаю (йому було надано 23-тисячну окупаційну армію), Чингісхан з багатою здобиччю повернувся в монгольські степи. За якихось кілька років походу його учасники розбагатіли, як за монгольськими мірками, просто фантастично: золото, срібло, вродливі рабині, китайський шовк та порцеляна прикрасили закурені юрти напівдикого народу. Після цього успіху авторитет Чингісхана став незаперечним. Арабські мандрівники стверджували: якби Чингісхан наказав десятку своїх воїнів атакувати тисячу чужих, вони б не роздумуючи кинулися в атаку - їх полководець уже мав репутацію непереможного войовника, який ніколи не помиляється.

Похід у Північний Китай ознайомив монголів з камено-метними та стінобитними знаряддями. За наказом Чингісхана до Монголії були вивезені не тільки ці військові машини, але й спеціалісти по їх виготовленню. Надалі цю військову «техніку» виготовлятимуть безпосередньо в орді.

У 1218р. монголи рушили на захід, до Семиріччя. І тут здобич була неймовірно великою - сучасники писали, що при здобутті Ургенча кожний монгольський воїн отримав у свою частку здобичі по 24 (!) раби. В лютому 1220 р. військо Чингісхана оточило Бухару. Міська верхівка на золотій таці винесла ключі від усіх 11 воріт міста, яке легко могло б витримати принаймні річну осаду. Монголи наказали місцевому населенню вийти за мури - нібито, щоб переписати його для потреби визначення податку. Тут, у полі, стало зрозумілим, що тільки чоловіків у Бухарі набагато більше, ніж монголів. Тоді від основної маси відділили вправних ремісників (їх, подібно до китайських спеціалістів, вивезли в орду) та вродливих жінок, а решту забили залізними палицями та шаблями, економлячи стріли. Місто підпалили, вогонь пожежі був таким сильним, що самим завойовникам довелося з нього втікати. Самарканд, чий гарнізон складав 110 тис. чол., на шостий день облоги відчинив головні «Ворота намазу» під милостиву обіцянку Чингісхана, який «обіцяв їм безпеку від гніву свого і дозволив розійтися по домівках». Тридцятитисячне кіпчацьке військо на чолі з дядьком хорезм-шаха, Тугайханом, виявило готовність перейти на бік монголів, їм наказали віддати зброю, нібито для того щоб замінити її на монгольську, їх навіть заставили обрити півмісяцем голови з монгольським взірцем. Роззброєних наївних кіпчаків разом з членами їхніх сімей на другий ранок, коли пильність притупилася, поголовно знищили. Населення міста вигнали у поле, де чисто розграбували, багатьох убили і обернули в рабство. Жахливий приклад Бухари і Самарканда змусив інші міста захищатися до останнього. Так, уже згаданий Ургенч захищався чотири місяці. В 1221 р. впав Мерв - останнє велике місто Середньої Азії. Квітуча країна Хорезм була спустошена і спалена, а населення обернене на рабів, її правитель хорезм-шах Мухаммед втік без бою, під приводом необхідності наwerbувати додаткові сили в Ірані. Переслідуючи Мухаммеда, війська монголів під проводом Джебе і Субетая обігнули з півдня Каспійське море і вторглися до Азербайджану та Грузії. Проти них спільно виступили алани та кіпчаки. Монголи уклали мир з

кіпчаками, розгромивши аланів, а потім розправилися з своїми недавніми союзниками. Характерна риса «дипломатії» монголів - підступність. Чингісхан міг облудно обіцяти парламентарям обложеного міста сприятливі умови здачі, потім накласти на місто не-чувану контрибуцію, а після того, як городяни власними руками віддадуть свої заховані багатства, обернути їх на рабів або фізично винищити. Тобто будь-яка мораль свідомо приносилася у жертву заради доцільності.

У 1223 р. монголи вторглися в південноукраїнські степи, де на той час кочували половці. Половецький хан Котян (до речі, тесть Мстислава Галицького) звернувся по військову допомогу до руських князів. На з'їзді князів у Києві було вирішено надати йому цю допомогу. В численному поході брали участь князі Київський, Чернігівський, Волинський, Галицький, Смоленський, Половецька орда, «вигонці галицькі» з Галицького Пониззя. По дорозі до князів кілька раз зверталися монгольські послы, які стверджували, що вони, мовляв, на Русь не зазіхають. Однак цих послів було убито, а військо продовжувало свій шлях далі. На початку літа 1223 р. (або - 31 травня) на р. Калці половецько-руські сили були розбиті, а ті шість князів, які потрапили до полону,- закатовані. На них зверху поклали дерев'яний поміст, на якому переможці-монголи влаштували свій бенкет. Того ж року монголи увірвалися до Криму і захопили Судак. Потім повернули на Волгу, але зазнали поразки від булгарів - тут далися взнаки виснаженість армії тривалим походом та обезкровлення її рядів. Восени 1225 р. монгольські війська повернулися на батьківщину, і у 1227р. нарешті довершили розгром китайського Західного Ся. Тобто, навіть після найдалших походів і найбільшої здобичі агресивність і войовничість цього народу не була вичерпана, а жадоба нових багатств залишалася невгамованою.

У 1227 р. на шляху із царства Ся до Монголії помер Чингісхан. На той час монгольські володіння охоплювали Північний Китай, усю Середню Азію, частину Ірану, найбільш заселені регіони Сибіру (за винятком крайньої півночі). До величезної армії завойовників включалися в якості допоміжних частин загони з багатьох підкорених народів.

Спадщину Чингісхана ділили на курултаї, що відбувся на р. Керулен у 1229 р. У повній відповідності із заповітом покійного, великим ханом було обрано його третього сина Угедея. Старші - Джучі та Джагатан - не викликали довіри, бо кожного з них батько ще до походу на Хорезм запідозрив у підготовці до заколоту і тому намірено тримав подалі від себе. Цей же курултай визначив напрямок нового удару - ним мала стати та частина Північного Китаю, де ще зберігалася влада чжурчженів. У 1231 р. війська Угедея і Толуя узяли в облогу місто Кайфин (Бянь), куди після падіння Пекіна була перенесена столиця чжурчженів. По допомогу монголи звернулися до правителів Південного Китаю з династії Сун, які ненавиділи своїх північних сусідів. У 1234 р. завоювання Північного Китаю завершилося,- держава чжурчженів перестала існувати.

У 1235 р. на черговому курултаї було вирішено знову піти походом на захід. Вже взимку 1237-1238 рр. війська Бату-хана і Субетая вторглися до

руських земель, спалили Рязань і Володимир. У 1240 р. вони захопили Київ і пішли далі до Європи. На поч. 1241 р. татари зруйнували Люблін, Краків та Вроцлав. Під Лігницею вони розбили об'єднане військо польське, пруських хрестоносців, рицарів Шлезька та Моравії. Угорську армію татари винищили у битві при Сайо, в 1242 р. вступили у Хорватію і захопили Загреб. У Європі розпочалася паніка. Але порятунком стало те, що після смерті Угедея (великий хан у 1229-1241 рр.) постало питання про його політичного наступника і Бату, забравши свої війська з Європи, рушив на Волгу, де мав відбутися курултай.

За Угедея монгольська орда набула багатьох рис організованої держави, з її апаратом управління та чисельними службами. Н. Полонська-Василенко пише, що: «Завдяки добрій організації Золота орда мала могутню силу ... Старе уявлення про примітивність татарської орди доводиться сильно змінити. Навпаки - вона була дуже складною організацією, яка забезпечувала мілітарний успіх і відзначалася високою технікою». Угедей доручив довіреному, ще батьковому раднику, Елюй Чуцаю завідувати *фінансовим відомством*. Ще трьом темникам-монголам було доручено загальне керівництво іншими військовими і цивільними справами. Особлива увага приділялася *пошті*. Відомий італійський мандрівник ХІІІ ст. Марко Поло писав, що така організація поштової служби і ямницьких станцій, їхній порядок не снилися королям та імператорам Європи. На головних шляхах своїх володінь Чингісхан влаштував поштові пости, де завжди були наготові коні і гінці для перевезення ханських наказів. На поштового коня зодягалися

ремінці з бубонцями, щоб зустрічні давали дорогу (навіть така деталь була продумана!). Непогано було налагоджено справу збору *податків*. Виданий Угедеєм закон запроваджував подушний податок з усіх чоловіків західних країн, а з кочівників - по одній голові з кожної сотні голів худоби. Це був великий поступ уперед у порівнянні з часами навіть Чингісхана, коли за свою службу кожний нойон отримував групу айлів чи завойовану область, які обкладав податками і повинностями на свій розсуд. Спеціальний указ встановлював, які саме збори мали надходити у скарбницю великого хана, а які - запишатися на потреби місцевих управителів. Монголи *провели перепис населення* (до речі, не набагато пізніше, ніж це було зроблено королями у передовій Європі), всі жителі були приписані до певних адміністративних районів.

У 1252 р. монголи проводять перепис у Китаї, в 1253 р. - в Ірані. На Русі монгольський перепис розпочався в 1257 р., його проводив Менгу-Кітат (охопив Суздальську, Рязанську, Муромську землі). Опір місцевого населення проти перепису, повстання в Новгороді (1259 р.), Ростові, Ярославлі, Суздалі, Володимирі, Устюгу призвели до відміни практики збору податків монгольськими баскаками - цей обов'язок було перекладено на місцевих князів.

Завойовані країни віддавалися в управління місцевим феодалам, подекуди - навіть людям незначного походження (наприклад, намісником Хорасану був призначений му-сульманин-купець Махмуд Ялавач, давній

шпигун Чингісхана), а спеціально поставлений монгольський нойон контролював надходження у ординську казну податків. Так, на Русі монголо-татари стали видавати князям «ярлики» - грамоти на князювання. Для цього вони скликали князів до Золотої орди і залежно від довір'я, яке викликав той чи інший князь та його подарунків, видавали ярлик на той чи інший престол, особливо не рахуючись ні з його правами на трон, ні з побажаннями місцевого населення. Важливим фактором була лояльність і подарунки - хабарі, отримані від претендента. Так, наприклад, у 1247 р. в Каракорумі Александр Невський отримав ярлик на Київське князівство, а його брат Андрій був призначений великим князем. Крім податків, князь був зобов'язаний військовою службою у разі потреби. Натомість монголи теж надавали допомогу своїм васалам. Ще до офіційного союзу Русі та Орди, укладеного в 1257 р., ординська кіннота брала участь у визволенні Пскова від німців (див. Рейнгольд Гейденштейн, «Записки про Московську війну»). Новгородський князь Александр Невський навіть був названим сином хана Батия.

Монголи толерантно ставилися до релігій завойованих народів, включаючи християнську. Духовенство було звільнене від данини. Зберігся ярлик хана Менгу-Теміра 1267 р., яким він заборонив усім монгольським збирачам податків та іншим посадовим особам брати з представників руського духовенства «поплужне» (податок з плуга), «корм», «ям» (податок на організацію пошти), вимагати з них підвод, людей на війну, ремісників. Як свідчить посол папи Інокентія IV до монголів, францісканський ченець де Пляно-Карпіні, в самій столиці хана Гаюка (Гуюка) - Каракорумі - відправляли службу Божу за обрядом грецької церкви. Наприкінці ХІІ ст. в Орді була утворена єпископія (1261 р.) з центром у Сараї. Єпископ сарайський став близькою до хана людиною, переміщався разом з ним під час кочівлі орди і виконував доручення хана. Разом з тим відомий і той факт, що при взятті монголами грузинського Тбілісі 3 березня 1226 р. християнське населення міста було вирізане, а мусульманське лише «узяте» в полон.

Обзавелася Монгольська імперія і власною столицею. Нею стало місто Каракорум, чиє будівництво розпочалося ще за Чингісхана.

Ідеалізувати державний порядок цієї напівварварської держави особливо не доводиться. Податки з населення часто вибивалися насильством і терором, свавілля нойонів щодо не лише підкорених народів, але й єдинокровних монгольських аратів нерідко перевищувало усі допустимі межі.

Курултай 1245 р. обрав великим ханом сина Угедея Гаюка (1245-1248). На церемонії проголошення великого хана були присутні не лише згаданий папський посол, але й два сини грузинського царя, руський князь Ярослав (батько Александра Невського), посол багдадського каліфа Муста-сіма, китайські сановники, посол французького короля Людовіка IX Гільйом де Рубру(к) та ін. Таке широке іноземне представництво свідчило, що Монгольська імперія стала важливим і грізним фактором світової політики того часу, не рахуватися з яким було неможливо.

Бату-хан, онук Чингісхана і організатор монгольського походу до

Європи, відмовився визнати владу Гуюка. В ході усобиці, що почалася після несподіваної смерті Гуюка, нащадки Джучі і Толуя боролися проти нащадків Угедея і Джагатая. В 1252 р. курултай, на якому переважали прихильники Батухана, проголосив великим ханом Мунке, сина Толуя. У нащадків Угедея і Джагатая була відібрана значна частина їхніх володінь, приєднаних згодом до володінь Бату та Мунке.

Мунке продовжував попередню завойовницьку політику.

Свого брата Хулагу він відправив на захід, доручивши йому завоювання Ірану і Палестини (т. зв. жовтий хрестовий похід 1254-1260 рр.). У лютому Хулагу захопив Багдад, що означало кінець Багдадського халіфату. В Європі це повідомлення було зустрінуте з великою радістю, на честь хана служили меси. Другий брат Мунке - Хубілай - отримав завдання вторгтися у південний Китай проти Сунської держави, недавнього союзника монголів у боротьбі з північно-китайськими джурчженами. Цей похід був перерваний у 1259 р. у зв'язку зі смертю Мунке.

На цей час Монгольська надімперія представляла собою величезну територію, населену десятками і сотнями племен і народностей, які перебували на різних щабелях суспільного і культурного розвитку, користувалися різними релігійними віруваннями, розмовляли на своїх мовах - монгольська не мала навіть власної писемності, завойовникам доводилося покористовуватися уйгурською абеткою. Це було типове військово-адміністративне об'єднання, чії частини були пов'язані між собою лише силою зброї, а не якимись економічними, політичними чи культурними інтересами, властивими для будь-якої держави.

Центральну частину імперії становив *домен великих ханів* - Монголія і Північний Китай, його столиця Каракорум вважалася головним містом усієї Монгольської імперії. На схід і захід від Алтайських гір розміщувався *улус нащадків Угедея* з центром у м. Чугучак. *Улус нащадків Джагатая* об'єднував області сходу Середньої Азії по р. Аму-Дар'я; центром цього уділу було м. Алмалик на річці Ілі, поблизу суч. Кульджі. Іран, Ірак і Закавказзя входили до *улусу Хулагу*, з центром у місті Тебріз. Остання, п'ята частина імперії належала нащадкам *Джучі* і включала усі східноєвропейські володіння монголів з центром в м. Сараї на Волзі, поблизу сучасної Астрахані.

Мунке був останнім володарем цієї імперії, чия влада визнавалася усіма ханами. Після його смерті держава остаточно розпалася.

У 1260 р. в Карокорумі курултай проголосив великим ханом молодшого брата Мунке Арігбугу. Одночасно прихильники Хубілая проголосили великим ханом свого провідника. Міжусобна війна чингісхидів тривала чотири роки і закінчилася поразкою Аріг-буги. За той час від держави відпали західні улуси, які перетворилися на самостійні державні утворення. Ослаблений усобицею з Аріг-бугою та ін. нойонами свого улусу, Хубілай не робив жодних зусиль, щоб підпорядкувати собі відпалі улуси на заході. В 1271 р.

він переніс свою столицю з Каракорума до Пекіна. Цього ж року він дав

своїй династії назву Юань.

Цікаво, що Хубілай запровадив культ свого діда Чингіс-хана. Міфоподібний Чингісхан вписався в традицію пошанування у монголів духів предків. Чингісхан був проголошений великим предком монгольських каганів (великих ханів), йому було встановлене святилище, відоме під назвою «Вісім білих наметів». Всередині культу Чингісхана існував культ *сульде* - його військового духу, генія, уособленого в прапорі. Особливо пошановувалися Цаган-сульде («білий прапор»), Хара-сульде («чорний прапор»). Для прапорів Чингісхана були збудовані спеціальні святилища, розроблений ритуал жертвоприношень. З культом Чингісхана пов'язаний культ членів його сім'ї: матері, дружин, синів. Тим самим можна говорити про спробу створення державної квазі-релігії, основаної на культі великого завойовника.

До 1279 р. увесь Китай був підкорений монголами. Спроби Хубілая підкорити Японію та Індокитай виявилися невдалими. Таке зосередження Хубілая на загарбанні Китаю (економічно чи не найбагатшого з усіх потенційних жертв монгольської агресії) були на руку його суперникам з інших частин колись єдиної Монгольської імперії.

В історії монгольського народу XII-XIII ст. вважаються добою утворення феодалізму та встановлення феодального суспільства. Це був особливий феодалізм - *феодалізм кочового за своєю природою народу*. Монгольське нойонство, яке збагатилося і зміцніло в результаті походів, перетворилося у клас феодалів. Колись вільні арати стали кріпаками цих ново-явлених феодалів. На аратство були покладені численні повинності: вносити оброк нойонам, - випасати їхні стада, виготовляти своїм коштом і тримати в готовності зброю, виступати в разі потреби у військовий похід під проводом свого нойона - в епоху уособних воєн проти таких же монголів, як і сам.

Складання феодальних відносин найшвидше і найповніше відбувалося у центральних районах Монголії і повільніше - на периферії: в районах Прибайкалля, Єнісею та Іртиша. Неможливо заперечувати вплив на ці процеси залученого до монгольського апарату управління місцевого населення загарбаних територій. Воно знаходилося не лише на вищому ступені культурного розвитку у порівнянні зі своїми завойовниками, але й на політичному. Не підлягає сумніву, що монголи, які охоче запозичували у підкорених народів військову техніку, здобутки ремесла, релігію тощо, не могли не зацікавитися успіхами державного будівництва завойованих країн Середньої Азії, Закавказзя і Східної Європи.

ЗОЛОТА ОРДА ТА КРИМСЬКЕ ХАНСТВО

Золотою ордою називалася найзахідніша з монгольських держав, що утворилися на уламках імперії Чингісхана. Це був улус нащадків Чингісханового сина Джучі. Першим ханом Золотої орди був Бату (1236-1255), відомий в Європі більше як Батий. Кордони його володінь простягалися від нижньої течії Дунаю до Фінської затоки, від басейнів Іртиша та нижньої Обі до Чорного, Каспійського, Аральського морів та озера Балхаш. Столиця

цього державного утворення, до якого були включені і давньоруські землі, первісно знаходилася в м. Сарай-Бату (поблизу суч. Астрахані). За хана Берке (1255-1266) її перенесли до м. Сарай-Берке (поблизу суч. Волгограда). Це штучне утворення, населення якого, окрім власне етнічних монголів, становили осідлі *волзькі булгари, русичі, мордва, греки, хорезмійці*, а також кочові народи - *половці (кінчаки), канглії, татари, туркмени, киргизи*. На чолі держави стояв хан. Для вирішення найважливіших питань державного життя збиралася рада старійшин - курултай. Безпосереднє управління державними справами здійснював бекляре-бек (князь над князями), своєрідний головний візир. Окремими галузями суспільного життя (податки, військо, пошта тощо) керували візири. Найвищі чиновники на місцях носили назву *даруги*, а їх основним завданням був збір податків. Часто паралельно з даругами в ту чи іншу область призначалися воєначальники *баскаки*. Військові та адміністративні посади в цій державі офіційно не розділялися. Найважливіші державні пости займали члени правлячої династії царевичі - *оглани*. Вони володіли власними уділами в межах золотоординської держави, мали власні військові формування. З середовища бегів (нойонів) і тарханів рекрутувалися командні кадри армії: темники, тисячники, сотники, а також бекаули - чиновники, які розподіляли військову здобич.

Вже на момент свого утворення Золота орда поділялася на улуси, які належали 14 синам Джучі (ІЗ братів були на-півсамостійними государями, які номінальне визнавали владу Бату). Після смерті хана Менгу-Тимура (1266-1282) Золота орда переживає період децентралізації державного управління. За ханів Туда-Менгу (1282-1287) та Тулабуги (1287-1291) фактичним володарем країни став темник Ногай.

Найбільше піднесення Золотої орди припадає на роки правління хана Узбека (1312-1342) та його наступника Джанібєка (1342-1357). Армія Золотої орди зросла до 300 тис. чол. Після вбивства Джанібєка держава переживає період смуту. За 1357-1380 рр. змінилося 25 (!) ханів. У 60-70-х рр. фактичним правителем Золотої орди був темник Мамай. Уже в 60-х роках від золотоординської держави відокремилися Хорезм та Астрахань. Польща і Литва, здобувши перемогу над монголо-татарами на Синіх Водах, поставили під свій контроль Київщину, Поділля та інші українські землі. У Куликівській битві 1380 р. війська Дмитрія Донського після удару, нанесеного з засідки польсько-українськими військами Дмитра Боброка, розбили Мамай. Всесильний темник був зрештою розбитий на полі бою і зміщений ханом Тохтамишем (1380-1395). Новий золотоординський хан в 1382 р. спалив Москву, а потім зібрався походом до Середньої Азії на Тамерлана (Тимура). Розгром Тохтамиша військами Тамерлана став тим ударом, від якого Золота орда вже не зуміла оправитися. В 20-х роках XV ст. з її складу остаточно виділилося Сибірське ханство, в 40-х роках - Ногайська орда, в 1438 р. - Казанське ханство, в 1443 р. - Кримське, в 60-х роках - Казахське, Узбецьке, Астраханське ханства. Остаточна загибель Золотої орди як держави припадає на самий початок XVI ст.

Кримське ханство - це татарська феодальна держава в Криму на період

1433-1783 рр. Ще у 1223 р. монголи вперше захопили Судак, однак згодом пішли на Волгу. В 1239 р. вони підкорили степову частину Криму. В цей час улуси монгольських сімей Ширін, Барін, Аргін та Кіпчак використовують степовий Крим як постійне місце своєї кочівлі (переважно зимівлі). В ХІІ-ХІУ ст. у Криму існувало особливе намісництво Золотої орди з резиденцією в м. Солхат (Старий Крим). У 1433 р. Девлет-Хаджі Прей (помер у 1466 р.) за підтримки Великого Литовського князівства зумів відокремити Крим і прилегле Північне Причорномор'я в окреме ханство. В літературі можна зустріти й інші дати відокремлення від Золотої орди - 1425 або 1449 р. Столиця династії Гіреїв з 1432 р. перебувала в м. Бахчисарай. Крим за Менглі-Прея (1468-1515 рр.) став васалом Туреччини; це відбулося невдовзі після турецького вторгнення 1475 р. Викликане воно було війною Османської імперії з генуезцями, у чиєму володінні перебували колонії на півострові. Турки вбили останнього готського князя Саїка (1475 р.), встановили своє панування в містах Кафа (Феодосія) і Херсонес (Севастополь), фортецях Гезлев (Євпаторія), Ман-гуп, Перекоп, Арабат, Єнікале. З цього часу кримські хани вважалися намісниками султана і діставали платню від Іс-тамбула. Влада хана обмежувалася радою, до якої входили його брати та великі феодали-беї. У своїх бейліках беї були напівсамостійними, вони мали право чинити суд та вести війни. Практикували беї і здачу своїх володінь у відкуп. Друге місце в державній ієрархії після хана обіймав муфтії - глава мусульманського духовенства у Кримському ханстві.

Взаємини українців з кримськими татарами завжди були історично складними. Проте саме татари стали першим союзником Богдана Хмельницького у визвольній війні 1648-1654 рр. Перекопського мурзу Тугай-бея Хмельницький вважав близьким другом. У договорах, нав'язуваних Гетьманщині Москвою, часто містилися застереження щодо заборони зовнішніх зносин, особливо з Кримом - царизм обґрунтовано побоювався зближення козаків з татарами.

За Кучук-Кайнарджийським договором 1774 р. Крим вийшов з-під васальної залежності від Туреччини і потрапив під російський протекторат. У 1783 р. після зречення хана Шагін-Гірея Крим увійшов до складу Російської імперії.

Рекомендована література

Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь.- М.: Т-во Клышников, Комаров и К, 1992.

Історія країн зарубіжного Сходу в середні віки.- К., 1959. Краткая Всемирная история. Книга 1.- М.: Наука, 1967.

Тема 25

ФЕОДАЛЬНА ДЕРЖАВА І ПРАВО КРАЇН ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ

ОСНОВИ ДЕРЖАВНОГО ЛАДУ ФЕОДАЛЬНОГО КИТАЮ. ДИНАСТІЇ ЦЗІНЬ, ТАґ, МІН, ЦІН

На початку нашої ери Китай перебував на стадії розкладу азійського

способу виробництва. Ханська імперія була величезною державою, що займала території від південної Манчжурії (Дубей) і Кореї на північному сході до В'єтнаму на півдні і майже до Тянь-Шаню на Заході. Китай вів жваву міжнародну торгівлю. Він виробляв найякісніше, як на той час, залізо, володів монополією виробництва шовку, порцеляни, паперу. Китайське суспільство накопичило величезні знання в галузі математики, астрономії, медицини (голковколювання), географії, вивчення рослин і мінералів тощо. В 157 р., за даними перепису, в країні налічувалося до 56,5 млн жителів - більше, ніж у сучасній Україні. Ця відносна перенаселеність (зрошувальне землеробство було доступним лише на незначній частині території Китаю) призводила до посилення експлуатації селян, з одного боку, і спонукала до селянських повстань, з іншого. В 184 р. даоська секта «Жовтих пов'язок» розпочала повстання, яке охопило усю країну. Правляча династія Хань впала і повстання було придушене силами т. зв. великих домів - так в тогочасному Китаї називали впливові сімейства, які володіли величезними латифундіями і налічували тисячі слуг. У північному Китаї владу захопив полководець Цао Цао, створивши в 216 р. самостійне царство Вей. На території Сичуані утворилося царство Шу, на чолі якого стояв тріумвірат друзів (один із них Гуань Юй в середні віки був навіть оголошений богом війни). У південно-східному Китаї виникло третє царство - У, яке володіло помор'ям і багатими землями на південь від р. Янцзи. Ці три царства постійно ворогували між собою, що вело до подальшого зменшення населення Китаю. В 280 р. тут налічувалося уже 17 млн чол., тобто за сто років громадянських та міжусобних війн населення скоротилося більш, ніж утричі.

У китайському суспільстві створюються психологічні та економічні передумови для об'єднання окремих царств. З одного боку, суспільство готове на жертви з метою покінчити з усобицями, з іншого, - обезлюднення цілих областей і провінцій дає змогу державі привласнити виморочний земельний фонд і, розпоряджаючись ним, зміцнити у такий спосіб владу центру. Найбільше з трьох царств - північне (в долині р. Хуанхе) поглинуло дві інші держави. В 263 р. один із його воєначальників Сима Янь приєднав царство Шу, скинувши в 265 р. нащадків Цао Цао, і був проголошений імператором нової держави, названої Цзінь. У 280 р. був здійснений ретельно підготовлений план захоплення царства У.

Імперія Цзінь стала першою ранньофеодальною державою в історії Китаю. З метою зміцнення своєї влади, яку оспорювали великі дома, Сима Янь у 280 р. обнародував указ, за яким земля у вигляді наділів передавалася державою для обробітку працездатному населенню. Пануючий клас зберігав власні володіння недоторканими, але держава проголосила свою верховну власність на землі запустілі і необроблювані, які втратили своїх власників через десятиріччя безперервних воєн. Будь-який житель країни міг узяти земельний наділ від держави і почати його обробіток. Одержавши наділ, він ставав тягловим селянином - дін, що мав обробляти землю власними знаряддями праці. Чоловік отримував наділ у 120 му (1 му - 0,06 га), з яких 70 му обробляв для себе, а 50 - для держави. Жінка могла узяти 50 му, підлітки і

престарілі - ще менший наділ, на аналогічних умовах. Крім того, тягловий селянин мусив ще 20 днів на рік працювати на спорудженні гребель та зрошувальної системи чи будівництві шляхів. Кожне селянське господарство повинно щорічно поставляти три сувої шовкових тканин і близько 1800 грамів пряжі. Воїни і чиновники могли отримати землю у володіння на умовах відбування особистої служби державі. Зрозуміло, що цивільні і військові чиновники усіма можливими способами намагалися закріпити за собою цю, отриману у користування за службу, землю. Запроваджена Сима Янем система визначила обличчя нового, вже феодалного Китаю, і з деякими видозмінами діяла протягом багатьох наступних століть.

Державна власність на землю стала переважати у Північному Китаї (царство Північних Вей) вже в V ст. Це знайшло своє юридичне вираження в імператорських указах 477 та 485 рр. Ними встановлювалася система «рівних полів» (*цзюнь тянь фа*). Основою цієї системи було визнання землі державною власністю та встановлення ренти - податку за користування наділами. Тягловий селянин (дін, ді-нань) на час працездатності (від 15 до 70 років) одержував від держави наділ, який після його смерті чи втрати працездатності передавався комусь іншому. Додатково йому давали ще й садово-городній наділ для овочів, конопель та тутових дерев, а також присадибний в один му (шість соток! - історія іноді любить такі жарти) на двір. Садово-городні та присадибні ділянки, на відміну від орної землі, надавалися у власність і переходили у спадок. Основну форму феодалної ренти становила не панщина, а натуральна рента. Оподатковувалися тяглові селяни та члени їхніх сімей. Тріада повинностей складалася із зернового податку - *цзу*, податку на продукти домашнього ремесла (тканина й прядиво) - *тяо* та трудової повинності - *юн*. Крім державних селян були в Китаї і селяни, залежні від феодалів. Закон визнавав за феодалами право одержувати на цих селян (а також на рабів) додаткові земельні наділи. За членами царського дому, представниками найвидатніших т. зв. сильних домів і буддійськими монастирями закріплювалися довічно великі земельні наділи. Ця система дещо нагадувала у ранньофеодалній (VIII-XII ст.) Західній Європі.

Щодо китайського Півдня, то в новій імперії Цзінь держава первісне не мала значних фондів державної землі. Лише в V ст. за другої династії Сун була зроблена спроба запровадження державного землеволодіння і надільної системи. Проте, за свідченням китайського літописця VI ст., державі належав лише один двір з кожних 10 тисяч. Тому на Півдні основним держателем землі став не державний тягловий селянин, а *дяньху* - держатель, залежний від феодала. Така економічна ситуація зумовила слабкість центральної влади і силу феодалів. Воєначальники та впливові чиновники в цій державі постійно скидали одного імператора і садовили на престол іншого. Вже 420 р. імператора з династії Цзінь було вбито, влада перейшла до династії Сун (X-XIII ст.), яку послідовно змінили ще три династії. За Сун значну територію Китаю захопили племена хизанів і чжурдженів. Міжусобні війни тривали багато років, столиця Цзяньє (Нанкін) переходила з рук однієї

військово-чиновницької кліки до іншої. Безпеку цього царства від зовнішніх вторгнень практично гарантувала широка ріка Янцзи, подолати яку прибульцям з Півночі довго не вдавалося. Південне царство Цзінь в середині I тис. н. е. вважалося основним центром китайської культури. Якщо на Півночі були знищені давні бібліотеки, то тут вони збереглися. Місцеві філософи, поети, письменники розвивали самобутню китайську культуру. Царство Цзінь вело активну торгівлю з Індією та Індо-Китаєм, удосконалювало технології вироблення порцелянових виробів та шовкових тканин, паперу, лакового розпису.

Нове об'єднання Китаю було здійснене шляхом збройної боротьби. Війська Північно-західного царства під проводом полководця Ян Цзяня завоювали Східне царство в Північному Китаї, а потім і південь країни. На 589 р. склалася єдина китайська феодальна держава, імператором якої проголосили Ян Цзяня, а пануючу династію назвали Суй (VI-VII ст.). Державна власність на землю в усіх частинах цієї держави стала панівною, селяни були перетворені на державних тяглових. Податки регулярно надходили до державної скарбниці, країна переживала економічне і культурне піднесення. Надільна система об'єктивно була спрямована проти самотійності феодалів. Наданими у володіння уділами вони міцно прив'язувалися до імператорського дому. Клас феодалів був поділений на 9 титулів та 9 рангів служилих чинів, кожен з яких мав свої окреслені привілеї та жалувані державою за службу наділи. Тим самим кар'єра на державній службі ставала основним завданням раніше непокірного і свавільного вельможі. У цю службу були утягнуті усі верстви пануючого класу - від нижчих до самих вищих, тих, які в попередню епоху були фактично самотійними. За імперії Суй офіційною релігією стало конфуціанство, але в швидкому часі воно було замінене буддизмом. Осквернення статуй будд визнавалося державним злочином.

Імператор Ян Цзянь був скинутий внаслідок дворцевого заколоту, який очолив його молодший син Ян Гуан. Ян Гуан переніс столицю з Чан'яня в бідне і мале містечко Лоян, яке перетворив у нове чудо світу (зверніть увагу, політики з великими амбіціями часто споруджують для себе нові столиці - Константин Великий, Петро Перший, Нурсултан Назарбаєв). Він провів кілька реформ з метою зміцнення державної влади. До царської родини були віднесені і найпомітніші аристократи, спеціально для них запроваджувалися титули та вводилася категорія дарованих (а не службових) земель. Держава була розділена на *провінції*. Імператор провів *перепис населення*, перерозподілив обкладання податками. За Ян Гуана був проритий Великий канал, який з'єднував долини Хуанхе та Янцзи з затокою Ханчжоувань (на будівництві працювали 80 тис. чол.), та добудований Великий Китайський мур. Стрімко розвивалася зовнішня торгівля.

Однак внаслідок численних селянських повстань, викликаних податковим гнітом, влада Ян Гуана в 616 р. впала. Обірвалася і династія Суй. На північному сході повстанці створили царство Ся, в якому колишній сільський староста Доу Сяньде став царем. Феодальний володар провінції

Шаньсі Лі Юань у 618 р. захопив м. Чанань, де був проголошений новим імператором. Лі Юань мав титул гуна (князя) Тан, тому його династія називалася Тан. Намагаючись добитися прихильності селян, династія Тан оголосила в своїх перших указах про ліквідацію їх податкової заборгованості, про звільнення селян, проданих у рабство під час заколотів, про обмеження державної панщини визначеним строком. Феодалам заборонялося убивати селян. Своїм ворогам і повстанцям династія обіцяла амністію. В умовах триваючої війни за владу велика увага приділялася ремонту каналів та боротьбі з паводками, всіляко пропагувалася саме та допомога, яку царська влада надавала голодуючим. Популярності Тан сприяла боротьба з розкішшю двору і феодалів, з корупцією, крадіжками і розтратами державного майна. В 628 р. боротьба Тан за одноосібну владу завершилася їх цілковитою перемогою.

Наступник Лі Юаня, його молодший син Лі Шімін (відомий ще як Тайцзун) для зміцнення своєї влади широко практикував укладення побратимства з найсильнішими феодалами, прив'язуючи їх тим самим до правлячої династії. Аграрна політика залишалася принципово незмінною - розширення і зміцнення державної власності на землю, але її було гнучко удосконалено. *Звичайний наділ селянина складався з 100 му (80 орної і 20 - садово-городньої), але в залежності від родючості ґрунтів та водозабезпечення він міг як збільшуватися, так і зменшуватися.* Купці і ремісники одержували наділи тільки у малозаселених місцевостях і то у половинному розмірі. По 20 му мали рядові служителі культів. Державні раби одержували наділи, що дорівнювалися стандартним селянським наділам для цієї місцевості. Основною формою ренти стала рента продуктами (рис, просо, шовк, полотно) і відробіткова (20-денна, а у високосні роки - 22-денна панщина на державу), відкуп грошима практикувався рідко. Принципово новим стало те, що було розширено можливості для закладання і продажу землі, одержаної у довічне користування, і навіть орної землі. Якщо селянинові доводилося з якихось причин (нове будівництво, паводок чи ін. стихійне лихо) працювати на державній панщині більше від встановлених 20 (22) днів, то він звільнявся від податку на продукцію державних промислів. Якщо ж панщина тривала 30-50 днів, він звільнявся і від зернового податку. В деяких місцевостях, де землеробство не дістало поширення, податок міг братися сріблом, баранами тощо. Щорічно (на 10-му місяці) чиновники проводили перерозподіл землі. На прогодування дрібних чиновників державного апарату виділялися невеликі ділянки землі, «рента» з яких відбувалася службою на державу.

У VII ст. остаточно склався феодалний державний апарат. Державу очолював імператор - «син неба», який користувався необмеженою владою. При ньому перебувала рада з найзнатніших чиновників і три палати. Першій з них були підпорядковані 6 відомств - *лю бу*. Кожними трьома відомствами управляв один із помічників голови першої палати. Перше з них відомство чинів - *лі бу*, призначало і зміщувало чиновників, а також винагороджувало їх. Фінансове відомство - *ху бу* обкладало податками та відповідало за їх збір.

Третє відомство обрядів — *лі бу*, відало справами релігії та ідеології, стежило за моральністю суспільства.

Не дивуйтеся двом «лі бу». В китайській мові велике значення має тон виголошення звуку. В залежності від нього слово може мати з півдесятка і більше значень.

До другої групи відомств належали: бін бу - військове, сін бу - судове і виконання покарань, гун бу - відомство праці (будівництво і ремонт іригаційних споруд, шляхів, Китайського муру).

Дві інші палати видавали імператорські укази, вивчали одержані відповіді і донесення.

Крім названих шести відомств існували особливі управління поліції, обслуговування палацу і гарему, для прийому посольств, для керівництва справами васальних держав і т. д. Царська скарбниця не була відділена від державної. Важливе місце посідала палата інспекторів, безпосередньо підпорядкована імператору.

Держава мала три столиці: Чаньань, Лоян і Тайюань, для управління ними призначалися чиновники вищих рангів.

Середньовічні китайські чиновники могли бути вихідцями з різних верств. Вони поділялися на 9 рангів та 30 класів. Просування по службі пов'язувалося зі здачею *кваліфікаційних екзаменів*.

Прийшовши до влади за доби Хань (III ст. до н.е. - III ст. н. е.), конфуціанці (релігійно-етичне вчення, назване на честь його засновника давньокитайського мислителя Кун Фу-цзи [латинізоване ім'я Конфуцій]; відіграло особливу роль в усій історії Китаю аж по наш час) перетворили конкурсні екзамени в головний, а пізніше фактично і єдиний шлях, який давав змогу увійти до складу правлячої еліти. Починаючи з Тан (VIII-X ст.) екзаменаційна система (з чисельними варіаціями) виглядала приблизно таким чином.

Співшукачі нижчого ступеня *сюцзяй* - випускники шкіл, а також ті, хто готувався самостійно - щорічно мали змогу здати іспит у повітовому центрі. Під суворим контролем чиновників екзаменованій на протязі двох - трьох днів повинен був без книг і посібників, по пам'яті, написати невелику поему, твір з приводу певної події з минулого, а також трактат на відсторонену тему. Квота була жорсткою: ступінь отримували 2-3%, рідше 5% екзаменованих, тим самим одержуючи право екзаменуватися на другий ступінь *-цзюйжень*. Тут вимоги були ще жорсткіші. Іспити на здобуття вищого ступеня *цзіньші* проходили в столиці раз на два - три роки під контролем вищих сановників і самого імператора. Перед тими, хто здобув цю ступінь, автоматично відкривався шлях до вищих посад в державі, пошани, слави і багатства. Ті, хто отримав два ступені, були кандидатами на другорядні посади, а також мали відчутний вплив на справи свого повіту, їм радо надавали кредит торгівці, поріднення чи навіть просто знайомство з ними вважалося почесним. І навіть володарі одного ступеня відчували пошану з боку знайомих і рідні, їх поради радо вислуховувалися. Всі, хто мав ступінь (і частково навіть ті, хто був лише співшукачем) складали особливий стан

шеньші. Цей стан завжди відігравав в Китаї роль панівного класу, хоча й не був класом в соціальному розумінні цього слова.

Зрозуміло, що багатому легше було здобути освіту і здати необхідні іспити. Але талановитий бідняк завжди міг сподіватися, що його ближчі і далекі родичі охоче продадуть «останню сорочку», аби він зміг «вийти у люди» і стати високопоставленим чиновником. Слід прийняти до уваги і ту обставину, що в Китаї не було майорату, спадщина дробилася між усіма синами, і уже в третьому - четвертому поколінні нащадок найбагатшого предка міг опинитися серед бідноти. І навпаки, за рахунок конкурсних іспитів незначний бідняк міг піднятися до висот управління. Для держави це мало особливе значення - регулярне оновлення прошарку *шеньші* за рахунок здібних і наполегливих нових членів сприяло тому, що на вищих щаблях управління опинялися найбільш достойні (з конфуціанської точки зору) управлінці. Така система тривалий час забезпечувала непорушність існуючого ладу і його системи цінностей.

Вся імперія за Танів була розподілена на 10 провінцій -*дао*, кожна провінція поділялася на округи - *чжоу*, та повіти - *сянь*. Усього налічувалося 358 чжоу та 1551 сянь.

Збройні сили імперії складалися з піхоти, яку формували місцеві дрібні землевласники, практично селяни - *фубін*, та кінноти, яку вербували з сусідніх кочовиків під проводом їх власних ханів. У 623 р. на кордонах імперії розпочалося утворення *військових поселень*, їх мешканці постачали війська продовольством, а, у випадку потреби, брали у руки зброю, нарівні з армією. Від воєначальників і командирів особливого знання грамотності не вимагалось.

У 631 р., за Лі Шіміня, почалося складання карного кодексу, закінченого в 50-х рр. цього ж століття. Звід законів складався з 500 статей, які містили перелік злочинів і покарань. Ті ж самі злочини, в залежності від суспільного становища особи злочинця, могли каратися по-різному: за убивство слуги господар карався побиттям палицею; слуга за убивство господаря - смертю.

Ця організація феодального китайського суспільства, що склалася за династії Суй і остаточно оформилася у VII ст. за Лі Шіміня, збереглася практично у незміненому вигляді упродовж усього середньовіччя і частково дожила навіть до поч. XX ст.

На поч. XIII ст. за Чингісхана та його нащадків Китай був загарбаний монгольськими завойовниками. Вигнання монголів припадає на 1363-1368 рр., коли повстанці під проводом Чжу Юаньчжана (колишнього буддійського ченця) захопили долину Янцзи, а згодом і Пекін. Чжу Юань-чжан був у 1368 р. в Нанкіні проголошений імператором з одночасним утвердженням нової династії - Мін (XIV-XVII ст.), за правління якої відбулося відновлення китайської держави.

Повстанці ще під час війни декларували звільнення селян від податків і повинностей і навіть не опиралися переходу у їхню власність землі, що перебувала у користуванні власності селянських сімей. До державного фонду династії Мін (XIV-XVII ст.) включили обширні пустуючі землі, а також

нерухомість, що належала колишнім монгольським правителям та китайським феодалам, які перебували на службі у монголів. Збільшувався цей фонд і за рахунок конфіскації земель політичних супротивників Мінів.

Було зменшено оподаткування селян. На пільговий період звільнялися від податків ті селяни, які брали у користування землі з державного фонду, в окремих випадках їм навіть надавалася худоба і реманент з цього ж державного фонду. Нові власті дбали про відновлення системи водопостачання, каналів, зруйнованих або занедбаних за роки боротьби з монгольськими поневолювачами.

Згодом був проведений перепис населення та обмір усіх земель, державних і приватних з метою оподаткування (списки т. зв. «жовтого» і «риб'ячолускового» реєстрів, в які заносилися люди і земля).

Загальне зниження податків сприяло розвитку ремесла і торгівлі. Уряд викупив знецінені паперові гроші по 1—20% від номіналу і з 1375 р. запровадив лише металеві гроші.

Первісно державна влада зосереджувалася в руках прошарку дрібних феодалів та вихідців з простих воїнів і селян, великі феодали були усунуті з апарату державного управління. Проте нова державна організація не мала будь-яких принципових відмінностей від попередніх феодалських деспотій у розумінні форми державного апарату - він залишався дещо видозміненою копією системи Лі Шіміна, запровадженою ще за династії Суй. Засновник нової династії та його соратники сповідували буддизм, це завадило їм зміцнювати державницьку організацію засобами традиційного для Китаю конфуціанства. Як відомо, вимога покірності перед імператором, начальниками і старшими, є однією з головних тез учення Конфуція.

У наступні сторіччя Китай переживав ті ж самі процеси (зміцнення класу феодалів та феодалського розкладу), що й європейські країни,— з певною поправкою на китайську специфіку. За описом 1489 р., землі 332 феодалів, які не належали до імператорської фамілії і князівських родів, досягали 3300 тис. му.

Центром політичної боротьби став Пекін, куди в 1421 р. з Нанкіна була перенесена столиця. У 1567 р. на високу державну посаду імператор призначив ученого Чжан Цзюй-чена, який провів реформи в інтересах зміцнення центральної влади. Йому вдалося реорганізувати військо, провести перегляд і чистку корпусу державних службовців, посилити контроль за державним апаратом, зменшити деякі податки і поєднати їх, замінивши у ряді випадків трудову повинність грошовим податком. Проте свавілля великих феодалів було обмежене лише частково й тимчасово. В 1628-1645 рр. Китай пережив грандіозну селянську війну. В квітні 1644 р. повстанці увійшли в Пекін, останній імператор династії Мін повісився на воротах свого палацу. Китайські феодали на чолі з У Сань-гусм зрадили інтереси країни, і в ім'я збереження своїх станових привілеїв розпочали переговори з манчжурами (кочовими племенами на північних кордонах Китаю) про спільні дії проти повстанців. У 1645 р. керівник повсталіх селян Лі Цзи-чен був підступно убитий, державний апарат і армія селянської держави

розпалися. До влади прийшла нова манчжурська династія Цін (1644-1911). В областях на південь від р. Янцзи китайські феодали знову проголосили імператором представника династії Мін.

ДЕЛІЙСЬКИЙ СУЛТАНАТ ТА ДЕРЖАВА ВЕЛИКИХ МОГОЛІВ В ІНДІЇ

На поч. II тис. н. е. Індія хоча досягла значного господарського розвитку, але переживала період феодальної роздробленості. Політичне Північна Індія була поділена між кількома феодальними князями. Найбільшими були раджпутський рід Гахарварів, рід Чауханів (володів Делі), роди Чаделів, Палів та Сенів. Ці князівські родини вели між собою безперервну збройну боротьбу. Політичною децентралізацією Індії скористався правитель Газнійської держави (що на території східного Ірану) Махмуд. У 1001 р. він розпочав грабіжницькі походи до Індії, які приносили фантастичну здобич. Але внутрішні чвари серед індійських раджів не припинялися. В 1175 р. війська султана Шихаб-ад-Діна оволоділи Пенджабом і продовжували свій дальший наступ. Нависла загроза змусила індійських князів об'єднатися, їх військо на чолі з раджем Прітхві Раджа (правитель Делі) навіть розбило мусульманських загарбників в 1191 р., але вже наступного року зазнало поразки, а сам Раджа загинув у бою.

Продовжив підкорення Північної Індії Кутб-ад-Дін, який у 1193 р. захопив Делі і зробив це місто своєю столицею. Наприкінці 90-х років у руки газнійських загарбників перейшли Біхар і Бенгалія. Колишні індійські князівства знищувалися або змушені були визнати сюзеренітет Шихаб-ад-Діна, сплачуючи йому данину. Правитель Газні роздав значну частину індійських земель в умовне військове тримання (*ікта*) своїм воєначальникам. Тим самим панівний прошарок в Північній Індії за своєю національністю це були тюрки, таджики і афганці був етнічно чужим місцевому населенню.

У 1206 р. по смерті Шихаб-ад-Діна його намісники в Індії відмовилися визнати своїм володарем нового правителя Газні. Відокремившись, вони утворили на території Північної Індії самостійну державу - Делійський султанат, першим правителем якого став Кутб-ад-Дін Айбек. Проте його влада над правителями Пенджабу, Сінду і Бенгалії була суто номінальною. Сам Айбек і його нащадки вели з цими правителями нескінченну боротьбу з тим, щоб поставити їх під контроль Делі. Цим спробували скористатися місцеві жителі (переважно селяни), які ухилялися від сплати податків і перманентно піднімали повстання. Верства *іктадарів* (тобто тих воїнів-мусульман, які отримали свої володіння на умовах ікта) був змушений зробити свій вибір на користь сильної влади центру і підтримав делійського султана в його боротьбі за нероздільну владу. Спираючись на іктадарів, султани розправилися як з місцевими повстанцями, так і сепаратистами з числа мусульманських правителів Пенджабу, Сінду і Бенгалії. В 1221 та 1241 р. у Пенджабі ненадовго з'являлося монгольське військо. Усвідомлення небезпеки монгольської агресії змусило мусульманських феодалів Північної Індії забути власні чвари і розпочати зміцнення феодальної централізованої держави.

Юридичним власником усієї землі постала держава в особі султана. Кожний феодал діставав від султана право на державну ренту, яку землероби сплачували султану у вигляді податку з оброблюваної ними ділянки. Землі, з яких султани передавати ренту окремим феодалам, поділялися на три категорії: *ікта* (менші чи більші наділи у тримання на умовах несення військової служби - особистої чи на чолі утримуваного з ікта загону воїнів); *інам* і *вакф* (належали, відповідно, поважним богословам або мечетям, дохід з яких йшов на утримання служителів культу, а також духовних шкіл-медресе, лікарень тощо); *заміндари* (володіння індійських князьків, які збирали податки з місцевого населення з тим, щоб більшу їх частину передати до скарбниці султана, а решту залишити на власне утримання;

султан міг у будь-яку мить позбавити їх цього володіння, •заміндари, в свою чергу, могли передавати надані володіння у спадщину, дробити їх тощо на умовах виконання зобов'язань перед державною казною з боку нових власників). Землі, що не роздавалися у володіння феодалам, з яких податок надходив до султанської скарбниці, називалися *хас* або *халісе*. Існували і приватні землі - *мюльк*.

Сільськогосподарське виробництво в Делійському султанаті зосереджувалося у сільських общинах. Держава оподатковувала общинників натуральним податком, який становив близько третини зібраного врожаю з неполивних земель і половину зі зрошуваних. Крім сплати податку селяни зобов'язані були безоплатно виконувати повинності, пов'язані з будівництвом укріплень, зрошувальних систем, доріг тощо. Немусульманське чоловіче населення (крім духовенства і жебраків) оподатковувалося особливим податком - *джазія*.

У руках султана зосереджувалася уся повнота деспотичної влади. Його найближчим помічником був візир, що керував роботою усіх відомств, найважливішими з яких були зазвичай військове і податкове.

У віданні податкового відомства перебували облік общинних земель, визначення конкретних сум податку з кожної общини, збір податків з населення та васалів, збір різноманітних мит, а також джазії. Це ж відомство відповідало за будівництво й утримання великих іригаційних споруд.

Військовий департамент займався формуванням султанської армії, її постачанням, а також виплатою жалування найманцям. У першій пол. XIV ст. наймана кіннота делійських султанів налічувала близько 350 тис. шабель (тут далася взнаки монгольська загроза).

Держава була поділена на області, якими управляли великі воєначальники, що звалися мукта або валі. Кошти, зібрані з областей, надходили в розпорядження *мукта*, але з цих сум дозволялося залишити лише децищу на утримання власного апарату, місцевих невеликих військово-поліцейських сил та сім'ї самого мукта, а основна сума мала передаватися до державної скарбниці. Процес надходжень контролювався представниками центрального податкового відомства, але, як правило, мукта завжди намагалися під будь-яким приводом привласнити собі більшу частку отримуваних податків.

На період своєї могутності (XIII-XIV ст.) султанат обіймав майже всю територію Індії. Державною релігією в Делійському султанаті був іслам. Усі командні посади в армії та цивільна адміністрація поповнювалися виключно мусульманами. Державний судовий апарат знаходився у віданні мусульманського духовенства. За нормами індуського права вирішувалися лише цивільні позови, у яких обидві сторони були місцевими жителями-немусульманами. Прилежність до ісламського віросповідання давала привілегії купецтву. Так, купці-мусульмани платили з привезених товарів удвічі менші мита, ніж індуські купці. Тим самим частину місцевого населення, особливо з числа городян нижчих каст підштовхували до прийняття релігії завойовників.

Делійський султанат розпався через феодалні усобиці, а також економічні та політичні помилки центральної влади. Зокрема, султан Мухамед Туглак (1325-1351) почав карбувати мідну монету, вимагаючи у місцевого населення приймати її по ціні срібної. Індуси накарбували мільйони мідних монет високого номіналу, якими сплачували державні податки та купували коней, зброю, предмети розкоші тощо. Через розорення державної казни владі довелося підвищувати податки. Зростаюче невдоволення султанською владою було на руку сепаратистам-феодалам. Вже в 1339 р. відкололася Бенгалія. Щоб стримати подальший розпад, наступний султан Фроз Шах (1351-1388) визнав за феодалами спадкові права на ікта. Вторгнення Тамерлана з Середньої Азії в 1398 р. обезкровило Делійський султанат, він перестав існувати як велика і сильна держава. На його уламках виникли дрібні державні утворення. Влада останніх султанів з афганської династії Лоді на поч. XVI ст. не поширювалася далі меж столичного округу.

Після Тамерланової навали знову підняли голову індуські раджі. Мусульманські феодалі, чиє панівне становище в Північній Індії було поставлене під сумнів, намагалися знайти опору в зовнішніх ісламських силах. У 1504 р. в Кабулі прийшов до влади політичний авантюрист Бабур, ви-хідець з ферганського князівського роду в Монголістані, який був змушений залишити власну батьківщину. В квітні 1526 р. 12 тис. армія Бабура, оснащена артилерією та вогнепальною зброєю, розбила 40-тисячне військо останнього делійського султана Ібрахіма Лоді. Проти Бабура виступив правитель Мевару, рама Санграм Сінгх на чолі війська з раджпутських князів. У березні 1527 р. Бабур з допомогою артилерії буквально змів раджпутську кінноту в битві при Кхануа. Держава, заснована в результаті цих завоювань, дістала в європейській літературі назву Держави Великого Могола (засновник династії Бабур вів свій рід від Чінгісха-на, перською мовою «могол», звідки власне й походить назва держави). Держава Великих Моголів в Індії проіснувала понад два століття (1526-1761). Уже на момент смерті Бабура (1530 р.) вона охоплювала територію від Кабула на заході до кордонів Бенгалії на сході. Її населення складали місцеві індуси й мусульмани-прибульці. Перед нащадками Бабура стояло нелегке завдання управляти імперією, де корінне населення становило пригноблену більшість.

Невдоволення виявляли і мусульманські феодалі «першої хвилі», які після падіння династії Лоді втратили свої чисельні привілеї та службові посади в державному апараті.

Новий могольський шах Хумаюн, син Бабура, який посів на престолі в 1530 р., не зумів вчасно розпізнати небезпеку. В 1537 р. мусульманські феодалі Північної Індії підняли проти нього заколот. Восени 1542 р. Хумаюн навіть був змушений втікати з Індії і шукати притулку в Персії. Вождь повстанців Фарід, коронувавшись під іменем Шер-шаха (1539-1545), провів важливі реформи, вирішивши тим самим назрілі проблеми, ігнорування яких коштувало трона Хумаюну.

Були скасовані внутрішні митні збори, впорядковано грошову систему. Шахська влада не могла посягнути на володіння великих феодалів (джагірдарів), але всіляко утримувалася від наділення нових джагірів. У війську було введено обов'язкове таврування коней таврами тих джагірдарів, чією повинністю було виводити власні кінні загони на війну, - тим самим під час оглядів стало неможливо виставляти селян з їх робочою худобою (або й просто підставних осіб) у вигляді воїнів.

Але найвищим досягненням Шер-шаха стала його земельно-податкова реформа. Був проведений земельний кадастр, метою якого було визначення чітких меж серед володінь кожного землевласника і покладених на нього обов'язків. На кожного з земледержателів складався запис (*кабуліят* або *патта*) що містив повний перелік податкових платежів і вказував строки їх внесення до державної скарбниці. Тим самим перекривалися як можливі ухилення від сплати податків, так і свавілля з боку чиновників при їх збиранні. Розмір державного поземельного податку-ренти дорівнював одній третій врожаю.

Водночас з припиненням усіляких гонінь на індуську релігію, кілька індусів були демонстративно призначені на вищі посади в державі.

Після смерті Шер-шаха в 1545 р. вигнаний Хумаюн скористався внутрішніми усобицями і з допомогою персів здобув Кабул і Кандагар, а у 1554-1555 рр. підкорив Пенджаб, Делі та Агру. Тим самим династія Бабура повернулася до владарювання. Сам Хумаюн помер того ж 1555 р., а на престол зійшов його тринадцятирічний син Акбар (1556-1605).

Протягом наступного двадцятиріччя внаслідок численних завоювань держава Моголів з невеликої північноіндійської держави виросла у величезну імперію, її завоювання про-стяглися майже через увесь Індостан, від передгір'я Гімалаїв на півночі до р. Годоварі на півдні, від узбережжя Гуджарату на Заході до Бенгальської затоки на Сході.

Причина успіхів завойовницької політики Акбара полягала в тому, що він не зазіхав на права місцевих землевласників підкорених країн, а за їх згоду перейти до нього на службу надавав щедрі подарунки та високі посади. За даними 1582 р., серед емірів (найбільших феодалських землевласників) вихідці з моголів-завойовників становили 40%, що прийшли з Бабуром та Хумаюном, ще 40% - вихідці з мусульман місцевого походження (з часів Делійського султанату), решту 20% становили феодалі-індуси. Узявши до

свого гарему кількох раджпутських князів, Акбар породичався з місцевою феодалною верхівкою. У подальшому часі раджпутська знать стала «опорою і прикрасою» мо-гольського трону, а раджпутські воїни становили близько третини акбарового війська.

У галузі внутрішньої політики Акбар поглибив реформи, розпочаті його ворогом Шер-шахом. Податкова реформа (до речі, здійснена під керівництвом індуса Тодар Мала) встановлювала індивідуальну ренту для *кожного(!)* селянського господарства величезної імперії на підставі скрупульозного кадастру. Це була колосальна робота, в якій брали участь багато тисяч чиновників податкового відомства. Частка держави залишалася попередньою - третина врожаю.

Основною формою феодалного держання був джагір - умовне, а не спадкове володіння, яке надавалося на умовах несення служби шаху. Джагір міг охоплювати понад 100 тис. га орної землі. За правління Акбара середній строк одного й того ж джагіра не перевищував 10 років. До того ж збором податків в межах джагіру відав державний фіск, а сам феодал отримував від зібраних сум лише певну частку. Хоча доходи тримачів джагірів могли досягати сотень тисяч рупій на рік, більшу частину - від 2/3 до 4/5 отриманої суми - потрібно було витратити на оснащення та утримання контингенту воїнів, відповідно до присвоєного джагірдару звання (сотник, п'ятисотник, тисячник, тритисячник, п'яти-тисячник). Залишалось незмінним лише те, що джагір був неспадковим і нетривалим феодалним володінням, яке могло будь-якої миті бути відібране падишахом і передане іншому, більш достойному воїну. Існуюча система практично виключала можливість перетворення *джагіра* у власність.

Немаючи змоги передати своє становище і майно дітям, джагірдарі витрачали величезні суми на утримання челяді, будівництво розкішних палаців тощо. З іншого боку, державний апарат позбавляв джагірдарів багатьох раніше притаманних феодалам турбот, наприклад, зі збору податків, дозволяв їм зосередитися виключно на військовій справі.

Акбар скасував примусовий податок на іновірців (*джа-зда*), провадивши політику віротерпимості між індусами і мусульманами. Намагаючись здійснити принцип «один правитель - одна релігія», Акбар у 1582 р. проголосив «божест-вену віру», яка складалася з еkleктично поєднаних елементів індуїзму, ісламу та ін. місцевих віросповідань. Щоправда, ця віра, незважаючи на всі зусилля її засновника, знайшла поширення лише серед найближчого оточення падишаха.

Справжнім бичем імперії Моголів були лихварі, у чиїх цупких тенетах опинялися не лише рядові селяни й цілі общини, але й джагірдарі. У зв'язку з цим державні посади і зв'язані з ними земельні володіння перестали приносити дохід, потрібний для утримання війська. Відбулося різке погіршення якості могольських військ, особливо відчутне у зв'язку з проникненням до Індії європейців з їх передовою вогнепальною зброєю. Європейські купці називали імперію Моголів «колосом на глиняних ногах». Сюди, домагаючись численних привілеїв, проникали купці з Португалії,

Англиї, Франції, Голландії, Росії. Європейські торговельні компанії з часом набули не тільки значного фінансового, але й політичного впливу. Дешеві й якісні промислові товари з Європи, зокрема тканини, вироби з металу, витісняли з індійського ринку продукцію місцевих ремісників. Економічний занепад також призвів до політичного з усіма звідси наслідками.

ВЛАДА І СЬОГУНАТ ФЕОДАЛЬНОЇ ЯПОНІЇ

Перші кроки цивілізації міського типу в Японії відносяться до порівняно пізнього часу, вже в межах нашої ери. Першим імператором, чиє сходження на престол у 660 р. до н. е. відрховує початок японської держави, був великий Дзімму, легендарний «потомок» богині сонця Аматерасу (щоправда Л. С. Васильєв, автор «Истории религий Востока», чомусь відносить його діяльність на тисячу років пізніше - «приблизно на рубежі III-IV ст. н. е.»). Від нього ведуть свій початок імператори Японії - тенно (небесний государ) або мікадо. З того часу і по сьогодні на японському престолі - одна й та ж династія, але було що протягом віків її багато разів усували від реальної влади видатні воєначальники чи царедворці, залишаючи імператора лише номінальним правителем, своєрідним символом нації. Кожного разу - на більш чи менш тривалий час - династія повертала собі владу, щоб згодом знову втратити її.

Поява японської ранньофеодальної держави пов'язується істориками з державним переворотом 529 р., коли представники дому Сога вбили царя і захопили пануюче становище при дворі, підкоривши собі царських родичів. Переворот Сога привів до впровадження нової релігії - буддизму, яка почала витісняти традиційні вірування японських племен - *синтоїзм*.

Синтоїзм мав певний вплив на право давньої, середньовічної і навіть довоєнної Японії. Головною моральною заповіддю синтоїзму була безумовна покірність імператору. Найважчими гріхами вважалися (що дуже характерно для землеробського народу), пошкодження іригаційних споруд, дамб, а також надмірна жорстокість щодо тварин (про людей нічого не говориться!) та забруднення екскрементами священних місць.

Один з членів царської родини принц-регент Сьотоку-Тайсі в 604 р. створив «закон 17 статей», в якому було поєднано буддистські та конфуціанські впливи. В цьому документі він, зокрема, пробував стверджувати, що: «В державі немає двох государів ... всі урядові особи лише государеві слуги».

Історики звертають увагу і на ст. 10 цього документу, в якій наголошується, що у кожної людини можуть бути свої думки і переконання, уявлення про правильне і мудре, хоча при цьому усе ж слід діяти, узгоджуючи свої дії з волею більшості. В цій тезі нібито сформульовано психологічний портрет японця.

Намагаючись зміцнити владу царського дому і усунути від влади Сога, Сьотоку-Тайсі пробував спертися на буддистське духовенство. Земельна власність буддистських монастирів (на 623 р. їх у країні, за даними хроніки Ніхонгі, налічувалося вже 46 і число це стрімко зростало) стала зразком феодальних відносин для майбутнього класу японських феодалів. До

монастирів приписували земельні володіння та населених на цих угіддях селян, форми феодальної експлуатації селянства тим самим проходили своєрідне «обкаткування» у практиці монастирів.

У 645 р. під час прийому корейських послів змовники з числа членів «царського дому» (принц Наканое та представник давнього жрецького роду Накатомі Каматарі) напали на Сога Ірука, вбили його і відновили необмежену владу імператорів. На престол був возведений найстаріший представник «царського дому» (роду Сумерагі) Кару. Рік його воцаріння дістав назву «перший рік Тайка». Наступником престолу був проголошений Наканое, а Накатому Каматарі, який прийняв прізвище Фудзівара, дістав пост «двірцевого міністра». Переворот Тайка став спробою японської аристократії модернізувати державу, запозичивши феодальну організацію суспільства від материкового Китаю та Кореї. Введення надільної системи в Японії відноситься до VII ст. (кодекс Тайхорьо 701 р.). Вся земля в країні оголошувалася власністю держави, на чолі з імператором. Кожний селянський двір діставав у тимчасове користування орну землю, відповідно до чисельності сім'ї. Розмір наділу чоловіка дорівнював 2 танам (тан - 0,12 га), жінка отримувала 2/3 цієї площі. Систематично, раз на 6 років, мали проводитися переділи землі в залежності від появи нових членів кожної сім'ї чи смерті старих. Крім того - теж за китайським зразком - за селянською сім'єю закріплювалися на правах приватної власності садибні і присадибні ділянки. Селяни, які дістали наділ, повинні були сплачувати державі податок зерном та продукцією домашніх ремесел, а також працювати на державних об'єктах - оборонних спорудах, будівництві доріг тощо. Іноді ця праця досягала 100 днів на рік. Залишення селянином наділу або відмова від наділення землею каралися - це завдавало шкоди інтересам держави. Кодекс Тайхорьо визнавав рабство. На кожного державного раба надавався такий же наділ, як і вільній особі, на раба приватного - дві третини наділу вільного. Сім'ї знаті, які володіли десятками і сотнями приватних рабів, опинялися у виграшному становищі. Ще більшу кількість рабів і, відповідно, земельних наділів мали буддистські храми. У VII—VIII ст. кількість рабів становила 10-15% шестимільйонного населення, але вже з поч. наступного IX ст. їх стає усе менше, а у землеробстві їхня праця перестає застосовуватися зовсім.

Розміри наділу державних чиновників і воєначальників залежали від титулів або посад на імператорській службі, від 8 тйо (1 тйо = 10 тан = 1,2 га) для нижчих рангів до 80 тйо для принців першого рангу, урядові наділи від 6 тан до 40 тйо, а також наділи за особливі заслуги перед державою, наприклад, за участь у перевороті Тайка - до 250 тйо. Рангові і урядові наділи надавалися на час перебування у тому чи іншому ранзі або на посаді. Даровані наділи - по-життєво, часами - на 1-3 покоління, а у окремих випадках - і навечно. Перетворення права користування у право володіння стало лише питанням часу. Крім землі чиновнику чи особі високого рангу могли бути надані т. зв. Приписані селяни (від 100 до 800 дворів особі високого рангу та від 300 до 8 тис. дворів - посадовій особі). Половина зернового податку Цих селян йшла у державну казну, а друга половина, інші

податі та робоча повинність селян залишалися в розпорядженні титулованої особи або чиновника.

Усі чиновники призначалися імператором у відповідності до табеля про ранги. Члени імператорської родини та аристократи передавали свої титули у спадок. Як правило, феодальну аристократію складали нащадки родових старійшин, а також невелика кількість людей незнатного походження, які відзначилися на державній службі.

Весь цей порядок складався понад півстоліття і був завершений в 701 р. в зводі законів Тайхорьо.

Першою постійною столицею Японії було м. Нара, відбудоване в 710 р.

Історики обгрунтовано говорять про великий вплив, який здійснював на появу та формування японської феодальної держави приклад континентального Китаю та його феодальних держав.

Розвинутий феодалізм в Японії (X-XV ст.) був у більшій мірі суто японським явищем, ніж запозиченням чийого б то не було історичного досвіду. Клас феодалів у цей час складається ніби з трьох груп: служила і придворна знать; посадові особи провінційних апаратів управління (губернатори та їх помічники); нижча знать - уродженці і жителі своєї провінції (нащадки тих родових старійшин, чиї предки не прийняли у свій час участі в дворцовій боротьбі за владу)

Імператорський дім був у черговий раз відсторонений від реальної влади. Перенесення імператорської столиці в Кіото у 794 р. було зовнішнім виявом посилення влади клану Фудзівара. Спочатку встановлювався порядок, за яким імператори повинні були брати собі дружин тільки з цього роду, далі - більше. В 858 р. Фудзівара присвоїли собі владу *регентів* (при неповнолітньому імператорі), а у 887 р. — верховного канцлера при повнолітньому монарху. Вихідці з роду Фудзівара в цей час заповнили собою весь центральний апарат, фактично заволодівши верховною владою.

При регентах Фудзівара стрімко зростає значення буддизму в якості державної релігії. Не лише імператори, як це бувало в минулому, але й регенти та всі найпомітніші чиновники наприкінці життя ставали монахами, проте не випускали з своїх рук віжки управління. Центр адміністративного керівництва перемістився до буддистських монастирів, тим самим буддистське духовенство зосередило в своїх руках величезну владу. За монастирські посади йшла активна боротьба, причому клан Фудзівара пильно слідкував, щоб усі вищі релігійні посади в монастирських *сангхах* надавалися його членам. Зростало політичне і економічне значення буддистських монастирів, особливо тих, що належали найбільш впливовим і активним сектам, наприклад, Тендай з центральним монастирем на горі Хіей. Монастирі іноді не підкорялися наказам властей і вимагали для себе все нових привілеїв.

Переділи землі, які мали проводитися що шість років, у цей час не робилися по 50-60 літ. Ті чиновники, які мали слідкувати за наділенням селян державною землею, найчастіше просто привласнювали ці землі. В X-XI ст. маєтки найкрупніших феодалів були не тільки звільнені від оподаткування,

але й дістали чисельні імунітети: місцеві власті не мали права «входити на ці землі». У приватновласницьких помістях (*сьон*) зникла будь-яка різниця між рабом і селянином. Процес цей відбувався у двох напрямках - з одного боку, зростали повинності колись напіввільних селян, з другого,- феодалі «дарували свободу» рабам, аби запобігти їх втечі до іншого феодала, який зманював «свободою». Експлуатація при цьому залишалася майже незмінною. Як економічно збиткове рабство було офіційно скасоване на поч. Х ст.

У XI-XII ст. відбувається укрупнення помість. Для боротьби з повстанцями-селянами власники починають формувати власні збройні загони, не особливо покладаючись на допомогу урядових військ. Вербувався часто усякий набір - збігли з державної служби солдати, селяни-втікачі тощо. Дружинник зобов'язувався вірою і правдою служити своєму феодалові, а феодал - годувати, зодягати і забезпечувати житлом свого дружинника. З часом дружинники почали отримувати від господаря певні земельні наділи. Так з'явився новий служилий клас *самураїв* на службі не державі, а якого-небудь могутнього феодалського дому. Наприклад, на північному сході країни на поч. XII ст. най-впливовішим був дім Мінамото.

Імператорський дім прагне, спираючись на монастирі, ослабити вплив Фудзівара. Ця епоха подолання Фудзівара розтягнулася на ціле століття - т. зв. епоха Інсей (1069-1167). Допомогу імператорській владі подавали і деякі феодалські родини, невдоволені засиллям Фудзівара. Їхні самурайські загони ставали активними учасниками політичної боротьби за безроздільну владу в державі. З 1156 по 1185 рр. політичну владу в країні утримував у своїх руках дім Тай-ра, чия опорою був південний захід країни. Проти Тайра виступив рід Мінамото з північного сходу. Перемога у цій боротьбі забезпечувалася кращою організацією власного самурайського війська Мінамото. Скориставшись цим, воєначальник Йорітомо (з роду Мінамото) добився свого проголошення у 1192 р. верховним правителем держави з титулом «сьогун» (провідник, військовий вождь). *Сьогунам* доводилося вести постійну боротьбу з залишками впливу Фудзівара та столичною аристократією. Найзапеклішим бунтом столичної аристократії став заколот 1221 р., який сьогунам Мінамото вдалося придушити. Дружинники-самураї на службі у Мінамото відчутно збагатилися внаслідок цих перемог: так, після придушення заколоту 1221 р. переможці відібрали у переможених і розділили близько 3 тис. помість. Багато хто з цих дружинників пізніше перетворився на великих феодалів - *даймьо*. Зміцнили свої позиції і самураї, що перебували на службі у родини Ходзьо - головного васала Мінамото. Таким шляхом складалося дрібнопомісне дворянство (самурайство), яке володіло землями на основі дарчих грамот свого сюзерена. Пішли в минуле влада імператора і централізовано-адміністративне управління з монастирів, характерне для періоду регентства Фудзівара.

Пануючий клас феодалів, який оформився як військово-помісне дворянство (бусі, самурай), став також підґрунтям для нового державного апарату, на чолі якого стояв сьогун. Найбільш привілейовану групу

становили т. зв. гокенін — самураї, що перебували у безпосередній васальній залежності від самого сьогуну. Це були нащадки тих дружинників, з якими Мінамото завоював владу в країні. Другу групу становили самураї, які походили від дружинників з маєтків столичної аристократії, монастирів та імператорського дому.

Дзен-буддизм з його принципами і нормами в значній мірі визначив кодекс самурайської честі, «шлях воїна» (бусідо). Мужність та вірність, загострене почуття достоїнства і честі воїна-рицаря (образа якої змивається кров'ю), культ самовбивства в ім'я честі і обов'язку (не лише хлопчики в школах, але й дівчатка з самурайських родин спеціально навчалися цьому мистецтву: хлопчики - робити *харакірі*, дівчатка - заколюватися кинджалом), філософія фаталізму в поєднанні з фанатичною відданістю своєму патрону, впевненість в тому, що славне ім'я загиблого на полі бою буде шануватися наступними поколіннями у віках - усе ці настанови увійшли в поняття *бусідо* і на довгі сторіччя визначили національний характер. Японська релігія не містить європейського уявлення про рай як винагороду за достойне життя, тим самим моральні якості самурая не перебували у залежності з обіцянкою посмертного блаженства, якою

стимулювалися, наприклад, європейські хрестоносці чи воїни ісламу. Винагородою мала бути лише висока пам'ять живих про загиблого. І ще одне. Різні цивілізації створили свої уявлення про найбільший успіх в житті. Багатство, слава, кар'єра освіченого чиновника (останнє - характерно для сусіднього з Японією Китаю), успіх у протилежної статі тощо - все це було несуттєвим в системі цінностей бусідо.

На чолі держави як глава військового уряду «бакуфу» (дослівно - «ставка») стояв сьогун. Але після смерті Міна-мото Йорітомо (1199 р.) реальна влада перейшла до Ходзьо Токімаса, якому було надано титул «сіккен» (правитель). Цей титул і влада стали спадковими для родини Ходзьо.

Військово-феодалний стан установив свою владу над «народом» (бонге), в першу чергу селянами. Селяни жили на землях самураїв, обробляли ці землі, сплачуючи своїм панам натуральну ренту або відробляючи на умовах панщини. Розмір основної натуральної ренти коливався від 40 до 60% врожаю.

Двічі, у 1274 та 1282 рр. монгольські завойовники збирали могутні флоти для вторгнення в Японію. Острови були врятовані не лише мужністю своїх захисників-самураїв, але й самою природою. Могутні урагани («*камікадзе*» - вітер богів; так сторіччями потому, в роки другої світової японці шанобливо будуть називати своїх добровільних льотчиків-смертників) руйнували флоти загарбників-монголів.

У 1333 р. південно-західні феодалні володарі під проводом родини Асікага виступили проти дому Ходзьо і тимчасово відновили владу імператора Годайго. Відсіч бунтарям дав Такаудзі, колишній васал Ходзьо. Такаудзі захопив Кіото, змусивши Годайго до втечі в місто Іосіно (на Південь країни), і посадив на престол свого ставленика з імператорської династії.

Сам він прийняв титул сьогуна (1135 р.). Тим самим з 1335 по 1392 рр. в Японії було дві столиці, два імператори і точилася невпинна боротьба між Півднем і Північчю. Війна завершилася об'єднанням країни під зверхністю нового роду сьогунів Асікага.

При сьогунах Асікага число *сеенів* поступово зменшувалося, самурайство, залежне від *даймьо* розшаровувалося. Феодали постійно опинялися у залежності від лихварів, а держава регулярно оголошувала списання їх боргів з метою збереження могутності класу феодалів та їхнього привілейованого становища. З іншого боку, ремесло і торгівля заохочувалися, купці та ремісники користувалися різними пільгами, що відрізняло Японію від інших країн Далекого Сходу.

Розвиток країни в XIV - на поч. XVI ст. визначався безкінечними битвами за владу між самурайськими арміями претендентів на посаду сьогуна. За цей час феодална власність на землю, що раніше перебувала в руках сьогуна, перейшла до рук великих князів - даймьо і середніх феодалів. Замість невеликих володінь, отримуваних від верховного сюзерена у вигляді лена, з'явилися величезні приватні землеволодіння, чиї території охоплювали провінцію або й кілька провінцій. Тепер уже даймьо роздавали лени васалам-самураям, зобов'язуючи їх за це відбувати службу. Основною формою експлуатації селян стала рента продуктами, панщина зберігалася в обмеженому вигляді - для будівництва доріг і укріплень, але не обробітку землі феодала.

Цікаво, що водночас в Японії вперше вводиться ліцензування зовнішньої торгівлі. Експортно-імпорتنі операції з Китаєм приносили величезні прибутки (до 400%) і держава не могла зігнорувати це джерело доходу.

Поява вогнепальної зброї призвела до великих змін у військовій справі. Головну роль почали відігравати не вершники-самураї, а піхотинці, яких вербували з селян. Це відкривало широкі можливості для швидкого створення майже з нічого потужних армій - замість колишнього поступового нарощування чисельності самурайських загонів на службі феодала. Крім того, проникнення європейців в Південно-Східну Азію супроводжувалося колонізаторською політикою останніх. Феодально роздробленій Японії загрожувала участь перетворення на колонію якоїсь європейської держави. Третьою обставиною, яка визначала розвиток Японії в другій пол. XVI ст. стало посилення феодалної експлуатації селян, масові втечі і повстання експлуатованих. У 1568-1582 рр. порівняно незначний феодал Ода Набунага виступив в ролі об'єднувача країни. Він усунув від влади останнього сьогуна з роду Асікага (1573 р.), розгромив кілька буддистських монастирів, які брали активну участь в міжусобній війні, і створив централізовану державу в північній частині Японії. Підтримку йому (особливо у боротьбі з селянськими виступами) надавало купецтво великих міст - адже об'єднання країни відповідало інтересам саме цього стану. Хоча Набунага був убитий одним зі своїх васалів, справу об'єднання країни завершив його соратник Тайотомі Хідейосі (1583-1598).

Хідейосі наказав забрати зброю в усіх селян (1588 р.), запровадив новий

земельний кадастр (1589-1595), яким прикріпив селян до їх наділів. Після смерті Хідейосі в 1598 р. в ролі третього об'єднувача країни виступив один з його полководців - Токугава Ієясу. Розбивши своїх супротивників біля Секігахара в 1600 р., Токугава в 1603 р. прийняв титул сьогуна і зосередив у своїх руках управління всією державою. 17 найбільших міст були відібрані у феодалів і управлялися безпосередньо сьогуном. Була відновлена верховна власність держави на землю, але реалізація цього права у вигляді вилучення землі застосовувалася лише за державні злочини. Основний земельний фонд закріплювався за князями-даймьо (їх було понад 200). Такий феодал мав право суду і адміністративної влади у межах свого володіння над усіма підданими; він керував своїми васалами-самураями, яким надавав певне жалування. Даймьо могли мати свої збройні сили, збирати місцеві податки, але у всьому підпорядковувалися владі сьогуна. їм заборонялося вести внутрішні війни. Токугава підтримували японських ремісників і купців, натомість життя селянства було суворо регламентоване. Династія Токугава правила Японією до буржуазної революції 1867-1868 рр.

Трьома послідовними указами (1633, 1636 та 1639 рр.) третій сьогун Ієміцу заборонив японцям під загрозою смертної кари залишати межі своєї країни, а також будувати великі кораблі, придатні для далекого плавання. Іноземцям доступ в країну було закрито (виняток становив для голландців і китайців). З 1614р. християнська релігія в Японії заборонялася. Заборонений також ввіз європейських (1630 р.) і навіть китайських книг.

Цим влада намагалася боротися як з християнством, так і з ідеями послідовника Конфуція - Мен-цзи. Останній зокрема стверджував, що народ має право усунути государя, який негідно справляється зі своїми обов'язками. Існує красива легенда, що будь-який корабель, який плив до Японії з книгою Мен-цзи на борту, неодмінно гинув - боги не допускали в країну ідеологічну заразу.

Ізоляція країни, приборкання даймьо та сувора регламентація селянських повинностей сприяли стабілізації економічного життя і навіть деякому зростанню показників виробництва. Але згодом країні довелося розплачуватися за свою ізоляцію довготривалою відсталістю.

Рекомендована література

Васильєв Л. С. История религий Востока.- М.: Высшая школа, 1988.

Історія країн зарубіжного Сходу в середні віки,- К.: Радянська школа, 1959.

Токарев С. А. Религия в истории народов мира.- М.: Изд-во политической литературы, 1986.

Тема 26

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ ТА НАРОДИ БАЛКАН в XIV-XIX ст.

ТУРЕЧЧИНА (ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ) в XIV-XV ст.

Турецька держава, названа Османською в ім'я свого засновника Осман-бея, виникла наприкінці XIII ст. у західній частині Малої Азії. Там, в колишній візантійській провінції Фрігії, осіло кочове плем'я кайї, яке входило до союзу тюркомовних огузьких племен.

Ще в 70-х роках XI ст. на території Малої Азії утворився Кенійський (або Румський) султанат сельджуків. У XIII ст. він був підкорений монголами і на початку наступного століття розпався на десять ворогуючих між собою еміратів. Воєначальники-беї, які стояли на чолі цих державних утворень, надали їм свої імена: *Айдин, Караман, Кераси, Керміян, Осман, Хамід* та ін. Емірат Османа, розташований в найбільш західній частині малоазійського півострова, на кордоні з візантійською провінцією Віфінією, мав ряд гео-політичних переваг. Несучи прикордонну службу, Осман I (1300-1326) і його син Орхан (1326-1359) користувалися особливими правами і привілеями, наданими монгольськими ханами. В своїй агресії проти Візантії вони завжди могли розраховувати на монгольську підтримку. За Орхана були захоплені візантійські міста Бурса і Нікея, підкорено сусідній емірат Кераси.

Внутрішній лад Турецького (Османського) емірату на поч. XIV ст. базувався на давніх нормах, встановлених ще у Кенійському султанаті. Глава цієї держави (бей, потім султан) самостійно розпоряджався земельним фондом, який називався хас. З нього у ленні володіння військових і духовних феодалів надавалися землі, які мали не лише утримувати цього феодала, але й приносити в державну казну певні податки. Законодавством султана Мурада I були затверджені дві форми феодалного володіння, які відрізнялися одна від одної за розмірами податків, що сплачувалися селянами, - *тимар* і *зеамет*.

Поруч із загальним для усіх мусульманських народів шаріатом, діяло і місцеве звичаєве право т. зв. *тюре*. Внаслідок розкладу племінної організації суспільства норми *тюре* своє значення втрачали, шаріатське ж законодавство навпаки посилювало свої позиції.

На думку К. Маркса, на початках свого існування держава турків була зорганізована на демократичних началах (!?) і навіть становила собою «єдину справжню військову державу середньовіччя». Успіхи завойовницької політики цієї держави визначалися кращою організацією збройних сил. Основою армії були т. зв. «єн чері» - нові солдати (звідки, до речі, походить назва яничари). Спочатку їх чисельність була невеликою - від 5 до 10 тис. чоловік. Це професійні військові, чия підготовка починалася ще в дитинстві, під наглядом мусульманських дервішів з напіввійськового ордену *бекташів*. З часом поповнення яничарів почало набиратися з хлопчиків підкорених народів (сербів, болгар, з тим — із примусово наверненого до ісламу християнського населення). Такий податок людьми має назву *іспендж*. Яничари дотримувалися обітниці безшлюбності, з дитинства звикали до походів та суворой дисципліни, не мали кровних зв'язків з турецьким населенням та місцевою знаттю. З допомогою яничарів султани тримали у покорі не лише завойовані народи, але й бунтівних турецьких феодалів. Військова здобич (найбільше земля і нерухомість), здобута яничарами, становила важливе джерело політичної та економічної влади султанів.

Земля роздавалася феодалам у тимчасове володіння на умовах відбування військової служби. Частина землі виділялася в спадкове тримання безпосередніх виробників — селян (*райя*). З *райя* збиралися податки на

користь держави і феодала.

За третього правителя, султана Мурада I (1359-1389), розпочалися турецькі завоювання на Балканах, куди незабаром був перенесений центр держави. Скориставшись розпадом монгольської держави Хулагідів, Мурад проголосив себе султаном, тобто незалежним правителем.

Залишивши в тилу Візантію, турецькі завойовники рушили на Захід. У 1389 р. вони завдали на Косовому полі поразки війську, зібраному сербським королем з сербів, босняків, албанців, валахів та угорців. День св. Вітовта (Відовдан), 28 червня, вважається у сербів днем національного трауру, оскільки ним датується початок багатовікової втрати незалежності (убивство в 1914 р. ерцгерцога Австро-Угорщини Фердинанда, який прибув у цей день на провокаційні маневри у Сараєво, послужило приводом до першої світової війни). В 1393 р. турки захопили столицю Болгарії Тирново. Турецький султан і полководець Баязид I (1389-1402), який дістав за свої швидкі військові дії прізвисько *Йилдирим* (Блискавичний), уже розпочав підготовку

до взяття Константинополя. Проте падіння Візантії було відстрочене ще на півстоліття через появу в Малій Азії полчищ Тамерлана (Тімура (1370-1405), на прізвисько Залізний кульга) середньоазіатського правителя й полководця, чий походи відзначалися нищівними руйнуваннями й надзвичайною жорстокістю. В битві під Анкарою 1402 р. війська Тамерлана розгромили армію турків, Баязид потрапив до полону, Тамерланова кіннота переслідувала рештки турецького війська і могла б його повністю знищити, якби греки і генуезці не переправили баязидових недобитків на західний берег Босфору. Хоч у Тамерлана була домовленість з Візантією та Генуєю про спільні дії проти турків, але вони свого слова не дотримали: укріплення нових могутніх завойовників в Малій Азії розцінювалося ними як більше лихо у порівнянні з уже звичними турками.

Тамерлан в Малій Азії відновив емірати, знищені турецькими султанами. Він всіляко розпалював ворожнечу між чотирма синами султана Баязида, кожний з яких прагнув посісти місце померлого у полоні батька. Переможцем у цій боротьбі став Мухаммед, якому вдалося у 1413 р. зосередити у своїх руках владу над рештками турецької держави. Зміцнення Османського султанату у цей час відбувається за рахунок внутрішніх ресурсів: впорядкування військово-ленної системи володіння землею, удосконалення податкової системи тощо.

Ленники на той час поділялися на дві категорії - дрібніших *тимаріотів* (їх доходи з наданої ділянки складали від 3 до 20 тис. *акче*) та поважніших *займів* (від 20 до 100 тис. *акче* прибутку). Як правило, ні ті, ні інші самотійного господарства не вели. Селяни, які цю землю обробляли, не вважалися власниками плодів своєї праці - врожаєм розпоряджався феодал, який на власний розсуд віддавав землеробу на прожиття якусь частину отриманого продукту. Щоб примусити селянина працювати і віддавати врожай, феодали встановили власність, хоч і не повну, на особу безпосереднього виробника. Тримач лену мав забезпечити і надходження податків до державної казни. За Мухаммеда надходження цих податків було

упорядковане.

Частина селянства працювала (практично на тих самих умовах, що й на феодала) на землях, які безпосередньо належали державі або перебували у вакфі - земельному володінні, доходи з якого йшли на мусульманську церкву: будівництво і ремонт мечетей, утримання духовенства, школи, лікарні тощо.

Селяни, ремісники і торгівці-мусульмани платили одні податки і судові штрафи та виконували визначені повинності, немусульмани - інші. Зокрема, мусульмани брали участь у феодалному ополченні і будівництві фортець, шляхів, мостів, мечетей, палаців тощо. Немусульмани: греки, вірмени, болгари, серби та ін. відчували значно важчий податковий гніт. Зокрема, вони платили *джизію*, подушний грошовий податок на «невірних». У певних випадках їх не приймали на державну службу; вони не могли у суді свідчити проти мусульман і т. д. і т. п. Ослаблення державної влади, викликане навалюю Тамерлана та тимчасовим розпадом Османського султанату, спричинило масові народні повстання 1413-1419 рр. як підкорених народів, так і власне турецьких селян. Завданням Мухаммеда стало придушення цих повстань.

Успіхи державного будівництва дозволили туркам знову відновити загарбницькі походи. Так, уже в 1422 р. була зроблена невдала спроба захопити Константинополь, в наступному році турки успішно вторглися до Албанії і т. д. Новий султан Мухаммед II (1451-1481) прагнув остаточно підкорити Балканський півострів. У 1452 р. він зібрав усі наявні сили - близько 100 тис. чол. для захоплення Константинополя. Захисників міста було чи не у десять раз менше, в т. ч. 4 тис. італійців-союзників. 29 травня 1453 р. після 50-денної облоги Константинополь впав, загарбання міста турками означало кінець Візантійської імперії. Цю дату історики вважають рубіжною при визначенні т. зв. Середніх віків (від падіння Риму в 476 р. до падіння Візантії у 1453 р.). Мухаммед II прийняв звання *Фатих* - Завойовник. Свою столицю він переніс до Константинополя, перейменувавши його на Істанбул. Турки ще в 1463 р. підкорили Боснію. В 1468 р. після смерті албанського правителя *Скандербєга* під турецьке іго потрапила Албанія. У Волощині (Румунії) боротьбу проти турків проводив *господар* (феодалний титул) *Влад Дракула*. Останнього підтримували Угорщина й Польща. Розправи Дракули над полоненими турками потрясли навіть уяву звичного до усього пізнього середньовіччя (згодом вони стануть основою для виникнення легенди про графа-вампіра). Але й Дракула у цій боротьбі зазнав поразки.

В 60-70-х рр. XV ст. були знищені усі торговельні привілеї італійців (яких вони сторіччями домагалися від слабнучої Візантії), ліквідовані їхні колонії на чорноморському узбережжі. Торгівля немусульман обкладалася подвійним митом. Прагнучи відновити своє становище, Венеція і Генуя вели у 1463-1479 рр. війну проти Туреччини. Одним з важливих наслідків цієї безуспішної для італійських міст боротьби стала втрата генуезцями їхніх володінь у Криму.

Зокрема, центр цих володінь м. Кафа (Феодосія) в 1475 р. потрапив під

турецький контроль і перетворився на міцний осередок турецького панування на Кримському півострові. В 1475 р. султан оголосив про свій протекторат щодо Криму, де правила татарська династія Гіреїв.

За Мухаммеда II були закладені не лише основи військової могутності Турецької (Османської) імперії, але й проведена перша кодифікація турецького феодального права, відома як *Канун-наме*. У цій збірці були зокрема узаконені умови існування, права і обов'язки релігійних общин, зокрема і православної церкви, очолюваної константинопольським патріархом.

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ у XVI-XVII ст.

У XVI ст. майже всі арабські країни були завойовані турками. Першими втратили свою політичну незалежність Си-рія (до її складу входили також Палестина та Ліван) і Єгипет. До турецького завоювання в цих країнах панували *мамлюки*, зорганізовані у військово-феодальну касту, очолювану мам-люцьким султаном, резиденція якого перебувала в Каїрі.

Мамлюки, мамелюки - гвардійці єгипетських султанів, що набиралися з 13 ст. з рабів тюркського та кавказького походження. В 1250 р. мамлюки-беї захопили владу і самостійно правили аж до завоювання Єгипту турками (1517 р.); фактично вони зберігали панівне становище в Єгипті до поч. 19 ст., коли були винищені єгипетським правителем пашею Мухаммедом Алі.

Турецька армія під проводом Селіма I вторглася до Сирії влітку 1516 р. Військо мамлюцького султана Кансу Гурі зазнало цілковитої поразки у битві при Халеба (Алеппо), сам султан загинув під копитами коней охопленої панікою армії. Проти турецької вогнепальної зброї безсилями виявилися не лише мамлюцька кіннота, але й старовинні рукописи Корану, винесені мамлюками на поле бою. На поч. 1517 р. армія Селіма I вступила в Каїр. Згодом виникла легенда про передачу турецькому султану титулу і прерогатив халіфа всіх мусульман халіфом Мутеваккілем, який жив у Каїрі і перебував у придворному штаті мамлюцького султана. Так чи інакше, Селім додав до свого титулу почесне звання «слуга обох святих міст», тобто Мекки і Медіни. Династія Османів зайняла провідне становище в мусульманському світі.

З встановленням турецького панування в Сирії і Єгипті відбувся перерозподіл земельної власності: колишні противники турків частину своїх володінь втратили, і, навпаки, ті феодали, що вчасно перекинулися на сторону переможців, були щедро винагороджені турецькими властями. Жодних змін у феодальних відносинах та феодальному ладі цих країн не сталося.

За турецького панування Сирія поділялася на 4 провінції — пашалики з центрами у Дамаску, Тріполі, Сайді та Халебі. В Халебському пашалику отримали наділи турецькі військові феодали, в усіх інших продовжували панувати арабські феодали, які ставали васалами турецьких пашів. Паша був ставлеником султана в тому чи іншому пашалику, представником центральної султанської влади. В його розпорядження надходили кошти від податків, митних та ін. зборів з місцевого населення. Частина цих коштів

переводилася до Істамбулу у розпорядження центрального уряду, а на решту паша мав утримувати чиновницький апарат і військо, яке складалося з *яничар* і *сипахіїв*. Султани і паші повинні були рахуватися з авторитетом і впливом арабських феодальних родів. Дня цього завойовники усіма доступними засобами сіяли розбрат в місцевому середовищі, стравляючи арабів між собою.

У XVI ст. військово-феодальний лад турецької держави досягає піку свого розвитку, а кордони імперії сягають безмежності. Так, услід за Сирією і Єгиптом (1517 р.) до імперії були приєднані Алжир (1520 р.), схід Угорщини (1526 р.), Кіренаїка та Тріполі (1551 р.), західні Грузія та Вірменія (1555 р.), Туніс (1574 р.) та інші території.

Підгрунтя турецького феодального ладу становила феодальна власність на землю, здійснювана верховною султанською владою та класом феодалів. Феодальну ієрархію очолював необмежений правитель, «тінь Аллаха на землі» султан або падишах. Найбільші феодали одержували з державного фонду величезні землі у тимчасове користування. Як правило, одержувачами таких земель були вищі державні чиновники: *візири* (міністри), *беглербеї* (правителі великих областей), *казиасквери* (головні судді) та ін.

Існували також лени, які надавалися за військову службу. Вони, як правило, переходили у спадок. Лен з доходом від 20 до 100 тис. акче називався зеамет, а його власник - заїм. Менший лен з прибутком від 3 до 20 тис. акче писався як тимар, а його власник - тимарли або тимаріот. *Заїми і тимаріоти* несли адміністративну і військову службу у районах свого проживання. В разі війни вони формували феодальне ополчення з озброєних (власним коштом феодала) селян. Кількість такого селянського війська визначалася тим доходом, який отримував зі своїх володінь феодал.

Султанська влада також передавала в умовну феодальну власність релігійним організаціям т. зв. вакуфні землі або вакф. З доходу від цих земель утримувалися мечеті, школи, лікарні, забезпечувався добробут духовенства.

Третя категорія земель - це мюльк або темлик - землі, що перебували у приватній власності. Вони не були зв'язані зі службою державі і могли стати предметом купівлі-продажу.

Селяни фактично прикріплялися до земель, на яких проживали і перебували у неминучій залежності від класу феодалів. Навіть у разі проживання на землях державних, вакуфних або мюлькових, вони несли повинності перед державою, а відкупником цих повинностей виступав місцевий феодал. Такий феодал до того ж займав адміністративну або військову посаду, був суддею чи виконував обов'язки мулли. Проте феодали (на відміну від «цивілізованої» Європи) не мали права суду над своїми селянами і не могли позбавляти їх життя.

Основна маса осілого населення Османської імперії жила в умовах сусідської общини, де у спадковому триманні окремих селянських земель перебувала орна земля, а у спільній власності общини - ліси та пасовиська. На чолі такої общини стояв староста *коджибаша*. Виплата усіх податків

здійснювалася на умовах *кругової поруки*, навіть за утікача община зобов'язувалася сплачувати належні податки. Офіційно сплачувався поземельний податок з кожної сім'ї. Для мусульман це був ашар - десятина з урожаю, немусульман-ське населення сплачувало набагато вищий харадж (не був регламентований, залежав від місцевих умов і досягав майже половини врожаю). Крім того, для немусульман вводився особливий подушний податок (джизія), який сплачувався грошима. На худобу для усіх категорій сільського населення був введений єдиний податок - зекят.

Крім цих традиційних податків уряд і місцеві можновладці вводили й інші: окремо на воду, на базарну торгівлю, на нове будівництво тощо. Так, в XVI ст. існував надзвичайний податок авариз - 40 акче з сім'ї, а у XVII ст. він був уже доведений до 300 акче. Податок *тану* у розмірі одного річного врожаю вносився кожним новим власником земельної ділянки, крім сина-спадкоємця по померлому батькові. До сер. XVII ст. підкорені народи сплачували *живий податок хлопчиками*, з яких османський уряд часом формував загони яничарів.

У містах склався цеховий лад за устроєм, характерним для Європи. Однак, на відміну від європейських міст, місцева адміністрація часто втручалася в діяльність цехів, навіть з найменш дріб'язкових приводів. Цехова організація виробництва намагалася консервувати його відсталість, не допускаючи конкуренції між ремісниками. Зовнішні торговельні зв'язки також були дуже обмеженими. Так, на усіх Балканах лише одне місто Дубровник мало з 1471 р. викуплений у турецького уряду привілей на торгівлю із зовнішнім світом. З вартості ввезених іноземних товарів воно виплачувало 5% мито до державної казни.

Законодавство Османської імперії за султана Сулеймана I (1520-1566) на прізвисько Кануні-Законодавець було кодифіковане. Закони, зібрані у єдиний кодекс Канун-наме, запровадили сувору регламентацію усієї військової - ленної системи та юридичне оформили залежне становище селян на державних та ленних землях. Селяни позбавлялися права вільної зміни місця свого проживання без згоди на те феодала.

Сулейманові закони відібрали право роздачі ленних земель від місцевих властей, зосередивши розпорядження землею виключно в руках султана. Цим самим зміцнювалася султанська централізована влада.

Ці ж закони визначали організацію яничарського війська, чисельність якого була доведена до 20 тис. чол. Всього ж за часів Сулеймана держава могла виставити 200-тисячну армію (на основі феодалного ополчення) та флот в 200 кораблів.

В Османській імперії склався становий лад. Чотирма основними станами були: вчені і духовні феодали (улеми); військові феодали (аскери); купці і всі городяни (тиджари); селяни (райя). Перехід з одного стану у другий був дуже ускладнений. Так, навіть розорені селяни не могли перейти на роботу у місто без згоди свого феодала та сільської общини.

Однак духовенство в Османській імперії було відносно нечисельним, воно налічувало кілька тисяч чоловік, в т. ч. близько 800 судей - *каді*. На

відміну від Європи, де склалося протистояння світської та духовної влади, в Туреччині духовенство було беззмінним і вірним союзником і найкращим захисником султанського трону.

Війни Османської імперії з Габсбургами, які правили Австрією та Іспанією, зумовили її зближення з європейськими суперниками Відня й Мадрида. Першою у цьому списку стояла Франція. Укладений в 1535 р. франко-турецький договір був широко відомий під назвою «першої капітуляції». Французьким купцям та іншим підданим корони надавалося право безперешкодного в'їзду в магометанські землі, провадження своїх торговельних справ та відправлення християнського богослужіння. Треба сказати, ці привілеї

були надані в односторонньому порядку. Капітуляція 1535 р. вводила пільговий режим для французької торгівлі в Туреччині, встановлювала непідсудність французьких купців турецькому суду за здійснені злочини, забезпечувала недоторканність особи купця та його майна. Англія дістала у 1580 р. такі ж пільги, як і Франція. З того часу і аж до першої світової війни Османська імперія перебувала у сфері англо-французьких впливів, зокрема це знайшло свій вияв у Кримській війні 1853-1856 рр., коли Англія і Франція «вступилися» за скривджену Росією Туреччину і висадили свій десант у Криму. І, навпаки, балканські народи, які боролися за свою незалежність від Істамбула, звикли орієнтуватися на православну Москву (Петербург) та дещо менше - на Відень і Берлін.

ЗАНЕПАД ТУРЕЧЧИНИ В ХУП-ХУІІІ ст.

БОРОТЬБА БАЛКАНСЬКИХ НАРОДІВ ПРОТИ ТУРЕЦЬКОГО ЯРМА

У середині ХVІІ ст. Османська імперія складалася з трьох різних і майже не поєднаних між собою частин: африканських васальних володінь (Єгипет, Тріполі, Туніс, Алжир), азійських (Мала Азія, Сирія, Палестина, Ірак, Аравія, Курдистан, частково Закавказзя) і європейських (Греція, Албанія, Чорногорія, Боснія, Герцоговина, Сербія, Болгарія, Молдавія, Волощина, Бессарабія, Крим та території між Бугом і гирлом Дону з фортецею Азов) володінь. Туркам також належали деякі острови на Середземному морі. Османська імперія так і не зуміла перетворитися на єдину централізовану державу. Етнічні турки не становили більшості населення і поводити себе у загарбаних землях як воєнні окупанти, зосереджуючи в своїх руках усі суспільні функції: військові, адміністративні, судові.

У другій пол. ХVІІ ст. до влади прийшли візири з родини *Кепрюлю*. їхня політика була консервативною. В галузі зовнішньої політики це був курс як і раніше направлений на розширення кордонів Османської імперії, попри будь-які матеріальні та людські втрати. В галузі внутрішньої - збереження воєнно-феодальної системи з її подвійною експлуатацією мусульманського (на користь держави і феодала) населення та потрійною (*джізія*, податок хлопчиками - *іспендж*) - немусульманського.

На цей час починає даватися ознаки загальна відсталість турецької промисловості, включаючи військове виробництво, та справи організації і озброєння армії. Цим намагаються скористатися агресивні європейські

сусіди. Програвши війну 1716 р. Австрії, Османська імперія за Пожаревацьким миром втратила північну частину Сербії з Белградом. Зазнала поразки Туреччина і у війні 1735-1739 рр. з Росією та Австрією. Найбільшого удару пануванню турків на Чорному морі було завдано Росією в російсько-турецькій війні 1768-1774 рр. За умовами Кучук-Кайнарджийського миру Російська імперія отримала вихід до Чорного моря та свободу торговельного мореплавства через протоки. Крим був оголошений незалежним від Туреччини і у 1783 р. (після зречення останнього кримського хана Шагін-Гірея) увійшов до складу Росії. Петербург отримав право протегування православної церкви на території Османської імперії.

Воєнні невдачі Османської імперії були не випадковими. Військо яничарів перестало бути тією потужною силою, на яку за усіх обставин могли розраховувати султани. У XVIII ст. яничари уже брали дієву участь в дворцових інтригах та переворотх, скидали і садили на престол султанів. Вони активно займалися торговельною та лихварською діяльністю, занедбавши свої прямі військові обов'язки. У багатьох випадках яничари силою чи обіцянками пере-підпорядковували собі залежне від поміщиків-спахів сільське населення. До самого кінця XVIII ст. натуральна земельна рента продовжувала залишатися основною формою державних податків. Це значно ускладнювало роботу податкового відомства, а також стримувало розвиток капіталістичних відносин в країні. Розхиталася система центрального управління. Паші домоглися фактичної незалежності від султана; під різними приводами вони відмовлялися перераховувати в Істамбул належну частку зібраних з населення податків. Серйозною проблемою для слабнучої Османської імперії став національно-визвольний рух підкорених нею народів. Цей рух часто стимулювався фінансовою та психологічною підтримкою з-за кордону - з Петербурга, Відня, Варшави.

Найбільш сильним виявився національно-визвольний рух на Балканах. Це пояснювалося не лише економічними, але й релігійними мотивами, та впливом зовнішніх сил. Особливо велику роль у цій боротьбі відігравало православне духовенство. Релігійна політика Османської імперії традиційно будувалася з позицій сили. Так, при захопленні османами болгарської столиці Тирнова болгарський патріарх був узятий у полон і засланий. Релігійним главою усього християнського населення імперії турки визнали константинопольського патріарха, якому було надане право представництва від імені християн при султанському дворі. Патріарх зберіг право церковного суду і управління, право оподаткування християн церковною десятиною на користь духовенства. Православна церква частково зберегла свої земельні володіння. Константинопольський патріарх узяв курс на еллінізацію православної церкви в межах Османської імперії: переведення богослужіння на незрозумілу слов'янському населенню грецьку мову, розстановку на провідні посади в церковній ієрархії етнічних греків тощо. Але Константинополь недовго залишався єдиним релігійним центром християн. Другим - стало м. Печ (Печа) в Сербії. Потурчений серб Мехмед Соколлу (Соколович), який досяг поста великого візира, відновив у 1557 р.

сербський патріархат (константинопольський патріарх скасував його в 1766 р.). Тож сербська церква зазнала меншого впливу еллінізації, була менш слухняною стосовно турецьких властей. У 1688 р., коли австрійські війська вторглися на територію Сербії, місцеве населення та його православне духовенство надали їм дієву допомогу. Тоді турки розпочали жорстокий терор проти сербів. Рятуючись від розправ, 37 тис. сербських родин на чолі з патріархом Арсенієм покинули південні райони Сербії (включаючи сумнозвісне Косово), які негайно були заселені мусульманами.

У 1766 р., після знищення сербського патріархату, сербські єпископи мали намір підпорядкувати церкву російському Синодові (лист до митрополита Платона), що могло б стати приводом для нової великої російсько-турецької війни. Але на Сербію претендувала й Австрія (вона вже володіла північною Сербією з 1718 по 1739 рр.). В 1788 р. Йосиф II вступив у війну з Туреччиною на боці Росії. Плани віденського двору щодо приєднання до Австрії Белградського пашалика підтримувала й Прусія в особі короля Фрідріха II. І лише рішуче втручання Англії на боці турків залишило Белградський пашалик у складі Османської імперії. Але в Істамбулі розуміли стратегічно важливе значення Сербії і тому політика батога змінилася медянником: у лютому 1794 р. султан видав спеціальний фірман, що надавав автономії Белградському пашалику. Цей документ заборонив яничарам залишатися на території пашалику і брати з населення самовільно встановлену данину. Віднині серби повинні були платити данину лише державі та поміщикам -спахіям. Султанська данина накладалася загальною сумою на усю територію пашалику і розкладалася по спільно белградським пашею і місцевими кнезами (князями). У внутрішніх справах за сербами визнавалося самоуправління. Всупереч Істамбулу непокірні яничари, спираючись на підтримку бунтівного Відінського округу паші Пазванд-оглу, в 1801 р. захопили Белград, тим самим ліквідувавши даровану сербам автономію. Цей виступ яничарського війська теж був ознакою часу - двір Селіма III втратив можливості впливу на свою колишню найвідданішу опору - яничар.

Волощина була загарбана турками ще в XIV, а Молдавія -в XVI ст. На поч. XVIII ст. молдавські *господарі* (правителі) змінювалися що три роки, а то й частіше. Кожний такий правитель, знаючи, що через рік-два він буде зміщений султаном, намагався використати відведений час для особистого збагачення, анітрохи не дбаючи про елементарні потреби населення. У неврожайні роки трупи померлих від голоду людей валялися уздовж доріг, бідність основної маси населення була жахливою завжди, незалежно від урожаю. Кучук-Кайнарджийський мир 1774 р. приніс Дунайським князівствам деяке полегшення: була оголошена амністія тим жителям, які під час війни 1768-1774 рр. діяли на боці Росії; конфісковані землі поверталися попереднім власникам. Ясський трактат 1791 р. передав Лівобережну Молдавію до складу Росії, що принесло місцевому населенню відчутне полегшення. Народи Балкан - румуни, болгар, серби починають сприймати Росію як свого майбутнього визволителя від османського іга. Петербург ці

надії й симпатії всіляко стимулює. Так, ще з 1715 р. Петро I став надавати грошову допомогу незалежній Чорногорії, і ця допомога стала для російських імператорів традиційною.

УТВОРЕННЯ НА БАЛКАНАХ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ (СЕРБІЇ, БОЛГАРІЇ, РУМУНІЇ)

Сербія. В лютому 1804 р. тут розпочалося повстання проти засилля яничарів під проводом Георгія Петровича, відомого ще як Карагеоргій (1752-1817). На середину березня дев'ять з дванадцяти округів Белградського пашалику були повністю очищені від турків, великі міста - Белград, Смедерево, Пожаревац перебували в облозі повстанців. Сербі вимагали не так уже й багато - відновлення фірману 1794 р. Султанський уряд відмовився задовільнити ці скромні вимоги, оскільки серби просили гарантій щодо умов перемир'я з боку однієї з великих європейських держав. Тоді повстанці звернулися за підтримкою до Відня й Петербурга. Хоча ні Габсбурги, ні Романови на той час надати збройної підтримки не могли (що пояснювалося тогочасним воєнним протистоянням з Наполеоном і небажанням дати політичний привід для франко-турецького союзу),

сербі почали діяти активніше. Після кількох перемог у серпні 1806р. до Істамбула була надіслана делегація на чолі з Петром Ічко, яка домоглася надання Сербії внутрішньої автономії. 10 червня 1807 р. між Росією та Сербією була підписана конвенція про створення військового союзу. Тим самим Сербія де-факто проголосила свою незалежність від Туреччини, яка на той час уже знаходилася у стані війни з Росією.

Сербська держава у 1804—1813 рр. спершу мала лише один орган управління. Ним була Скупщина, тобто збори повстанських провідників. У вересні 1805 р. була створена перша державна установа Сербії - Урядова Рада Сербська. До неї увійшло 12 представників від кожного з округів. Головою Ради був Матвій Ненадович. На Скупщині 1808 р. Карагеоргій проголосив себе спадковим господарем Сербії і почав управляти одночасно з Радою. В січні 1811 р. Урядова Рада провела свою реорганізацію: призначила 6 міністрів-опікунів з числа членів Ради, у віданні яких були різні галузі управління. Фактично ж влада в Сербії належала Карагеоргію.

У 1812 р. Росія, обґрунтовано побоюючись вторгнення наполеонівських військ, поспішила укласти з Туреччиною Бухарестський мир (28 травня 1812 р.). Стаття 8 цього договору зобов'язувала Туреччину надати автономію сербам у межах Белградського пашалику. Переговори між Туреччиною і Сербією розпочалися аж на поч. 1813 р. (сторони вичікували, чим закінчиться похід Наполеона на Москву). Влітку 1813 р. турки несподівано напали на Сербію, змусивши восени 1813 р. Карагеоргія та більшість його воевод втекти до Австрії.

Після придушення першого сербського повстання турки відновили залежність селян від поміщиків вимушуючи селян до панщини. Відповіддю стало повстання восени 1814 р. селян Чачакського округу під проводом воеводи Хаджі Продана. Виступ цей був жорстоко придушений, але уже наступного року повстанський рух відновився під керівництвом Мілоша

Обреновича. На просьбу сербів Росія розпочала дипломатичний тиск на Істамбул. Наслідком стала досягнута усна домовленість із султанським урядом, який визнає Обреновича верховним князем Сербії, регламентує платежі селян поміщикам-спахіям і надасть сербам право участі в суді нарівні з турецькими чиновниками.

Російсько-турецька війна 1828-1829 рр. завершилася перемогою Росії. За умовами *Адріанопольського мирного договору 1829р.* Османська імперія зобов'язувалася у місячний термін надати автономію Сербії та повернути їй території, відторгнуті після придушення першого сербського повстання 1804—1813 рр. На основі Адріанопольського договору султан видав у серпні 1830 р. указ, за яким Сербія визнавалася самоуправлінським князівством під верховною владою султана зі спадковим князем Мілошем Обреновичем. Питання про щорічну данину та повернення відторгнутих територій передавалися на розгляд узгоджувальної російсько-турецької комісії. Скориставшись заворушеннями на спірній території, Мілош Обренович улітку 1833 р. приєднав її до Сербії. Новий султанський указ 1833 р. визначав кордони Сербського князівства (з включенням до його складу 6 раніше відторгнутих округів) та встановив чіткі розміри щорічної данини.

На цьому етапі розвитку Сербії політична й економічна влада в країні перебувала у руках т. зв. великашів - великих землевласників, чиї маєтки були створені шляхом присвоєння чи скупки власності спахіїв. Серед великашів було чимало провідників недавнього повстання. Великаші не мали достатніх засобів для обробки своїх земель капіталістичними методами і тому були змушені вести феодалське господарство. До 1837 р. в Сербії поруч з обов'язковими трудовими повинностями існував і т. зв. *старійшинський кулук* — панщина. Крім повинностей на користь великашів селяни були вимушені виконувати державну панщину і панщину на користь князя. Остаточно панщина скасована конституцією 1838 р.

Мілош Обренович використав автономію Сербії для власних потреб: монополізував торгівлю з Австрією, за безцінь скупив землі колишніх турецьких власників, відкупив у султанського уряду збір данини. За його вказівкою багато колишніх старійшин - учасників двох визвольних повстань були знищені або посаджені до в'язниці, убитий і Карагеоргій. Скупщина, членів якої Обренович сам призначав, покійно виконувала його волю. Вищий урядовий орган - Народна канцелярія перетворилася в особисту канцелярію диктатора. Самодержавна політика Обреновича викликала опір як селян, так і великашів. Під тиском останніх Обренович на Скупщині, скликаній у лютому 1835 р., був змушений погодитися на прийняття конституції. Але, скориставшись з того, що Туреччина, Росія і Австрія поставилися до прийняття конституції вороже, Обренович її у швидкому часі відмінив. У 1838 р. турецький уряд сам опублікував конституцію для Сербії, яка виявилася значно консервативнішою, ніж пропонуєна конституція 1835 р. Ця конституція не допускала скликання Скупщини, її не можна було змінювати або доповнювати без згоди султана. Вищим органом управління Сербією проголошувалася Рада з 17 членів, які обиралися пожиттєво.

Обренович спробував опиратися введенню Конституції, яка обмежувала його самодержавну владу, але програв у цій боротьбі, був змушений у 1839 р. зректися престолу на користь свого сина і покинути країну. Реальна влада зосередилася в руках 17 великашів - членів Ради. Лідером *уставобранителів* (тобто «захисників конституції») був великаш Гарашанін. У 1842 р. уставобранителі після вигнання з країни Михайла Обреновича передали владу у руки безвольного Олександра Карагеоргієвича (1842-1858). Більшість уставобранителів орієнтувалася у своїй зовнішній політиці на Туреччину та Австрію, в галузі внутрішньої - уставобранительський режим намагався зберегти напівфеодальну форму ведення сільського господарства.

На час Кримської війни, коли Росія була поставлена на коліна Францією, Англією та Туреччиною, внутрішні чвари в Сербії майже припинилися. Після поразки Росії у війні Паризький конгрес 1856 р. прийняв рішення про заміну російського протекторату над Сербією на *спільний протекторат* усіх європейських держав-учасниць Паризького договору. Коли стало зрозумілим, що загроза нової турецької окупації ліквідована, боротьба між князем і великашами знову загострилася і дійшла відкритої форми. Скориставшись змовою членів Ради, Олександр Карагеоргій розігнав Раду, призначивши її нових членів. У жовтні 1858 р. був опублікований закон про скликання народної Скупщини, її перше засідання відбулося в листопаді 1858 р., в день апостола Андрія, тому Скупщина отримала назву Свято-андріївської. Прихильники династії Обреновичів об'єдналися з лібералами і домоглися усунення від влади Олександра Карагеоргієвича. Князем удруге проголошувався Мілош Обренович, а після його смерті, в 1860 р., - Михайло. Скупщина прийняла закон про її перетворення у постійно діючий орган законодавчої влади. Конституція ліквідувала олігархічну Раду 17-ти, проголосила свободу друку. Проте дуже швидко закон про скупщину був змінений - з органу законодавчого вона перетворювалася на дорадчий з правом зібрання раз на три роки.

Правління Михайла Обреновича (1860-1868) ознаменувалося зміцненням князівської влади. Відновлена Рада 17-ти була перетворена в орган, залежний від князя. Йому ж були підпорядковані усі міністерства. В 1864 р. був розігнаний Верховний суд, його голова ліберал Є. Груїч - кинутий до в'язниці. Законом 1861 р. Михайло відмінив народне військо, створивши натомість регулярну армію на основі загальної військової повинності. На утримання цієї армії потрібні були великі кошти, що призвело до збільшення податків на усі категорії населення.

У травні 1868 р. Михайло Обренович був убитий групою змовників. Влада перейшла до рук його неповнолітнього племінника Мілана Обреновича (1868-1889). На час його неповноліття управління країною знаходилося в руках регентів: Блазнаваца, Ристича та Гавриловича. Ліберали розробили проект нової сербської конституції, прийнятою Скупщиною в 1869 р. За цією конституцією Сербське князівство проголошувалося спадковою конституційною монархією. Законодавчу владу здійснювали спільно князь та Установча скупщина, яка скликала щорічно. Князю

належало право законодавчої ініціативи та остаточного затвердження законів. Він одноосібно призначав чверть усіх депутатів Скупщини. Конституція проголосила свободу друку, але не передбачала свободи союзів та зібрань.

З плином історії повну незалежність Сербія здобула внаслідок поразки Туреччини в російсько-турецькій війні 1877-1878 рр. Але за рішенням Берлінського конгресу 1878р. частина сербських земель ще залишалася під владою Туреччини і Австро-Угорщини. В 1882 р. Сербію було проголошено королівством. Участь Сербії у Балканських війнах 1912-1913 рр. збільшила її територію майже вдвічі. З розпадом Австро-Угорщини більшість південно-слов'янських земель, що входили до її складу, об'єдналися з Сербією, утворивши 1928 р. Королівство сербів, хорватів, словенців (з 1929 р.- вже Югославію).

Болгарія. В 1853 р. під тиском народних мас (селянські повстання Відінського, Ломського, Білоградчикського округів) турецький уряд був змушений розпочати земельну реформу. Селянам за викуп передавалися поміщицькі володіння. Держава сплачувала поміщикам цінними паперами з державної скарбниці, а селяни повертали їй цю суму поземельним податком. У 1867 р. був виданий закон стосовно вакуфних (церковних) земель. Землевласники, які проживали на цих землях, отримали право передавати їх у спадщину. Ці помірковані реформи «зверху» були реальною ознакою кризи султанської влади, якій доводилося поступками шукати порозуміння з місцевим населенням.

У квітні 1860 р. болгарська церква перервала стосунки з константинопольським патріархом, який традиційно виступав в якості вищого турецького чиновника в справах християнської релігії. Фірман 1870 р. проголосив створення болгарської екзархії (автономної церковної області) під верховенством патріарха. Але тут уже не погодилася константинопольська патріархія. Церковний собор 1872 р. оголосив болгарську церкву схизматичною. Розкол затягнувся на довгі десятиріччя.

Двічі протягом 60-х років видатний болгарський революціонер Георгій Раковський (1821-1867) спробував з загонами, сформованими в Сербії, вторгтися на болгарську територію з метою підняти всенародне повстання проти турецьких властей. Ці спроби виявлялися безуспішними, не в останню чергу тому що Сербія не хотіла великої війни з Туреччиною.

У квітні 1870 р. болгарські демократи Васил Левський та Любен Каравелов створили Болгарський Центральний революційний комітет, чиїм завданням мало стати скинення турецького іга та створення Дунайської федерації вільних народів. Туркам вдалося схопити усіх членів цієї організації. В лютому 1873 р. Левський був повішений.

Турецький уряд придушив і т. зв. Квітневе повстання 1876 р. в Болгарії. Але Балканська криза тривала, проти турецького панування виступило населення Боснії й Герцеговини. В червні 1876 р. Сербія і Чорногорія уклали військовий антитурецький союз. 26 червня в Рейхштадтському замку (Чехія) зустрілися російський^ цар Олександр II з австро-угорським цісарем

Францем-Йосифом. В зв'язку з можливою сербсько-турецькою війною сторони домовилися: Петербург підтримає прилучення до Австро-Угорщини Боснії та Герцеговини, а Відень не заперечуватиме проти включення до складу Росії південно-західної Бессарабії та Батума. Болгарії та Румелії (так називалися південні повіти Болгарії) мала б бути надана автономія, а якщо дозволить ситуація, - то й незалежність.

У жовтні 1876 р. серби були розбиті турками, і Росія негайно висунула до турецької сторони ультиматум про укладення перемир'я з Сербією на 4-6 тижнів. 11 грудня того ж року в Константинополі відбулася конференція послів великих держав, де за пропозицією російського канцлера Горчакова Оттоманській Порті поставили вимогу ... надати автономію Боснії, Герцеговині та Болгарії. Росія мала таємну домовленість з Австро-Угорщиною на випадок російсько-турецької війни про дружній нейтралітет Відня в обмін на Боснію і Герцеговину. 12 квітня 1877 р. Олександр II видав маніфест про оголошення війни Туреччині; того ж

дня російські війська увійшли у Румунію та захопили вірменський Ардаган на кавказькому театрі бойових дій. 15 червня російська армія почала вторгнення в Болгарію, разом з росіянами прийшло й болгарське ополчення — 7444 чоловіка (всі унтер-офіцерські та офіцерські посади в цьому ополченні обіймали росіяни). В Болгарії було створене російське цивільне управління на чолі з князем Черкаським. Країна була поділена на 8 губерній (у межах старих турецьких *санджаків*) та 56 округів. На чолі цих губерній та округів були поставлені росіяни, в заступники їм призначали місцевих болгар. Попри все зберігалася турецька податкова система, був лише скасований ненависний *бе-де.їь* - податок на чоловіків-християн за звільнення від військової повинності. Також було ліквідовано традиційну турецьку систему відкупу збору податків приватними особами.

27 грудня 1877 р. переможена Порта звернулася до Росії за умовами миру. На той час російські війська стояли за 13 км від Константинополя у містечку Сан-Стефано. Стаття 6 Сан-Стефанського договору (3 березня н. ст. 1878 р.) передбачала: «Болгарія утворює самоуправлінське, сплачуюче данину (Туреччині.- Авт.) князівство з християнським урядом і земським військом». Передбачалося, що в Болгарії протягом 2 років перебуватиме 50-тис. російський окупаційний корпус. За цей час під началом російського комісара будуть створені усі органи місцевого і центрального управління. Зрозуміло, що така Болгарія була б повністю проросійською.

Проти Сан-Стефанського диктату спільно виступили Австро-Угорщина і Великобританія, підтримані німецьким канцлером Бісмарком. Власне, це була далеко не добродійна акція. Так, Лондон 25 травня 1878 р. >клав союз з Туреччиною, за умовами якого Порта отримувала англійську підтримку проти російських зазіхань ... в обмін на о. Кіпр. У червні того ж року відбувся представницький Берлінський конгрес за участю усіх великих європейських держав. 1 липня був прийнятий Берлінський трактат, який суттєво змінював умови Сан-Стефанського договору. Північна Болгарія (обмежена Дунаєм на півночі та горами Стара-Планина на півдні) отримувала незалежність.

Південна Болгарія під назвою Східна Румелія ставала автономною провінцією в складі Туреччини. Боснія й Герцеговина переходили під австрійську окупацію на невизначений термін - тобто, фактично увійшли до складу держави Габсбургів. Румунія, Сербія, Чорногорія проголошувалися незалежними, хоча їх кордони суттєво урізувалися порівнянно з умовами Сан-Стефанського договору 3 березня 1878 р.

Петербург виробив для Болгарії (Північної, яка дістала незалежність) т. зв. Петербурзький проект Органічного статуту (Конституції країни). Займалася цим безпосередньо імператорська канцелярія під керівництвом князя Урусова. 19 лютого 1879 р. в Тирново, древній болгарській столиці, збиралися Установчі збори в складі 230 депутатів. Формувався цей орган з чотирьох категорій: а) депутати за званням - єпископи, муфтії, судді тощо - 117 чол.; б) обрані від населення: 1 депутат від 10 тис. виборців - усього 89 чол.; в) призначені російським командуванням - 21 чол.; г) від установ і товариств - 3 чол. Незважаючи на підконтрольний російській адміністрації склад депутатів, тирновські збори прийняли набагато ліберальніший проект конституції країни, ніж це було передбачено в Петербурзі.

Ст. 4 т. зв. Тирновської конституції проголошувала Князівство Болгарію спадковою конституційною монархією з народним представництвом. Главою держави мав бути князь, якому б належала вища виконавча влада. Право голосу на виборах народного зібрання надавалося усім чоловікам у віці від 21 року, пасивне виборче право - грамотним чоловікам, старшим за 30 років, без огляду на майновий ценз. Законодавча ініціатива належала князю та Народному зібранню. Крім т. зв. Звичайного народного зібрання для вирішення найважливіших питань могло скликатися і Велике народне зібрання. Розділ XII Конституції передбачав рівність громадян перед законом. Заборонялися титули, звернення «благородства», а також ордени (ст. 58). Передбачалася загальна і безоплатна освіта громадян, вводилася загальна військова повинність. Тирновська конституція вводила свободу друку, зібрань, зборів та асоціацій (ст. 79) тощо.

Загалом в Петербурзі були шоковані прийнятою Конституцією, оскільки її демократичні завоювання стали відкритим докором царському самодержавству, з боку якого були побоювання, що друкована «братушками» ліберальна та демократична література буде ввозитися в Росію, створюючи престолу зайві проблеми.

17 квітня 1879 р. в Тирнові розпочало свою роботу перше Велике народне зібрання, 84 з 248 депутатів якого були учасниками Установчих зборів. На повістці дня стояло обрання монарха. Ст. 3 Берлінського трактату забороняла обрання на болгарський престол представника будь-якого з правлячих у європейських великих державах монарших домів. Розглядалися кандидатури, які походили з балканських династій, - румунської, чорногорської, сербської. Але Петербург підтримав німецького принца Олександра Баттенберга, племінника російської імператриці Марії Олександрівни. Баттенберг був обраний Великим народним зібранням без обговорення. Але скоро стало зрозумілим, що Петербург зробив помилку -

болгарський князь орієнтувався на Берлін, а не на Росію.

27 квітня 1881 р. Олександр Баттенберг здійснив державний переворот: відмінив конституцію (що з полегшенням сприйняли в Петербурзі, Відні та інших європейських столицях), розпустив Народне зібрання. 1 липня 1881 р. Друге Велике народне зібрання (чиї депутати були ретельно відібрані) проголосувало за надання монарху надзвичайних повноважень. Була введена двоступенева виборча система, майновий та освітній цензи для виборців. Але після перемоги лібералів на виборах 1884 р. новий уряд Каравелова влітку того ж року відновив дію Тирновської конституції у повному обсязі.

До складу турецької Східної Румелії входили найбагат-ші болгарські землі з містами Пловдив, Слівен та найбільшим портом - Бургас. Після проголошення Болгарського князівства тут розпочалося витіснення турків. Землевлас-ники-мусульмани, побоюючись російської експансії та болгарського націоналізму, розпродавали за безцінь свої землі та залишали Румелію. З 1880 р. в провінції починається рух за возз'єднання. У вересні 1885 р. розпочалося повстання у Пловдиві, керівники якого оголосили про об'єднання Північної та Південної Болгарії в одну державу. Спровокована Австро-Угорщиною несподівано втрутилася Сербія. Під приводом порушення балканського статус-кво сербські війська 2 листопада 1885 р. вторглися до Болгарії. І тут болгарська армія, добре вишколена російськими інструкторами, не лише дала відсіч агресорові, але й успішно перейшла на сербську територію. 9 грудня було укладене перемир'я, а 24 березня 1886 р. під тиском Росії та Великобританії Істамбул був вимушений погодитися на возз'єднання Болгарії (і відповідно на відмову від Східної Румелії).

Румунія. Кучук-Кайнарджийський мир 1774 р. передавав Росії право покровительства над Валахією та Молдавією. Обидва князівства звільнялися від пограбування турецькими збирачами податків. Віднині поставки мали проводитися згідно договору і збирати їх мали власті князівств.

Господарі, які з подачі султанського престолу почали правити в цих князівствах на поч. XVIII ст., проводили політику заохочення мануфактур, сприяли розвитку національної школи. І в Валахії, і в Молдавії було здійснено впорядкування законодавства, видані збірки законів.

Під час російсько-турецької війни 1828-1829 рр. Дунайські князівства були окуповані Росією. За умовами Адріано-польського миру ця окупація була продовжена до виплати Туреччиною контрибуції (з 1829 по 1834 рр.). Головним результатом російського управління було створення т. зв. Органічних регламентів - своєрідних конституцій для князівств, вироблених боярськими комісіями. Регламенти встановлювали порядок обрання господарів зборами бояр та представників міст. Господар проголошувався главою виконавчої влади, він також брав участь у виробленні законів та їх прийнятті Суспільним зібранням. Був впорядкований суд, діяльність якого мала здійснюватися на основі писаних законів, впорядковані внутрішні митниці, створена армія. *Органічні регламенти* вдвоє зменшили селянські наділи. Вони закріпили панщину і привілейоване становище крупного боярства.

Паризький мир 1856 р. поставив питання про реорганізацію управління князівствами. Франція прагнула шляхом їх об'єднання створити буферну державу між Росією та Туреччиною, з тим щоб не допустити проникнення Росії на Балкани. Ст. 23-24 Паризького трактату передбачала, що «князівства здійснюють самоуправління вільно і без усякого втручання Порти (Туреччини.- Авт.) в межах, встановлених за домовленістю держав-гарантів з сюзеренним (тобто турецьким.- Авт.) двором». Всупереч очікуванням європейської дипломатії представницькі збори Волощини та Молдови обрали государем обох князівств молдавського господаря Олександра Кузу (1859 р.). Нового господаря, проти якого розпочала військові приготування Австрія, негайно підтримала Росія. До війни не дійшло, європейські держави визнали законність обрання. В 1861-1862 рр. було проведено об'єднання законодавчих зборів обох князівств та створено єдиний уряд.

У 1864 р. в Об'єднаних князівствах було проведено аграрну реформу (закон від 14 серпня 1864 р.). Ліквідація кріпосницьких відносин проводилася за викуп, який селянам слід було сплатити упродовж 15 років. До селян загалом відійшло близько 30% орних земель - закон спеціально передбачав, що сукупне селянське поле не повинно за площею перевищувати дві третини поміщицького лану. 59721 (13% від загальної чисельності) селянських дворів отримали жалюгідний присадибний наділ замість ділянки орної землі або землю, непридатну для обробітку. Малоземельним селянам заборонялося продавати свою землю протягом 30 років, що створювало для поміщиків широкі можливості використання праці селян-наймитів. Але навіть така половинчата реформа викликала невдоволення бояр, які організували змову і в ніч на 11 лютого 1866 р. скинули О. Кузу.

На румунський престол під іменем Кароля I був обраний родич пруського короля Карл Людвиг Гогенцоллерн-Зігмарінген (по матері цей представник бокової гілки роду був пов'язаний з династією Бонапартів, чий представник Наполеон III правив на той час Францією). Установчі збори в 1866 р. прийняли нову конституцію, яка зберігала двопалатну систему представництва, але вводила чотирикуріаль-ну систему виборів з посиленням представництвом від курії землевласників і міських власників. Перші дві курії складали поміщики, третю - заможні мешканці міст. Селяни з четвертої курії на двоступеневих виборах обирали фактично тих же поміщиків чи капіталістів. Конституція проголошувала свободу друку і зібрань, відповідальність уряду перед парламентом, принцип розподілу властей. Але це були швидше декларації міністрів уряду призначав особисто князь, а не парламент.

Кароль I дав зрозуміти, що орієнтуватиметься на Берлін, а не на Париж. Тоді Наполеон III почав пропонувати Австрії наступну оборудку: Відень погоджується на приєднання Венеції до Італії, а він підтримає анексію Румунії Австрією. На захист автономії Румунії різко виступила Росія, канцлер Горчаков навіть оголосив, що його країна розпочне війну проти тієї держави, яка спробує порушити кордони Об'єднаних князівств. У жовтні 1866 р. Кароль I отримав султанський фірман, який затверджував його на

румунському престолі, а розпочата прусько-австрійська війна назавжди зняла саме питання про поглинення Румунії Австрією.

До другої половини 70-х років XIX ст. Румунія формально продовжувала залишатися у складі Османської імперії. Зокрема, це знаходило свій вияв у тому, що затвердження румунських господарів відбувалося зі згоди Істамбулу; румунам було заборонено запроваджувати національні ордени; представники князівств не мали рангу дипломатів у Константинополі, а Туреччина не тримала свого посла в Бухаресті; турки наполягали на тому, щоб на румунських монетах карбувалася турецька емблема і т. д. і т. п. Ці загалом не надто суттєві питання ображали національну гордість румунів. Тому, коли в квітні 1876 р. розпочалися виступи болгар проти турецького панування і Санкт-Петербург розпочав тиск на Бухарест з метою отримати право проходження своїх військ через румунські території, уряд Каро-ля I радо зустрів обіцянки росіян визнати суверенітет Румунії.

У грудні 1876 р. було обнародовано проект конституції Оттоманської Порти (як офіційно називали Турецьку імперію). Ним передбачалося надати Румунії статус «привілейованої провінції», що стало для румунів черговим доказом принизливого ставлення з боку османів. 4 квітня 1877 р. Бухарест підписав політичну та військову конвенції з Росією, а 12 квітня того ж року Румунія оголосила війну Туреччині. Угоди з Росією були схвалені обома палатами (нижня палата - 79 голосів, проти - 25, верхня - 41, проти - 10) Установчих зборів. У відповідь турки розпочали набіги на прикордонні провінції. 9 травня 1877 р. зібрання депутатів 79 голосами при 2, що утрималися, проголосило повну незалежність Румунії. Сама ж Румунія з 1881 р. визнавалася вже королівством.

Російська підтримка обернулася охолодженням стосунків із імператорським Віднем Габсбургів. Спірним залишалося питання про населену румунами Трансільванію, яка на той час входила до австрійської частини Австро-Угорщини. Проте під тиском Берліна в жовтні 1883 р. було укладено союзний австро-румунський договір, до якого приєдналася і Німеччина, а у травні 1888 р. - й Італія. Тому відхід від співробітництва з Росією пояснювався тим, що в Бухаресті починають виношувати плани створення Великої Румунії, до якої б увійшли усі населені румунами землі, зокрема, включена до складу Російської імперії Бессарабія. Тим не менше, до 1916 р. Румунія у першій світовій війні зберігала нейтралітет, а після відомого Брусиловського прориву взагалі виступила на боці Антанти.

Рекомендована література

Історія країн зарубіжного Сходу в середні віки.- К.: Радянська школа, 1959.

История Болгарии. В двух томах. Т. 1.- М.: Изд-во АН СССР, 1954.

История Румынии 1848-1917.-М.: Наука, 1971.

Краткая Всемирная история. В двух книгах. Книга первая.-М.: Наука, 1967.

Новая история. 1789-1870. Т. 2.- М.: Изд-во социально-экономической

литературы, 1958.

Тема 27 ЛАТИНСЬКА АМЕРИКА

ДОКОЛУМБОВІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ АМЕРИКИ

У жовтні 1492 р. каравели Колумба відкрили, як здавалося керівнику експедиції, західний морський шлях до Індії. Насправді це були землі Американського континенту, народи якого мали свою державність, закони, релігійні культи та вірування, суспільні відносини тощо.

Землеробство в Америці зародилося ще в УП-У тис. до н. е.; з основних культур тут вирощувалися кукурудза, квасоля, гарбузи. На рубежі III-II тис. були приручені перші тварини (собаки, лами, альпаки), виникла кераміка, з'явилися перші постійні поселення землеробів. Разом з тим багаточисельні народи Нового Світу до приходу європейців не знали колеса та вогнепальної зброї, лише одне плем'я користувалося примітивними металевими грошовими знаками. Вважається, що в другій пол. I тис. до н. е. тут починається майнове розшарування серед населення, наслідком якого стала поява класів і виникнення перших цивілізацій. На жаль, щодо цих перших цивілізацій, то на відміну від азіатських чи європейських, ми знаємо надто мало.

До приходу європейців у Центральній Америці існувало чотири самостійних великих культурних осередки: Центральна Мексика (ацтеки), Гватемала і Юкатан (культура майя), Перу (кечуа з пануючим племенем інків) та Колумбія (племена чибча). На територію високорозвинутих індіанських цивілізацій (Мезоамерика та Анди) на момент їх «відкриття» в 1492 р. припадало лише 6,2% території Американського континенту, але їх населення становило дві третини усіх мешканців обох Америк.

Найдавнішою з вивчених культур Американського континенту вважається культура *майя*. Первісно її осередки знаходилися навколо озера *Петен-іца* та на південний схід від нього, а також у долині р. *Усумасінти*. Сьогодні це територія Північної Гватемали та мексиканського штату Табаско. На цих землях майя збудували великі міста *Тікань*, *Копан*, *Паленке*, чий монументальні архітектурні споруди викликають у наших сучасників подив та інтерес не менший, ніж єгипетські піраміди. В X ст. майя з не зовсім зрозумілих причин *перемістилися на Юкатан* (агресія сусідніх племен чи виснаження оброблюваних ґрунтів), де утворили свої міста-держави *Чічен-Іца*, *Майяпан*, *Ушмаль* та ін.

Племена майя підкорили собі населення Юкатану в XI ст., але негайно по тому розгорнулася боротьба між самими містами-державами майя за гегемонію. В другій пол. ХІІІ ст. переможцем у цій боротьбі вийшло м. Майяпан, де правила династія *Кокомів*. Правителі міста експлуатували підкорені племена та - менше - споріднене по крові населення колишніх союзників по завоюванням XI ст. Близько 1441 р. об'єднані сили повстанців виступили проти цього гніту, захопили столицю і скинули правлячу династію, після чого Юкатан розпався на безліч ворогуючих між собою дрібних державних утворень. На поч. ХVІ ст. індіанці-майя займали обширну та різномірну за природними умовами територію, що включала у себе сучасні

мексиканські штати Табаско, Чьяпас, Кампече, Юкатан та Кінтана-Роо, а також усю Гватемалу, Беліз, західні райони Сальвадора та Гондурасу.

Соціальна структура майя була дуже неоднорідною. Містами-державами правили спадкові *халачвіники*. Пануючий прошарок складали аристократи та жрецтво на чолі з верховним жерцем. Знать володіла плантаціями какао (зерна якого служили примітивними грошовими знаками), пасіками, соляними промислами, мала багато рабів. Частина її займалася міноюю торгівлею. Кожне поселення представляло собою територіальну общину зі значними родовими пережитками. Зокрема, сільськогосподарські роботи, полювання, рибальство здійснювалися, як правило, колективно. Населення обробляло поля знатних людей та платило їм патуратьні податки, будувало дороги, храми та інші суспільні споруди. Для виконання найтяжчих робіт використовувалися раби. Ними найчастіше ставали військовополонені, злочинці, але також боржники і сироти, узяті на утримання. Тим самим можна говорити про наявність у майя інституту рабства при збереженні елементів родового ладу.

Майя мали свою ієрогліфічну писемність (першу в Новому Світі за часом виникнення), непогано знали математику, астрономію та архітектуру, на високому рівні перебували у них скульптура і живопис. До наших часів збереглися пам'ятки писемності майя - Дрезденський, Мадридський і Парижський «кодекси» - релігійного змісту, храм Сонця в Паленке, скульптура, розпис, фрески в Баналигаку. Головним богом майя був Ітцамна, бог неба і міфічний пращур роду Кокомів, правлячої династії Майяпана, яка тривалий час тримала під своєю владою усі міста майя. Отже, зазначимо, що в державі майя, подібно до цивілізацій т. зв. азійського способу виробництва, верховна влада обожнювалася, а релігія виступала в якості одного з стовпів держави.

Міста майя були релігійними центрами, тут знаходилися найбільш великі святилища-храми. Вони будувалися у вигляді величезних багатоступеневих пірамід. Богам приносилися численні жертви, в тому числі й людські.

У Центральній Мексиці в другій пол. I тис. н. е. високого розвитку досягнула культура *тольтеків*. На поч. II тис. вона загинула під ударами північних племен мовної групи науа. До цієї ж групи належали й *ацтеки*, чиєю столицею було м. Теночтітлан, засноване близько 1325 р. на озері Тескоко. В 1426 р. ацтеки Теночтітлана вступили в союз зі своїми ближчими сусідами з міст-держав *Тескоко* та *Тлаопана* і домоглися в ньому гегемонії. Поступово союз трьох племен поширив свою владу на всю Центральну Мексику. На момент приходу іспанців (поч. XVI ст.) так звана Ацтекська імперія охоплювала величезну територію - близько 200 тис. кв. км - з населенням 5-6 млн чол. її кордони простягалися від Північної Мексики до Гватемали та від Тихоокеанського узбережжя до Мексиканської затоки. Столиця «імперії» - Теночтітлан - з часом перетворилася у величезне місто, площа якого складала близько 1200 га, а кількість жителів, за різними оцінками, досягала 120-300 тис. чоловік.

Основою господарства ацтеків було зрошувальне землеробство (виросли кукурудза, томати, бавовна, тютюн та ін. культури). З домашніх тварин ацтеки знали лише собаку (їх розводили на м'ясо) та індичку. Непогано було розвинута обробка металів (мідь, золото), а також гончарне виробництво. Торгівля велася мінове - як своєрідний бартер.

Ацтеки жили родами, на чолі яких стояли виборні вожді. Земля належала общині і передавалася її членам у користування. Головний воєначальник (*тлатоані*), якого обирали з представників визначеного роду, виступав фактичним верховним правителем як в період війни, так і у мирний час. Він виконував також функції верховного жерця. Здійснювати загальне керівництво військовими операціями ацтекського союзу тлатоані допомагала союзна рада старійшин. Натомість у внутрішніх справах кожне з трьох союзних племен зберігало повну самостійність.

Нарощуванню майнової нерівності в ацтекському суспільстві сприяли часті військові походи. Кращі воїни отримували більші ділянки з фонду завойованих земель. Військовополонені ставали рабами завойовників. Військові провідники формували прошарок знаті, наділеної землею і рабами. Війни також сприяли тому, що влада верховного правителя набула фактично спадкового характеру. Надзвичайно високий вплив у суспільному житті мала каста жерців.

Жерці цілковито відірвалися від виробництва і повністю присвятили себе релігії. Вони складали корпорації при храмах окремих богів, володіли землями і чинили величезний вплив на населення. Жерці були знавцями календаря і дуже складного літочислення. У школах при храмах молодь з сімей знаті та майбутні жерці отримували належну освіту і виховання. Існувала сувора ієрархія жрецтва, вищі посади в якій були доступні лише вихідцям із знатних сімей. Жерці підкорялися жорсткій дисципліні та дотримувалися багатьох самообмежень і навіть вдавалися до самокатувань.

За часів правління Іцкоатла (1428-1440), Мотекухсоми I (1440-1469), Ашаякатла (1469-1479) та їх наступників ацтеки підкорили чисельні сусідні племена, перейшли через гори і дійшли до берегів Тихого океану та Мексиканської затоки. Переможених обертали на рабів або обкладали важкою даниною. В багатьох випадках війни розпочиналися виключно з релігійних міркувань: ацтекські боги - *Кет-цалькоатль*, *Тецкатліпока*, *Уітцілопочтлі* - вимагали численних людських жертв. Ацтеки нерідко укладали особливі договори з сусідніми державами (наприклад, з тласкаланцями) про періодичне відновлення війни зі спеціальною ціллю - захоплення полонених для принесення жертв. Історики вважають, що це єдиний в історії людства випадок, коли держави домовлялися між собою про взаємне ведення війни з релігійних міркувань.

В останній чверті XV ст. відчутного удару завойовникам-ацтекам завдали тараски і сапотекі, спалахнули повстання в Тласкала та Чолулі. Правитель Мотекухсома II (1503-1520) безуспішно намагався стримувати стрімкі процеси розпаду імперії.

Писемність у ацтеків перебувала у зародковому стані, залишаючись

переважно піктографічною (тобто на малюнках). Календар був побудований на основі календарної системи майя. Але мистецтво скульптури і особливо архітектури перебувало на дуже високому рівні.

Інші племена *інки*, що належали до мовної групи *кечуа*, в XV - на поч. XVI ст. на чолі з правителями Пачакуті, Ту-паком Юпанкі та Уайна Капаком створили обширну державу з столицею в місті Куско. Очолював цю державу т. зв. *Сана Інка* (Верховний або Єдиний Інка), котрий вважався сином сонця, якому інки поклонялися наче божеству. Коли на поч. XV ст. на кечуа з заходу напало плем'я часка і головним об'єктом агресії стало м. Куско, інкам вдалося згуртувати для відсічі смертельної загрози майже усі кечуансь-кі племена. Утворений в 1438 р. військовий союз розгромив сили вторгнення. Ця перемога, отримана під проводом першого достовірно відомого правителя інків Пачакутека (1438-1471), поклала початок створення могутньої держави, яку самі інки називали *Тауантінсуйю* (на мові кечуа «чотири сторони світу»). Наступники Пачакутека Тупак Юпанкі (1471-1493) та Уайна Капак (1493-1525) поширили панування інків на величезну територію від Анд до Тихого океану, довжиною у 5 тис. км з півночі на південь (значна частина сучасних Перу, Болівії, Еквадора, Чилі, Аргентини). Коли у 1532 р. іспанські конкістадори ступили на перуанську землю, вся країна, а також Еквадор, Болівія та Північне Чилі входили до складу величезної інкської імперії. Загальна протяжність Тауантінсуйю вздовж Тихоокеанського узбережжя складала понад 4300 км, а населення - не менше 6 млн чоловік. Це була найбільша і найкращим чином зорганізована надімперія доколумбової Америки.

Етнічний склад держави інків відзначався надзвичайною строкатістю, крім племен кечуа її населяли й інші народності. Тому в межах імперії інки проводили примусове насадження державної мови (інки називали свою мову *рунасимі* - мова людей), власних релігійних вірувань і норм моралі, канонів архітектури тощо. Практикувалися насильні депортації і переселення. Деяким племенам дозволялося зберігати елементи свого укладу: звичаї й вірування, господарський устрій, одяг тощо. Інки охоче запозичували передові елементи культури підкорених народів, їх господарські навички і навіть асимілювали деякі божества з пантеонів підкорених народів (цікаво, що подібним чином діяли і Александр Македонський, древні римляни та ін. творці мультинаціональних імперій Старого Світу). Наприклад, інки шанували божество Сонця *Віракочу*, чиєю батьківщиною була підкорена ними країна колья (аймара). Саме тому центральне місце в державному культі інків займало божество сонця, якого інки вважали своїм покровителем. Храм Сонця в столиці Куско був головним державним святилищем. Божество зображувалося у людській подобі, від голови і плечей виходили сонячні промені. По обидва боки від людської фігури знаходилися дві змії (чи одна двоголова змія, що вигиналася дугою). Верховний Інка вважався сином сонця і верховним жерцем цього божества. Напівбоже-ством вважався і засновник династії інків - легендарний Манко Капак: згідно міфу, він потомок Сонця, вийшов з-під землі, з печери, разом зі своїми трьома

братами і чотирма сестрами (у інків число чотири вважалося священним). У даному випадку знову, як це було в цивілізаціях азіатського способу виробництва та у державі ацтеків, спостерігаємо, як релігія ранньокласового суспільства обслуговує державу. Влада одноосібного правителя-деспота обожнюється, оголошується священною.

Основна маса населення кечуанського походження привілейованого становища в цій державі не посідала, їх права і обов'язки були практично урівняні з іншими мешканцями. Привілеями користувалася лише панівна верхівка, членів якої з часом почали іменувати колишнім племінним етнонімом - інки. До цієї касты входили вищі сановники, воєначальники, управителі провінцій, жерці, а також місцеві вожді (*кураки*), які перейшли на сторону завойовників. Наприклад, після завоювання держави Чіму її останній правитель Мінчанкаман був привезений до столиці інків м. Куско, яку йому заборонили покидати. Полоненого царя одружили на одній з інкських принцес. Після смерті Мінчанкамана на престол фактично неіснуючої держави «зійшов» його улюблений син Чумун-Куар. Коли помер і він, правителем було поставлено його первістка Уамана-Чуму, який теж мусив жити у Куско. Всі ці маріонеткові правителі з високими титулами були тільки фікцією, тінню підкореної цивілізації. Инкська аристократія поділялася на дві категорії: «*інки по крові*» - прямі нащадки легендарного Манко Капака, та «*інки по привілегії*» - ті, хто отримав це право за особисті заслуги. Як відзнаку приналежності до правлячого класу носили у вухах масивні золоті сережки.

Очолював суспільну піраміду спадковий Сапа Інка, чия необмежена влада поширювалася на усі сфери господарського і політичного життя, адміністрацію, суд, армію, релігію. Він вважався верховним власником усієї землі в державі, розпоряджався життям і майном своїх підданих. З метою збереження чистоти крові його діти та інші родичі могли вступати у шлюб тільки у межах свого роду (навіть у цій деталі влада Сапа Інки дуже нагадує становище фараона у Древньому Єгипті).

У 1964 р. Т. Зойдема випустив книжку, де стверджував, що відомий з XVI ст. список 13 інкських правителів не цілком достовірний. На думку ученого, в даному списку в послідовний ряд вистроєні монархи, які правили одночасно. Вони ніби виступали від імені двох ритуальних половин інкського суспільства - «верху» (*ханан*) та «низу» (*хурін*). Представник «верху» вважався головним правителем. Сьогодні багато провідних вчених-американців схиляються до думки, що Т. Зойдема в цілому був правий. Можливо, однак, що співправителів було не двоє, а четверо - по числу чвертей «сумо» (бо, як відомо, чотири - священне число), оскільки «верх» і «низ» в свою чергу ділилися навпіл. Одні правителі відали в основному справами держави і керували армією, інші стояли на чолі ієрархії жерців.

Основною ланкою інкського суспільства була община (*аилью*), члени якої спільно обробляли землю, отриману у користування окремими сім'ями. Розміри земельного наділу (*туну*) залежали від чисельності сім'ї. Щорічно проводився перерозподіл ділянок з врахуванням нових змін - народження,

смерті, одруження тощо. Дві третини зібраного врожаю вилучалося на державні та релігійні потреби. Кожна община була зобов'язана виставити певну кількість воїнів та забезпечити виконання чисельних трудових повинностей: будівництва палаців, храмів, фортець, доріг, мостів, каналів, видобутку копалин тощо. Члени общини обслуговували правлячу еліту в якості домашніх слуг: кухарів, двірників, носіїв паланкінів (колеса доіспанські цивілізації Нового Світу не знали) тощо. Крім юридичне «вільних» общинників, чиє життя було суворо регламентоване чисельними повинностями, існувала й відносно невелика група т. зв. *янакона* - рабів. Рабами ставали мешканці тих місцевостей, де завойовники-інки зустрічали особливо стійкий опір. Були й жінки-рабині *акіакуна* («обранниці»), до того ж деякі з них походили із знатних сімей. Вони ставали жрицями Сонця, а також наложницями Сапа Інки та його вельмож.

Діти виховувалися в дусі беззаперечної покори старшим, починаючи з батьків і закінчуючи Верховним Інкою. Сини знаті отримували належну освіту, решта населення - годі й думати.

Писаних законів ця держава не знала (а може, вони не збереглися). В *Тауантінесуіу*, де загалом не було приватної власності в сучасному її розумінні та були відсутні торгівля й гроші, не могло бути й кредитів, лихварства та інших явищ розвинутого суспільства виробників. Тим самим приватне право знаходилося у ледь зародковому стані.

В очах суспільства «синів Сонця» злочин був не простим порушенням законів, а святотатством, актом непокори Верховному Інці, який розглядався як джерело законодавства. В основі юстиції лежали чіткі і зрозумілі принципи. Карний злочин, здійснений представником еліти, кваліфікувався як більш серйозний проступок, ніж та сама дія, вчинена вихідцем з простолюду. Наприклад, якщо представник знаті спокусив чужу дружину, обидва перелюбники каралися смертю. Та ж дія *хатун руна* каралася тортурами. Інший принцип полягав у тому, що у випадку, коли карана дія здійснювалася за підбурюванням іншої особи, покаранню підлягав ініціатор порушення закону, а не виконавець. У якості співучасника по кожній карній справі виступав і *камагюк*, тобто чиновник, який відповідав за ту конкретну суспільну ланку, до якої належав злочинець. Якщо, скажімо, було доведено, що представник *хатун руна* крав від голоду, а його безпосередній *камайок* не зумів забезпечити людину достатніми продуктами харчування, карався чиновник, а не безпосередній злодій. Творцем карного права традиція називає Верховного Інку Пачакуті. Для кожного злочину ним була встановлена міра покарання у відповідності з соціальною небезпекою проступку. Найтяжчим злочином вважалася державна зрада. Тіло скараного на смерть злочинця перероблялося на *руна-тіня* - «людину-барабана», з кісток його робили маленькі флейти, будинок зрадника зрівнювали з землею, а земельну ділянку посипали сіллю. Також жорстоко карали того, хто наважувався вступити у дім «наречених Сонця». Жахливим злочином вважалося безбожжя, богохульство, сумнів щодо могутності богів. Найтяжчим було убивство батьків чи рідних дітей. За це каралося

повішанням. Вбивцю чужих дітей каменували, а убивцю чиновника - четвертували. Смертю каралося і зґвалтування, але гвалтівник міг уникнути покарання, якщо ще до початку судового слухання одружувався на жертві. Цікаво, що відповідальність за аборт залежала від статі убитого зародка. За хлопчика мати розплачувалася своїм життям, за дівчинку - 200 ударами батоном. Кровозмішання (інцест матері з сином, брата з сестрою і навіть двоюрідних братів з сестрами) заслуговувало повішання, хоча на чолі держави завжди стояла подружня пара, де Верховний Інка перебував у шлюбі з власною сестрою. Крадіжка майна, що належало Верховному Інці, храму або знаходилося на суспільних складах, піддавалася смертній карі.

Справи незначні розглядали нижчі чиновники *камайоки* та *кураки*. Більш серйозні карні злочини перебували у компетенції «державних інспекторів», які регулярно навідувалися у всі населені пункти держави. Злочини проти безпеки держави, особливо ті, що були здійснені представниками еліти, знаходилися у віданні самого Верховного Інки. Він чинив суд в столиці імперії Куско за участю кількох членів спеціального «карного сенату». Приводом для порушення справи служила скарга постраждалого чи третьої особи. Після збудження справи звинувачуваного утримували під вартою. На судопроводження відводилося п'ять днів. Вирок, як правило, був суворим (не забуваймо, що усі злочини кваліфікувалися як святотатство): засуджених каменували, вішали, скидали зі скелі тощо. Державних чиновників, звинувачених у нехлюйстві чи зловживаннях, приговорювали до особливого покарання - «*іваис*», суть якого полягала у тому, що з висоти приблизно одного метра на спину жертві скидався важкий камінь. Навіть якщо чиновник виживав, то на решту життя перетворювався у інваліда. Оскільки інки не знали грошей, не було й штрафів. Ув'язнення в нашому звичному розумінні не застосовувалося. Але звинувачуваного могли засудити до *санкай* (*суанкай*) - дводенного перебування у кам'яному мішку, де його сусідами були отруйні змії, хижі тварини та птахи. Якщо після 48 годин нещасний ще залишався у живих, це служило доказом його безвинності. Йому не тільки повертали свободу, але й щедро винагороджували від імені верховного Інки.

Очевидно, що в різних частинах імперії право дещо різнилося, з врахуванням місцевих звичаїв і традицій. Наприклад, в країні *Чіму* - союзнику і останньому великому завоюванні Інкської імперії, зафіксовано наступні правові норми. Найтяжчим злочином вважалася крадіжка - явище дуже рідкісне (якщо щось подібне раптом траплялося, в центрі такого населеного пункту виставлявся стовб з початками кукурудзи - сигнал «тут крадуть»). Спійманого злодія убивали, але вирок виконувала не держава, а власник украденого майна. При цьому на смерть засуджувався не лише злодій, але й батько, який породив такого недостойного сина. Смертю карався і спокусник чужої дружини або гвалтівник. Цікаво, що в цій державі існували окремі дороги для чоловіків та жінок. Той, хто скористався дорогою чужої статі, карався (каралася) як гвалтівник або спокусник (спокусниця), тобто - смертю. На смерть засуджувалися і ті, хто ослуhavся наказів

правителя або державного сановника, відмовився працювати на суспільних будовах, а також осквернитель храму. В таких випадках винних живими закопували в землю разом з кістками «нечистих» тварин. Лікарі, чії безпосередні дії викликали смерть пацієнта, приговорювалися до забиття камінням. До речі, лікарі (лікували головним чином цілющими травами) перебувши на державній службі і отримували непогане державне утримання. Якщо лікар починав ставитися до своїх обов'язків неналежним чином і це мало летальні наслідки, такого ескулапа прив'язували вірьовкою до трупа померлого і залишали помирати. Згодом труп лікаря віддавали на поталу хижим грифам.

Незважаючи на те, що інки не знали колісного транспорту, у них була розгалужена система доріг. Вимощені

каменем шляхи шириною в один - півтора метри розходилися в усі боки від столиці. Загальна довжина цих шляхів перевищувала 15 тис. км. Спеціально підготовлені бігуни, передаючи послання як естафету, забезпечували швидке надходження інформації до центру і передачу вказівок та наказів на периферію.

Історики характеризують політичний режим в державі інків як теократичну деспотію. Якщо шукати паралелі зі Старим Світом, то найбільше спільного ця держава і її право мали з державами азійського способу виробництва (див. Лекцію 1).

У 20-х роках XVI ст. в державі інків почалися повстання північних племен. Країну охопили епідемії. Згодом розгорнулася усобна боротьба між нащадками померлого в 1525 р. Верховного Інки Уайна Капака. Перемога його незаконно-народженого сина Атуальпи (1532-1533) над законним спадкоємцем Уаскаром (1525-1532) принесла чисельні жертви, розколола верхівку інкського суспільства на дві ворогуючі сторони.

Тим самим на момент появи європейців (передусім іспанців і португальців) в Новому Світі місцеві цивілізації переживали кризу державності, були ослаблені внутрішніми чварами, що полегшило завдання завойовників.

ІСПАНСЬКА ТА ПОРТУГАЛЬСЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ. ОРГАНІЗАЦІЯ УПРАВЛІННЯ КОЛОНІЯМИ

На поч. XVI ст. подорожі Колумба та ін. мореплавців відкрили мережу островів Вест-Індії. Європейці обстежили північну і значну частину східного узбережжя Південної Америки, більшу частину Карибського узбережжя Центральної Америки. Ще в 1494 р. (тобто через 2 роки після першого плавання Колумба!) між Іспанією та Португалією був укладений *Тордесільянський договір*, який розмежовував сфери їх територіальної експансії. Португалія остаточно відокремилася від Іспанії аж у 1640 р, а до того часу перебувала у різних формах васальної залежності від Мадрида. В 1654 р. Кромвель уклав договір з Португалією, який фактично гарантував її незалежність від Іспанії, але поставив у залежне становище від Англії.

У нововідкриті землі з Піренейського півострова рушив потік авантюристів, які шукали золото і підданих. У 1513 р, Бальбоа пересік

Панамський перешийок і вийшов до узбережжя Тихого океану, а Понсе де Леон відкрив Флориду -перше іспанське володіння в Північній Америці. Кількома роками згодом був відкритий півострів Юкатан, а в 1519-1521 рр. іспанські конкістадори на чолі з Ернандо Кортесом завоювали Центральну Мексику, знищивши державу ацтеків і повністю зруйнувавши їх столицю - Теночтітлан. У першій пол. 30-х років XVI ст. іспанці, на чолі з Франсіско Пісаро та Дієго де Альмагро, завоювали Перу, - основну територію цивілізації інків. Рухаючись далі на південь, іспанські завойовники на чолі з Альмагро вторгалися в 1535-1537 рр. в межі країни, яку вони назвали Чилі (досл. - «холод»), але тут наštтовхнулися на опір войовничих аруканів. Опір відчайдушних індіанців міг, як відомо, лише ненадовго стримати озброєних вогнепальною зброєю загарбників, адже за рік-два нова хвиля пожадливих завойовників домоглася свого.

На цей же час розпочалася колонізація Бразилії португальцями. На поч. 40-х рр. Орельяна досяг річки Амазонки і спустився за її течією до Атлантичного океану. На обширні території Нового Світу зазіхали й інші європейські держави: Англія, Франція, Голландія, що прагнули захопити різні території Південної та Центральної Америки, а також Вест-Індію. Між колонізаторами розпочалася запекла боротьба за нові, ще не відкриті, та за вже захоплені іншими державами колонії. Острови Вест-Індії протягом XVI-XVII ст. неодноразово переходили від однієї держави до іншої.

З іспанських володінь в Північній та Центральній Америці в 1535 р. було створене віце-королівство Нова Іспанія зі столицею в Мехико, збудованому іспанцями на місці зруйнованого ними Теночтітлана. До складу віце-королівства наприк. XVIII ст. входили уся сучасна Мексика та південна частина сучасних США (штати Техас, Каліфорнія, Нью-Мексико, Арізона, Невада, Юта, частина Колорадо і Вайомінга). Іспанські колонії в Південній Америці (крім Венесуели на Карибському узбережжі) та південно-східна частина Центральної Америки (Панама) утворили в 1542 р. віце-королівство Перу з столицею в м. Ліма (засноване в 1535 р.). Деякі області, які номінальне входили до складу того чи іншого віце-королівства, були насправді самостійними політико-адміністративними одиницями, якими управляли генерал-капітані. Так, більшу частину Центральної Америки (за винятком Юкатана, Табаско, Панамі) займало генерал-капітанство Гватемала. Володіння Іспанії в Вест-Індії та на узбережжі Карибського моря до другої пол. XVIII ст. складало генерал-капітанство Санто-Домінго. В межах віце-королівства Перу до 30-х рр. XVIII ст. існувало генерал-капітанство Нова Гранада зі столицею в м. Богота. В найбільших центрах іспанської колонізації засновувалися спеціальні адміністративносудові колегії — *аудієнсії*. Територія, що перебувала під юрисдикцією певної аудієнсії, становила собою ще й визначену адміністративну одиницю. Становище та повноваження губернатора (одночасно він міг бути і главою аудієнсії) тої чи тої колонії визначалося багатьма факторами: віддаленістю від адміністративного центру віце-королівства чи генерал-капітанства, військовим значенням колонії тощо. Так, Парагвай, відрізаний від моря і

приречений на ізоляцію, номінальне до 1776 р. входив до складу віце-королівства Перу і підлягав аудієнсії Чаркас, а фактично управлявся губернатором, якого обирали місцеві жителі. Сюди масово сунули єзуїтські місіонери, допомагаючи тим самим здійсненню іспанської колонізації. Лише з отриманням незалежності у 1811 р. у Парагваї були ліквідовані численні чернечі ордени та їхня духовна експансія.

У 1739 р. у віце-королівство була реорганізована Нова Гранада. До складу цього третього іспанського віце-королівства увійшли також території, що перебували під аудієнсією Панами та Кіто. Куба в 1764 р. була виділена в самостійне генерал-капітанство. В 1776 р. утворилося четверте іспанське віце-королівство Ріо-де-ла-Плата (Буенос-Айрес та інші провінції сучасної Аргентини, Парагвай, сучасна Болівія). Наступного року було створене генерал-капітанство Венесуела зі столицею в Каракасі. В 1778 р. ранг генерал-капітана отримав губернатор Чилі.

Схема управління іспанськими колоніями відповідала ладу іспанської абсолютної монархії. Вища влада в кожній колонії належала віце-королю чи генерал-капітану. Йому були підпорядковані і *губернатори провінцій*. Містами та сільськими округами правили *корехідори* та старші *айька-льди*, індіанськими селищами - спадкові старійшини (*шейки*), а у подальшому - виборні старости. В 80-х роках XVIII ст. в Іспанській Америці був введений адміністративний поділ на *інтендантства*, що складалися з округів. Відповідно, в Новій Іспанії було створено 12 інтендантств, в Перу та Ріо-де-ла-Платі - по 8, в Чилі - 2. Віце-королі та генерал-капітани користувалися широкими повноваженнями: призначали та зміщували губернаторів і інших чиновників, розпоряджалися скарбницею, керували збройними силами, видавали загальнообов'язкові розпорядження для населення тощо. Вони ж затверджували священиків, чиї кандидатури пропонувалися єпископами (подібна схема мала місце і у метрополії). За свої дії віце-королі і генерал-капітани звітували лише перед королівським урядом в Мадриді та Верховною радою у справах колоній. Найважливіші рішення та рекомендації віце-короля чи генерал-капітана підлягали затвердженню іспанським королем.

На аудієнсії окрім судових функцій було покладено й нагляд за діяльністю адміністративного апарату, але самі аудієнсії були лише дорадчими органами при віце-королі чи генерал-капітані. В більших містах існували муніципальні органи - *кабільдо* або *аюнтам'єнто*, які завідували міськими фінансами, розглядом карних та цивільних справ, благоустроєм населеного пункту, їхня діяльність також повністю контролювалася колоніальною адміністрацією в особі віце-короля чи його губернаторів.

Португальською колонією Бразилія, столицею якої було м. Байя (з 1763 р. Ріо-де-Жанейро), первісно управляв генерал-губернатор, а з другої пол. XVII ст. - віце-король та підпорядковані йому губернатори провінцій.

Важливим елементом в системі управління іспанськими та португальськими колоніями до часу набуття ними незалежності залишалася католицька церква. Духовенство володіло численними привілеями:

звільнялося від сплати податків та користувалося правом особливої юрисдикції з карних справ (фуеро).

Монархи Піренейського півострова розглядали свої колонії в Латинській Америці як джерела постачання цінними металами та продуктами плантаційного сільського господарства. Побояючись конкуренції і намагаючись економічно прив'язати колонії до метрополій, Мадрид та Лісабон не тільки всіляко гальмували розвиток місцевої промисловості, але й заборонили вирощування в колоніях винограду, оливок, льону тощо. Були безжалісно вирубані виноградники і насадження тутових дерев, на яких розводилися шовкові черви. Дозволялося вивозити лише ті сільськогосподарські культури, які не вирощувалися в Європі (наприклад, какао). В колоніях була встановлена *державна монополія* на продаж солі, спиртних напоїв, тютюнових виробів, гральних карт, гербового паперу, пороху та інші товарів. Найсуворішим чином заборонялися торговельні зносини колоній з іншими державами. Всі експортно-імпорتنі операції між Старим і Новим Світом обкладалися надзвичайно високими митами, причому аж до кін. XVIII ст. усі торговельні кораблі в Європу з цих колоній і у зворотному напрямі йшли лише у складі військових флотилій. Існувало два маршрути таких флотилій: перший з іспанської Севільї (починаючи з 1717 р. -з Кадіса) до Картахени в Новій Гранаді та другий звідти ж до мексиканського порту Веракрус. Зрозуміло, такі обмеження диктувалися як небезпекою піратства і *каперства*, так і бажанням метрополії монополізувати зовнішню торгівлю колоній.

Іспанські колонії в Америці отримали право вести торгівлю між собою аж у 60-80-х рр. XVIII ст. Уряд Карла III (1759-1788) відмовився від системи флотилій, а також скасував деякі мита та зменшив розміри інших. За цього ж короля з усіх володінь Іспанії були вигнані ченці-єзуїти, скорочено відчислення до державної скарбниці з видобутку благородних металів (з 1/5 до 1/10 видобутого), проведено адміністративну реформу. Приблизно в цей же час в Португалії проходить реформістська діяльність маркіза Помбала. Для Бразилії вона обернулася вигнанням єзуїтських місій з цієї колонії, відміною рабства індіанців, дозволом засновувати мануфактури, створенням торговельних компаній, яким надавалися монополні права. Реформи Карла III в Іспанії та маркіза Помбала в Португалії були проявом політики т. зв. *просвіченого абсолютизму* - модного повітря тогочасної Європи (Марія-Терезія в Австрії, Катерина II в Росії тощо). В Португалії ці реформи припинилися після відсторонення Помбала від влади (після смерті Хозе I (1750-1777) королева Марія (1777-1789) віддала всемогутнього міністра до суду і вигнала з країни), в Іспанії - по смерті Карла III та початку Великої Французької революції. В скорому часі більшість реформ просвіченого абсолютизму в Іспанії та Португалії були скасовані.

У зв'язку з масовим винищенням індіанців та втечею уцілілих племен у важкодоступні місцевості виникла нестача робочих рук. З поч. XVI ст. іспанські та португальські завойовники починають ввозити негрів-рабів з Африки. На островах Вест-Індії, в прибережних районах Нової Гранади і

Венесуели, в португальській Бразилії негри-раби становили більшість безпосередніх виробників, а спосіб виробництва відповідав рабовласницькому. Його специфічною формою стало плантаційне рабство.

Що ж стосується місцевого індіанського населення, то значна його частина була прикріплена до помість, чиїм власникам ці індіанці передавалися під опіку (енком'єнда) нібито для долучення до досягнень європейської культури і християнської релігії. Індіанці обкладалися оброком (переважно натуральним) на користь своїх енкомендеро (ті, в свою чергу, чверть цього оброку вносили до державної казни). Іспанське законодавство забороняло вимагати від індіанців виконання особистих повинностей (на зразок панщини), але в Чилі, Парагваї та інших провінціях Ріо-де-ла-Плати вони були офіційно узаконені, а в Новій Іспанії та

Перу, незважаючи на офіційну заборону, широко практикувалися. Тим самим, якщо завезені з Африки негри опинялися в Латинській Америці на становищі рабів, то становище місцевого індіанського населення було напівкріпосним. Частина індіанців перебувала під безпосередньою владою корони і управлялася королівськими чиновниками. З них збиралися податки. Вони не мали права змінювати місце проживання без дозволу властей. Ці індіанці безплатно або за символічну оплату відбували трудову повинність (міта в Перу, репартім'єнто в Мексиці), яка полягала у виділенні певної кількості чоловіків для роботи на рудниках і плантаціях, догляду за худобою, будівництва мостів і доріг. Такі індіанці були своєрідним аналогом державних селян в Європі часів кріпосного ладу.

Наприкінці XVI ст. в Латинській Америці з'являються перші пеони - спадкові боргові раби, які користувалися землею на умовах «оренди». Поруч з сільським господарством система спадкового боргового рабства практикувалася на рудниках і мануфактурах. Джерелом поповнення класу пеонів були, переважно, пограбовані і обдурені індіанці, а також метиси. Закабалення пеонів вчиняли не лише приватні особи, але й церква.

Привілейовану верхівку населення латиноамериканських колоній складали прибулі з Європи - іспанці і португальці, переважно вихідці з дворянства. Вони гордилися своїм походженням і вважали себе вищою расою не тільки стосовно негрів чи індіанців, але й відносно *креолів*. Креолами в Америці первісно називали нібито «чистокровних» потомків європейців, насправді ж більшість з них мали ту чи іншу домішку індіанської або й негритянської крові. З цього середовища вийшла більша частина місцевих поміщиків, чиновників середньої руки, власників мануфактур та торговельних закладів. Згодом саме креоли, а не чистокровні індіанці чи негри, стануть основною рушійною силою антиколоніальних революцій XIX ст. в країнах Латинської Америки. Крім креолів та колоністів європейського походження, значну частину населення іспанських та португальських колоній складали метиси, мулати і самбо - особи з фіксованою домішкою індіанської або негритянської крові. Вони, як і їх «неповноцінні» предки, були позбавлені багатьох громадянських прав: не могли претендувати на чиновницькі та офіцерські посади, брати участь у виборах муніципальних

органів тощо. Ця категорія населення поповнювала лави дрібних торгівців, осіб вільних професій, дрібних землевласників тощо.

Вся історія Латинської Америки колоніальної епохи - це череда безкінечних повстань індіанців та негрів-рабів (уже з XVI ст.). В 1630 р. в Пернамбуку (Бразилія) негри-втікачі навіть заснували Пальмарес (Пальмову республіку).

БОРОТЬБА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ. СТВОРЕННЯ СУВЕРЕННИХ ДЕРЖАВ

Першою незалежною державою Нового Світу у 1783 р. стали Сполучені Штати Америки, коли після тривалої національно-визвольної війни їх незалежність була де-юре визнана колишньою метрополією.

Під впливом визвольної війни північноамериканських колоній за незалежність та французької буржуазної революції 1789-1794 рр. посилювався рух проти колоніального гніту і в Латинській Америці.

Другою в Новому Світі здобула незалежність Гаїті - колоніальне володіння Франції в західній частині острова Санто-Домінго. Тут панувало плантаційне рабство, з 520 тис. жителів негри-раби налічували 452 тис. У 1790 р. на Гаїті вибухнуло повстання мулатів, які вимагали рівноправ'я з білими. В швидкому часі розпочався і виступ негрів-рабів проти своїх плантаторів. Ті звернулися за підтримкою до іспанських та англійських колоніальних властей, що управляли сусідніми островами в Карибському морі. Інтервенти висадилися на Гаїті. Ситуація була цікавою ще й тим, що метрополія Гаїті - революційна Франція - на той час знаходилася у стані відкритої чи неоголошеної війни з усіма європейськими монаршими дворами. Тоді на острів прибули комісари якобінського Конвенту, які проголосили відміну рабства і закликали населення острова виступити проти іноземних загарбників. Провідник повстання негрів-рабів Туссен-Лувертьюр отримав звання генерала французької армії. В 1798 р. його війська здобули перемогу над інтервентами. Туссен-Лувертьюр виробив республіканську конституцію своєї країни і був обраний першим пожиттєвим президентом Гаїті. З приходом у Франції до влади Наполеона Бонапарта (1799) Туссен-Лувертьюра узяли в полон та ув'язнили у метрополії, де він і помер. Війна в Європі дозволила гаїтянам вигнати нечисельні французькі війська з острова і у 1804 р. проголосити незалежність своєї держави. Це була перша національно-визвольна революція в Латинській Америці, яка принесла звільнення повсталим рабам.

Після нищівної поразки іспанського флоту в Трафальгарській битві (21 жовтня 1805 р.) та вторгнення французьких військ в Іспанію (в березні 1808 р. окупанти захопили Мадрид) зв'язки колоній Іспанської Америки з своєю метрополією різко скоротилися. Так, якщо в 1802 р. до порту Веракрус (найважливіший з портів Іспанської Америки) прибуло з метрополії 148 кораблів, то у 1806 р. - всього вісім. Цим скористалися національно-визвольні сили. Війна за незалежність в Іспанській Америці тривала з 1810 по 1826рр.

Причини цієї війни полягали в колоніальній політиці Мадрида. Колоніям

Іспанії в Новому Світі і надалі заборонялося встановлювати торговельні відносини з іншими державами, була суворо регламентована і торгівля колоній між собою. Населення обкладалося численими податками: подушним, десятиною, *алькабаїою* (податок з перепродажу товарів) тощо. Фактичне прикріплення до землі індіанців та пеонів, не кажучи вже про плантаційне рабство, стримували розвиток капіталізму. Економічна політика метрополії викликала невдоволення усіх прошарків місцевого населення, включаючи й заможні верстви: поміщиків-кре-олів, власників рудників та промислових підприємств, купців. Ослаблення Іспанії призвело до активізації в Новому Світі Англії та США. Цей зовнішній фактор теж сприяв розвитку національно-визвольного руху (можливість закупівлі зброї, видавництва революційної літератури, втечі революціонерів від переслідувань іспанськими властями тощо).

19 квітня 1810 р. в Каракасі креоли скинули іспанське панування і захопили владу. Цей приклад дав поштовх усім Латинській Америці. 5 липня 1811 р. Франсіско де Міранда проголосив в Каракасі незалежність Венесуели. Національний конгрес 21 грудня прийняв першу республіканську конституцію, яка декларувала демократичні свободи, знищувала станові привілеї, забороняла работоргівлю та расову дискримінацію. Але поміщики-креоли не знищили рабства (щоправда, 14 травня 1812 р. Міранда видав декрет, яким обіцяв свободу рабам, шіє лише тим, які вступлять до республіканської армії і прослужать у ній не менше 10 років) і не надали рівних з білими прав місцевому індіанському населенню. Керівник іспанців Монтеверде, навпаки, зумів обернути на свою сторону войовничих індіанців-лья-неро та спровокувати заколот рабів-негрів проти плантаторів-креолів під гаслом «Хай живе король Фердинанд VII». Міранді довелося відволікати частину своїх військ проти цих виступів. Тому іспанським військам з часом вдалося придушити венесуельські національно-визвольні сили і 31 липня 1812 р. захопити в полон їх провідника. Після цього на чолі національно-визвольного руху в іспанських колоніях Нового Світу стає Симон Болівар (1783-1830), представник одного з найзнатніших креольських родів Венесуели. 6 червня 1813 р. Болівар звільнив Каракас і відновив республіку. Але в середині 1814р. столиця Венесуели знову була зайнята іспанськими військами.

У Новій Гранаді 20 липня 1810р. перемогло антиіспан-ське повстання. Створена в Боготі Верховна хунта відсторонила від влади віце-короля та його чиновників. 30 березня 1811 р. в Боготі була проголошена конституція «Держави Кундінамарки», яка номінальне вважалася монархією на чолі з Фердинандом VII, але за його відсутності мала управлятися президентом. Цей пост у вересні 1811 р. посів республіканець Наріньо. Але не усі частини Нової Гранади бажали запишатися під зверхністю Боготи. 27 листопада 1811 р. в Картахені був підписаний акт про створення конфедерації З'єднаних провінцій Нової Гранади (Антьокії, Карта-хени, Нейви, Памплони і Тунхі). У віданні федерального конгресу цієї держави залишалися зовнішні зносини, питання війни і миру, визначення кордонів та юрисдикції провінцій; в усьому

іншому провінціям надавалася широка автономія. 17 квітня 1812 р. була прийнята нова Конституція Кундінамарки, яка офіційно встановила республіканський лад. Наріньо продовжував залишатися прихильником централізованої держави, через що загострилися відносини між Кундінамаркою та Конфедерацією і навіть розпочалися військові дії. З цього скористалися іспанці та роялісти. В 1815-1816 рр. іспанське панування в Новій Гранаді відновилося.

В 1810р. розпочалася національно-визвольна боротьба і у віце-королівстві Ла-Плата (сучасні Аргентина, Парагвай, Уругвай та Болівія). Креоли Буенос-Айреса 25 травня створили Тимчасову урядову хунту, відсторонили від влади віце-короля і відмовилися підкорятися іспанським властям. Для звільнення Ла-Плати від ярма колонізаторів сформувалися загони патріотів. Керівник хунти Морено відстоював ідею створення єдиної централізованої держави, яка б об'єднала усі колишні землі в і це-королівства Ла-Плати. Але Парагвай та Уругвай (складові частини віце-королівства) не захотіли підкоритися Буенос-Айресу і проголосили свою незалежність. Буеносайреський уряд оголосив блокаду Парагваю і послав туди війська під командуванням генерала Бельграно. На поч. 1811 р. парагвайські ополченці завдали поразки цим буеносайреським військам. Подібно до того, як у Новій Гранаді конфлікт між національно-визвольними силами (централістами і федералістами) був лише на користь іспанцям та роялістам, сутичка буеносайреської хунти з парагвайськими сепаратистами була на руку ворогам незалежності. 30 вересня 1813 р. національний конгрес в Асунсьоні проголосив республіку, до влади в Парагваї прийшов прогресивний режим Х. Франсія, який конфіскував половину поміщицьких земель і роздав їх у користування селянським господарствам за невелику орендну плату. Але небезпека відновлення іспанського панування продовжувала зберігатися.

У Мексиці на чолі визвольного руху у 1810р. став сільський священик *М. Ідальго*. Він зумів зорганізувати сотисячну індіанську армію, яка рушила на Мехіко, руйнуючи дорогою поміщицькі маєтки. Налякані поміщики-креоли перейшли на бік іспанської колоніальної адміністрації, і армія Ідальго була розгромлена. Очолив національно-визвольний рух після загибелі Ідальго колишній наймит метис *Х. М. Морелос*. Його загони узяли під свій контроль Південну Мексику. В місті Чильпансінго у 1813р. зібрався Національний конгрес, який проголосив незалежність Мексики та прийняв республіканську конституцію. Але після того, як іспанські колоніальні власті отримали підкріплення з Європи, революційна армія зазнала кількох відчутних поразок і була змушена відійти в гори.

Другий період війни за незалежність іспанських колоній охоплює 1816-1826рр.

У 1816 р. була проголошена незалежність 3'єднаних провінцій Ла-Плати (Аргентина). Того ж року С. Болівар відновив бойові дії проти іспанських колоніальних властей у Венесуелі. Його війська у 1819р. вступили до Нової Гранади (сучасної Колумбії), звільнивши місто Боготу. 15 серпня 1819 р. національний конгрес в Ангостурі прийняв конституцію Венесуели. У

відповідності з рекомендаціями Болівара, нова конституція проголошувала Венесуелу «єдиною і неподільною» унітарною республікою. Вона декларувала свободу слова і друку, недоторканність особи, майна та житла, рівність громадян перед законом та інші буржуазно-демократичні свободи. 11 грудня 1819 р. до Ангостури повернувся Болівар, який запропонував конгресу здійснити об'єднання Венесуели та Нової Гранади. 17 грудня конгрес затвердив «Основний закон республіки Колумбія», згідно якого території колишнього генерал-капітанства Венесуели та віце-королівства Нової Гранади об'єднувалися у федеративну республіку. Ця держава мала складатися з трьох департаментів: Венесуела, Кіто та Кундінамарка, очолюваних відповідно трьома віце-президентами. Того ж дня президентом Колумбії був одноголосно обраний болівар.

Революція 1820 р. в Іспанії зірвала плани прибуття з метрополії до Іспанської Америки з каральною метою експедиційної армії і тим самим полегшила завдання національно-визвольних сил.

На поч. січня 1820 р. серед експедиційних військ, зосереджених в Кадісі для відправки в Америку, вибухнув бунт, який швидко переріс у загальнонародне повстання. 7 березня Фердинанд VII був вимушений оголосити про скликання Кортесів (іспанського парламенту), а через день присягнути на вірність конституції. В 1820-1823 рр. у цій країні були проведені буржуазні реформи.

У 1820-1821 рр. Болівар остаточно звільнив Венесуелу. В 1822 р. його війська здійснили похід в провінцію Кіто (сучасний Еквадор) і завдали нової поразки іспанцям. Об'єднавши усі звільнені області, Болівар створив державу, яка отримала назву Велика Колумбія.

24 березня 1816 р. в Туку мані відкрився конгрес Об'єднаних провінцій Ріо-де-ла-Плати який 9 липня урочисто проголосив повну незалежність і суверенітет «Об'єднаних провінцій в Південній Америці». Що ж стосується форми правління, то більшість депутатів під впливом Сан-Мартіна та Бельграно висловилися за встановлення монархії, вважаючи, що вона допоможе подолати анархію і створити централізовану державу. Однак, конкретного рішення з цього приводу не було, конгрес вирішив передати владу «верховному правителю» Пуейрредону.

В 1817р. генерал Хосе де Сан-Мартін на чолі 5-тисячної т. зв. Андської армії перейшов через Анди, розбив іспанську армію і звільнив від колоніального панування Чилі. Після відмови Сан-Мартіна узяти владу в цій країні в свої руки муніципалітет Сантьяго 16 лютого 1818 р. обрав «верховним правителем» Чилі О'Хігінса. 12 лютого 1818 р. уряд О'Хігінса проголосив декларацію незалежності Чилі. 23 жовтня 1818 р. вступила в дію тимчасова конституція Чилі. Вона декларувала громадянську рівність, недоторканність особи, житла і майна населення, свободу друку і т. д. Законодавчу владу мав здійснювати конгрес, а виконавчу - «верховний правитель». Чотирма роками пізніше була прийнята нова конституція, яка офіційно проголошувала незалежність Чилі від іспанської монархії та будь-якої іноземної держави.

У 1821 р. Сан-Мартін здійснив похід на Ліму і проголосив 28 липня незалежність Перу. Він погодився тимчасово стати главою нової держави - «протектором», якому надавалася вища цивільна і військова влада. Новий протектор у серпні видав укази про звільнення усіх дітей рабів, народжених після проголошення незалежності, про скасування обов'язкової трудової повинності (по суті, державної панщини) для місцевого індіанського населення тощо. 8 жовтня 1821 р. уряд Сан-Мартіна обнародував «Тимчасовий статут», який проголошував недоторканність житла, майна, свободу друку та ін. громадянські права. Проте війська іспанського віце-короля чинили загонам Сан-Мартіна активний опір, доля проголошеної держави висіла на волоску. Виявилися серйозні протиріччя в політичних поглядах Сан-Мартіна (прихильник конституційної монархії¹) та Болівара (рішучий прихильник республіканської форми правління). Конфлікт закінчився тим, що 20 вересня 1822 р. Сан-Мартін склав свої повноваження перед Установчим конгресом в Лімі, після чого відійшов від політичної діяльності, виїхавши до Європи. Здавалося, конфлікт між двома вождями національно-визвольного руху дав новий шанс іспанським властям та роялістам. Іспанське командування в 1823 р. навіть ненадовго оволоділо Лімою. У 1824 р. Перу продовжувало залишатися останнім оплотом іспанського панування в Латинській Америці. 10-тисячній армії Болівара протистояло близько 16 тис. іспанців та роялістів. Але 9 грудня 1824 р. армія Болівара розгромила іспанські війська в битві при Аякучо. У полон були узяті віце-король, 14 генералів, кілька сот офіцерів та дві тисячі солдатів. Це був повний розгром. Після цієї перемоги були утворені ще дві держави: Перу та Болівія (Верхнє Перу, перейменоване на честь Болівара). Конституцію Болівії Симон Болівар розробляв власноручно майже рік, до 25 травня 1826 р. В ній герой переможної війни за незалежність сформував політичні принципи, які мали більше чи менше значення для усіх країн Іспанської Америки.² Конституція проголошувала повну незалежність та ідею народного суверенітету, рівність громадян перед законом, недоторканність особи, житла та приватної власності, свободу слова і друку, відміняла усі спадкові права та привілеї. Замовчуючи питання про державну релігію, вона по суті припускала свободу совісті. Законодавчу владу, згідно конституції, мали здійснювати сенат, палата трибунів та палата цензорів. Главою державної влади ставав президент, якого обирали пожиттєво законодавчі палати. З деякими поправками цей проект був схвалений болівійським конгресом, який обрав президентом республіки друга і найближчого соратника Болівара -Сукре. 9 грудня 1826 р. цю конституцію з невеликими поправками прийняв у якості основного закону і конгрес Перу.

До 1826 р. іспанці були витіснені з перуанського узбережжя, національно-визвольна війна в цій частині Іспанської Америки переможно завершилася.

Після революції 1820 р. в Іспанії мексиканські креоли відновили війну за незалежність. 28 вересня 1821 р. в Мехіко була проголошена незалежність Мексиканської імперії. В травні 1822 р. полковник Ітурбіде проголосив себе

імператором під іменем Аугустина I. Але в країні розгорнувся антимонархічний рух, який набув характеру збройної боротьби. В березні 1823 р. Ітурбіде був висланий з Мексики і оголошений конгресом ворогом держави поза законом. У червні 1824 р. Ітурбіде здійснив спробу висадки на узбережжі Мексики з метою відновлення своєї влади, але був заарештований і розстріляний. 31 січня 1824 р. Установчий Національний конгрес проголосив в Мексиці республіку і прийняв «Основний закон», який виголошував, що «мексиканська нація навіки вільна і незалежна від Іспанії чи будь-якої іншої держави». 4 жовтня була прийнята конституція Мексиканських Сполучених Штатів, яка закріплювала республіканський лад, передбачала ліквідацію інквізиції, позбавляла церкву монополії в галузі народної освіти, подушний податок, декларувала рівність усіх громадян перед законом, свободу друку тощо. До 1823 р. завершилася анексія Мексикою Центральної Америки (Гватемали, Сальвадора тощо), але згодом центральноамериканські держави знову добилися незалежності - на цей раз від Мексиканської імперії.

На 1826 р. Іспанія втратила майже усі свої американські володіння, за винятком Куби та Пуерто-Ріко. Колишні колонії утворили ряд незалежних держав - Мексику, Сполучені Штати Центральної Америки, Колумбію, Перу, Чилі, Болівію, Сполучені провінції Ла-Плати (Аргентину) та Парагвай. У наступні роки відбулося дроблення цих держав. Колумбія розпалася на три самостійні республіки: Венесуелу, Нову Гранаду (Колумбія), Еквадор. Від Аргентини відділився Уругвай. Сполучені Штати Центральної Америки розпалися на п'ять невеликих республік: Гватемалу, Гондурас, Сальвадор, Нікарагуа та Коста-Ріку.

Найбільшим завоюванням національно-визвольних революцій в країнах Іспанської Америки стало прийняття демократичних буржуазних конституцій - і це за ситуації, коли більшість країн Старого Світу після Паризького конгресу 1815 р. були відкинуті до самодержавства чи до монархічного устрою, ледь прикритого дорадчими органами! Були ліквідовані феодальні порядки з їх формами експлуатації та землеволодіння. В більшості країн було знищене рабство. Прогресивне значення також мало саме знищення страхітливої фізично та духовно інквізиції, скасування дворянських титулів та інших феодальних атрибутів.

Після вторгнення наполеонівських військ у Португалію принц-регент дон Жоан був змушений втікати з Лісабону до Ріо-де-Жанейро, столицю португальської колонії Бразилія. Під тиском місцевих мешканців вигнанець у 1815р. був вимушений проголосити Бразилію складовою частиною Об'єднаного Королівства Португалії, Бразилії та Алгарві. Тим самим Бразилія формально перестала бути колонією, але вся політична влада в ній далі перебувала в руках португальців. Після буржуазної революції 1820 р. в Португалії принц-регент дон Жоан під іменем короля Жоана VI повернувся до Португалії, залишивши регентом в Бразилії свого сина Педро. Дон Педро, наляканий республіканськими повстаннями та під тиском місцевих поміщиків, у 1822 р. проголосив незалежність Бразильської імперії.

Офіційною датою вважається 7 вересня 1822 р, коли бразильський уряд вирішив остаточно розірвати відносини з Португалією. 12 жовтня 1822 р. принц Педру був проголошений конституційним імператором Бразилії під іменем Педру I. У наступному 1823 р. з Бразилії були вигнані португальські війська. 3 травня 1823 р. відкрилися Установчі збори. У вересні того ж року закінчила свою роботу комісія, що складала проект конституції. Основний закон держави встановлював в Бразилії конституційну монархію. Імператор позбавлявся права розпуску палати депутатів та накладання вето на прийняті нею закони. Судді оголошувалися незмінюваними, вводився інститут присяжних. Вільне населення отримувало громадянські права. В проекті говорилося про бажаність залучення індіанців до сучасної цивілізації та поступової відміни рабства негрів. Однак, уже 12 листопада монархічні сили здійснили державний переворот, Установчі збори були розігнані. Зазнало поразки й республіканське повстання 1823-1824 рр. Тим не менше, імператорський режим був змушений у березні 1824 р. прийняти конституцію, альтернативну конституції 1823 р. Цей Основний закон надавав усю повноту влади монарху. Імператор отримав право призначати міністрів, чиновників, офіцерів армії

та флоту, дипломатичних представників та єпископів. Його декрети та інструкції мали силу закону, монарх міг оголошувати війну і укласти мир, підписувати договори з іноземними державами. Йому надавалося право призначати членів Державної ради. Новоутворене Генеральне зібрання було поставлене у повну залежність від волі імператора. Це Генеральне зібрання складалося з двох палат. Членів верхньої палати - сенату - призначав імператор: пожиттєво з числа кандидатів, висунутих провінціями. Нижня палата депутатів обиралася шляхом двоступеневих виборів. Право голосу надавалося незначній меншості населення: плантаторам, купцям, власникам найбільших промислових підприємств та вищим чиновникам. Імператор володів правом скликати і розпускати Генеральне зібрання, накладати вето на його постанови. Він же призначав і глав провінційних, адміністрацій. Конституція гарантувала «право власності в усьому його значенні», тобто й право власності рабовласників. В країні зберігалася плантаційне рабство, поміщики-плантатори залишалися головною опорою Бразильської імперії (1822-1889) та її правителів Педру I (1822-1831) і Педру II (1831-1889). Після скасування рабства в США (1863 р.) в Новому Світі воно продовжувало існувати лише в Бразилії та на Кубі. В Бразилії рабство було відмінене лише у 1888 р., а по смерті останнього імператора в 1889 р. проголошена Федеративна республіка.

Рекомендована література

Альперович М. С., Слежин Л. Ю. История Латинской Америки. С древнейших времен до начала XX века.- М.: Высшая школа, 1981.

Гачич М. История доколумбовых цивилизаций.- М.: Мысль, 1990.

*Древние цивилизации / Под общ. ред. Г. А/. Бонсард-Левина-*М.: Мысль, 1989.

Краткая Всемирная история. Книга первая.- М.: Наука. 1967.

Новая история. 1789-1870. Т. II. - М.: Издательство социально-экономической литературы, 1958.

Стингл. М. Государство инков.- М.: Прогресс, 1986.

Стингл. М. . Поклоняющиеся звездам. По следам исчезнувших перуанских государств.- М.: Прогресс, 1983.

Токарев С. А. Религия в истории народов мира.- М.: Политиздат, 1986.

Тема 28

ДЕРЖАВА І ПРАВО ЄВРЕЙСЬКОГО НАРОДУ. ІЗРАЇЛЬ ДО ДЕРЖАВНИЙ ПЕРІОД. ДАВНЯ ІЗРАЇЛЬСЬКА ДЕРЖАВА

Євреї починають відлік своєї історії приблизно з 1900 р. до н. е., коли біблійний патріарх Авраам та його сім'я вийшли з рідного м. Ур в Межиріччі і вирушили на захід в пошуках нових земель.

Можливо етнонім «євреї» походить від того, що сім'я Авраама, перейшовши р. Євфрат, стала називатися *івриш*, від давньоєврейського «євер» — інший бік.

Найдавнішим писемним джерелом історії держави і права єврейського народу слід вважати Біблію (Старий Завіт).

Біблія як сума священних книг стала комплектуватися ще на рубежі II-I тис. до н. е. Її найдавніші частини відносяться до XIV-XIII ст., а перші записи - приблизно до IX ст. до н. е. Вважається, що найдавнішою частиною є Пісня пророкиці Дебори (Суд. 5), що датується X ст. до н. е., та Пісня Давида на смерть Саула та Іонафана (2 Цар. 1:17)-XI ст. до н. е. Книги та промови пророків складені у VIII-VI ст. до н. е. Основна частина текстів та редакція загального списку належить до періоду Другого храму (з 538 р. до н. е.). В той час була проведена кардинальна переробка та редагування усіх біблійних книг в дусі суворого монотеїзму та централізації культу. Це створює додаткові труднощі для науковців у визначенні хронології складових частин Біблії. Свій перший звід законів єврейський народ отримав ще у додержавний період, під час т. зв. Виходу -втечі євреїв з Єгипту на чолі з Мойсесом (Моше). Єврейський пророк після спілкування з Яхве (широковживаний термін Єгова є пізнішим перекрученням цього імені) приніс з гори Синай до табору біженців дві кам'яні плити - Скрижалі Заповіту. Легендарний Вихід історики датують XIV-XIII ст. до н. е. Було б незайвим нагадати, які саме закони наказав єврейському народу Мойсей від імені Бога (Вих., 20, 3-17: 1. Нехай не буде (у народу) інших богів крім Яхве 2. Заборона робити кумирів, тобто тесаних чи інших зображень для поклоніння; 3. Заборона намарно прикликати ім'я Бога; 4. Обов'язок шанувати день відпочинку в суботу;

5. Обов'язок шанувати батька й матір; 6/Заборона вбивства; 7. Заборона перелюбу; 8. Заборона крадіжки; 9. Заборона кривосвідчення на ближнього свого; 10. Заборона зазіхання на дім, дружину, раба, тварину чи

будь-яке інше майно, що належить ближньому. Тоді ж, згідно Біблії, Мойсей отримав й інші вказівки Яхве щодо законодавства та чинення суду (Вих., 21-23). Зокрема: куплений єврей-раб (разом з дружиною, якщо її взяв до поневолення) має бути відпущений на волю після шести років праці, на сьомий, - без відшкодування; якщо раб-єврей упродовж років рабства отримав від свого пана дружину, має від неї дітей, то вони належать пану і, якщо раб не хоче виходити на волю без членів своєї родини, то мусить добровільно оголосити про своє довічне залишення у рабстві; дозволяється узяти другу дружину, але без зменшення «харчу, плаття і подружніх прав» першої; за умисне вбивство кара - смерть, за ненавмисне - вигнання; побиття чи проклинання своїх батьків карається смертю; смертю ж карається насильне поневолення і продаж у рабство вільного; тілесні ушкодження та побої мусять бути відшкодовані матеріально; убивство раба чи рабині має бути «суворо покаране», але якщо були причинені тільки тяжкі тілесні ушкодження, від яких смерть наступила згодом, кари нема - такий раб є власністю господаря; незумисний поштовх вагітної, який спричинив викидень, має бути відшкодований у розмірі, який вкаже чоловік потерпілої; зумисне нанесення тілесних ушкоджень карається за принципом таліону - «око за око»; позбавлення цноти рабині чи вибиття зуба рабу має бути відшкодоване відпуском на свободу; тварина, яка убила людину, має бути закаменована, її м'ясо їсти не можна, але власник такої тварини - невинний (якщо тільки цьому власнику вже не робили попередження про небезпечність його тварини); якщо чужа тварина загинула, впавши у яму, вириту іншим, господар отримує компенсацію від копача, а копач - м'ясо тварини; за вкраденого вола слід повернути п'ять волів, за вкрадену вівцю - чотири вівці. Закони Мойсея дозволяли побиття до смерті злодія, який «вломлюється уночі», але не «коли над ним уже зійшло сонце»; злодій має відшкодувати украдене (тварин - у подвійному розмірі) навіть ціною власної свободи, якщо не має іншого майна; випас худоби на чужому полі чи у винограднику має бути відшкодований «найкращим» з власного поля чи виноградника; той, хто незумисне спричинив пожежу, яка завдала шкоди чужому майну, має це майно відшкодувати. Якщо майно, передане на сховок, було украдене і злодій не виявлений, зберігач такого майна мусить принести клятву перед Богом, що невинний у присвоєнні. Якщо передана на зберігання тварина здохла, була розірвана звірями тощо, зберігачем теж має бути принесена присяга про відсутність його вини. Але, якщо за відсутності власника здохла чи була скалічена тварина, узята третьою особою у роботу чи користування, компенсація має бути повною. Статеві зносини з незарученою дівчиною тягнуть за собою обов'язок дати посаг і одружитися на такій жінці. Якщо ж батько обезчещеної дочки відмовляється від цього зятя, гвалтівник мусить дати «стільки срібла, скільки дають у віно дівицям». Смертю карається відьомство, злягання людини з твариною і навіть статевий акт з жінкою, у якої місячні. Заборонялося брати відсотки, якщо гроші позичалися бідному одноплеміннику. Що стосується судового процесу, то й тут освячені Божественним авторитетом вказівки були чітко визначені. Заборонялося

кривосвідчити, заохочувалася підтримка «убогого ... на розправах». Суддям заборонялося пригнічувати бідних, приймати подарунки від сторін тяжби і навіть пригнічувати чужинця - «бо ви були чужинцями в Єгипетській землі».

Коментуючи цей документ (якщо Біблію можна назвати документом), відмітимо наступне. По-перше, у більшості випадків *усе сказане стосувалося лише одноплемінників- євреїв*. Що ж стосується іноземців, то досить пригадати, що з завоюванням першого ж міста Землі Обітованої були винищені не тільки люди, але й усі домашні тварини. І надалі жорстокість і несправедливість проти іновірців та чужеземців була звичною практикою. Цього, до речі, не заперечують й сучасні єврейські історики. Але, коли добре поінформовані антисеміти звертають увагу на подібні факти, їм заперечують, що подібна ксенофобія була притаманною усім народам тієї історичної доби. По-друге, як уже зазначалося, тексти Біблії були піддані пізнішій редакції, що можна прослідкувати навіть на приведеному фрагменті. Так, вказівка компенсувати безчестя дівчини сріблом, схоже, є анахронізмом - грошові знаки з'явилися вперше у VII ст. до н. е., а до того торгівля та майнові розрахунки виконувалися у натуральній формі: худобою, знаряддями праці тощо. Можливо, що деякі з перелічених правил правової поведінки євреїв з'явилися у пізніші часи і, навпаки, дещо з практики ХІІ ст. до н. е. було міцно забуто.

Цікаво, що ще Мойсей створив потомствену жрецьку колегію, помазавши єлеєм Аарона та його синів. До цього часу потомки жерців (*когени*) в цій якості беруть участь в синагогальній службі.

Завоювання Палестини (Ханаану) проходило уже під проводом Ісуса Навина (Ісхоша бін-Нун). Одинадцять з дванадцяти колін (племен Ізраїля) отримали собі земельні наділи. Ще на підходах до Йордану узяли собі землю племена Реувен (Рувим), Гад і половина племені Менаше (Манасії). Головним релігійним центром завойовників стало місто Шило (Сілом), де у храмі були розміщені основні святині - Ковчег та Скинія Заповіту. Коліно священнослужителів Леві (леви-ти) землі не отримало, але йому були передані 40 окремих міст на землях інших колін. Левити навчали інші племена Божим заповідям, не мали власної землі і худоби, але отримували частку від кожного врожаю своїх одноплемінників.

Тогочасні євреї самостійно обробляли свої поля, пасли худобу, виготовляли собі одяг, одним словом, вели натуральне господарство. Після досягнення миру військові вожді продовжували керувати народом, або «судити» його. Судді займалися державними справами і вирішували приватні позови. Традиція донесла імена дванадцяти таких суддів: Отнієль, Ехуд, Шамгар, Двора, Гидон, Тола, Яір, Іфтах, Ів-цан, Елон, Авдон, Самсон. За деякими підрахунками з Біблії, доба Суддів мала тривати близько 480 років. За давниною про перших трьох суддів знаємо надто мало. Відомо, що Отнієль походив з коліна Ісгуди (Іуди). Четвертим суддею була жінка Двора (Дебора) з коліна Ефрема (Ефраїма). Під її керівництвом євреї розбили могутню армію ханаа-неїв під проводом воєначальника Сісри, що дозволило їм більш впевнено закріпитися на відвойованих раніше землях. Наступний

суддя Гидон походив з коліна Менаше (Манасії), отже, як бачимо, влада суддів не була ні спадковою, ні належною якомусь одному коліну - племені, включаючи й коліно потомствених священнослужителів леви-тів (так, Елон походив з коліна Звулуна, Авдон - з коліна Єфраїма тощо). Син Гидона Авімелех спробував стати царем Ізраїля, але був убитий у битві під м. Тевець.

За історичної доби Суддів Ізраїлю довелося зіткнутися з новим могутнім ворогом - філістимлянами. Очевидно, саме військова небезпека та філістимлянське поневолення (після битви на рівнині Афек євреї втратили не лише військо, але й святині - Ковчег зі Скрижалями Заповіту) прискорили перехід союзу племен від родового ладу до державної організації. Суддею ізраїльтян став Шмуель (Самуель, Самуїл) з коліна Ефраїма. Йому вдалося згуртувати єврейські племена і розбити філістимлян під Міцпою. Завойовники навіть повернули ізраїльтянам Ковчег Заповіту, вирішивши, що чужа святиня приносить їм тільки лихо.

Старість Самуїла знову поставила ізраїльтян перед вибором. Формально усі вони були рівні, кожний вільний ізраїльтянин володів правом голосу на народних зборах, а жодний суддя чи вождь не був убезпечений від критики. Згідно Біблії, ізраїльтяни почали самі вимагати у Самуїла призначити їм царя, а той довго відраджував свій народ: цареві потрібний буде пишний двір, регулярна армія, доведеться вводити високі податки тощо. Врешті-решт Самуїл призначив царем Шаула (Саула) - достойного молодого воїна з найслабшого коліна Біньяміна (Веніаміна), нібито для того, щоб не збуджувати ревності інших племен. Самуїл помазав Саула єлеєм на царство (*звичай помазання монархів набув згодом поширення у всіх християнських народів*). Столицею Саула стало його рідне місто Гіва, а роки правління припадають на 1040-1017 рр. до н. е. Незважаючи на те, що Саул розбив філістимлян, Самуїл не був вдоволений релігійною поведінкою власноруч ним помазаного царя і навіть прорік, що жодний з його нащадків не успадкує престол. Самуїл таємно помазав на царство пастушка Давида з коліна Іегуди (Іуди). Саме Давид убив філістимлянського велетня Голіафа, який наводив жах на ізраїльське військо. Після того, як Саул та його син Іонатан загинули у війні з філістимлянами, коліно Іегуди проголосило царем Давида (1010-977 до н. е.). Уцілілий син Саула Іш-Бошет був убитий власними людьми після двох років правління. Після цього владу Давида не оспорювало жодне з дванадцяти єврейських племен. Резиденцією цього царя стало м. Хеврон, яке було столицею його рідного коліна. За Давида були остаточно розбиті філістимляни та завойований Єрусалим. В країні запанував мир і спокій. Була створена державна адміністрація. Посадові особи, що проживали у різних районах держави, допомагали народу у провадженні справ, збирали податки до царської скарбниці та сповіщали царя про стан справ у кожній з областей. На чолі цивільної адміністрації стояв царський секретар (мазкір) та писар (софер). Цей останній складав хроніки та зберігав записи державних актів. Вважається, що таким писарем при Давиді був пророк Натан. Престарілий цар після заколоту свого сина Авшалома був вимушений під тиском жерців та чиновників призначити собі спадкоємця. Ним став син Соломон (977-937

до н. е.), який уславився своєю мудрістю, особливо при вирішенні складних юридичних казусів (звідсіль - Соломонове рішення). Соломон зміцнив міжнародне становище ізраїльської держави звичним для того часу шляхом - укладенням *династичних шлюбів*. У його гаремі перебували, зокрема, єгипетська княжна (дочка фараона) та царівна з Фінікії.

За Соломона єврейський народ процвітав, але вперше розділювався на *два класи* - багатих та бідних; одні користувалися повагою та шаною, інші перебували в приниженому жалюгідному стані. Багаті платили податки, які покривали видатки на прокладання доріг, побудову та утримання державного апарату, царських слуг та військо. Бідні своєю працею оплачували грандіозні задуми царя. Особливо були невдоволені тяжкими податками та трудовими повинностями небагаті північні племена. Саме вони розпочали вперше в історії Ізраїля народне повстання проти царської влади під проводом Яровама (Іеровоама) з коліна Ефраїм. Повстанці були розбиті, Яровам втік до Єгипту.

Царювання Давида та Соломона тривало вісімдесят років. За цей час молода держава розбила зовнішніх ворогів та укріпила свої міжнародні позиції, створивши потужний управлінський апарат, налагоджену систему збору податків та державних робіт. Але спадкоємець Соломона Рехавам (Ровоам) не володів видатними здібностями батька. Північні коліна погоджувалися визнати його владу за умови зменшення податкового гніту, але молодий цар самовпевнено пообіцяв податки ще збільшити. Цим скористався бунтівний Яровам, якому надала підтримку нова єгипетська династія Шешонків. Процвітаюча держава Давида і Соломона розкололася на два царства: Північне, яке зберегло назву Ізраїль (937-722 р. до н. е.), під владою Яровама, та Південне, Іудейське (937-586 р. до н. е.), де правив Рехавам. Розкол призвів до усобної війни та до втрати колишніх союзників. До Іудеї вдерлися єгиптяни, був розграбований Єрусалим, столиця Соломона, де на час вторгнення знаходилися основні святині єврейського народу. На той час в Месопотамії набирала силу Ассирійська держава.

В Іудеї продовжувала правити династія Давида й Соломона. Царями Ізраїлевими протягом його історії були представники дев'яти різних династій. Часто їх засновниками ставали бунтівні воєначальники, які скидали своїх царів, Релігійний осередок обох близькоспоріднених народів продовжував залишатися в Єрусалимі.

Навів в Ізраїлі порядок цар Омрі (889-875 до н. е.), талановитий воєначальник. Він розбив моавітян і зробив їх своїми васалами. Залишивши колишню резиденцію - місто Тірцу, Омрі вибудував нову столицю - Шомрон (Самарію). Його син Ахав (876-853 до н. е.) був непоганим воїном, але непопулярним політиком. Опинившись перед лицем ассирійської загрози, Ахав видав свою дочку Аталію (Гофолію) за спадкоємця іудейського престолу Іорама, зміцнивши таким чином зв'язки між двома країнами. Але очікуване об'єднання двох єврейських держав так і не відбулося. Поступово Іудея визнала себе васалом Ассирії, а Ізраїль опинився в антиассирійському союзі з Едомом, філістимлянськими містами-державами, фінікійцями та

арамеями. Після відмови Іудеї приєднатися до союзу Ізраїль навіть вторгся до Іудеї з метою силою прив'язати її до антиассирійської коаліції. Царі Іудеї звернулися за допомогою до Салманса-ра V, який негайно вторгся в Ізраїль. І хоча Салмансар невдовзі помер, його наступник Саргон II захопив Самарію. *ізраїльське царство в 722 р. до н. е. припинило своє існування*. Десять колін, які складали його населення, за звичаями ассирійців, були безжалісно вигнані з місць свого проживання у віддалені країни. Розпорошені народи вже не становили небезпеки. У горах Ефраїма та в Самарії поселилися інші племена, що були пригнані завойовниками.

За порадою пророка Ісайї цар Іудеї Ахаз (735-720 рр. до н. е.) відмовився приєднатися до антиассирійської змови. Його син Хизкія (Єзекія) вирішив скористатися антиасси-рійськими повстаннями в філістимлянському Ашдоді та інших містах. Тим часом сусідній Єгипет уклав союзний договір з Вавилонією, спрямований проти Ассирії. Таємні посланці прибули з Єгипту до Іудеї. Проте виступ проти влади ассирійців не приніс сподіваної свободи, країна була зруйнована силами вторгнення. Син Хизкія Менаше (692-641 рр. до н. е.) всіляко демонстрував свою покору ассирійській владі. За його правління в єврейських храмах стояли чужоземні ідоли, а в середовищі іудейської знаті панувала корупція, яка зачепила навіть кола левитів і жерців. Син Менаше Амон (641-639 рр. до н. е.) продовжував політику батька, виплачуючи Ассирії непосильну данину. Ассирійський цар Ашшурбанипал завоював Єгипет і зруйнував його столицю Но-Амон (Фіви). Але за його наступників на Ассирію напали войовничі скіфи. Вони підірвали колишню військову могутність цієї держави. Тим часом в Іудеї до влади прийшов Іошія (639-608 рр. до н. е.), син Амона. Прислухавшись до слів пророка Цфанії, новий цар очистив країну від ідолів, знищивши корупцію серед правлячих кіл. Під час очищення храму від чужоземних богів, здійсненого за наказом царя, був виявлений згорток з письменами. Жерці оголосили, що це остання книжка Мойсеєвого *П'яти-книжжя* (Тори) - *Второзаконня*. Вона підводить підсумок Десяти заповідям, роз'яснюючи їх та інші закони Ізраїля.

Первосвященик Хілкія, який виявив згорток, та пророчиця Хулда переконали царя широко оприлюднити цей документ. Іошія особисто зачитав Второзаконня своєму народові. В цьому правовому документі, освяченому іменем Бога, заборонялося вступати у шлюбні відносини з переможеними народами та переймати чужих богів. Були перераховані тварини, яких можна і не можна їсти; суворо заборонялося їсти падаль, але дозволялося віддати або продати стерво чужинцеві (Втор., 14, 21). На потреби релігії встановлювалася десятина, яку раз на три роки треба було передавати левитам або вдовам і убогим. Раба-єдиновірця на сьомий рік треба відпустити на волю. Спірні (неочевидні) карні й цивільні справи мають передаватися на розгляд левитів, їх присуд - обов'язковий до виконання. Второзаконня дозволяло євреям обирати собі царя (Втор., 17, 14-15) з числа своїх одноплемінців, одночасно цьому цареві були дані настанови щодо організації управління. Левитам, крім десятини, потрібно віддавати також перший приплід худоби, перший настриг вовни з вівці, перший врожай з

поля тощо. Гарантувалися права первородного сина (подвійна частка спадщини), навіть якщо він народжений від нелюбої жінки. Батько й мати мають право оскаржити свого недостойного сина перед народом як непослуха, гульвісу і п'яницю, після чого його потрібно каменувати на смерть. Спроба облудно звинуватити нелюбу дружину у відсутності цноти, в разі якщо її батьки нададуть докази невинності (плахту з шлюбного ложа), карається штрафом у сто шекелів, але дівчину, яка дійсно блудила до одруження в батьківському домі слід каменувати до смерті! Перелюбників також каменують -обидвох, але насильника - самого. Якщо ж насильство вчинене з незарученою дівчиною, «то чоловік, який згрішив з нею, віддасть батькові дівчини п'ятдесят срібних шекелів срібла й візьме її собі за жінку; тому, хто знечестив її, не можна відсилати її, поки життя його» (Втор., 22, 29). Цей перелік можна продовжувати, але й надалі впадають в око чисельні анахронізми. Так, загальноприйнято, що місце левитів в ізраїльському суспільстві як жерців без землі (але з правом отримувати частку від доходів інших одинадцяти наділених землею колін) визначив не Моше, а його наступник Ісус Навин вже після завоювання Ханаана. Якщо Бог заповідав євреям обрання царя (чи навіть саму таку можливість), то чому так довго тривав бездержавний період Суддів і чому цьому так опирався пророк Самуїл? Звідки в часи Мойсея були відомі срібні шекелі, якщо перші монети з'явилися щонайменше на півтисячі років пізніше? і т. д.

і т. п. Єврейський мислитель Абрахам ібн-Езра (бл. 1090— 1165 або 1167) довів, що Моїсей не міг бути автором Второзаконня хоч би тому, що в главі 34 цієї книги описана смерть Мойсея. Чи міг автор книги, запитує філософ XII ст., описати в ній власну смерть і пов'язану з нею скорботу народу? Очевидно книга Второзаконня була складена у більш пізню історичну добу, але саме її обнародування царем Іошією мало неабияке значення для піднесення моральності та правосвідомості жителів Іудеї після засилля корупціонерів за часів Амона.

•Сьогодні прийнято вважати, що Второзаконня було складено близько 621 р. до н. е. і перероблене близько 560 р. до н. е.

Після смерті Ашшурбаніпала мідійці та вавилоняни завдали поразки асирійцям та зруйнували Ніневію. Іудея ж опинилася у васалах єгипетського фараона Нехо і була вимушена прийняти чужих богів та платити важку данину. Вавилонський цар Навуходоносор, після відмови Іудеї платити данину ще й на його користь, особисто очолив армію вторгнення. Вавилоняни захопили Єрусалим, полонили (597 р. до н. е.) царя Іехоахіна та разом з ним представників багатьох знатних сімейств. Але іудейська державність зберігалася. На дев'ятий рік свого царювання Цідкія (597-586 рр. до н. е.) вступив у союз з Едомом, Моавом, Аммоном та фінікійськими містами проти царя Навуходоносора і підняв повстання. Це був 588 р. до н. е. Після вісімнадцятимісячної осади вавилонян Єрусалим в 586 р. до н. е. впав. Майже все населення завойовники відігнали у Вавилонію. Країна спустіла, її міста лежали в руїнах, а поля і виноградники були закинутими. З падінням Іудейського царства прийшли до свого кінця чотири віки правління династії

Давида.

У вавилонському полоні євреї стійко зберігали свої традиції та релігію. У них не було первосвященика, але згортки Закону збереглися. Одним із вождів вавилонського єврейства був пророк Ісехкель (Іезекіїл). Вавилонська імперія загинула під ударами нового завойовника - перського царя Кіра, який надав усім народам імперії релігійну свободу, турбувався про добробут найбідніших верств населення своєї багатоплемінної держави. В 538 р. до н. е. він дозволив єврейським вигнанцям повернутися в Іудею. На колишню батьківщину після півстолітнього вигнання повернулося близько сорока двох тисяч чоловік. Правителем країни Кір поставив Зруббавела, онука царя Ісхоахіна з династії Давида. Відроджена держава знову отримала назву Іудея. Був відновлений храм Соломона, але значно скромніше - країна була надто бідною, щоб оздоблювати святині золотом та слоновою кісткою. Разом з тим саме єрусалимський храм став центром релігійного і політичного життя в державі. Приносити жертви Яхве іудеї могли лише в Єрусалимі. В стінах храму швидко накопичилися скарби, знесені з усієї країни, жерці використовували ці багатства для лихварських операцій. Єрусалимське жрецтво в цей час представляло собою суворо замкнуту спадкову касту, поділену на два прошарки: священнослужителів та левитів, тобто храмових служок. Вони й надалі вважалися потомками коліна Левія, які отримали цей привілей від Мойсея та його брата Аарона.

Нехемія, вавилонський єврей, призначений правителем Іудеї (колишній виночерпій-перського царя Артаксеркса I) звернувся за підтримкою до пророка Езри. Разом вони заклали основи нової єврейської державності. *Тора* (Мойсееве П'ятикнижжя) стала конституцією - основним законом Іудеї. Нехемія знову увів в силу навіть давно забутий закон про сьомий рік, коли земля не повинна оброблятися, а все, що на ній без обробітку виросте, належатиме неімущим. Він оголосив також, що, як і у старі часи, кожний п'яти-десятий рік буде ювілейним. Цього року мали бути прощені усі борги, а земельні наділи, продані внаслідок скрути, повернуті колишнім власникам. Знову почало діяти правило виділення десятини від врожаю та інших традиційних надходжень на користь левитів (це забезпечувало нормальне функціонування релігійних установ). Також було відновлено святкування усіх релігійних свят. Держава подбала про те, щоб призабутий іврит витіснив загальноживану народом арамейську мову. Навчання дітей проводилося шляхом переписування текстів Тори, тобто освіта йшла пліч-о-пліч з релігійним вихованням. У цей час було проведено ретельну ревізію Священного писання (Біблія єврейською буде *Тонах* або *Ха-Мікра*) з тим, щоб визначити, які саме тексти мають увійти до остаточного списку.

З приходом військ Александра Македонського до Азії перси були в свою чергу розбиті. Полководці Македонського розділили його Імперію між собою. Колишні землі Вавилонії отримав Селевк, а Птолемея став правителем Єгипту. Іудея увійшла до складу царства Птолемея та його нащадків і залишалася в ньому приблизно сто років. За часів правління Птолемея II Філадельфа Біблія була вперше перекладена на грецьку мову. В

пам'яті єврейського народу правління Птолемеїв залишилося приємною згадкою, але близько 198 р. до н. е. держава Селевкідів - Сирія - підкорила Іудею собі. Селевкіді також були потомками грець-

ких завойовників, але їх асиміляторська політика була більш жорсткою, основою на силі. На усі ключові пости в Іудеї Селевкіді призначали тих євреїв, які прийняли грецьку культуру самі і насаджували її своїм одноплемінникам (таких називали елліністами). Антиох IV продав місце єврейського первосвященика якомусь Іехошуа, елліністу, який навіть своє ім'я змінив на грецьке Ясон. В священному єрусалимському храмі були встановлені скульптурні зображення грецьких богів. На довершення Антиох оголосив поза законом саму єврейську віру. Проти його влади повстав Іехуда Маккавей, чия армія налічувала шість тисяч воїнів. Незважаючи на чисельну перевагу, війська Антиоха були кілька разів розбиті. В 165 р. до н. е. після того, як храм осквернявся протягом трьох років, його було освячено наново. Іехуда, намагаючись протистояти Сирії і Селевкідам, уклав договір з Римом - новою, стрімко зростаючою державою. Але допомога з Риму не надійшла вчасно, в межі Іудеї вдерлися сирійські війська. Іехуда Маккавей загинув, а залишки його загонів відійшли на територію Гілада, на схід від Йордану. Після смерті Антиоха один з братів-Маккавеїв Іонатан зумів повернутися в Єрусалим, де в 152 р. до н. е. був проголошений первосвящеником. Його пост успадкував Шимон, останній з братів Маккавеїв. Саме він остаточно вигнав з країни останніх сирійських загарбників. Шимон поновив союз із Римом.

У цей час в Іудеї виникають дві політичні течії - садукеї та фарисеї, які починають боротися за впливи на державну владу. Більшість садукеїв (*цдуки* — від імені первосвященика часів Соломона Цадока) належали до вищого жрецтва, знаті та багатого купецтва. Своє тлумачення Тори вони намагалися підпорядкувати інтересам вищого класу, їм протистояли фарисеї (ті, що відділилися). Вони прагнули більшої демократизації, наполягали на вільнішому тлумаченні Священного Заповіту, яке б можна було використати в інтересах широких народних верств.

Коли після смерті Шимонового сина Іоханана його син Арістобул проголосив себе царем, садукеї схвалили цей крок, вважаючи, що монархія сприятиме процвітанню Іудеї. Трон Арістобула успадкував його брат Александр Янай. Фарисеї стали правлячою партією під час правління дружини Яная Саломії (Шломціон). Лідер фарисеїв став головою Синедріону - своєрідного вищого релігійного суду Іудеї. За наполяганням фарисеїв відбувся поділ влад: цариця продовжувала залишатися главою державної влади, а первосвящеником став її син Гіран. По смерті Саломії в Іудеї вибухнула громадянська війна між претендентами на престол Арістобулом та Гірканом і фарисеями, які бажали передачі влади в країні первосвященикам. Рим підтримав найслабшого у цій боротьбі - Гіркана. Римський полководець Помпей залізною рукою навів лад в Іудеї, забравши в полон Арістобула та багатьох видатних членів єврейської громади. Гіркан надавав посильну підтримку Цезарю у його війні проти Птолемея XII, внаслідок чого влада в Єгипті перейшла до Клеопатри. Головний радник Гіркана Анти-патр став

першим римським прокуратором Іудеї. Його молодший син Ірод з допомогою Марка Антонія та Октавіана зумів стати в Іудеї царем. Ірод був одружений на Маріамні, яка походила з династії Хашмонеїв. За Ірода Великого країна процвітала економічно, був заснований ряд нових міст - Тверія, Кесарія. З нечуваною пишністю був відбудований єрусалимський Храм - головна святиня іудеїв. Ірод не користувався популярністю у своїх підданих, не в останню чергу тому, що його батько Антипатр був едомітянином — представником народу, який тільки нещодавно прийняв іудейську релігію. Через десять років після смерті Ірода Великого римляни без особливих проблем усунули його династію і обернули Іудею в звичайну римську провінцію, якою управляв чиновник-прокуратор. Один з таких прокураторів, Понтій Пилат, близько 30 р. н. е. дав свою згоду на страту Ієгошуа Га-Ноцрі, більш відомого як Ісус Христос.

Римський імператор Гай Калігула поставив Агріппу, романізованого онука Ірода та Маріамни, правителем тетрархії Галілеї, а імператор Клавдій поширив його владу на всю Іудею. Агріппа II (або Агріппа Ірод), незважаючи на гучний титул, був дуже обмежений у своїй владі римськими прокураторами. Останні й були фактичними правителями Іудеї. Коли один з прокураторів Флор підвищив податки та самовільно наклав руку на багатства Храму, в Іудеї спалахнуло повстання зелотів. Так називали непримиренних іудеїв - противників не лише Риму і римлян, але й греків та власних колабораціоністів. Зелотам вдалося ненадовго вигнати римську адміністрацію, але в 67 р. н. е. 60-тисячна армія Веспасіана узяла в полон вождя зелотів Йосифа Мат-тітьяху. В 70 р. син Веспасіана Тіт зайняв Єрусалим і зруйнував Храм (залишилася тільки частина західної стіни - т. зв. Стіна Плачу). До 73 чи 74 р. від наступу римлян трималася фортеця Масада (Мецада).

Синедріон відновив свою діяльність в м. Явні. За *масі* Іоханаана бен Заккаї та його наступника Гамлієля II було спробовано принципи єврейського самоуправління в умовах відсутності держави. Колишній щорічний податок на користь Храму (1 шекель з кожного правовірного єврея) почав направлятися на утримання судів та академії, а також на допомогу біднякам. Були створені суди нижчої інстанції у всіх великих єврейських общинах. Найважливіші питання були віднесені до компетенції центрального суду в Явні. Осередками підтримання національного духу стали синагоги і школи (в них навчалися усі діти чоловічої статі) при кожній общині. Саме в цей час грамотність молодих євреїв почала випереджати рівень сусідів, хоча до римського вторгнення все було навпаки.

У 130-131 рр. переможне повстання Бар-Кохба дозволило євреям на час повернути контроль над Єрусалимом. Карбувалася навіть монета з зображенням величного храму (насправді давно зруйнованого римлянами). Але Юлій Север придушив і це повстання, а імператор Адріан заборонив єврейську релігію, наказавши закрити школи й синагоги та стерти Єрусалим з лиця землі. На цьому місці було збудоване римське місто під назвою Елія Капітоліна. До Іудеї було завезено населення з інших частин Римської

імперії. Так закінчилася історія давньої єврейської держави.

ОРГАНІЗАЦІЯ САМОУПРАВЛІННЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ДІАСПОРИ В УМОВАХ ВІДСУТНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Після зруйнування єрусалимського Храму розселення євреїв по усьому світу проходило нерівномірно. Для проживання обиралися, зазвичай, великі міста та місцевості зі сприятливим кліматом. Не будучи більше прив'язаними до батьківщини, якої євреї були насильно позбавлені, вони легко змінювали місце проживання, доки врешті не знаходили найсприятливіші для себе умови. Відбувалися певні зміни у традиційному для євреїв талмудистському праві (талмудизм), пов'язані з перебуванням у чужому соціумі. Так, Гершом Іегуда (960-1028), якого єврейська традиція називає «Світочню Розсіяння», провів постанову (*«Такка-нот раббену Гершом Меор ха-Го.Іа»*), обов'язкову для усіх євреїв-ашкеназі (тобто європейців). Найбільш важливими нововведеннями стали заборона полігамії (багатоженства) та необхідність згоди дружини у випадку розлучення.

В Європі загалом нейтральне чи навіть подекуди дружнє ставлення до євреїв (їм зокрема протегував Карл Великий, засновник Священної Римської імперії) різко змінилося на гірше після першого хрестового походу, коли євреїв насильно обертали в християнство, у них конфісковували майно нібито на потреби крестоносного війська. Імператор Священної Римської імперії Генріх IV видав указ, який дозволяв таким насильно охрещеним повертатися в іудаїзм і навіть повернув частину конфіскованого майна. Але насильницька тенденція зберігалася. В 1215 р. папа Римський і церковний Собор постановили, що євреї зобов'язані носити спеціальні жовті нагрудні нашивки. В 1231 р. почалося масове спалення Талмудів під приводом того, що вони містять образливі для християнства догмати. Поступово євреїв позбавили права займатися крупними комерційними проектами. Володіння землею у феодальній Європі було дозволене лише корінному дворянству, отже євреї не могли займатися сільським господарством (в другій пол. I тис. н. е. у завойованій арабами Іспанії євреї охоче займалися виноградарством та ін. видами сільського господарства). Ремесло також їм стало недоступним з утворенням цехів, які не терпіли будь-чиєї конкуренції. Зрозуміло, що потреби єврейської общини задовольняли євреї-ремісники, але виготовити будь-що для продажу християнам стало неможливим. Запишалося лихварство, і у цій якості євреї швидко заповнили нішу. Кодекс дворянської честі забороняв давати гроші в ріст, міська християнська верхівка вкладала вільні кошти у виробництво та нерухомість, а пізніше - у купівлю дворянських титулів. Конкурентом євреїв у лихварській діяльності виступала лише церква. Іншим джерелом доходів євреїв стала торгівля уживаними речами, часто з числа невикуплених застав. На євреїв було накладено високі податки, великі феодали часто просто не повертали узяті в борг гроші. Це вимушувало євреїв-лихварів відіграватися на найменш захищених боржниках з числа бідноти та осіб, які в силу якихось причин потрапили в скруту,- удів, сиріт тощо. Зрозуміло, що й ставлення до євреїв

було відповідним; а християнська церква лише роздухувала ворожі антисемітські настрої.

У 1290 р. усе населення іудейського віросповідання (16 тис. чол.) було вигнане з Англії. Залишилися лише ті, хто прийняв християнство. Вперше з Франції євреїв вигнали у 1292 р., потім їх виганяли ще кілька разів. Останній раз з цієї країни їх вигнали у 1394 р. без права повернення. З того часу тут проживали лише невеликі общини, переважно на землях, що належали Римському папі. В 1348-1349 рр. Європою прокотилася епідемія «чорної смерті» - чуми. Смертність у єврейських общинах була дещо меншою

(в середньовічній Європі навіть миття рук вважалося прихованим виконанням обряду омовіння, притаманного іудейській та мусульманській релігіям; християни того часу милися кілька разів за життя). Євреїв звинуватили у тому, що вони отруїли колодязі. Тому з 1350 р. в Центральній та Західній Європі євреї були повсюдно загнані у гетто, з яких заборонялося навіть виходити уночі, а також у неділю та інші християнські свята. Управління в гетто здійснювалося равинами, вченими та суддями (*баянами*). Скупченість мала ту перевагу, що дозволила відносно легко організувати навчання грамотності та основам віри усього чоловічого населення, починаючи з п'ятирічного віку; дівчата з багатих сімей вчилися удома. Така єврейська община, звичайно, мала свого *штадлана* — представника при монаршому дворі, який клопотав за уся общину.

Німецький імператор Рудольф I Габсбург вивів євреїв з-під юрисдикції місцевих феодалів і поставив у своє пряме підданство. Це обернулося новими податками та утисками. Тому приблизно з XV ст. основна маса європейських євреїв подалася на Схід, у Річ Посполиту, де ставлення до них було дещо кращим. Грамота польського короля Сигізмунда-Августа в 1551 р. дарувала євреям право на самоуправління. В чотирьох частинах Польщі (Велика і Мала Польща, Волинь, Галичина) створювалися самоуправлінські общини на чолі з виборним *кагалом*. Кагал збирав податки з євреїв та вів переговори з урядом, у його віданні знаходилися єврейські суди та школи (*хедери* для дітей 4-13 років та *ієшиви* для старших). Діяв і виборний орган *Ваад арба ара-цот* - Рада чотирьох земель, а також свій *ваад* в Литві. Мовою східноєвропейських євреїв став *ідіш* - суміш івриту з німецькою та польською.

Після об'єднання Іспанії в 1449 р. Ізабела Кастильська та Фердинанд II поставили своїм завданням зробити країну чисто християнською. Інквізиція (діяла з 1233 по 1820 рр.) спалювала навіть т. зв. *маранів* (букв. свиней - євреїв-вих-рестів), яких завжди підозрювали у таємній симпатії до батьківської віри. 2 серпня 1492 р. був виданий указ про вигнання усіх євреїв з Іспанії. В жовтні 1497 р. до депортації нехрещених євреїв (залишалася вузька можливість вибору) вдалася Португалія. Євреї, вигнані з Іберійського півострова, оселилися в арабських країнах і утворили групу т. зв. сефардів. На відміну від *ашкеназі*, число розмовною мовою був ідиш, сефарди розмовляли на суміші іспанської з івритом. З XVI ст. євреї процвітали при Османах - як при дворі, так і в провінціях, але згодом ставлення до них і тут

змінилося на гірше.

Після вигнання євреїв з Іспанії та Португалії єдиною західноєвропейською країною, яка не знала гетто, залишалися Нідерланди (здобули незалежність від Іспанії у 1581 р.); трохи легшим в порівнянні з іншими європейськими країнами було становище іудеїв в Італії. А Амстердам, столицю першої в світі переможної буржуазної революції, у цей час називали голландським Єрусалимом. У 1596 р. група португальських маранів в Амстердамі урочисто зреклася християнства і повернулася до іудаїзму - річ, нечувана в тогочасній Європі. Загалом же саме утвердження буржуазного ладу сприяло покращенню становища євреїв в усіх європейських країнах. Так, в 1656 р. лорд-протектор Англії Олівер Кромвель дозволив місцевим євреям-вихрестам повертатися до іудаїзму.

За умов бездержавного періоду продовжувало удосконалюватися єврейське талмудистське право. Творцями правових кодексів євреїв вважаються Яків бен Ашер (збірка *«Арбаа турім»*, 1340 р., Іспанія) та Йосеф Каро (*«Шу.чхан Арух»*) (*«Накритий стіл»*, перша пол. XV ст., м. Цфат в Іудеї). Праця Каро представляла собою своєрідний довідниковий посібник, який мав допомагати євреям усього світу дотримуватися законів Талмуду. Зрозуміло, що у різних іудейських общинах норми права розвивалися самотійно і могли після сотень років роздільного проживання дещо розходитися. Звичай європейських євреїв-ашкеназі кодифікував Моше Ісраелс (1520-1572), додавши до *«Накритого столу»* Й. Каро свою дослівно *«Скатертину»*. Після цього узгодження єврейське талмудистське право знову набуло єдності.

Вище вказувалося, що розвиток буржуазних відносин сприяв у цілому покращенню становища євреїв. Французька буржуазна революція не була винятком. Декрет 1791 р. дарував права і привілеї французьких громадян усім євреям цієї країни. Наполеон у 1807 р. навіть створив Синедріон у складі 46 равинів та 25 світських осіб. Завданням цього органу стало вирішення внутрієврейських правових та релігійних питань, а також підтвердження євреями своєї лояльності стосовно Імперії. Серед постанов Синедріону зазначимо дві найважливіші. По-перше, ствердження лояльності євреїв до влади будь-якої країни проживання (не тільки Франції), по-друге, зняття релігійних заперечень проти будь-якої продуктивної діяльності, включаючи ремесло та сільське господарство.

На поч. XIX ст. були випущені з гетто євреї Німеччини. Конституція об'єднаної Німецької імперії 1871 р. надала рівні права усім громадянам країни, включаючи євреїв.

У 1835 р. шерифом Лондона був обраний єврей Дейвід Соломон, а у 1837 р. — Моше Монтефіоре. Фінансист Лайонел Ротшильд протягом 10 років 4 рази обирався депутатом палати общин, але кожного разу складав повноваження, не бажаючи виголошувати присягу депутата з релігійних мотивів. У 1858 р. Ротшильд став-таки першим євреєм-депутатом палати общин, після того, як йому врешті дозволили не присягати на вірність християнству.

Що стосується становища східноєвропейських євреїв після трьох поділів Польщі, то тут існувала диференціація. В Австрії Йосиф II ще у 1782 р. видав «Указ про терпимість», який відміняв особливий податок на євреїв, відкривав їм доступ до ремесел і торгівлі, а також дозволяв вступ на навчання до християн. Катерина II в Росії ввела т. зв. смугу осідлості: дозволила євреям селитися лише на тих землях, що колись входили до Речі Посполитої. На Лівобережній Україні євреям було заборонене проживання у селах, зате з усього Правобережжя і Криму лише два міста - Севастополь і Миколаїв були закритими для них. Здійснювалися спроби прив'язати євреїв до землі (з 1807 по 1830 рр. на півдні України, у Білорусії та Бессарабії з ініціативи царських чиновників були наділені землею близько 12 тис. євреїв). Микола I у 1844 р. відмінив кагали. Цей же цар увів казенні (державні) школи для єврейських дітей, а у 1827 р. впровадив рекрутську повинність для євреїв з 12 років (т. зв. кантоністи). Єврейських хлопчиків, узятих «на службу», схиляли до прийняття християнства. Олександр II (1855-1881) скасував указ про кантоністів (1856 р.), а згодом урівняв євреїв з іншими громадянами імперії у питаннях військової повинності (1874р.). В 50-60-х рр. право проживання за межею осідлості було надане купцям 1-ї гільдії, особам з вищою освітою, ремісникам, а також солдатам та їх нащадкам. В Москві та Санкт-Петербурзі швидко сформувалися самоорганізовані єврейські общини. Убивство Олександра II, причетним до якого виявилася і єврейка Геся Гельфанд, призвело до погромів, особливо на Україні. В Одесі євреї перед лицем погромників навіть зорганізувалися в загони самооборони. Олександр III (1881-1894) в травні 1882 р. ввів т. зв. «Тимчасові правила», які забороняли євреям селитися по селах навіть в межах смуги осідлості, набувати і орендувати нерухомість за межами міст. І надалі ставлення до євреїв з боку Російської держави було неприязним. Євреї відповідали активною участю в різноманітних революційних партіях і течіях (соціал-демократи, есери), а також еміграцією до Палестини.

Підводячи підсумок цьому періоду єврейської історії, відмітимо наступне. На перший погляд іудаїзм сильно програє християнству та ісламу стосовно тих благ, які пропонуються віруючому. *В єврейській релігії немає поняття раю і пекла*, союз з Яхве, укладений праотцями, обіцяє успіх в усіх починаннях *земного життя* за умови збереження віри та дотримання правил релігійної поведінки. Здавалось би, релігійна і національна асиміляція євреїв була просто за-прогнозована, подібно до того, як релігійно асимілювалися інші народи, яким християнськими та мусульманськими проповідниками було обіцяно блага загробного життя. У євреїв середньовіччя, навпаки, спостерігаємо релігійний фанатизм, небажання асимілюватися і навіть повернення до батьківської віри після сотень років удаваного маранства (Англія). Парадоксально, але сучасні ортодоксальні кола в Ізраїлі б'ють тривогу з приводу втрати національної самосвідомості у єврейській діаспори США, чії справи важко назвати неблагополучними. Схоже, саме ксенофобія та релігійна нетерпимість з боку християн та мусульман сприяли збереженню і зміцненню через віки єврейських вірувань і традицій. Загнані у гетто іудеї

опинилися в надзвичайно складних умовах. Справа їх виживання була поставлена у повну залежність від згуртованості, провідниками бездержавного народу стали релігійні авторитети. Умови гетто дозволяли організувати не лише поголівне навчання єврейської молоді, але й ефективну систему релігійної ідеологічної обробки підростаючого покоління.

ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ ІЗРАЇЛЬ у 1948 р. ЗОВНІШНЯ І ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА ІЗРАЇЛЮ.

ПРАВО

Засновником сучасного сіонізму вважається Теодор (Біньямін Зеєв) Герцль (1860-1904). У 1896 р. він випустив брошуру «Єврейська держава - досвід сучасного вирішення єврейського питання», яка стала своєрідною програмою дій для прихильників відтворення єврейської державності. В романі Герцля «Альтнойланд» («Нова-стара земля») у напівхудожній формі викладено його погляди на суспільні відносини мешканців майбутньої держави, морально-психологічний клімат, стосунки з сусідами та європейцями взагалі тощо. В 1897 р. Герцль та його соратники зуміли організувати в Базелі Перший сіоністський конгрес. Від імені єврейства Герцль вів переговори з турецьким султаном та політиками Європи про відновлення єврейської держави на теренах давнього Ізраїлю або, принаймні, «денебудь у Східній Африці» (ще варіант - на Мадагаскарі). Після смерті Герцля справу його життя продовжив Давид Вольфсон (1856-1914). Перша алія (переселення євреїв) в Ерец-Ізраель відбувалася у 1881-1903 рр. Досягненням уже цього періоду стало відтворення івриту - давньої єврейської мови. Вважається, що вже у V ст. до н. е. більшість мешканців Іудеї розмовляли арамейською. Зусиллями Елієзера Бен-Ієхуди (1858-1922) та Ашера Гінцберга (1856-1927) мова Біблії була не лише відновлена, але й модифікована. У неї було введено низку понять і термінів, створених з врахуванням нових реалій: досягнень науки і техніки, розвитку інших галузей людських знань. *Іврит мав дуже важливе значення для майбутнього держави Ізраїль*, оскільки на початку XX ст. різні групи євреїв: ашкеназі, сефарди, Йеменські, бухарські та інші євреї розмовляли різними мовами і наріччями. Зробити якусь з цих мов (наприклад, ідиш) державною, означало б де-факто розділити євреїв на привілейованих і другосортних, пересварити їх між собою. Друга алія припадає на роки перед початком першої світової війни (1904-1914). І знову основну масу складали вихідці з європейського Сходу. Земля для переселенців викупувалася Єврейським національним фондом (*Керен-Кавг мет ле-Ізраель*), створеним у 1901 р. Гроші на його рахунок надходили з добровільних пожертвувнь євреїв усього світу, тим самим відродження держави стало загальнонародною справою задовго до її офіційного утворення. В роки першої світової війни Туреччина, на чийй території перебував Ерец-Ізраель, опинилася в таборі країн Четверного союзу, противників Антанти. Натомість єврейський капітал, а також єврейські добровольці підтримали Антанту. 2 листопада 1917 р. міністр іноземних справ Великобританії лорд Бальфур передав лорду Лайонелу Ротшильду доручення поставити до відома Сіоністську організацію про

прихильне ставлення уряду Його Величності короля до ідеї створення єврейського національного вогнища на землях Ерец-Ізраель (т. зв. Декларація Бальфура). Післявоєнна Версальська конференція надала Великобританії мандат на Сирію та Палестину (система мандатів встановлювалася офіційно з метою підготувати населення тих чи інших територій до створення самостійної держави). В Палестині були уведено три офіційні мови: англійська, арабська та іврит. На 1922 р. сюди прибуло 83780 євреїв, а у 1925 р. - ще 30 тисяч. Місцеве арабське населення вороже поставилося до прибуття переселенців. Араби під проводом муфтія Хадж Амін ал-Хусейні почали організовувати єврейські погроми (лише у 1929 р. 20 нападів на містечка, 66 убитих), а євреї - гуртуватися в загони самооборони. Тим не менше, в 1931 р. виникли лише три нових поселення. Прихід в Німеччині до влади Гітлера різко збільшив число емігрантів з Європи. Так, після прийняття в 1935 р. т. зв. Нюрнберзьких законів (євреї були позбавлені прав громадянства і поставлені у становище безправних «підданих», а закон «Про охорону німецької крові і німецької честі» ставив поза законом шлюби німців з євреями) в Палестину того ж року прибуло аж 69 тис. емігрантів. Еміграція з Німеччини до Ізраїлю складала: 1933 р. - 37 тис., 1934 р. - 23 тис., 1935 р. - 21 тис., 1936 р. - 25 тис., 1937 р. - 23 тис., 1938 р. - 37 тис., 1939 р. - 68 тис., 1940 р. - 16 тис., тисячі німецьких євреїв тікали до ін. країн Європи та до США. Якщо єврейська діаспора в цих країнах різко збільшила фінансову допомогу колоністам в Ерец-Ізраель, то арабське населення Палестини відповіло на нову хвилю переселенців справжнім бунтом: встановленням мін, пошкодженням нафтопроводів, підпалом насаджень та садіб єврейських поселенців. Під тиском арабів Великобританія в травні 1939 р. була вимушена оголосити щорічну 10-тисячну квоту на прибуття нових переселенців-євреїв. У 1939-1945 рр. поруч з цією легальною імміграцією проходила й нелегальна алія, яку обслуговували 140 транспортних кораблів.

Після закінчення другої світової війни президент США Г. Трумен висунув перед Лондоном вимогу видачі ще 100 тис. віз для єврейських переселенців з Європи. Уряд Великобританії, побоюючись арабських заворушень, відповів відмовою. Тоді у жовтні 1945 р. єврейські напіввійськові організації «Ецел», «Лехі» та інші розпочали кампанію терору проти британської адміністрації: убивства офіцерів та чиновників, акти відкритої непокорності тощо. В цей період активним прихильником ідеї створення єврейської держави виступав Радянський Союз: в Москві сподівалися, що новоутворений Ізраїль стане державою «прогресивною», тобто обере «соціалістичний шлях розвитку». В лютому 1947 р. Великобританія передала ООН вирішення палестинської проблеми. 29 листопада 1947 р. Генеральна Асамблея 33 голосами проти 13 прийняла резолюцію про розділ підмандатної Палестини на дві держави: єврейську (14 тис. кв. км) та арабську. Британський мандат закінчувався 15 травня 1948 р. За день до цієї дати була проголошена Декларація Незалежності Ізраїлю. Проти такого рішення негайно виступили Ліван, Сирія, Саудівська Аравія, Трансйорданія, Ірак, Єгипет, які організували військове вторгнення. До 31

травня була завершена мобілізація до Армії Оборони Ізраїлю (*Цахал*), закладені основи ВПС та ВМС новоутвореної країни. Війна за незалежність тривала з 15 травня по 20 липня 1949 р., коли було укладено перемир'я з Сирією. В травні 1949 р. відбувся вступ Ізраїлю до ООН. До кін. 1951 р. до Ізраїлю прибуло 685 тис. переселенців-євреїв, пбловину з них становили вихідці з країн Східної Європи. Країна переживала тяжку житлову кризу, були введені картки, високі податки (останнє зумовлювалося військовими потребами).

В 1956 р. Єгипет провів націоналізацію Суецького каналу, уклавши перед тим військовий пакт з Сирією та Йорданією. В Ізраїлі цей крок був розцінений як ворожий, тому уряд Бен-Гуріона вдався до превентивного удару. 29 жовтня ізраїльська армія напала на Єгипет, а 5 листопада захопила частину Сінайського півострова. Завдяки зусиллям СЕСР та США Суецький конфлікт було врегульовано, на Сінайський півострів були введені «голубі шоломи» ООН. Це дозволило убезпечити від обстрілів єврейські поселення у прилеглих районах.

У травні 1967 р. Єгипет та Йорданія уклали оборонний пакт. 4 червня того ж року до пакту приєднався Ірак. Ізраїль уміло використав пропагандистські заяви лідера палес-тинців Ахмеда Шукейрі про те, що араби допоможуть уцілілим євреям повернутися до своїх «рідних» країн, але «я думаю, що ніхто з них не залишиться в живих». Вранці 5 червня ізраїльська армія розпочала т. зв. шестиденну війну. В перші години конфлікту на аеродромах прилеглих арабських держав були знищені 410 літаків, що забезпечило Ізраїлю тотальну перевагу в повітрі. Сухопутні бої йшли на Сінаї, в Єрусалимі (189 загиблих), на Голанських висотах. За наполяганням широкої світової громадськості, включаючи й США, які не бажали сваритися з арабським світом, бойові дії були припинені, але ізраїльська армія продовжувала контролювати захоплені території. На поч. 1970-х рр. в Ізраїлі був найвищий у світі рівень податків, що пояснювалося величезними військовими витратами.

Рівно о другій ополудні 6 жовтня 1973 р. араби розпочали артилерійський обстріл ізраїльських позицій вздовж Суецького каналу та на Голанських висотах. В Ізраїлі якраз на честь свята Судного дня (Йом-Кіпур) значна частина військових була відпущена додому. Самі лише єгипетські сили вторгнення налічували 600 тис. чол., 2 тис. танків, 2300 гармат тощо. Але арабські армії мали низьку боєздатність, більшість солдатів становили правовірні мусульмани, які п'ять разів на добу влаштовували обов'язкову молит-

ву-намаз, не звертаючи уваги на таку дрібницю, як війна. Після танкової битви 14 жовтня, найбільшої з часів Курської дуги, стало зрозумілим, що Ізраїль цю війну виграє. 22 жовтня Рада Безпеки ООН схвалила спільний американо-радянський проект про припинення вогню. Після 1973 р. під ізраїльською окупацією опинилися 70 тис. кв. км території (при тому, що в кордонах 1948 р. країні відводилася уп'ятеро менша площа - 14 тис.) з 1 млн переважно арабського населення. Звичайно, що управління доводилося

здійснювати переважно силовими методами. Країни арабського світу спробували вплинути на агресора шляхом встановлення нафтового ембарго для тих держав, які надаватимуть допомогу чи підтримку Ізраїлю. Світові ціни на нафту скочили більше ніж на 40 відсотків. Це стало додатковим фактором анти-ізраїльських настроїв у світі. 10 листопада 1975 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію, яка засуджувала сіонізм за те, що він виступає формою расизму.

На прилеглих до Ізраїлю територіях Південного Лівану розмістилися палестинські вигнанці, сформовані у збройні частини й підрозділи. В 1982 р. чисельність цих сил досягала 20 тис. чоловік. Проводилися артилерійські обстріли ізраїльських поселень у прилеглих районах. 5 червня 1982 р. ізраїльська армія розпочала операцію «Мир для Галілеї», захопивши міста Тір та Сідон. Після облоги Бейрута було досягнуто угоду про евакуацію палестинських військовиків з території Лівану. Вони евакуювалися у 8 арабських держав: Йорданію, Ірак, Південний Ємен, Північний Ємен, Туніс, Судан, Сирію та Алжир. У вересні 1982 р. була влаштована різня в таборах палестинських біженців Сабра і Шатіла, відповідальність за яку впала на ізраїльський уряд (Тель-Авів оголосив, що дійсними винуватцями є союзні формування ліванських християн). На початку червня 1985 р. новий коаліційний уряд національної єдності на чолі з Шимоном Пересом вивів ізраїльські збройні сили з півдня Лівану, передавши контроль над цими територіями християнській Армії Південного Лівану.

Безперервні війни з арабським світом вели до високої інфляції в країні, проявів арабського тероризму проти ізраїльтян в самому Ізраїлі та за його межами тощо. Тому з другої половини 90-х років ізраїльські уряди здійснюють політику, названу «землі в обмін на мир». Ізраїль погоджується звільнити частину окупованих арабських земель, надати автономію проживаючому в країні палестинському населенню, а у перспективі - створити арабську палестинську державу. Ця політика викликає сильний опір як у середовищі палестинців (радикали звинувачують лідера ООП Ясіра Арафата у зраді національних інтересів), так і у самому єврейському суспільстві.

24 травня 2000 р. уряд Ізраїлю на чолі з Ехудом Бараком достроково завершив вивід ізраїльських військ з півдня Лівану. Бійці християнської Південноліванської армії, яка останніх 22 роки співпрацювала з ізраїльтянами, були прийняті на ізраїльській території на правах ... туристів з можливістю тимчасового працевлаштування. Тим самим у Ізраїлю залишився лише один нерозв'язаний територіальний конфлікт - з Сирією.

Ізраїль не має власної конституції, що пояснюється багатьма невіршеними питаннями, зокрема щодо територіального статусу Єрусалиму (світ не готовий до перенесення у це священне місто трьох світових релігій єврейської столиці з Тель-Авіву). Державний лад у країні можна характеризувати як парламентсько-президентську республіку. Його основи регулюються кількома законодавчими актами, як-от: Тимчасовий органічний закон 1949 р., Закон про громадянство 1952 р., Основний закон про

парламент 1958 р., Основний закон про президента 1964 р. Президента обирає кнессет (парламент) країни, його повноваження відносно вузькі. Вся повнота реальної влади перебуває в руках прем'єр-міністра. Ізраїль має добре розвинуту систему соціального забезпечення. До її курйозів віднесено визнання хронічних алкоголіків інвалідами з виплатою щомісячної пенсії, еквівалентної 300 долларам США. Це дозволяє продовжувати «хворобливий» спосіб життя без особливих труднощів.

Судова система складається з світських та релігійних судів (раввінату та шаріату). В компетенції судів раввінату питання шлюбу та сім'ї, а також справи, пов'язані з виконанням релігійних культів. Рішення цих судів ґрунтуються на архаїчних положеннях талмуду. Це теж веде до курйозів. Так, євреєм може вважатися лише народжений від матері-єврейки. Під цю категорію потрапляють онуки М. С. Хрущова і не потрапляють - першого президента єврейської держави Бен-Гуріона.

Рекомендована література

Біблія (Старий заповіт).

Васильєв Л. С. История религий Востока.- М.: Высшая школа, 1988.

Мирський Р., Хонігсман Я., Найман О. Юдофобія проти України (старі забобони і модерні вигадки).- Львів: Бней Брит Леополіс, 1998.

Рут Семюэлс. По тропам еврейской истории.- М.: Библиотека-Алия, 1991.

Таксіль Лео. Забавна біблія.-К.: Політвидав, 1984.

Токарев С. А. Религия в истории народов мира.- М.: Политиздат, 1986.

Тема 29

НІМЕЧЧИНА, ІТАЛІЯ ТА ЯПОНІЯ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У другій світовій війні були свої переможці і переможені. Німеччину розчленували на чотири зони окупації, Японія першою в світі зазнала атомного бомбардування, Італія була близькою до початку громадянської війни між лівими (комуністами) та центристами. Зруйновану світовою війною економіку обклали величезними репараціями. Здавалося ці країни у сьому розвитку відкинуті на багато десятиріч назад, їм загрожує перетворення на напівколонії держав-переможниць. Але трапилося дещо несподіване. Середньорічний приріст промислового виробництва в 1951-1970 рр. складав у Японії 15,2%, у ФРН та Італії - по 7,4%, тоді як у країнах-переможницях були зафіксовані набагато скромніші показники: в Англії - 3,0%, США - 4,0%, і лише Франція мала 6,2% приросту промислового виробництва. Звичайно, можна знайти виправдання у тому, що «дитина завжди росте швидше за дорослу людину», тобто слабка економіка завжди має можливість нарощування темпів за рахунок екстенсивних методів, неприпустимих для розвинутих економік. Але і в наступний історичний проміжок 1961-1970 рр. середньорічні темпи приросту валового національного продукту складали 11% для Японії, 5,6% - для Італії, 4,9% - для ФРН, що перевищувало показники більшості країн-переможців другої світової війни (2,8% річних для Великобританії, 4,1% - у США). Сьогодні, на

початку третього тисячоліття Японія та ФРН давно перегнали Англію та Францію, разом підпирають США. Високими досягненнями може похвалитися й Італія. Вже банальною став вислів, що «розбиті армії добре вчаться». До певної міри це справедливо також для державно-правових систем. Не підлягає сумніву, що економічний успіх залежить від досконалої системи права, ефективної діяльності апарату державного управління, успішного вирішення соціальних проблем тощо. У цьому напрямку післявоєнний досвід ФРН, Італії та Японії може виявитися дуже повчальним для України, яка сього-

дні опинилася у таборі держай, що зазнали нищівної поразки у третій світовій - «холодній війні» 1946-1991 рр.

Ще 1984 р. політолог Аренд Лійпгарт довів, що з усіх держав світу лише 21 з 180 країн світу можна назвати стабільними демократіями. До цього списку на цілковито законних підставах можна віднести й Німеччину, Італію та Японію.

ПОВОЄННИЙ РОЗВИТОК НІМЕЧЧИНИ. БОННСЬКА КОНСТИТУЦІЯ 1949 р. ВОЗЗ'ЄДНАННЯ ФРН та НДР

Післявоєнний устрій Німеччини був темою обговорення на Тегеранській (1943 р.), Ялтинській (лютий, 1945 р.) та Потсдамській (літо, 1945 р.) конференціях США, СРСР та Великобританії. Президент США Ф. Рузвельт якийсь час навіть відстоював ідею розчленування переможеної Німеччини на п'ять територіальних утворень, жодне з яких не могло б самостійно вести агресивну політику в майбутньому. Проти був Й. Сталін, оскільки Кремль серйозно розраховував на те, що післявоєнна Німеччина обере «соціалістичний шлях розвитку». Зрештою, на Потсдамській конференції був узгоджений поділ німецької території на чотири окупаційні зони: радянську, американську, англійську та французьку. Після завершення денацифікації та процесу демократизації суспільного життя передбачалося відновлення німецької державності. Але в 1946 р. між колишніми союзниками з антигітлерівської коаліції розпочалася «холодна війна» і поступатися «своєю» Німеччиною на користь супротивника не побажали ані західні демократії, ані тим більше прокомуністична Москва. Вже в грудні 1946 р. створюється об'єднане англо-американське управління т. зв. Бізонія - зона окупації цих двох держав, згодом до неї приєднується і французька зона окупації. В 1949 р. в західних секторах була проголошена Федеративна Республіка Німеччини. Вона отримала конституцію, названу Боннською - від назви першої столиці ФРН.

Основний закон Німеччини містить 146 статей. Окрім традиційного набору буржуазних свобод німецькі законодавці включили до переліку основних прав статтю, необхідність появи якої диктувалася гірким досвідом Веймар-ської конституції (як відомо, у 1933 р. А. Гітлер прийшов до влади, не порушивши жодного з її положень). Конституція ФРН проголошує: той, хто скористається основними правами, аби зліквідувати ці основні права, буде позбавлений їх. Тим самим заборонено право вільного висловлювання політичних поглядів для закликів щодо скасування конституційних прав.

• Це не означає принципової неможливості внесення змін до Основного закону (вони відбуваються шляхом голосування в бундестазі більшістю - у дві третини голосів). Але ліквідація чи звуження основних конституційних прав громадян стали неможливими. Громадяни ФРН отримали також конституційне право на опір у випадку, якщо котрийсь із можновладців спробує обійти конституцію.

Законодавчу владу представляє двопалатний парламент.

• Право голосу надано кожному громадянину держави, котрому виповнилося 18 років і котрий не менше трьох місяців проживає на території, де проводяться вибори, тобто на території ФРН. Він має право не лише обирати, але й бути обраним. Позбавлення виборчих прав можливе у разі судового рішення, коли порушника закону суд позбавляє почесних громадянських прав; тривалого перебування у психіатричній клініці; а також при переїзді на постійне місце проживання до іншої країни (крім випадків, пов'язаних з державною службою). Право делегування депутатів до парламенту має партія, яка збрала не менше 5% голосів виборців. Партії отримують державні субсидії, розмір яких залежить від набраної кількості голосів виборців.

Більшість законопроектів надходить від федерального уряду, але з законодавчою ініціативою можуть виступати, звичайно ж, і *бундестаг* (нижня палата) та *бундесрат* (орган представництва федеральних земель). Свої проекти законів уряд спершу направляє в бундесрат, щоб ознайомитися з точкою зору земель. Після цього відбувається перше читання у бундестазі, обговорення в парламентських фракціях, друге і третє читання. Приймається рішення, як правило, простою більшістю голосів депутатів нижньої палати (крім внесення змін до Конституції, де вимагається дві третини поданих голосів). Бундесрат може опротестувати прийняття закону перед Федеральним конституційним судом. Необхідна також згода бундесрату на введення в країні надзвичайного стану.

Основний закон Німеччини не передбачає ні всенародного опитування, ні референдуму, ні всенародних виборів президента (далися взнаки побоювання переростання сильної президентської влади в авторитарну).

• Виняток становить ст. 29, п. 2. Вона надавала можливість організації народних ініціатив на тих територіях, які після капітуляції 1945 р. були без референдуму включені до складу інших держав. Тим самим, наприклад, мешканці Калінінградської обл. РФ мають конституційну можливість у будь-яку мить «попроситися» у ФРН. Всенародне опитування допускається також в разі виявлення ініціативи щодо повторної зміни земельно-територіального поділу (всенародне опитування у Бадені про вихід з новоутвореної землі Баден-Вюртемберг завершилося безрезультатно).

Федеральний президент перш за все репрезентує державу, як на внутрішньо-, так і на міждержавному рівні. Враховуючи співвідношення сил у парламенті, він пропонує законодавцям кандидатуру на посаду глави уряду. Президент призначає і звільняє (за поданням канцлера), федеральних міністрів, підписує закони і обнародує їх. Йому ж належить виключне право

на помилування. Федеральний президент юридичне не має жодної можливості впливати на перебіг політичних подій, але на практиці саме президент негласно діє як посередник, компетентно і делікатно допомагає політикам порадами, політичне обґрунтовує внутрішній і зовнішній курс держави. Це своєрідний символ нації, подібно до конституційного монарха - англійської королеви чи шведського короля.

Конституція посилює повноваження глави уряду, котрий шляхом голосування у парламенті може бути звільнений зі своєї посади.

- У такому разі парламентська опозиція повинна запропонувати свою кандидатуру канцлера (ст. 67). Конструктивний вотум недовір'я за півстоліття історії ФРН застосовувався лише двічі: у 1972 р., коли ХДС/ХСС зробили невдалу спробу скинути В. Брандта, і у 1982 р., коли Г. Коль успішно змінив Г. Шмідта.

Канцлер обирається депутатами бундестагу і бундесрату без обговорення кандидатури. Він може бути переобраний -щоправда, лише один раз - на новий термін, як зрештою, й президенти США чи Франції. Міністр канцлерського уряду не може бути відправлений у відставку парламентом, хоча депутати можуть поставити питання про відставку перед канцлером. В уряді діє принцип колегіальності. Незважаючи на розбіжності у позиціях міністерств, рішення ухвалюються від імені всього уряду. Уряд має право виступати з власними законодавчими ініціативами. Німецькі політологи вважають, що у ФРН «уряд має значно більшу вагу, ніж парламент».

Для гарантування прав і свобод громадян створено *Федеральний конституційний суд*, незалежний від законодавчої та виконавчої влади. Окрім цього, до повноважень Федерального конституційного суду входить: вирішення суперечок між вищими федеральними органами у тлумаченні окремих положень конституції; розгляд правових конфліктів між федерацією і землями; перевірка того, як кожний

новоприйнятий закон узгоджується з правовими нормами. На практиці склалося так, що коли політики ФРН не можуть або не хочуть прийняти якесь непопулярне політичне рішення (політик мусить думати про наступні вибори), вони апелюють до Федерального конституційного суду, перекладаючи тим самим на нього обов'язок запасного законодавця. Саме Федеральний конституційний суд ухвалив цілу низку надзвичайно важливих рішень, зокрема, про фінансування партій, Договір про основи відносин між обома німецькими державами (1974), про захист даних, що не підлягають розголошенню, та про штучне переривання вагітності.

Конституція розмежувала *повноваження федерального уряду і земель* (Сьогодні налічується 11 «старих» і 5 «нових земель», отже, 16 урядів і парламентів). Землі були наділені «*культурним суверенітетом*». Вони отримали право самостійно регулювати систему освіти, розробляти закони про організацію служби преси, радіо і телебачення. Не менш важливо й те, що землі виконують федеральні закони. Адже федерація не має власних федеральних органів, які б забезпечували виконання федеральних законів, скажімо, власної федеральної поліції, зате в кожній землі є земельна поліція.

Великого значення у цій ситуації набувають вказівки місцевої виконавчої влади (для прикладу, в питанні про розгін поліцією несанкціонованих демонстрацій).

Демократична конституція зумовила швидкий поступальний розвиток країни.

У країні в 1945-1949 рр. була проведена денацифікація. Першим канцлером ФРН став Конрад Аденауер, колишній бургомістр Кельна, вигнаний гітлерівцями зі своєї посади після 1933 р. Аденауер був особистим другом президента Франції Шарля де Голля, і уже одним цим сказано майже усе. Але на середніх та нижніх щаблях державного управління, в армії, в міністерстві зовнішніх справ, у правоохоронних та судових структурах відчувався настільки гострий брак кадрів поза нацистським минулим, що доводилося буквально закривати очі на «гріхи молодості» багатьох посадовців. Так генеральним прокурором ФРН став колишній гітлерівський прокурор у Лейпцігу Френкель, розвідку держави очолив абверівський генерал Гелен тощо. Ситуація дещо нагадувала пострадянські республіки, де після 1991 р. на багатьох ключових постах перебувають люди з компартійним минулим і навіть колишні члени Політбюро ЦК КПРС (Сльцин, Шеварднадзе, Алієв) та співробітники КДБ (Путін).

•Зрозуміло, що такий кадровий підбір у подальшому вплинув на певну зміну основ внутрішньої і зовнішньої політики, зафіксованих в Конституції 1949 р. Для прикладу, навіть перший федеральний президент ФРН Теодор Гойсс уже виявляв свою незгоду з деякими основними положеннями Конституції 1949 р., зокрема у питанні про загальну військову повинність: «Ми збираємося створити механізм демократії. А загальна військова повинність є законною дитиною демократії».

У перше десятиріччя прийняття конституції (1950 р.) при владі перебувала партія *Християнсько-демократичного Союзу* (ХДС). У 1956 р. з ініціативи уряду була внесена перша суттєва зміна до конституції 1949 р. - відмінена ст. 4, яка забороняла примус щодо несення військової служби. В країні була відновлена військова повинність. Починаючи з 1957 р. у бундесвері відбули службу понад 6 мільйонів молодих чоловіків, що становить могутню потугу резервістів на випадок виникнення воєнної загрози. Канцлер Людвіг Ерхард ще у 60-і роки вважав, що прийшов кінець повоєнному періоду: «Ми знову ті, хто ми є». Разом з тим, не можна не зазначити й того, що лідер баварського Християнсько-соціального союзу (ХСС) (1945 р.) Й. Штраус (в СРСР він мав репутацію найбільшого західнонімецького «яструба») вже 1966 р. не вірив у можливість «відродження німецької національної держави» у кордонах 1934 р.

На виборах до бундестагу 1969 р. перемогла коаліція *соціал-демократичної* (СДПН) (1946 р.) та *Вільної демократичної партії* (1948 р.) (остання називає себе партією інтелігенції). Канцлером країни став соціал-демократ В. Брандт. Були нормалізовані відносини з СРСР, Чехословаччиною та Польщею (країнами, які після другої світової війни розширили свої території за рахунок переможеної Німеччини), в 1974 р. був

укладений Договір про відносини між ФРН та НДР. Обидві німецькі країни одночасно (1973 р.) стали членами ООН. У країні були закладені *міцні - застави системи соціального забезпечення*. В 1970 р. видатки на соціальну допомогу становили 3,3 млрд німецьких марок, але з того часу почався їх стрімкий ріст, продовжений і за правління християнських демократів. У 1988 р. ці видатки складали уже 27 млрд німецьких марок, тобто зросли у 8 разів.

- Для прикладу, в сучасній ФРН побудовано близько 3 млн соціальних квартир для квартиронаймачів з низькими доходами. Для тих, хто мало заробляє, але мусить багато платити за житло, щороку виплачується близько 4 млрд марок допомоги. Право на дотацію мають передусім пенсіонери, безробітні або сім'ї з низькими доходами.

Восени 1982 р. вільні демократи вийшли з коаліції з СДПН та приєдналися в бундестазі до блоку ХДС/ХСС.

Тим самим соціал-демократи були змушені перейти в опозицію, а канцлером став християнський демократ Г. Коль. Довгий час майбутньому канцлеру доводилося боротися за впливи і владу зі своїм найближчим союзником по коаліції-лідером Християнсько-соціального союзу (ХСС) та головою земельного уряду Баварії Ф. Штраусом. Останній одразу після виборів 1976 р. оголосив про вихід ХСС з коаліції, намагаючись добитися від ХДС в якості плати за відновлення партнерства значних політичних поступок. Коль, у свою чергу, заявив про поширення діяльності ХДС на Баварію, і тепер уже на поступки і поновлення коаліції був змушений піти Штраус. Уже на цьому прикладі німецькі виборці переконалися в тому, що Г. Коль є політиком з нестандартним мисленням, готовим піти до кінця у відстоюванні власної політичної лінії. Цікаво, що за роки перебування Г. Коля при владі чисельність ХДС більш, ніж подвоїлася. Саме Німеччина у цей час стає головним рушієм ідеї *Об'єднаної Європи* - без внутрішніх кордонів і мит, з вільним рухом товарів та робочої сили та спільною валютою євро (цікаво, що майбутній канцлер, за його ж власними спогадами, в молоді роки «виривав прикордонні стовпи» на західнонімецько-французькому кордоні).

- 14 червня 1985 р. була підписана Шенгенська угода, учасниками якої стали Бельгія, Франція, Німеччина, Люксембург, Нідерланди. З 1990 р. до Шенгенської групи приєдналися Іспанія та Португалія, з 1998 р. - Італія, Греція та Австрія. Суть угоди полягає у тому, що між країнами-учасниками існує домовленість з питань вільного безвізового пересування - як туристів, так і найманої робочої сили.

У 1985 р. канцлер Німеччини вперше виступив на одному із з'їздів «Союзу вигнаних» (тобто колишніх жителів німецьких земель, у післявоєнні роки захоплених СРСР, ПНР та ЧССР). В листопаді 1988 р. голова бундестагу і близький друг канцлера Філіпп Єннінгер виступив у парламенті з промовою з приводу 50-річчя «імперської кришталевої ночі», коли по всій Німеччині були розгромлені тисячі єврейських магазинів та убиті десятки євреїв. Ф. Єннінгер, зокрема, сказав: «Хіба не Гітлер втілював у життя те, що тільки обіцяв Вільгельм II, а саме повести німців назустріч прекрасним

часам? Чи не був він справді обраний волею провидіння -вождь, якого дарують народу раз на тисячоліття?». Вибухнув гучний скандал. Голова бундестагу був вимушений подати у відставку, а у світі заговорили про загрозу з боку Західної Німеччини, яка зуміла за чотири повоєнних десятиріччя подолати свою колишню слабкість. Ось чому майбутнє

возз'єднання ФРН та НДР (3 жовтня 1990 р.) не викликало особливого захвату у Вашингтоні, а британський прем'єр М. Тетчер виступила його фактичним противником. Американський посол з особливих доручень Пол Нітце навіть заявив: Сьогодні «німецьке питання» зветься «об'єднана наддержава». Ще відвертіше висловлювання «Тіте»: «Не виключено, що Німеччина буде змушена перебрати на себе ту керівну роль у Східній Європі, яку раніше грав Радянський Союз».

Об'єднання двох Німеччин відбулося відносно спокійно і без особливих емоцій (щоправда, Михайлу Горбачеву присвоїли пустий титул «найкращого німця», тим самим відмітивши його найбільший серед ненімецьких політиків внесок у об'єднання ФРН з НДР). Столицю об'єднаної держави знову перенесли до Берліну. Дуже швидко виявилось, що економіка НДР вимагає на модернізацію багатомільярдних капіталовкладень (називалася цифра у півтрильйона марок). Східні німці («оссі») опинилися у новій державі в якості молодшого брата, своєрідної мішені для кепкування.

• Німецький анекдот поч. 90-х років: Чому «оссі» ходять на роботу з мотком скотчу? Відповідь: Щоб ним заклеювати помилки на екрані комп'ютера.

Політологи почали із занепокоєнням фіксувати спалах неонацистських проявів на землях колишньої НДР. Це знаходило свій вияв у погромах місць проживання «гастрар-байтерів», особливо турецьких, в актах антисемітизму, в успіху неонацистів на виборах. Своєрідним лакмусовим папірцем настроїв Берліну, як вважають, стала позиція країни в югославському питанні. З одного боку, ФРН поспішила визнати незалежність Хорватії (в роки другої світової війни -союзника Гітлера у його війні проти сербів), що в значній мірі відбулося на процесах розпаду СФРЮ. З іншої сторони, Берлін відмовився надати свої сухопутні сили для використання за межами країни під час спільної акції країн НАТО проти Белграда у 1999 р. Очевидно, можна говорити про бажання ФРН відігравати більш значну роль у світових і особливо європейських справах при бажанні дотримуватися миролюбного зовнішньополітичного курсу.

Об'єднання Німеччини, яке стало як вважають, «зоряним часом» канцлера Г. Коля, згодом було однією з причин втрати влади ХДС. Західні німці не змогли «пробачити» надто великих, як на думку рядового виборця, федеральних капіталовкладень в економіку східних земель, «оссі» у свою чергу вважали, що їх у чомусь навіть «обманули», якщо виходити із настроїв і сподівань 1990 р. Сьогодні при владі у ФРН знову соціал-демократи.

ІТАЛІЯ у 1943-1999 рр.

У ніч на 10 липня 1943 р. американські, англійські та канадські війська розпочали висадку десанту на Сицилії. 25 липня 1943 р. на засіданні Великої

фашистської ради відбулося зміщення Муссоліні з посади глави італійського уряду. Фашистська диктатура Муссоліні змінилася військово-монархічною диктатурою маршала Бадольо. 27 липня Бадольо вимушений був видати декрет про розпуск фашистської партії та фашистських організацій. Він розпочав таємні переговори з Об'єднаними націями про укладення перемир'я. Увечері 8 вересня 1943 р. англо-американське командування, не попередивши італійську сторону, передало по лондонському радіо текст підписаного напередодні перемир'я. Народ та армія Італії виявилися непередодні до цього кроку. Гітлерівці встигнули інтернувати близько половини (749 тис.) складу італійської армії, Бадольо та його уряд були вимушені втікати на південь країни в зону американо-англійської окупації. 12 вересня кращий диверсант Гітлера Отто Скорцені звільнив з ув'язнення Муссоліні (т. зв. «операція Ейхе») і у курортному містечку Сало дуче започаткував т. зв. Італійську соціальну республіку, союзну з гітлерівською Німеччиною. В умовах завершення другої світової війни на півночі Італії розпочалося *25 квітня 1945 р. Загальнонаціональне повстання*. 27 квітня Муссоліні потрапив до полону партизан і наступного дня був страчений. Підраховано, що після 8 вересня 1943 р. Італія втратила в антифашистській боротьбі понад 6 тис. вояків регулярної армії та близько 44 тис. партизанів. Ці втрати були враховані, і умови післявоєнного миру для Італії були набагато сприятливішими, ніж для інших учасників агресивної осі Берлін - Рим - Токіо, на яких покладалася відповідальність за розв'язування світової війни. В тексті мирного договору, підписаного в Парижі 10 лютого 1947 р., передбачалося виведення італійських військ з усіх захоплених територій, відмову країни від колишніх колоній - Лівії, Еритреї та Італійського Сомалі. Порівняно невеликою була контрибуція - так, СРСР задовольнився сумою в 100 млн доларів. Дефашизація країни також проходила доволі ліберально. Так наприклад, на чолі служби таємної поліції країни (Служба спеціальної інформації) в 1948 р. був поставлений колишній керівник таємної фашистської поліції (ОВРА) м. Рима - Барлетта.

21 червня 1945 р. в країні було сформовано коаліційний уряд Ф. Паррі (Партія дії) за участю комуністів. Так, П. Тольятті став міністром юстиції, а М. Скокчімаро очолив міністерство фінансів. П. Тольятті провів реорганізацію судів присяжних та домігся прийняття закону про непокараний дій, вчинених партизанами в роки Опору. З його ініціативи була проведена широка амністія.

На *2 червня 1946 р.* в Італії був призначений *референдум про політичний устрій*. За республіку було подано 12,7 млн голосів та 10,7 млн - проти. Північ у своїй більшості висловила за республіку, Південь - за монархію. Колишній король Умберто 13 червня вилетів до Барселони і під іменем графа ді Сарре оселився в м. Сінтрі (Португалія). 18 червня 1946 р. Італія була офіційно проголошена Республікою. 2 червня одночасно з референдумом відбувалися вибори до Установчих зборів. Найбільше число місць здобула Християнсько-демократична партія (ХДП), яка набрала 8 млн голосів виборців. Комуністи мали 4,3 млн, а близька до них ІСППЄ - 4,7 млн. У

новому коаліційному уряді комуністи зберігали чотири портфелі (Скоччімаро, Гулло, Серені, Феррарі). Навесні 1947 р. християнські демократи розвинули активну антикомуністичну кампанію навколо т. зв. «золота Донго». Під час арешту Муссоліні комуністи захопили золотий запас «Банко д'Італія», після чого нібито частково використали його «на військові потреби» (це уже після 27 квітня 1945 р.). 31 травня Де Гаспері сформував однопартійний християнсько-демократичний уряд. У грудні до складу цього уряду увійшли республіканці та соціал-демократи.

22 грудня 1947 р. більшістю Установчих зборів була схвалена конституція, яка вступила у силу 1 січня 1948 р. Згідно конституції, вищим законодавчим органом республіки виступає парламент, який обирається на загальних виборах з таємним голосуванням по пропорційній системі. Конституція проголошує принципи децентралізації правління, широкої автономії областей, незалежності судової влади. Конституція визначає громадянські свободи: свободу політичних поглядів, організацій, друку, зборів, свободу особи, таємницю переписки тощо.

З прийняттям конституції особливо гостро постало питання про Латеранські угоди 1929 р., які визначали принципи взаємовідносин держави та католицької церкви. Проти їх збереження різко виступила впливова Італійська соціалістична партія, але комуністи з тактичних міркувань цей документ підтримали. Тим самим церковний шлюб в Італії був визнаний нарівні з громадянським, розводи у відповідності з церковною доктриною не визнавалися законом, заборонялися аборти, зберігалася викладання церковної доктрини в початковій школі тощо. Ціною блокування з католицькою церквою комуністи зуміли виторгнути закріплення в конституції важливих соціальних аспектів. Так, у ст. 41 вказувалося, що приватна ініціатива не повина розвиватися на шкоду інтересам суспільства; ст. 42 проголосила принцип обмеження приватної власності та можливість її експропріації за винагороду в інтересах суспільства; ст. 44 передбачала, що закон може установлювати граничні розміри земельної власності; ст. 45 встановлювала принцип підтримки кооперації з боку держави; ст. 46 визнавала за трудящими право на участь в управлінні підприємствами. Загалом же італійська конституція 1947 р. є типовою *конституцією другого покоління* (див. Лекцію «Основні інститути буржуазного права»).

На парламентських виборах 18 квітня 1948 р. перемогу здобула ХДП з 12,7 млн голосів (на 4,6 млн більше, ніж у 1946 р.), народно-демократичний фронт, до якого входили й комуністи, мав 8,1 млн. Чотирьохпартійна «коаліція центру» сформувала уряд, його прем'єром став Де Гаспері (ХДП). 28 червня 1948 р. у Римі між Італією та США було підписано двосторонню угоду про надання країні обіцяної за «Програмою відбудови Європи» (план Маршалла) економічної допомоги. Протягом 1948-1950 рр. асигнування, отримані Італією за «планом Маршалла», склали 1,5 млрд доларів. Машини, а також частина коштів, отриманих від продажу американських продовольчих та галантерейних товарів на внутрішньому ринку, були використані для модернізації крупних монополістичних підприємств. Значна частина «фонду

в лірах» пішла на будівництво інфраструктури: мостів, аеродромів, енергетики, а також на модернізацію відсталого Півдня країни. В грудні 1948 р. італійський уряд звернувся до уряду США з проханням про *включення країни до НАТО*. Проти цього виступила Англія (пер-вісно передбачалося, що до НАТО увійдуть лише 5 європейських держав). Статті 4 і 5 Північноатлантичного пакту передбачали можливість втручання у внутрішні справи держави - учасниці, якщо виникне загроза її політичній незалежності і безпеці. Під такою могла розумітися і масштабна акція трудящих мас - загальний політичний страйк тощо. Комуністи вирішили дати бій вступу Італії до НАТО. Обговорення цього питання в парламенті тривало без перерви 58 годин підряд і завершилося голосуванням 18 березня 1949 р. (317 - за приєднання до НАТО, 175 - проти).

До середини 60-х років Італія залишалася відносно відсталою країною з високим рівнем безробіття. Типовим явищем у житті країни стали «*страйки навпаки*». Безробітні під проводом лівих профспілок розпочинали роботи по благоустрою території, меліорації сільськогосподарських угідь, будівництву шкіл, електростанцій тощо, а потім вимагали від уряду оплати вже фактично проведеної праці та завершення коштом держави будівництва незапланованих об'єктів. У сутичках з поліцією (а на Півдні — і з мафією, яка йшла на службу до землевласників) регулярно гинули сільськогосподарські та промислові робітники. Лівоцент-ристські уряди в 60-х роках зуміли започаткувати італійське «економічне чудо», яке було перерване кризовими явищами 1964-1965 рр. Влітку 1964 р. Італія стояла за крок від військового перевороту, який готував президент країни А. Сеньї та командуючий корпусом карабінерів ген. Де Лоренцо.

У 70-х роках Італія пережила спалах політичного екстремізму, викликаного діями як лівацьких «Червоних бригад» (викрадення і вбивство впливового політика А. Моро), так і неофашистів. Мільйонна комуністична партія регулярно збирала на виборах близько третини голосів виборців (34% на виборах 1976 р.).

•Проблемним питанням для італійського суспільства продовжувала залишатися мафія. У 1990 р. обіг грошових коштів, придбаних злочинним шляхом, за оцінкою Центрального статистичного інституту Італії, становив приблизно 21,5-24 млрд доларів. Щонайменше половина цієї суми припадала на організовану злочинність. Частка сицилійської мафії складала 1/3-1/2 від названої суми. Особливо масштабну шахрайську діяльність розгорнула мафія після зняття митних бар'єрів в рамках Європейського Союзу (після 1 січня 1993 р.). Підраховано, що конкретні суми збитків по ЄС на 67,5% «забезпечуються» італійськими злочинними кланами, що становить річно 74,49 млн ЕКЮ. Часті напади мафії в період між 1983 та 1992 рр. на представників влади (суддів, прокурорів, комісарів поліції та поліцейських середньої ланки) вимусили італійську поліцію працювати на повну потужність. Після 1992 р. мафія була вимушена якщо не капітулювати, то принаймні відмовитися від актів залякування владних структур.

Крах комуністичного табору на рубежі 90-х років обернувся для Італії

кризою місцевої комуністичної партії. Після гучних скандалів, пов'язаних з фінансуванням ІКП Москвою (класичною була схема, коли та чи інша італійська фінансово-промислова компанія отримувала від СРСР багатомільйонний контракт, а згодом таємно перечисляла обумовлені суми на рахунки комуністів), авторитет цієї партії впав до мінусової позначки, її газета «Уніта» опинилася на грані фінансового краху. Вийшло так, що такий розвиток подій пішов тільки на користь державі і ... «трудящим», про чий інтереси з такою заповзятістю дбали комуністи. В 90-х роках економіка Італії не знала масштабних страйків, країна стрімко прогресувала в своєму розвитку. Разом з тим особливістю політичного життя країни продовжує залишатися часта зміна урядів, складених переважно з партій центристської та помірковано лівої орієнтації.

Важливу роль у житті Італійської республіки традиційно відіграє католицька церква. В жовтні 1978 р. вперше було порушено традицію, що встановилася після смерті голландця Адріана VI, за якою папами обиралися лише італійці. Новий понтифік Іоанн Павел II (Кароль Войтила) по-новому розставив акценти в політиці Ватикану. В програмній енцикліці *«Редemptor Hominis»* (березень, 1979 р.) папа заявив, що: «злидні і голод на земній кулі могли б бути в найкоротші часи ліквідовані, якби гігантські мілітаристські бюджети ... були спрямовані на виробництво необхідних засобів існування». В 1980 р. в енцикліці *«Dives in misericordia»* папа висловив побоювання, що військовий конфлікт, розв'язаний за наявності у ворогуючих сторін ядерних арсеналів, може призвести до «часткового знищення людства». Така позиція святійшого престолу у певній мірі зумовлює відносно поміркований курс Італії в рамках НАТО, небажання країни широко задіювати свої збройні сили в міжнародних конфліктах. Відчутним залишається вплив традиційних цінностей католицизму в діючому італійському законодавстві (заборона абортів тощо).

ЯПОНІЯ - ВІД АУТСАЙДЕРА ДО ЛІДЕРА

На Московській нараді міністрів іноземних справ СРСР, США та Великобританії в грудні 1945 р. було вирішено створити з представників держав, які воювали з Японією, Далекосхідну комісію з місцеперебуванням у Вашингтоні для визначення загальної політичної лінії союзників стосовно Японії, а також Союзу рад для Японії в Токіо з представників США, СРСР, Великобританії та Китаю для консультації та порад головнокомандуючому окупаційними військами з питань управління Японією. Основи післявоєнної політики союзних держав стосовно Японії були визначені ще *Потсдамською декларацією від 26 липня 1946 р.* В ній говорилося про необхідність знищити назавжди мілітаризм в Японії, усунути перепони до відродження та зміцнення демократичних тенденцій в японському суспільстві, встановити свободу слова, віросповідання та думки, поважати основні права людини. На виконання рішень Потсдамської конференції була дозволена діяльність різних політичних партій, звільнені політв'язні, прийнятий закон про профспілки, за яким уперше в історії країни усім трудящим було надане право на організацію профспілок, колективні переговори та страйки.

Проголошувалися *демократичні свободи* - слова, друку, зібрань, організацій, віросповідання. Вводилося *загальне виборче право* як для чоловіків, так і для жінок. Усі збройні сили Японії демобілізовані, 28 головних військових злочинців були віддані під суд Міжнародного воєнного трибуналу. Союзники провели чистку державних установ та політичних організацій від осіб, пов'язаних у минулому з військово-фашистською діяльністю (до «чорних списків» потрапили понад 200 тис. чоловік).

Економічне становище переможеної країни, добробут її населення перебували на неймовірно низькому рівні. Наприкінці 1945 р. реальна заробітна плата робітників складала лише 13% від довоєнного, теж надзвичайно низького рівня. Масове безробіття сягнуло 10 млн чоловік. З ініціативи США були розпущені компанії найкрупніших монополістичних концернів: Міцуї, Міцубіші, Сумімото, Ясуда; в 1947 р. вступив у дію *Закон про заборону монополій та забезпечення справедливих угод* і *Закон про заборону надмірної концентрації економічної могутності*. Вони забороняли створення картелів та інших монополістичних об'єднань. Під тиском СРСР (радянська сторона подала свій проект земельної реформи в Союзну раду для Японії) парламент країни в жовтні 1946 р. прийняв другий *Закон про аграрну реформу*. За цим законом розмір земельного володіння обмежувався площею у три тьо (1 тьо - га), для Хоккайдо -12 тьо. В 1947 р. було введено *трудове законодавство*, яке встановило 8-годинний робочий день, систему оплачуваних відпусток, охорону праці жінок та підлітків тощо. Це законодавство тим не менше не усунуло дискримінацію в оплаті праці в залежності від статі, розміру підприємства, не ліквідувало систему тимчасових робітників. Того ж року була впроваджена *реформа системи освіти*. Період обов'язкової і безплатної освіти збільшувався з шести до дев'яти років.

За сприяння американських окупаційних властей швидко сформувалися буржуазні *політичні партії*: Ліберальна (*Дзіюто*) та Прогресивна (*Сімпото*) в листопаді 1945 р.. Японська партія співробітництва (*Ніхон кьодото*) в грудні того ж року. Ще в жовтні 1945 р. відновила свою діяльність Комуністична партія Японії, а в жовтні - Соціалістична. Під впливом комуністів частково опинилися відроджені профспілки. В листопаді 1946 р. відбулися перші після закінчення війни вибори до японського парламенту. Найбільшу кількість місць здобула Ліберальна (140) та Прогресивна (94) партії, які й склали уряд. Комуністи з 4 мандатами опинилися на маргінесі парламентського життя. В листопаді 1946 р. парламент затвердив нову *конституцію Японії*, яка вступила у силу 3 травня 1947 р. Конституція зберегла монархічний лад, але статус імператора був докорінним чином змінений: з майже абсолютного монарха він перетворився у «символ єдності нації» і був фактично позбавлений політичної влади. Була проголошена суверенна влада народу.

Конституція проголосила рівність усіх громадян перед законом та основні права і свободи. *Парламент* проголошувався вищим та єдиним законодавчим органом влади. *Уряд*, що раніше призначався імператором,

почав обиратися парламентом і нести перед ним відповідальність. В руках кабінету знаходиться законодавча ініціатива, він же формує центральний чиновницький апарат. Обидві палати парламенту (*палата представників* та *палата радників*) обираються прямим голосуванням. Палата радників має лише право відкладального вето на законопроекти, прийняті нижньою палатою. Але уряд може оголосити в країні надзвичайний стан. У такому разі палата представників розпускається і палата радників (за конституцією її неможливо розпустити) стає єдиним законодавчим органом на термін дії надзвичайного стану. В конституцію була включена *стаття 9*, в котрій вказано, що «японський народ назавжди відмовляється від війни як суверенного права нації, а також від загрози чи застосування збройної сили як засобу вирішення міжнародних суперечок». Був також зафіксований принцип відмови від створення збройних сил.

На виборах 25 квітня 1947 р. найбільшу кількість голосів і 143 депутатських мандати здобула Соціалістична партія (комуністи знову мали 4 місця). Уряд соціаліста Катая-ма розпочав свою діяльність з встановлення контролю над заробітною платою та цінами (співвідношення було навіть гіршим, ніж до війни, коли при владі перебували «військові злочинці»), запровадив державні субсидії на відновлення виробництва, що стало причиною зростання податків. Невдачі правлячої партії призвели до її розколу в грудні 1948р., коли від СПЯ відкололася Робітничо-селянська партія (*Роното*).

У 1948 р. промислове виробництво в Японії складало половину від рівня 1937 р., тоді як у Західній Німеччині та Італії практично відновився довоєнний рівень. Важкою проблемою для економіки Японії була галопуюча інфляція. В результаті виборів у січні 1949 р. абсолютну більшість в палаті представників (264 місця) отримала *Демократично-ліберальна партія*, утворена в березні 1948 р. внаслідок злиття Ліберальної партії та розкольників з Демократичної партії. Соціалісти втратили 3 млн голосів і отримали усього 48 депутатських місць. Таке різке «поправління» японського парламенту дозволило здійснити у повному об'ємі переорієнтацію на США та прийняти пропонований окупаційними властями план стабілізації японської економіки, автором якого був головний радник з економічних та фінансових питань штабу окупаційних військ відомий американський фінансист Додж.

План Доджа передбачав різке скорочення урядових видатків при одночасному збільшенні надходжень. Додж пропонував ліквідувати державні субсидії на підтримання цін та на відбудову виробництва найважливіших видів продукції. Безвідплатні державні субсидії мали бути замінені комерційними банківськими кредитами. Головний шлях у збільшенні державних прибутків Додж вбачав у глобальному (на 62%) збільшенні податків. За його рекомендацією вносилися зміни і до системи американської економічної допомоги Японії- був створений т. зв. еквівалентний фонд, що поповнювався за рахунок розпродажу товарів, які надходили до країни в рахунок американської допомоги. Цей фонд призначався для

довгострокового кредитування великих компаній під контролем американських властей. З метою скорочення американської допомоги були здійснені заходи з розширення японського експорту, включаючи й ті товари, яких гостро потребували в самій Японії. Встановлювався *твердий обмінний курс* у співвідношенні 360 ієн за 1 долар США. В 1949 р. була втілена реформа податкової системи Японії, проект якої розробила група американських експертів на чолі з Шоупом. Одночасно зі збільшенням податків був проведений їх «перерозподіл» - знижені податки на корпорації шляхом переоцінки постійного капіталу, відмінені податки на надприбутки. За рекомендацією Доджа уряд Японії в 1949 р. провів «упорядкування» адміністративного апарату та державних підприємств, підсумком чого було звільнення понад півмільйона робітників та службовців. Тоді ж було переглянуто закон про профспілки та закон про регулювання трудових спорів (зокрема, по питаннях обов'язкової згоди профспілок на звільнення, свободи профспілкової діяльності на підприємствах тощо).

«Затягування поясів» японськими трудящими, здійснене за американськими рекомендаціями, зрозуміло, не вирішило усіх проблем, але створило сприятливі умови для використання шансу, що з'явився з початком Корейської війни 1950-1953 рр. Прибутки від американських спецзамовлень (2,5 млрд доларів протягом трьох років війни) створили справжній бум в японській промисловості. Вони дозволили покрити зовнішньоторговельний дефіцит та стрімко розширити імпорт сировини. Оборот зовнішньої торгівлі за 1950-1954 рр. був майже у десять раз більшим, ніж у період 1945-1949 рр. У 1952 р. були зняті обмеження на зв'язки між великими підприємствами та їх «дочірніми» компаніями, розпочався процес стрімкої монополізації промисловості країни. Того ж року промислове виробництво досягнуло довоєнного рівня, а сільськогосподарське виробництво та національний дохід цей рівень перевищили. Свій шанс японська економіка використала сповна і не упустила його навіть після заключення перемир'я між воюючими на Корейському півострові сторонами в 1953 р. Щоправда, за щедрі військові замовлення довелося заплатити фактичною відмовою від утримання власних збройних сил, зафіксованою у конституції країни. Так, у серпні 1952 р. вступив у дію Закон про утворення Управління безпеки, у віданні якого опинилися *сили безпеки* загальною чисельністю 120 тис. чоловік - достатньо професійна, хоча й дещо малочисельна армія.

У вересні 1951 р. США, при підтримці Англії, скликали у місті Сан-Франциско мирну конференцію, на якій був оприлюднений розроблений цими країнами проект мирного договору з Японією. Всього на конференції були представлені 52 країни, включаючи й СРСР. Не отримали запрошення КНР, КНДР, МНР та ДРВ. Делегації СРСР, ПНР, та ЧССР не підписали Сан-Франциський мирний договір під тим приводом, що англо-американський проект став відходом від взаємно узгоджених рішень Каїрської та Потсдамської конференцій періоду другої світової війни. Сан-Франциський мирний договір формально *відновлював суверенітет Японії*, одночасно допускаючи можливість розміщення чи збереження іноземних збройних сил

на її території, якщо про це буде укладено спеціальну угоду. Договір не встановлював обмежень на ремілітаризацію Японії та її участь у військових блоках.

У договорі говорилося, що «Японія відмовляється від усіх прав, правооснов та претензій на Курильські острови та на ту частину острова Сахалін та прилеглих до нього островів, суверенітет над якими Японія набула за Портс-мутським договором 5 вересня 1905 р.». В ньому зафіксовано також відмову Японії від Тайваню, островів Пенхуледао та ін. Разом з тим в договорі не було вказано, що Південний Сахалін та Курильські острови повертаються Радянському Союзу, а Тайвань та острови Пенхуледао - Китаю (КНР), як це було передбачено угодами союзних держав часів світової війни. Одночасно з Сан-Франциським договором між Японією та США було укладено «*договір безпеки*»), який надавав Сполученим Штатам право утримувати свої війська в Японії під приводом «запобігання збройного нападу на Японію». Передбачалося також можливість використання американських військ «для придушення значних внутрішніх бунтів та безпорядків».

Економічний прорив, досягнутий в роки Корейської війни, дозволив японському уряду розпочати активну перебудову національної промисловості. Ще в березні 1952 р. вступив у силу *Закон про сприяння раціоналізації підприємств*, згідно з яким здійснювалася державна допомога, надавалися податкові та ін. фінансові пільги для підприємств, які здійснюють модернізацію виробництва, оновлення устаткування. За цим законом виділялися крупні державні кошти на розвиток інфраструктури: доріг, портів, ліній електропередач тощо.

Тим часом продовжувала зберігатися напруженість у відносинах офіційного Токіо з Радянським Союзом. З ініціативи СРСР у червні 1955 р. розпочалися переговори у Лондоні, метою яких було укладення мирного післявоєнного договору (де-юре Москва відмовилася від підписання Сан-Франциського договору 1951 р.). Сполучені Штати Америки «рекомендували» уряду прем'єра Сіґеміцу «не поспішати» з укладенням угоди. Японська сторона, заохочена американською підтримкою, висунула претензії на південну частину Курильських островів (Кунашир та Ітуруп) та Малу Курильську гряду (Шикотан, Юрій, Зелений, Полонсь-кого, Танфільєва, Сигнальний та ін.). Переговори зайшли у безвихідь і були перервані 8 вересня 1955 р. Проблема «північних територій» посьогодні залишається неврегульованим питанням російсько-японських відносин. Цікаво, що в серед. 50-х років. Японія в цілому охоче йшла на підписання мирних договорів та репараційних угод зі своїми азійськими сусідами (Індією в червні 1952 р., Бірмою в листопаді 1954 р., Філіппінами та Індонезією в 1956 р.). Погоджуючись на сплату репарацій, Японія здійснювала їх

поставками японської техніки, що, в свою чергу, міцно прив'язувало економіку постраждалих в 30—40-х роках від військової агресії країн до післявоєнної Японії (завоювання ринку, поставки запчастин тощо).

Радянсько-японські ж економічні відносини були заморожені разом з політичними.

15 листопада 1955 р. пройшло об'єднання Демократичної та Ліберальної партій, нова партія отримала назву *Ліберально-демократичної* (ЛДП). Після найближчих виборів вона отримала 298 мандатів з 467 в палаті представників та 119 з 250 у палаті радників і надовго перетворилася на провідну політичну силу, чия монополія на владу в країні була співставима з політичним засиллям ІРК в Мексиці чи ІНК в Індії. Ліберально-демократична партія використовує у своїй політичній практиці оригінальні прийоми. Так, у, 1978 р. вона провела кампанію по масовому залученню нових членів, в результаті чого її чисельність збільшилася більш, ніж утричі - до 1,5 млн чол., що вдвічі перевищує число усіх опозиційних партій, разом узятих. В листопаді 1978 р. були проведені вибори нового голови ЛДП за безпосередньої участі усіх її членів (по суті члени партії вибирали нового прем'єра країни, що знову ж таки сприяло притоку нових партійців). У 1979 р. чисельність партії склала уже 3 млн чол., але потім зменшилася внаслідок скандалу навколо «справи Танака».

З метою тиску на Японію уряд СРСР у березні 1956 р. прийняв постанову «Про охорону запасів та регулювання промислу лососів у відкритому морі в районах, суміжних з територіальними водами СРСР на Далекому Сході». Японська сторона була вимушена приступити до переговорів по укладенню рибної конвенції, питання про яку Радянський Союз ув'язував із укладенням мирного договору між двома країнами та встановленням дипломатичних відносин. Державний секретар США Даллес заявив міністру іноземних справ Японії, що в разі визнання Токіо радянських прав на Південний Сахалін та Курильські острови, США навічно збережуть за собою острови Рюку (Окінава), окуповані після закінчення другої світової війни. Тепер уже Радянський Союз поспішив продемонструвати своє «приязне ставлення» до Японії. 19 жовтня 1956 р. в Москві була підписана Спільна декларація СРСР і Японії, яка припиняла стан війни між двома країнами і встановлювала дипломатичні та консульські відносини. СРСР не лише оголосив про свій намір сприяти розвитку двосторонньої торгівлі, але й активно підтримував намагання Японії вступити до ООН (18 грудня 1956 р.). Хоча територіальні спори надалі залишалися невирішеними, хрущовська дипломатія отримала пропагандистський козир «дружньої, миролюбної зовнішньої політики СРСР», протиставленої «американському імперіалізму», який нібито вперто продовжує окупацію Окінави, всупереч інтересам трудящих Японії.

В лютому 1957 р. японський прем'єр Кісі проголосив «три принципи зовнішньої політики» Японії: «прибичність щодо ООН, співробітництво з вільним світом, зміцнення позицій Японії як азійської країни». Особливо активно розвивалася японська економічна експансія в Азії: на пільгових умовах (часто - в рахунок репарацій) здійснювалися поставки машин та устаткування, надавалися послуги японських спеціалістів.

19 січня 1960 у Вашингтоні був підписаний *Договір про взаємне*

співробітництво між Японією і США та гарантії безпеки. Цим передбачалося проведення взаємних військових операцій та використання американськими збройними силами військових баз на японській території. Одночасно американський уряд давав згоду проводити консультації з японською стороною у випадку значних змін у дислокації та озброєнні американських військ, розміщених на японській території. У порівнянні з договором 1951 р. вилучалося положення, яке дозволяло американським військам брати участь у придушенні «значних внутрішніх безпорядків». Встановлювався десятирічний термін дії договору з можливістю поновлення на наступний строк. Хоча укладення нового японсько-американського пакту викликало сильне невдоволення населення Японії (ще живою була пам'ять про атомні бомбардування), та офіційний Токіо зумів прагматично використати договір 1960 р. для зміцнення відносин з США на новій, більш рівноправній підставі. Японія зуміла різко збільшити збут своєї продукції на американському ринку. Вже на початку 1963 р. США вимагали обмежити експорт японських текстильних товарів, журналісти навіть поспішили назвати це «текстильною війною», але, прагнучи зберегти «особливі» відносини з Токіо, американська сторона згодом була змушена зняти майже усі свої вимоги. Саме за рахунок зміцнення відносин з США Японії вдалося відносно легко подолати економічну кризу 1964—1965 рр.

У 60-х роках завершилося формування політичної системи Японії. Поруч з традиційними правими (ЛДП та ін.) та лівими (Соціалістична партія, КПЯ) в листопаді 1964 р. на політичну арену вийшла Партія чистої політики (*Ко-мейтоі*), яка проголосила своїм завданням встановлення в країні «справедливого суспільства» - «суспільства третьої цивілізації», відмінного як від соціалізму, так і капіталізму. Партія висунула програму боротьби з бідністю, стабілізації цін, скасування прибуткового податку з низької заробітної плати, допомоги дрібним та середнім підприємцям, будівництва житла для трудящих, боротьби з корупцією в державному апараті тощо. Іншою центристською партією стала Партія демократичного соціалізму, яка принципово відхиляла співробітництво з КПЯ. Надалі ліберальним демократам доводилося в критичні моменти блокуватися з центристами і частково задовольняти їхні політичні вимоги.

У червні 1971 р. уряд США погодився повернути Японії адміністративні права на о-ви Рюку (Окінава), яка після цього стала 47 префектурою країни. Але японський уряд був змушений погодитися з тим, що на Окінаві залишаться цілісними чисельні американські військові бази. У вересні 1972 р., уже після нормалізації стосунків США з КНР, японський прем'єр Танака відновив дипломатичні відносини з Пекіном. Японія визнала невід'ємні права КНР на Тайвань. У 1978 р. в Пекіні був підписаний Договір про дружбу і співробітництво між двома країнами.

У 1972 р. новим лідером ЛДП та прем'єр-міністром країни став Танака, який висунув власну програму реорганізації японської економіки в 70-ті роки. Вона передбачала виправлення найбільш глибоких диспропорцій японської економіки; ліквідацію надмірної концентрації виробництва і

населення у великих містах, що породжували забруднення зовнішнього середовища, житлову та транспортну кризу; створення нових індустріальних районів у менш розвинутих місцевостях країни; побудову нових міст з населенням близько по 250 тис. чол., швидкісних залізничних та шосейних доріг тощо. Виконання цієї програми викликало справжній бум в індустрії житлового та дорожнього будівництва. Але після початку «нафтової кризи» 1973 р. (Японія отримувала з Близького Сходу до 75% поставок нафти) країна в 1974-1975 рр. зіштовхнулася з такими труднощами, яких не знала з часів світової війни. Це поставило Японію перед необхідністю розпочати корінну перебудову структури своєї економіки. *З допомогою державних важелів було забезпечено пріоритет наукоємких виробництв*, що не вимагають великих затрат сировини, енергії та робочої сили; скорочення і закриття енерго- та матеріалоємних виробництв; реконструкцію галузей, які опинилися в стані кризи внаслідок іноземної конкуренції (текстильна промисловість, кораблебудівництво тощо). На початку 80-х років за активної підтримки держави виникли цілі нові галузі виробництва: мікроелектронна техніка, великі і надвеликі інтегральні схеми, нові засоби зв'язку, медичної апаратури, промислові роботи, біотехнологія тощо. *Держава активно шукала нові ринки збуту* для вітчизняної промисловості. Так, в 1974 р. прем'єр Танака відвідав 12 країн Тихоокеанського басейну, міністр закордонних справ Кімура - 5 африканських. Далеко не всюди візитерів зустрічали з відкритими обіймами: в Мексиці та Бразилії було оголошено, що ці країни не погодяться зняти обмеження з проникнення японського капіталу у ключові галузі їхньої економіки; не пішли на надання японцям рівних умов в інвестиційній та комерційній діяльності австралійці. Але тенденція збереглася і надалі - держава виступає активним проштовхувачем японських товарів і послуг на світові ринки, застосовуючи для цього усі доступні засоби: кредити, гуманітарну допомогу тощо. Наприклад, у серпні 1978 р. в Куала-Лумпурі японський прем'єр Фукуда обіцяв країнам АСЕАН по 1 млрд доларів кредитів на будівництво одного великого об'єкту в кожній з цих країн. Сьогодні Японія звернула свої погляди на СНД, зокрема вона доволі щедро спонсорує злиденну українську медицину, виявляє зацікавлення нашими науковими розробками.

У жовтні 1983 р. Японія пережила гостру парламентську кризу, пов'язану зі справою колишнього прем'єр-міністра від ЛДП Танака. Його визнали винним в отриманні хабарів від американської авіабудівної компанії «Докхід» і засудили до чотирьох років ув'язнення та штрафу 500 млн ієн. Ліберальним демократам вдалося з величезними труднощами зберегти монополію на політичну владу.

Сучасна Японія - розвинута капіталістична держава з добре налагодженою державно-правовою системою, провідний член Великої Сімки (Вісімки). Невирішеною залишається т. зв. «проблема північних територій», саме тому не був укладений договір про дружбу і співробітництво ні з СРСР, ні з його правонаступником Росією. В 2000 р. намітився деякий прогрес у нормалізації стосунків з КНДР.

Рекомендована література

Комолова Н. П. Новейшая история Италии.- М.: Просвещение, 1970.

Кузнецов Ю. Д., Навяицкая Г. Б., Сырицин И. М. История Японии.- М.: Высшая школа, 1988.

О них говорят: (20 политических портретов) / А. Красиков и др.- М.: Политиздат, 1989.

Складові демократії: Пер. з нім. / Махшід Даріабегі, Ганс Дембовскі, Клаус-Дітер Герш та ін.- К.: Либідь, 1993.

Тема 30

РОСІЙСЬКА ДЕРЖАВА (XII ст.- 1917 р.)

З другої половини XII ст. єдина Давньоруська держава розпадається на велику кількість самостійних феодальних князівств, уділів, земель. Саме в цей час розпочинається процес етногенезу трьох окремих східнослов'янських народів: українського, великоросійського та білоруського. Найбільш великими проторосійськими князівствами були: *Новгородське, Ростово-Суздальське, Муромське, Рязанське, Смоленське*. На уламках великої Давньої Русі утворювалися князівства трьох типів: із сильною авторитарною владою князівської династії (найтиповіший приклад - Ростово-Суздальське князівство); феодальні республіки, де князівська влада була виборною і обмеженою (Новгород та Псков); князівства, де монархи були вимушені вести постійну боротьбу за владу з боярською олігархією (наприклад, Галицьке та Галицько-Волинське князівство). Історично склалося так, що ранній період власне російської історії характеризувався двома тенденціями розвитку: демократичною (представленою Новгородом та Псковом) і авторитарно-монархічною (Москва).

Боротьба Новгорода за свою самостійність розпочалася ще у 1015 р., коли новгородський князь Ярослав відмовився платити данину Києву. В 1126 р. Новгород домогся права вибору на вічі найближчого помічника князя - посадника з числа представників місцевого боярства. В 1136 р. в результаті потужного повстання смердів та міських низів новгородське населення домоглося права обирати князя, після чого князь Всеволод був з міста вигнаний і Новгород перетворився на боярську феодальну республіку (1135-1478), осередок ремесла і торгівлі, «господин Великий Новгород». Суперниками Новгорода виступили могутні сусіди - Смоленське та Ростово-Суздальське князівства, однак справжнім могильщиком його незалежності стала Москва. Обмеження самостійності Новгорода датується 1456 р. (*Яжелобіцький договір*), а остаточне включення до складу Московської держави - 1478 р. Приблизно тоді ж відбулася ліквідація Псковської феодальної республіки. В 1462 р. намісники великомосковського князя почали надсилатися у Псков без згоди на те його віча, а у 1510 р. місто увійшло до складу єдиної Московської держави.

Суспільний лад феодальних республік Півночі Росії характеризувався засиллям майнових верств: *боярів, житьих (рос.)*

людей (середні феодалы), духовенства та купців. Проміжною ланкою між феодалами та селянами були доволі чисельні *своєземці* (у Пскові - *земці*),

чисе користування земельними наділами було пов'язане з несенням військової служби в міському ополченні. Міські низи носили назву «молодших» або «чорних» людей. До їх обов'язків входила сплата податків та виконання різного роду повинностей по будівництву доріг, мостів, міських укріплень. Селянство в результаті диференціації смердів було поділене на дві категорії: общинників, які «тягнули судом і даниною» Новгороду (Пскову), та «закладників» і «половинників», залежних безпосередньо від феодалів. Верховним органом суверенітету феодальних республік виступало *віче*. Йому належала вся влада в галузі законодавства, воно вирішувало всі принципові питання внутрішньої та зовнішньої політики: обрання та вигнання князя, обрання та зміщення інших головних посадових осіб міської адміністрації, прийняття послів іноземних держав, розкладання податків та повинностей, карбування монети, побудова храмів та міських укріплень тощо. У справах про державні та посадові злочини віче виступало в якості вищої судової інстанції. Брати участь у вічі мало право все доросле населення міста, виняток становили жінки та холопи. Проте ця демократія була обмеженою: по-перше, всі питання на обговорення віча виносилися князем або при князі вищими посадовими особами - посадником, тисяцьким; по-друге, бояри, духовенство, купці приходили на віче разом зі своїми слугами, підлеглими, підмайстрами тощо. Зрозуміло, що голосували ці, залежні від свого покровителя, люди так, як їм було вказано, а не на власний розсуд. По-третє, віче могло лише схвалити чи відкинути запропонований проект рішення простим «так» чи «ні», не вносячи якихось змін у його остаточний зміст. Вища виконавча влада в Новгороді була зосереджена в руках *єпископа, посадника, тисяцького та князя*, яких обирало віче. Перше місце серед посадових осіб Новгородської республіки обіймав єпископ («владика»), який після повстання 1136 р. став виборною особою. В 1165 р. він отримав сан архієпископа. *Архієпископ* головував на засіданнях боярської ради, здійснював право церковного суду, вів нагляд за торгівлею та мірами ваги, був хранителем міської скарбниці. Він розпоряджався найбільшими земельними володіннями (після того землі князя були конфісковані, формально, на користь Софійського собору). *Посадник* обирався з числа верхівки місцевого боярства на 1-2 роки, в його обов'язки входив нагляд за виконанням рішень віча, деякі судові функції, дипломатичні зносини, будівництво оборонних споруд. Поточними справами управління відав *тисяцький*. Він здійснював регулювання торгівлі та торговий суд, а у разі відсутності в місті посадника виступав його заступником. Посадник та тисяцький мали у своєму розпорядженні чисельний штат підлеглих. Серед іншого, ці підлеглі посадника та тисяцького здійснювали і поліцейські функції: виклик у суд, обшуки, затримання тощо. *Князі* обиралися вічем за пропозицією боярської ради і були зобов'язані укладати з Новгородом (Псковом) формальні договори, скріплювані присягою (зокрема, відомо приблизно 80 новгородських договорів XII-XV ст.). Князь відповідав за оборону міста та підтримання впорядкованими міських мурів, здійснював обмежені посадником та тисяцьким судові функції («без посадника ти,

княже, суда не судити, ни волостей раздавати, ни грамот ти дати»). Князь був позбавлений права видавати закони, самостійно оголошувати війну чи мир, відбирати роздані боярам волості. Йому заборонялося мати землю в Новгороді. Не міг князь приймати скарги від холопів та закладників на своїх панів і кредиторів, здійснювати торгівельні операції з іноземцями без посередництва місцевих купців, обкладати іноземних купців власними митними зборами. Обмежувалися навіть мисливські угіддя князя та його оточення. Не дивно, що новгородські князі шукали собі більш «слухняних» підданих (так, наприклад, творець Галицько-Волинського князівства Роман Мстиславович Волинський у свій час побував князем у Новгороді). Державний лад Пскова майже не відрізнявся від Новгорода. Єдина суттєва відмінність полягала у тому, що тут не було посади тисяцького, але обиралися два «степенні» посадники, другий з них якраз і виконував обов'язки тисяцького.

Суд у Новгороді й Пскові не відділявся від адміністрації. Судовими функціями володіли всі органи влади та управління (віче, боярська рада, архієпископ, князь із посадником, сотські та старости на місцях). Церковний суд здійснював архієпископ у Новгороді та «владичень намісник» у Пскові. Мали право суду над своїми членами купецькі союзи - т. зв. *братчини*. Головним джерелом права тривалий час залишалася «Руська Правда», а також місцеве звичаєве право. Згодом важливе місце серед джерел права стали посідати вічеве законодавство, договори міст із князями, а також міжнародні договори (наприклад, Новгорода з Готландом). Усе це вимагало проведення нової кодифікації, здійсненої уже в XV ст. її результатом стали *Новгородська* (до 70-х років XV ст.) та *Псковська* (вірогідно 1467 р.) *судні грамоти*, затверджені на вічах. Якщо з «Новгородської Правди» зберігся лише невеликий фрагмент, що стосується норм процесуального права, то Псковська судна грамота (зі 120 статей) вважається другою після «Руської Правди» пам'яткою російського феодального права. Дослідники цього документа вказують на розвиненість таких правових інститутів, як зобов'язальне право (договори купівлі-продажу, позики, дарунка, застави, міни, поклажі, винайму приміщень тощо) та спадкове право. Поруч зі стратою з'являється тюремне ув'язнення як особливий вид покарання. Убивство карається не вірою, а продажем майна винного. Вводиться поняття державної зради (ст. 7), караної смертною карою. До злочинів проти порядку управління віднесені таємні посули (хабарі) судді, насильне вторгнення у приміщення суду, завдання побоїв судовим посадовим особам. Винні каралися тюремним ув'язненням та значним грошовим стягненням на користь постраждалого урядника. Татьба (крадіжка) поділяється на просту (з клуні, саней, возу, з човна), карану штрафом у 9 денег (ст. 1) та кваліфіковану (церковного майна, конокрадство, а також знищення чужого майна шляхом підпалу) - за третю кваліфіковану татьбу законодавство передбачало смертну кару (ст. 7). Проведена риса між татьбою як таємним викраденням (чи знищенням) чужого майна та відкритим захопленням чужого майна; особливо при цьому виділений «наход» - розбій, здійснений групою

злочинців. Судна грамота передбачала у цьому випадку особливо високі штрафи. За вбивство стягувався князівський продаж у розмірі одного рубля, а також окреме стягнення на користь сім'ї вбитого. У разі не виявлення особи злочинця община, на чий території був знайдений труп, несла особливу «дику віру» (кругова порука, відома ще в «Руській Правді»). Псковська судна грамота 1467 р. передбачала смертну кару за: крадіжку в церкві; конокрадство; державну зраду; підпали; крадіжку, здійснену втретє. Російський дослідник І. Я. Беляев припускає, що за вбивство санкцією теж мала б служити смертна кара. В окремий склад злочину виділене батьковбивство та братовбивство (каралися штрафом). Нанесення побоїв та вибивання бороди каралися як за образу дією, у цьому випадку законодавство передбачало дуже високі штрафи на користь потерпілого (наприклад, штраф за вибивання бороди становив один рубль). Псковська судна грамота вводила змагальний судовий процес при одночасному посиленні ролі суду у порівнянні з «Руською Правдою». Так, опір примусовому приводу в суд тягнув за собою притягнення до відповідальності як за вбивство (ст. 26). В якості доказів своєї невинності звинувачений міг удаватися до судової присяги чи судового поєдинку («поля»). Допускалося виставлення на судовий поєдинок найманого бійця (ст. 21, 36), але жінки у тяжбах між собою вдаватися до виставлення таких бійців права не мали (ст. 119).

Як уже зазначалося, Новгородська та Псковська феодальні республіки остаточно втратили свій суверенітет відповідно у 1478 р. та 1510 р., увійшовши до складу Московської держави. Тим самим була перервана демократична традиція державного будівництва в Росії.

Історичний попередник Московської держави - Ростово-Суздальська земля — виділилася зі складу Давньоруської держави в 30-х роках XII ст. її творцями вважають Юрія Долгорукого (1125-1157 рр.) та Андрія Боголюбського (1167-1174 рр.). Останній присвоїв собі титул «великого князя всієї Русі», подібно до свого батька намагався завоювати Новгород та Київ. Андрій Боголюбський переніс свою столицю до м. Володимир. Сюди ж на постійне місце проживання перебрався з Києва митрополит Кирило.

• Пізніше, починаючи з М. Погодіна, російська історіографія вперто відстоюватиме думку, нібито в умовах мон-голо-татарської навали населення Русі масово мігрувало на малодоступні татарам північні землі, а майбутня Україна була заселена степовиками та прийшлими поляками. Тим самим обґрунтовувалися виняткові претензії Росії на історичну спадщину Київської Русі. Переїзд глави православної церкви - київського митрополита - до Володимира був важливою сходиною в системі цих, із дозволу сказати, «доказів».

Найвищого розквіту Володимирське князівство досягнуло за князювання брата Андрія Боголюбського Всеволода Велике Гніздо (1176-1212 рр.). Тут, на землях Північної Русі, історично не встигло скластися таке впливове боярство, як на південному заході Давньоруської країни. Захоплення величезних територій, населених відсталими племенами угро-

фінського (меря, мурома, весь, мордва) та тюркського (на Волзі) походження, дозволило створити величезний князівський домен, який став економічною та матеріальною основою великокнязівської влади. Князь мав змогу роздавати значні земельні пожалування своїм дружинникам і слугам, а також церкві, забезпечуючи тим самим собі підтримку цих чинників у своєму протистоянні із зовнішніми та внутрішніми (найбільші бояри) супротивниками. Саме цим пояснюється сильна, авторитарна, майже абсолютистська великокнязівська влада. Тим самим ще до перенесення столиці в Москву тут, на північній окраїні колишньої Давньоруської держави, були закладені першооснови російського авторитаризму.

У XIII-XIV ст. відносини між великим князем Володимиро-Суздальського князівства та його підданими регулювалися на основі сюзеренітету-васалітету. Серед інших державних установ цієї землі поруч із великокнязівською владою важливе місце посідали *рада при князі*, *віче* та *феодальні з'їзди*. До князівської ради традиційно входили представники служилого боярства, особисто відданого князівській владі. Віче втратило свій скільки-небудь визначальний вплив уже в часи монголо-татарської навали і згодом перестало скликатися взагалі. Феодальні з'їзди скликалися лише в надзвичайних ситуаціях (за монголо-татарського нападу) і виключно з ініціативи великокнязівської влади.

Незважаючи на авторитет великого князя, Володимиро-Суздальське князівство переживало ті ж відцентрові тенденції феодального дроблення, що й інші європейські держави того часу. Пояснення слід шукати в об'єктивних економічних та військово-політичних чинниках. Поступово складаються нові центри сили, особливе місце серед яких посідає Москва з її 100-тисячним населенням. Заснована Юрієм Долгоруким Москва стає центром окремого Московського великого князівства, яке і виступило в ролі нового об'єднувача північних руських князівств. До кінця XV ст. були ліквідовані власні московські уділи, до Москви були приєднані Новгород, Твер, Ярославль, Ростов та В'ятка; на поч. XVI ст.- Псков, Рязанське князівство та Смоленськ (відвойований у Великого Литовського князівства в 1514 р.). Разом із власне слов'янськими землями до складу цієї держави ще до серед. XVI ст. увійшли карели, комі, ханти, мансі, мешчера, мордва, удмурти та ін. Тобто уже на цей час Московська держава була імперією у розумінні поліетнічної держави. Територія цієї держави зросла з початку князювання Івана III (1462 р.) до серед. XVI ст. у 8 (!) разів, майже до 3 млн кв. км; а чисельність населення досягнула, за різними оцінками, від 6 до 9 млн чол.

Російські вчені пояснюють це нечуване зростання грошовими інвестиціями та хитрощами Івана Калити, шлюбами між різними гілками князівських династій. На наш погляд, дія цих факторів була посилена впливом терору. Не випадково вперше в історії держави і права трьох східнослов'янських народів смертна кара (відсутня в «Руській Правді» та «Правді Ярославовичів») була закріплена в 1398 р.

у *Двінській уставній грамоті*, яка юридичне оформлювала входження Двінської землі саме до складу Московської держави. І хоч у цьому

документі смертна кара передбачена лише за один склад злочину (ст. 5 - за втретє вчинену крадіжку), тенденція була дуже й дуже невипадковою. В Судебнику 1497 р. Івана III смертною карою каралися розбій, убивство, повторна крадіжка, наклеп, убивство свого пана, зрада, святотатство (зокрема, крадіжка церковного майна), крадіжка чужих холопів, підпал, державні й релігійні злочини. І надалі прослідковується тенденція посилення жорсткості правових санкцій щодо кримінальних і, особливо, політичних злочинців.

Другим важливим фактором зростання Московської держави стала далекоглядна практика роздавання захоплених у результаті військових конфліктів земель служилим людям. Так, Іван III роздав конфісковані у 70 новгородських бояр вотчинні землі двом тисячам московських служилих людей. Заінтересованість московського війська успішними військовими кампаніями важко переоцінити.

Державний устрій Московського великого князівства в XV-XVI ст. характеризується заміною васальних відносин відносинами підданства й обов'язкової великокнязівської служби. Обмежувалися імунітетні привілеї феодалної знаті, справи про найнебезпечніші злочини - убивства, розбої тощо - вилучалися з її юрисдикції та переходили повністю до державних судових органів.

Після завоювання турками Константинополя та шлюбу Івана III із Софією Палеолог московські великі князі почали розглядати себе в якості спадкоємців візантійських імператорів.

• Це т. зв. теорія Третього Риму: «первый Рим - Рим, второй - Цареград (Константинополь.- *Авт.*), третий - Москва, а четвертому - не бывають», дуже популярна у свій час у царській Росії.

У 1547 р. 17-річний Іван IV був урочисто вінчаний першим російським царем. Московське самодержавство в цей час, однак, ще не виступає тією необмеженою владою царя, якою воно стане через півтора наступних сторіччя. З середини XV ст. важливе місце в структурі державної влади Московського великого князівства посідає *Боярська дума*. До її складу в різні часи входило 20-40-50 думних чинів, причому близько половини з них постійно перебували поза Москвою на різних службах. Поруч із наданими царем вищими думними чинами - *боярина введеного* та *окольного* - до складу Боярської думи входили вищі особи палацового

управління - *дворецький, конюший*, а з першої половини XVI ст. до неї стало поступово просочуватися і *дворянство*. Боярська дума була постійним органом, засідала регулярно, хоча жодного регламенту роботи не мала, її засідання відбувалися в царських палатах, як правило, за участю великого князя (царя). В найважливіших випадках на ці засідання запрошувалися митрополити та інші ієрархи церкви. Система державного управління в XV ст. була *палацово-вотчинною*. Вона складалася з палацового управління, намісників та волостелів - у державних повітах та волостях, та вотчинної адміністрації - в самостійних феодалних володіннях. Палацове управління поділялося на кілька галузей - «*путьей*». На чолі останніх стояли т. зв. *путні*

люди з числа палацових слуг великого князя, причому найважливіші пости (дворецький, конюший) завжди посідали путні бояри, бояри введені (а не родовиті). У підпорядкуванні цих адміністраторів перебував цілий штат *дяків, прикажчиків, тіунів* та ін. Функції путніх людей були значно ширшими від формально окреслених у їх посадах назв: так, дворецький займався забезпеченням служилих людей землею, конюший - формуванням дворянської кінноти тощо. Поступово на базі палацово-вотчинної системи починають виникати нові органи центрального управління - *прикази*. Найважливіше місце посідав *приказ великого палацу* («дворца»). Він відав питаннями феодального землеволодіння, наділення землею служилих людей, контролював місцеву адміністрацію тощо. Як складова частина загальної системи великого палацу виникли *прикази Тверського, Новгородського, Рязанського, Дмитрівського палаців*, які завідували відповідними питаннями на своїй території.

Як наслідок розмежування власного майна великого князя та державної скарбниці виник т. зв. *казенний приказ*. У 1536 р. була встановлена єдина монетна система з вилученням з обігу грошей старих зразків.

Наприкінці XV - на поч. XVI ст. оформився *конюшен-ний приказ*, у чиєму віданні опинилася організація кінного дворянського ополчення. До служби в прикордонних південних районах стали залучатися й козаки. В серед. XVI ст. був сформований особливий *розрядний приказ*, в якому поступово зосереджується все управління військовою службою держави.

На поч. XVI ст. в якості самостійного відомства виникає *посольський приказ* для провадження зовнішньополітичних зносин.

Після губної реформи 30-х років XVI ст. Поступово оформлюється особливий *розбійний приказ* для боротьби з кримінальними злочинами та народними заворушеннями.

Серед інших згадаємо *ямський приказ, помісний* та ін. Система приказної системи управління була закріплена Судебником 1550 р. Стаття 7 цього документа передбачала, що саме прикази повинні розглядати відповідні до їх компетенції скарги щодо здійснення порядку управління. Саме прикази виступають і вищими судовими органами в межах компетенції свого управління.

У повітах та волостях великими князями призначалися намісники зі своїм штатом *тіунів, доводчиків, праветчиків*. Забезпечення їх утримання покладалося на місцеве населення - т. зв. система *кормлень* (останні стягувалися кілька разів на рік: при в'їзді на кормління, на Різдво, на Великдень та ін. великі релігійні свята). Такі намісники вважали прийнятними будь-які методи збільшення своїх надходжень, наприклад, поширеною була практика підкидання трупів на територію того чи іншого поселення з метою стягнення з його жителів грошової віри. З часом центральна влада почала обмежувати терміни кормління (роком, рідше двома), в законодавчому порядку визначалися штати адміністрації, норми поборів - як правило, в грошовій формі. Збір цих сум згодом покладається на місцевих виборних осіб - сотників, старост, десятників. Обмежуються і

судові функції таких намісників, призначених у волості та повіти на кормління.

Одночасно посилюється каральна функція держави. У Судебнику 1550 р. Івана IV смертна кара уже передбачена в 12 випадках: за першу крадіжку, якщо злодій упійманий на місці злочину або признавався під тортурами у здійсненні злочину; за другу крадіжку чи друге шахрайство (якщо шахрай признається); розбій, душогубство, «ябеду» (наклеп) чи іншу «лиху» справу, якщо злочинець завідомо «лихий»; за вбивство пана, державну зраду, церковну крадіжку, підпал, якщо злочинець має репутацію «лихого». Судебник 1550 р. впроваджує 2 види процесу: розшуковий (інквізиційний) та змагальний. Щодо осіб, визнаних свідками «лихими», передбачається обов'язкове застосування тортур при допиті. За кримінальні дії, котрі для селян і міщан мають санкцією смертну кару через повішання, для боярських дітей передбачено тюремне ув'язнення чи побиття батогами. Змагальний процес допущений лише по цивільних та менш небезпечних для феодальної держави карних справах. Тут провадження розпочиналося з подання чолобитної - скарги позивача.

Як позитивний момент зазначимо перехід від суду одноосібного до колегіального. Уже в Білоозерській уставній грамоті 1488 р. намісникам у волостях приписується чинити суд із залученням місцевих «лутчих людей», а Судебник 1497 р. це правило перетворює на категоричне. Після запровадження Судебника 1550 р. порушення вказаного порядку судочинства вело за собою відміну вироку й особисту відповідальність суддів (ст. 69).

До негативних явищ тогочасного російського законотворчого процесу віднесемо особливу процедуру визнання звинувачуваного «лихим». Для засудження до смертної кари особи було достатнім, щоб «детей боярских человек пять или шесть» чи просто 5-6 «добрых людей» (за Судебником 1550 р. 10-15 боярських дітей чи 15-20 «добрых черных людей») визнали її «ведомым лихим».

Значне коло правових інститутів і далі регулювалося церковним правом: усі проступки та злочини церковних осіб та залежних від церкви селян (крім найбільш небезпечних, вилучених державою), вся чи майже вся область сімейно-правових відносин, злочини проти моралі тощо. Більша частка майнових відносин селян та посадських людей, якщо вони безпосередньо не зачіпали державних інтересів, і надалі регулювалася звичаєвим правом.

Змінюється саме поняття злочину. Замість старовинного поняття злочину як особистої кривди за «Руською Правдою», ним стало вважатися будь-яке «лихое дело», що завдавало шкоди інтересам феодалів та феодальної держави. Уперше в окрему групу («крамоли») виділені злочини проти держави та державного управління. Судебник 1550 р. (ст. 58) уперше згадує і такий злочин як шахрайство (мошенництво). Тоді ж уводиться відповідальність за таємний «посул», тобто хабар, суддям та дякам. Щоправда, відповідальність суддів за отриманий хабар була відносно м'якою - найбільше, що їм погрожувало, - це погашення позову та сплата у потрібному розмірі судових витрат та мит. Дяка ж за отримання посулу

належало «кинути в тюрму».

СТАНОВО-ПРЕДСТАВНИЦЬКА МОНАРХІЯ В РОСІЇ

Розвиток Росії, із певними особливостями, звісно, проходив у загальноєвропейському річищі. На певному етапі ранньофеодальна держава переросла у станово-представницьку монархію, а остання згодом - в абсолютну. Перехід до станово-представницької монархії в Росії значною мірою стимулювався повстанням 1547 р. в Москві. Царизм шукав зміцнення в розширенні своєї соціально-політичної бази, тож було вирішено залучити до справи державного управління дворянство та верхівку посадського населення. У 1549 р. був скликаний *перший Земський собор* - Собор примирення з метою утвердження розгорнутого будівництва органів місцевого земського управління. Услід за Собором примирення був скликаний церковно-земський собор («Стоглав»). Але на шляху реформ стала непримиренна верхівка духовенства та велике боярство, які не побажали ділитися навіть часткою своїх земельних володінь зі служилим дворянством - цією новою опорою царського режиму. Як наслідок, у 60-х роках XVI ст. Іван Грозний розпочинає т. зв. *опричнину*. Виділивши собі в безпосереднє управління значну частину території держави, цей цар із допомогою корпусу опричників розв'язав кампанію терору проти опозиціонерів - боярства та церкви, які виступали проти централізаторської політики царя. Символом опричника стала мітла та собача голова, приторочені до сідла «спеціального призначення» царського слуги: «пси цареві» вимітали з держави усяку крамолу. Після завершення Лівонської війни (1558-1583) Московське царство зосередило свої військові зусилля на сході, завоювавши Казанське (1552 р.), Астраханське (1556 р.) та Сибірське (1598 р.) ханства. В 1654 р. надійшла черга України, коли після визвольної війни 1648-1654 рр. українського народу від польсько-шляхетського панування, Україна з возз'єднанням з Росією потрапила у жорстку кріпосницьку залежність від російського царату.

Суспільний лад цього періоду характеризується цілеспрямованою політикою царизму, спрямованою на ослаблення суспільного класу боярства та на посилення дворянства. Усе більше число дворян уводиться до складу Боярської думи. Вільна служба бояр своєму князеві й право від'їзду відійшли в минуле. Відтепер боярство було зобов'язане службою государю, а від'їзд (тепер уже - лише в межі іншої держави, оскільки власне російські князівства були інкорпоровані до складу Московщини) став кваліфікуватися як державна зрада (історичний приклад князя Курбського, зв'язаного з ворожими Івану IV боярськими угрупованнями). Знатність походження стали поступатися місцем чину, пожалуваному государем. Стало чином і боярство. Боярством за заслуги міг бути пожалуваний і неродовитий («ху-дородний») царський слуга, і, навпаки, боярський нащадок без номінального царського пожалування боярином відсувався позадки.

Найближче оточення царя і найвпливовішу групу державних управлінців становили придворні, їх вищий розряд складали члени Боярської думи (бояри, окольничі, думні дворяни та думні дяки). До недумних придворних належали спальники, стольники, чашники тощо.

У середовищі служилого дворянства (а позиції цього класу, починаючи з другої пол. XVI ст., різко посилилися) провідне місце посідала т. зв. вибрана тисяча, розселена у помістях навколо Москви з тим, щоб у будь-який час бути готовими «на посилки». Далі йшли дворяни виборні, міські, дворові. В основі такого поділу лежала службова придатність: одні складали ядро війська, інші несли гарнізонну службу, треті перебували при дворі. *Укладення про службу 1550 р.* урівнювало службу з боярських вотчин та дворянських помість. Будь-який землевласник був зобов'язаний виставляти своїм коштом одного кінного воїна з кожних 150 десятин землі. Зближення правового становища родовитого боярства і служилого дворянства триває і далі. Одночасно зростає станова відособленість класу феодалів від інших груп населення. Так, Указом 1675 р. було на майбутнє заборонено поповнювати дворянство вихідцями з чорносошних селян, посадських людей та деяких категорій служилих людей. З іншого боку, ще Судебник 1550 р. забороняв приймати у холопи «дітей боярських служилих та дітей їхніх, які не були ще у службі». Під терміном «діти боярські» у цей час розуміється дворянство.

Соборне укладення 1649 р. завершило процес повного закріпачення залежних груп селянства. Відтепер селян-вті-качів повертали колишньому власнику, навіть якщо такий втікач устиг на новому місці завести сім'ю й господарство. Пан, який прийняв цього утікача, крім усього іншого виплачував ще й штраф в 10 руб. з кожного прийнятого кріпака на користь його попереднього господаря. З 1661 р. прийом утікачів став додатково каратися ще й побиттям батогами нового власника. Той, хто прийняв утікача, відтепер мав «віддати» не лише його, але й одну селянську сім'ю з числа власних кріпаків (з 1664 р.- навіть 4 селян за кожного прийнятого втікача). Укладення про холопів 1597 р. забороняло кабальним холопам виходити з холопства навіть після сплати суми боргу. Віднині вони разом зі своїми жінками, дітьми й унуками мусили служити власнику кабали. Щоправда, після смерті останнього всі кабальні підлягали звільненню, а борг - ануляції. Відтепер кабальні холопи не могли передаватися у спадщину. Це Укладення 1597 р. призвело до двох важливих наслідків. По-перше, повне холопство (фактично - боргове рабство) почало відмирати - «вкладати гроші» у холопів стало менш вигідним для феодалів. По-друге, власники таких холопів почали широко наділяти їх землею (пустошами, виморочними селянськими местностями) із тим, щоб після смерті власника кабали ці холопи ставали кріпаками його спадкоємців. Відбувається зближення, а далі й злиття (за часів Петра I) в один стан двох давніх класів - селянства й холопів.

У період станової монархії цар продовжує поділяти владу з *Боярською думою*, її правове становище аж до кін. XVII ст. продовжувала визначати ст. 98 Судебника 1550 р.: «А которые будут дела новые, а в сем Судебнике ненаписаны, а как те дела с Государева доклада и со всех бояр приговору вершатся, и те дела в сем Судебнике приписывати». Чисельний склад Боярської думи постійно зростав: за Бориса Годунова в ній числилося 30 чоловік, а наприкінці XVII ст.- уже 167. Як більш вузький орган зі складу

Думи була виділена у 80-х роках XVII ст. т. зв. Розправна палата; у випадку відсутності царя саме вона розглядала поточні питання, приймаючи рішення «по тем делам, по которым моч-но», або направляючи свою доповідь на вирішення царю.

У найбільш критичні для країни моменти скликалися органи станового представництва - Земські собори. Перший Земський собор був скликаний у 1549 р., останній - у 1653 р.

Учасники Соборів обиралися від дворянства і від посадських людей роздільно. У Соборі 1556 р., скликаному в розпал Лівонської війни, брали участь уже й представники від міщан, а на Земському соборі 1613 р. один-єдиний раз були присутні навіть «повітові люди» - представники особисто вільного «чорносошного» селянства. Також роздільно відбувалися засідання станів. Напередодні Соборів на місця розсилалися грамоти, в яких пропонувалося прислати по одному чи по два чоловіка (або «скільки пригоже») від станів, нерідкими були випадки фальсифікації виборів місцевими воєводами. Окрім обраних на місцях депутатів від дворянства і посадських людей, своєрідну верхню палату Соборів становили цар, т. зв. Освячений собор та Боярська дума, які входили до Собору не по праву обрання, а за своїм становищем.

Серед важливіших питань державного устрою Московського царства, які вирішувалися саме Соборами, відзначимо прийняття нового *Судебника в 1550 р.*, обрання царем Бориса Годунова в 1598 р. (це було зроблено в обхід царевича Димітрія, малолітнього сина Івана Грозного) та Михайла Романова у 1613 р. Саме на Соборах затверджувалися надзвичайні податки, до сплати яких притягалися і дворяни, і посадські люди. Звичною на Соборах була різка критика недоліків у діяльності державного апарату, в політиці уряду. Важливе значення мали Собори 1632, 1634, 1639 та 1642 років. Останній цікавий тим, що середні класи - дворяни та посадські люди - вперше зуміли нав'язати цареві та уряду свою позицію з окремого питання - небажання продовжувати далі війну з Туреччиною за захоплений козаками Азов. Собор 1648-1649 рр. прийняв Соборне укладення, яке продовжувало діяти майже два століття. Питання про приєднання України вирішували Собори 1651 та 1653 років. Собор 1653 р. став останнім в історії Московського царства, але практика нарад із представниками окремих груп населення тривала ще якийсь час. Так, в 1660 р. було проведено нараду з представниками московського купецтва, а в 1682 р. — із феодалами по питанню ліквідації місництва.

У системі державного управління подальшого розвитку зазнала система приказів. В серед. XVII ст. їх число досягнуло п'ятдесяти. Так, лише військове управління було розділене на десяток приказів: розрядний відав службою дворянства, стрілецький - стрільцями, іноземний - службою іноземців, козачий, рейтарський, збройний, бронний, гарматний, ствольний та ін. прикази мали свою відносно вузьку компетенцію. Для управління новоприєднаними землями створювалися прикази територіальні: малоросійський, сибірський, казанський тощо, причому у віданні цих

приказів перебували всі аспекти управлінського та економічного життя підвладних територій. У 1655 р. був затверджений приказ таємних справ як особиста канцелярія монарха. Він координував і контролював діяльність усіх інших приказів, розглядав скарги і чолобитні, подані цареві. В 1640 р. з метою зміцнення класового характеру управлінського апарату було заборонено приймати у піддяки приказів вихідців із духовенства, посадських та рільничих людей, а право служби у цих центральних установах отримали лише дворяни та діти приказних службовців.

Була удосконалена податкова система. Так, у 1653 р. чисельні торгівельні мита та акцизи були замінені єдиним торгівельним митом у 5% від ціни товару. Звичним явищем на поч. XVII ст. стали надзвичайні податки, введення яких пояснювалося військовими потребами.

Розвиток права після Судебника 1550 р. здійснювався шляхом занесення нових указів в особливі т. зв. указні книги, що стосувалися діяльності того чи іншого приказа. Указна книга розбійного приказу становила собою збірку норм карного права, холопського приказу - містила укази про повних і кабальних холопів та про урочні роки, і т. д. і т. п. Важливою пам'яткою права цього періоду стало *Соборне укладення 1649 р.* - найбільш повний звід правових норм. Укладення складалося з 25 глав та 967 статей. Після 1649 р. законодавство поповнювалося у формі новоуказних статей, наприклад, новоуказні статті 1669 р. про «татебні, розбійні та убивчі справи», новоуказні статті 1677 р. про помістя й вотчини тощо.

До суттєвих змін у праві цього періоду віднесемо перш за все заміну в зобов'язальному праві забезпечення боргу особою боржника на забезпечення його майном. Кредитор віднині не міг примусити боржника працювати на себе. З 1558 р. заборонялося обертати неплатоспроможних боржників у холопів.

Були заборонені дарування, продаж та заповіт земельних володінь на користь церкви. Щоправда, швидко були винайдені обхідні шляхи, наприклад, обмін такого майна на якесь менш цінне.

«Стоглав» установив шлюбний вік для чоловіків у 15, для жінок - 12 років. Чоловік мав право віддавати дружину у заставу і карати її. Придане вважалося власністю дружини й у випадку розлучення поверталось їй. Діти відповідали по борговим зобов'язанням своїх батьків і навпаки. Скарги дітей на батьків не розглядалися, а скаржників били батогом «нешадно».

У карному праві змінюється підхід до поняття злочину. Віднині це вже не «образа» і навіть не завдання збитку, а порушення царської волі, посягання на встановлений порядок управління. Покарання прямо залежало від особи злочинця і потерпілого. Так, за завдання образи митрополиту стягувався штраф у 400 руб., а селянину - 1 руб.

Держава бере на себе розшук і суд над злочинцями. Примирення потерпілої сторони зі злочинцем не лише не веде до припинення справи, але й тягне за собою покарання грошовим штрафом самого потерпілого.

Укладення 1669 р. вводило розмежування злочинів на зумисні, необережні і випадкові. Право цього часу уже визнавало стан необхідної

оборони й стан крайньої необхідності. З-під покарання виводилися «біснுவаті» (душевнихворі) та особи, молодші семи років.

На першому місці в переліку злочинів Укладення поставило злочини проти релігії. Богохульство та навернення у мусульманську віру каралися спаленням на вогні, менш суттєві проступки (бійка у церкві, лайка на адресу духовенства тощо) каралися батогами та в'язницею.

Далі називалися злочини політичні: змова проти життя й здоров'я государя, державна зрада, зносини з ворогом. Покаранням була смертна кара, причому призначалася вона навіть за голий умисел.

Окремий розділ був присвячений військовим злочинам. Зрада - перехід на бік ворога чи надання йому даних про стан війська - каралася повішанням та конфіскацією вотчин чи помість, втеча з поля бою - нещадним побиттям батогами та конфіскацією половини помість. Каралося також надання відпустки з війська по дружбі чи за хабар. Смертю каралося зґвалтування, здійснене військовим над жінкою.

Наступними у переліку злочинів та покарань йшли злочини проти порядку управління, наразі тут мова йшла не лише про хабарництво, фальшування монети чи підробку документів, але й про порушення державної горілчаної монополії і навіть про зберігання, куріння й продаж тютюну. До речі, в цьому останньому випадку передбачалося «наказание большое без пощады, под смертной казнью».

Злочини проти судової влади включали в себе лжеприсягу та кривосвідчення (без присяги). Ябедництво (облудний донос) ще по Судебнику 1550 р. прирівнювалося до душоубства й розбою. Залежно від ступеня важкості ці злочини каралися «нещадним» побиттям батогами, ув'язненням, грошовим штрафом, заміщенням збитків потерпілого тощо.

•Побиття батогами («кнутами») у Росії, на думку дослідників, у більшості випадків закінчувалося смертю чи каліцтвом підданого цьому катуванню. Хрестоматійний приклад, коли Павло І, оголосивши, що, «дякувати Богу, смертна кара у нас відмінена і не мені її вводити», наказав 12 разів прогнати крізь тисячний стрій з різками нещасного зловмисника.

Злочини проти особи охоплювали вбивства, завдання тілесних ушкоджень, образу словом чи дією. За вбивство, як правило, карали смертю, але вбивство дітей їхніми батьками каралося лише річним ув'язненням та церковним покайням. Членушкодження каралося за принципом тапіону («око за око», «зуб за зуб»), крім того - ще й грошовим штрафом на користь потерпілого — 50 руб. за кожну завдану рану. Для селян існував «пільговий» режим: за перенесені побої, тілесні ушкодження чи безчестя їх винагороджували сукупно у розмірі 10 руб. Покарання за безчестя сильно різнилися в залежності від особи потерпілого - за митрополита передбачалося ув'язнення, за патріарха - батогування, а за всіх інших - т. зв. торгова кара. Остання означала багатократне побиття батогами на торговищах при великому зібранні народу.

Майнові злочини поділялися на татьбу (таємну крадіжку), грабунок (відкрите вилучення чужого майна) та розбій (грабунок, пов'язаний з

посяганням на життя і здоров'я потерпілого). За першу крадіжку призначалося побиття батогами, відрізання лівого вуха та два роки робіт у кайданах. Після відбуття покарання злодія відправляли у віддалені місцевості. Повторну крадіжку Судебник 1550 р. карав смертною карою. Укладення 1669 р. вводило смертну кару лише за третю крадіжку, а за другу винного били батогами, відрізали праве вуха і позбавляли волі на чотири роки. Крадіжка церковних предметів уже за перший раз каралася смертю. Не пов'язаний з убивством грабунок на перший раз карався відрізанням правого вуха, трирічним ув'язненням та конфіскацією майна. Повторний розбій карався смертю. Шахрайство каралося на рівних підставах із крадіжкою.

До Укладення були включені і деякі злочини проти моралі. Зокрема, за звідництво передбачалося «нешадне» покарання батогами.

Правосуддя цього часу ще зберігає певні пережитки попередньої епохи, зокрема, жеребкування. Воно допускалося в позовах на суму, меншу за один рубль; в суперечках про межу, коли думки старожилів розходилися; при визначенні належності сімейної пари тому чи іншому поміщику, коли збіглий селянин одружувався з такою ж втікачкою від іншого пана. Новим у процесі стало те, що суд більше не обмежується наданими показами, а вдається до самостійних розслідувальних дій.

РОСІЙСЬКИЙ АБСОЛЮТИЗМ

Перехід від станово-представницької до абсолютної монархії припадає в Росії на кін. XVII - поч. XVIII ст. Первісно абсолютизм відігравав об'єктивно прогресивну роль, сприяючи торгівлі, піднесенню промисловості та формуванню буржуазії, розвиваючи господарські зв'язки, що усували колишню відособленість областей.

Економічно й політичне пануючим класом цього періоду було дворянство. Дворяни мали право володіти населеними землями, могли обкладати селян повинностями, були звільнені від оподаткування, їх не піддавали катуванням по усіх справах, крім державних злочинів та убивств. Усі дворяни чоловічої статі були зобов'язані служити в армії (з 15-річного віку) чи у державному апараті. За ухилення від служби дворян жорстоко карали та конфісковували їх маєтності. Поступово дворянство добилося послаблення своїх обов'язків: після Петра I служба починалася з 20 років і тривала 25, а в армію дворян почали записувати із самого народження - тим самим у 20 років покликаний на службу уже мав офіцерський чин. Проходження служби було регламентоване в 1722 р. табеллю про ранги. Всі чини, військові чи цивільні, були розділені на 14 ступенів. Особисте дворянство набувалося з отриманням першого офіцерського чину (прапорщик) чи його цивільного або військово-морського аналога. Полковник (чи його цивільний аналог) отримував уже право на дворянство спадкове. Генеральські посади не можна було отримати простою вислугою років, необхідно було особисте затвердження государем.

Поміщики були управителями й суддями своїх селян. Закон забороняв поміщикам лише убивство селян, але їх смерть, що настала в результаті побоїв, не каралася. Дещо легшим було становище селян державних, які були

обкладені оброком та загальними повинностями на користь держави. Вони зберегли общинне самоуправління, їх не продавали і не вимінювали поміщики.

• На Україні такі селяни мали в очах своїх сусідів-кріпаків т. зв. «чорну волю» - звідки, до речі, і прізвища Чорновіл, Куцевол тощо, а не від волів, як може видатися на перший погляд.

З XVIII ст. почала формуватися нова соціальна група *робітних людей*, яка формувалася з приписних чи куплених для мануфактурного виробництва кріпаків, а також із розорених міщан та селян, відпущених до міста з обов'язком сплати оброку на користь свого поміщика.

Переміни в державному ладі звелися до заміни аристократичної Боярської думи (куди члени потрапляли в основному за родовитістю походження) бюрократичним органом- *Сенатом* (з 1711 р., перший склад Сенату включав у себе всього 9 осіб). Монарх став главою церкви, вищим суддею, верховним головнокомандувачем. Він оголошував війну й укладав мир, підписував договори з іноземними державами. Після перемоги в Північній війні (1700-1721 рр.) Петро I прийняв титул імператора, а колишнє Московське царство офіційно стало називатися Російською імперією. Формальна зміна титулу цілком відповідала фактичній стороні справи - Росія давно уже стала імперією як у розумінні поліетнічного складу свого населення, так і в плані абсолютної влади її государя. В 1722 р. був виданий Статут про престолонаслідування, за яким імператор міг на власний розсуд визначати спадкоємця престолу. Монарх призначав і членів Сенату, незалежно від родовитості їхнього походження. Сенат управляв державними справами у разі відлучки монарха, але право видавати закони в 1722 р. у нього було відібране. Щоправда, Сенат зберіг право законодавчої ініціативи, був вищим органом управління та вищою апеляційною й вищою ревізійною інстанціями. Перед вступом на посаду сенатори повинні були приносити присягу государеві.

У 1726 р., уже після смерті Петра I, була заснована *Верховна таємна рада*. Після запрошення Верховною таємною радою на престол Анни Іоанівни (1730 р.) вона була вимушена підписати умови обмеження її влади цією радою. Згодом замість Верховної таємної ради був створений *кабінет міністрів*, який отримав право законодавства. Єлизавета Петрівна відмовилася від кабінету міністрів, але знову передала законодавчі функції Сенату. Проте жодна зі згаданих установ не становила реальної загрози для необмеженої влади государя.

Центральними органами галузевого управління стали *колегії*, засновані у 1717-1718 рр. на місці колишньої заплутаної системи приказів. Найважливішими вважалися *колегії військова, адміралтейська та іноземних справ*, їх голови входили до складу Сенату. Промисловістю й торгівлею керували *берг-колегія, мануфактурна і комерц-колегія*; збір фінансів, їх витрати та контроль над такими витратами перебували в руках ще трьох колегій - *камор-колегії, штатс-контор-колегії та ревізійн-колегії*. *Духовна колегія* (згодом *Синод*), *вотчинна колегія, юстиц-колегія* завершували

перелік. Складалися колегії з президента, віце-президента, чотирьох радників та чотирьох асесорів. Рішення приймалися колегіальне, простою більшістю голосів; за рівності голосів приймалося те рішення, яке підтримував президент колегії.

Система державного контролю поділялася на гласну (її очолював *генерал-прокурор Сенату*) та негласну, здійснювану т. зв. *фіскалами* (ці останні мали навіть прямий вихід на государя).

На зміну дворянському ополченню в роки Північної війни створюється регулярна армія. Спроби стрільців відмовитися від щоденного вишколу (стрільці у своїй масі «підробляли» ще й торгівлею та ремеслами) були жорстоко придушені. Військова повинність (1 рекрут від 100 міщанських чи селянських дворів щорічно) дозволила створити кадрову армію (термін військової служби складав 25 років), яка в тогочасній Європі відзначалася високою боєздатністю. В 1718 р. була створена посада генерал-поліцмейстера в Петербурзі, згодом - обер-поліцмейстера у Москві та поліцмейстерів в інших містах, їм були підпорядковані старости вулиць та десятники на кожні 10 будинків. Тим самим сформувалася єдина мережа поліцейської служби.

Після смерті Петра I певний час паралельно з поліцією діяв відновлений Розшуковий приказ «розбійних і убивчих справ». Обов'язки по охороні порядку, крім поліції, виконували також рогаткові караульні, соцькі і п'ятидесяцькі. Рогаткові призначалися з числа кріпаків тих поміщиків, чії будинки виходили вікнами на відповідну вулицю. Розшуковий приказ розмістився біля собору Василя Блаженного в колишньому приміщенні Розбійного приказу. Лише за 1731 р. у ньому піддавалися катуванням 1151 чол., страчено - 47, заслано на довічні роботи - 310, померло - 58, відіслано в різні команди - 213, втекло - 7.

Була реорганізована і судова система.

Розвиток права проходив у формі статутів, регламентів та указів, які мали однакову юридичну силу. *Статути* («уставы») охоплювали всі сторони діяльності певного відомства: Військовий, Морський, Митний, Вексельний та ін. статuti, а також окремий Статут про порядок успадкування престолу. *Регламенти* визначали організацію, порядок проходження справ та функції певної установи. Після видання регламентів окремих колегій в 1720 р. був виданий *Генеральний регламент*, який стосувався усіх колегій. *Укази* за Петра I були розділені на *тимчасові*, які стосувалися певного випадку, та *вічні*, які доповнювали чи у чомусь змінювали Укладення 1669 р. Найважливішими з указів вважаються укази про подушний податок, про форму суду, а також згаданий вище Табель про ранги.

Загальною тенденцією в праві стало намагання регулювати усе нові й нові сторони життя. Такий підхід цілком вкладався у площину концепції батьківського обов'язку - і права - абсолютного монарха стосовно своїх підданих (пригадайте також теорію просвіченого абсолютизму, популярну в тогочасній Європі). Звідси спроби регламентування всього і вся - від розміру посагу та геометричної форми труни включно.

Держава заявила про своє виняткове право власності на надра,

проголосила заповідними деякі породи дерев (порубка корабельного дуба, наприклад, стала каратися смертю), обмежила право полювання та рибної ловлі. Були обмежені в договірних правах особи нижчих станів (казенні селяни, міщани, купці), їм, зокрема, заборонялося здійснювати земельні угоди. Лише дворяни отримали право купувати землю та кріпаків. Держава навіть окремим указом Петра I здійснила спробу підвищити шлюбний вік для чоловіків (з 15 до 20 років) та жінок (з 13 до 17), але безуспішно - саме через шлюбну угоду селянські сім'ї звикло отримували нову робочу силу. Чоловік почав передавати свою станову належність дружині (тобто міщанка, вийшовши заміж за дворянина, отримувала дворянство, але не навпаки). Для дворян було обмежене право усиновлення - відтепер у сім'ю можна було приймати лише родичів і тільки зі згоди імператора Петро I видав указ про введення опіки над надмірно жорстокими поміщиками.

За вказівкою Петра I було поділено усі злочини на державні та партикулярні (приватні). В 1713 р. він наказав усіх державних злочинців «без всякия пощады казнить смертю, деревни и животы брать». Карне укладення 1669 р. продовжувало діяти, але до нього вносилися певні зміни у дусі нового реформеного часу. Зокрема, військові артикули збільшували покарання, якщо злочинець перебував у стані алкогольного сп'яніння. Здача фортеці, капітуляція без вказівки царя чи фельдмаршала, втеча з поля бою для командирів каралися шельмуванням та повішанням. Повішанню підлягав також кожний десятий (по жеребку) із рядових. За казнокрадство та хабарництво відтепер почали застосовувати набагато важчі покарання і навіть повішання. До злочинів проти порядку управління потрапили порубка корабельного дуба, виготовлення дубових трун, ношення бороди, зміна імені чи прізвиська, будівництво військових кораблів із порушенням норм кораблебудування. Анонімний донос, навіть підтверджений подальшим розслідуванням, підлягав спаленню під шибенцею. Виявленого аноніма карали шпіцрутенами чи каторгою, якщо донос підтвердився, або тим покаранням, що передбачалося звинуваченому за приписуваний йому злочин, коли мова йшла про наклепника.

• Пригадайте, як були покарані Іскра та Кочубей, які звинуватили І. Мазепу у зрадництві перед Петром I.

До переліку кваліфікованих убивств додатково були віднесені убивство офіцера, а також убивство по договору чи найму. За звичайне убивство карою стало відрубання голови, за кваліфіковане - колесування. Самовбивство також кваліфікувалося як злочин, спроба самогубства каралася смертною карою. Подібним чином каралися і дуелянти (та їх секунданти), оскільки вважалося, що і самогубці, і вбиті на дуелі здійснюють ніби дезертирство з царської служби.

Було впорядковано відповідальність за крадіжку. Звичайна крадіжка на суму, меншу за 20 рублів, стала каратися смертю аж на четвертий раз. Зате крадіжка на більшу суму, а також крадіжка при стихійному лихові з військових складів, із приміщення під вартою, у свого пана чи товариша відразу ж каралися повішанням. Викрадення людини - відрубанням голови,

крадіжка з палатки чи обозу під час походу - відрізанням вух і носа, церковна крадіжка - колесуванням. Грабунок зі зброєю у руках карався колесуванням, без зброї — повішанням. Підпал чужого майна карався спаленням зловмисника.

Тенденція до пом'якшення покарань, перелічених в Укладенні 1669 р., спостерігається дуже рідко. Так, Петро I вважав недоцільним застосування смертної кари за перелюб одруженого чоловіка із заміжньою жінкою. Щоправда, це не завадило Петрові розправитися з власною - незаміжньою - коханкою та її новим фаворитом.

Підраховано, що смертна кара передбачалася в 74 Артикулах, в 27 - її застосування приписувалося за наявності обтяжуючих обставин.

Змагальний процес був остаточно витіснений інквізиційним. За указом 1697 р. навіть у справах, які порушувалися по чолобиттю потерпілої сторони, «вместо судов и очных ставок» було приписано чинити розшук. Змагання сторін було замінене їх допитом. Достатнім доказом вважалися показання двох свідків. Для абсолютного доказу визи-валося особисте визнання звинуваченого. Хоча це визнання часто отримували під час катування чи тортур. Катування не застосовувалося до дворян, вищих чиновників, осіб, старших за 70 років, недорослій та вагітних жінок. Проте у справах про державні злочини та про вбивства ці обмеження не існували. Указ «Про форму суду» 1723 р. частково вводив змагальне начало в цивільних судах.

У другій пол. XVIII - першій пол. XIX ст. Росія по формі правління залишалася абсолютною монархією з тимчасовими періодами «просвіченого абсолютизму». Проходило подальше удосконалення центрального й місцевого державного апарату. Вищим управлінським органом стала *Державна рада* (проіснувала з деякими змінами від 1810 до 1917 рр.). Загальне число її членів коливалося в різні роки від 40 до 80 осіб. Головував на засіданнях Ради імператор. Державна рада складалася з п'яти департаментів: законів; справ військових; справ цивільних і духовних; державної економії; науки, промисловості та торгівлі. Скликалися і загальні засідання Державної ради. На противагу Раді виступала *імператорська канцелярія*, у складі якої виникли перше, друге і третє відділення (з 1826 р.), четверте (з 1828 р.), п'яте (з 1836 р.) та шосте (з 1842 по 1845 рр.). Перше відділення здійснювало контроль над міністерствами, готувало законопроекти, призначало та увільнювало вищих чиновників. Друге відділення провадило кодифікацію законів,

третє - боролось з революційним рухом, четверте - відало благочинними установами та жіночими навчальними закладами, п'яте - було створене для розробки проекту реформи щодо управління державними селянами, шосте - займалося підготовкою пропозицій по управлінню Кавказом. Компетенція Сенату звузилася до повноваження вищої судової установи країни. На поч. XIX ст. на зміну колегіям (їх перед тим кілька разів реорганізовували) прийшли *міністерства*. У відповідності з маніфестом «Про запровадження міністерств» (1802 р.) створювалося 8 міністерств: військових сухопутних сил, морських сил, іноземних справ, юстиції, внутрішніх справ, фінансів,

комерції, народної освіти. Два з них (внутрішніх справ і народної освіти) були нововведеними і не мали правопопередників. У 1811 р. за безпосередньої участі одіозної постаті російських реформ ліберального спрямування М. М. Сперанського завершилося оформлення міністерської системи управління в Росії, число міністерств та урівнених з ними установ збільшувалося. Було створено міністерство поліції (проіснувало недовго), державне казначейство, ревізія державних рахунків, головне управління шляхів сполучення, головне управління духовних справ. У 1812 р. отримав законодавче оформлення *Комітет міністрів*. У 1857-1861 рр. була створена *Рада міністрів*, головним завданням якої стала координація діяльності міністерств. Головував у Раді міністрів імператор.

У 1775 р. була проведена адміністративна реформа. Основною одиницею територіального управління стала *губернія* (їх налічувалося 50) із населенням в 300-400 тис. душ, поділена на повіти по 20-30 тис. душ у кожному. На чолі губернії стояв губернатор, якого призначував і зміщував імператор.

У XIX ст. до Росії були приєднані Грузія (1801-1810 рр.), Фінляндія (1809 р.), більша частина герцогства Варшавського (1815 р.) та Бессарабія (1812 р.). Ще раніше - 1721 р. до складу Росії ввійшла Ліфляндія (згодом Ліфляндська губернія). Управління цими територіями дещо різнилося від загального зразка. Так, Олександр I затвердив конституцію Фінляндії, за якою законодавча влада належала становому сейму, а виконавча - урядовому сенату з 12 чоловік, обраних сеймом. Російський імператор був одночасно великим князем Фінляндським, представляв Фінляндію у зовнішніх відносинах і главою виконавчої влади. Фактично вся адміністративна влада перебувала в руках генерал-губернатора, сейм практично не функціонував. До національно-визвольного повстання 1830-1831 рр. Польща користувалася конституційною хартією 1815 р. Шляхтичі та багаті міщани обирали законодавчий сейм (скликався у 1818, 1820, 1825 роках), Королівство Польське навіть мало свою армію, але на чолі її стояв брат царя. Після поразки повстання 1830 р. за незалежність прийнятий органічний статут, який відмінив польську конституцію 1815 р. і проголосив Польщу «невід'ємною частиною імперії». Майже одночасно у 1828 р. було урізане бессарабське самоуправління, хоча деякі його елементи зберігалися і надалі.

Удосконалювався поліцейський апарат і зокрема його таємна поліція. Для боротьби з революціонерами призначався апарат створеного III відділення імператорської канцелярії, розділений на 5 експедицій. Перша експедиція (секретна), маючи у своєму розпорядженні чисельну агентуру, здійснювала нагляд за революційними рухами в імперії. Друга - займалася релігійними та посадовими злочинами, управляла політичними тюрмами. Третя експедиція наглядала за іноземцями, які проживали в Росії. Четверта - вела боротьбу із селянськими заворушеннями, п'ята (з 1842 р.) здійснювала цензуру. В 1827 р. був створений жандармський корпус, а у 1836 р. царем було затверджене окреме «Положення про корпус жандармів».

В імперії було проведено величезну кодифікаційну роботу, результатом

якої стало опублікування у квітні 1830 р. Повного зібрання законів Російської імперії - 45 томів законів (30920 актів) та 6 томів додатків. У 1832 був опублікований (уведений у дію з 1835 р.) «Звід законів Російської імперії» (15 томів), до якого були включені тільки діючі норми права. У 1842 р. було здійснене друге видання Зводу законів, а у 1857 р.- третє. В 1836 р. розпочалася робота по створенню нового кримінального кодексу (введений у дію в 1846 р.). Новий кодекс отримав назву «Укладення про покарання кримінальні та виправні». Він поділявся на розділи, глави й статті (усього було 2224 статті).

Відбувалися певні зміни в судовому процесі. Так, Указом 1801 р. заборонялося катування при проведенні розслідування справ. Справи по «маловажливим злочинам» (дрібні крадіжки до 20 рублів, легкі побої, пияцтво) почали розглядатися в скороченому порядку поліцейськими чиновниками.

Селянська реформа 1861 р. відмінила особисту залежність селян від поміщика та натуральні оброки. Однак земля (від 0,9 до 12 десятин на ревиську душу, в залежності від району) передавалася селянам за грошовий викуп, до повної сплати якого колишні кріпаки вважалися «тимчасовозобов'язаними» як тимчасовозобов'язані селяни продовжували виходити на панщину (до 40 днів — для чоловіків і

30 днів - для жінок з розрахунку вищого подушного наділу, хоча селяни добивалися одержання дарчих наділів), розмір грошових оброків для них зберігався на рівні доре-формених років. Усього за землю з врахуванням відсотків селяни виплатили близько 2 млрд рублів - учетверо більше від її ціни 1861 р. Дворяни зберегли свої привілеї, вони залишалися неподатним станом.

У 1862 р. була проведена фінансова реформа. Якщо раніше кожне відомство мало свою власну касу, то відтепер була створена єдина каса міністерства фінансів, і складання опису доходів та видатків почало провадитися тільки через це міністерство. Були також проведені судова (1864 р.), земська (1864 р.) та міська (1870 р.) реформи, у зв'язку з якими у поліції були вилучені судові і значна частина слідчих повноважень, місцеві господарські справи. Оклади жалування нижчим та середнім поліцейським чиновникам були збільшені у 3—5 разів, у 1876 р. в європейській Росії було введено 5000 нових посад урядників - нижчої ланки повітової поліції. У підсумку російська поліція значною мірою позбавилася колишніх хронічних болячок хабарництва, чесна служба стала вигідною і почесною.

Судова реформа 20 листопада 1864 р. об'єднувала в собі чотири акти: Заснування судових установ; Статут кримінального судочинства; Статут цивільного судочинства; Статут про покарання, що накладаються мировими суддями. Були створені дві самостійні судові системи - місцеві суди та загальні суди. На чолі усієї судової системи Росії продовжував залишатися Сенат. Уводився інститут присяжних засідателів, для обрання яких був обов'язковим високий майновий чи земельний ценз. Для «охоронення сили закону» створювалася прокуратура. Для захисту звинувачуваних в кримінальних судах та для представництва інтересів сторін у цивільних справах створювалася адвокатура. До адвокатів висувалися приблизно ті ж вимоги, що й для

мирових суддів. У карному праві утверджувалися буржуазні принципи, зокрема: нема злочину без (прямої) указівки на те у законі. Різко скоротилася сфера застосування смертної кари (передусім за злочини проти царя та членів його родини, а також державну зраду). Укладення 1885 р. вводило відповідальність за продаж у рабство й торгівлю неграми - російська історія права особливо підкреслює ту обставину, що Росія однією з перших приєдналася до відповідної міжнародної конвенції.

У 1864-1874 рр. проходила військова реформа. На першому етапі термін служби рекрутів скорочувався до 15 років, обмежувалася палична дисципліна, покращилася підготовка офіцерських кадрів, спростилася система управління. Статут 1874 р. замість рекрутської повинності вводив усе-станову повинність усього чоловічого населення. Призову до постійної армії (чи в ополчення) підлягали всі чоловіки з 21 року, термін дійсної кадрової служби становив 6 років - для піхоти і 7 - для флоту. Для осіб з вищою освітою цей термін скорочувався до 0,5 року, з середньою - до 1,5 року.

БУРЖУАЗНА РЕВОЛЮЦІЯ 1905-1907 рр.

ЛЮТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 р.

ЗМІНИ В ДЕРЖАВІ І ПРАВІ

Перша буржуазна революція в Росії розпочалася з розстрілу робітничої демонстрації у Петербурзі 9(22) січня 1905 р. Навесні 1905 р. в Іваново-Вознесенську та деяких містах Уралу виникли перші Ради робітничих депутатів, у момент найвищого піднесення революції у листопаді - грудні того ж року їх налічуватиметься близько 50. Ради мали свої виконавчі органи та робочі комісії (страйкову, фінансову, видавничу, продовольчу, озброєнь, робітничої міліції тощо). Пізніше більшовицька партія в особі Володимира Леніна-Ульянова оголосить ці ради прообразом майбутньої «робітничо-селянської» державної організації.

Всеросійський політичний страйк у жовтні 1905 р. вимусив царизм до маневру. З метою зменшення політичної напруженості у суспільстві царський Маніфест 17 жовтня 1905 р. проголосив створення органу народного представництва - Державної думи, гарантувалися мінімальні буржуазні політичні свободи. Наляканий революцією цар обіцяв дарувати народові «непорушні основи громадянської свободи на началах дійсної недоторканності особи, свободи совісті, слова, зібрань і союзів», створити законодавчу думу і залучити до виборів у неї «ті класи населення, які нині зовсім позбавлені виборчих прав». Положення ст. 3 маніфесту встановлювало «непорушне правило про недійсність будь-якого закону, не схваленого Державною думою, і про надання обраним народом представникам права контролю за діяльністю всіх органів влади». Разом із тим виборчий закон 11 грудня 1905 р. вводив куріальну систему виборів: один виборщик від землевласницької (поміщицької) курії представляв 2 тис. чоловік, від селянської - 30 тис., від робітничої - 90 тис. чоловік.

Розпочався інтенсивний процес оформлення легальних політичних партій буржуазії, почали виходити з підпілля революційні партії, робилися

несміливі спроби структурного оформлення національних визвольних рухів, зокрема українського. Інтереси крупної буржуазії представляла октябристська партія («Союз 17 октябрия»), ліберальна буржуазія та діячі земств об'єднувалися навколо конституційно-демократичної партії кадетів), захисником інтересів селянства проголосила себе партія соціалістів-революціонерів (есерів), а робітничого класу — більшовицьке та меншовицьке крила т. зв. Російської соціал-демократичної партії. Від імені єврейської народності намагався говорити Бунд, спроба створити впливову українську партію з кількох «диванних» (УСДРП, УПСР та ін.) була загалом безуспішною. Українські націонали в Державній думі блокувалися в основному з кадетами. Перша Дума, скликана навесні 1906 р., була розпущена 8 липня того ж року. Розпуск Другої Думи та зміна виборчого закону від 3 червня 1907 р. означали кризу революції. Ще напередодні скликання Першої Державної думи (23 квітня 1906 р.) були прийняті *Основні закони Російської імперії*, статтями яких проголошувала: «Імператору всеросійському належить верховна самодержавна влада», а наступні статті конкретизували цей принцип: особа імператора оголошувалася «священною і недоторканою», він визнавався верховним керівником зовнішніх зносин держави, оголошував війну і укладав мир, а також інші договори та угоди з іноземними державами, здійснював верховне керівництво усіма сухопутними та морськими збройними силами, призначав та звільнював голову Ради міністрів та усіх інших міністрів, мав право видання указів в порядку верховного управління, які фактично не відрізнялися від законів. Цар мав право відхилити будь-який уже схвалений Державною радою (в лютому 1906 р. вона була реорганізована і перетворена у верхню палату Думи) та Державною думою законопроект. У період між сесіями Державної думи імператор зберігав право видання надзвичайних указів, що мали силу закону, безпосередньо, без обговорення в Думі (ст. 87). Саме на основі вказаної 87 статті Основних законів Російської імперії і були в подальшому прийняті найважливіші акти, що мали на меті збити полум'я революції: указ від 19 серпня 1906 р. про військово-політичні суди, указ від 9 листопада 1906 р. про зміну й доповнення аграрного законодавства тощо. Ст. 105 надавала цареві право дострокового розпуску Державної думи, навіть без обґрунтування приводу.

Компетенція Державної думи обмежувалася Державною радою - без її схвалення жодний законопроект, прийнятий Думою, на підпис імператорові не надходив. До компетенції Державної думи входили: прийняття проектів нових законів, а також внесення змін та поправок у діючі закони; розгляд державного розпису прибутків і видатків, а також балансів міністерств та відомств; заслуховування звітів державного контролю про виконання бюджету; розгляд справ про відчуження державного майна; про побудову залізничних колій за державний кошт; про заснування акціонерних компаній, якщо при цьому йшлося про вийняття з загального законодавства, а також розгляд справ, внесених у Думу на вказівку царя. Разом з тим Дума не могла зменшувати видаткову частину бюджету по військовому та військово-

морському відомствах, по відомствах імператорського двору та окремо імператриці Марії Федорівни, по статтях видатків, що здійснювалися на виконання царських указів тощо. Тим самим з-під контролю Думи були вилучені статті, які охоплювали 2/3 видатків бюджету. Ігнорувалося право Думи вносити запити в уряд. Так, за 72 дні існування Першої Державної думи з 391 запиту, внесеного Думою в уряд та деякі міністерства, на 350 жодної відповіді не надійшло, а в решті містилися лише «роз'яснення» з приводу тих чи інших порушень закону урядовими структурами. Членами Першої Думи (переважно кадетами) були внесені 13 законопроектів (про відміну смертної кари, про свободу друку, совісті, зборів, спілок), та лише один із них - про скасування смертної кари - встиг пройти через процедуру вотування, але згодом був відхилений Державною радою. Центральним питанням в Другій Державній думі, як і у Першій Думі, було аграрне. Після того, як Друга Дума затвердила річний державний бюджет, 3 червня 1907 р. вийшов царський указ про її розпуск. До Лютневої революції 1917 р. в Росії скликалися ще дві Думи: Третя (1907-1912) та Четверта (1912-1917). У них переважали октябристи та кадети, присутність лівих партій була дуже незначною.

Серед змін у системі організаційної структури органів виконавчої влади відмітимо створення (19 жовтня 1905 р.) постійно діючої Ради Міністрів, на яку було покладено «направлення та об'єднання дій головних начальників відомств по предметах як законодавства, так і вищого державного управління» (попередня Рада Міністрів була органом парадно-представницьким, засідання її проводилися рідко і зводилися до запису різних думок, висловлених її членами). Тоді ж, у жовтні 1905 р., були створені Рада державної оборони, на яку покладалася координація діяльності Військового та військово-морського міністерства (скасована у 1909 р.) та Міністерства торгівлі і промисловості. Органи управління на місцях практично не зазнали помітних змін. Для придушення революційних виступів 19-20 серпня 1906 р. були створені військово-польові суди. Вони складалися з головуючого та чотирьох офіцерів гарнізонів або військових кораблів флоту. В складі військово-польових судів не було юристів, не допускалися звинувачення і захист, суди не були пов'язані жодними процесуальними нормами, розгляд судової справи не міг тривати понад дві доби. Вироки (а вони, як правило, передбачали єдиний захід покарання - смертну кару) оскарженню не підлягали. Указом від 2 грудня 1905 р. були заборонені страйки на залізниці, телеграфі і телефонних станціях, газових заводах, у державних установах і на всіх підприємствах, «припинення чи призупинення діяльності котрих загрожує безпеці держави», для порушників були передбачені суворі покарання.

У період Першої світової війни законом від 17 серпня 1915 р. була заснована низка міжвідомчих органів - Особливих нарад: 1) по обороні; 2) по паливу; 3) з продовольчої справи; 4) з перевезення палива, продовольчих та військових вантажів. 30 серпня 1915 р. було створено Особливу нараду по облаштуванню біженців. Голови нарад могли своєю владою відсторонювати

директорів та управителів підприємств (державних і приватних) та призначати на ці посади інших осіб; організовувати загальні на приватні ревізії; у випадку необхідності закривати підприємства, які не виконали державних замовлень; установлювати розміри заробітної плати робітникам і службовцям підприємств, на котрих виконувалися державні замовлення тощо. В перший же день війни був виданий указ про військову цензуру. В умовах війни царський уряд намагався регулювати майнові відносини адміністративними актами: здійснювати реквізиції (викуп за встановлену державою ціну) худоби, хліба та ін. продуктів, вводити тверді ціни на продукти харчування, примусово розміщувати військові замовлення на промислових підприємствах тощо. З початком війни в країні був уведений «сухий закон», формально скасований більшовиками аж у 1925 р. Указ від 12 січня 1916 р. вводив суворі покарання за дезертирство, самовільну відлучку з військової частини, ухилення від несення військової служби та членушкодження з метою звільнення від військової повинності - аж до смертної кари включно. Ці заходи не змогли врятувати царизм від революції.

Буржуазно-демократична революція в Росії розпочалася 23 лютого (8 березня нового стиля) в Петрограді і перемогла 27 лютого (12 березня н. с.) 1917 р. Цар Микола II зрікся престолу на користь свого брата Михайла (перший з династії Романових носив те ж ім'я), але й він після деяких роздумів відмовився прийняти корону. Після падіння російського самодержавства зусиллями Тимчасового комітету Державної думи був створений (в ніч з 1 на 2 березня за ст. ст.) Тимчасовий уряд на чолі з князем Львовим. Пост міністра юстиції був відданий трудовику О. Корейському, інші 11 членів цього уряду були, висловлюючись політичною термінологією того часу, «міністрами-капіталістами». Ради, створені в перші дні революції у великих містах країни та на фронті за зразком рад 1905 р., опинилися під контролем опортуністичних партій меншовиків і есерів, і оголосили про свою підтримку Тимчасового уряду. В той час це пояснювалося аргументом «оскільки-остільки»: «оскільки іде війна і перемога ворога може означати відновлення в Росії монархії, остільки робітничі та солдатські ради повинні підтримувати Тимчасовий уряд і не висувати самостійних вимог аж до переможного завершення війни, щоб остаточно не дестабілізувати обстановку в країні». Тимчасовий уряд проголосив політику війни «до переможного кінця», після завершення якої народу було обіцяно скликання Установчих зборів. Лідер більшовиків Володимир Ульянов (Ленін) уже в квітні 1917 р. висунув лозунги «Жодної підтримки Тимчасовому уряду» та «Перетворення імперіалістичної війни в громадянську». За логікою більшовиків, Тимчасовий уряд не може дати «ні миру, ні землі», і тому повинен бути замінений владою Рад. Проте ці Ради повинні бути не угодовськими есера-меншовицькими радами, а радами більшовицькими. В результаті т. зв. квітневої кризи Тимчасовий уряд був розширений до 10 міністрів-капіталістів та 6 міністрів-соціалістів (Корейський, Скобелев, Чернов, Церетелі, Пешехонов, Переверзев), які одночасно були членами виконкому Петроградської Ради. Проте кризові явища в суспільстві

наростали, не кращим чином складалися справи на фронті. На початку липня 1917 р. більшовицька партія спробувала захопити владу в столиці (до Петербурга з Кронштадта прибули 5 тис. розпропагованих матросів), але ця перша спроба виявилася невдалою. Леніна оголосили німецьким шпигуном і вимушили переховуватися від суду. Реорганізований (25 вересня) Тимчасовий уряд (після подій 3 липня прем'єром став О. Керенський, міністри-капіталісти вирішили покласти відповідальність за провали на фронті на своїх політичних опонентів) складався уже з 10 есеро-меншовицьких міністрів-соціалістів та 6 міністрів-капіталістів. Незважаючи на таку чисельну перевагу представників лівих партій, цей уряд не спромігся навіть «кинути кістку» робітникам, вирішивши позитивно питання про 8-годинний робочий день. Не зумів він домовитися про тісну співпрацю з регіональними національними радами: Центральною Радою на Україні, Радою в Білорусі, Шуро-і-ісламія в Туркес-тані, польськими та прибалтійськими національними радами). Не було реорганізовано (чи навіть просто зміцнено) прогнилий державний апарат царизму. Тимчасовий уряд (постанова від 4 березня 1917 р.) визнав «бажаним збереження, у межах можливого, усього існуючого адміністративного механізму, з метою підтримання нормальної ходи життя в країні». Справа обмежилася лише формальною ліквідацією охоронного відділення та корпусу жандармів (на їх місці в апараті Головного управління міліції були створені підрозділи під іншою назвою, але з аналогічними функціями) та впровадженням деяких нових міністерств (продовольства, праці, пошти й телеграфу). В перші дні буржуазної революції була відмінена смертна кара, але влітку 1917 р. під тиском воєнних обставин вона була відновлена на фронті. Тим самим, незважаючи на всю складність політичної, військової, економічної та міжнаціональної проблематики, Тимчасовий уряд не вніс скільки-небудь суттєвих змін в організацію державного апарату та у законодавство країни. В жовтні (листопаді н. ст.) 1917 р. цим кризовим станом в країні зуміли скористатися більшовики для узурпації влади. І, хоча вибори до Установчих зборів - уже після більшовицького жовтневого 1917 р. перевороту в Петрограді - показали, що РСДРП(б) в масштабах країни користується підтримкою заледве 20 відсотків виборців (в Україні - навіть 10 відсотків), але бажаючих захищати зі зброєю в руках скомпрометовані монархію чи Тимчасовий уряд восени 1917 р. було ще менше.

Рекомендована література

История государства и права СССР. Ч. I / Под ред. Г. С. Калинина, А. Ф. Гончарова.-М.: Юридическая литература, 1972.

Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія.- К.: Вентурі, 1998.-С. 84-106.

История СССР. Серия 1, т. 1-6. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции.- М.: Наука, 1966-1968.

Смертная казнь: за и против. / Под ред. С. Г. Келиной.- М.: Юридическая литература, 1989.- 528 с.

Логвиненко І. М. В обіймах Феміди: Розповіді про криміналістику.-К.:

Дніпро, 1988.

ЗМІСТ

Тема 1. ДЕРЖАВА І ПРАВО СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Азіатський спосіб виробництва

Держава і право Стародавнього Єгипту

Вавилон і Ассирія. Закони Хаммурабі

Тема 2. ДЕРЖАВА І ПРАВО СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ (ІНДІЯ ТА СТАРОДАВНІЙ СХІД)

Держава і право Стародавньої Індії. Закони Ману

Стародавній Китай

Тема 3. РАБОВЛАСНИЦЬКА ДЕРЖАВА І ПРАВО: СТАРОДАВНЯ ГРЕЦІЯ

«Гомерівська» Греція

Афіни

Спарта

Тема 4. РАБОВЛАСНИЦЬКА ДЕРЖАВА І ПРАВО. ДРЕВНІЙ РИМ

Виникнення Риму. Реформа Сервія Туллія

Суспільний і державний лад Римської республіки

Криза республіки. Реформи Гракхів. Диктатура Сулли

Причини падіння республіки. Диктатура Цезаря

Суспільний і державний лад Риму в період принципату

Домінат. Реформи Діоклетіана та Константина

Римське право ранньої республіки. Закони XII таблиць

Класичне римське право (пізня республіка і принципат)

Тема 5. ФЕОДАЛЬНІ ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ. ДЕРЖАВА ФРАНКІВ

Держава франків

Ранньофеодальна держава в Англії

Варварські правди

Тема 6. РАННЬОФЕОДАЛЬНІ МОНАРХІЇ В ЄВРОПІ

Династія Капетингів у Франції

Нормандське завоювання 1066 р.

Держава Вільгельма Завойовника в Англії та її розвиток.

Велика хартія вільностей 1215р.

Виникнення єдиної німецької ранньофеодальної держави

Тема 7. СТАНОВО-ПРЕДСТАВНИЦЬКА МОНАРХІЯ В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Переміни в суспільному ладі. Становлення міського самоуправління

Станово-представницька монархія у Франції
Станова монархія в Англії, її особливості
Станово-представницька монархія в Німеччині

Тема 8. АБСОЛЮТНІ МОНАРХИ В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Передумови абсолютизму
Абсолютна монархія у Франції
Абсолютна монархія в Англії та її особливості
Німецький абсолютизм
Бранденбурзько-Пруська держава
Австрія у другій половині ХУІІ-ХУІІІ ст

Тема 9. ФЕОДАЛЬНА ДЕРЖАВА І ПРАВО ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Поморські та полабські слов'яни - найзахідніша гілка слов'янства
Виникнення і розвиток Польської держави
Польське право доби феодалізму
Чеська держава
Особливості чеського феодального права

Тема 10. БУРЖУАЗНА РЕВОЛЮЦІЯ В АНГЛІЇ. УТВОРЕННЯ БУРЖУАЗНОЇ ДЕРЖАВИ

Передумови революції
Громадянська війна в Англії (1642-1648 рр)
Республіка і протекторат Кромвеля
Реставрація монархії
Висновки

Тема 11. ВИНИКНЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ США

Війна за незалежність у Північній Америці. Утворення Сполучених Штатів Америки
Розвиток США у ХІХ ст. Війна між Північчю і Півднем та її наслідки
Реконструкція Півдня (1865-1877 рр.)
Суспільно-політичний устрій США на початку ХХ ст. Становлення двопартійної системи

Тема 12. ФРАНЦУЗЬКА БУРЖУАЗНА РЕВОЛЮЦІЯ. УТВОРЕННЯ БУРЖУАЗНОЇ ДЕРЖАВИ У ФРАНЦІЇ

Початок буржуазної революції. Декларація прав людини
Встановлення панування великої буржуазії
Варенська криза і знищення монархії
Боротьба Жиронди і «Гори». Створення якобінської диктатури
Якобінська диктатура. Конституція 1793 р
Контрреволюційний переворот 9 термідора. Директорія
Консульство й імперія
Висновки

Тема 13. ОСНОВНІ ІНСТИТУТИ БУРЖУАЗНОГО ПРАВА

Історичний нарис розвитку права. Право добуржуазних суспільних формацій

Буржуазне право

Дві головні системи буржуазного права

Конституційне право. Виборче право

Еволюція буржуазного карного права та пенітенціарної системи

Тема 14. СТАНОВЛЕННЯ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ МОНАРХІЇ В АНГЛІЇ

Утвердження принципів парламентської монархії. Поява “відповідального уряду”

Виборчі закони 1832, 1867 та 1884-1885 рр

Політичний устрій Англії напередодні першої світової війни.

Зміни в праві та правоохоронній системі

Британська колоніальна імперія

Тема 15. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК ФРАНЦІЇ у 1814-1914 рр

Реставрація Бурбонів. Революції 1830 та 1848 рр

Друга республіка та Друга імперія

Паризька комуна - перша пролетарська держава

Третя республіка. Державно-політичний лад Франції напередодні Першої світової війни

Тема 16. УТВОРЕННЯ НІМЕЦЬКОЇ ІМПЕРІЇ. АВСТРО-УГОРЩИНА

Посилення Пруссії. Пруська конституція 1850 р

Північнонімецький союз. Утворення Німецької імперії

Австрія та Австро-Угорщина (1814-1914 рр)

Тема 17. ВПЛИВ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА НА СВІТОВУ ІСТОРІЮ

Поняття «загальної кризи капіталізму» - вчора і сьогодні.

Жовтневий переворот 1917р. Перші кроки Радянської держави і права

Демократична революція в Німеччині. Утворення Веймарської республіки

Революція 1919р. в Угорщині, її наслідки

Утворення незалежних національних держав у Європі. Комуністична експансія. Комінтерн

Тема 18. БУРЖУАЗНІ ДЕМОКРАТІЇ (США, АНГЛІЯ, ФРАНЦІЯ) В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

США у міжвоєнний період. «Новий курс» президента Рузвельта. XVIII,

XIX, XX, XXI поправки до американської конституції

Великобританія. Виборчі реформи 1918 та 1928 рр. Делеговане законодавство

Франція у міжвоєнний період. Народний фронт

Тема 19. ФАШИСТСЬКІ ДЕРЖАВИ І ВІЙСЬКОВІ ДИКТАТУРИ

Суть фашистської політичної доктрини. Націонал-соціалізм як німецька різновидність фашизму

Фашизм в Італії

Німецький націонал-соціалізм

Японський мілітаризм - східна різновидність фашизму

Інші фашистські держави

Іспанія

Польща

Румунія

Історична приреченість фашизму і націонал-соціалізму

Тема 20. БУРЖУАЗНІ ДЕМОКРАТІЇ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

США. Посилення влади президента. Роль Конгресу. Поправки до Конституції -XXII-XXVI

Великобританія. Еволюція двопартійної системи. Лейбористська націоналізація. Політика консервативних кабінетів М. Тетчер та Дж. Мейджора. Т. Блер

Четверта та П'ята республіки у Франції

Тема 21. АЛЬТЕРНАТИВНІ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ

Європейські держави "народної демократії"

Китайська Народна Республіка

Шведська модель соціалізму та її національні варіанти

Тема 22. ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК АРАБСЬКОГО ХАЛІФАТУ. ПІДВАЛИНИ ТРАДИЦІЙНОГО МУСУЛЬМАНСЬКОГО ПРАВА

Виникнення ісламу. Об'єднання арабів та виникнення халіфату

Розкол мусульманського світу на шиїтів та суннітів

Арабські завоювання. Держава Омейядів

Халіфат Аббасидів

Традиційні мусульманські правові системи

Тема 23. ВІЗАНТІЯ

Східна Римська імперія та Візантія за Константина Великого та Юстиніана

Розвиток феодальних відносин у Візантії. Боротьба з зовнішніми ворогами

Боротьба з хрестоносцями. Латинська імперія

Занепад Візантії. Завоювання Константинополя турками-сельджуками

Тема 24. УТВОРЕННЯ МОНГОЛЬСЬКОЇ ФЕОДАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ. ОСНОВНІ РИСИ СУСПІЛЬНОГО І ДЕРЖАВНОГО ЛАДУ

Виникнення феодальних взаємовідносин у Монголії

Монгольська ранньофеодальна держава

Монгольські завоювання та їх наслідки

Золота орда та Кримське ханство

Тема 25. ФЕОДАЛЬНА ДЕРЖАВА І ПРАВО КРАЇН ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ

Основи державного ладу феодального Китаю. Династії Цзінь,

Тан, Мін, Цін

Делійський султанат та держава Великих Моголів в Індії

Влада і сьогунат феодальної Японії

Тема 26. ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ ТА НАРОДИ БАЛКАН В ХІУ-ХІХ ст

Туреччина (Османська імперія) в ХІУ-ХУ ст

Османська імперія у ХУІ-ХУІІ ст

Занепад Туреччини в ХУІІ-ХУІІІ ст. Боротьба ватиканських народів проти турецького ярма

Утворення на Балканах незалежних держав (Сербії, Болгарії, Румунії)

Тема 27. ЛАТИНСЬКА АМЕРИКА

Доколумбові цивілізації Америки

Іспанська та португальська колонізація. Організація управління колоніями

Боротьба за незалежність. Створення суверенних держав

Тема 28. ДЕРЖАВА І ПРАВО ЄВРЕЙСЬКОГО НАРОДУ. ІЗРАЇЛЬ

Додержавний період. Давня Ізраїльська держава

Організація самоуправління єврейської діаспори в умовах відсутності національної держави

Виникнення держави Ізраїль у 1948 р. Зовнішня і внутрішня політика Ізраїлю. Право

Тема 29. НІМЕЧЧИНА, ІТАЛІЯ ТА ЯПОНІЯ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Повоєнний розвиток Німеччини. Боннська конституція 1949 р.

Возз'єднання ФРН та НДР

Італія у 1943-1999 рр

Японія - від аутсайдера до лідера

Тема 30. РОСІЙСЬКА ДЕРЖАВА (XII ст.- 1917 р.)

Станово-представницька монархія в Росії

Російський абсолютизм

Буржуазна революція 1905-1907 рр. Лютнева революція 1917 р.

Зміни в державі і праві